

-I

מילאוואן גילאס

עת מלחמה

ID=5268.8908

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

ה ת ו כ ן

7 בהתקומם עם
81 מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה
165 הצבא החדש
191 בתוך הקלחת
271 המשטר החדש
321 מול פני העולם החיצון
361 ולזה ייקרא חופש
395 פרטים ביוגרפיים

MILOVAN DJILAS

WARTIME

משרד הביטחון והצבא
תל-אביב

תרגום מואנגלית: יגאל קמחי

הביאה לדפוס: חיה לור

© כל הזכויות שמורות

למשרד הביטחון / ההוצאה לאור

מספר קטלוגי: 561-085-812

נדפס בדפוס "כולל", איזור התעשייה, בתים

תשל"ט תל-אביב 1979

ח. 2935/96.

בהתקומם עם

לספר את קורותיה של טרגדיה היסטורית, זו משימה קשה ומבעיתה פי כמה מאשר ליטול חלק בה. ואין הדבר כך רק משום שעתה, כשלושים שנה לאחר מעשה, הפכו רבות מאותן עלילות מלהיבות למציאות מרה. לאמיתו של דבר, המאורעות ובני האדם הקשורים בהם, לא נראו או השוברים כל כך ובוודאי שלא נקשרו במחשבותי ובישותי בעוצמה ובכוח כפי שהם כיום. בהעלותי על זכרונותי ממלחמת המהפכה היוגוסלאבית ואת חלקי בה, כמובן שחי אני מחדש את תמציתה הכואבת וגדולתה המטורפת של אותה מלחמה.

חשתי, ידעתי את הכאב והסבל שסיפור המעשה יביא עמו ולכן רחיתי את כתיבתו מפעם לפעם, כשבליבי מקננת תקווה ניטתרת שלא אודקק לכתבו לעולם. אולם דבר זה הפך גם הוא להובה — חובה שזיום נראית בעיני גדולה וחשובה אפילו יותר מעצם השתתפותי במלחמת המהפכה. הניסיון בו נתנסיתי היו החיים עצמם — חיים בלתי רגילים, עם המוות ובתוך המוות — ובה בשעה מסופר בזה על אותם חיים, על עצמי ועל אירועים שהיו להיסטוריה תוך כדי התרחשותם, מאחר ששינו את מהלך חייהם, את תודעתם ואת גורלם של האנשים והעמים שנילכדו במערבולתם. ועל כל אלה, אותם חיים, אותה מלחמה — ואין זה מעלה ולא מוריד עד כמה אנה הקומוניסטים, התכוננו לה באמצעות רעיונותינו ופעולותינו ובכל כוחנו ומאורנו — הטילה אותנו לנסיבות בלתי צפויות מראש, אשר הביאו חורבן על אורחות חיינו הקודמים והפכו על פיהן השקפות-חיים ותפיסות-עולם אינטלקטואליות משכבר הימים. אפילו אלה שנתנסו במלחמת העולם הראשונה ובמהפכת אוקטובר ואפילו אותם קומוניסטים שזה מקרוב הזרו בדרכים מדרכים שונות ממלחמת האזרחים בספרד, לא עמד להם ניסיונם ולא נחסכו מהם זעזועים מחרידים, מכיון שכל מלחמה, כמו גם החיים עצמם, הינה תמיד חדשה ובלתי צפויה. רק הזמן הוא שמאפשר לתודעה ולהתנהגות האדם לקבל ולהבין את קשיחותה של המלחמה ולמצוא דרכו באורחותיה המטורפים והעקובים מדם.

גם במצב עניינים זה, לא יהיה זה מן הנכון לקבוע שההתקוממות הקומוניסטית לא היתה פורצת לולא ההוראה ממוסקבה. אין ספק, כי אותה עת היתה המפלגה נאמנה למוסקבה, אולם רק בתורת מהפכנים מושבעים שאינם נתונים למרותה הישירה של רוסיה. ההתקפה על ברית המועצות, שלטון הטרור של כוחות הכיבוש והפשיסטים המקומיים, היו ממריצים אותנו לאחוז בנשק גם ללא הוראה ממוסקבה. ייתכן מאוד, שהיינו פותחים במאבק באיהור מסויים, אולם בפחות היפוזן להתארגנות ותוך תפיסה מדינית מעמיקה ועצמאית יותר. כבר מראשיתה לא תאמה כל כך המהפכה היוגוסלאבית את צרכיה ומטרותיה של הממשלה הסובייטית וככל שהתעצמה כן גם שיקפה פחות את "מטרותיה התרומיות" של המדינה הסובייטית. שהרי בסופו של דבר, מהפכות אינן תוצאה של הוראות אלא של צירוף תנאים מיוחד, בהם ממלאים תפקיד מכריע רצונם ומצפונם של המהפכנים, וכן כשרונותיהם והחלטיותם של מנהיגיהם.

ה־4 ביולי נחוג ביוגוסלאביה כיום אשר בו פתח הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית במאבק המזויק נגד כוחות הכיבוש. ישיבת הוועד המרכזי, בה נתקבלה החלטה מרחיקת-לכת זו, התקיימה אותו בוקר בחווילתה של עורך "פוליטיקה", ולדיסלאב ריבניקר. לא התקיים כל דיון: הוראת הקומינטרן כבר היתה ידועה לנו והתחייבותנו האידיאולוגית הבינלאומית וכן מסירותנו לברית המועצות — "מעוז הקומוניזם העולמי" ו"המדינה הסוציאליסטית המנהיגה" — עלו בקנה אחד עם עמדתנו ומאויינו. לכן נסב הדיון על דרך ביצוע המאבק המזויק ופעולות הסחה. לאחר שנעץ עם חברים אחרים בפוליטבורה, החליט טיטו כי עלי לנסוע למונטנגרו על מנת לפתוח שם במאבק המזויק וכי בוקמנוביץ-טמפו יסע לבוסניה. תפקידים אחרים, הקשורים במבצעי הסחה ופעולות גרילה, חולקו בין שאר החברים.

אחי אלכסה, המבוגר ממני, הופיע אותו זמן בכלגראד. בסוף שנת 1940 קיבל מיישרת מורה בבצ'קה. מכיון שהוגדרה כבר כבשה חלק זה של יוגוסלאביה, עזב את המקום על מנת להצטרף אל הורינו שישבו בגורני מילאנובוק, ובדרכו סר לראותני בכלגראד. הפצרתי בו שלא יסע לגורני מילאנובוק, שם הוא עלול להיעצר בשל עברו. התכונתי לנסיעה למונטנגרו והחלטנו שהוא יצטרף אלי, ביחוד משום שהתאייה ללחום. כמה ימים קודם לכן פגשתי בפועל ששמו טומוביץ ועמו בן-דודו, שניהם בני כפר מולדתי. השניים חיפשו קשר עם המפלגה. אני המצאתי להם את הקשר והם לי את כרטיסי העבודה שלהם. האמן ג'ורג' אנדרייביץ-קון תיקן את החותמות בתעודות ואנו הדבקנו את התמונות שלי ושל אחי במקום תמונותיהם של בעלי התעודות המקוריים. עם תעודות מזויפות אלו ניגשנו אחי ואני, לשגרירות האיטלקית בה ראילו להצניק לנו אשרות כניסה למונטנגרו. שנפלה לידי איטליה.

אילו היו יבלות על ידי, ייתכן כי הייתי יכול להתחזות כפועל, אבל אחי אלכסה לא היה מצליח בכך גם עם יבלות על ידיו; הוא הרכיב משקפיים ועור פניו היה בהיר וחלק משלי. אף-על-פי-כן ידעתי כי הכל יעבור בשלום בשגרירות, מאחר שההגירה ההמונית, אשר החלה עם המלחמה ועם התפלגותה של המדינה, עדיין נמשכה. בשואה נוראה זו, פנה כל אדם לחפש לו מקום מבטחים במקום הולדתו. הדבר ממנו יראתי היו נקודות הביקורת לאורך הדרך.

האידיאולוגיה הקומוניסטית שלנו היא אשר הנחתה אותנו, הקומוניסטים, לבצע פעולות צבאיות; ברם, לגבי האנשים שהצטרפו אלינו, היו המיבצעים האלה רק פתיחה מחודשת במלחמה בה נכשלו כבר הכוחות העייפים והמובסים של הממלכה היוגוסלאבית. מיד עם תחילת הכיבוש הואצו ההכנות שלנו. אותם חברי הפוליטבורה והוועד המרכזי אשר נמצאו במקרה אותה שעה בכלגראד, התכוונו לצאת נגד כוחות הכיבוש, אולם רק לאחר שייתש כוחם ותפול רוחם של הגרמנים במלחמה, לכמה מאנשי הצבא של השלטון הקודם היתה דעה דומה. נודע לנו על מספר קצינים שנמלטו למערב סרביה, כשבליבם התקווה לחזור ולכונן את השלטון החדש לאחר מיגורה של גרמניה. מסיבה זו היו ההכנות שבהן נקטנו נגד הכובש, מבוונות גם נגד המשטר הישן, אף-על-פי שגרמניה ובנות בריתה ביתרו וחילקו את יוגוסלאביה, היה זה מעניינין לכונן מחדש את המשטר הישן על מנגנונו ולשקם את חיי הכלכלה. המהפכה לא היתה בת-ביצוע ללא מאבק בוזמני נגד הכוחות הפולשים.

מכל מקום, אפילו המיבשר של הוועד המרכזי, שטיטו ניסחו כיום בו נעדרה המיתקפה הגרמנית על ברית המועצות, אינו קורא באורח חד-משמעי להתגייס לצבא, אלא רק מודיע כי יש להתכונן למאבק. ניתן להבין דבר זה; מזה זמן רב היה לנו קשר רדיו עם הקומינטרן — דהיינו, עם מוסקבה — ונקיטת צעד רב-אחריות וגורלי כהתקוממות ומאבק מזויק, כמעט שלא היה בר-ביצוע ללא אישור מגבוה. אמת: בשיחות בין חברי הוועד המרכזי נירמז כי באופק מסתמנות פעולות גרילה. ברם, המתנו להנחיות ממוסקבה, והפעם, שלא כדרכה, לא השהתה מוסקבה את הוראותיה.

שוב אינני זוכר מה היה מספר השדרים שהגיעו אלינו ממוסקבה בנושא זה, אולם אני בטוח, שמוסקבה הורתה לנו לפתוח בפעולות גרילה לצורך הסחה. כך הודיע לנו טיטו, ומיד התבהר לנו, כי יש להפנות את פעילות המפלגה לאפיק חדש ולהחיש את אגידת הנשק. דבר זה עיבב בעד המשך ההכנות להוצאתו לאור של עיתון המפלגה "בורבה" (המאבק). הוועד המרכזי מינה אותי לעורכו של העיתון בשיתוף עם רודוליוב קולקוביץ, תפקיד האחראי להדפסה ולהפצה נפל בתלכו של סבטוזאר בוקמנוביץ-טמפו, שהיה בעל ניסיון רב מאין דומה לו בשטח זה. זכורני, שקולקוביץ ואני עוד דנו בשאלות עדיכתו של "בורבה" גם לאחר ה־22 ביוני — למעשה, עד למועד בו הגיעה הפקודה ממוסקבה לפתוח במיתקפה מזוינת. אין לי ספק, שדיונינו נסבו אך ורק מסביב למלחמת דוסיה-גרמניה, מכיון שההתרחשויות וההתחייבויות החדשות שינו לבלי-הכר את אורח החיים וההרגלים הקודמים. אני מציין פרט זה הקשור ל"בורבה" כדי להדגים את האוריאנטציה הכפולה של הוועד המרכזי, כפי שבאה לידי ביטוי לפני פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה. אוריאנטציה זו היתה מעוגנת הן ברעיון המרד המזויק והן בתעמולה רבת, חוקית למחצה.

ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות שינתה גם את צורת הביצוע וגם את חיי הקומוניסטים. אותו יום עצמו, ביצעה המשטרה, אשר השתלבה בסדר החדש של היסלר, חסימת רחובות ומעצרים, בפעולה זו נעצרה אשתי, מיטרה. ידענו שלחברינו שנלכדו אין תקווה פרט למוות וכי האחרים, שישארו בחיים, יירדפו על ידי החוק ובסופו של דבר, ילחמו במחתרת.

גם במצב עניינים זה אין דבר, שחושבני שהייתי רוצה לעשותו יותר, מאשר לנסוע למונטנגרו, המחוו שם מצאו מאז ומעולם רעיונות את פורקנם במעשי אכזריות, פשוטם כמשמעם, ואשר התפיכות הראשונות והמילים הראשונות של כל ילודי-אשה בן-המקום ספוגות שינאה לתוקפן, הדרך היתה ארוכה ורבת סיכונים, אולם הישיבה בבלגראד היתה מסוכנת ומהפירה עוד יותר, כתמיד — כל אימת שניצבתי מול מצב חדש — כן גם הפעם נמלאתי דאגה.

עם זאת לא גרמז לי התמטרותי הרבה לתפקידי כל נחת, מכיון שמיטרה נכלאה, כבר מתחילה העיב אסון אישי זה על האירוע ההיסטורי ועל חלקי בו, אזהדים רבים נאסרו גם הם, ביניהם ד"ר מילוטין וצ'ביץ, הברי לספסל הלימודים מבית הספר התיכון, קולשין וכן גם סלובודין שקרוביך, שבדירתו ביליתי את הלילה לפני צאתי לדרך, לא היה בידי אקדח ותהיתי בליבי, ללא מענה, מה אעשה אם אזוהה על ידי איש הבולשת, הפחד חדר לכל חרץ של ישותי, מאבק מזויין איפשר, לפחות, בריחה מעיניי, גם אם לא מן המוות עצמו.

עד עצם היום הזה, כרוכה בזכרונני יציאתי מבלגראד בשתי דמויות — טיטו וזורה, אחותה של מיטרה, הראשון סימל את השליחות; השניה, את החמימות האישית, מטיטו ביקשתי דבריי-עצה אחרונים ואילו בפרדתי מזורה כאילו נפרדתי ממיטרה, אשר בדמינוני כבר ראיתיה מועלה לגרדום.

בבוקר סגרירי ומעונן אחד פגשתי בזורה ליד מגרש הברדורגל, שכיום משמש מגרשה של קבוצת "פרטיזאן", כששמעתי על דבר מאסרה של מיטרה התקשרתי מיד עם זורה, כשבליבי תקווה כי ניתן יהיה להציל את מיטרה באמצעות הקשרים של בני משפחתו, ואילו זורה סיפרה לי, שמשפחתה איננה מכירה עוד איש בעל סמכות מספקת בבלגראד, שבאפשרותו לשהרר את מיטרה מהכלא, אף-על-פי שכל אשמה היתה, שהיא שמאלנית ואשתי, ברם, המשטרה הסכימה לקבל בגדים ומזון שהובאו למענה, זורה ואנוכי פסענו בזהירות רבה לאורך הפארק החדש והיא שאלה אותי אם ננצח בסופו של דבר.

"כן", השבתי ככיטחון והוספת, "אולם הניצחון שאליו אנו שואפים כל כך, לא יביא אושר בכנפיו — בשל הזוועות... וללא מיטרה".

"אתה צודק", אמרה זורה, "הרבה לא יישאר, שניתן יהיה לשמוח עליו".

סיפרתי לה, שאני עומד לנסוע למונטנגרו, ונפרדנו, שחווה קמעה היא מיהרה לצעוד במורד המוביל אל טופובסקה שופה, כשריקנות עגומה והחלטיות מרה מתרוצצות בקרבי ככמפולת תהומית.

הפרידה מעל טיטו התקיימה אותו בוקר, בשעה עשר לערך, בחווילתו של ריביניקר, תחילה שוחחנו על החזית המזרחית, אפילו לפי דיווחי הסובייטים, חדר הצבא הגרמני לברית המועצות כאילו לא היתה כל התנגדות מאורגנת, אף-על-פי-כן הבעתי את בטחוני, בהתאם לרוח הזמן, בניצחונה המהיר של ברית המועצות — ביטחון שנולד מתוך אמונתי הנלהבת בתעמולה הסובייטית, שהבטיחה כי ברית המועצות תעתיק את המלחמה אל אדמת הפולש, לא הייתי החבר היחיד בוועד המרכזי שחשב כך, טיטו לא כפר באמונתי, אולם גם לא נתן הסכמתו לה, הסקתי, כי אף-על-פי שהיה

בטוח בניצחונה של ברית המועצות, האמין שהמלחמה עלולה להימשך זמן רב, פקפקו הביאוני לכלל מחשבה — אף כי במאוחר יותר — שהמלחמה והתאמתי אליה יגמדו את התלהבותי הרומנטית עד לקונפורמיזם מילולי וסטריאוטיפי גרידא.

בהגדירו את הקו המפלגתי בקשר למאבק המזויין, תבע טיטו מרחב פעולה אולם גם החלטיות; הוא חשש מפני צרות האופק והכיתתיות של המונטנגרים, שוחחנו גם על צורות האירגון של המאבק, אולם המונחים "פרטיזאן", "יחידה פרטיזאנית" וכיוצא בהם, לא הוזכרו כלל, כמו כן לא ניתן שם לפיקוד, שמות אלה הונחו לאחר צאתי את בלגראד — בוודאי לפי הדגם הרוסי, מאחר שבלל לא היו קיימים אצלנו עד אז, כמילים שאולות, היה להם פירוש שונה בשפתנו, למעשה, קיימות היו רק ועדות צבאיות לציוד של ועדות מפלגתיות, ויחידות לוחמות רק בחיוליהן.

בישיבת הוועד המרכזי, שהתקיימה ביום 4 ביולי, עדיין לא דובר על "עיבוד תוכניות" או על פעולות פרטיזאניות בסרביה או על יצירת איזור חופשי במערב בסרביה, כפי שקובעים כמה מסמכים, אז טרם החלו בפעולות פרטיזאניות ורק מאוחר יותר, כתוצאה מפעולות באזורים משחררים, נולד הרעיון לכונן איזור משוחרר ברייקימא במערב בסרביה, כל כתבי ההיסטוריה הרשמיים — וביחוד האידיאולוגים שביניהם — רואים בעיני רוחם את המאורעות רק כמשהו שנולד במחוזותיהם של המנהיגים, זמן רב לפני התרחשותם, אין ספק, בי המנהיגים הוגים דרכי-פעולה אפשריים, אולם במסגרת האירועים וההתרחשויות בשטח, כל אימת שמנהיגים ממצויאים דרכי-פעולה מראשם הם ומתהוהרי ליבם, טופחת המציאות על פניהם ומלמדת אותם לקח — אם הם עדיין במצב ללמוד לקח כלשהו.

לא דובר בלל על התקוממות, אלא פשוט על מבצעי הכחה ופעולות גרילה, הפוליטכיוורו היכיר בעובדה, שבמונטנגרו יש למפלגה השפעה גדולה ביותר וכי מצויות שם כמויות נשק ניכרות, שנתפסו והוסתרו מפני הצבא המלכותי לאחר כניעתו, טיטו אמר, "היזהר לבל תעורר מרד כללי, האיטלקים עדיין מאורגנים וחזקים והם ישרו אתכם, עליכם להתחיל בפעולות מצומצמות"; והוסיף "אולם תירו בכל אדם — אפילו כחבר המנהיגות המהווית — שיגלה ספקות או חוסר משמעת".

השיחה כולה לא ארכה יותר ממחצית השעה — כאילו אנו כבר יודעים את הבל שעלינו לדעת והכל כבר נאמר בינינו, גם הפרידה מטיטו לא הפיזה בליכי חמימות מיוחדת, פרט לסמכות ולאומץ הלב שעוררה אישיותו.

אחי ואני ציידנו עצמנו בלבוש מתאים ובמגפיים, אני נעלתי מגפיים מסומרים ואפודת-רוח של מטפסי הרים, כדי להימנע ממיפגש בלתי צפוי עם בלשים בתחנה המרכזית, עלינו ברכבת בפרוור העיר, אני משער, שהיה זה ביום ה-5 ביולי, עם עלייתנו לרכבת צרת-הפסים בסרייבו, עשינו את צעדנו הראשון לקראת המהפך הגדול בגורלנו ובגורל עמנו.

13

לא היו מלאים כל טוב. במסעדות עוד ניתן היה לקבל ארוחה טובה, אף-על-פי שהמטבע שהוציאו שלטונות הכיבוש לא נתקבל בעין יפה.

הכרתי את מרביתם של חבריינו החשובים בסרייבו וכן במה אנשי קשר ואוהדים. אולם הזמן היה קצר וחייבים היינו לחזור לתחנת הרכבת. בפינת מריין דבור חלפנו על-פני כרזה שהודיעה על הוצאתם להורג בזוג של פריקה, קרסובני, אגיה, ריכמן ואחרים — כולם פעילים שמאלנים וקומוניסטים ידועי-שם. ההוצאה להורג בוצעה כנקמה על רציחתו של סוכן המשטרה טיליך. הכרתי אישית כמעט את כל אותם חברים; עם כמה מהם עכתי ועם פריקה וקרסובני הייתי ביחסי ידידות קרובים.

כהיותי במעצר בתחנת המשטרה המרכזית בבלגראד, היו לי מיפגשים גם עם טיליך. ידעתי, כי בימי הכיבוש הראשונים הטרופים, פיתו רדה קונצ'ר ופאבל פאפ את טיליך לבוא לדירתה של איזו אישה ושם חנקו אותו. אחר כך תחבו אותו לתוך ארגז הטילו את הארגז לביצה שליד הנהר סאבא. הביצה יבשה בחום הקיץ הגופה נמצאה. טיליך היה סוכן משטרה ידוע לשימצה כאנטי-קומוניסט, אשר לעיתים תכופות השתמש בעיניינים. זכורה לי רשימה שנערבה על ידי רנקוביץ או קרדלי ובה שמות המרגלים שנתגלו על ידי טיליך. אף-על-פי-כן דומה שהסתכנות ברציחתו לא היתה כדאית כל כך. אין ספק, כי הריגתו של סוכן משטרה אחד בלבד — שימשה רק תירוץ להוצאתם להורג של פעילים ידועי-שם רבים — עשרה במספר, אם זכרוני אינו מטעני.

היתה זו ההודעה הראשונה שנקבה בשמותיהם של הקומוניסטים שהוצאו להורג. בחירת הקורבנות וניסוח ההודעה נעשו באכזריות נוראה. המטרה היתה להשליט סרור ולהרחיק מראש כל מחשבה על חנינה. יתר על כן, נמחחה כל תקווה לסמכות אוטוטית עצמאית. תהום עמוקה שאין לגשר על פניה, נפערה לפתע בקרבי; זה איננו סתם מאבק לחיים, אלא מאבק עד למוות עצמו.

למרות שחרון אינ-אונים הרתיח את דמי, שמרתי על קור-רוח מספיק כדי לנצור את לשוני ואת תנועותי. אלכסה, מצד שני, לא יכול היה לעצור בעד מיזגו הסוער. הוא קפץ את אגרופיו וביטא את זעמו בקללות. הדבר שילהב את זעמי וחידד את ערנותי. שמתי לב שעוברים ושבים מעיפים מבטים גנובים לעבר הברזה, אך מחישים את צעדיהם ברגע שמבחינים בצמד אוטוטשים המושים במדים, הניצבים ליד קיוסק, במרחק של כשלושים צעד מאחורינו. הם הסתתרו באותו מקום כדי לעמוד על התגובות לאותה כרזה והתבוננו בנו בחשד. הצעתי לאחי שנעזוב את המקום לאטנו ונחזור לתחנת הרכבת בנחת. אם נעצר על ידי האוטוטשים הם יגלו שאנו מונטנגרים החוזרים לבתינו. יתירו לנו להמשיך בדרכנו. האוטוטשים הלכו בעקבותינו כל הדרך עד לתחנה. למרות שנתרו עוד עשרים דקות עד ליציאתה, היתה הרכבת דחוסה נוסעים ופליטים. פילסנו לנו דרך בתוך ההמון הצפוף כדי להקשות על האוטוטשים מלהתקרב אלינו. בקרון נמצאו רק דלת-העם, שנדמו דלים ונואשים יותר מאי-פעם. מבעד לסבך של גופות וראשים מיוזעים, מטפחות שמנוניות, שקים וסלים, הצצתי לעבר הרציף. צמד האוטוטשים עדיין נמצא שם, סודק את ההמון בעינינו.

סוף סוף יצאה הרכבת את התחנה. ביקשתי לומר לאחי, שהסכנה חלפה, אולם היו

2

הצפיפות כרכבת לא היתה גדולה. לא היו נקודות ביקורת ולא בדיקת תעודות. אילולא הפנים חרושי הדאגה, ניתן היה לחשוב, כי הכל כמנהגו נוהג. בשחלפנו על-פני גורני מילאנוב, שבה גרו הורינו, אחותנו ואחינו הצעירים, התבוננו מבעד לחלון הרכבת בגעגועים ובפחד, בתקווה לראותם חולפים מעל פנינו, ואילו הרכבת המשיכה דרכה, מקטרת, במפלסי ההרים, המכוסים יערות עבותים, ועל-פני החיטה המצהיבה ושדות התירס הצעיר.

לאחר שעמדה זמן רב בתהנה אחת, המשיכה הרכבת לנוע לעבר הגבול החדש של סרביה עם קרואטיה, בין ורדיסט וויסגראד — אותה נקודה ממש, שסימנה את הגבול שבין סרביה ואוטטריה לפני שנת 1918. מרגע שעזבנו את העיר האחרונה בסרביה גברה והלכה תחושת הביטחון שלי, מכיון שהסיכוי לפגוש שוטרים, העלולים להכיר אותנו, פחת והלך, ואף-על-פי-כן המשכנו לדאוג. מאחר שלא ידענו מה מצפה לנו במדינת קרואטיה העצמאית, אשר אולתרה במהלך הימים הראשונים של הפלישה, בחטותן של מעצמות הציר.

חשכתי שהרגע הקריטי האחרון יהיה לכשנחצה את הגבול, אולם דומה שלא היה כלל גבול. הכרטיסן פשוט הכריז שהתחנה הבאה תהיה בקרואטיה. איש לא ביקש לבדוק את התעודות שבידינו, למרות שהרכבת עצרה זמן ממושך למדי. לא קמה כל מהומה ולא נראו כל שומרי גבול או פקידי מכס — סתם תחנת-הרים עגומה, סוף סוף, בשעת אחת צהריים מאוחרת, המשיכה הרכבת במסעה. תחנת הרכבת הבאה בקרואטיה לא היתה שונה בהרבה מקודמתה, ייתכן כי מדינת האוטוטשים חששה מפני הרכבות המגיעות מסרביה, אולם אין ספק, שלא היתה מאורגנת כראוי.

וכן, לערך בשעות הצהריים של יום המחרת, הגענו בשלום לסרייבו, שבה אמורים היינו להחליף רכבת למוסטר ונאלצנו להמתין כשתי שעות. יצאנו את התחנה לשם טיול וכדי לאכול משהו. דומה היה, שהעיר לא השתנתה, פרט לחלונות הראווה, ששוב

סביבנו אנשים זרים שאין לסמוך עליהם. יכולתי רק להייד אליו בחזוה. הוא צחק במרירות וחזר וקילל. במוסטר עדיין חששתי אולם גם כאן לא היתה ביקורת. הרכבת הלפה על-פני השדות כאילו לא קיים גבול בין מדינת קדואטיה העצמאית לבין מונטנגרו. עד שהגענו למונטנגרו עם חום הבוקר היתה הרכבת כמעט ריקה מאדם.

בתחנה קטנה ליד בילקה עלתה לרכבת הבורת פליטים סרבים. תחילה חששו ונצרו את לשונם, אולם לאחר שהבחינו כי אין אנשי שלטון ברכבת, פגה מתיחותם. הם בדחו מפני הטרור של האוסטשים. איכר בהיר-עור ובעל-גוף, בשנות השלושים לחייו, עצמות-לסתותיו פצועות ושערותיו המתולתלות מכותרות בדם כרוש, סח לנו כיצד הקיפו האוסטשים את כפרו והכילו את הושביו — גברים ונשים, צעירים וזקנים — לבקעה מסולעת והבטו בהם באלות. האיכר שיחרר עצמו מן הכבלים ולמרות שנחבט בפניה, עלה בידו לזחול ולהסתתר בין סלעים מכוסים-שיחים.

"הם הורגים כל סרבי הגיקרה בדרים!" אמר, מקונן, "כמו צאן — חבטה על הראש וזריקה לתוך השוחה. מרביתם טורקים. הגיעה שעתם. ברצונם למחות כליל את העם הסרבי המסכן".

עכורי היה זה סיפור חודש. לאחר מכן, כמהלכה של המלחמה, חזרתי ושמעתי אותו מיספר פעמים וכמעט תמיד באותו נוסח: הכפר מופתע, כובלים את כל הגברים, רוצחים אותם וזורקים את הגויות לשוחה. רצח על רקע דתי ואידאולוגי אינו זקוק לדמיון, אלא לייעילות בלבד: בכך טמונה הזועה כולה; ועכור הקורבנות — "הצלה" ואף-על-פי-כן לא הודעתי, בפי שחייכ הייתי להודעו. האידאולוגיה האוסטשית כבר היתה מוכרת לי — תערובת של לאומנות קדואטית פרימיטיבית עם רדונות פאשיסטיות מודרניות. בשבתי ככלא, נפגשתי עם רבים ממנהיגי האוסטשים. עקבתי אחר ההתפתחות האידאולוגית שלהם, מבלגנות מיליטנטית לפאשיזם ולאנטי-סרביות מוחלטת. בוועד המרכזי בבלגראד הגיעו אלינו דוחות על רדיפת הסרבים בקדואטיה; אחר כך הגיעו גל הפליטים הראשון. ידענו על בתי הדין הצבאיים, הניידים, ועל "החוקים" של פבליץ, שהכילו רק סעיפים מועטים אולם אישרו תמיד את גזרי-דין המוות. העובדה שדכר לא זיעזעני שיקף את הלך הרוחות — טיבעם של הגופים שנערכו זה כנגד זה, מכול התעמולה ומאורעות הדמים כשלעצמם.

אותם אנשים פשוטים; רובם איכרים, היו פחות מוכי-תדהמה אפילו ממני, גם לא ניתן לומר שהיו ממורמרים: בא אסון, שהוא נורא משום שהוא פוגע בבני-אדם, אולם ייתכן, שמטעם זה עצמו לא ניתן לגבור עליו; בקבוצת הפליטים היתה גם נערה דקת-גידרה, שחורת-שיער בלבוש עירוני. היא סיפרה לנו בשקט, שהאוסטשים כינסו את כל הסרבים החשוכים שכעיירה — סוחרים, כמרים ופקידים — וכי שנים שלושה ימים לאחר מכן העמיסו אותם על גבי משאית והסיעום, כביכול למוסטר, אולם למעשה כדי לרוצחם ולזרוק את גוויותיהם לבקעה. הסרבים שנותרו בעיירה

* הכוונה כאן למוסלמים ממוצא סלאבי דרומי, הנקראים טורקים בשל זהותם הדתית עם הטורקים והשתלבותם במדינה העות'מנית.

הקטנה, מרביתם נשים וילדים, המתינו, נואשים, לגורל דומה. הנערה נמלטה למונטנגרו, אולם ליבה לא היה שלם עם בריחתה. לפתע נעשה המוות לדבר שבשיגרה, משהו מצוי כמו האוויר והאדמה.

"ובכן", אמרתי בפנותי אל האיכר הפצוע, "למה אינכם מגינים על עצמכם?" "מי יכול להגן על עצמו?" השיב האיכר, כמקונן, "לא ציפינו לשום דבר. לא יכולנו להאמין שממשלה תתקוף בני-אדם, סתם כך. אין לנו נשק — והם השאירו אותנו לנפשנו כעדר-בקר. אבל בגבטיני היתה התקוממות והיסלו המון אוסטשים".

אנשים עלו וירדו בכל תחנה, אולם הסיפורים על רציחות האוסטשים נמשכו, בפרטים חדשים, כמובן, איני זוכר אם אחי נטל חלק בשיחה; לאחר הבילוש של האוסטשים בסרייבו ואהרונותי החוזרות וגשנות, נירגע והתכנס בתוך עצמו.

מה חשבתי וכיצד הרגשתי באותם ימים? כיצד יכול אני להיות בטוח באלה, מקץ שנים רבות כל כך? ייתכן, שהיה זה אז, שתפסתי לראשונה, ובבהירות, את השיבות תפקידי, את הקשר המזור שבין רעיונותי שלי לבין גורלם של בני עמי — קשר שלא היה נגד הבורגנות אלא נגד התוקפן, שההריגות אשר ביצע ב"זרים" ובחפים מפשע באו לאשר את ה"אידאיה" או אולי את מטרתו האמיתית והיחידה, היה ברור לי, כי רק אנו, הקומוניסטים, מסוגלים לעזור לאנשים המוצאים להורג על לא עוול בכפם, אלא רק בשל שאיפותיהם "המטורפות" של המעטים. מחשכה זו לא הביאה לי לא תחושת גאווה ולא הרגשת שמחה; משוט, כך היה מצב הדברים.

כשהתקרבו לניקשיץ הופיע ד"ר בויו ג'וקוביץ. היכרתיו היכרות שטוחה מפגישות עם קבוצות שמאלניות, אם כי לא ידעתי אם היה חבר במפלגה. מכל מקום, ניתן היה לשוחח עמו באורח גלוי יותר, ביחוד לאור העובדה, שניחן במזג ערני ופתוח. כשהתבוננו מבעד לחלון, אל צוקי הסלע המבוקעים, סח לי ד"ר ג'וקוביץ כמעט אותו סיפור ששמעתי מפיו של האיכר הפצוע.

"ומה עושים אתם, הפרוגרסיבים, האנטי-פאשיסטים, הקומוניסטים?" שאלתי. "אנו עושים כל שביכולתנו", השיב, "כאן אירגנתי שירות כריאות ציבורי". "זה יפה! אהל האם אתם נלחמים; האם אתם מבצעים התקפות מתוכננות?" "ד"ר ג'וקוביץ התבונן בי כמשתאה. "האם זהו הקו של המפלגה? האם זהו ההוראה?"

"כן, עלינו להתחיל מיד!" "לאחר שהרהר בדבר, אמר, "אולם שם, בהרצוגובינה, אין כמעט פעילות מדינית, כמעט שאין אירגון — אנשים בודדים ותו לא". "כרגע אין זה חשוב! עלינו להתחיל עם קבוצות קטנות. האירגון והצבא יתגבשו תוך המאבק המזויין".

לאחר זמן קצר הגענו לניקשיץ. היה יום שמש לוהט — יום מוזר להיזכר בו, מכיון שבדרך בלל נשמרים בזכרונות מימי המלחמה ימים של גשם, של עייפות ושל רעב. ברחבה הקטנה עמד אוטובוס, אולם עלינו היה להמתין לבואו של איזה "בוס" איטלקי, כפי שהסביר לנו מישהו.

כעבור זמן קצר הגיע ה"בוס": איש קטן ואדמוני במעיל חום, חולצה שחורה ותיק

בירו. הוא ישב במושב הטוב ביותר, ליד הנהג. מישוהו אמר "זהו סרפין מזוליני, מזכירו של המושל האזרחי של מונטנגרו".

דרכם של המונטנגרים — ייתכן שבגלל היותם מעטים כל כך — היא להכיר ולזכור איש את רעהו. אולם אחי ואני מוצאנו מאיזור אחר וזמן ממושך התגוררנו מחוץ למונטנגרו. איש מבין הנוסעים לא היכיר אותנו. וכמובן, שמזכירו של המושל לא יכול היה להעלות על דמיונו מי הם היושבים מאחוריו.

ישבנו באמצע האוטובוס. הצצתי לעבר אישה שחורת-שיער וביבדת-גוף, שניסתה להתקרב אל המזכיר; החלפנו בינינו מבטי בוז. דבר זה גם הוא היה טיפוסי למונטנגרו: נשים המתרועעות עם אנשי הכיבוש ופקידי הכיבוש הנעים בחופשיות בבל מקום, ומתערבים באוכלוסיה המקומית — אוכלוסיה המסתגלת בנקל לחיים תחת שלטון הכיבוש. חכמתי בדעתי אם לבקש את הנהג לעצור במקום מתאים, כלשהו; לקחת אותו פקיד, שיתכן וחלם בהקיץ על קידומו בתפקיד, להוציאו מן האוטובוס ולחזר אותו בכדורים לצד הדרך. ייתכן, שאפילו היה זה מחובתי לעשות דבר זה, ואמנם הייתי עושה אותו. אילו לא היה מוטל עלי תפקיד נכבד פי כמה: למצוא את מנהיגות המפלגה במונטנגרו ולהביא לידיעתה את קרהפעולה שלנו, החותר למאבק המזויין. מחוץ לזה ידעתי, כי סרפין מזוליני זה הינו יצור אנוש — ובסך הכל ייתכן, כי הוא גם חף מפשע. אולם מה באשר לבני עמי? כלום אין גם אני בן-אדם עם התחייבויות — אפילו לרצוח — ועם נאמנות שורשית למולדתי ולעמי, ולאידאולוגיה?

לא ירדנו מן האוטובוס בפודגוריקה (כיום מיטוגראז), למרות שהדרך הזקלה ביותר להתקשר עם מנהיגות המפלגה המונטנגרית היתה לגשת לבית-הקפה של פרישה בוקושביץ שבעיר. הוא היכירני ואני הבאתיו בחשבון כחבר המנהיגות המקומית. אולם פודגוריקה היתה העיר הראשית והיינו עלולים ליפול קורבן לבדיקה מיוחדת. החלטתי שנרד ליד ביתו של בלזו יובנוביץ, למרגלות וולי ברדו, מרחק שבעה קילומטרים מפודגוריקה.

היכרתי את בלזו היטב, למרות העובדה שנפגשנו רק מיספר פעמים במרוצתן של עשר שנים לערך. הוא היה החבר הנכבד ביותר של המפלגה הקומוניסטית בוועד המחוזי היוגוסלאבי במונטנגרו, מפרץ קוטור וסנג'אק. הוא היה המזכיר האירגוני, שעה שבזו ליומוביץ, חבר-מפלגה ותיק יותר, היה המזכיר המדיני. אולם בלזו היה קומוניסט ויש להניח, שביתו נתון תחת פיקוח וייתכן, שהוא אף מוקף. מסיבה זו לא יכולנו לגשת לשם ישירות.

אותם ימים נוהגים היו האוטובוסים להיעצר לפי בקשת הנוסע. ירדנו, כשהמשיך האוטובוס לנסוע, ניגשתי לבית-אבן קטן לצד הדרך, ואילו אחי ישב לו בצל, כלב נבח ומתון הבית באה בריצה אישה זקנה, שיערה העבה קשור במטפת שחורה, כרוב נשות מונטנגרו. כשאמרתי לה, שברצוני לראות את בלזו, נאלמה דום.

"אין זה ביתו?"

"זאת יודע אני. אולם אינני יודע אם הוא בביתו ומה מצב העניינים שם".

"לך וראה", אמרה האישה.

"שמעתי נא, אישה יקרה; כנראה שאין את בוטחת בי. כלום הייתי שואל אותך על בלזו אילו יכולתי לגשת אליו?"

"כיום טובים כל מיני אנשים", אמרה האישה, "עלינו להיות זהירים. מי אתה?"

"אני בא מכלגראד ויש לי משהו חשוב לשהח עליו עם בלזו. אם תוכלי לגלות —"

לפני שהיה סיפק בידי לסיים את דברי, חשה האישה אל ערמת אבנים שמאחורי הבית. ראש כהה הציץ מאחורי הערמה. היה זה סבו ברקוביץ, חבר המנהיגות של המפלגה אשר פגשתינו לאחרונה, כשהסתתרתי במונטנגרו. האישה היתה אמו. כאמצעי זהירות, ישן סבו מתחת לגנון, במרחק מה מן הבית.

סיפרתי לסבו שעלי לבוא בקשר עם הוועד המחוזי, במיוחד עם בלזו. בספק חיוך סח לי, שהמנהיגים כבר נמצאים במקומות מיסתור, וכי בלזו נמצא לא הרחק מאיתנו. אחר כך הוביל אותנו אל מעבר לכביש ועל פני שדות-מרעה, במורד המוביל אל שפתו המרופשת של הנהר זטה, מבין סבך ענפי-ערבה הרצאנו סירת משוטים; שלושתנו הצטופפנו בתוכה ושטנו על פני המים הירוקים והשקטים אל עברו השני של הנהר. חשתי כאילו חוצה אני גבול ומותיר מאחורי עינויים ותואנות. לא חלף זמן רב ומצאנו עצמנו בצידו השני של הנהר. עדיין נשקפה לנו סכנה, אולם עתה אתמדד עימה רק בשדה הקרב.

בלזו התיישב לו בביקתה של איכר, המשקיפה אל מול ביתו, מעל לשדה-מרעה קטן שלרגלי רכס סלעי ומיוער. המקום היה נוח לתצפית ולמיסתור. מצאנוהו בתוך הביקתה, לאחר הברכות הלבביות, יצאנו, הוא ואני, החוצה וישבנו בצל. סיפרתי לו בקצרה על מטרת בואי ועל הצורך לכנס מיד ישיבה של ההנהגה כדי לדון בתפקידים ובפעולות. לא היתה סיבה לשמור על סודיות, לא בשל אחי ועוד פחות בגלל ברקוביץ, מכיון שכבר נמצאנו יחד בעיצומו של המאבק המזויין; כן גם לא שוחחתי עם בלזו ביחידות, כהרגלנו מימי המחתרת, אלא רק על מנת להעביר דברים בצינורות המקובלים, כך שהמנהיגים יקבלו את המידע ויוכלו להתארגן ראשונים, כדי ליטול את הפיקוד לידיהם. לאחר מכן — לאחר שבלזו שוחח עם סבו ושלח כמה מאנשי הכפר לזמן את ישיבת הוועד המחוזי ליום המחרת — יצאנו, בלזו, אחי ואני, לפסוע בתשכה על פני האחו. שוחחנו בחופשיות על הכל, מבלי לצפות להחלטות המנהיגות.

אפילו בלזו לא ישן בביקתת האיכר, למרות שיקשה מאוד על מישוהו ליקרב אליה מבלי שירגישו בו. למען אחי ולמעני פיזור מעט חציר והניחו במה שמיכות בין הסלעים. היינו עייפים מאוד וישנו שינה עמוקה תחת כיפת השמים — כפי שנהגנו לעשות בילדותנו, כשישנו ליד עדרנו — משל, כאילו מילאנו בבר את חלקה הקשה ביותר של משימתנו.

בטראגיות יתירה. בסופו של דבר, היכרנו כולנו בעובדה, שמשא היה פגיע במיוחד הן כקומוניסט בעל-שם והן כיהודי, אשר נראהו היה מסגירו מיד. יש להוסיף, כי בגלל השנים הרבות שבהן ישב בכלא היה משה מנותק מן הדור החדש ומדרכי הפעולה החדשות. הוא היה אהוב והכל התייחסו אליו בכבוד, אולם יותר כדמות היסטורית מאשר כאל מנהיג פעיל. כותב הביוגרפיה של משה, סלזכר נשוביץ, מאשימני על שלא הזמנתי את משה לישיבה בה החלט על ההתקוממות המזויינת במונטנגרו. טענתי היא, שמשא כבר נסע או עמד לנסוע לקולשיץ, שהיה מקום מיסתור בטוח יותר. אבל גם אם אין הזכר כך, נוכחותו לא היתה חשובה, מכיון שלא דנו בהתקוממות רבתי אלא בפעולות גרילה מוצמצמות, וכל שיכול היה לתרום — היו רק עצות. למיטב ידיעתי, כל עוד הייתי בשלטון לא התלונן משה אף פעם אחת כקשר לאפיוודה זו. לא בשיחת-רעים ואף לא על דרך התינול.

מכל מקום לא נתגלעו באותה ישיבה כל זילוקי-דעות או אי-הבנות בכל הנוגע לאירגונם של מבצעים מזויינים. במונטנגרו כמו כבר "פלוגות מחץ", שמנו בין עשרה לשלושים איש כל אחת. הללו היו צמודות לוועדים והיו התחלה טובה. היה עלינו לקבוע את המטרות ואת שיטות התקיפה.

היה קושי אחד, והוא הפיצול הקוטבי במימסד המפלגתי. הוועדים המקומיים או העירוניים הקבילו ליחידות המינהליות של הממלכה היוגוסלאבית. היכרנו בעובדה, כי יקשה לשמור על קשר עם מספר רב כל כך של ועדים מקומיים. אי לזאת הסכמתי להקים ארבעה ועדים אזוריים, ועל נציגי האזורים הוטלה המשימה להקים וכן הוטל עליהם התפקיד להעביר הוראות הקשורות בפעולות הצבאיות. סבו ברקוביץ נתמנה כאזוראי לאיזור קולשיץ והוא נסע לשם למחרת יחד עם אחי. רדוי דקיץ, שהיכרתיו יפה בעבודה המפלגתית בבולגראד, נשלח למחוז סטיניי ואילו, כרסטו פופיבודה, איש בעל אומץ-לב ויושר בלתי רגילים, נשלח לאיזור ניקשיץ. הוועד המהווי ישב במחוז פודגוריקה ומטעם זה — אם זוכר אני נכוחה — לא הוקם בלל ועד אזורי בפודגוריקה. כעבור זמן מה מונו צירים גם למפרץ קוטור ולסנג'אק: וליקו מיקוביץ וריפט בורגוביץ — הראשון למקום הראשון והשני למקום השני. היכרתי את שניהם מעבודה מפלגתית בבולגראד. וכך, כבר מן ההתחלה, אויש החלק הארי של המנהיגות במונטנגרו בקומוניסטים שהתחנכו והתפתחו בבולגראד.

חילוקי-דעות קשים התגלו מסביב לשאלה, מהו הקו שיש לנקוט בו במאבק. בולנו הסכמנו על שיתוף נרחב של כל הגורמים המתנגדים לכיבוש. ברם, מה שנוגע להתקפה על ברית-המועצות, יצא כבר הוועד המחוזי בקול קורא משלו. אשר, בניגוד לעמדת הוועד המרכזי, דיבר על "האימפריאליסטים בשני המחנות הלוחמים" המנהלים מלחמה למען הליקתו המחודשת של העולם, וקורא לחיזוק "ברית הלוחמים של הפועלים והאיכרים במאבקם למען הגשמת שלטון סובייטי וחסול חשבונות סופי עם המשטר הקפיטליסטי". הקול-קורא נכתב, כך מאמין אני, בידי בווז ליומוביץ.

* "הכרונולוגיה של המאבק הלאומי לשחרור יוגוסלאביה" (בלגראד: בוינו-אוסטריסקי אינסטיטוט, 1964) עמוד 46. (הערה: מכאן ואילך יכונה מקור זה בשם "כרונולוגיה").

3

על מנת להגיע לישיבת הוועד המהווי בשעות אחר-הצהריים של יום 8 ביולי, נאלצנו, בלזו ואני, לטפס בשביל כלעי במשך קרוב לשעה. אחי נשאר עם הכפריים. התכנסנו בקרחת-יער ומיד פתחנו בדיונים. אותו איזור לא היה מוכר לי ורק ידיעתי, שאנו נמצאים בשטח של שבט פיפרי. למעשה, ארבעת חברי המנהיגות היו משיבט פיפרי — בלזו יובנוביץ, בווז ליומוביץ, סבו ברקוביץ ובודו טומוביץ. מיסמכים שפורסמו מציינים, כי מקום מגשגו נקרא סטיינה פיפרסקה: בודאי שכך היה הדבר, מכיון שלאנשי שבט פיפרי, שהשתתפו באותה פגישה ונותרו בזימים, היה עניין רב יותר באותו אירוע היסטורי, מאשר לי.

הוועד המהווי היה מורכב מבוזו ליומוביץ, בלזו יובנוביץ, פרישה ויושביץ, סבו ברקוביץ, וידו אוסקולוביץ וכן — כנציג הנוער הקומוניסטי — בודו טומוביץ. כרסטו פיפיבודה, חבר הוועד המרכזי והאזורי דקיץ, שעזי לאזוונה כיהן כמזכיר הוועד המקומי של בולגראד, הוזמנו גם הם לפגישה, יחד עם מזכיר הוועד המקומי של פודגוריקה, מרקו רדוביץ. אותו זמן הסתגר משה פיידה — חבר הוועד המרכזי מזה שנים רבות — במונטנגרו. בזמן ההפיכה, ביום ה-27 במרס 1941, היה כלוא בבית-הסוהר, אולם שוחרר למני הזתקפה על יוגוסלאביה. ביום ה-6 באפריל, הוא נמלט למפרץ קוטור, אשר ייתכן כי בשל כך נפוצה השמועה, שהוא יחד עם חבר, מגסים להימלט בדרך הים למערב. דומה, שרק בקושי יכול היה משה להמתין למפלגתי. בשנת 1954, על מנת להטיל בי קיטונות של שואה, יש להניח בודאיות, שהיה זה הוא אשר עורר אז מחדש את הסיפור הגושן על בריחתו למערב, אלא שכמובן יחס את העניין לי. ואילו אני לא יכולתי להביא סיפור זה ממונטנגרו לבולגראד, מכיון שחזרתי עוד בטרם שמע הוועד המחוזי על הימצאותו של משה במונטנגרו. למעשה, איבולולה ריבר הוא אשר הביא את השמועה לידיעת הוועד המרכזי. טיטו היה נבוך, מילוטניוביץ נדהם, רנקוביץ נרגן ומקלט, אולם איש לא התייחס לעניין

התפקיד שניתן לקרוא לו, בהתחשב בעבודה ובמשימות שמלאתי, כתפקיד המפקד, למעשה, כל עניין חשוב הוכרע על ידי הוועד המחוזי או — בהעדר הסכמה בוועד — על ידי יחד עם חבר ועד בעל מעמד מקביל לשלי, מיד היכרנו בעובדה, כי דרוש לנו איש מקצוע צבאי, בלדו הציע את ארסו יובנוביץ, שהיה איש המטה הכללי המלכותי של יוגוסלאביה, אשר נמלט מהשבי ומסתתר בכפרו זבאלה, במחוז גורניץ פיפרי. גם במקומות אחרים הסתתרו קצינים, שנפגשו עם הקומוניסטים. אולם ארסו נמצא בקרבת מקום, ולהערכתו של בלדו, היה גם מתאים ביותר לתפקיד. עניין זה הייתי חייב לבדוקו בעצמי — ביחוד לאור העובדה, שהשניים היו קרובי משפחה רחוקים.

כשבלדו ואנוכי יצאנו למקום המסתור של ארסו כבר ירד הלילה. עשינו דרכנו משך יותר משעה, במעלה מדרון סלעי, מצאנוהו במבנה אבן שחוח ובו אז ומגורת נפט. עמו נמצאו אמו, אחותו, אשתו ושתי בנותיו הקטנות. הילדות עלו מיד על יצוען ואנו פתחנו בשיחתנו ליד האה; לא חשנו בנוח בגלל נוכחותן של הנשים. סיפרנו לארסו, כי המאבק נגד האיטלקים קרב ובא ודחקנו בו להצהיר על עמדתו, אף-על-פי שעוד לא היה חבר במפלגה. הוא השיב ללא היסוס, "אני מסכים בכל לב לכל דבר המכוון נגד הכיבוש".

"ומה באשר ליתר הקצינים?", שאלתי.

"אני מאמין, שכולם יצטרפו למאבק".

הנשים הגישו לנו מעט חלב חם — כל שהיה להן. אחר לבש ארסו את מקטורן הקצין שלו ונעל את מגפיו — עתיד היה לנעול אותם מגפיים וללבוש אותו מקטורן כל זמן המלחמה — ונילוות אלינו החוצה, בחוץ סיכמנו, שהוא יצטרף אלינו, למחרת היום, בביתו של תודור מילוטניוביץ, מי שהיה אחיו של איבן מילוטניוביץ, חבר הפוליטיכורו. באותו מעמד ובאותה שעה החלה למעשה עלייתו של ארסו בצבא החדש, שטרם הוקם. תחילה היה מפקד הפיקוד שלנו במונטנגרו ובסוף שנת 1944 היה לראש המטה הכללי של יוגוסלאביה. הוא לא היה הולך בדרך זו אילו הצבא המלכותי, בו שרת במסירות כאחד הקצינים המבטיחים ביותר, היה מוכן להשיב מלחמה שעררה ולמות למען המולדת. ארסו נשא חן בעיני בגלל החלטיותו הנעדרת כל הסנות, למרות העובדה, שסגנון התבטאותו ואורח מחשבתו לא היו קומוניסטיים. ארסו היה רזה, פניו כחושות אך מכוסות סומק תמידי, עיניו שחודות ושפתיו דקות — מראה מתוח, שלעיתים נחוננו בו תלמידים מצטיינים, בני משפחות עניות.

המבצעים תוכנו בסודיות, אף-על-פי שבמונטנגרו, אשר הקשד השבטי עדיין נשמר בה בחזקה, קשה היה לשמור על סודות; כעקרון הוכנסו לסוד הדברים רק אלה, עליהם הוטל לבצע את ההתקפה. כמוכן, שננקטו גם אמצעים אחרים: פינויים מן העדים של חברים אשר זהותם נתגלתה, רכישת ציוד להדפסה, וכן הלאה.

גם אנו חיינו במחתרת, אף-על-פי שנפגשנו ושוחחנו עם הכפריים. כמה מהם — הנועזים שביניהם — אפילו ביקשו לדעת מה, לכל הרוחות, מתכוונים אנו לעשות. קיבלנו דיווחים יומיים מן הכפרים השכנים. למרות זאת, הלכה סבלנותנו ופקעה ועימה אכזבתנו על שאין באפשרותנו לפתוח במיתקפה, לפני עצרת "הירוקים" בסטוני.

העברתי אותו תחת שבט ביקורתי, שנשמעה אולי חריפה יותר, מכיון שלא היתה זו הסטייה ה"כיתתית" הראשונה מצד המנהיגות המונטנגרית. כמוכן, שהכל קיבלו את דברי הביקורת, אף כי ליומוביץ הביע, "כעיקרון", הסתייגות האומרת, כי בריטניה, בדומה לגרמניה, הינה מעצמה אימפריאליסטית ולכן מובילה המלחמה להתמוטטות הקפיטליזם ולהקמת שלטון סובייטי. למעשה, היה גם ליומוביץ שריד מימים עברו, אולם לפי הנוסח המונטנגרי: מכובד ויהיר, רחב-דעת וחסר יוזמה, יומרגו בתור תאורטיקן. לעומתו היה בלדו יובנוביץ פעיל, לחם ומקבל ללא הסתייגות את מרות העמדות הנקטות על ידי הוועד המרכזי. אין פלא איפוא, שעיימו שיתפתי פעולה יותר, אף-על-פי שכיבדתי את ליומוביץ והיתרהי לו להמשיך ולכהן בתפקידו.

עם רדת הערב התפזרו החברים ובלדו ואנוכי שמנו פנינו אל מקלטנו.

באותם ימים התכוננו הבדלנים המונטנגרים — המוכרים יותר בשם "הירוקים" — לערוך בנס בסטוני ולהכריז על עצמאותה של מונטנגרו. הכנס היה אמור להתקיים ביום פטר הקדוש, החל ב-12 ביולי — התאריך שבו היו עורכים כנסים עממיים בימי שלטונם של הגמוני-הכנסיה המונטנגרית. את "העצמאות" המונטנגרית, בחסותה של איטליה הפאשיסטית, היה צורך לעטוף במסורת מפוארת ואגדית. כל עוד התחזו כפדרליסטים, היתה לבדלנים המונטנגרים השפעה ניכרת בסטוני וסביבתה ועל המנהיגים המונטנגרים לשעבר, אולם הכיבוש צימצם את השפעתם, אף-על-פי שקיבלו תמיכה מצד האיטלקים. כמה מתומכיהם העיקריים התגדרו לכל שיתוף פעולה עם האיטלקים והיכירו במטרה המשותפת שלהם עם הקומוניסטים. בדומה להם, נעשו התומכים באיחוד עם סרביה — אלה המכונים "לבנים" — לפאשיזם או שהצטרפו אל הקומוניסטים, כאל הגוף החזק ביותר במלחמה נגד הכיבוש.

באותם הימים פגשתי בשני אנשים שנתעתדו למלא תפקיד חשוב במלחמה: פקו דפקביץ וארסו יובנוביץ.

פקו הגיע מאוסטריה, אליה נמלט ממחנה מעצר צרפתי, שבו הוחזק כמתנדב בספרד. באוסטריה עבד בבית החרושת לנשק שטייר. הוא המתין לרגע המתאים וכמתנדבים יוגוסלאביים אחרים בספרד, חמק מאוסטריה בתעודות מזויפות, מיד לכשנפגשנו הזכיר לי את פגישתנו בסטוני באביב של שנת 1936. לבושו הנאה ופניו השזופים השוו לו מראה קשוח, שוחחנו עם פקו כל שעות אחר הצהריים ועד לשעות הלילה המאוחרות, ביחוד על מצב העיניינים בגרמניה ובאוסטריה, למחרת שם פניו לכפרו ליובוטין — על מנת להמשיך במלחמה שהחל בה בספרד. חיבתתי את פקו בשל דרך חשיבתו הישירה. התקרבונו זה לזה מן ההתחלה והיינו ודאי נטארים ידידים לכל ימי חיינו, אילולא הצעדים שננקטו נגדי בוועד המרכזי, בשנת 1954.

בדיונים הפנימיים בוועד המחוזי, וביחוד בדיונים שהתנהלו בין בלדו יובנוביץ לביני, החלטנו כי עלינו להקים מיפקדה צבאית למונטנגרו, למפרץ קוטור וסנג'אק. רשמית לא חילקנו בינינו תפקידים באותה מיפקדה, אם כי במהלך המאבק נטלתי עלי את

* הבדלנים המונטנגרים קילו את הכינוי "ירוקים" (ולנאשי) על שם כרטיסיהבוחר הירוקים שלהם לאספה המכוננת בשנת 1919, שעה שהתומכים באיחוד עם סרביה כונו בשם "לבנים" (בילאשי) משום שכרטיסיהבוחר שלהם היו לבנים.

אשר בליבם חשו ש"טרם הגיע המועד להגיב"? או המוסלמים, שבליבם הצטברה מרידות על אובדן ממלכתם? וכיצד יגיבו השכנים האלבניים, אלה שכבר סילקו את המונטנגרים מעל אדמתם, ובעלי-חסותם האיטלקים סיפחו אותה את "אלבניה הגדולה"? וכיצד יעמדו הקומוניסטים והאיכרים אל מול פלדה, עיניים ומוות?

אולם מלחמות ומרידות אין בהן רק קללה ורוע מזל; הם מולידים גם תקווה ומעוררים ליצירה. מלחמות ומרידות משמשים כנר היתוך חיוני למנהיגים, לרעיונות ולעמים. מלחמות ומרידות הם הכרח בל יגונה; לפרוש ממלחמה, כשהשעה היא שעת מלחמה, פירושו להתכחש להוויה הפנימית של האדם. כשבחרנו בדרך המלחמה, למדנו להכיר את עצמנו, רק בהתנגשות מזוינת עלה כידנו למצוא אישור ליישותנו ולאליץ את האויב להבינו ולהעניק לנו הכרה.

הכרה כזו ביישותנו, גילוי כזה של הגשמה עצמית — של הפרט ושל העם — אירעו ביום ה-13 ביולי 1941. ההתקפות הראשונות על מעוזי הכובשים החלו במונטנגרו העתיקה, שם התעוררו ראשונים, וללא הפרד, העצמאות המונטנגרית והרעיון הסרבי. מחנות הצבא האיטלקי בצ'בו, בחירפאזאר ובקוצ'י וכן בשפיץ, שליד באר, הותקפו ונשק רב נילקח שלל. יריות המורדים פיזרו את אשליותיהם של הפולשים על עזרה מונטנגרית ואת הזיותיהם של הבלגנים. רק יום אחד קודם לכן, ביום ה-12 ביולי, הכריזה עצרת מונטנגרית בסטוני על "מדינה מונטנגרית עצמאית במתכונת של ממלכה קונסטיטוציונית" וכן החליטה "לקשור את עתידה של מונטנגרו בעתידה של איטליה" — דהיינו, עתידם הם*.

אלא שלנו, המנהיגים, נודע על קרבות אלה מאוחר יותר. ביום 15 ביולי כבר גיטשו קרבות בסביבות דנילוגראד וכן נערכה התקפה על מחנה שבשכנותנו, בסמוך לכפר ביאוצ'ה, במיפגש הנהרות מורצ'ה ומאלה רייקה. בלילה החמישי, שנמלא ריחות עשבים ותאנים מכשילות, הקשבנו קשב רב וכאשר, לבסוף, נשמע מטח כדורים, נשארנו מאוכזבים על מקומנו, ממתנים לידיעות, יריות בודדות ומטהים קצרים הידהודו עד עלות השחר, אולם אלינו לא הגיעו שום ידיעות מכל מקום שהוא.

בינתיים, ובאותו יום 14 ביולי, קיבץ אחי אלכסה בכפר מולדתנו קבוצת איכרים קומוניסטים והציב מארב בדרך המלך, באפיק שכיך הנהר טארה וצוק הסלע שברלוסטופ. המארב נתגלה על ידי אחד הכפריים, בנו של בדלץ מושבע, אשר עצר משאית שנסעה ממויקובץ לקולשיץ, בדרך כלשהי הצליח להסביר לנהג ולבן-לווייתו, שקומוניסטים שמו להם מארב, והאיטלקים חזרו כלעומת שבאו. אנשי המארב לא ידעו דבר על הבגידה והמתינו בסבלנות. מפקד המחנה במויקובץ ציווה על המשאית לחזור אולם הפעם מילא אותה חיילים איטלקים, משהתקרבה המשאית, ירה אחי מרוכבו את היריה הראשונה והשאר פתחו כאש אחריו. אולם עיקר המלאכה נעשתה בידי אחד האיכרים, מילוסב ג'ורסינוביץ שמו, עם המקלע שלו; וכך סח לי לאחור מעשה: "תחילה קצרתי שורת חיילים אחת במטח ראשון; אחד כך העליתי את הכוונת לשורה שניה". אולם הוא לא פגע, לא בנהג ולא במנוע, והמשאית נסה לעבר קולשיץ

* כרוניולוגיה, ע' 55.

4

לאחר שהקימונו מנגנונים מפלגתיים וקבוצות חמושות, גיבנו מול כמות וכמו: בעיות וסימני שאלה, ידענו, כי יכולת הלוחמה של האיטלקים איננה רבה, הם נוצחו בידי היוונים ובמלחמה האחרונה, המכולבלת והכוויה, זכו אפילו הצבא היוגוסלאבי המלכותי בנצחוננו היחידים נגדם, אולם ידענו גם, שהחולצות השחורות והקרביניירי ילחמו היטב, ומעל לכל ידענו, שלא נקבל עזרה מכל צד שהוא ואיש לא יהיה מודע, משך זמן רב, לקורבנותינו ולטבלנו, מהוץ למחנות של השלטון המקומי ותחנות ישנות של הג'נדרמריה היוגוסלאבית, היו גם מאהזים של הצבא האיטלקי. ברם, הרשויות המונטנגריות המקומיות לא תיפקדו ואילו האיטלקים היו מבודדים בקרב אוכלוסיה אשר בזה להם, גימתן לומר שהרשויות אוננם במצאו במקום, אלא שלא תיפקדו. האוכלוסיה כולה התנכרה לממשלה והפכה למחנת אחת גדולה, כל הילוקי-הדעות והיריבויות בין שכנים נשכחה, יחד עם הכשלונות ומורץ-הלב שבעבר. בזכרונם של הזכרונות נשתמרה רק ההחלטיות והרצון לנצח. היתה גם "אמא רוסיה", גם ללא תעמולה קומוניסטית, העלה העם הנועז והנועם את זכרו של הקשר עתיק היומין בין יוגוסלאביה לבין רוסיה וכן זכר את תדמיתה האגדית, מימים עברו, של כוח ותפארת, אלא שרוסייה היתה רחוקה מאוד.

ניתן היה לחוש בהתרגשות מסוימת ויחד עם זאת בלחץ גובר והולך מצד כוחות הכיבוש, בחודשים הראשונים לכיבוש, לא ושתמשו שלטונות הצבא האיטלקי באלימות, לא היו מאסרים ולא נגעו ברכוש, למעשה, החלו טחורות נגיעות מאיטליות, דומה היה שמונטנגרו תסבול פחות מחסור מאשר לפני כן, רק "החולצות השחורות", שחנו בערים הגדולות, היוו איום על התושבים. המניע היחיד להתקפה ולמרד היה הכבוד העצמי שנפגע והמרירות שנצטברה על מפלות, ללא צידוק, במלחמה אשר טרם נסתיימה. נותרו רק מספר קטן של תומכים גלויים באיטליה, ומספר קטן עוד יותר של סוכנים איטלקים. אולם כיצד יתנהגו הבריות ברגע שאיטליה תתחיל להעלות בתים באש, לערוך מאסרים ולהוציא להורג? כיצד יגיבו אותם גורמים,

מלאה גוויות, כשהיא מותירה עקבות דם על פני הכביש. בשבאתי לקולשין המשוחררת, כמה ימים לאחר מכן, הראו לי קסדות מחוררות מכדורים, המונטנגרים ליגלגו: "איזו אימפריה עלובה! אתה יכול לחדור לקסדותיה בכדורי עופרת!" ואילו אני הרהרתי בליבי: ביצד חש המוח שמתחת לקסדה, כשהכדור פולח אותו?

מארכים והתקפות מעין אלה, על מחנות צבא, היו רק הניצוצות הראשונים. האוכלוסיה כולה — עם רובים או בלעדיהם — קמה כאיש אחד נגד הפולש. כשהם מתאספים במקומות מיפגש מקובלים, קמו הגכרים — צעירים וזקנים, מקובצים לפי משפחות, כפרים ושכטים — ויצאו לתקוף מחנות צבא איטלקים שבערים. אירגונם היה עלוב, אולם רוחם מרוממת. הקומוניסטים סיפקו להם מנהיגות. לא הכל הסכימו למנהיגות קומוניסטית, אולם איש לא היה חזק דיו על מנת להתנגד לה. הקומוניסטים לא רק שהיו הכוח המאורגן היחיד, אלא גם כוח חדש ובלתי מתפשר. התעמולה הקומוניסטית על הסתעבותן של מפלגות השלטון קיבלה את אישורה במלחמה האחרונה. לא היתה שום תנועה פוליטית אחרת שהיה בכוחה לצאת למאבק, מכיון שכל היתר, או שהיו כבולים במיגבלות מקומיות או שנסחפו ברגשי לאומנות מופרזים. הקומוניסטים היו את התנועה היוגוסלאבית היחידה ומטעם זה הפכו ליורשים פוטנציאליים של מדינה יוגוסלאבית רבי-לאומית. הקשר עם ברית המועצות בוודאי שפגם בתדמיתם בעיני האיכרים ובעיני המעמד הבינוני. אולם לאחר הפלישה, הפיקו תועלת מקשר זה. מאחר ששום מעצמה, פרט לרוסיה, לא נראתה באופק, הכל זכרו עכשיו את עזרתה של רוסיה בעבר, ואילו בגידותיה נדחקו לקרן זוית; זכרונם של הכריות איננו מת, אולם הוא מתעורר או ממשיך בתרדמתו. בהתאם לתכתיבי החיים.

וכך התעלה העם מעל לציפיותיהם של מנהיגיו ומעבר למאמץ שהושקע בהם. המנהיגות ניצבה בפני דילמה: בידנו היתה הוראתו של טיטו לפתוח בפעולות מצומצמות ובהתאם לכך נערכנו; אולם האנשים בשדה התקדמו אל מעבר לאמור בהוראה. היו גם בעיות אחרות: התנועה העממית לא הפציעה בכל מקום בעת וכעונה אחת והחדשות הגיעו אלינו באיחור של יומיים-שלושה. היינו מודעים לעובדה, שצבא זה, שאירגונו לקוי, ציודו עלוב ונסיונו הקרבי אפסי, לא יוכל לעמוד מול מיתקפה של צבא מודרני, גם אם הוא איטלקי.

מסיבה זו נקטנו בעמדה — בעיקר ביוזמתי — שיש להקטין את התנועה לממדים של תנועת גרילה ולומר לבריות כי עדיין איננו מוכנים להתקוממות כללית. אמרנו דבר זה לאנשי הפיפרי, אשר נתקצו על נשקם, מוכנים לחלוקה ליחידות צבאיות. שלחנו את ברקוביץ למחוז קולשין כשבידו הוראות לפעול בהתאם להנחיות אלו. הוראות דומות נשלחו לפופיבודה שבמחוז ניקשיץ, וכן גם לרקייץ שבמחוז סטוני.

כיצד הגיבו האנשים? היו גילויים של זעם, של יאוש ואף כאלה שהזילו דמעה. וכל זאת לא משום — עדיין לא משום — שמעשי הנקם של האיטלקים עלולים לפגוע בכל אחד ואחד, אלא מכיון שהחילונו במשהו ששוב לא היה שייך רק לנו, אלא לעם כולו ואשר הכל חשו כי עליהם ליטול בו חלק. האיכרים אמרו לנו, "אתם אינכם שונאים את האיטלקים יותר מאיתנו! זהו גם מלחמתנו! אין לכם תזקה על העם ועל המולדת! איננו מפקדים למות כשבנינו מתים".

במה היטב זכורה לי עמדתו של תודור מילוטניוביץ, גבר גבה קומה ורוח גרם בעל שפם ארוך. אני מניח, שהיה האיש המכובד ביותר בקרב בני כפרו, בעל שכל ישר וכושר ביטוי. הוא אהב את אחיו איזוואק, שהיה חבר מפלגה חשוב, כאב ממש. הוא תמך תמיכה מלאה בקומוניסטים בכל מעשיהם. במרוצת הזמן התקרבותי אליו קירבה רבה והוא נהג בי כאילו הייתי בן משפחה משכבר הימים — למעשה, כאל דוד. "למה לעזאזל, התחלתם לכחוש בעניינים", אמר, "אם לא התכוונתם לצרף את הבריות אליכם? הן יודע אתה, שדובר זה איננו דומה להפצת עלוני תעמולה — כאן מדובר בחיי אדם והעם כולו עולה בלהבות! אם כבר התקבץ הצבא, אל לכם לפזר אותו. הבה נקיים התייעצות ונראה מה ניתן לעשות עכשיו, לאחר שכבר התחלתם בריקוד העקוב מדם!"

אולם אנו עמדנו בהחלטתנו, כשאנו מסבירים אותה בנימוקים הגיוניים — נימוקים הגיוניים לרוב, כפי שיקרה לעיתים, כל אימת שניצבים בפני משהו חדש ובלתי צפוי. ואילו ההסברים שלנו שיכנעו מעטים בלבד. יתרה מזו: ההתרגשות הכללית דבקה גם כי בעוצמה כזו עד שנתקפתי בתחושת זעם.

היתה שעת אחר הצהריים, צללי הצוקים נחו על הקהל הרב, שהחל מתפור. אנו, המנהיגים, נותרנו לבדנו, עצובים ומדוכאים. אחר קמנו, בלזו ואני, והלכנו לדרכנו, כשמבטי דאגה נינעצים בגבנו. כשרד הערב, החלטתי ליטול עלי את האחריות ולסטות מעמדתו של טיטו ומההוראות שהוצאו קודם לכן ולא לעצור בעד התקוממות העם, גם אם איננה ערוכה כדבעי. כדי שראשי לא יתפוצץ, כדי שלא אקרע לגזרים, קראתי בקול רם: "איננו יכולים לנתק עצמנו מן העם! עלינו לחלוק עימו את הכל! אם הוא טועה, נלמד אותו ונלמד גם אנחנו! שאם לא כן — אין אנו בניו!"

הצגנו עמדה חדשה זו בפני העצרה. הם קיבלו אותה, אולם עדיין היו מוכיח-תדהמה ורוחם נכאה. רק בלזו תמך בי ללא סייג. מיד שיגרנו שליחים ונציגים לכל הכיוונים. בני הפיפרי שלנו נתכנסו למחרת בבוקר, קצת פחות ששים אלי קרב, אולם עדיין מאוחדים והחלטיים כשהיו. בילבול זה, שאירע בתחילת ההתקוממות — ואשר ללא ספק הייתי אני האחראי העיקרי לו — שימש עילה נגדי לאחר מכן, ביחוד לאחר שירדתי מגדולתי, אולם מבלי דעת את העובדות; ואולי דווקא בשל אותן עובדות. פיאדה היה הנוקשה מכולם בעניין זה — אפילו במהלך המלחמה. לעולם לא זקף לזכותי את "תיקון המישגה" שעשיתי. באשר לטיטו: אף-על-פי שלא היה שבע-רצון ממהלך הלוחמה במונטנגרו, שבאה לאחר אותה החלטה מצידו, לעולם לא יצא נגדי בנין אותו מישגה, בוודאי על שום שהיה לו חלק במקורו של המישגה. ברם, הוא גם לא יצא להגנתי נגד האשמותיו של פיאדה, אלא הניח להן לחלוף ללא אומר.

החדש והייחודי של צבא זה יש לתת ביטוי בדימויים היצוניים ובאירגון פנימי. ניסיון המלחמה יכולים לשמש בדגלים הלאומיים של יוגוסלאביה ושל מונטנגרו, אולם אין להשתמש בסמלים מלכותיים, גם אם איסור זה לא נאמר מפורשות. פשוט: הוועדים והמפקדות נמנעו מלהציגם. היו אומנם קצינים שעגדו את דרגותיהם ואת סמלי הצבא המלכותי ואיש לא מנע מהם לעשות כן, אף-על-פי שנמצאו כמה קומוניסטים שהסתכלו על כך בסלידה.

בן לילה התנערה המפלגה הקומוניסטית ממעמדה החוקי-למחצה וניצבה בפני הכל כסמכות האמיתית והיחידה. אולם הקומוניסטים עוד חייבים היו להתארגן; ללא קומוניסטים מאורגנים, לא ניתן יהיה לבצע שום פעולה מדינית או להשפיע על צבא רב-גוני כגון זה. קיימת היתה סכנה, גם אם רק תיאורטית, של יחס שרירותי מצד הצבא כלפי האזרחים והיה צורך לקרב את הצבא אל האזרחים על מנת להתגבר, במשותף, על בעיות של אספקה, מיקלטים וכיוצא בהם. כמובן, שהתואר "קומיסאר פוליטי" בצבא האדום היה מוכר לנו וידענו כי תואר זה הופיע לראשונה במהפכה הצרפתית; אולם פירושו לא היה נהיר לנו. רציית להקנות לתפקידים אלה לא רק אופי מפלגתי אלא משהו רחב יותר. מעל לכל, גיקשתי להימנע מזהות מוגזמת עם ברית-המועצות; צבאנו היה צבא מהפכני, אולם צבא מהפכני-לאומי, ולכן הוטבע המונח "מקשר עם העם" לתאר בו את תפקידו של הקומיסאר הפוליטי. בנובמבר 1941, כאשר נקראתי לחזור לארזיזיה, התלחצו חברים בוועד המרכזי על "המצאתי" זו, אולם משהבחינו שאני נעלב, חדלו מללגלג עלי וכעבור זמן קצר נשכח העניין כולו. כאשר דנו בהקמת פיקוד לאומי נרחב, הועלה שמו של באיו סטאנישיץ. הוא היה קולונל בצבא המלכותי אשר מצא לעצמו מיקלט לאחר הכיבוש בקרב בני שבט, הובילופבליצ'ים. אני שמעתי אודותיו ואני טבור, שבלזו יובנוביץ אפילו היכירו אישית. שמו של באיו יצא לתהילה במחוז כולו כמפקדה של גירות שקודר וכמפקד הפעולה הצבאית היחידה של הצבא המלכותי אשר הוכתרה בהצלחה בכל מהלך מלחמת העולם השנייה. קבענו להיפגש עימו כבר ביום המחרת, בסמוך לביתו של ארסו יובנוביץ.

באיו סטאנישיץ לא הופיע לפגישה — על כל פנים, לא בשעה היעודה. כשכמעט איבדנו כל תקווה שאומנם יבוא, הופיע ותירץ את איחורו בדרך הארוכה והתלולה שהיה עליו לעשות. היה לבוש מדים מקומטים ומהוהים ללא כל סמלים. מגושם בגופו, נשא מקל עבה בידו, אף-על-פי שנראה בשנות החמישים בלבד, שופע בריאות, וכמי שאינו נזקק למשענת כלשהי. הוא היה מגודל זקן וכששאלנו אותו לפרש הזקן, השיב שזה מינהג הצ'טניקים, לגדל זקן כל עוד נמצאת ארצם תחת עול הכובש הזר. מינהג זה היה ידוע לי, אולם לא ייחסתי כל משמעות לזקן או למניע שמאחוריו; כלל לא ציפיתי שבאיו סטאנישיץ יהיה יותר מאשר קצין ופטריוט.

הוא ידע שההתקוממות החלה, ולכן ניגשנו מיד לעניין — מטרת ביקורנו והקמתו של פיקוד עליון. הצענו לו להצטרף לפיקוד. אולם הוא מאן, באמרו "אתם הצעירים התחלתם בעניין", הוא קבע, שהמצב טרם הבשיל למרד, אף-על-פי שלא האשים אותנו על שהחילוננו בו. "אני מבין אתכם, רוסיה נמצאת במלחמה ואני מבין גם

5

המבוכה וההיסוסים הראשונים חלפו במהרה. מחנות צבא רבים נפלו לידינו וכן גם כמה ציירות; כשלושת אלפים חיילים איטלקים נלקחו בשבי וכמויות ניכרות של מזון ותחמושת נפלו שלל בידינו. במבט לאחור דומה, שכמעט שלא ניתן היה להגיע להצלחות גדולות יותר לאחר הכנות מעטות כל כך והאת עם צבא בלתי מאורגן וחסר-ניסיון, כגון זה שעמד לרשותנו. עם שפיכת הדמים הראשונה והאמיתית רפתה רוח הלחימה; רק לוחמים בעלי-ניסיון, המאורגנים כראוי ומונהגים בתבונה, מסוגלים לעמוד בניסיון ולנצח. לאחר ההתקפות הראשונות ביום ה-13 ביולי, לא ניתן עוד להפתיע את האויב. ביום ה-14 ביולי הטיל הפיקוד האיטלקי עוצר וביום 15 בו הורה הפיקוד האיטלקי העליון לפירציו בירולי, מפקד המחנה התשיעי, לדכא את ההתקוממות.

בערב בו החלטנו לתמוך בהתקוממות כללית, החלטנו גם על הקמת מפקדה צבאית, שלא תהיה קשורה לוועד המחוזי. מאחר שההתקוממות נשאה אופי של מרד כללי, החלטנו שיש לחזק אספקט זה של המרד, על ידי הקמתו של פיקוד צבאי עליון. דבר זה היה נחוץ גם בשל העובדה, שקצינים רבים אשר שרתו בצבא המלכותי הקודם, הצטרפו למרד ומילאו בו תפקידים, שהוטלו עליהם על ידי ועדי המפלגה. הם לא היססו לקבל גם תפקידים שהיו נחותים מדרגתם הצבאית. מעבר לזה, הלאומי, ביטאה נכונות זו את שאיפתם להציל את גאוחתם שנפגעה במלחמה האחרונה.

גם עלינו הוטל לחלק תוארים בפיקוד העליון ובצבא, וכמובן שעניין זה היה קשור באופיו של המרד ובמעמדנו בתוכו. היה מי שהציע לכנות את הצבא בשם "צבא העמלים והאיכרים". אני התנגדתי אפילו לביטוי "צבא העם", מכיון שמונח זה, בלשון המפלגה, בא כרגיל לבטא, בעקיפין, פעילות קומוניסטית. מאחר שכל שכבות העם נטלו חלק במרד, הצעתי לכנות את הצבא בשם "הצבא הלאומי".

היה ברור לכל, כי צבא המרד איננו בא להחיות את הצבא המלכותי, וכי לאופיו

את העם, המלא מרידות על המפלה ועל היוונים שבגדו בו. לבסוף הצעתי לה שיטול עליו את תפקיד המפקד; לא היינו מעוניינים בתוארים או ביוקרה לעצמנו, אלא רק במאבק נגד הכיבוש. אולם הוא סירב בצורה חד-משמעית: "לא, אינני יכול! אתם, הצעירים, התחלתם בעניין — תבוא עליכם ברכה!" לא ניסיתי לדחוק בו. מכיון שהייתי תחת הרושם שלפני ניצב קצין שמרני ונוקשה מתקופה אשר אבד עליה הכלת. אולם האחרים המשיכו לדבר על ליבו. במיוחד דחק בו ארסו יובאנוביץ: לא מסוגל היה לתפוס כיצד יכול אדם להיות קצין ולא לקחת חלק במלחמה נגד בובש זר.

באיו סטאנישיץ בילה עימנו עוד יומיים או שלושה, ואפילו השית לנו כמה עצות. אולם שיתוף הפעולה עימו תם עוד לפני שהחל. היה ברור, כי אין הוא מסכים למאבק בו החלו הקומוניסטים. מאידך, לא היתה כל סיבה לחשוש שהוא יעבור "מתחת לגדר התיל" לצד האיטלקים. באוניציה ניזופתי, ספק ברצינות ספק בצחוק, על שהצעתי לבאיו סטאנישיץ את תפקיד המפקד. עד היום איני מבין, מה רע או בלתי מובן היה בדבר: היה זה מרד כללי אשר חייב היה להימצא בו מקום לכל אדם.

ביום המחרת, 18 ביולי, הקמנו את הפיקוד העליון הזמני של חיל השחרור הלאומי של מונטנגרו. מפרץ קוטור וסנג'אק, קראנו לפיקוד "זמני" מאחר שחשנו, כי רק גוף חוקי נבחר יכול להקים פיקוד של קבע. אימצנו את המונח "עליון" על מנת להדגיש את שיויונה של מונטנגרו עם יתר עממי יוגוסלאביה וכן גם מן הסיבה שטרם נקבעה ההירארכיה הצבאית החדשה של יוגוסלאביה. למעשה, הייתי אני המפקד, אף כי לא השתמשתי בתואר זה; תמיד חתמתי "בשם הפיקוד העליון". בלאיו יובאנוביץ היה הקומיסאר הפוליטי, כלומר, "קצין הקשר עם העם" וארסו יובאנוביץ היה ראש המטה.

לפיקוד העליון לא היה סיפק להרחיב את סמכויותיו, מבין שהצבא האיטלקי הבקיע את שורותינו. בן גם לא ייחסנו חשיבות מספקת לאירגון הצבאי. מכל מקום, בשטח המדיני היה הפיקוד פעיל עד מאוד. החלק הארי של פנקסי הפקודות וההחלטות של הפיקוד הלך לאיבוד, אולם ממה שניצל מתברר, שהיכרנו בסמכותו של הפיקוד העליון כסמכות היחידה במונטנגרו — במילים אחרות, כסמכות של המפלגה הקומוניסטית. קיבלנו החלטה לגבי שיפוט צבאי, אולם לעולם לא הוענו לכדי אירגונו בפועל. הרכוש הפרטי היה מוגן ובוזזים, מרגלים וחבלנים היו צפויים לעונש מוות. אף-על-פי שבמבט לאחור עשוי הדבר להישמע כנאיבי, מעניין לציין, כי הפיקוד העליון קיבל החלטה התומכת בשיטה רבי-מפלגתית, בתנאי שהמפלגות שהיינה אנטי-פאשיסטיות. עבודתה של כל מפלגה אנטיפאשיסטית חייבת היתה להיות מוגדרת בתוכנית ובחוקי המפלגה החמויים על ידי שלושה אנשים. נמשכו ההכנות לבחירתן של רשויות אזרחיות חדשות. ביום ה-22 ביולי הוציא הפיקוד העליון צו בקשר לבחירתם של גופי השלטון — הקמת ועדים כלליים וגופים פוליטיים בקרב היחידות

* הביטוי "מתחת לגדר התיל" מתייחס למחנה האיטלקי; דהיינו, עיר או חיל מצב המוקפים גדרות תיל.

הצבאיות. בחירתם של כמה בעלי-תפקידים כבר נערכו, אולם הללו נעשו ברוח ההוראות של הוועד המחוזי. וכך, ביום 21 ביולי, בחרו 217 נציגים בברנה (כיום איבנגראד) בוועד מחוזי כללי בן 21 חברים, כשבראשו עומד ראש הכמרים בויוביץ. מי שהיה פעם מורי ללימודי דת ואטיקה ואשר מעולם לא היה קומוניסט. נקבע, בי ביום 5 באוגוסט ייפגשו נציגי הוועדים המחוזיים והמקומיים בקולשין על מנת לבחור ב"הנהגה עליונה לשחרור לאומי", אולם המיתקפה האיטלקית מנעה את הדבר. מעניין, שאפילו המנהיגים הצבאיים נבחרו באספות של הגוף הבוחר, אלא, כמובן, שהכחירה התנהלה בהשפעתה וביוזמתה של המפלגה, אולם לבחירה עמדו גם חברים לא רק מקרב המפלגה.

המאבק נמשך. קרבות מרים ניטשו בברנה, בה התמקמו חיילי הקרביניירי בתחנת הג'נדרמריה הישנה, הם גילו התנגדות עד שאנשינו העלו את התחנה באש. פאבל ג'ורישניץ, קצין בצבא המלכותי, אשר לאחר מכן הפך להיות מפקד צ'טניקי מפורסם, הוכיח את יכולתו בקרב זה. הקרבות ניטשו גם בסמוך למקום מושבו של הפיקוד העליון, ביחד בסביכות דגילובגראד. הגעתי לשם בבוקר יום ה-20 ביולי. הבאתי עימי שבו איטלקי בדרגת סמל שדיבר צרפתית. אמרתי לו, שאנו משגרים אותו אל חיל המצב בדגילובגראד בדרישה לכניעה וכי יסביר להם, שאנו נוהגים יפה בשבוינו — הוא עצמו ישמש הוכחה חיה לרבר. הוא נפל בשבי בביוצ'ה, שם פורקו השבויים מנשקם וההיתר שניתן להם לנוע בחופשיות היה מוגבל; כמה מהם קיבלו אפילו עבודות אצל האיכרים.

מעכרה השני של דגילובגראד, בגדה השמאלית של הנהר זטה, נפגשתי עם בושקו ג'וריצ'קוביץ, מפקד המצור. היכרתיו מתנועת הסטודנטים בבלגראד. היתה כלפיו הערבה כללית בשל בטחונות-העצמי הרגוע ועל דבקותו בכל משימה שנטל על עצמו. שווף, רזה ובחולצת קצין, דומה שנטל לעצמו גם עתה תפקיד פיקודי. למעשה, היה זה גסיוני הראשון בקרב ממש, ומאחר שנמצאנו בטוח תיריות שנודו לסידורגין מהצד האיטלקי, הזהירני בושקו לתפוס מחסה מאחורי סלע. בעזרת מפה הסביר לי, כי בכוננתו לכבוש את גבעת ברלוביצי'ה אשר, אם זכרוני אינו מטעני, היוותה נקודת מפתח להגנת העיר. מיד נובחתי לדעת, כי בושקו מתמצא במבצעים צבאיים טוב הרבה ממני. ברור היה לי, שהוא מודע לכך, אולם עובדה זו לא גרמה לו לנהוג ביהירות כלפי, האנשים היו במצב טוב, אולם בושקו התלונן על שכמה קצינים משפיעים לדעה על המוראל. הסכמנו בינינו, שינהג בסובלנות כלפי אותם קצינים, אולם ינקוט צעדים נמרצים נגד כל תופעה של חוסר משמעות. באותו מקום נפגשתי עם פונישה פרוביץ, קומוניסט ותיק שוחר ספרות, צנוע ועם זה מקובל מאוד כראש תנועת הסטודנטים. נפגשתי גם עם ג'ורו צגורוביץ, איכר שגופו האתלטי הפיח תחושת אומץ ועוז ללא מצרים על הסובבים אותו. הוא נשא חן בעיני, אולם יותר מכל אהבתי את רוח ההקרבה העצמית שלו, שהיתה שנונה וענוותנית כאחד. תמיד שמחנו לפגוש איש את דעהו — כלומר, עד לדין-דברים שהיה לי עם הוועד המרכזי בשנת 1954. הוא לא יכול היה להבין מחלוקת זו, גם מן הטעם הפשוט, שכבר הורגל לראות בתפקידים מכובדים נחלת-קבע.

קרוב לשעת הצהריים חזרתי לפיפרי ולוועד המחוזי. לא עברו יותר משלוש-ארבע שעות, ושליח הגיע מדנילובגראד ובפיו הבשורה. שחיל המצב האיטלקי נכנע — עוד לפני ההתקפה. למעלה מאלף איטלקים נלקחו בשבי. למה לחמו האיטלקים רע כל כך? הם הופתעו מן ההתקוממות הכללית — הן מהיבטה הצבאי והן מהיבטה המדינית. קציניהם עברו אימון, אולם החיילים האיטלקים נעדרו רוח לחימה. הם ירו מתוך הכרת חובה ממעוזיהם, אולם ברגע שאנשינו חדרו למעוזים או נכנסו עימם לקרב פנים אל פנים, זרקו האיטלקים את נשקם מעליהם.

בדנילובגראד לכדנו גם פקיד משטרה בשם באקייץ, שהיכרתיו קמעה מימי בית-הספר התיכון. הוא היה תלמיד חלש ומוצאו ממשפחה מכובדת. אמו, שהיתה אישה שתלטנית, השיגה עבורו, בדרך זו או אחרת, משרה במשטרה. הוצע להוציא את באקייץ להורג. אולם הוא הביע חרטה על מעשיו והבטיח הבטחות למיניהן. נמצאו גם אנשים נכבדים, שביקשו על נפשם, וכך נשאר בחיים לשמחת הכל. אולם ברגע שהאיטלקים התקדמו, חזר והצטרף לכווחת המשטרה שבחסותם, והחל רודף עד חורמה את הקומוניסטים ואת כל מי שהתנגדו לכיבוש. מקרהו של באקייץ היה טיפוסי לבוגדנים: בזמן המרד נכנעו ללא מאבק, אולם לאחר ההבקעה האיטלקית, מיהרו להצטרף לשורות המשטרה ונעשו אכזרים מכפי שהיו אי-פעם בזמן השלטון המלוכני.

מיתקפת הנגד האיטלקית חשפה מיד עד כמה רעועה אחדותם של המורדים ואת חולשת צבאם. אולם היא גם הוכיחה, שהקומוניסטים הפכו לכות חדש ועצמאי, המסוגל לעמוד בקשיים חסרי תקדים. הכוחות האיטלקיים באו מאלבניה, התכנסו בפודגוריקה והתפרסו לשלושה כיוונים: סטוני, ניקשיץ וקולשיץ. קיבלנו דיווחים על תגבורות איטלקיות, אולם מעל צוקי ההרים של פיפרי הבחנו, מבעד למשקפות-שדה, באבק צהוב שהיתמר מאחורי משאיות איטלקיות גם לאורך כביש שקודר—פודגוריקה. מכיון שצפינו למיתקפת פריצה, הוצאנו, ביום 23 ביולי, הוראות בנוגע לשמירה על התחמושת וטקטיקת הקרב; אין להציב חזית נוקשה ואין לצאת למיתקפה חזיתית. לבסוף הוטל מחנה איטלקי שלם, הנעזר בסיוע אווירי וימי, לתוך המערכה.

הפעולה האיטלקית הראשונה בעלת משמעות היתה שיגור חטיבה ממונעת בכיוון פודגוריקה וסטוני. אולם לחטיבה זו הוצב מארב על ידי פקו דפקביץ בצקליץ, ובמאה חיילים איטלקים חוסלו. דומה, שהפיקוד האיטלקי למד את הלקח מכישלון זה: מאז התקדמו האיטלקים בהירות ולאגפיהם ניתנה הגנה באמצעות חיפוי ארטילרי סמיך.

ההתקפה על פיפרי ועל ביילופבליצי החלה בסוף יולי. בהתקפת פתע כבשו האיטלקים תחילה את שפך הנהרות זטה ומורצ'ה, שלא יכולנו להגן עליו בגלל היותו בעמק. הם גם תקפו מן האוויר את "עורפנו", בודאי משום שקראו בספרי-לימוד צבאיים "שודדים" מסתתרים, על פי רוב, ביערות. עמדות המפתח — הרי ביילי-ברדו וטריביץ — נפלו ביום 30 ביולי. לאחר שביילי-ברדו נכבשה, נסתחה אש על ביילי-פבליצי. בושקו ג'וריצקוביץ סיפר לנו לאחר מכן, כי לא הפעיל כלל את תותחיו — אותם תותחים שנפלו לידינו בדנילובגראד — משום שקצינים מלוכניים לשעבר סילקו מתוך התותחים את פיני-הירי.

בלזו יובנוביץ ואני שהינו עם מפקד חטיבת פיפרי, מאיור מיטרוביץ, על מדרון

מסולע, ליד טריביץ. הארטילריה הפציצה את הרכס הסלעי שליד מגדל השמירה הטורקי בביילי-ברדו בעוצמה כזו, שהאדמה הקיאה מקרבה גושי עפר שחורות. הצוק היה עפוף עשן סמיך ורעש אימים מילא את חלל האוויר; ואז, לפתע, חזר ונשתתק הכל.

"הם עומדים להתקיף", פלט מאיור מיטרוביץ בנחת מבלי להסיט את המשקפת שבידו. ואומנם, חיילים איטלקים הגיחו בשורות צפופות, על פני הצוק, כשהם מלווים הפצצה כבדה ורעם מרגמות. איש מאנשינו לא נמצא שם, ואני הנחתי, שעל מנת להימנע מאבדות, פיננו את הרכס ומצאו להם מיקלט באיזו ניקרה סלעית בעמק. בשקט מתוח המתנו להתקפת נגד מצד כוחותינו. אולם דבר לא אירע. כדי שלא להיות חשופים לאש התותחים, זנחו את עמדותיהם. האיכרים ברחו לבתיהם בתקווה להציל את משפחותיהם ואת בהמתם ולא היה כוח בעולם, שמסוגל היה לעצור בעדם. בלזו השמיע דברי ביקורת חריפים על מורד-לב והעדר כושר ואילו פניו הסגלגלות של מאיור מיטרוביץ לא גילו כל סימני התרגשות.

אני כבר תפסתי, כי המלחמה, שהיא עצמה שיעזו, מתנהלת לפי בללי היגיון. אמרתי: "הצד שלנו היה חייב לקחת מחסה לאורך האגף שלהם או מול הרכס, כך שאם האיטלקים..."

המאיור נכנס לתוך דברי והעיר בשלוות-נפש: "הם היו מגלים אותנו. יחידות חלוץ חייבות לסרוק את השטח תחילה".

עד מהרה תפסתי, שצבא גרילה — והרי כזה היה צבאנו, למרות מספרו וארגונו — מסוגל רק להאט את המיתקפה של צבא סדיר. פירוש הדבר, שבדרך כלל יש לחמוק ממיתקפות האויב; דהיינו, יש לטפל באויב רק כשהוא בנסיגה או כשהוא יושב במחנותיו. סוד הצלחתה של מלחמת גרילה נעוץ בלוחמה בלתי-פוסקת יותר מאשר בקרבות גדולים. לא נצחונות מזהירים וכיבוש שטחים הם החשובים, אלא היסולן של יחידות קטנות ושמירה על הכוחות החיוניים של המורדים. אף כי ביקרנו קשה ורתחנו בקרבנו למראה הכישלון בביילי-ברדו, ידענו אינסטינקטיבית, שהביילופבליציים לא היו מסוגלים גם הם לעשות יותר וכי עוד נועדו לנו מצבים דומים.

ואומנם, בשעות אחר הצהריים של אותו יום עצמו, ולמרות הלקה שלמדנו בביילי-ברדו, הצבנו את אנשי פיפרי על רכס טריביץ, בהתאם לכל החוקים הצבאיים, וציווינו על חברי המפלגה לשמור על מוראל גבוה, בשהמעת דברים ובמתן דוגמה אישית. האיטלקים הדפו את המארבים שלנו ולאחר ריכוך ארטילרי כבשו את טריביץ. הצד שלנו לא יצא להתקפת-נגד, אולם גם לא זנח כליל את עמדותיו. קבוצות קטנות של קומוניסטים המשיכו לירות נמרגלות ההרים. האיכרים חשו בהולשה וגסונו אינסטינקטיבית, אולם בעלי מחויבות אידיאולוגית והחברים הממשמעים המשיכו להילחם. נשארנו עם מאיור מיטרוביץ על אותו רכס, כל עוד נמשך הקרב. כל העת שיגרנו וקיבלנו שליחים. ברגע מסוים התכסה הביקעה בעשן כחלחל. "מרגמה", פלט המאיור, כאילו היו האיטלקים מייזים תפוחים לעברו. פגזי המרגמה נפלו במרחק מה מאחורינו.

האש הצולבת נמשכה עד רדת החשכה, כשאנו עושים דרכנו אל הכפר ואגב בן

"כיצד? כיצד? כלום השתגעת לשאת דבר כזה אל ראש החר? האיכר נשתתק, בטלתי את האופן, קירבתיו לשפת החר ונתתי לו להתגלגל במורד התלול. "הנה לך", אמרתי, שעה שהאופן מתגלגל בהר, "המצא אותו שם לאחר המלחמה".

האיכר לא אמר דבר. בוודאי הבין בעצמו, שהגיעה העת לעשות משהו חשוב יותר — לעשות מלחמה, למשל.

מתכסים עצה עם המאיר. רצינו שיאסוף אנשים רבים ככל שניתן ויכבוש מחדש את פיפרי העילית, כך שניתן יהיה להגן לפחות על חלק מבני המקום מפני דלקות ובזיה. מאיור מיטרוביץ היה קצין בצבא הסדיר, לא איש מטה וגם לא אינטלקטואל. הוא היה מופנם, אולם לא קודר. לא החניף לקומוניסטים אבל גם לא שנה אותם; פשוט רצה לחום נגד הכיבוש. עד שנקראתי לחזור ממונטנגרו, בחודש נובמבר 1941, לא משנו איש מרעהו. לאחר מכן, בתהפוכות המלחמה, נשכח מזכרוני. אולם אחרי המלחמה, כשהעליתי זכרונות יחד עם בלזו יובנוביץ על אותם ימי המרד הראשונים, תורתתי ונזכרתי בו. בלזו סח לי, כי בשלהי 1941 הצטרף המאיר לצ'טניקים — לפי פקודה וללא התלהבות רבה — בשל שבועת האמונים שלו למלך. כשהצטרף לאיטלקים בפודגוריקה, אמר לאחד ממקורביו: "אני מתפלל לאלוהים, שהכדור הראשון שיירדה על ידי הפרטיזאנים יפגע בי!"

בהתקפה הראשונה של הצ'טניקים על הפיפרי, נהרג. צר לי ששמו הראשון של מאיור מיטרוביץ נשכח ממני. אני מצטער, שגורלם של קצינים רבים היה דומה לשלו. אני מיצר על כך ביחוד, מכיון שלמדתי להכיר את מאיור מיטרוביץ כחייל העשוי לבלייחת וכאדם הגון.

ברדתנו לכפר ניקרתה על דרכנו אישה שישבה ומירדה בבכי ליד גופתו של בעלה ההרוג. היתה חשכה והכפריים המזויינים חלפו על פניה בשקט. בימי שלום היו מתקבצים סביבה ומבכים עמה את המת. חשבתי כי מן הנכון לעצור ולומר לאישה כמה מילות נחמה. אולם הדבר נראה חסר טעם: האישה לא היכירה אותי ואילו היתה ידעת, שאני הוא העומד בראש הקבוצה, היתה עלולה גם לגדף אותי. מלחמה היא מלחמה, אמרתי לעצמי, כל אחד עלול להיפגע ולמות; וחלפתי על פניה כשאר האנשים.

במשך הלילה קיימנו פגישות עם חברי המפלגה והוצאנו הוראות כיצד לפנות את הכפרים. נפגשנו עם הכפריים, שהיו ממורמרים ומודאגים, אולם ללא ביקורת נגדנו: הם היו שותפים בבחירת גורלם. מעט לפני עלות השחר הגענו לרמה הנשקפת אל הפיפרי והמתנו לזריחת השמש. הצבא האיטלקי החל לנוע לאורך ביקעת הנהר וטה. בביקעה הירוקה התקרבו החיילים, שמדיהם היו ירוקים עוד יותר, אל בתי האבן ולא חלף זמן רב ועשן החל מיתמר מתוכם. ביתו של בלזו כבר נהרס; אמו, אחותו ושני ילדיו ברחו אל ההרים. לידיה, אשתו של בלזו, נמצאה באיזו שליחות של המפלגה. שם, בביקעה לא גותרו אנשים. כולם היו כאן, לצידנו, על הכביש: בהמתם, ילדיהם ומטלטליהם. הם חלפו על פנינו כשבלזו ואנוכי יושבים ומתבוננים בהם בדומיה. שם, למטה בין הבתים, לא היתה כל התנגדות. פרט לכמה יריות — בוודאי בתרגולות. לפתע חלף על פנינו איכר, נושא אופן של תותח על כתפיו; הוא ישב לנוח.

"למה לך זה?" שאלתי.

"זה יכול להיות שימושי פעם", השיב האיכר.

"הכיצד? למה, למשל?"

"אני לא יודע. אבל ייתכן, שיום אחד זה יהיה שימושי".

של קולשיין, בראש עם מפקדם, רדון מדניקה. היכרתי את רדון מימי בית הספר התיכון בקולשיין; עברנו, זה בעקבות זה, מבית ספר אחד למשנהו. הוא היה גדול ממני בכמה שנים, אולם מששמע את שמי, היכירני. אני זכרתיו בבירור, כבחור נעים-הליכות ונוח, ועוד יותר כבנו של מילוש דרגישין מדניקה, הקצין ששמו יצא לתהילה בקרב מויקוביץ של שנת 1915. השאון והדם שהרעידו אז את הרי מולדתי, האפילו על ימי ילדותי ושימשו לאחר מכן השראה לסיפור שכתבתי.

שמחתי מאוד לפגוש ברדון ולשמוע מפיו, שהוא מצפה בכל רגע לבואה של משאית עם אספקה מקולשיין. היה לבוש המדי קצין של הצבא המלכותי, ואנשיו היו במצב רוח מרומם וממושמצים. האיטלקים לא הסבו לו דאגה מיוחדת, אולם הדבר שהדאיגו באמת היה מיקום שדה-הקרב. האיכרים החמושים לא היתירו לו להילחם בתוך "בפרם", כי חששו שהאיטלקים יעלו את בתיהם באש.

"אתה תגן על כפריך ועל אנשיך", אמרו לו, "ואנו נגן על שלנו."
"וכי מה יכול אני לעשות?" שאל רדון, "הם עלולים לפתוח באש עלינו, ואז מה יהיה?"
"עליך להסביר להם".

"מה התועלת? כבר ניסינו הכל".

"יש להימנע מכל התנגשות. פועל כאן גייס חמישי".

"כמובן. אולם איננו יכולים לירות באיכרים. וחזן מזה, אנשי לא יעשו דבר כזה".

לבסוף החלטנו למנוע התנגשות ויהי מה. זו היתה הדרך האפשרית היחידה — המלחמה רק זה החלה, האיכרים נפחדים ובלתי מאורגנים ואין גוף צבאי מסוגל לאכוף את רצונו בכוה. הם היו נתונים להשפעתם של המהנגדים המושבעים למרד ואנו, מצידנו, לא היינו מסוגלים לזייב את הקומוניסטים שלנו, שלא לדבר על האיכרים, להקריב את היקר להם מבל, אבל מאידך גיסא, ויתורם מוגי-הלב על חופש ומולדת תמורת רכוש ומשפחה, היבה אותי בתדהמה ועורר בי מרידות, ביחוד משום שהדבר עמד בסתירה לאמונתי המושרשת בגבורתה של מונטנגרו ובשינאתה לכובש הזר. כמו בן לא עלתה התנהגות מעין זו כקנה אחד עם תפיסתי המקובלת לגבי העם — לגבי האיכרים והפועלים המוכנים ורוצים להקריב עצמם למען מטרםם "הם", באשר המצב דורש זאת. לאמיתו של דבר, לא השתחררתי מאידיאליזציה זו של העם עד לרדתי מגדולתי, למרות העובדה, שגם במהלך המלחמה עלת החשש בליבי, שהעם אינו מוכן להקריב דבר למען אידיאל כלשהו, אלא אם כן כח מאורגן או סבנת השמדה מבריהים אותו לעשות כן.

המשאית הגיעה והביאה אותנו לקולשיין בשעת הצהריים. בנוסף לנושאי התפקידים המקומיים, נמצאו שם גם משה פיאה וארסו יובנוביץ, משה פקח על הפיקוד המקומי וכן טיפל בתלוקתם ובפניוים של מלאי המצרבים שהאיטלקים השאירו במקום;

ואילו ארסו שמר על קשר עם המפקדים בשדה באמצעות שיחות טלפון ממושכות.

גם אחי אלכסה היה שם. הוא שמח לראותנו וסו לי על הקרבות האחרונים ועל מעשי הגבורה או הפחדנות של המנהיגים המקומיים, הוא עצמו הצטיין במארב כוורלוסטופ וכן גם בכיבוש עמדת הקרביניירי במויקוביץ. בחסות אש של מקלע, רץ לעבר העמדה ובלי לתפוס מחסה זרק רימון לתוכה — והקרביניירי הניפו דגל לבן. אין

6

למחרת צריך הייתי לצאת לקולשיין, ארסו יובנוביץ כבר נמצא שם. הוא הוריעני, כי על אף כמה הצלחות התעוררו גם בעיות: האלבנים שבכפרים המוסלמיים הצטרפו לאיטלקים ומורגש אי-שקט בצבא המורדים.

לאחר חצות יצאתי לדרך ממחנה פיפירי, בלונות שני שומרי-ראש. שעה ארוכה עשינו דרבנו בשבילים המתפתלים בין הסלעים ואחר ירדנו אל הקניון של נהר המורצ'יה. השחר וגונו החבלילי של הנהר, כאילו בתוך מסגרת אפורה של הסלעים המתנשאים על גדותיו התלולות, לא ימושו מוכרונני לעולם. הייתי עייף ורעב, אולם היה עלינו להמשיך בדרךנו. הגענו לקטע בו היו המים רדודים וחצינו שם את הנהר. עם שחר היו מימיו צוננים עד מאוד. בנקיקי הסלע, שלאורך הנהר, מצאו להם מיקלט אדם ובהמה; לאים מן הבריחה אך עירניים. התעלמנו מסקרנותם הנירגנת והמשכנו לרדת במורד הנהר לעבר ביוצ'ה — הצטלבות זרעים שכבר נכבשה בידי האיטלקים — ואחר טיפסנו על צוק סלע מחוספס. משהפציע אור היום הגענו אל הכביש הראשי ועשינו דרבנו באימות ברטנוביצ'י. כתוצאה מהליכה מפרבת זו בשעות אחר הצהריים, חשתי שחום גופי עולה. השבתי למדוד את החום, אך לא מדדתי. ההליכה לקולשיין — כשישים קילומטרים בדרך משובשת — היתה ארוכה וקשה מכפי בוחותי, גם אילולא נחלשתי בשל מחלת הריאות שלי. היה עלי להמשיך וללכת ולכן החלטתי שלא לטרוח בעניין החום. נתתי את המדחום, שהיה בכלי, במחנה לאחד מבני לונותי, והדבר שימח אותו מאוד, אף-על-פי שכאדם בריא לא נזקק לו כלל. בשעות הערב נתקפתי, כרגיל, קדחת, חומי עלה, ובלילות הייתי מתבסה כולי זיעה. מצב זה נמשך עד שלהי הסתיו. סבורני, שעלול הייתי למות ממחלתי, אילולא אולצתי ליטול חלק במלחמה. רבים מאתנו נירפאו בדרך זו מחוליים.

לפני שהיה סיפק בידינו לעשות אפילו כעשור קילומטרים, נתקלנו במשמרות הקדמיים

פודבישצ'ה והכפריים מהסביבה — ביניהם גם חברי מפלגה — גילו את המחסן ובעת הפריצה האיטלקית חיסלו אותו כליל. האיטלקים, בהדרכת מרגלים שהביאום לאותו מקום, נטלו את הנותר.

למחרת יצאתי, בלוויית ארסו, לעמדות שבצ'קור. בעמדת פיקוד מקומית מצאתי את בוגדן גובוביץ, פקיד בנק זידידי מבלגראד. בצורה מכובדת ובד-סמכא, שהיו מקווי האופי הבולטים אצלו, מילא את תפקיד מושל המחוז. כן נפגשתי עם רדובן זוגוביץ, הסופר, שהיה ידיד קרוב שלי מימי בלגראד. הוא סת לי לאחד מכך, בי אותה עת אמרתי לו, "ברית המועצות נמצאת במלחמה והקומוניסטים ילחמו עד לאיש האחרון". אינני זוכר דברים אלה, אולם אין ספק, שיכול הייתי לאמדם. אף-על-פי שהיינו לכודים במציאות שלנו, היינו אגחנו, הקומוניסטים, בני-ברית אידיאולוגיים לברית המועצות ונתונים להשפעתה. ייתכן, כי דבר זה הגביל את עצמאותנו בזמן ההתקוממות. אולם אין ספק שהדבר גם הפיח בנו תחושת ביטחון.

געצדנו במוריה והתבוננו בהתקדמות האיטלקים מצד ווליקה. לאמיתו של דבר, מספרם לא היה רב כל כך. הם התקרמו לאיטם לאורך הדרך, כשקבוצות לוחמים אלבניים מאבטחים את אנפיהם ושורפים ובוזזים כפרים הנקרים בדרכם. לארסו היה ויכוח עם קצינינו, אשר הביעו חוסר-אימון והעירו הערות מהן השתמע, כי אויבינו האמיתיים הם האלבנים ו"הטורקים" (מוסלמים ממוצא סלאבי) וכי ההתקוממות החלה בטרם עת ואירגונה לקוי. ברם, איש עוד לא קומם נגדנו את החיילים. בין המפקדים היה גם מאיור ג'ורג' לשיץ, שמאוחר יותר היה למפקדם של הצ'טניקים המונטנגרים. הוא היה קרוב משפחה של ארסו; הם שותחו והתווכחו בידידים. לשיץ לא היה מרצה ממצב העניינים וגם לא מסיכוינו וייתכן, שגם מתפקידו הנחות לא היה מרצה. אף-על-פי שלא מחה על כך בגלוי.

הכפרים ווליקה ודוניצה עלו בלהבות והתותח היחיד שלנו המטיד אש. כושר היצירה והאילתור של עם המתעורר לתחיה הוא בלתי נידלה. אותו תותח הופקר על ידי הצבא המלכותי והוסתר על ידי מישהו. פינ-הירי היה חסר בו ואו בא נפח וייצר פין חדש. נמצאה גם תחמשת, אולם הפגזים היו בלי מרעומים. כשכווננו הפגזים במומחיות, נפלו במקום שיועד להם, אולם דמו יותר לידוי אכנים לעבר האיטלקים והאלבנים. מפקד התותחנים, קצין צעיר וסמוק-לחיים, צחק, כשהוא מזיע מרוב עייפות ומן הלחות שבאוויר; יש להניח, שגם האיטלקים צחקו. אולם האלבנים נאחו פחד. ואשר לאנשינו — הם קיבלו עידוד מקולות הנפץ של התותח שלהם.

קבוצות בני אדם, מי ברגל ומי על גבי סוסים, על ילדיהם ובהמתם, עברו אל הגדה השמאלית של הנהר ליס, כשהם בורחים על נפשם. על פני פיסגה המתנשאת מעל לדרך, ליד אכסניה, הצטרפה אלינו ליוביקה בויוביץ. איתה נמצא קצין; חשבת, שאולי הוא בעלה, אולם הסתבר, שהיה קרוב משפחה; מישהו השיך לפיקוד. היכרתי את ליוביקה מבית הספר התיכון ומן האוניברסיטה בבלגראד. כגופה החטוב, כצחוקה הרחב ובדיבורה החופשי היתה ידועה, עוד בהיותה סטודנטית צעירה, בחושניותה הגלויה. מעולם לא היינו קרובים ולא נמשכנו במיוחד זה לזה, אולם טבעה המלכב והמלא-חיות שפע תמיד תמימות, באותם ימים, והיא אז כשנות השלושים שלה.

ספק, שבמעשה זה עלה זיכרו של אכינו בליבו של אחי: בשנת 1915 העלה אכינו באש עמדת משמר טורקית, לא הרחק מאותו מקום, והשמיד את אנשיה. משה הקביל פני במטח מילים, שפגעו בי קשות, מה עוד שהיתה לו סיבה מספקת לכך, והיא — ההוראות המנוגדות אשר הגיעו אלי על ההתקוממות והמרד. "מזה עשרים וחמש שנים שאני ממתין להתקוממות", אמר משה, "וכשהיא באה והעם מתקומם, אתה שולח שדרים שאין צורך בהתקוממות, אלא בפעולות מצומצמות בביצוע קבוצות קטנות!"

הסברתי לו את הנסיבות. רוחו לא נירגעה גם כששמע שזוהי גם עמדתו של טיטו. "אולם טיטו לא ידע שהמדובר בהתקוממותו של העם כולו!" "ואומנם, משנוכחתי לדעת, שהעם כולו מתקומם, שיניתי את הוראותי". "מהפכן חייב לחרש בדבר כזה בעוד מועד!", אמר משה בתוקף, כשהוא מכון חיצי לנקודה הרגישה ביותר אצלי.

עד היום איני יכול להסביר, מדוע לא חיבב אותי משה. אני חושב, שאפילו הוא אינו מסוגל להסביר את יחסו זה אלי, אלא במונחים מפלגתיים שיגרתיים ובהכללות. איני יכול לומר, שאף פעם לא עקצתי אותו, כמי שחומד לצון, או באיזו העדה, אך מעולם לא עשיתי משהו נגדו ולא פגעתי בו. אפילו בבית הכלא היו בינינו חילוקי-דעות. משה היה מנהיג של הפלג "הימני" המתון יותר, בעוד אני השתייכתי ל"שמאל". משה קודץ מתוך יריבות כיתתית ולעולם לא השתחרר מקטנוניות כיתתית להכעיס. אני לא השתייכתי אף פעם לפלג כלשהו. כשהקים טיטו את המנהיגות המפלגתית, נמצא משה בבית הסוהר, והוא לא נכלל בצמרת המפלגה, שנבחרה על-ידי המועצה החמישית, למרות שהיה חבר מפלגה ותיק ומכובד. אולם לא בי היה האשם על כך. המנהיגות נבחרה על-ידי טיטו; הוא בחר באנשים צעירים יותר, בעלי ניסיון במבצעים בלתי-לגאליים ונוהים אחדיו.

בין משה לביני היה פער של דור. נשיצא מבית הסוהר, מצא מפלגה של פראגמטיסטים דוגמאטיים, שאינם טובלים דיונים מייגעים וגם לא יחסי-חברות קרובים. אף-על-פי שהיה כעל זכויות רבות — ביחוד כושר התמדנו ומאסדו הממושך — לא ניחן בכישורים של מנהיג. זה ועוד: מהיותו קשיש ומתקשה להתאים עצמו למצבים חדשים, לא יכול היה להיעשות מנהיג במפלגה, שאם אומנם איגנה חדשה, הרי שחל בה שינוי; מנהיג במפלגה חייב היה לעמוד הכן יומם וליל, לרוץ מאספה לאספה, למצוא מסתור, להדפיס ולהעביר חומר בלתי-חוקי. למרות דיסונו העצמי, ודאי שחש אי-צדק בעובדה, שאנשים צעירים ממנו נטלו לידם את המנהיגות, שהיה זכאי לה בתוקף תרומתו ותלאותיו בעבר. גם את דנקוביץ לא חיבב, אולם לא גילה כל רחשי טינה לקרדלי. באשר לטיטו — הוא כיבדו ואפילו חיבבו, אם בכלל מסוגל היה לחבב אדם כלשהו.

למרות דברי התוכחה שהטיח משה כלפי, נועצתי בו ויחד החלטנו כל שדורש היה החלטה. מכיון שציפינו להתקדמות איטלקית, החלטנו להעביר את מלאי המזון שהותירו האיטלקים — אודו, שמן, מקרוני וקופסאות שימורים — לכפר מולדתי, פודבישצ'ה, שנמצא כריחוק מה מדרך המלך. הפינוי בוצע כהלכה, אולם אנשי

שלדידם העבדות תחת השלטון הטורקי, נשארה חרוטה וזיה בויכרוך, באה המציאות והרסה את הדוגמות והאילוניות הנפלאות שלנו; עדי ראייה למחוזות-זועה אין לסתור בדיבורים. לפני זמן לא רב הזכיר לי הסופר מיכאילו לאלין כמה קשה ובלתי משכנע היה להטיף לאחיות-אחים עם המוסלמים לאיכר, ששמע את צעקות ילדו, שעה שעורו הופשט מעליו בעודו בחיים, בהתאם למסורת העיוניים הטורקית. ואף-על-פי-כן היינו נחושים בכל הסברינו בצורך באחוה — אך כמובן, בלי לחדול מלהגן על כפרינו.

פורענות אחרת, שקרתה בברנה, היתה קשורה בארבעה קצינים איטלקיים שנפלו בשבי. קצינים אלה הוציאו להורג, עם תחילת הקרבות, שבעה קומוניסטים על הר יאסיקובץ. אנו לא הוצאנו את הקצינים להורג מיד, אלא הכנסנום לכלא. במרוצת הזמן הפכו לסלע-מחלוקת בין המנהיגות המפלגתית ואורחים מסויימים (שכמה מהם היו פטריוטים אמיתיים), אשר שוסו נגד הקומוניסטים ודרשו שלא לירות בקצינים, כדי למנוע תגובות-נקם מצד האיטלקים. כרגיל בפוליטיקה, הועלו טיעונים לאין ספור — כל אחד משכנע יותר מקודמו — שהמציתם היתה, כי יש להעמיד את הקצינים השבויים בפני בית-דין צבאי "חוקי"; שהם שבווי מלחמה ולכן אינם אחראים לפעולות שביצעו תחת פקודה; שסוף הקומוניסטים לסגת ולהפקיר את האיכלוסיה לניקמת האיטלקים וכו'. וגומר. הקומוניסטים המקומיים הבינו, כי שגו בכך, שלא הוציאו את הקצינים להורג מיד, לפני שהעניין פגע באחדותם של הלוחמים. עתה התברר, שאחדות זו לא היתה אלא למראית עין, כששכחה ההתלהבות מן המרד ושובם של האיטלקים נעשה מוחשי, חזר כל אחד להשקפותיו ולאיינטרסים הצרים שלו. המאבק הארוך והנירגן בין הקומוניסטים לבין מתנגדיהם — איכרים לאומנים ונבוכים מצד אחד ואורחים דמוקרטיים, הדורי רגש לאומי, אולם מבולבלים גם הם, מצד שני — הלך והתפשט. גם אני הייתי נגד הוצאתם המיידית להורג של הקצינים; החברים בברנה לא יכלו לבצע את הדבר בלי לעורר התנגדות מרה בשורות הלוחמים ולהתפטרות בקרב הקצונה. למען האחדות, אישרתי לאחר מכן את העזרת הקצינים האיטלקים אל הפיקוד העליון בקולשין.

מברנה הגעתי לביילו פולי. ריפת בורזוביץ, שעד לאחרונה היה מזכיר הוועד בבלגראד ועתה מזכיר הוועד של מחוז סנג'אק, היה עליז כתמיד, למרות שמצבו לא היה מעודד ביותר. אומנם נכון: האיטלקים עדיין נמצאו במרחק רב והעיר הקטנה היתה בשלוות יחסית. אבל הדאגה לא פסה, הן מלב המונטנגרים, אשר נטלו חלק בהתקוממות, והן מלב המוסלמים, תושבי העיר, שכמו עטו סוד ועשו חישובים בינם לבין עצמם. המוסלמים הצעירים — ברובם סטודנטים וקומוניסטים — שלחמו בשורות המורדים ואשר זעמם כוון בעיקר נגד האיכרים המוסלמים, היו יוצאי דופן. בינתיים הלכה ההתקוממות ופשטה גם בקרב יושבי הערים בסרביה; לא היו בידינו כוחות מספיקים על מנת לכבוש את פלבל, לכן סוכם לשלוח הטיבה המורכבת מתושבי קולשין.

חזרתי לקולשין דרך מויקובץ, רק בקושי היכרתי את כפר מולדתי בחלפי על פניו בחיפזון. נקרעתי בין בעיות ודאגות, כשאני ניצב לבדי במרכזה של מערבולת-המוות, אשר לתוכה הטלתי את בני עמי.

ניחנה ביופי חושני וביטחון עצמי, היא לא היתה קומוניסטית והתגרתה בי ללא מעצורים — אך גם ללא טינה — אף-על-פי שחלטו שנים רבות מאז נפגשנו לאחרונה. "ובכן, זוהי הדייסה שאתם, הקומוניסטים, בישלתם עבורנו! הו, מכירה אני יפה את האופי העצבני שלכם, אולם בני עמנו לא ירפו מכם בקלות כל כך!"

השבתי: "אין זה רק עניין קומוניסטי — הוא נוגע לאומה כולה". לא יכולתי להשיב לה תשובה הותכת יותר באשר לסיכויינה ולהשמיע באזניה סיסמאות נדושות — שהניצחון עזי יהיה שלנו, וכו'. נפרדנו כידידים, וברכנו זה את זו לשלום כידידים בכל פעם שנפגשנו באקראי בבלגראד — גם לאחר שירדתי מגדולתי. גם לאחרונה פגשתי והחלפנו ברכות שלום, אף-על-פי שהיום אנחנו איטיים במקצת, תשושים קמעה ומוצאים את סיפוקנו בזכרונות בלבד. תשוקות והירהורי אהבה אינם נימחים במלחמה; הם חודרים להודעה במפתיע, אולם חוזרים ומשתכחים מיד ונידחקים לקרן זוית.

לאמיתו של דבר לא היה לנו משהו מיוחד להמליץ עליו בפני מנהיגי המפלגה והצבא במורינו ואנדרריביקה. היה ברור, כי בהעדר נשק ככד ואירגון, לא נוכל לצאת להתקפה חזיתית. כבר הורדנו הוראות, בהתאם לקו זה, באמצעות הפיקוד העליון, עוד ביום 23 ביולי. ובכל זאת, כל אימת שהעניין היה נוגע להגנת האוכלוסין, לא יכולנו להימנע ממיתקפות כאלה, ועוד: בקרבות שבעמק הטטה למדנו, כי צבא העם שלנו יתפורר ברגע שיפסיק לערוך התקפות חזיתיות; במילים אחרות — ברגע שיחדל להגן על כפריו שלו; ולכן ההלטנו, כי עלינו להגן על נסיגת האוכלוסין ואחר לסגת ולמצוא מחסה בהרים. עמדנו על כך, שאיש לא ימסור את נשקו עם שובו לכפרו, מכיון שלא היה ספק בליבנו, כי המערכה רק זה החלה וכי עוד נתקבץ ונערוך את כוחותינו מחדש.

בברנה היתה האווירה כבדה עוד יותר, אף-על-פי שלא נשמע קול ירי והחזית הניצבת מול המוסלמים, עמדה איתן. ידענו על הפריצות האיטלקיות ולא ניסינו להסתיר מידע זה מקבוצות קטנות של נכבדים אורחים, ברובם פוליטיקאים לשעבר, אשר תבעו כי נגלה התנגדות רק נגד המוסלמים, שקמו, ללא ההגרות, על שכניהם הנוצרים. השינאה בין הנוצרים למוסלמים בחבל ארץ זה הינה עתיקת יומין, ומצאה את ביטויה במרידות ובפלישות, במעשי גבורה ובדמיונות-שוא. אני עצמי גדלתי על ברכי מסורת זו, אולם כקומוניסטים אחרים, סכרתי, כי ניתן להגיע לכלל פיוס. דעתי היתה, שהמחלוקת התעוררה רק בשל צרות-עינים של הכוחות הריאקציונריים וכי לכל גילוי של שינאה יש סיבה וגורם מהותי, אולם עכשיו אין לא סיבה כזו ולא גורם כזה. תיאורטית, לחמו השכנים הנוצרים גם למען המוסלמים, מכיון שלא ייתכן שהכיבוש האיטלקי הינו לרווחם, אפילו לגורמים האנטי-קומוניסטיים מבין הנוצרים לא היה עניין כלשהו להסית את המוסלמים, ואף-על-פי-כן, קמו המוסלמים ואחזו בנשק והם מעלים בתים באש וברזים, ולנו, הקומוניסטים, אין כל הסבר לדבר מחוץ להסבר שהם "ריאקציונרים" המנוצלים על ידי מנהיגים דתיים ועסקנים מפלגתיים. הסברים כגון אלה גשמעו קלושים ובלתי מתקבלים על דעתם של האיכרים, שאת בתיהם מעלים באש, ובלתי משכנעים את המונטנגרים הנוצרים.

אותה עת פרצה אי-שביעות רצון בקולשין, שהיתה גלויה ונוצמת יותר מאשר בברנה. גילינו כי "אזרחים מכובדים" מסויימים חורשים מזימות נגדנו. להפתעתנו באו הם עצמם והודיעונו כי הקימו ועדה וזימנו אותנו לפגישה. משה פיאדה נמצא בעיר, אולם בהסכמת ועד המפלגה הוחלט שאני הוא שאלך לאותה פגישה ואראה במה מדובר. כמובן, שלא הלכתי לבדי, אלא בלווית עוד שניים-שלושה חברים.

נכנסנו העירה בחופשיות. אולם משהתקרבונו למקום המיפגש, נמסר לנו, כי כמה ממתנגדי הקומוניסטים, נושאי נשק, שומרים ברחובות. היו עמנו כשלושים אנשים חמושים — כוח מספיק כדי להגן על עצמנו. שמרנו על קור רוחנו, אולם היינו זהירים. היה שם אחי, שכמובן שש לקרב; יחד עם עוד שני חברים סרק את הרחובות כדי לעקוב אחר האויב.

במסבאה הקטנה של מלון לישינאק נפגשנו עם כעשרה גברים, שחזותם וגילם עשו רושם של נכבדות מיושבת. ביניהם היו בלגוטה סליץ ורבי-הכמרים יגוש סימונוביץ. זכרתי את בלגוטה מימי ילדותי, מרחבת השוק של קולשין. רגיל היה לשבת עם אבי בחזית כתי-הקפה הקטנים, כל אימת שבא העירה בימי השוק. אף-על-פי שהתקרב לגיל שישים נראה צעיר מכפי גילו, יותר בשל מירצו מאשר בשל אונן. ידוע היה כאדם האהוב חיי נוחות, אך גם כאיש ישר ואדיב. שני בניו היו קומוניסטים. חשתי באי-נוחות לראותו שם, ביחוד משום שבהגיעי לעיר בא לבקרני מספר פעמים כדי להעלות זכרונות על אבי ולהביע את הסכמתו למרד ו"לנוער"; כלומר, לקומר-ניסטים. רבי-הכמרים סימונוביץ היה מודי ללימודי דת בשלוש הכיתות הראשונות של בית-הספר התיכון. בליבי לא נשמרו זכרונות נעימים ביותר עליו; ברם, במבט לאחור דומה לי, שניתן לתלות את האשם יותר בעקשנותי שלי מאשר בקפדנותו שלו. משמעותית פיי-כמה היתה העובדה, ששימש בתפקיד הנשיא המחוזי של המפלגה היוגוסלאבית הרדיקלית המאוחדת, שהיתה מפלגת השלטון. הידועה בראשי התיבות ירז"ה. מטעם זה לא הפתיעה אותי נוכחותו כלל. אף-על-פי שירז"ה התפוררה בזמן הכיבוש, נשאה באחריות כבדה לנפילת יוגוסלאביה. מנהיגה סטוידינוביץ ברח מיוגוסלאביה לזרועות הציד, שעה שיורשו קבטקוביץ גרר את יוגוסלאביה ל"אמנה המשולשת".

כיום יכולה להתפרש הליכתי לאותה פגישה בפיוחות כבוד-עצמי מצדי; כמקום זה הייתי צריך לקבל את "האזרחים המכובדים" במשרדי שלי. אולם באותם ימים נהגנו לשאת ולתת עם כולם על בסיס דמוקרטי רחב, ולכן התנהגות כזו מצדי היתה מתפרשת כשתצנות וכפגיעה במנהיגים מכובדים וקשישים ממני. מכל מקום לא סברתי או שאותם אזרחים ראו בבואי אליהם אות לחולשה.

הראשון שפתח פיו לדבר מן הצד שלהם, היה השופט ליוכו מיניץ, שלא פגשתיו קודם לכן, אולם היה ידוע לי כאנטי-קומוניסט. הוא היה מחונן בכושר ביטוי עז; מלא פאתוס ודמגוגיה; כבד-גוף ושחום-עור ולשונו חדה. בחגורה שעל מתניו נשא אקדה בנרתיק פתוח. אף-על-פי שלא היתה לו כל סיבה לפחד. אין ספק, שהיה מדע להתקדמות האיטלקית. איני מאמין שהדבר גודע לו מפי האיטלקים, אלא מפי הקצינים שחזרו מהחזית. שיחתנו היתה גלויה ולעניין, למרות היותו שופט, לא

7

שמונה-עשרה שנה קודם לכן, התגוררתי בקולשין ואני אז תלמיד כבית-הספר. הקשישים זכרו את אבי, ואילו האינטלקטואלים הצעירים יותר היכירוני בשמי. היה עלי לעבוד עם קבוצות ומפקדות מקומיות. ברם, גם האיכרים החלו לפנות אלי בבקשות עזרה — מזון, שיחרור משרות צבאי וכו'. התגוררתי וניהלתי את ענייני בחדר קטן, בקומה שנייה של בניין, בסמוך למלון בושקוביץ, אשר לאחר מכן עלה בלהבות. ארסו גם הוא עכד באותו חדר, כשלא נמצא בחזית ולא שוחח בטלפון מן החדר הסמוך. הפיקוד המקומי הציב שמירה ליד הכניסה לבניין, על מנת למנוע מאנשים מלהטריד אותנו וכדי לשוות לנו מעמד רשמי.

המשרד הלך והתרחב, בובה סליץ, סטודנטית מבלגראד שנישאה לוולדטה מליץ, אשר לאחר מכן גשא בתפקיד באודב"א (המינהל לביטחון לאומי) והיה לדיפלומט, סייעה לנו בעבודתנו בתור עוזרת מינהלית. היא הדפיסה פקודות, קיבלה דיווחים בטלפון, קבעה פגישות ודאגה לארוחותינו. לעולם לא נזחה או שכחה משהו, אף כי לא היתה בשירות חובה. היא היתה שחומת עור ושערה ערמוני ועבה; בעלת הליכות נעימות, קלילה, אשר חיוכה הרחב, שגילה שני טורי שיניים לבנות, לא מש מעל פניה. שיתוף הפעולה ביני לכינה נמשך רק ימים מעטים, אולם רחשי ידידותי אליה נמשכו זמן רב.

מצב העניינים בחזית ברטוני-יציי לא יבול היה להיות גרוע מכפי שהיה. האיטלקים התקדמו לאיטם, אך ללא קשיים מיוחדים. האיכרים, שנעזרו עלי-ידי אנשי הגיס החמישי, העדימו מכשולים על דרך התנגדותן של יחידות קולשין, שהן עצמן לא גילו אומץ-לב ומשמעת יתרה. השפעתו על ארסו יובנוביץ לצאת לחזית, כדי לפקח על המיפקדה ודרבנתי את ועד המפלגה להגביר את הפעילות המפלגתית. כתוצאה מכך, החלו יחידותינו לגלות התנגדות להתקדמותן של יחידות האויב, שנעשו פגיעות יותר.

השתמש מיניץ בטיעונים תהיקתיים — המדינה נכנעה ולכן אנו מבצעים מעשה בלתי-הוקי הקרוי מרד. במקום זה, תקף אותנו, הקומוניסטים, על שאנו חושפים את העם להרס למען מטרתנו אנו. "היכן הייתם עד שרוסיה שלכם נכנסה למלחמה?" קרא בקול, כשהוא קופץ מכסאו. "אתם אשמים בכל והאחריות מוטלת על כתפיהם — עליכם ולא על בני-העם המסכנים!"

האשמותיו לא בילבלו את הלך מחשבתו; היו לי טיעונים טובים נגד האשמות אלו: היתה זו עובדה ידועה לכל, כי הקומוניסטים מתנגדים לכל שיתוף פעולה עם הבוחות הפאשיסטיים ותומכים בהגנה על המולדת. וכאשר תקפו גרמניה ואיטליה את יוגוסלאביה, הצבנו אנו, הקומוניסטים, התנגדות תקיפה ביותר. אנו ממשויבים במלחמה, שלא היתה מסתיימת במפלה, אילו האנשים שהיו בשלטון לא היו מפולגים ונדכאים ואילו לא היתירו לאנשי הגיס החמישי להסתובב בחופשיות כאוות נפשם. אנו, הקומוניסטים, איננו נלחמים למענו אלא למען האומה כולה. לא עוררנו שאלות לגבי מי שישא בתפקידים — אפילו לא בעמדות של פיקוד — כל עוד נושא התפקיד נחוש במאבקו נגד הפאשיזם. באשר לרוסיה, אנו, הקומוניסטים, אומנם רואים בה מורת-דרך ושבירת-תקווה — ממש כפי שראו אותה אבותינו לפנינו.

חילופי הדברים התריפים בין מיניץ לביני לא נהארכו. הפגישה עצמה ארכה קצת יותר משעה. היא יכולה היתה להסתיים גם קודם לכן, אילו לא חשתי בנטייה מסויימת לעבר עמדתו. דבר זה היה אמור במיוחד לגבי סליץ וכן — בהפתעה נעימה — לגבי הכומר סימונוביץ. נראה, שסליץ מתלהב בקלות; ובהצגת הדברים שלי, שנעשתה במכוון וגם ספונטאנית, הדגשתי נושאים מסויימים שהיו יקרים לליבו: רוח ההתנגדות המונטנגרית המסורתית והנאמנות וההקרבה-העצמית למען המולדת. כל אימת שדיברתי לא חדל מלשסע את דברי בקריאות: "כזאת היא האמת לאמתה! שום אדם ישר לא יכול להתנגד לדבר זה!" הכומר היה מאופק יותר: חזות פניו הוכיחה מחשבה מעמיקת והוא ברר היטב בדברים שהשמיע. אולם גם הוא חזרה חזיק אחרי הרויב. לבסוף נותר מיניץ עם תמיכתם האילמת של שניים או שלושה אנרחים בלבד.

ברגע זה נעשיתי קל-דיבור ופתוח יותר. לחצתי על מיניץ, שחיד בחיך ציני:

"מה רצונך? מה אתה מציע?" שאלתי.

"אתם הקומוניסטים, טוענים, שהנכם פועלים למען העם, השיב לי, "ובכן, עליכם להיבנע לאיטלקים וליטול על עצמכם את האחריות לכל מעשיכם".

הצעה זו עוררה אותי לקריאה נירגשת, אף כי לא היתה כל כוונה בליבי למלא אחריה:

"אנו, הקומוניסטים, מוכנים לעשות אפילו את זה, אם הדבר יהיה לטובת העם ולמאבקו!"

"יפה דיברת!" קרא סליץ, ואילו סימונוביץ הכריז, כי שום אדם ישר איננו מסוגל לתבוע מעשה חסר-היגיון כזה. הפגישה הסתיימה בהערתי, שאנו עושים ונמשיך לעשות כל שניתן, על מנת להגן על העם ולמנוע את השמדתו.

לאחר כניסת האיטלקים לקולשיץ, נסוגו סימונוביץ וסליץ יחד עם הקומוניסטים

ונצאו לעצמם מיקלט אצל בני משפחותיהם. כשהוכרחו הפרטיזאנים לברוח ממנונגרו בשנת 1942, נסוג הכומר סימונוביץ עם יחידותיו לבוסניה והיה שותף לכל הלאותיהן. הוא נותר בחיים וראה את סוף המלחמה, אולם מצב בריאותו היה רעוע והוא נפטר תוך זמן קצר. האיש היה ראוי ליתר הכרה מכפי שזכה לה, ובאשר לסליץ — הצ'טניקים לכדו אותו ברובקי, הביאו אותו לקולשיץ ודנו אותו למוות. אשמחו האחת והיחידה היתה, שדיבר בשם הפרטיזאנים ובניו היו קומוניסטים. הצ'טניקים זעמו על שקשר את שמו ואת עברו עם הקומוניסטים ועל כך החליטו לנקום בו. לפני שנלקח למקום הירי, תלו פעמון של פרה על צווארו והובילו אותו, כבהמה, ברחובות קולשיץ. צלצול הפעמון על צווארו של בלגוטה סליץ הידחה לבושת מצפונם של הצ'טניקים — לפחות של אלה, אשר בינתם ומסורתם לא נכחדו כליל. היו מי שהציעו — וכמובן, שגם אחי האמיץ חזם-המוזג נמנה על המציעים — להרוג את מיניץ לפני שיעזוב את העיר. לא קשה היה לעשות את המעשה, אולם אני התנגדתי להצעה מפני שלא ביקשתי לי צרות ורצייתי למנוע חיטול חשבונות מסוג זה, עד שמתנגדינו עצמם יתפסו בנשק.

אולם למיניץ היו רעיונות משלו. למחרת היום קמו הוא ועוד כמה איכרים מרוציני ומן הכפרים הסמוכים והשטלתו על בשאני ברדו. זה השולט על קולשיץ, אשר למרגלותיו נמצא המחנה, בו כלאו את הקצינים האיטלקים מברנה. הוא שיגר אלינו תביעה למסור לידינו את הקצינים, שאם לא כן יפתח עלינו באש. תחילה דחינו את תביעתו והצבנו את קומץ החיילים שנמצא ברשותנו בעמדות הגנה. המשא-ומתן התנהל באמצעות "האזרחים המכובדים".

אף-על-פי שמשפרנו היה נחות, היינו יכולים להגן על העיר או, במקרה הרע ביותר, לסגת ממנה. מחשבותנו הראשונה היתה להוציא את הקצינים להורג, אולם אחרי היראה שני דחינו פיתרון זה; לא היינו בטוחים אם מן הנכון להיכנס לקרב עם האיכרים הנפחדים והנסערים. ביחוד לאור העובדה, ש"האזרחים המכובדים" היו בגד "שפיכת דמם של אחים", ואלה היו שיקולי: מיניץ עוד טרם נתגלה לעיני האיכרים כתומך בכיבוש ובפאשיזם; להיפך — בנצלו את התקדמותם האכזרית של האיטלקים, הפחידו את האיכרים בהצעות ובשפיכות-דמים ופיתו אותם בהבטחות כי עדיין יש ביכולתם להציל את נפשם. היכרתי בעובדה, שעוד איננו "בשלים" לחיטול חשבונות הדידי; וחזן מזה, דבקתי בעיקרון: תן למתנגדך לגלות מי הוא ומה רצונו; תן לו לפתוח ראשון באש. בנוסף: חטיבת ליפוב, שגשלה כהגבורות לסנג'אק להתקפה על פלבל, חזרה מוכה ושבורה ברוחה למשמע התעמולה, כי גשקפת סכנה לבתיהם נוכח המיתקפה האיטלקית המתקרבת ובאה, וכי דאגתם הראשונה צריכה להיות לעצמם ולכפרם. מיניץ ואנשיו פנו אל האיכרים בהדגישם את השתייכותם לאותו שבט: מדוע לא הרגו הווסוביציים את הקצינים האיטלקים בעצמם, במקום לשלוח אותם אלינו? — למה חיבים אנו לסבול בגללם?

לאור כל זאת החלטנו, בהתייעצות עם משה פיאדה ועם החברים המקומיים, להימנע מהתנגשות עם מיניץ ואיכריו ולהסגיר את הקצינים לידיהם — אולם בתנאי שיתנו מילת-כבוד להחזיר אותם לברנה ולמסרם "בחזרה לידי הווסוביציים". השדתי, שלא

יעשו כך, וכי הם זקוקים לקצינים האיטלקים על מנת להשיג באמצעותם הכרה מצד שלטונות הכיבוש. אולם אפילו הבטחה כוזבת נחשבה בעיני כהישג במאבקנו על נפשם של האיכרים ובגילוי פרצופו האמיתי של מיניץ. וכך הסגרנו את הקצינים ברגע שמיניץ נשבע בכבודו. היו מי שרטנו ואחי יצא מכליו, אולם הצלחתי לשכנע את החברים, שאל לנו לפתוח במלחמת-אזרחים.

"הבה גיתן לאנשי הגיס החמישי לחשוף את עצמם לחלוטין", אמרתי, "ואז נצא נגדם במאבק גלוי".

אותו מאורע הטרידני מאז ועד לעצם היום הזה. פיאדה לא האשימני על-כך ולא חלף זמן רב והעניין נשכח ונקבר מתחת למאורעות חשובים פי כמה. לא הוטרדתי מן העובדה, שוויתרתי לליבו מיניץ, מאחר שבעיני נעשה הוויתור לאיכרים המרומים. הדבר שהטרידני באמת היתה העובדה, שלא נקמתי את נקמת חברי שהוצאו להורג בברנה. כשאני לכוד בין רגשי נקם לבין התנגשות עם האיכרים — כלומר, בראשיתה של מלחמת אזרחים — פסחתי על שני הסעיפים ואחר החלטתי לוותר. אין צורך לומר, שליובו מיניץ קיבל את פני האיטלקים במנצח ומיד נעשה לבא-בוחם ונציגם. אולם לא זכה לכבוש את לב האיכרים. הם החרימו את האספות שכינס ברצינה וסביבתה — שהיו בטווח המקלעים האיטלקים וכשהוא מלווה שומרי ראש איטלקים. הוא לא העז לעולם לעבור את גבולות מחוזה. אף לא בחסות הצ'טניקים; מעט התצלחה והפופולריות להן זכה באו לו בשל אכזריותו ולא בגלל החיבה שרחשו לו בשורות מתנגדי המהפכה.

הקדשתי מקום נרחב למיניץ, מאחר שהוא משמש דוגמה הותכת להתנגדות שקמה נגדנו במונטנגרו לפני פרוץ מלחמת האזרחים — כלומר, לפני הקמתו של האירגון הצ'טניקי, שעה שהקומוניסטים לא הרגו איש וכאשר קצינים מהצבא המלכותי השתתפו יחד עם הקומוניסטים, בשירות המורדים. עוד אז הגיעה לאוזני השמועה, שמיניץ הינו נאמנו של דימיטרי לוויץ, הפאשיסט הסרבי. אינני בטוח, שאומנם כך היה, אולם הדבר מתקבל על הדעת. ואומנם היו פאשיסטים ביוגוסלאביה. תחילה נפחדו מפני ההתקוממות הכללית, אולם עם התקדמותו של הצבא האיטלקי, הופיעו בגלוי. אין ספק, שמיניץ היה אחד מהם. הוא חוסל בסוף המלחמה באחת מאותן הוצאות להורג, אשר הוא עצמו הכשיר להן את הקרקע. בלימותו האידיאולוגית נגד האומה. פעולת ההסחה של מיניץ חייבה אותנו להביא תגבורות מן החזית האיטלקית. למזלנו, לא היינו צריכים להשתמש באותן תגבורות: אדסו יובנוביץ חזר למחרת מן החזית וסיפר, כי האיטלקים כבר כבשו את ליבה רייקה והעלו באש את הכפר יבוקה. אותו ערב הגיע אלינו דיווח נוסף, לפיו כבר נמצאים האיטלקים במרחק של כעשרה קילומטרים מקולשין. מוזעזע עד עומק נשמתו, סיפר לנו אדסו יובנוביץ, כי האלכנים, שהיו באגפי הצבא האיטלקי, אצו ככלבים בין עצי היערות ועל ההרים, כשהם יורים לכל עבר וצועקים "מרציני! בני-כלבים! בני-זונה שכמותכם!" הם הגיחו

* בני המרציני היו השבט הגדול ביותר בסביבות העיר קולשין. אין ספק, שהאלבנים זכרו אותם מן הימים, בהם יצאו חיילי הפאשה של שקורד למלחמה נגד בני מרציני.

מתוך היערות במפתיע כל כך, עד שרק בקושי הצליח ארסו להימלט על נפשו משם. במהלכו של אותו יום נסוגנו כולנו, פרט לחיל המשמר, מהעיר קולשין. ברם, ראגתי לכך, שאנו, אנשי הפיקוד העליון והמנגנון המפלגתי, נפנה את העיר אחרונים; כך גם נהגתי לעתיד, במקרים דומים. לא היה בכך גילוי של גבורה, אלא רצון להנהיג נורמות של התנהגות הולמת. עם רדת החשיכה, הגיעו מן החזית קרוב למאתיים לוחמים, רובם קומוניסטים. למרבה הפלא לא ניכרה בהם כל דאגה. ייתכן, שאני דאגתי יותר מן האחרים. באמצע רחבה שטופת אור ירח, בעיר רפאים שאנשיה נטשוה, אחזו בחורים ובחורות חמושים אלה בידם של אלו ופצחו בשיר תוך ריקוד "קולו": "שלוש פעמים כבשו המרציני את העיר קולשין...". בזה אחר זה הושמעו בתי-שיר, על המרי בעבר ותקות ההווה, כשהכל מצטרפים למעגל. לבסוף נכנסתי לאמצע המעגל ונשאתי גאום קצר: אנו עוזבים בלתי-מנוצחים — על מנת לחזור שוב, כפי שאבותינו הבלתי-מנוצחים חזרו... למחרת, ביום 5 באוגוסט 1941, נכנסו יחידות החטיבה הוונציאנית של הצבא האיטלקי לקולשין.

לא היה עמי, אולם הייתי קומוניסט, וקומוניסט בתפקיד. פניה מנומנות, גופה צנום וכולה אומרת קפידה; איילין נפרוזה מעל נדליקוביץ, קשרה את גורלה בגורל הלוחמים ונעשתה בעצמה לוחמת נאמנה... היא נפלה בשנת 1943 במיתקפה הידועה בכינוי "המיתקפה החמישית", בלתי מוכרת ונשכחת מלב.

נדליקוביץ לא עזב יחד עם פיאדה, אלא נשאר במויקוביץ יהוד עם עוד כמה חברים. לאחר מכן הצטרף ליחידות בסנג'אק ומשם המשיך לאוויצה, שם מצאתיו בנובמבר כעורכו של "בורבה". אני עצמי נשארתי בסביבות מויקוביץ, לעקוב אחר התקדמותם הנוספת של האיטלקים ולפגוש בבורג'וביץ ובמנהיגות של סנג'אק.

קודם לכן — אני מניח, שהיה זה ביום ה'6 באוגוסט — קיימתי פגישה עם תא המפלגה בפודבישצ'ה: אירעו כמה גנבות במחסנים שלנו ביערות, ואני נהגתי בתומרה יתירה, משום שרווחה השערה, שכמה חברי מפלגה היו מעורבים בעניין. האיש הממונה על המחסנים היה מלישה דמינוביץ, חברי לבית-הספר משבבר, בוגר האוניברסיטה, אשר המלחמה החזירתהו לכפר מולדתו. מוצאו ממשפחה עניה אך ישרה והוא עצמו היה צנוע והגון, אולם לא הסכתי ממנו את שבט ביקורתתי. באותה הודמנות היכרתי גם את אשתו, גורלה הטראגי וחלקו הטראגי של מלישה בגורל זה, היו לנושא סיפורי "טוויינקה" שכתבתיו בבית הכלא במיטרוביץקה.

טוויבישצ'ה נמצאת על דרך המלך; ולכן, כדי להיזהר לבל אופתע על ידי יחידות איטלקיות ממונעות, עברתי לגדה השמאלית של הטארה, לבפר בילוייביצ'ה. אחי בא עמי, יחד עם קבוצת חברים שנסו מקולשין, על גדתו השמאלית של הטארה קיבלה את פנינו מילבה שצ'פנוביץ, בקושי היכרתיה באותו זמן, אולם הייתי חברו לבית-הספר של אחיה יובו, ואילו בימי המחתרת היתה היא ידידתו של אחי. שמה יצא כאישה אמיצה ובעלת כוח בלתי רגיל, במרוצת הימים נעשתה לוחמת בבריגדה הפרולטרית הראשונה ונפצעה שש פעמים. לאחר שירדתי מגולותי, הודיעה לי מילבה, כי איננה מצטרפת להרם נגדי וכאות לכך דאגה שאביה טדישה, בן התשעים, יבקרני בכלא מפעם לפעם. לאחר ששוחררתי מכלאי בשנת 1966, באה מילבה, שכבר יצאה לגימלאות, לבקרני. מאז פיתחנו, אשתי שטפיקה ואנוכי, קשרי חברות עמוקים עימה ועם בעלה מילורד זרוכיקה.

מה יכול היה הקומוניזם לומר או לליבה של מילבה — נערה מובשרת אך עם זאת רק בת-איברים מהרי ביילסיקה — ומדוע דבקה בקומוניזם, כפי שעשו איכרים צעירים רבים במונטנגרו? הקומוניזם התקשר בתודעת הבריות עם צדק פטריארכלי והקרבה, אך מה שחשוב יותר — זו היתה התנועה היחידה שהציעה ליושבי ההרים, הנבונים והעניים, סיכוי כלשהו להיחלץ מבידודם ומעוזבתם. האידיאל התחבר עם ההכרח, האיום הפאשיסטי והאהבה המיסטית לרוסיה יצרו את האווירה, ואילו המלחמה הכשירה את הקרקע למען היציאה למאבק. עם בוא הניצחון באו גם חילוקי-הדעות וההתכתשות בקרב הקומוניזם וסחפו איתם בהדרגה את הכל, פרט לערכים הפטריארכליים ולתחושת-הצדק האישי. בקירבה פנימה גילתה מילבה איזון חדש וניצבה איתן לימנם של כל מיני "עריקים" — בין אם הם מתומכי סטלין או מתומכי שלי או "אויבי המעמד" לשעבר. היתה זו היא, שמפיה שמעתי פסק-דין איום:

8

במשך הלילה נסוגנו לכפר מולדתי פודבישצ'ה, למעשה, כולם, פרט לכעשרה שומרים, התפזרו וחזרו לכפריהם. גרתי אצל סטניה קוביניץ, שהיתה ביחסי ידידות הדוקים עם משפחתי ובנה היה חבר מפלגה ותיק, שיחד עם אחי ירד למחתרת בשנת 1936. גם משה פיאדה התגורר שם ודושן נדליקוביץ, פרופסור לפילוסופיה, יחד עם ידידתו האנגלית ששמה, אם איני טועה, היה איילין. לאחר דיון מעמיק במצב, יצאו משה וארסו, למחתרת היום, לפיפרי, לא נתגלעו חילוקי-דעות בין משה לביני, פרט לטענותיו על הבילבול שנגרם על ידי בראשית ההתקוממות, שעה שהסברתי, כי המישגה — אם אומנם זה מישגה — בא על תיקונו ללא תוצאות שליליות רציניות. מבל מקום הוברר לנו, כי צבא האיכרים העממי אינו מסוגל לצאת למלחמה, חרף תמיכתו במרד.

גם עם פרופסור נדליקוביץ לא התגלעו חילוקי דעות, אף-על-פי שהתווכחנו על דיאלקטיקה ועל השפעתו של הגל על מרכס. נדליקוביץ ראה במרכסיום אגף שמאלי להגלייניזם, "שנתעשר" על ידי המטריאליזם, שעה שאני ראיתי בהגלייניזם, וביחוד הדיאלקטי, מרכיב חשוב של הדוקטרינה העצמאית והמקורית של מרכס, לאמיתו של דבר, היתה צמרת המפלגה בסקופי, זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, נגד דעותיו של נדליקוביץ, וזאת בגלל שחצנותו וחוסר-סובלנותו וגם על שזילזל באירגון המחתרת ובפעולותיו הבלתי-לגאליות. מאוחר יותר ברח למונטנגרו והפך לאנטי-פאשיסט פעיל. אני מזכיר ויכוח אקדמי-דוקטריני זה בפודבישצ'ה ביום שלאחר הנסיגה מקולשין, בהוכחה לכך, שמלחמה יכולה לדכא, אולם אין בכוחה לכלות את נטיותיו ואמונותיו של האדם.

באשר לידידתו האנגלית של נדליקוביץ — הייתי מתבונן בה בחוסר-איזון, ואפילו אדיבותי לא היה בה כדי לחפות על כך, וכי מה יכולה להיות אנגליה במונטנגרו — בעצם ימי התקוממותנו המזוינת — אם לא סוכנת של שירות ריגול בלשהו? הצדק

"הרוג אותו בצורה אנושית, אך אל תענה אותו". הבחנתי בגישה דומה אצל לוחמים ממחנות מתנגדים, אצל המשוררת הסרבית דסנקה מקסימוביץ. מילכה היא חיילת של העם, שעה שדסנקה — משוררת של רוך-טראגי, אולם לשתיהן אותה תחושה של צדק, נצחית ובלתי-מתפשרת, אוניברסאלית ומעוגנת בתוך העם.

בילינו את הלילה בביתו של טדישה אבית של מילכה. בבוקר יום המחרת, שעה שישבנו מתחת לעץ פרי, נפלט באקראי כדור מאקדחו של חבר בתנועת הנוער הקומוניסטית ופגע בקרקע, בסמוך לרגלי. תאונות מעין אלו קרו לעיתים קרובות אצל אנשינו, מאחר שהיו חסרי ניסיון בטיפול בנשק.

אותו בוקר טיפסנו גבוה יותר, לתוך היער, והתבוננו בתנועותיו האיטיות והזהירות של הצבא האיטלקי על פני הכביש המתפתל לרגלינו. יכולתי לראות גם את הבית בו נולדתי, ניצב על הלכת-שדה בין ההרים; עשן לא עלה מארובתו, ולא ניכר בו סימן חיים — עצוב ובודד, כך ניכרת לנצח בזכרוני. ימים אחדים לאחר מכן, בשחלו האיטלקים להעלות באש את בתי הקומוניסטים שבפודבישצ'ה וכמעט ששרפו גם את בית-הולדתי, בא בעל-הבית והסיח את דעתם, באמרו להם, כי קנה את הבית מאבי זמן קצר לפני פרוץ המלחמה.

היה עימנו איכר בן כפרי, ווצ'יץ ג'ורשיגוביץ שמו, ועימו בנו מילוסב, ווצ'יץ היה באותו מארב, יחד עם אחי, והוא שקצר באותם איטלקים במקלע שלו. היה בחור בעל-גוף, שפמו חום, ומפורסם כגיבור עוד ממלחמות קודמות. אבל עבשיו נתבלבלה דעתו, פעם ביכה את ביתו שעלה באש ואת משפחתו, שהתפזרה לכל רוח, ופעם קרא ואמר שהיה עלינו להקריב הכל ולא להיכנע לעולם. הוא הבין, כי מלחמה זו שונה מקודמותיה — מלחמה שאין בה לא רחמים ולא חוקים. בחורף של שנת 1943 נפל ווצ'יץ קורבן לבגידה; הצ'טניקים הקיפו את המערה בה הסתתרו הוא ובניו, על סמך מילת-כבוד של הצ'טניקים שלא יהרגום נכנעו, אולם הצ'טניקים הוציאו אותם להורג, במורד שליד כפר מולדתם, שם ניתן עדיין לראות את קברותיהם לצד הדרך. כל אימת שעברתי ליד אותו מקום לאחר המלחמה, נזכרתי עד כמה הערצתי את עוז רוחו של ווצ'יץ בהיותי ילד ואת גורלו המר, בזמן המרד וסופם ההירואי והטראגי של בניו הצעירים.

בשעות אחר הצהריים של אותו יום יצאנו כמה חברים, אחי ואני, ועלינו לשדות המרעה שעל הר ביילסיקה, על מנת לקצר את הדרך, החלטנו לחצות את השדות ולטפס על גבי מדרון תלול וקרח; הטיפוס היה מייגע ונמשך זמן רב. עם חשכה הגענו לקרניצ'ה וניגשנו לביתו של דודי טופיל, נתקבלנו על ידי דודתי סטויה, שכיבדה אותנו במעדני-חלב ונתנה לנו מחצלות לשינה. שבעים ויגעים נרדמנו מיד כשריח השחת, שזה עתה נקצר, עולה באפינו ושמים בהירים פרושים מעלינו.

המלחמה פתחה לרווחה הללים מסויימים בתודעה האנושית, אשר שום דבר אינו יכול למלאם. מרירות מיוחדת במינה ציינה את זרכי בשווי לשדות הפתוחים, הבתוליים, של ביוגרצסקה גורה ולאגם שלידו — פיסת רקיע קטנה ואבודה בינות לאדמות יער.

בבוקר יום המחרת הגענו למקום שבו נהגתי, בהיותי ילד קטן, לרעות את העדר

ולדוג את דגי האלתית. בליבי הירחרתי, כי זהו המקום היחיד בעולם, שבו יכול אני להישאר לנצח. אבל שוב אינני יכול להיות חלק מנוף זה, מכיון שעתה שייך אני לאידיאולוגיה וכל המשתמע ממנה. בנוסף לכל, לא היו לנו חכות לדיג וכל אותו לילה חדר הקור הלח מבעד לבגדינו הקלים, כל אימת שזונו מאצל המדורה.

למחרת הצטרפו אלינו מילן קוץ, ווקמן קרושצ'יץ ועוד כמה חברים מברנה. קוץ היה איש צנום ושזוף, חוסך במילים וכבד תנועה, אך בעל שכל-ישר. היה לבוש מדים בהתאם לתקן — כולל רגליות, שעל מעלותיהן הגן בכל תוקף, ווקמן היה שונה ממנו בתכלית: שחום-עור, יפה-תואר, שערו מתולתל, בעל דמיון מפליג ואמיץ-לב. שניהם הוכיחו עצמם כמפקדים בזמן ההתקוממות — ווקמן בקולשין וקוץ בברנה. את קוץ היכרתי זמן קצר בלבד: הצ'טניקים הרגו אותו בחורף של שנת 1943 בשל "שוטטות", מאידך, את ווקמן היכרתי עוד מימי הילדות, כנער חסר-מנוח שנטייתו להרפתקנות הפכה אותו לרברבן במקצת. עתה היה לו על מה להתרברב. הוא היה נואם חוצב-להבות וספונטאני, ומנהיג פיקח ומוכשר. הוא נהרג בידי הצ'טניקים בתחילת 1942. יש בגי'אדם, שאילולא המלחמה, לא יכולים היו להוכיח כל שמסוגלים הם לעשות. כאלה היו גם קוץ וגם ווקמן, אם בי שירותם במלחמה היה קצר מאוד.

שעה שביליתי ליד האגם עם ווקמן וקוץ, החלטתי שיש לארגן מחדש את כוחותינו הצבאיים. צבא המורדים העממי שלנו כבר התפרק למעשה, אולם גרעין הפיקוד הקומוניסטי שלו, וכן גם מספר ניכר של לוחמים, עדיין שמרו על קשר. הגעתי לכלל מסקנה, כי מחובתנו לתגבר גרעין זה על ידי הקמת יחידות קטנות אך קבועות, בלי לפרק את צבא האיכרים — לפחות לא באורח פורמאלי. הוועדים הצבאיים ימשיכו לכהן בתפקידם ואילו יחידות-הקבע הקטנות, שתוקמנה מקרב החיילים הפליטים, תפורנה על פני האיזור הנתון לשליטתנו; כן יש לחזור ולהדק את הקשרים המדיניים והאירגוניים עם האיכרים שנלחמו לצידנו, גם אם אין לסמוך על השתתפותם בהתקוממות פורמאלית.

בובה סליץ היתה גם היא ליד האגם, יחד עם בעלה וולדטה וגיטה זויה, מזכיר ועד הנוער הקומוניסטי המקומי. גם רוז'יקה ריפ, סטודנטית לרפואה ויהודיה, היתה שם. היא ברחת למונטנגרו יחד עם הבחור שלה, מילוטין לקיצי'ביץ, שהיה פקיד מקומי. הצ'טניקים לכדו את רוז'יקה בשנת 1942, אולם לא הוציאוה להורג על ידי כיתת-יורים. במקום זאת, ובהתאם לדעה המונטנגרית הקדומה — או, אולי לדעתם של הלוחדים עצמם — שאין אישה שווה כדור, תלו אותה במרכזת של קלושין. היא היתה בסך הכל אסיסטנטית לרופא ולא הגיע לה גור-דין מוות, גם לא לפי בתי-דין צ'טניקים, אלא שהיתה "גורם זר", יהודיה, וידידתו של קצין פרטיזאני.

כל יום המחרת נשארתי בביוגרצסקו יז'ה, וקצת לפני רדת הלילה יצאתי, יחד עם כחמישה-עשר שומרים חמושים, לפיפרי, מקום מושבו של הוועד המחוזי. כמה חברים מפורדישצ'ה ליוונו חלק מן הדרך, ביניהם גם אחי אלכסה. תבוא הקללה על הזכרונות מימי המלחמה! — אינני יכול לזכור מתי וכיצד נפרדתי לנצח מאחי אלכסה, שהיה אהוב עלי מכל. אני זוכר יפה, שבסירוגושט היה עלינו לעקוף את נהר סארה כזהירות, מחשש שמא נופתע על ידי יחידות איטלקיות ממונעות החולפות בכביש.

היה ליל ירח וכל עוד המשכנו לטפס, כמעט שלא השנו בעייפות. עם בוקר נעצרו על מורדותיו, מבוסות הטל, של הר סיניאיבינה, בכפר לוציקה קוליבה. האיכרים כיבדו אותנו בהרבה חלב ובמעט לחם. הם לא כעסו על ההתקוממות; להיפך, הם היו גאים בחלק שנטלו בה, אולם היו רגישים, כל אימת שמישהו העז אפילו לרמוז על אפשרות של התקפות חדשות על האיטלקים, במקום כלשהו, בטמוך לכפריהם. הם לא רצו לראות את בתיהם עולים באש ובסבל משפחותיהם. ישנו ליד בתי הכפר, שבעים ומאשרים, אך עדיין נשמרים לנפשותינו וזהירים. גם אילולא סיפרו לנו חברי המפלגה בכפר על התחדשות הרגשות האנטי־קומוניסטיים בקולשיין, היו האיכרים מספרים לנו על כך — ואומנם סיפרו — בדרכם שלהם:

"לא יהיה קשה לטפל באיטלקים, אילולא המרגלים והמדויעים..."

עייפותי טרם חלפה, אולם צריף הייתי למהר, ולכן המשכנו בדרכנו רק לאחר שתי שעות מנוחה. פסענו במהירות על פני מעברים קרחים ויבשים ובין צוקים מסולעים. כמעט שלא עצרנו בדרכנו עד לשעה שלוש אחר הצהריים. בשלוש עצרנו בכפר אחד, להשיג מזון, וכן לחקור אפשר שוטטותן של כתרסר פרדות איטלקיות, המלכות עשב להנאתן בקירבת מקום. האיכרים נתנו לנו אוכל, אולם מששאלנו מה בדעתם לעשות בפרדות — שנתפסו על ידי המורדים בקולשיין והוסתרו בהרים — פסע איכר קשיש וגברתן קדימה, רובהו בידו, ואמר בזעם:

"זה רכוש ממשלת איטליה ולכן יש להחזיר אותו לממשלת איטליה".

"מה פירוש רכוש ממשלת איטליה?" שאלתי, "הם פולשים! אין להחזיר להם את הפרדות. אנו לכדנו אותן ולא נתיר לאיש להחזירן לאויב!"

"ומהי הסמכות שבידך לעצור בעדנו?"

"הסמכות היא שלנו! מבל מקום, בהרים אלה אין לפולשים כל סמכות".

שני איכרים תמכו בישיש הנירגן, אף כי לא בלב שלם, שעה שהאחרים התבוננו סביבם בסקרנות. חמתם של בני־לווייתני בערה והם אחזו בנשקם באו, אם כי שניים או שלושה מהם היססו. נתתי פקודה לאסוף את הפרדות ולקחתן, לאחר מכן אמרתי למלווי, שנהרוג אותן, הובלנו את הפרדות לתוך מכתש, במרוק של מאתיים עד שלוש מאות מטרים מבתי־הכפר, והקפנו אותן. הסברתי כיצד יש לפגוע בפרדות בכתפן, ישר ללב. הפרדות היו עצבניות עוד לפני שהחלו היריות, באילו חשו לשם־מה קובצו כאן יחידיו. הירי שלנו לא היה מדויק. הפרדות נפלו לארץ וחזרו וניצבו על רגליהן ונדחקו בגופן אלינו. הרבר היה מסוכן במקצה: כדורים פגעו בקרקע ליד רגלינו. כל העניין נמשך זמן רב יותר מכפי שאציפינו, אולם לאחר מכן שרר שקט וחלל המכתש נמלא ערמת גוויות, שדמן ניגר לכל עבר. לאחר שסוף סוף נסתים העניין, נרגענו ומיהרנו להסתלק מאותו מקום בלי להתבונן איש בפני רעהו. סיפרתי באריכות על תקרית זו, משום שהייתה לה משמעות מיוחדת, אפילו מכרעת. הן לגבי והן לגבי האנשים שהיו עמי. דומה היה כאילו מעורבים היו בפרשת הפרדות בני־אדם, ולא סתם בני־אדם, אלא אנשים שהם בני עמי. ייתכן, כי עמדתו העויינת של אותו ישיש עקשן ונירגן, שהיה מוכן להגן על הפרדות כרכושו של שלטון הכיבוש, תרמה לתחושתנו. הטבח שערכנו בפרדות פער תהום בינו לבנינו, אשר אין לגשר על פניה.

בילינו את הלילה בברה בוויביצ'ה, שם שמענו על הקרבות שניטשו ביום 5 באוגוסט בין האיטלקים לבין מורדי־דורמיטור בקרנובו, וכן על הבזיה שנערכה בכפר מוקרו, כמה ימים לאחר מכן. האיטלקים טוב פיקחו על הקשר בין ניקשיץ לבין שבניק. לאחר שאכלנו ונחנו, המשכנו, ביום המחרת, את דרכנו לקמניק, אולם רק עם רדת הערב הגענו לבקתות של בפר־רועים זה, התקוע בין צוקים חשופים.

היה זה ה־10 באוגוסט 1941. ביום 8 באוגוסט התקיימה ישיבת מועצת המחוז, ללא השתתפותי וללא השתתפותם של שאר הנציגים. דבר זה הרגיזני, לא בשל הפגיעה ביוקרתי, אלא משום שהחלטות שנתקבלו במועצה לא היו כליבך לרוחי. נוסח ההחלטה היה מגובלל וכיתתי בעצם מהותה. בלדו חש באי־שביעות רצוני, והסביר לי, שלא ידעו שאאחר; ואילו משה עמד עליכך, שישבת המועצה לא תידחה, משה נהנה מרוחם הנלהבת ומקשיחותם של חברי המועצה. בין ההברים היו מוטר באקייץ, קרסטו פופיבורה וארסו יובנוביץ.

המועצה החליטה לקבל את ארסו יובנוביץ כחבר במפלגה. אני הבעתי את התנגדותי בפומבי, בנוכחותו של ארסו עצמו:

"התנגדותי איננה נובעת משום שארסו אינו ראוי להיות חבר בגלל התנהגותו או אופיו — נהפוך הוא! אולם קיים במפלגה נוהל מסוים לקבלת חברים. אין להקנות לשום אדם זכות להתקבל למפלגה על סמך החלטת מועצה או ועידה".

כמו כן לא קיבלתי את ההערכה המדינית של המועצה, לפיה נטש אותנו חלק מהעם, בעיני נראתה הערכה זו שיטחית, אין ספק, שחלק מסויים מהאזרחים נפחדו והפך פסיבי, אולם חלק זה הצטרף אלינו רק למראית־עין, שעה שהחלק האקטיבי הידק את הקשר עמנו יותר מאי־פעם, אי־לואת, ניתן לדבר על הבדלים בין חלקים שונים בעם, אולם לא על נטישה כללית.

החלטת המועצה קשרה גם את מאבקנו במאבקה של ברית המועצות בקשר הדוק ובלי־תמנפשר מדי והדגישה, ללא צורך, את המפנה באופי המלחמה עם כניסתה של ברית המועצות לתוכה — כלומר, הפיכתה של המלחמה, ממלחמת־אימפריאליסטית, למלחמת־שחרור. ההחלטה הבדילה בין פעולות גרילה לבין התקוממות מזויינת, ובהתאם לכך, גם בין יחידות גרילה לבין "הקמתו של צבא השחרור לעתיד לבוא". זה ועוד: המצב הקיים והפעולות המתחייבות ממנו אובחנו על ידי המועצה כ"שלב חדש ומכריע יותר... במהמכה הכללית, האנטי־פאשיסטית, לשחרור...". המונחים "גרילה", "יחידות גרילה" וכיוצא בהם, נתקבלו במונטנגרו בהתאם להצעת, כהכנה להתקוממות, ובהם כונו אותן יחידות המושות, שהיו מורכבות ברובן מלוחמים־פליטים, ואשר צצו והתארגנו לאחר ההתקוממות. המונח "פרטיזאן" היה מוכר לי מן הספרות על פלישתו של נפוליון לרוסיה בשנת 1812 וכן גם ממלחמת האזרחים ברוסיה בשנים 1918—1922, רדיו מוסקבה שידר ידיעות על פעולות "פרטיזאניות" וקרא לעמים הנמצאים תחת כיבוש זר להקים יחידות "פרטיזאניות". ברם, בשפתנו

* אוסף מיטמכים ועובדות על המאבק לשחרור לאומי של העם היוגוסלאבי (בלגרד: מכון ויגוֹ אוסטוריסקי (1953) ע' 15. (הערה: מכאן ואילך ייקרא מקור זה בשם "מיסמכי זבורניק", 1953).

אין למילה "פרטיזאן" אותו פירוש שיש לה ברוסית, ובקושי מצויה היא בלשוננו כמונח-מושאל שפירושו "נאמן", "איש המפלגה". הייתי נגד האימוץ של מונחים רוסיים וביקרתי על פניהם את השימוש במונח הבינלאומי "גרילה". אף-על-פי שגם המונח "גרילה" לא קנה לו שביתה בלשוננו, מכיון שהמונחים השגורים בפינו לא תאמו את העניין או שכבר אומצו על ידי אירגונים עויינים לנו — לדוגמה "צ'טניק" ו"אוסטשי". בוודאי שגם הושפעת מהמתנדבים במלחמת האזרחים בספרד, ביחוד מפקו דפצביץ. החברים בקרואטיה ובמערב בוסניה היו נתונים גם הם להשפעתם של המתנדבים במלחמת האזרחים בספרד. אולם היה זה רק ביום 12 בספטמבר 1942, כשטיטו ביקש מאת החברים הקרואטיים להחליף את המילה "פרטיזאן" במילה "גרילה".

עד היום אני נחוש בדעתי, שאם כי המונח "גרילה" לא היה מתאים ביותר, הרי שהמונח "פרטיזאן" בוודאי שלא עזר לנו להיות עצמאיים ולהינתק מברית המועצות, לפחות מבחינת שמות ומונחים. באשר למונח "המהפכה הכללית האנטי־פאשיסטית לשחרור" — הרי ששם זה הוכתב לנו על ידי הקומינטרן, על בל כובדו וגיבושו; וזאת מתוך היענות למועצה הידועה כ"מועצת זגרב של מאי 1941", אשר קבעה, כי "המהפכה הפרוליטרית" תהווה את השלב הבא, ולכן יש לבטל את החלוקה המעמדית הקודמת של המהפכה היוגוסלאבית, ולקבוע חלוקה ל"בורגנים" ול"פרוליתרים". הקומוניסטים המונטנגרים שמעו על "תיקון" זה של הקומינטרן מפני, ולכן קבעו אותו, אוטומטית, בהחלטה.

אותו זמן לערך, יצא מיטר בקיץ לזטה, לבקר את קרובי משפחתו וכן את מנג'ון המפלגה שם, אשר בהיותו קרוב לפודגוריקה, פעל בתנאי מחתרת קשים. משה פיארה יצא לדורמיטור על מנת לעזור שם לקומוניסטים.

שני פרטים משיחתי עם קרסטו פופיבודה עדיין שמורים בזכרוני. הוא סח לי בצחוק בריא, "נשבענו שנחסל את חשבונותינו עם המרגלים וכי זה יהיה להם יום השישי השחור". קרסטו סיפר לי גם, שהמורדים בניקשיץ הצטרפו אל הלוחמים שלנו בהרצגובינה במאבק נגד האוסטשים, למרות המיתקפה האיטלקית. דברים אלה שימשו נקודות אור בזכרוני העגומים, הקשורים בנסיעתי למונטנגרו, שישה שבועות קודם לכן; וזכרונות על הפליטים וחיסול החשבונות, על האיכר בהיר-השיער ולסתותיו השסועות, על טבח הסרבים החפים מפשע.

9

מאותו יום ואילך כווננו כל מאמצינו להחייאת ההתלהבות למען שמירת האחדות. מאבק מסוג כל שהוא, וביחוד מלחמה, אינו יכול להצליח אלא אם עומדים לרשותו מקורות מתאימים. דבר זה נכון במיוחד לגבי מלחמת-מהפכה, המקימה את צבאה ואת מנגנונה במהלך הקרבות. כשרון המנהיגים המהפכניים נמדד בהתאם לכושר האילתור האירגוני שלהם ולפי טביעת עינם הפוליטית. השקפותיהם הפילוסופיות ומטרותיהם "הסופיות" באות להם בירושה מקודמיהם. מרכז ולנין הותירו אחריהם מודשה עשירה, אולם כאן ביוגוסלאביה, במונטנגרו, שימשו רק כהשראה וכהתגלות — "אמונה" שיש להפכה לשפת-מעשה וליתן לה גושפנקה. אני זוכר, כי במהלך ההתקוממות הציקה לי האקסיומה של מרכס האומרת, ש"המיגונה היא מכת-מוות להתקוממות מזויינת". אנו, מכל מקום, נאלצנו להימצא יותר בעמדות הגנה מאשר בעמדות התקפה. רק הנסיגות העמוקות והקשות וכינוסם מחדש של הכוחות בעיצומה של המלחמה, יכולות היו לגרום לדחיית מימרתו זו של מרכס, שמקורה בקומונה הפריזאית משנת 1871.

המלחמה, כפי שאנו, הקומוניסטים, תפסנו אותה, לא היתה מלחמה לאומית גרידא, הקומוניסטים הינם בני-אדם שאינם נמשכים לשום דבר, גם לא לחופש לאומי, אלא אם כן יש בו סיכוי לחברה מהפכנית-אידיאולוגית יחודית. דבר זה אינו עומד בניגוד לתפקידם הלאומי ולאידיאליזם הלאומי של הקומוניסטים; להיפך: הוא מחזק אותם. כל אימת שהמעמדות השליטים מקריבים את האינטרס הלאומי על מזבח האינטרס המעמדי שלהם, יהיו המנהיגים הקומוניסטים מאוחדים ככל שיהיו במטרותיהם הסופיות, הרי שבהדגש על התפקיד הלאומי, היו ביניהם חילוקי-דעות. חילוקי-דעות כאלה שררו בין מנהיגי הקומוניזם היוגוסלאבי בזמן ההתקוממות. אולם חילוקי-דעות אלו לא היו נוקבים עד לכדי יצירת קרע: אידיאליזם זכו ללגיטימציה, ככל שהסיכוי לשררה גבר והלך. מאחר שהמפלגה היוגוסלאבית הצטרפה למלחמה כמפלגה

כיום נדמה הדבר כמשהו בלתי-אמין — הצלחנו לארגן את המפלגה מחדש תוך חודש וחצי ולהעניק לה יכולת להמשיך במאבק ביתר עקשנות וביתר שיטתיות. מנגנון קומוניסטי, ביחוד בתנאי מלחמה, בנוי בצורה כזו, המאפשרת לו לחלוש על פעולות בסיסיות וענייני יום-יום. המנגנון שעסק בתעמולה ובקבלת חברים, כלל גם מוזלכת נוצר, יחידה צבאית, מחלקת נשים ועוד. כל מחלקה קובעת את דרכי פעולתה וממנה נושאי הפקידים בהתאם לצרכיה. לשאלת הסמכות המדינית — ועדי התושבים — היתה חשיבות מיוחדת בזמן ההתקוממות. הוקמו "ועדות של כוחות השחרור הלאומי", הדינו ועדות שדאגו לצידו ואיכסונו של הצבא. ברם, לוועדות אלו לא היה סיפק להתפתח. המשכנו להחזיק בשטחים נרחבים: בפרים רכים, אשר כוחות הכיבוש שלטו בהם במשך היום, חזרו לשליטתנו עם רדת הלילה. היה ברור, שלוחמי הגרילה מסוגלים להשתלט על שטחים אלה, אולם לא היתה בידם הסמכות הפוליטית ליטול את ניהול ענייני האזרחים לידם וכן על שמירת הקשר בין הצבא לאוכלוסיה.

כן היה עלינו להיפטר מן המרגלים שבשורותינו — במהירות וללא רחם. כוחות הכיבוש ירשו רשת ריגול וכוח משטרה מן השלטון המלוכני. אמת, לא כל המרגלים לשעבר הפכו מרגלים בשירות הכובשים; גוייסו מרגלים חדשים. שנאנו מרגלים אלה, אשר פעילותם פגעה קשה בשיקומנו, כיצד נוכל להגן על אירגון המחתרת שלנו, על תנועות לוחמי הגרילה, על אימון עמנו, כל עוד לאויב היו אוזניים ועיניים בשורותינו? מטעם זה, הפכה לא אחת השמדתם של מרגלים למבחן-כוח לאירגוננו ולהחלטיות הביצוע של חברי המפלגה, אשר על כתפם הוטל תפקיד זה. להרוג מרגל במונטנגרו לא היה עניין של מה בכך. המרגלים ביקשו הגנה אצל בני שבטם ואלה נטו להעניקה להם. וכיצד בכלל ניתן להגדיר מעשה ריגול? מסירת סודות או תעמולה התרנית? שמירה על דרכי-גישה לפולש או הפצת תעמולה תבוסנית?

ובינתיים, בהיותנו שקועים בפעילותנו זו, המזורזת והגמרצת מדי, חיינו בתנאים קשים — קשים יותר מכפי שהייתה המציאות, רע יותר מאשר בכל זמן אחר במלחמה. הוועד המקומי התמקם בכפר קטן על הר קמניק בשהי ביקתות נטושות, שעמדו ליד מכלאות כבשים עלוכות וליד ערמות אבנים. בקירבת מקום התמקם גם ועד הנוער הקומוניסטי, אם כי מזכירו, בודו טומובייק, נמצא לעיתים קרובות איתנו. מנהיגי המפלגה בילו זמן רב בשדה. באותם הימים הייתי מסתכן לצאת רק בסביבה הסמוכה: לעיתים קרובות קיימנו ישיבות של הוועד המחוזי וכן ישיבות עם חברי ועדים בדורים נמוכים יותר, שפנו אלינו עם בעיותיהם. ביום היינו עסוקים בישיבות אלו, שהתקיימו בביקתה קרובה או בצילו של עץ אשור. בלילה נותרנו עם שומרינו בבדידות אפופת סלעים, בשקט מקפיא.

בלדו יובנוביץ עזב גם הוא את הכפר לעיתים רחוקות בלבד, וזאת מאחר שאני לא היכרתי את האנשים ואת התנאים במידה מספקת כדי לקבל החלטות בעצמי. כשהגענו לכפר היינו מתאכסנים, אנחנו, המנהיגים, בביקתותיהם של בני משפחתו של בלדו — היינו ישנים על רצפת עפר תחוח, עליה פוזר שחת, והתכסינו בשמיכות גסות. אולם לא אכלנו ממוזבם, כדי לא ליטול מילדיו של בלדו את החלב, שזוהם,

מונוליטית, "מטוהרת" ו"סטליניסטית", היו הגורמים המאחדים שבה, הזקים פי כמה מן הגורמים המפרידים.

למטרות-מלחמה מעין אלו לא היה סיכוי להצלחת בלי מפלגה הומוגנית המושתתת על אידיאולוגיה: חברה יהודית חדשה ומזהה עצמה עם מערכת אידיאלים חברתיים ואנושיים אבסולוטיים, ולכן גם עם שררה אבסולוטית. בהתקוממות קודמות, ובמלחמות שבהן לחמו גופים חברתיים אחרים, לא היה צורך במפלגה כזו עם תפקיד כזה: המלחמה נעשתה על ידי מנגנון צבאי, כשבראש המנגנון המדיני ניצבים מנהיגי המורדים או מנהיגי המפלגות הפוליטיות. באשר לקומוניסטים — רק משום שהם נבדלים מהשאר ועצמאיים בכל דבר, עליהם להוות מפלגה "עם שינוי" — מפלגה העוזרת להכריח ואשר חבריה מסורים לה בכל מאודם. אין צורך לומר, שאפילו לי לא היו היריורים כגון אלה באותם ימים. בדומה לשאר החברים, היכרתי בעובדה, שללא מפלגה קומוניסטית ממושמת ומאוחדת אין אפשרות לנצח במלחמה לשחרור לאומי; אין סיכוי לשלטון הקומוניסטים, אם לא יוכיחו את עצמם כבני הנאמנים ביותר של העם.

המלחמה שיפרה את מצבה של המפלגה; במונטנגרו כמעט שלא היה כפר בלי תא מפלגתי. אינטלקטואלים קומוניסטים — סטודנטים, מורים, פקידים ממשלה — מצאו לעצמם מיקלט אצל קרובי-משפחה בכפרים. הם היו ברמה תרבותית גבוהה יותר ונמרצים יותר מן המנהיגים המקומיים, שרובם היו איכרים אשר במקרה הטוב ביותר היו בעלי השכלה חלקית. פערי זה הוביל בהכרח את אלה, אשר מקרוב באו, לעמדות של מנהיגות.

ברם, הבעיה הכאובה ביותר שלנו היתה התמוטטותו של האירגון המפלגתי עקב ההתקוממות. מקצת מהקומוניסטים נעשו מנהיגים צבאיים, אחרים ברחו לזרים, והיו מי שירדו למחתרת בערים ובכפרים. רבים מן התאים היו חלוקים והוועדים שנחלשו, נשאו במעמסה כבדה מדי. קומוניסטים הינם ככל האדם, ורבים מהם חשו בלחץ המשפחות, ברעב ובמחסור. היו גם חולשים — ומספרם גדול יותר מכפי שניתן לצפות מקומוניסטים. היו אפילו מקרים של כניעה לאיום בנשק. המקרה הטראגי והמדכא ביותר אירע בקרמניקה: קבוצת קומוניסטים במדי-שרד, צעדו בראש המון מקומי ונכנעו לאיטלקים, בין הנכנעים היה ניקולה ניקיץ, מזכיר הוועד המקומי, צעיר רזה ופופולרי בתנועת הסטודנטים בבלגראד. האיטלקים שלחו את האיכרים לבתיהם ואסרו או הרגו את המנהיגים; ניקיץ הוצא להורג. כל כניעה, וביחוד הכניעה בקרמניקה, גונתה בהריפות על ידי המפלגה. ניקיץ נשכח וירד לתהום הנשייה, אף-על-פי שייטכן שהמניע למעשהו לא היה מורד-לב, אלא "הקרבה עצמית למען העם" — אשר במקרה זה לא היה אלא אספסוף משולהב וזועם. בפוליטיקה נזושים מעשים כ"גדולים" וכ"מובנים" רק אם מסוגלים הם לקדם מטרות מוגדרות.

וכך נרתמנו מיני לפעולות למען אירגון המפלגה וחיוקנה. היתה הכרה לאיש את הוועדות. דבר זה היה, לדעתי, תפקידנו החשוב ביותר, מכיון שהמשך מאבקנו היה תלוי במהירות ובהחלטיות שבהן יעלה בידנו לבצע את הדבר. לדעתי, ביצענו משימה זו בהצלחה. אף-על-פי שאז לא נתתי להברים מנוח וגם לא שקטתי בעצמי,

אחותו של בלז'ו, חלבה עבורם מפרתם הכחושה. משך חודש ימים — כמעט כל הזמן שעשינו שם — אכלנו רק סוכר ואורז, שלל המלחמה. מפעם לפעם חילקה רוסה עימנו קערית של חלב או חרולים קשים עם מליח. הסוכר והאורז נמאסו עלינו ולא ניתן היה לעשות מהם מטעמים — חוץ מאשר להוסיף עוד סוכר או מעט אורז. לאחר ארוחת הערב ישבנו בחברת הבלדרים שלנו, מסביב למדורה, ושרנו; תחילה שרנו שירי מהפכה ואחר סיימנו בשירי אהבה עממיים.

גם אני שרתי, ונזקקתי לשיר: השירה עזרה לי להפיג את בדידותי המרה בהעדרה של מיטרה. ריפת בורג'וביץ סח לי, כי שמע מסטודנט, שעשה דרכו מבלגראד לסנג'אק, כי מיטרה הוצאה להורג. לפני שאחזה תנומה בעיני וכל אימת שהתעוררתי, היה עלי להתנער מדמותה של מיטרה עם עיניה הבהירות והחכמות ושדיה הקטנים, כשהיא ניצבת בפני קבוצת היורים, מתבוננת בלועי הרובים ומצרה על אהבוננו שנגדעה באיבה.

היה זה שם, בכפר הגידה על הר קמניק, לכשהתעוררתי באמצע הלילה, צץ בי הרעיון לתקן את החלטת מועצת המחוז ולהוסיף עליה; ובכך להסביר לחברי המפלגה את השינויים שחלו עם תום ההתקוממות. יצאתי מן הביקתה אל תוך השקט המאובן של הכפר, מתחת למעטה כחול, נעצרתי ליד דיר כבשים רעוע; מחשבותי קלחו בקלות ובהיגיון, כאילו שום דבר אחר אינו קיים עלי אדמות. למחרת הבעתי את מחשבתי בפני בלז'ו. הוא הסכים לה ללא היסוס, ואני פרשתי לצל והתחלתי בכתובה. ביום המחרת נדון המכתב בישיבת הוועד המחוזי. כזו היתה לידתו של "המכתב של החבר ווליקו", מכתב ששיגרתי לחברי הוועד המרכזי בתורת נציג הוועד ואשר עליו חתמתי בכינויי "ווליקו".

כשחזרתי וקראתי אותו מכתב שלושים שנה לאחר מכן, נדמה קצר יותר ואפקטיבי פחות מכפי שזכרתיו. כמובן, שבתווית היסטוריון, אין זה הוגן מצדי להעריך את כתיבתי שלי. ואף-על-פי-כן זכרתי, כי באותה עת, בעיצומם של המאמצים הקדחתניים לשפר את מצבה של המפלגה, היה "המכתב" משלהב, כזו היתה דעת הכל, אפילו דעתו של פיאדה. במכתב הוכחתי את המועצה "על שאין לוקחים בחשבון את העובדה, שפעולות גרילה אינן שוללות בהכרח את השימוש בצורות התנגדות אחרות; למשל, התקוממות מזוינת בקנה-מידה מקומי, הצורה שבה בוחרים ללחום תלויה במצב המיוחד, בהלך הרוחות של הציבור ובגורמים אחרים. כן יש ליתן תשומת-לב לקשר שבין מלחמה מקובלת למלחמת גרילה".

בהקשר לעמדות המנוגדות שנחשפו בתחילת ההתקוממות, נאמר במכתב, "אין ספק, כי אותן הוראות, כשלעצמן, גרמו למישגים חמורים בשדה, אולם כשמתבוננים במהלך המאורעות בכללותו, הרי שמהלך זה הציל את המפלגה מבידוד גמור בקרב המוני העם ומפני התמוטטות כללית של תנועת ההתקוממות, ואפילו של המפלגה עצמה". המכתב תיאר את הפילוג שחל בשורות המורדים; קבוצות בסרביה הגדולה וקצינים

* המיסמכים של זבורניק (1953), עמ' 21.

לשעבר קיוו, בסתר ליבם, לתקומתו של הצבא הישן ושל הג'נדרמריה, ועוררו את העם לצאת נגד המוסלמים ונגד הקרואטים. מאידך גיסא, הזהיר המכתב, כי "תהא זו טעות מצד הקומוניסטים לזהות קבוצות אלו עם הגייס החמישי". המכתב הורה, שעל "הקומוניסטים להוכיח גמישות, ערנות וחדות-תפיסה מדינית על מנת למשוך לצידם קבוצות ואנשים אלה, ולו רק בתור בני-ברית מפוקפקים, או במטרה לנטרלם".*

מכתב זה עשה גם שימוש במונח "מהפכה אנטיפאשיסטית לשחרור" וכן השתמש בפעם הראשונה בעוד מונח אחד: "המפכה של העם". ייתכן, כי לחברים שמהוץ למונטנגרו היה למונח זה משמעות מסוימת, אולם בני מונטנגרו מתנגדים עקרונית להסכמת כללית, גם כשאננם קומוניסטים. היה צורך להבהיר להם, כי מאבקם הינו, למעשה, אותו עתיד מהפכני שעליו חלמו. בעת ובעונה אחת הזהיר המכתב מפני הבלגנות הכיתית, שהיא עיקר הסכנה. המכתב התייחס אל הוועדים לשחרור לאומי כאל גרעין ממנו תצמח "ממשלת העם" והדגיש, כי את הוועדים האלה יש לבחור ולא למנות. מיד לאחר מכן דן המכתב בהקמת ועדים של העם. המכתב הצביע גם על הצורך לעצב "מצע למאבקם של בני מונטנגרו"; דהיינו, תוכנית שמטרתה לאחד את כל התומכים כמאבק המזויין נגד הכיבוש.

עד ליום הזה נראה לי, כי "המכתב" ראה במהפכה ובממשלה החדשה את איחודם של כל אותם גורמים שלחמו בכוחות כיבוש, מבלי להתחשב במעמדם או בהשקפתם. במובן זה — ונניח לכל הבדלי המינוח — הרי שאותו "מכתב" לא היה צר יותר ואף לא מקיף יותר — פרט לכנותו — מן הקו המקובל של הוועד המרכזי.

בעוד כוחות הכיבוש מתמקמים בערים, השתפר והלך המצב בתוך המפלגה. בסוף אוגוסט, או בתחילת ספטמבר, ירדנו אל הכפר רדובצ'ה, ששכן על מישור הררי, רחב-ידיים, מעל לפיפרי. בכל פעם שירדנו במורדות המסולעים אל פיפרי, לא יכולנו שלא להיעצר לשפת הצוקים כדי להתבונן במישורים הנפלאים, כשההרים מודקפים מתוך ערפיליהם כמתוך הים, וליתן ביטוי לזעם שבליבנו על שגורשנו מעמקים מוריקים אלה. בכפר רדובצ'ה, שהיה מוקף אדמות-מרעה, תפסנו לעצמנו כמה ביקתות עזובות. היה לנו נוח מאוד שם ומצבנו שופר, אפילו בעיני עצמנו. האוויר היה יבש ונעים ואף-על-פי שאכלנו רק קצת טוב יותר מאשר בקמניק, הרגשתי הטבה במצב בריאותי.

דרכנו המדינית הלכה ונתגבשה כראוי. כמובן, שהיו כמה סטיות ושינויי כיוון, אך לא עזירות ולא חזרות לאחור. עלו במוחנו רעיונות חדשים. ליגת הנוער הקומוניסטי הלכה ונתגבשה. הקומוניסטים הצעירים ראו במלחמה חובה טבעית וועדת הנוער המחוזית אימצה את דרכנו ביתר נאמנות וביתר נכונות מאשר המנהיגות המפלגתית עצמה. ניהלתי סידרת פגישות עם הוועד המחוזי של הנוער הקומוניסטי, אשר במרוצתן נוצרה קירבה מיוחדת ביני לבין מזכיר הוועד, בודו טומוביץ. מפגישות אלו ומשיחותי

* כנ"ל, עמ' 25.
** כנ"ל.

עם טומוביץ, צץ במוחי הרעיון להקים אירגון ליד "סקוי", שיוכל למשוך אליו ולאחד בקירבו את כל הצעירים המוכנים להילחם, בכל דרך שהיא, נגד הכיבוש. בתורת מפלגה קומוניסטית למען הנוער, היה "סקוי" אירגון צר מדי. רעיון זה לא התכוון לשים קץ לאירגונים קיימים של נוער קומוניסטי; להיפך: הוא ראה בהם גרעין שסביבו יכול לקום אירגון אלי-אידאולוגי רחב יותר, מצאתי גם שם לאירגון המוני זה: "נוער העם". מאוחר יותר התארגנו בני הנוער בבוסניה ובקרואטיה על בסיס דומה ובשמות שונים. ניסיון במלחמה ניתן להעביר לזולת ביתר קלות מאשר כל ניסיון אחר. אינני יכול להעריך עד לאיזו מידה שימש נוער העם המונטנגרי כזגם לשאר האירגונים שקמו בעקבותיו. אולם זכורני, כי משנפגשנו בחודש נובמבר באודיס'ה עם איבור-לולה ריבה, מזכיר הוועד המרכזי של "סקוי", הולתב מאוד ממה שעשינו במונטנגרו. טיטו ושאר מנהיגי המפלגה נתנו הסכמתם. השם "נוער העם" אומץ לאחר המלחמה על ידי האירגון המדיני של הנוער היוגוסלאבי.

התבססותו של "סקוי" והתרחבותו של נוער העם לא היו מתקדמים בהתלהבות ובתבונה כזו, אילולא היה בודו טומוביץ המזכיר של הוועד המחוזי: מוצק, מרכיב משקפיים, שהכזי זהב ניצתים בשעריו ובעיניו; היה איש-שיחה נעים ובעל כושר ביצוע; זיכר בדרישותיו, מוצאו היה מפודגוריקה, עיר שלחושביה יצא שם כבעלי הומור ודמיון. בודו ניחן גם הוא בחוש הומור מלבב. כאיש חדש במפלגה, היה לקומוניסט מושבע שאינו רודף אחר קריירה. לדעתי, היה החבר המוכשר והמבריק ביותר במנהיגות המפלגה, אשר בה נטל חלק כנציג הנוער הקומוניסטי. יתר המנהיגים לא נחוננו לא ברוחב-אופקיו ולא בכושר-היצירה של בודו. למרות שעבודתי יפה עם האחרים, הרי שרק עם בודו טומוביץ יכולתי להגיע לזוהר השקפות ללא מאמץ.

אירגון קומוניסטי אינו יכול לפעול או להתקיים ללא בית-דפוס. ההשפעה על הבריות הוא עניין משני; הדבר העיקרי הוא לשמור על הקשר בין חברי המפלגה ולהדריכם. הזיים מזוייבים מתן הטברים בהתאם לקריהמפלגתי ובטיסי בתדירות, שאם לא כן יאברו והחברים את הכיוון ותתערער אמונתם בקריהמפלגתי. בית הדפוס הבלתי-לגאלי, אשר לעיתים קרובות פעל על רמה טכנית וספרותית נמוכה ביותר, הישרה קסם מיוחד, כמעט מיסטי, על הקומוניסטים: הוא כמו עוטף אותם בעולם הבלתי-חזיר של עצמם ומגלה להם, שאין לזיחת לעולם את צמאונם של אמונתם ואין להכניעה. לכית הדפוס של המפלגה נודעה חשיבות מיוחדת בתנאים של מלחמה ומחפזה. ביוגוסלאביה ראו אורי מאות עלונים של המפלגה והצבא, שבאו לספק אולי יותר רצון לאהדה קומוניסטית מאשר מידע, חשבתי בצורך בדפוס, אשר ירים ויכוון את מוראל המפלגה ויהדיר את התודעה של אירגון מפלגתי ללוחמת הגרילה. מטעם זה יסדנו את ה"נרודנה בורבה" ("מאבק העם"), ביטאון הוועד המחוזי, שאני הייתי עורכו ועשיתי בו את מרבית הכתיבה. הגיליון הראשון הופיע ב-15 בספטמבר, מופס במימאוגרף אולם במספר עותקים ניכר. את הצד הטכני ניהל הצייר בודוביץ.

* ראסי תיבות ביוגוסלאבית לשם: "ליגת הנוער הקומוניסטי היוגוסלאבי".

"נרודנה בורבה" היווה המשך לפעילות התעמולתית המקובלת. ואף-על-פי-כן, כבר בגיליונו הראשון הצביע העיתון על שינויים מסויימים — ביהוד על התמוטטות "האחדות הלאומית" של צבא המורדים. לדוגמה, בבולטין של המטה הכללי של צבא השחרור הלאומי במונטנגרו, מפרץ קוטור וסנג'אק — גיליון מס' 2 מיום 20 ביולי 1941 — הופיעה ידיעה בקשר "לנסיונות מצד גורמים מסויימים הקשורים עם האויב, לחסל את אחדות העם. מסיבה זו ערכו יחידותינו במחוז ליישני התקפת איגוף נגד האויב, וזאת בשל פעילותם של הגורמים האמורים בקרב האוכלוסייה של מחוז ליישני".* וביום 27 ביולי, התפלמס המטה הכללי כדלהלן:

"לרוע המזל מצאו אויבנו שותפים לדבר עבירה בקרב אנשים גלויים ופחדנים, המשרתים את מטרותיהם על ידי הפצת תעמולה וגד המרד; זורעים ספקות וחוסר איומן... כמה עושים זאת בגלוי, אחרים מסוירים את מזימתם, באמנם שהם תומכים במרד אלא שלדעתם בא טרם עת... אנו שואלים: האם יש מקרה שבו שיחרר עם את עצמו בטרם עת? אויבי העם טוענים, שההתקוממות מונהגת על ידי הנוער, שאין להם איומן בו... אין ההתקוממות מונהגת בידי הנוער אלא בידי העם כולו, אף-על-פי שהנוער הוכיח שהוא מוכן להקריב את חייו למען שחרור עמו, מבלי לבקש לעצמו לא הילה ולא תמורה... העם בחר בקצינים, שעליהם יוכל לסמוך; והקצינים הוכיחו, שהם חלק מן העם ומקדישים עצמם למען הניצחון המיוחל".**

כבר בגיליונו הראשון של ה"נרודנה בורבה" הוזכרו שמותיהם של שלושה "גורמים אנטי-מפלגתיים" — מילובן אנג'ליץ, סלובודן מרושיץ ואלכסה פבוצ'ביץ, ואילו המאמר "הגיס החמישי בפעולתו" מסר פרטים מדוייקים: "בנוסף לקומץ בדלנים מונטנגרים מפורסמים (סקולה דרליביץ, דושאן ווצ'יניץ ואחרים), הופיעו גם כמה משרתים של האויב הדוברים גלויות — גיס חמישי המנסה לפגוע במאבקם של בני מונטנגרו... במחוז קולשין ניסו ליובו מיניץ ונבוו מדניקה, שניהם שופטים, לארגן את הפעולה הנפשעת הזו...".***

היעדר יוזמה מצד האיטלקים והשתוקקותם לתומכים, הקלו על התארגנותו. הם ערכו גיחה אחת, בסדר גודל של חטיבה שלמה, לחוף שטח פיפירי, אולם הבדלנים שכמינהלת העיר הזהירו אותנו, כי יש כדעת האיטלקים לעבור בכפרים, ולכן נתבקשנו לנהוג בהתאפקות כדי למנוע הצתות והרס. ערוכים ומוכנים, התבוננו כיצד חולפים האיטלקים על פנינו, לא תקפנו, מכיון שהאיכרים התחננו בפנינו שלא נתקוף ומשום שאנו עצמנו לא היינו בטוהים בבוחנו. היה ברור לכל, שהאיטלקים מבקשים שלווה ואילו אנו זתכוננו להתנגדות תקיפה יותר.

באותם הימים נתנסיתי בשני נסיונות אישיים, שאותם זוכר אני יפה — ארוחת צהריים

* אוסף מיסמכים ועבודות על המאבק לשחרור לאומי של העם היוגוסלאבי (בלגראד: מכון וינו-אוסטריסקי 1950), עמ' 17-18. (הערה: מכאן ואילך ייקרא מקור זה בשם "מיסמכי זבורניק 1950").
** כ"ל, עמ' 23.
*** כ"ל, עמ' 39.

עם משפחת ווצ'יניץ וארוחת ערב עם מאיור פופוביץ. אבי משפחת ווצ'יניץ ברח לרדובצ'ה יחד עם אשתו וילדיו. הם התגוררו בעיר. אולם המשיכו להחזיק במשקם הכפרי, שסיפק להם את מזונם. הייתי ביחסי ידידות עם ההורים וכן גם עם שני בניהם ובתם, אשר למרות שהיתה נערה צעירה מאוד, הצטרפה לצבא המורדים. יום אחד הזמינה הגברת וצ'יניץ את בלזו יובנוביץ ואותי לארוחת צהריים בכיתם רחבי-הידיים וכיבדה אותנו בארוחת דשנה אשר לא תישכח — ממש כבימי שלום.

מאיור פופוביץ התארח אצל משפחתו בז'יבה, המשקיפה על רדובצ'ה. הוא היה שכנו, ואף-על-פי שלא היה פעיל במיוחד במרד, סר לעיתים קרובות לחטוף שיחה עימנו. התמוטטות הצבא והמדינה הכאיבו לו, אולם לא הביאוהו להצטרף אל הקומוניסטים. עור פניו בהה, גופו קטן ומוצק. הוא שמר בקפידה על מדיו והמטיר עלינו מבול של שאלות, שאין עליהן מענה. יום אחד הזמינני, לבדי, לארוחת ערב. לבלזו יובנוביץ לא היו ספקות לגביו (אחותו היתה חברת מפלגה) וכן גם לארסו יובנוביץ, שהיכירו בתור קצין ישר-דרך. וכך הלבתי לזיבה. דיברנו ודיברנו, אכלנו ארוחת ערב, והוא הציע שאשאר ללון בצריף הסמוך לביתו הקטן ואיש — כך אמר — לא יפרעני. דחיתי את ההזמנה בתירוצים מתירוצים שונים, כשאחותו הקומוניסטית מחזקת את נימוקי. לבסוף הציע, שהוא יצטרף אלי. וכך הלכנו יחד אל הצריף. נדחקנו במיטה הצרה והמשכנו בשיחתנו. לבסוף נרדם, או השים עצמו כישן. נשארתי ער כשאקדחי למראשותי. כל אימת שהתהפך מצד אל צד התהפכתי גם אני. וכך הקבלנו את אור היום. אחותי, שהיתה נאמנה גם לו וגם לי, הביאה לנו ארוחת בוקר. מאוחר יותר היה מאיור פופוביץ בין הראשונים, שברחו לפודגוריקה והציע את שירותיו לאיטלקים ולצ'כנים. אחרי המלחמה, כשהזכרתי לבלזו יובנוביץ את ארוחת הערב בביתו של המאיור, העיר: "מי יודע, ייתכן שהיו לו כוונות מסוימות". וייתכן שלא. אולם חשדנותי וערנותי הוביחו לי, אותה עת. עד לאיוז מידה יכולה להשתנות התנהגותו של אדם.

ביום 20 בספטמבר הגיעה לחופי מונטנגרו, בצוללת בריטית, משלחת מטעם הממשלה המלוכנית הגולה. הם הושטו אל חוף עזוב בסמוך לפטרובק. שלושת חברי המשלחת — שני רבי-סרנים בחיל האוויר ומש"ק, אחראי למבשיר הקשר — היו בני מונטנגרו. ברם, לא בשל כך נבחר חוף מונטנגרו לנחיתת המשלחת: במונטנגרו יכולה היתה המשלחת להיות בטוחה יותר מאשר בכל מקום אחר וכן לקשור קשרים ביתר קלות — לפחות באמצעות בני-משפחה, אם לא בכל דרך אחרת. על המשלחת נמנה גם נציג בריטי, קפיטן ד. ט. הדסון, אשר כמובן, דיווח לממשלתו על כל הקורה. המשלחת לא ידעה למה יכולה היא לצפות. הממשלה המלוכנית והבריטים שמעו על ההתקוממות במונטנגרו. הם גם יצרו קשר עם קולונל דרוז'ה מיכאלוביץ, אשר יחד עם קבוצת קצינים, מצא מיקלט בהרים שבמערב סרביה. הממשלה המלוכנית הגולה ידעה, בי התנועה הקומוניסטית חזקה במונטנגרו וכי הקומוניסטים, ולא התומכים בהם, הם אשר יזמו את המאבק. הממשלה הגולה הוזהרה, ש"טרם הגיע הזמן" למאבק מזויין. ברם, הממשלה לא יכולה היתה לדעת, מהי מידת הכוח של הקומוניסטים ואיזהו התפקיד שהם ממלאים בתנועת המחתרת. באותה עת לא יכולה היתה להיות לדרוזה תמונה ברורה על המצב בכללותו, פרט למצב בסרביה ובמזרח בוסניה.

המשלחת חיפשה מיד קשר אל יחידות הגרילה שלנו ואל מנגנון המפלגה. בין-כך-וכך לא יכולה היתה לנוע ממקום למקום ללא ידיעתנו, מכיון שלא רק ששלטנו בכפרים, אלא קיימנו גם יחסים הדוקים עם האיכרים. המשלחת לא יכולה היתה לעשות דבר, אלא ליצור קשר עימנו או להסתכן וליפול בידי האיטלקים. למנהיגות המפלגה דווח על בוא המשלחת שניים או שלושה ימים לאחר רדתה לחוף. ניתנה פקודה להביא את המשלחת אלינו, תחת ליווי, למושבנו שברדובצ'ה. היחידות המקומיות נהגו בדיוק כך. עוד בטרם קיבלו את הפקודה מאיתנו, וכך הגיעה המשלחת לרדובצ'ה

להרפתקן, אולם היתה זו שעת-מלחמה וקפיטן הדסון היה נציג של מעצמה, שהיא בת-ברית שלנו ועל כן מוכנים היינו לבוא לעזרתו ולנהל עימו שיחות גלויות וידידותיות, כנהוג בין נציגים של עמים סוברניים.

היינו גלויים יותר עם הקצינים היוגוסלאבים משום שהיו בני עמנו — ולא נדמו מכובדים או מרשימים ביותר. שוחחנו עימם באדיבות, אולם בנימה ביקורתית במקצת; ואילו הקצינים "שלנו" — בלומר, הקצינים המלוכנים, אשר בדומה לארסו יובנוביץ, היו פעילים בהתקוממות והצטרפו למיפקדות של הגרילה — הפגינו מרירות נועמת נגד הממשלה המלוכנית, על שכרחה מן הארץ. גם הם יכולים היו לעשות מה שהקומוניסטים ואנו עושים! אמרו. מרירותם הודגשה ביתר-שאת כאשר דיברו על הכניעה: "הממשלה כפתה על הצבא להיכנע בשלא חייב היה להיכנע, ואחר קמה וברחה מן הארץ!"

הקצינים המלוכנים לא הגנו בחום רב על ממשלתם, אולם עמדו על הצורך של איחוד "הבחזות הלאומיים" מסביב למה שהוחל בו עם ההפיכה ביום 27 במאי 1941. הם לא גילו עניין רב בחיל המצב האיטלקי אלא התעניינו יותר במצב הפנימי, ביחוד ב"נציאונאליסטים".

שוחחנו עימם ארוכות, במעט שלא היה כל זודש בהשקפותיהם, פרט, אולי, להתמצאותם המצוינת בעניינים פוליטיים, תופעה בלתי רגילה אפילו לגבי קצינים מלוכנים. הם נשארו שמרנים, כאילו דבר לא נשתנה על ידי הכיבוש וההתקוממות וטענו, כי הקראואטים הם האשמים. לא הכחשנו את חוסר העניין שגילה העם הקראואטי במלחמה (מחוץ לבני דלמציה, לקומוניסטים ולאודהיהם), אולם הצבענו על ההתנהגות הנבוכה והתבוסנית של המטה הבללי הסרבי וחוגי השלטון. בעיני חוגים אלה היה המונח "פועל" זהה לקומוניסט ו"קומוניסט" היה שם גרדף לאנטי-לאומי ואנטי-סרבי. אולם כל השיחות הללו הסתיימו בנימה אדיבה: אנו לא רצינו, והם לא העזו, להחריק את חילוקי-הדעות שבינינו.

אין ספק, בי היו הבדלי אופי בין שני הקצינים. אוטטויץ היה נוקשה ומאופק ואילו ללטוביץ גלוי ואדיב — מה שהעיד, כי הממשלה המלוכנית שוב אינה שולטת שלטון מוחלט במצב העניינים. אחד מחברי המשלחת נטה בבירור לצידנו. היה זה הסגל זוליקו דרגוצ'ביץ, קשר הרדיו. לאחר שמצא במונטנגרו בני-משפחה ואפילו את אשתו, ביקש להישאר עימנו. בקושי רב שכנענו אותו שדבר זה איננו נוח; שהקצינים עלולים לחשוב, שעשינו לו שטיפת מוח. בסופו של דבר הצטרף דרגוצ'ביץ לפרטיזאנים; הוא שירת כמפעיל רדיו ובממונה על הקשר בפיקוד העליון, עד שהוא ואשתו קיפחו את חייהם בהתקפת האוויר הגרמנית על דרבר, ביום 25 במאי 1943.

מאיור אוסטויץ שאל אותי, בהזדמנות מסויימת, למה מכנים אנו את עצמנו בשם "לוחמי גרילה" ולא "צ'טניקים". השבתי, כי פעם היו הצ'טניקים לוחמים למען שחרור לאומי, אולם לאחר מלחמת העולם הראשונה נהפכו לאירגון לאומני שהטיל אימה על כל מי שאינו סרבי. בנוסף לכך, יצא המנהיג הצ'טניקי, קוסטה פצ'נאק, בקריאה לצ'טניקים לשתף פעולה עם הגרמנים. אוסטויץ לא השיב לי דבר על דברי אלה.

בליווי קצינינו יצא הדסון לשטח למדוד את מישור רדובצ'ה, כדי להיווכח אם

חמישה או שישה ימים בלבד לאחר בואה, הפקודות קבעו, שעליהם לנוע רק בלילה ולתפוס מחסה ביערות במשך היום, אף-על-פי שהבלדרים שלנו, ואפילו בעלי תפקידים אחרים, הצו לא אחת את הכבישים לאור היום. הם הגיעו אלינו עם קבוצת לוחמי גרילה וטוסים, שנשאו את מכשיר הרדיו הבריטי וציוד אחר.

קיבלנו אותם בסבר-פנים יפות אולם לא באימון רב. הבריטים היו בני-בריתם של הרוסים ומכאן שגם בני-בריתנו, אולם אגו ירשנו אי-סובלנות אידיאולוגית נגד "האימפריאליזם הבריטי" וביחוד לא סמכנו על שירות המודיעין הבריטי. העיתונות הקומוניסטית נהגה לתקוף את שירות הריגול הזה וקומוניסטים יוגוסלאבים, שקיבלו הכשרתם במוסקבה, הוזהרו מפני השיטות המתוחכמות הנהוגות בשירות זה. המודיעין הבריטי הוזכר לעיתים קרובות במהלך "משפטי מוסקבה": אנו האמנו — או שאילצנו את עצמנו להאמין — כי מנתגים רבים במהפכה הרוסית הוסתו מדרכם על ידי הבריטים הערמומיים. במפלגה שלנו נפוצה שמועה, שגורקביץ, מי שמילא את תפקיד מזכיר הוועד המרכזי לפני טיטו, היה סוכן בריטי; דבר זה שמעתי מפיו של טיטו עצמו. אף-על-פי שאיני סבור, כי המציא סיפור זה מראשו, בוודאי שנפל קורבן לבדותות שהופצו על ידי שירות הריגול הנגדי הסובייטי. בני דורי היו בעידן שירות המודיעין הבריטי וה-ק.ג.ב., ממש כפי שדור זה חי בעידן ה-ס.איי.איי. וה-ק.ג.ב. העיתונות הבריטית עצמה תרמה רבות לדעה הרומנטית-מסתורית על שירות הריגול הבריטי, הבל-יבול. כל אלה נתנו לנו סיבה מספקת להיות זהירים מאוד: בלורנס איש ערב לא ראינו דמות גיבור אידיאליסט, אלא אביר בוגדני ושהצן של אימפריה.

במעשיו של קפיטן הדסון לא היה שום פגם שיכול היה להצדיק את חששותינו או את דעותינו הקדומות. להיפך: הוא לא הסתיר את ידעתו הטובה למדי בלשון הסרבית וכן לא את מטרת שליחותו, שהיתה לדווח לאנגליה על כוחות האויב. התעניינותו נסבה ביחוד מסביב לשלושה אישים ידועים: מיליאן רדוניץ ממונטנגרו, גאנריבג מקוסובו ומנהיג האיכרים השמאלנים, דרגוליוב יובנוביץ, מסתבר, כי מכשיר רדיו שנמטר בשעתו ליובנוביץ לא יצר כל קשר. אגב שיחה עימו הערתי, ששירות המודיעין הבריטי הינו בוודאי הטוב בעולם, ועל כך השיב, "לא, לברית המועצות השירות הטוב ביותר, מכיון שהוא נעזר במפלגות הקומוניסטיות בכל רחבי תבל".

לא נתתי לדברים אלה לחלוף ללא מענה. "המפלגות הקומוניסטיות מזדהות עם ברית המועצות מטעמים אידיאולוגיים", אמרתי, "אולם איןן משמשות סוכנים לשירות המודיעין הסובייטי".

על כך השיב הדסון, "אני יודע, אולם מפלגות אלו הינן בתי-קיבול למידע פוליטי, שאין דומה להם בשום מדינה אחרת".

הצהרתו של הדסון, אשר לפיה תבוא הממשלה הבריטית לעזרת כל מי שנלחם נגד כוחות הציר, נשמעה גם היא השודה בעינינו. מסרנו לו רק מידע כללי על כוחותינו ואירגוננו. הוא היה מאופק, אפילו קר וחסכן בהומור שלו — ממש כפי שתוארו לעצמנו אנגלי טיפוסי בדמיוננו; דומה היה יותר לאיש השירות הציבורי מאשר

התנגשות הדמים הנוראה ביותר עם הצ'טניקים — לא הצטערתי על שקיבלנו את פני הקצינים המלובנים באדיבות ונפרדנו מעליהם באדיבות רבה עוד יותר. בזמן שהמשלחת שהתה עדיין במחיצתנו, תיכננו פעולה רבתה נגד האיטלקים. אף-על-פי שלא שיתפנו את המשלחת בדיוננו, גם לא הסתרנו מפניה את כוונותינו. תיכננו את המיבצע בזהירות מירבית, ואם מספר אני עליו לפרסומו, הרי שעושה אני כן משום שהמיבצע שימש אות להחייאת המרד במונטנגרו.

המנהיגות, וביחוד אנוכי, הצטערנו צער רב על שמאז ההתקוממות בחודש יולי, הלכה הלוחמת ודעכה, אף-על-פי שידענו, שאין מגוס מכך: המפלגה היתה חייבת להתארגן מחדש והתלהבותם של המורדים שככה, ברור היה מעל לכל ספק, שניתן יהיה לחדש את המאבק רק באמצעות מנגנון חזק, שיהא מסוגל להתגבר על רגשות האשמה שלו עצמו בשל מעשי הנקם של האויב באוכלוסייה האזרחית, שיוכל לעמוד בפני ספקנות ולמחוץ כל התנגדות למאבק.

האזנו דרך קבע לשידורי הרדיו הבריטי והסובייטי ופירסמנו את הידיעות ששודרו. אין ספק: הבנו אז בברור כי מה שקורה בחזית הסובייטית אינו עניין של "נסיגות טאקטיות" או פיתיון, שמטרתו למשוך את הגרמנים עמוק לטריטוריה הרוסית. אולם לרגע לא פיקקנו בניצחונן של רוסיה הסובייטית ובנות בריתה. ארסו יובנוביץ אמר, "שם, בחזית המזרחית, מתחוללת מלחמה אמיתית; דוויזיות שלמות עולות באש כגפרורים", וכששמע איכר על נפילתה של קיוב, שאל אותי, "האם קיוב היא קיוב?" בימים עברו כינו בני מונטנגרו את העיר קיוב בשם "קיובו", וכשאישרתי, שאומנם זוהי אותה עיר, קרא בקול, "זאת איננה בדיחה! אויב בביתם הוא ממש כמו אויב בביתנו שלנו! קיובו הינה עיר קדושה בליבה של רוסיה, קצת קטנה ממוסקבה!" ברם, שידורי החדשות הסובייטים על קרבות בהלקים אחרים של יוגו-סלאביה, היו בעלי חשיבות רבה יותר עבורנו. הם עוררו את כלימתנו על שאנו מפגרים אחריהם, העלו חששות בליבנו לגבי אחריותנו בפני הוועד המרכזי והגבירו את רצוננו להילחם.

המיבצע המוצע תוכנן בקפדנות: הניסיון לימדנו, כי ספונטניות במלחמה עשויה להביא לתוצאות משמעותיות, רק אם היא מאורגנת ומונהגת כהלכה, אספנו את כל המידע הדרוש על האויב — על האיטלקים וכן על שומרי הכפר, שאורגנו על ידם בעזרת אנשי הגיט החמישי, תחת השם המפוצץ "מיליציה וולונטרית אנטי-קומוניסטית" ("מיליציה המתנדבים האנטיקומוניסטית"). בחרנו רק בלוחמים צעירים ובקצינים, שכבר הוכיחו את כושרם. בלדו יובנוביץ נתמנה מנהיג המיבצע ואילו הפיקוד הישיר היה בידי רדובן וקנוביץ ורדומיר באביץ, קומוניסטים ותיקים וקציני מילואים, ומאוחר יותר, מפקדים מצטיינים של יחידות גדולות.

מתוך זהירות נצו האיטלקים תמיד בכמה טורים ממונעים גדולים, כאמצעי זהירות נוסף, שמרו המשאיות על מרחק גאות בין אחת לשניה — כ-200 מטר. לאחר שהחלטנו לארוב לטור ממונע כזה, בחרנו בקטע של כביש מעל לערוץ של מאלה רייקה, בברטונוויצי, במקום שומם, הנקרא יליו דאב, יחידותינו עשו דרכן לשם במשך הלילה והתמקמו על רכס סלעי, לאורך הכביש. הפציע השחר על יום

יתאים לגחיתת מטוסים. סוכם, כי לאחר יישור קל של הקרקע ניתן יהיה להכשיר ולהשתמש באותו מישור בבשדה תעופה, אולם בזה נסתיים העניין.

האיכרים קיבלו את פני המשלחת בתקווה ובשמחה, אף-על-פי שבאו בתלונות לקצינים על התנהגותם המחפירה והבלתי מובנת של המשלה המלובנית וצבאה. האיכרים שמחו על האחדות שנוצרה בין הגצינים המלובנים לבין הקומוניסטים, אף-על-פי שלא לקצינים המלובנים ולא לקומוניסטים היו אשליות בנידון, אגו, הקומוניסטים, היינו מובנים להסכם קביל שיהיה לטובת שני הצדדים, אולם לעולם לא עלה על דעתנו להניח את נשקנו. ידענו, כי בעולם שבו אנו חיים — וביחוד בעולם שאליו אנו שואפים להגיע — ערבנו יהיה שווה תמיד לכוהנו המזויין. הקצינים המלובנים לא יכלו לקבל גישה זו: הרעיונות שבהם דגלו לא הותירו מקום לקומוניסטים — ואפילו אם אינם חמושים.

המשלחת שהתה במחיצתנו חמישה או שישה ימים. כבר מתחילה הבהירו לנו, כי יש בדעתם להגיע לסרביה, לבקר את הקולונל דרוזה מיכאילוביץ, כמעט שלא ידענו דבר אודות מיכאילוביץ. לעומת זאת ידענו שבסרביה פעלו יחידות של צ'טניקים (המלובנים) ושל פרטיזאנים כאחד, אחת הקבוצות שלנו, שכללה את ריפת בורג'וביץ, אחי אלכסה וקומנץ סרוביץ, כבר הדרת אל רכס זלטיבור, יצרה קשר עם הפרטיזאנים המקומיים ושיגרה אלינו דוה, כפי שהיה צפוי, היו הפרטיזאנים תוקפניים יותר מן הצ'טניקים, אולם נבצר מאיתנו להבין, מדוע היה מספר הצ'טניקים בסרביה רב יותר. מתוך רצון ליצור קשר הדוק יותר עם סרביה הפרטיזאנית, וביחוד עם הוועד המרכזי ועם טיטו, החלטנו לשגר לסרביה, יחד עם המשלחת המלובנית, גם משלחת משלנו, אשר בללה את ארסו יובנוביץ ואת מוטאר באקיץ.

העמדנו לרשות המשלחת סוסים להעמסת משדר הרדיו והמטען, ושתי הקבוצות יצאו יחדיו, בדרך העוברת בשטח חופשי, לעבר אוזיצה המשוחררת. הגרמנים פיגו את אוזיצה ביום 21 בספטמבר וביום 24 בו, הניסו הפרטיזאנים את הצ'טניקים מבזיה "יבורסקי" — יחידות שקמו ביוזמה עצמית שלא בפיקודו של דרוזה מיכאילוביץ. באקיץ יובנוביץ התגוררו עם הפיקוד העליון, ואילו המאירים אוסטויץ ולטוביץ והקפיטן הדסון המשיכו בדרכם לרבנה גורה, מקום מושבת של מפקדתו של הקולונל מיכאילוביץ.

כך נוצר הקשר בין הצ'טניקים שבסרביה לבין המשלה המלובנית הגולה. עד אז היה ביניהם רק קשר ויפף, סובלנות ואפילו שיתוף-פעולה מסויים שררו גם בין הצ'טניקים לבין הפרטיזאנים. אולם באותם הימים החלו החיבוכים בין שני המחנות, אשר במרוצת הזמן נעשו עקובים מדם ואכזריים. קשה לקבוע מה היה חלקם של המאירים אוסטויץ ולטוביץ בכל העניין, אך אם לדון לפי התפתחות קשריהם עם הצ'טניקים, בתור נציגיהם החדשים של הגולים, הרי שבוודאי הסיתו לעימות עם הפרטיזאנים. באשר לקפיטן הדסון — המנהיגות הפרטיזאנית לא ראתה בו מסית להתכתשות, אם כי חשכנו, שבליבו אינו נוטה לצינינו.

יהיו הדברים כפי שהיו, זכורני, כי עם צאת המשלחת הציע מישהו להציב לה מארב ולהרוג את חבריה. התייחסתי להצעה זו כאל בדיחה. לעולם — גם לא בשעת

ציווינו על הבלדרים לירות בו והם עשו כן מיד. היריות שיתקו את תחנוניו של האיש הקטן, מוכה התמהון, כשנפל מעל הסלע עליו ישב.

במפלגה שררו עדיין ספקות ושתיקה באשר להריגת מרגלים ומשתפי-פעולה עם האויב. הריגה היא פונקציה של מלחמות ומתפכות, או שמא הפוך הדבר? צעדים קיצוניים זכו תמיד להכרה — צעדים קיצוניים ה"גורמים נזקים" לתנועה. ברם, מי שרוצה לעשות מלחמות או מתפכות, חייב להיות מוכן להרוג בני אדם, להרוג את בני ארצו — אפילו את חבריו ואת בני משפחתו. בארץ בה קיימת מסורת משפחתית מפותחת, כל אדם הוא בעל יחוס-אבות וקרוב-משפחה של מישהו חשוב, וכך אירע, שגם אותו פקידון היה קרוב-משפחה של איש המנגנון המפלגתי. אותו איש-מנגנון זעם: הוא היכיר את קרובו כאדם ישר, יש להניח, שאומנם היה איש ישר, באורח בורגני ואנושי — כלומר, מחוץ למעגל הדרישות האידיאולוגיות והמהפכניות שלנו. וקרובנו לעולם לא הבין עד כמה "טבעי" ו"הגיוני" היה מותו לגבינו. האם יש לחוש בנקיפת מצפון? בוודאי! אולם על מה? על רעיונות גרועים ועל מציאות גרועה עוד יותר? או על עצמך — על מסירותך לרעיונות רעים ועל שאינך מסוגל להסתדר עם מציאות רעה?

התחלנו להתדיין בינינו מהי הדרך הטובה ביותר להוצאתם להורג של האיטלקים, ואז אירע משהו, שאיש מאיתנו לא ציפה לו: החיילים האיטלקים הבינו באורח אינסטינקטיבי, מה שעומד להתחולל. השבויים, אשר הספיקו לקשור יחסי חברות עם אנשינו, החליפו ביניהם סיגרינות, מזון, נשאו יחד משאות — חיבקו את אנשינו מסביב לברכיים והחלו להתחנן ולבכות. אנשינו גם הם התחננו ובכו: "איננו יכולים להרוג אותם, הם חיילים פשוטים ולא החולצות השחורות! חבר גידו, הביצד נוכל לירות בהם, לאחר שחילקנו לחמנו צימם? אין להאשים אותם — הפאשיסטים הכריחו אותם לצאת למלחמה!"

כל אותה שעה נמצאו הקצינים האיטלקים למטה, במכתש, מוכי תימהון ומזועזעים, אך שומרים על כבודם.

התבוננתי בהכרי, אולם הם הזיחו את עיניהם במבוכה, "בסדר", אמרתי, "בואו נדון בדבר שנית, ובנחת". אולם כמעט שלא התקיים דיון, מיד הסכמנו לשחרר את החיילים. באשר לקצינים — כמעט שהגענו לכלל החלטה להוציאם להורג בתורת נקם, אם כי לא מיהרנו להוציא לפועל את גזר-הדין, כשלפתע הציע מישהו — אני סבור, שאני הייתי אותו מישהו — לשחרר את הקצינים בתמורה לשיחרורם של חברינו השבויים, שגם אותם עלולים האיטלקים להוציא להורג כתגמול.

כין הקצינים השבויים היה מאויר במילואים שדיבר צרפתית, וכך יכולתי גם אני לשוחח עימו ולא רק בוז' ליומוביץ, מוכיר הוועד, שהיה דובר איטלקית. המאור לא שש ביותר לכתוב מכתב, ולפרט בו את שמות החברים, שאת החזרתם אנו מבקשים בחילופי השבויים ואת המועד והמקום לביצוע החילופין. כן גם איימנו באותו מכתב, שלהבא נירה בכל שבוי, אם לא יפסיק הפיקוד האיטלקי מלהעלות באש את כפרינו ומלעצור ולהרוג את אזרחינו.

המכתב שוגר באמצעות החיילים השבויים, ששמחו לאין קץ על שיחרורם. אולם

ה-18 לאוקטובר והצופים אותנו כי משאיות קרבות והולכות. הם חסמו את הכביש בגושי-סלע. הגיע שומר מן הכפר וראה, שהכביש הסום. המשאית הראשונה התקרבה והשומר רץ לקראתה. הוא ניסה להסביר לאיטלקים בסרבית, מעוה העוויות כמי שנטרפה דעתו, שיש קומוניסטים בסביבה. שאר המשאיות נעצרו בזו אחר זו מאחורי המשאית הראשונה, ממש כפי שציפינו. ברגע שהטור, שמנה ארבעים ושלוש משאיות, נשאר תקוע, פתחו אנשינו באש. הקרב היה קצר. לאיטלקים לא היתה כל ברירה — או להיהרג או להיכנע. החיילים זרקו את נשקם והקצינים החרו החזיקו אחריהם.

כתוצאה מכך לא נגרמו אבדות מרובות — כחמישה-עשר הרוגים ופצועים איטלקים והרוג אחד ופצוע אחד מן הצד שלנו. השלל היה עצום ורב: למעלה ממיליון לירות איטלקיות, מצרכי מזון למכביר — אפילו יין משובח לקאנטינה של הקצינים — אולם פחות תחמושת מכפי שקיווינו. שעה שהקצינים התבוננו משתוממים במתרחש, עזרו החיילים האיטלקים לאנשינו להעלות את המשאיות באש ולגלגל אותן לביקעה, לעומק של חמש מאות או שש מאות מטר. קרוב לשבעים איטלקים נפלו בשבי — ולא 150 כפי שנאמר במיטמכים הרשמיים. נצחונות בספרי ההיסטוריה הרשמיים תמיד מרשימים יותר מכפי שהם בשדה הקרב. עמוסים לעיפה בשלל הרב, החילונו לרדת בשבילים המתפתלים בינות לסלעים אל הקניון של המורציה, ומשם שוב טיפסנו במדרון המסולע, מרחק של כשני קילומטרים, אל הר קמניק. בלזו יובנוביץ עשה קיצור דרך לרדובצ'יה והגיע אליה עוד באותו יום. לא היה גבול לשמחתנו למשמע החדשות: ראינו במיבצע זה נקודת מיפנה היינו גאים על התהילה והיוקרה בהן זכינו מחדש.

המיפקדה האיטלקית הגיבה כבר למחרת היום — מהר יותר מכפי שציפינו. פירצו בירולי היה מפקד נמרץ ואדם אכזר. הוא הופיע במקום בו נערכה ההתקפה והוציא להורג בעשרה איכרים מן הכפר ביוצ'יה השכן, אשר תושביו נמנו על המגוייסים למשמרות הפרו-איטלקים. יחידה איטלקית שנייה עלתה על קוצ'י, אולם כאן נתקלו בהתנגדות מאורגנת ולאחר שניים או שלושה ימים נאלצה לסגת.

מידע מדויק על פעולות האיטלקים הגיע לידינו במהירות. זועמים על הריגת האיכרים באנו לידי מסקנה, שאנשי הסביבה יקבלו את החדשות ביתר אפוק, אם נקם נקם בשבויים. היו שחי דעות בעניין זה: האם יש להוציא להורג את כל האיטלקים השבויים בידינו או את הקצינים בלבד. אלה שצידדו בהריגת כולם היוו רוב, אם כי אני הייתי בעד ההצעה השניה. לאחר הכל צריך היה לשים קץ למצב בו אנו נהגנו לשחרר את השבויים, שעה שהאיטלקים עורכים מסעות נקם בתושבינו. משהוחלט כן, יצאנו מיד לקמניק, ישר לעבר השבויים; התותחים האיטלקים, שהפגינו והרסו את כפרינו, רק חישלו את החלטתנו. מצאנו את השבויים יושבים בניחותא עם אנשינו על פני רכס מיוער. מיד ציווינו לאוספם ולהובילם אל מכתש סמוך.

בין האיטלקים, שנישבו בפעולה, היה גם מונטנגרי אחד וברשותו רשימת משכורות של עובדי המינהל הפרו-איטלקי. אקדח ורשייתו לשאתו מטעם השלטונות האיטלקים. טבעי הדבר, שזעמנו בלפיו היה גדול מזעמנו כלפי האיטלקים. ללא כל היסוסים

לפני שיצאו לדרך, החליפו אנשינו את בגדיהם המרופטים ואת נעליהם הבלויות בבגדי האיטלקים: מצפונם של אנשינו כלל לא נקפם על שנתנו לאיטלקים לעבור בתוך כפרינו ולהיכנס למתנתנו עטויי בלואים. האיכרים יצחקו למראם ותבריהם יתביישו בגינם. ולמה לא?

כעבור יומיים הגיעתנו תשובה חיובית מהמיפקדה האיטלקית. דרך משקפת התבוננו כיצד מתבצעת החלפת השבויים במקום שנקבע — שבוי תמורת שבוי, ממש כפי שדרשנו. בין החברים ששוחררו נמצאו סטפן מיטרוביץ, דרגו ווצ'ניץ וד"ר מרטינוביץ; זה האחרון נהרג בזמן "האופנסיבה החמישית".

ההתקפה בילין דאב והדיפת משלחת העונשין האיטלקית נגד קוצ'י, ליבתה מחדש את רוח הלחימה של אנשינו. אולם בכך לא תם העניין: המנגנון וכן ההסלמה שחלה בלחימה, איפשרו לבדלנים השמאלנים — אלה ששיתפו פעולה עם הקומוניסטים עד לפרוץ המלחמה — לומר את דברם במנהיגות ולהעלות כגלוי את רעיון ה"התפייסות". מנהיגם היה נוביקה רדוביץ, שיוקרתו באה לו יותר בשל שנות מאסר ארוכות מאשר בזכות שנינותו הפוליטית. הוא לא היה בעד שיתוף פעולה ללא-תנאי עם איטליה הפאשיסטית ולא היה בלתי טולראנטי לגבי הסרבים של סרביה, שלא באותו מנהיג בדלני, סקולה דרליביץ, קבוצתו של רדוביץ ייחסה את ההתקוממות, בחלקה, לאי יכולתם של האיטלקים להבין את הכמיהה לעצמאות, הטבועה בישותו של כל מונטנגרי. ההתקוממות בידלה את הקומוניסטים מעל הבדלנים "השמאלנים", אך לא את "הבעיה הלאומית המונטנגרית" של הקומוניסטים מן הבדלנים, אף-על-פי שגם אנחנו עשינו אותו זמן גישושים אצל התומכים באיחוד עם סרביה.

זמן קצר לאחר מכן קיבלנו הזמנה לקיים שיחות עם נוביקה רדוביץ ופטר פלמגק, בתוספת הערה, שגם האיטלקים יהיו נוכחים. החלטנו להיענות להזמנה, אולם לא על מנה להגיע להסכם כלשהו, פרט להסכם — במידה והאיטלקים יגלו נכונות לכך — לחילופי שבויים ושמירת חוקי הלחימה. משלחתנו היתה מורכבת מבלז'ו יובנוביץ, פקו דפצ'ביץ וג'ורו צ'גרוביץ. הלהשנו אותם בבגדים נאים ככל שידינו השיגה. למשאומתן לא היו כל תוצאות, אף-על-פי שהאיטלקים הציעו חנינה לכל, פרט לאלה שהרגו חיילים איטלקים, ובוודאי שלא היו עומדים גם על תנאי זה. כדי לא לפגוע "בכבוד הצבא המונטנגרי", הציעו כי נשקנו יאסף בבנייני העיריות, אנו דרשנו את נסיגת האיטלקים ממונטנגרו, ממפרץ קוטור ומסנג'אק — דבר שהאיטלקים לא חשבו כלל לעשות; אילו נעשה, היה מקיף הקץ על הבדלנים, שבשני המחנות — השמאלני והימני, מכל מקום, שיחות אלו גילו לנו, כי שוב אין האיטלקים סומכים על הבדלנים — לא השמאלנים ולא הימנים — וכי הם מנסים לחפש דרך אחרת, בלשהי, שבאמצעותה יוכלו להיפטר ממלחמה זו, שהיא חסרת תועלת וסופה מי ישרנו.

כעבור זמן קצר שב ארסו יובנוביץ מסרביה, כולו נלהב מהצלחתם ומאירגונם של הפרטיזאנים הסרבים, וביחוד מעבודתם של הוועד המרכזי והפיקוד העליון באודיצ'יה: "צבא ממש! ממשלה אמיתית!" קרא. הוא גם הביא לי את הידיעה, שאשתי מיטרה ברחת ממאסרה ונמצאת בשטח משוחרר. הידיעה לא שילחה אותי, אלא הביאה לי שלווה נפש ושמחה בעבודתי.

ברות ההחלטות של הוועד המרכזי והפיקוד העליון, הקימונו מיד מיפקדה מרכזית, החלפנו את המונח "פרטיזאן" במונח "גרילה" וקבענו את ההצדעה של אגרוף-קפוץ, כפי שהיה נהוג בספרד. הוראות בהתאם נכתבו בידי ארסו יובנוביץ, בשיתוף עם המנהיגות, כמוכן. עלה בידנו אפילו לערוך ולפרסם את גליונו הראשון של "הבולטיין" של המיפקדה המרכזית.

בינתיים הלכתי לבקר את ההנהגה בסטוני, יחד עם פקו דפצ'ביץ וביו סקוליץ, ששניהם הועברו מסטוני למיפקדה המרכזית — הראשון בתפקיד צבאי והשני בתפקיד מדיני. אף-על-פי שהאיטלקים החזיקו בבביש, הגענו עד למעבר לספוז לאור היום, אולם נלכדנו בגשם שוטף והגענו לבסיסנו, על הר סטבור, רטובים עד לשד עצמותינו. תכרי הוועד היו בתנאים איומים: במין כוך מתחת לצוק, מזונם דל וללא מיטות. מי שנדמתה עלובה מכולם, היתה דיקה מרינוביץ, חברת הוועד, שהיכרתיה כסטודנטית בבלגראד: היא היתה שקטה וסובלנית במחסורה, כפי שהיתה גם בעבודתה הפוליטית. הדבר היחיד שלא היה בו מחסור, היתה האש במדורה: התייבשנו ככל שיכולנו, ואחר שכבנו לישון.

התעוררתי לפני עלות השחר עם המחשבה, שאנו נכנסים לשלב חדש וקשה יותר, אולם גם מובנים טוב יותר וקשורים עם המאבק בסרביה. כתבתי קול-קורא בשם הוועד המחוזי על ההתקוממות בסרביה ופניתי אל בני מונטנגרו להוביח סולידריות עם אחינו הסרבים. הקול-קורא נשא חן בעיני הכל ולכן שלחתיו, בידי בלדר, אל הוועד המחוזי כדי שישוכפל. בדרכנו חזרה המתנו בגראק לרדת הלילה, ואחר חצינו את הזכביש ואת המישור, כנקודה מסויימת האיר זרקור איטלקי מטרייבק את נוף הסלעים והשיחים, שהיה עגום ומקסים גם יחד. נחנו בין הסלעים עד שהתרחקה קרן האור המסנוורת, ואחר המשכנו בדרכנו.

ההתלהבות החדשה — תרומתי העיקרית להתקוממות ממונטנגרו, בין אם היכיר מישהו באותה התקוממות ובין אם לאו — הביאה עלי פורענות וסבל. בשעות הערב של ה-3 בנובמבר, הודיע לי בלז'ו יובנוביץ, שאחי אלבסה נהרג יום קודם לכן, בעת מילוי תפקידו כמפקד בפועל של פלוגת קומובי. כשאני נאבק בזעזוע שפקדני, השבתי ברוח מורשת-ההקרבה ובפאתוס: "אי-אפשר לערוך מסיבת נישואים בלי בשר!"

הדוח לא היה שלם, אולם הידיעה על מותו היתה ודאית. הפרטיזאנים של פלוגת קומובי נצטוו להרוס את גשר העץ שעל הריברוינה — נקודת מעבר חיונית על הכביש בין מחנות האיטלקים בעמק לים. על הכביש שמרו איכרים מקומיים — "המיליציה". הם התחפרו יפה והפרטיזאנים נתקלו בהתנגדות חזקה יותר מן הצפוי. ואף-על-פי-כן, המשיבו הפרטיזאנים ללחוף עד שהתנגדות נבלמה. אחי פקד על ההתקפה נגד החפירות שעל הגבעה, מול הגשר. הצתתו והריסתו של הגשר הוכתרו בהצלחה, למרות שהביצוע היה לקוי, מחוסר נפט.

בהרגשה טובה בלב, שמו הפרטיזאנים פעמיהם בכביש המוביל למויקובק, ברם, בסליאפק-מוסט, אשר עשר שנים קודם לכן כיהן בה אחי במורה, היכירוהו אנשי המיליציה ופתחו עליו באש מחלונות בתיהם. שני כדורים פגעו בו, זעק ונפל.

ממושכת. היה זה מישגה לכנות את המאבק לשחרור לאומי מהפכה אנטי-פאשיסטית. הללו הינן רק כמה דוגמאות: באשר ליתר, מילוטין ימסור לך בעל-פה.

כבר ביקשונך פעם לשלוח אלינו, ללא דיהוי, 2,500 עד 3,000 לוחמים למען הצלחת המאבק במונטנגרו; מחייתם של בני-מונטנגרו תלויה במאבק בשטחים הללו. שלח אלינו 100 עד 200 איש, חמושים כראוי, בהפסקת קצרות בין משלוח למשלוח. במכתבנו הראשון הצבענו על הדרך שבה עליהם לנוע. מכתב זה משמש גם כהסמכה לחבר מילוטין.

טיטו*

(חותם)

מיד עלה על דעתי, כי מכתב זה לא רק שנכתב בחופזה ובלחץ, אלא שלא הוכן ולא נערך כראוי: נזכר בו סעיף "1)", אולם לאחריו אין כל סעיפים נוספים. הבחנתי בידה של מזכירתו של טיטו, דבוריינקה פאנוביץ — "ודנקה" — שעשתה את עבודתה בחוסר שיטתיות וללא תשומת-לב: היא היתה ממורמרת, על שעליה לחפות על יחסיה הקרובים עם המזכיר הבללי והמפקד העליון, באיצטלא של פקידה "רגילה". הסבתי את תשומת-ליבו של מילוטין לפרט זה שבמכתב. ואף-על-פי שהוא עצמו היה איש מדון, השיב: "אל תדבוק בקטנות! ודנקה פשוט לא ערכה את המכתב כראוי".

ב-5 בנובמבר, ביום שבו הגיע מילוטין וביני, קיימנו ישיבה כדי לבדוק את "המישגים" המפורטים במכתבו של טיטו. כל המנהיגים היו בדעה אחת, לזכות את ביקורתו של טיטו — אך כמובן, שתוך הכרה בשגיאותיו ובהוסר היכולת שלי להתמודד עם המצב. ביקורתו של טיטו היתה מבוססת על ההשוואה הפורמליסטית שבין המאבק המזויין בסרביה עם זה שבמונטנגרו — הראשון התפתח תודות להחזקותן ההדרגתית של היחידות הפרטיזאניות ואילו השני, מתוך התקוממות העם. במרבית הישיבה נצרת את לשוני, נאחר שאני הייתי "האשם הראשי". כמובן, שלמעשה הורה לי טיטו שלא לעורר להתקוממות, אלא לפתוח בפעולות שתבוצענה על ידי יחידות קטנות ומגובשות. בינתיים נקטו הן מוסקבה והן הוועד המרכזי היוגוסלאבי עמדה התומכת בהתקוממות ולא רק בפעולות גרילה; במכתבו מנסה טיטו לפשר בין שתי הגישות, על ידי מתן אישור להתקוממות, תוך הדגשה ש"התקוממות זו" לא הוכנה כראוי באורח פוליטי ומלמטה, דבר שהיה מישגה.

ביהוד נטולת בסיס היתה הטענה נגד כינויו של "המאבק לשחרור לאומי" בתואר "מהפכה אנטיפאשיסטית". מונח זה לא היה שונה במהותו מ"מאבק לשחרור לאומי" ושני המונחים כאחד נלקחו מתוך ההנחיות והתעמולה הסובייטית. אומנם נכון — ניתן לבקר את הביטוי "מהפכה" גם כשהוא בא לאחר שם התואר "אנטיפאשיסטי", על שהוא מגביל את היקף ההתקוממות, אולם ניתן גם להגן עליו, כמכוון נגד הפאשיזם. במונח זה השתמשו אך ורק במונטנגרו, שבה כרעו חברי המפלגה תחת

הפרטיזאנים נמלטו לכל עבר מבלי שנלטו עימיהם את גופתו ואת נשקו. אחד האנשים סח לי, לאחר מכן, כי שמעו את נקישת קנה הרובה של אחי: אפילו בשעת נפילתו שמר על נשקו. למחרת העמיסו אנשי המיליציה את גופתו על גבי סוס כאות לניצחון — הוא היה קומוניסט נודע — ונשארו אותו לביילו פולי, שם הוצגה גופתו לראווה בכיכר השוק כל אותו יום. בעלה של אחותי השיג רישיון מן האיטלקים לקבור אותו, והוא נקבר, ללא הלוויה, בשדה הפתוח, שמחוץ לבית הקברות.

לאחר שחלף הזעזוע הראשון, חזרתי לעיסוקי הרגילים. עם לילה עלתה וצפה בזכרונני דמות אחי ועימה הכאב על מותו. יכול הייתי להחזיקו לידי או להטיל עליו תפקידים זוטרים כאחורי הקוים, אילולא היתה בכך העדפה של קרוב-משפחה — שהוא מעשה "בלתי-קומוניסטי". ברם, כל אימת שהאשמתני עצמי על שהקרבתני את אחי ואת משפחתי לקומוניזם, סילקתי מחשבה זו מליבי בנקל: אין אידיאל ללא הקדבה. האידיאל חשוב מכל קורבן, ביהוד מקורבן אישי. בפגישה שהתקיימה למחרת, גיתחנו את ההתקפה, בה נספה אחי, סבו ברוקוביץ, אשר נשלח לשם כמתאם וכמפקח, חזר אלינו. לאחר הפגישה נפנה כל חבר לעיסוקו. הפיקוד והנהגה התמקמו על הגוסטילי ואני ניגשתי לקצה הצוק הניבט אל ביקעת זטה. השמים היו מעוננים והרוח יללה בינות לבקיעים. ישבתי על גבי סלע וביקשתי לעצמי שלושה בסערה: דומה היה כאילו אחי אלכסה קורא אלי, כאילו הוא מתאהד עימי, עם ילדתי ועם חיי המזוינים, על כל המלהיב והמדכא שבהם.

למחרת הופיע במיפקדה שעל הגוסטילי איבן מילוטין וביני, חבר הפוליטבירו. הוא הביא עימו מכתב-חתום מטיטו, בהתיימת ידו של טיטו עצמו: בגלל "המישגים" שביצעתי פוטרתי מתפקודי; מילוטין וביני ימלא את מקומי כנציג הוועד המרכזי והפיקוד העליון. הוא הציג את עמדת הוועד המרכזי בפני ההנהגה המונטנגרית. המכתב הצהיר: "...אנו נציג מישגים אלה ביתר פירוט במכתב אשר יישלח בהקדם, בצירוף החלטה קצרה, שעליך להביאה לידיעת מוסדות המפלגה". אותו מכתב עצמו ביטל את ההחלטות של מועצת הוועד המחוזי, את הוראות הוועד המחוזי ואת מכתבי אל המוסדות המפלגתיים.

המכתב מסתיים כלהלן:

"ועתה כמה מילים ביחס למישגה הרציני ביותר שעשית.

1) לא היה זה מישגה לפתוח במרד, אולם היה זה מישגה לפתוח במרד ללא פעולות פוליטיות מלמטה. היה זה מישגה מצידך להפריד את המאבק הפרטיזאני מן ההתקוממות של העם. היה זה מישגה, שמיד בתהלה, הקמת חיילות וחזיתות, במקום לאמץ את שיטות הלחימה הפרטיזאניות. המישגה הבסיסי אינו נעוץ בהתקוממות הבללית בטרם עת, אלא באיסטרטגיה הצבאית שלך. מאבק החזיתי כפה עליך נסיגה חזיתית: לא היה כל טעם לצפות, שיהיה באפשרותך להציב התנגדות חזקה אל מול אויב חזק פי במה, בהגנה חזיתית. זאת ועוד: היה זה מישגה מצידך לשחרר את ההמונים החמושים, במקום לפצל יחידות גדולות ליהידות פרטיזאניות קטנות יותר, ולהמשיך בלוחמה פרטיזאנית

* מיסמכי זבורניק, כרך III, ספר 1 (1950), עמ' 68.

מדוגמה או ממיתולוגיה אחת מבלי לאמץ לעצמם אחרת במקומה: המהפכה שתוכננה וקמה באורח סודי, אימצה לעצמה במהירות, לאחר 1948, מיתולוגיה דוגמאית משל עצמה.

מחוץ ל"מישגים" אלה, היתה לי הרגשה, כי מכתבו של טיטו מחפה על איזה מניעים נסתרים, המניע הראשון, אם כי לא החשוב שביניהם, שיקף את אי-שביעות רצונו של מוטר באקוין מן המצב במונטנגרו ומן התפקיד שהוטל עליו. גם דעתי היתה, שלא הוטלו עליו תפקידים העולים בקנה אחד עם כישוריו. אולם המנהיגות המונטנגרית היתה ממושמת, גם אם לא היתה מוכשרת במיוחד, ולא היתה כל סיבה לערער את מצב העניינים הקיים. מצבו של באקוין היה ידוע לי, אולם יכולתי להעלותו בדרגה רק בהדרגה. העסקנו אותו כמדריך וגם צירפנו אותו לפיקוד. לפי מבוקשו ובהסכמתי יצא לסרביה עם ארסו יובנוביץ ועם המשלחת המלוכנית, סבור הייתי, שבתור חבר מפלגה פעיל יטיב למסור דיווח מהימן על המצב במונטנגרו. ואומנם כך עשה באקוין. אך עם כל מעלותיו הטובות, היו בו חסרונות, כמו לכל אדם. כשעבד עם טיטו בזרבי, בילה באקוין זמן רב בחברתם של חברי הוועד המרכזי, והללו היו מרכלים, ספק בצחוק, ספק ברצינות, על מישגיהם וחוסר התאמתם של הנחותים מהם בדרגה. באקוין ידע לנצל בתבונה מצבים כגון אלה. איני סבור, שדיבר בי סרה — היינו קרובים זה לזה והוא כיבדני — אולם אין ספק, שנתן ביטוי למחשבותיו לגבי הקומוניזם המונטנגרי. ומכאן יכול היה הוועד המרכזי לקבל תמונה חד-צדדית על הפנטזיות המגוחכות של הקומוניסטים המונטנגרים. איני מאמין, כי פרופסור דושן גדליקוביץ, שגם הוא נסע באותה עת לסרביה, יכול היה לתרום לתדמית השלילית הזו של מונטנגרו, מכיון שלא היה לו כל מעמד בהנהגה. ברם, אין ספק בליבי, שאם נודמנה לו ההזדמנות, דיכר בגנות מצב העניינים במונטנגרו.

ייתכן, שגם אנשי מנגנון המפלגה בסנג'אק — אלה שקשרו את הקשר הראשון עם סרביה — תרמו את חלקם לעמדה חד-צדדית זו; הם רצו להינתק מהמנהיגות המונטנגרית וראו בתנועה הסרבית דגם לפי רוחם.

אולם לכל זה נודעת משמעות משנית בלבד. הסיבה העיקרית — זו שהיה לה בסיס כלשהו במציאות — היתה חשדנותו של טיטו, שאני הופך להיות עצמאי מדי. דבר זה משתקף בסיום מכתבו של טיטו: "כבר בקשנך פעם אחת לשלוח אלינו מיד 2,500 עד 3,000 לוחמים..." התנגדתי לדרישה זו — אינני זוכר באיזה תירוץ, אולם יש להניח, שבכך שדרוש לי זמן נוסף. כן זכור לי, שאת מכתב התשובה שלי סיימתי בבקשה להישאר במחוז מולדתי; וזאת מתוך הרגשה, שאני עלול להיקרא לחזור. קשרי הריגשיים אל מונטנגרו נעשו חזקים יותר לאור העובדה, שהמפלגה נמצאה בשלבי התארגנות מחדש והלוחמה גם היא החלה להתחדש. לטיטו היתה סיבה לגנותני על שהתרשלתי לשלוח מידע לוועד המרכזי, וייתכן, שדבר זה עוד הגביר את חששותיו מפני נטיותי העצמאיות. הנסיעה לבלגראד, שבה נשאר הוועד המרכזי לאחר שעזבתיה, היתה קשה ומסוכנת. לאחר ההתקוממות לא היה לנו על מה לדוות, מלבד לחוסר-אירגון ודמורליזציה: תחילה רציתי להתארגן ולהחזיר

עומס הפרזיאולוגיה השמאלנית והדוגמאית. היה צורך לשכנע את הבריות, שהמאבק נגד הפאשיזם זהה בכל עם ההתקוממות, אשר אליה התאוו בכל מאוהבם, אולם רק בצורה האפשרית, היחידה — כלומר, בצורה המוכתבת על ידי החיים עצמם. העובדה, שזו האמת וכי לא היו סטיות "שמאלניות", כל עוד הייתי אני האחראי במונטנגרו, מסתברת מתוך המיסמכים של אותם ימים. משה פיאדה לא חדל מלהאשימני ב"אופורטוניזם" בזמן ההתקוממות, וזאת בשל ההוראה המגבילה אותנו לבצע פעולות גרילה בלבד. ברם, בקונגרס החמישי של המפלגה, בשנת 1948, כשחש טיטו בשאט נפשי מלעגו של משה עלי, הסביר לי, מאחורי הקלעים, כיצד רואה הוא אותם מישגים: "אצלך לא היה זה עניין של אופורטוניזם, אלא אי-הצלחתך להתמודד עם המצב שנוצר".

ואומנם, במבט לאחור, עלי לציין, שאף-על-פי שהביקורת שנמתחה במכתבו של טיטו התבססה על ההתפתחויות בסרביה ותוך חוסר-ידיעה על השתלשלות המאורעות במונטנגרו, היה בה קורטוב של אמת. במונטנגרו היינו איטיים מדי ביוזמתנו לתקום יחידות חמושות, שתהיינה מסוגלות לפעול מחוץ לאזורן הן. דוגמאות להססנות מעין זו, בהקמת יחידות-קבע צבאיות, היו גם במקומות אחרים — בעצם, בכל מקום בו ההתקוממות היתה ספונטאנית והמונית, פחות או יותר — כמו, למשל, בבוסניה. הנסיבות המיוחדות ששררו אצלנו, חייבו אותנו לגייס קבוצות מיוחדות של לוחמים למודי-ניסיון, אשר לאחר מבן חזרו ונטמעו בקרב המוני האיכרים. דבר זה ניתן לזקוף, בחלקו, להשקפתי שלי, שגרסה, כי התקוממות העם חייבת להישען על צבא העם. בכך התכוונתי גם לחזק את הקומוניסטים, לא בעזרת סמכות פוליטית, אלא דווקא בעזרת העם וכתנועה הצומחת מן העם עצמו. דומה שלא היו חילוקי-דעות כיני לכין טיטו. טיטו היה אויב מושבע של "הכיתיתות" ושל גישה דוגמאית אל המוני העם. אולם לדעתו אין כל ערך לתנועה, ותהא גדולה ככל שתהא, אם איננה מתבססת על יחידות מלוכדות כראוי, ממושמות ונאמנות לעקרונות התנועה. מילוטניוביץ טח לי: "הזקן רואה בגדודים הפרטיזאניים שלנו את הצבא האדום לעתיד". אין זה השוב עד כמה רחבה וכללית היא ההתקוממות — היא חייבת שיהיה לה צבא משלה, ואפילו קטן. צבא העם מתפתח בהדרגה, ככל שסמכות המהפכה הולכת ומתבססת, עם כינונה של ממשלה מהפכנית.

כך הבינותי אני את המכתב. לא חלף זמן רב והנסיבות הביאוני לאמץ השקפות וגישות אלו. אולם מאותו מכתב למדתי עוצ' משהו, שייתכן כי לגבי היה בעל חשיבות רבה יותר, אלא שבאותם הימים לא נתתי ליבי עליו; דהיינו — שאל מסקנות תיאורטיים חייב אדם להגיע באורח עצמאי, שאם לא כן, אין זו תיאוריה ולא מחשבה אמיתית. רק לאחר המחלוקת עם ההנהגה הסובייטית בשנת 1948, העזה הנהגת המפלגה היוגוסלאבית לדבר בשמה היא — ולא במעט תודות ליוזמתי שלי. מיפנה זה ודיבורנו הגלוי והכן על עברנו, הם אשר גמלו אותנו מהשתעבדותנו למוסקבה, כמקור ובמפרשת המהפכה, אולם קומוניסטים אינם יכולים להשתחרר

* נוהגים היו לכנות את טיטו בשם "סטארי" ("הזקן").

מנהיגיהן של מפלגות ריאקציוניות (חבר הפרלמנט ניקולה יובנוביץ) והן כעריקים משורות הקומוניסטים (מילובן אנג'ליץ, סלובודן מרושיץ). כמעט כל ההוצאות להורג בוצעו במסווה של התקפות מן המארב. עוד לא היו לנו בת-דין או אירגון צבאי ראוי לשמו. נקטנו באמצעי זה, על מנת למנוע נקמת-דם — ממש כפי שנהגו לעשות השליטים המונטנגרים. לפני שביססו את שלטונם ואת מדינתם. מכל מקום, התפקיד שמלאתי ב"מעשי הנקם" — גם במונטנגרו וגם ביוגוסלאביה כולה — מתואר בפרקים אלה.

האם היתה מלחמת האזרחים מתלקחת אילולא נקראתי לחזור ממונטנגרו? ומה גודל חלקו של איבן מילוטיןוביץ במעשי הנקם? ההתקוממות שהחלה ביום ה-13 ביולי נשאה בחובה את זרע ההתנגשות העתידה לבוא: היא היקנתה כוח לקומוניסטים — כוח, אשר טרם תורגם לשפת חוקים ומוסדות, אך התפשט על פני מרבית שטחיה של מונטנגרו והקיף את רוב תושביה. ממש כפי שחוגים פרו-פאשיסטים לא יכלו לקבל כוח זה בתחילת דרכם, כן לא יכלו גם הדבקים בשלטון הישן לקבלו במהלך התבססותו. לאחר שהגיעו לעמדת-כוח זו במאבקם נגד הכיבוש, ראו הקומוניסטים בכל מקרה של סירוב להכיר בו, מהן עזרה לאיבן. דבר זה היה טבעי. מכיון שאי-הכרה בכוחם של הקומוניסטים באה מצד אנשים, אשר במשך זמן רב רדפו אותם: מהפכה גם היא אינה אלא התרחבות המדיניות, באמצעים אחרים.

למעשה, נמשכה המלחמה, אשר המעמדות השליטים הפסידו בה, ללא התנגדות ראויה לשמה. תחילה סמכו הקומוניסטים על רגשי הטינה העמוקים שהעם — ביחוד העם הסרבי — רוחש למשטר הקודם בשל תבוסתו הבלתי מצדקת. המאבק המזויין נגד הכיבוש חיוק את הקומוניסטים. רק באמצעות מאבק זה יכולים היו לנצח או לפחות, להחזיק מעמד. נתעורר בהם רגש פאטריוטי, שעד כה היה עצור בקירבם: בוח פירשו גם מולדת! מתנגדי הקומוניסטים — אלה שהיו גם הם נגד הפולש — נקטו בעמדה הפוכה בתכלית: הם היו בעד המתנה עד שיחלש הפולש. הם גם ניסו למנוע, בכל מחיר, הקמתו של צבא קומוניסטי וכוח קומוניסטי. עמדה זו נסתבכה, כמובן, עוד יותר משום שהיו קיימים כמה וכמה שטחי כיבוש, בגלל הקמתה של קרואטיה-משועבדת וגם בהשפעתן של בנות הברית. אולם תמצית העניין היתה ונשארה: כל צד התאמץ לצבור כוח לעצמו, כשהסובלנות הפוליטית היא מהם והלאה. כל הכוחות הפוליטיים הפעילים נצבו בפני אותה סכנת-מוות: איש לא יכול היה להתנבא מי יהיה המנצח: אף-על-פי שאנו, הקומוניסטים, היינו בטוחים, שאנו מהווים את הכוח החיוני ביותר, הכוח האידיאליסטי ביותר. אמונה זו הועברה גם אל תומכי הקומוניסטים בכוח — אלה אשר התנגדו לכיבוש ולא שבעו נחת מן השלמון הישן. הם קיבלו את "האמת" של התנועה המהפכנית, לא משום שהאמינו בשלמותה, אלא מפני שהגיעה מוצא מן המשבר, אשר עלול היה להביא כליה על האומה.

אין ספק, שתפקידם של המנהיגים היה חשוב פי כמה מכפי שהדבר יכול להשתמע מדברי, ואף-על-פי-כן, לא ניתן לייחס את מעשי הנקם במונטנגרו — גם אם נצמצם את ה"היסטוריה" לתפקיד שמילאו בה המנהיגים — לאיבן מילוטיןוביץ. הוא היה

לעצמו את תדמיתו. אומנם שיגרנו דוח דרך סנג'אק, אולם הוא לא הגיע לידי הוועד המרכזי עד לאחר שחרורה של אוזיצה.

העובדה, כי לחשדותי לגבי הסיבות "הבלתי-פוליטיות" לפיטוריי, היה על מה לסמוך, נתאשרה מיד עם הגיעי לאוזיצה. אשתי מיטרה לגלגה עלי על שלא הצלחתי להיות ל"נסין" של מונטנגרו, מכיון שהוועד המרכזי שלח אותי לארץ החלומות.

ייתכן, שכל ההסברים האלה היו מיותרים אילולא העובדה, שעד זמנים עדיין מופיעים פירושים משוחרים, מסולפים ואפילו סותרים באותו עניין. וכך כותב היום אדוורד קרדלי, אשר לא רק ידע מדוע נקראתי לחזור ממונטנגרו, אלא שהיה שותף לאותה החלטה: "במהלך המלחמה לשחרור לאומי היה עלינו להחזירו ממונטנגרו, בגלל אחריותו האישית לאמצעי דיכוי קיצוניים אשר גרמו לשפיכות-דמים מיותרת ופגעו קשה, לא רק בשמה הטוב של המפלגה הקומוניסטית, אלא גם בשמה של התנועה לשחרור לאומי בכלל". משהו בדומה לזה נכתב גם על ידי ולדימיר דזייר, אשר "מצפון ההיסטוריון" רבי-הלהג שלו, התאמץ תדיר להתמודד עם להגו של פרקליט בית המשפט.

הצ'רניקים היו הראשונים, שהפיצו את הברותא, לפיה אני הוא האחראי למעשי הנקם, ואני מניח, שלא למטרות העמולה בלבד, אלא כתוצאה ישירה מידעה מוטעית: הם ידעו, שאני הייתי המנהיג בזמן ההתקוממות, אך לא ידעו, שנקראתי לחזור וכי בזמן שהתרחשו מעשי הנקם לא נמצאתי עוד במונטנגרו. מכאן באה גם טענתם של שופרי התעמולה בגולה, כי "בית הקברות לכלבים" בקולשין — שבו נקברו התומכים בצ'רניקים אשר הוצאו להורג, בקבר אחד עם פגרי כלבים — היה מעשה-ייזי. לאמיתו של דבר, היתה קולשין כידי האיטלקים כשעזבתי את מונטנגרו בתחילת נובמבר 1941 ושוב בחודש מאי 1942, כשחזרתי אליה. המקרה של "בית הקברות לכלבים" אירע בין-הזמנים (דצמבר 1941 — ינואר 1942), לאחר שהאיטלקים נסוגו מקולשין ולפני שהצ'רניקים חזרו וכבשו אותה. בספרו "טימו, מיכאילוביץ ובנות הברית, 1941—1945" נפל גם וולטר רוכרטס ברישתן של בדותות אלה. אין הוא מזכיר את בית הקברות לכלבים, אלא מציין, כי להתקוממות עצמה נתלו מעשי-נקם, וזהו מה שקורה: אנשים הנושאים בתפקיד ציבורי, בניגוד לרצונם, חייבים לקחת בהשבון, ששםם יכתם בשקדים — ביחוד כשתפקידם נראה מסוכן בעיני מתנגדיהם.

בשעה שהמפלגה התארגנה מחדש וההתקוממות התחדשה, הוצאו להורג במונטנגרו עשרים גברים, מרביתם מרגלים, שמות כולם התפרסמו בגטאונים הקומוניסטים של אותם ימים. הרשימה הסתיימה בהערה, "המשך יבוא", אני מאמין, כי הדבר נעשה לפי הצעתו של פסקו דפצ'ביץ, ואנו הסכמנו לה. כיום נשמע הדבר כלעג אכזרי. אותו זמן רצינו, כי הערה זו תשמש אזהרה והצהרה על נחישות דעתנו. בין המוצאים להורג היו כמה אזרחים מכובדים, שלא היו משתפי-פעולה עם הכוכש, אלא שאין ספק, שיצאו חוצץ נגד הקומוניסטים ונגד המאבק המזויין — הן בתור

* "בורבה", בלגראד, 17 במאי 1974, עמ' 9.

איש מתוך שהגיב על מאורעות רק לאחר שאירעו; הוא לא חזה אותם ולא חולל אותם. בחייו האישיים והמדיניים נהג במוסריות מוחלטת. אף בי היה חסר דעות קדומות ונכון לשיתוף פעולה עם מי שאינם קומוניסטים, לא גיחן בכישורים אינטלקטואליים רחבי-אופקים. כל מי שהיכירו חיבב אותו. אולם רק מעטים פחדו מפניו. במהלך המאורעות, המהיר והסוער, בעקבות עזיבתי את מונטנגרו, נתן מילוטניוביץ, גם לאנשים וגם למאורעות, לחמוק משליטתו. שלטון הטרור במונטנגרו, וזה הנורא ממנו, בהרצוגובינה, התהולל בעיקר בגלל מנהיגים מקומיים ודוניים ותגובות דוקטרינאריות. אחריותו של מילוטניוביץ אינה תלויה כל-כך במה שעשה, אלא במה שלא עשה. הסדר חייב היה לגבור על הקנאות; והשכל הישר על רגשי הנקם. כן, חייב היה! אומנם קל לנהל קרבות מוצלחים לאחר שהוכרעו. מעולם לא הייתי ביחסים קרובים עם מילוטניוביץ, אף-על-פי שגם לא היו בינינו חילוקי-דעות. מטעם זה, ושנים רבות כל-כך לאחר מותו, אני שמח למצוא סימוכין ליושרו במיסמכים שראו אור — ביחוד בכל הקשור להחזרתי ממונטנגרו. במכתב מיום 6 בנובמבר 1941 כתב מילוטניוביץ לטיטו, שישב אז באוז'יצה:

"מן הדיווח בעל-פה (בפגישה של ההנהגה — מ.ג.) שנמסר לי וממה שראיתי בשטח בזמן הגיעי לכאן, מצטיירת תמונה שונה לחלוטין. ואומנם קיים כאן מצב עניינים שונה מזה שהצטייר מקריאת ההחלטה והמכתב של החבר ווליקו (כינוי המפלגתי — מ.ג.)."

המכתב וההחלטה נבחנו ונידונו על ידי כל מוסדות המפלגה, ועל סמך מיסמכים אלה התבצעה ההתבססות. וזאת מבלי להתחשב בעובדה, ששני המיסמכים הללו כוללים מישגים ושניהם נדחו על ידי הוועד המרכזי בתור מטעים. את הכינויים המטעים, שניתנו למוסדות ההנהגה ובחירת המנהיגים שבאה מיד לאחר מכן — כלומר, סגל הפיקוד של היחידות, הצבאות, הגדודים והחטיבות — ניתן לתקן בנקל, והמיפקדה היתה בתהליך גיבוש עוד בטרם הגיעי... למעשה, היה זה סתם עניין של שינוי השמות, ואילו הרכב המיפקדה נשאר כפי שהיה. בעת ובעונה אחת נוצרו יחסים תקינים בין המיפקדה לבין המפלגה, וזה מתייחס גם לפעילותה של המפלגה בעורף. תחילה היו אומנם כמה חריגים, כפי שניתן ללמוד מן הדוח שנמסר בעל-פה על ידי החבר ווליקו... עליכם להמתין עד לבואו של החבר ווליקו... רק לאחר דיווחו יתבררו כמה וכמה עניינים... החלטתכם חייבת לציין את הצלחות ולהוקיע את המישגים שנעשו לפני כינוס המועצה (מועצת המפלגה שהתכנסה לאחר ההתקוממות — מ.ג.). הצלחות שהושגו לאחר כינוס המועצה והעבודה הראויה לשבח שנעשתה בקרב המוני העם הנרחבים. בפי שנוכחתם לדעת, הטיפול בבעית הנוער נעשה על ידם כראוי... הם קיבלו את מכתבך ואת ההסברים שלך ללא כל הסתייגות..."

* מיסמכי זבורניק, כרך III, עמ' 1 (1950), עמ' 118-9.

אילו ידעתי על קיום מכתבו של מילוטניוביץ לוועד המרכזי, לא היו חשדותי לגבי הסיבות שהביאו להחזרתי, ואשר לא פורטו, גורמות לי מפחד-נפש. אילו הראה לי טיטו את המכתב באוז'יצה, ייתכן שהיו נזוסכים ממני מאמצים רבים כל-כך, במשך חודשים ארוכים, לעמוד בתקיפות ובמסירות על דעתי. אינני מאמין, שהיה משהו מרושע ב"הסתרת" אותו מכתב מפני, ואף-על-פי-כן — משהוכח, כי הביקורת של הוועד המרכזי היתה נעדרת יסוד, ניסו להשתיק את כל העניין, כדי שלא לעורר "רגשות רעים".

וכך, שבור ורצוף, אולם שולט עדיין כעצמי שליטה מלאה, יצאתי ביום 11 בנובמבר 1941, בדרכי לאוז'יצה עם קבוצת חברים. דכאוני היה כה עמוק והסר היגיון עד שחששתי, שמא יוציאוני להורג, מה לכל החשדות הנוראים האלה? כלום מקורם בהנחיות שקיבלתי מטיטו, שיש לירות אפילו בחברי ההנהגה המונטנגרית, אם יסורו מן הדרך הנכונה? או שמא נובעים החשדות מספקות עצורים ביחס לצדקת "משפטי מוסקבה"? או מהרגשה של אזלת-יד להתנגד לאי-הצדק ולשרירות-הלב השוררים בתוך שורותינו? או מזג-האוויר הסוער תאם להפליא את מצב-רוחי העגום. עשינו דרכנו בגשם ובשלג, על פני מדרוני הרים מכוסים בוך, מהשכמת הבוקר ועד ערב, ולעיתים במשך כל הלילה. דאגה וחוסר סבלנות המריצו אותי להמשיך וללכת ללא הפוגה ואני, מציד, האצתי בבגיי-לווייתני ובמורי-הדרך.

ביום המחרת, עם רדת הערב, הגענו לביתה של דודתי דרגונה, שבכפר בקוביניצי ליד קלושיק, בו התגוררתי בשנתיים הראשונות ללימודי בבית-הספר התיכון. האיטליקים נמצאו בקולשין עצמה, אולם הכביש הגשרים ההרוסים היו בידי הפרטיזאנים. סעדנו את ליבנו וחברי, השבנים, התקבצו ובאו לראותנו, לרבות מיכאילו צ'טקוביץ, שעימו הלכתי לבית-הספר ועימו שיהקתי בילדותי. ישבנו ושוחחנו עד לשעת מאוחרת של לילה, אולם חשנו באי-נוחות, בעיקר בגלל פעילות הגיס החמישי בכפרים. דודתי וחברי דיברו על ליבנו, שנעשה את הלילה בבתינו, אולם אני המשכתי בדרכי לפורבישצ'ה, בפר מולדתי. לא זכיתי לראות שוב את הדודה דרגונה ואת חברי מיכאילו; היא נפטרה והוא נהרג.

מעט לפני עלות השחר הגענו למקום מיקלט — לביתה של סטניה קוביניץ, שבנה ווקו היה קומוניסט וחברי בימי בית-הספר העממי. נשארתי בביתה של סטניה, אשר בינתיים חזרה ובנתה אותו לאחר שעלה באש. השכנים אירחו את בני-לוחיתי, שעלו מיד על יצועם. אני לא יכולתי להירדם, הדאגה כידסמה בליבי ומאידך, התמלא תחושת עונג על היותי שוב באיזור מולדתי. ישבתי בכפיפתם של האיכרים שלנו ושוחחתי עימם עד לשעת לילה מאוחרת.

השיחה נתמשכה עד ליום המחרת, היות שהיינו חייבים לבלות את שעות היום בפורבישצ'ה. לפתע נמצאתי מוקף שינאה ורדח-שינקם כאלה, אשר רק מעטים, פרט לבני-מונטנגרו, מסוגלים לשכמותם. יומיים קודם לכן, הדגו הקומוניסטים את מילובן אנדייליץ, שהיה אדם בעל אופי סגפני וקומוניסט מלפני תקופת ה"בולשוויזציה". מוצאו ממשפחה גדולה ומכובדת. הוא התפטר משירותו בממשלה ויחד עם אחיו בנה משק גדול. בינתיים יצא נגד המפלגה ובזמן הפריצה האיטלקית, שבאה לאחר

מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה

ההתקוממות, האיץ בחבריו הכפריים להסגיר את נשקם. עד כמה שזכור לי, לא ציווה הוועד המחוזי על הוצאתו להורג; ייתכן, שהפקודה יצאה ממיליטינוביץ או מחבר כלשהו בוועד המחוזי או, פשוט, על ידי הוועד האזורי. אינני אומר, שלא הייתי מאשר הריגה זו, אם כי לא בלי פקפוקים. הוא היה מורי בבית-הספר העממי. לאמיתו של דבר, בבר הותקף בפרסומי הוועד המחוזי על עמדתו הגלויה והפזיזה נגד המפלגה והמאבק המזויין, המהפכה והמחשבה הטוטאליטרית אינם יודעים ואינם מכירים שום דבר פרט לעצמם.

הריגה זו נכרכה במותו של אחי אלכסה. פודבישצ'ה, כפר מולדתי, היה כפר קומוניסטי; חגג את מותו של אנדייליץ וביכה את מותו של אלכסה. כך אמרו על אנדייליץ: "בן-כלבה קיבל מה שהגיע לו. צריכים היו לעשות אותו הדבר לאחיו! הצעיר שבהם, דיוקאן, גרוע יותר ממנו! עושה צרות ובוגד!" אולם על אחי אמרו: "נץ אפור זה! אילו לפחות נהרג בידי גברים! אבל הוא נפל בידי חלאה...! הם עוד ישלמו על כך; אנו נמצא אותם גם אם יסתתרו בעכוזו של מוסוליני!" נתלווה לעניין גם משהו נוגע-ללב: מילוזה שצ'פנוביץ נתנה לי במתנה אפודה, אשר לא היה סיפק בידה לתיתה לאחי.

השינאה השתוללה במלוא עוצמתה השורשית וההרסנית, בעוד אנו היושבים בפיסגת המפלגה, אינם מסוגלים לתפוס שהיא עלולה ללבוש מימדים כאלה; אם כי למעשה, אנחנו הצתנו את אש-השינאה ברעיונות שהפצנו וכיווננו אותה באמצעות אירגונינו. אך לא היתה כל ברירה, דומה היה, שהחיים עצמם עוברים מטמורפוזה והופכים להיות רעיון וכל הנמצאים מחוצה לו, נשלחים לגיהנום.

ביום המחרת שמענו על התנגשות בין הצ'טניקים והפרטיזאנים בסרביה, וזאת למרות העובדה, שרק שבועיים קודם לכן, ביום 27 באוקטובר, הושג הסכם בין מיטו לכין דרו'ה מיכאילוביץ, יומיים אחר-כך קיבלנו ידיעות מפורטות יותר על אותה התנגשות מפיהם של ריפת בורג'וביץ וזיה לקוביץ בכפר רדויניה, אשר אליו עברה מנהיגות המפלגה בסנג'אק מטעמי ביטחון וכדי להימצא בקירבת מקום למרכז המלפגה. שמחנו משתי סיבות — על שהפרטיזאנים היכו את הצ'טניקים ועל ההתנגשות, כשלעצמה. מרירותנו לגבי השלטון הריאקציוני הישן גברה כל-כך, עד שלא היה מקום לחזות את שיקומו בדרכי שלום. אולם בניגוד לרומנטיות המהפכנית של בורג'וביץ, הבעתי אני את חששותי, שהדבר עלול לשבש את המשך מאבקנו ולפגוע בו.

בשמחה ובדאגה בלב, עם ספקות אישיים ודאגות אישיות, הגעתי ביום המחרת לאודיצה — היישר מזירת התמרדותו של עם, אשר בוגדנות ושינאה תהומית הפכו אותה לשדה-יקטל של נקמות-דם, מאורגנות ושלוחות-דרסן.

1

בקירבת ברווה גלווה, שעל הר זלטיבור, הגענו סוף סוף לכיש, שם עלה בידינו להזמין משאית מאוויצה. הגענו לאוויצה עם ערב. המיפקדה המקומית סיפקה מקומות לינה לבני-לווייתני ואילו אני שמתי פעמי אל "מלון פאלאס" הקטן והנח, שבו התגוררו עורכיו של "בורכה" וכן גם אשתי, מיטרה.

הפגישה עם מיטרה היתה משום-מה, ובאורח-בלתי מובן, רשמית — כאילו כלל לא היתה במאסר ולא חייתה "בזמן שאול מעולם אחר" וכאילו עלי לא חלפו ימי דאגה וצעד בגללה. היא נשתנתה. לא כל-כך כמראה החיצוני, אף-על-פי שצבעה את שערה, כדי להקשות על זיהויה בידי המשטרה בצאתה את בלגראד. היא דמתה במקצת לספרית או לזמרת במועדון לילה. ברם, מה שהדהים אותי ביותר, היה השינוי הפנימי שחל במיטרה: נוקשה, בוטחת-בעצמה ומלאה עליצות סרקאסטית. היא סיפרה, בצער מהול בגאוה, כיצד עשתה דרכה כקרון לאורכה של מקבה, שעה שאותו איזור נמצא בעיצומה של ההתקוממות וכולו ספוג ריח עשן חריף מן הכפרים שהועלו באש בידי הגרמנים. היא טיבלה את סיפורה בפרטים רבים על חיים פרטיזאניים ובבדיחות סרביות. אפילו ממני לא חסכה לשונה. בדאגה ובצער, שהעיקו עלי, לא יכולתי להגיב אלא בחשד, שגם אותו שמרתי בליבי, שהתנהגותה הקשוחה איננה רק פועל יוצא לשהותה הממושכת בצל המוות, אלא אולי גם תוצאה של הצטננות רגשותיה כלפי.

העדפתי להצטרף אל מיטרה בחדר שבכית מלונה, כמקום לגשת אל בניין הבנק בו לנו טיטו, קרדלי, רוקוביץ ועוד כמה חברים. מיטרה אמרה לי, שעלי להתייצב בפני טיטו במיפקדה, שהתמקמה בבניין הבנק הלאומי לשעבר; מיקלם למיפקדה נחפר בצלע ההר, שליד בניין הבנק. כמוכן, שלפני צאתי לפגוש את טיטו, התגנדרתי ואפילו קניתי לעצמי מעיל-עור קצר בחנות מקומית. שיצרה אותם במיוחד עבור אנשי צמרת המפלגה. טיטו קיבלני בסבר פנים יפות, אפילו בנועם. הוא לא בא

אלי בשום טענות ולא גילה אפילו עניין רב מדי במצב במונטנגרו. הוא ביקש ממני ליטול עלי את עריכתו של "בורבה" ובזימנית לעסוק גם בפעולות העמולה אחרות. כדי שקרדלי יוכל להתפנות לבעיות אירגוניות ולתפקידים ממשלתיים. ציפיתי, כי טיטו יכנס ישיבה של הוועד המרכזי על מנת לדון ב"מישגים" שלי במונטנגרו. אולם לא נקבע כל מועד לישיבה כזו וכמובן, שלא כונסה.

המיפקדה נראתה מסודרת ומאורגנת — ביחוד בהשוואה עם המשרדים שלנו במונטנגרו. האנשים לא היו לבושים במדים לפי התקן, אולם לבושם היה נאה; כמעט בולם חבשו כומתות — כומתות של הצבא הסרבי, אשר חיילי הצבא המלכותי היוגוסלאבי נהגו לחבוש כמותן. טיטו היה היוצא-מן-הכלל היחיד. היה חבוש "פילוטקה" סובייטית, שהוכנה במיוחד עבורו. היותה זו כומתת טיטוס, ששמה שונה לאחר מכן ל"טיטובקה" והיא הפכה לכומתת התיקנית של צבא יוגוסלאביה החדש. אותה הקצונה כבר הנהגו ביחידות הצבא, אולם בפיקוד העליון איש לא ענד אותן עד שנת 1943. השנה בה נחנכו רשמית הירגות הצבאיות. כוכב אדום, עשוי בד עבה, נתפר והוצמד לחזית הכומתה של כולם, ואילו טיטו ענד כוכב סובייטי, עם פטיש ומגל, עשויים אמילי; השד יודע מאין בא אותו כוכב ומי הגישו לו במתנה.

ואף-על-פי-כן, היה למקום צביון של מיפקדת גרילה יותר מאשר מיפקדה צבאית: תפקידי המטה עדיין היו בחיתוליהם. את תפקידי ראש המטה הכללי מילא סגן-משנה בצבא המלוכני לשעבר — איש חרוץ ואדיב בכל המובנים. טיטו והוא שיקעו עצמם במפות-קיר (בקנה מידה של 1:100,000), ואילו אני סברתי, שמפות בקנה מידה גדול יותר, תתאמנה יותר לאופי הלחימה שלנו. טיטו טרם התמצא בכל אותם קווי רוחב וגובה. באשר לי — לא הייתי שבע-רצון כלל וכלל, שהוא המפקד העליון; דעתי הייתה, שתפקיד מנהיג המפלגה ויציב להיות נפרד מתפקיד המפקד העליון, לפחות בכל הנוגע להכוונה המיצעית. למעשה, היתה זו הסיבה, שבגינה לא התמנית רשמית למפקד הצבא במונטנגרו. למרות זאת, לא יכול היה איש לומר, שטיטו איננו ממלא את תפקידו בחריצות ובכישרון, על אף היעדר ידע מספיק והיותו פזיז בהחלטותיו.

הארוחות שהוגשו במיפקדה היו דלות, כמעט סגפניות. עמדת המנהיגים היתה, שעליהם למונע מעצמם כל אותם דברים, שמנעו מאנשיהם: את כל מצרכי המזון הייבים היו לקנות ואילו האיכרים לא ששו למכור, אף-על-פי שכסף לא היה הסר, היות שסכומים ניכרים נפלו שלל בידינו באו"יצה. הכל היה גקי ומוגש בצלחות. רק הקצונה הבכירה של המטה והוועד המרכזי אכלו במיפקדה. נהגנו לשבת ליד שולחן ארוך ולהמתין עד שהופיע טיטו מלשכת המפקד. חברי הוועד המרכזי ישבו סביבו. סדר ישיבה זה הוכתב יותר בשל הצורך בהחלפת דעות בשעת הארוחה ויחס הכבוד מצד הסגל הנמוך, מאשר כתוצאה מהוראת קבע. תקדימי ההירארכיה צמחו עם המהפכה, וכנראה, שהפכו חשובים והכרחיים עבורה, ממש כמו ההתלהבות והשיויוניות.

כמי שזה עתה חזר ממונטנגרו, שם שלטה שיויוניות עממית, היו בעיני הירארכיה זו גיזונים רשמיים אלה, מזועזעים ממש. כל זה נראה לי כדבר שאינו בעיתו. בנוסף

לכך, הזדנבו אחרי מנהיגי הוועד המרכזי — טיטו, ז'ויוביץ ורנקוביץ — מזכירות צעירות ויפות, אשר ברור היה, כי יחסייהן איתם הינם אינטימיים הרבה יותר מכפי שדורש תפקידן. רק קרדלי היה יוצא דופן. מאוחר יותר גיליתי, כי למזכירתו של רנקוביץ לא היו יחסים אינטימיים עימו. היה משהו מכוער בכל העניין הזה, אם כי ייתכן, שלא משום שלחברים אלה היו ידידות חדשות: נגד שום יצור אנוש לא הוצא פסק-דין המהיב אותו לחיות, כל חייו, עם אותה אישה או עם אותו בעל. הדבר נראה מכוער יותר, משום שהחיילים מן השורה שמרו במלוא ההקפדה על צניעות מכל הבחינות. כשדיברתי עם קרדלי בעניין זה, היתה תגובתו, "כני מה ניתן לעשות? אנשים במלחמה חיים במתח; ולאחר הכל, זהו עניין אישי". מיטרה העירה בצנינות, "דבר זה הולך יד ביד עם שררה. בסרביה אין להעלות בלל על הדעת שר ללא פילגש".

אך בעת ובעונה אחת התפעלתי מן האירגון ולמדתי ממנו. אין ספק, שהולכת ומוקמת ממשלה חדשה המתחילה להקיף בהדרגה אזורים רבים, שהיא מנחה אותם במלחמה ובכל יעדיה. האיזור היה קטן והיומרות לא בעיתן, אולם הוועד לשחרור לאומי של סרביה תיווה גרעין לממשלה, שהיה גדל והולך בהדרגה, אילולא היו גורלות המלחמה הפכפכות כל-כך.

למרות היותם ספונטאניים ביסודם, לא היו הסדר והאירגון ההירארכיים מסוגלים לגבור על רוח הארעיות שעטתה על "הרפובליקה של או"יצה". זו מצאה את ביטויה בגישתם המתבדלת והמסוייגת יותר ויותר של בני העיר כלפי הרשויות החדשות. אין ספק, שהתנגשות הדמים עם הצ'טניקים תרמה לעניין, וכן גם הוצאתם להורג של כל הגברים המבוגרים בקרגוויבק ובקרליבו, שבוצעה על ידי הגרמנים בעזרת אנשיו של נדיץ והתנועה הפאשיסטית של ליוטיץ. ההערכה היתה, כי לפחות 5,000 איש הוצאו להורג בקרגוויבק ו-1,700 בקרליבו. המספרים גדלו עם הזמן, בכמה אלפים, בשני המקומות כאחד. המספר האמיתי לא גודע רשמית לעולם. "בורבה" כתב על כך, אולם אנו לא ששנו לדכר בנושא זה; כי חשנו בפחד-המוות שנפל על סרביה.

איזה "סיבות" היו לגרמנים לנקוט באמצעים, שבאותם ימים לא ניתן היה להעלותם כלל על הדעת? כלום היה זה מעשה גקם — הריגת מאה סרבים בגין כל גרמני — כפי שהכריזו כבר בימים הראשונים לכיבוש? כלום היתה המטרה להרוס את המרבזים החיוניים של סרביה — ערים הידועות בתודעתן הלאומית ובשהפעה הקומוניסטית החזקה? בפיקוד העליון נרקמו תוכניות לכבוש את קרגוויבק; למעשה, עיכבה המפלגה את יציאתם של חברים מהעיר, על מנת להשתמש בהם מבפנים. כלום לא ניחשו הגרמנים כוונות אלו, ביחוד לאור העובדה, שקרליבו כבר הותקפה, אם כי ללא הצלחה? בוודאי שהנאצים מצאו הצדקה מספקת לשבור את רצון ההתנגדות של העם, אשר היטלר החשיב אותו כעם היצרני ביותר מבחינה פוליטית, ולכן גם המסוכן ביותר בין עמי הבלקאן.

אין מקריות בפוליטיקה ודבר אינו נותר בה ללא תוצאות. הטרגדיה סיפקה לנדיץ "הוכחה חותכת", כי הסרבים יושמדו מבחינה ביולוגית, אם לא יכנעו ויוכחו נאמנות;

ואילו לצ'טניקים — "הוכחה", כי הפרטיזאנים מתגרים בגרמנים כטרם עת, ובכך גורמים להשמדת הסרבים ולהרס התרבות הסרבית. וכאשר לקומוניסטים — להם ניתן התמריץ הנדרש לקרוא את התושבים למאבק מזויין, כדרך היחידה להצלה. אם היתה בגידה, ואני סבור כי היתה, היא הצדיקה עצמה ברצון הביולוגי להתקיים. תנועה המתנגדת למהפכה מוצאת צידוק לעצמה בהוקים וב"ריאליזם", שעה שהמהפכה מוצאת צידוק זה כחוסר ברירה ובאידיאליזם. הרציחות בערים קרלויבך וקרליבו — כזוועתם המחושבת עד הסוף — היו מעבר לתפיסתם של משתפי הפעולה עם גרמניה ולמתנגדיה כאחד, וניתן היה להתקומם נגדן רק באמצעות תנועה, אשר אויביה הציעו לה את המוות, כאלטרנטיבה האחת והיחידה.

ללא קשר עם זוועות אלו, היה למלחמה כוח בלתי-רגיל לשנות בן-לילה את אופיים של אנשים, יעדים ומקומות. באוויצה שרר מחסור ומתח, סבל וריקבון, החנויות ריקות, כיכר השוק שוממה. רק המתפרות והמאפיות עבדו במלוא הקיטור, מאחר שתוצרתן היתה מיועדת לצבא. הרחובות והגנים הציבוריים היו עזובים; נראו בהם רק אנשים מועטים — רובם קשישים — שסבו פה ושם ולבושם עלוב, אף-על-פי שהמלחמה רק זה החלה.

בשהגעתי נאמר לי, כי רנקוביץ נמצא בצ'אצ'ק, נושא ונותן עם הצ'טניקים. התקשרתי איתו טלפונית למיפקדה, הוא ביקש למסור לטיטו את הנקודות הבסיסיות של ההסכם. לא רק שלא נשמעה בקולו כל הסתייגות "מצונזרת" מפני, אלא שבאמת שמח לשוחח עימי. באשר לדוויוביץ — ביקרתי אותו בבית החולים בסבוינו, שם החלים מפצע רציני, שנגרם לו בקרב עם הצ'טניקים בסביבות פודגה, אולם יחסי הקרובים ביותר באותם ימים היו עם קרדלי ועם לולה ריבאר.

גם אילולא ידעתי על סלידתו של טיטו מיצירת תיאוריות, לא הייתי יכול לדון עימו — כל-כך טרוד היה — בכמה בעיות שהציקו לי; כמו למשל — האם מתחוללת מהפכה ביוגוסלאביה וכלום הגיעה הלוחמה בסרביה למימדים כאלה, עד שניתן לבנותה בשם התקוממות לאומית, כפי שכבר נהגת התעמולה המפלגתית? בשל הביקורת שמתח במכתבו על השקפותי, נודעה לשאלת המהפכה חשיבות מברעת לגבי. יכול הייתי לדון בבעיות אלו עם לולה ריבאר כאוות נפשי, אולם לא עלה בידי לקבל כל הסברים מפיו. מכיון שברוב המקרים היה זה הוא אשר ביקש הסברים ממני. פנית אל קרדלי ביתר תקווה, מכיון שלמעשה היה התיאורטיקן הרשמי של המפלגה, ומאחר שדנתי עימו בעניינים דומים לפני פרוץ המלחמה.

קרדלי האמין גם הוא, שכבר החלה המהפכה ביוגוסלאביה; בסרביה, על פעריה החברתיים ופיצולה הפוליטי, מורגש הדבר יותר מאשר במונטנגרו. אין ספק, שאין זו מהפכה פרולטרית "טהורה". ההתקוממות נגד הכיבוש עשתה את המהפכה ללאומית, שעה שפשיטת הרגל של השלטון הישן ושיתוף הפעולה שלו עם האויב, דחפו את הקומוניסטים קדימה, לעמדת מנהיגות. ברם, אם נעשה שימוש במונח "מהפכה" יבואו הריאקציונרים והפרופאשיסטים ויתארו את המאבק המזויין נגד הכיבוש, במאבקם של הקומוניסטים למען שלטונם הם ושלטון הסובייטים. ולכן היה זה, מבחינה טקטית, נכון יותר — וביחוד לאור העובדה, שכך סברו גם

הקומוניסטרן וההנהגה הסובייטית — לא לנופף יתר על המידה במימרות מהפכניות. המונח "מאבק לשחרור לאומי" היה מושך ומדויק יותר. כהסבר זה לא היה כל חידוש לבני, אך מסיבה זו עצמה גרם לי נחת, ברור כשמש, שבמונטנגרו לא עשיתי דבר שיש בו כדי להגביל את המאבק; כל שעשיתי היה להתאים את התודעה הדוגמאית של המנהיגות המפלגתית, למציאות של ההתקוממות.

מכל מקום, ועל אף הבדלי המינוח, באו המאבק המזויין והניסיון באוויצה וגילו את נטיותיה של ההתקוממות באורח חד-משמעי. כל המפלגות הפוליטיות ביוגוסלאביה התפרקו, פרט למפלגה הקומוניסטית ולנוער הקומוניסטי (מקוי). במפלגות הדמור-קרטיות נמצאו יחידים, לרבות אנשים בעלי מעמד, אשר היו בעד ההתקוממות ושיתפו פעולה עם הקומוניסטים — אולם לא נמצאה שום קבוצה שעשתה כן ללא הסתייגות. בללית, התחלקה סרביה לשלוש קבוצות. הקבוצה הראשונה תמכה בשיתוף פעולה מקומי עם כוחות הכיבוש. נציגה של קבוצה זו, כעל ההשפעה הגדולה ביותר, היה הפאשיסט דימיטרי ליוטיץ. הגנרל מולן נדיץ, מי שהיה שר המלחמה המלוכני, הציב עצמו בראש הקבוצה, בכך שנעשה ראש ממשלה עם פרוץ ההתנגשות המזויינת. הקבוצה השנייה היתה בעד המתנה עד שיהיו תנאים "מתאימים" למאבק מזויין. בראשה עמד קולונל דרז'ה מיכאילוביץ. הגרעין של קבוצה זו היו קצינים מלוחמים שברחו ליערות; תמכו בה מספר רב של נאמני המשטר הישן. הקבוצה השלישית היתה בעד מאבק מזויין ללא תנאי נגד כוחות הכיבוש, והקמתו ההדרגתית של משטר חברתי ומדיני חדש. קבוצה זו הונהגה על ידי הקומוניסטים.

במהלך המלחמה היו לזרמים אלה השפעות משתנות. ברם, מאחר שהסמכות המדינית בכפרים התרכזו במנגנון המינהלי, קל היה לקומוניסטים להגיע לסמכות זו ולזכות מיד בתמיכה. הצ'טניקים של מיכאילוביץ היו ראשוני הבורחים ליערות. בנוסף לכך, היתה להם התנגשות אחת או שתיים — כשהם נמצאים בעמדות מגן — עם הגרמנים. אולם בגלל מעשי הנקם ומדיניות ההמתנה של הממשלה הגולה, התנגדו למאבק מזויין, פרט למאבק נגד האוסטרים הקרואטים, שהם פאשיסטים לכל דבר. אולם כוחם ההולך וגובר של הקומוניסטים ומבצעייהם הצבאיים אילצו את הצ'טניקים לנקוט עמדה, מאחר שעקרונות היו נגד הכיבוש. הצטרפו גם הם למאבק ופיהושים תיאמו את פעולותיהם עם הקומוניסטים. בכך, שטענו לחוקיות, השיגו אפילו יתרון מספרי על הקומוניסטים. אולם איזה מין יתרון היה זה? כרוב המקרים על גבי הנייר בלבד, או שאותו יתרון מספרי ייצג אנשים ששוטטו בכפרים. בהתקפות משותפות על ערים גדולות היו הצ'טניקים נסוגים ברעעים הקריטיים ביותר ובכך חושפים את האגף הקומוניסטי, לא מתוך בגידה, אלא מחוסר אירגון והיעדר רוח-קרבית.

אוויצה שימשה מידגם בולט לראשית הפילוג בין הפרטיזאנים לצ'טניקים. הצ'טניקים נכנסו לעיר והחלו לשתות ולהגוג מבלי לנקוף אצבע למען ההתגייסות למלחמה; כמה מהם אפילו הטילו אימתם על תושבי העיר. הקומוניסטים הגיעו לעיר יומיים לאחר מכן, ומיד החלו לארגן את המימשל, את הנוער, את הפועלים, את הבלבלה וכמובן, גם את ייצור התחמושת ותיקון הרובים. כעבור מספר ימים הוצאו הצ'טניקים

מן העיר ללא מאבק, היו גם מקרים הפוכים — הצ'טניקים, אשר נשענו על המסורתיות הכפרית, כבשו ערים מידי הפרטיזאנים.

במלחמה, כמו במשא ומתן, הונאה ותחבולה הינם הכרח בל יגונה. אולם מהפכה והתנגדות למהפכה אינן יכולות להסתתר זו מפני זו. לקומוניסטים לא היתה כל סיבה, באותה עת, להתנגש עם הצ'טניקים. (מוסקבה לא רצתה בהתנגשות כזו, בשל קשריה עם בריטניה הגדולה). אולם הצ'טניקים לא יכלו להבליג נוכח התמוטטות שלטונם והקץ לסמכותם, עוד בטרם הגיעה המלחמה לסיומה. לא ניתן לעשות מהפכה בלי מנהיגים המסוגלים לשלב מציאות באוטופיה. אך דבר זה נחייב גם אמונה כי המהפכה היא כורח המציאות, וכן יריב המבקש למצוא בעבר אותה מציאות ואידיאל.

יום לאחר שנחתם הסכם טיטו-מיכאילוביץ — הסכם צנוע כשלעצמו — הרנו הצ'טניקים מפקד פרטיזאני. כעשרה ימים לאחר מכן עלו הצ'טניקים על אוז'יצה והפרו הסכם זה בגסות. למרות זאת לא היה אחד מכוין אנשי הפיקוד העליון באו'יצה, שיטען כי הצ'טניקים חתמו על ההסכם עם הפרטיזאנים, רק על מנת לחפות על כוונותיהם הדוגיות. בעצם, נטו לייחס את הרצח לצ'טניקים המקומיים בפווגה ולא לדרז'ה מיכאילוביץ. אולם עתה האמינו הכל, שמשוהו השתנה, לאחר ההסכם, בקרב ההנהגה הצ'טניקית — שמיפקדתו של דרז'ה קיבלה בוודאי הוראה מהממשלה הגולה, ואולי מהבריטים עצמם, לתקוף את הקומוניסטים. הצ'טניקים הכינו אותה התקפה בסודיות, כשהם ממקדים את עיקר המיתקפה על אוז'יצה, מקום מושבה של ההנהגה הקומוניסטית. אולם ההכנות של הצ'טניקים היו כליכך מרושלות ונעדרות אמצעי-ההירות, עד שנקל היה לפרטיזאנים לגלותן בעוד מועד. טיטו גייס את היחידות לפני ההתקפה, הכניע את הצ'טניקים בקלות יחסית — אם כי לא בלי אבידות — וכבש מידם את החלק הארי משטחי שליטתם. לאור הסכנה שאימה על מיפקדתו, חיפש דרז'ה דרכים למשא ומתן מהודש. רנקוביץ חתם על הסכם חדש בצ'אצ'ק — הסכם שהיה מבוסס ומשמעותי יותר, אלא שגם הוא הפך לפיסת נייר.

על אף השמחה על הנצחונות, לא ראתה הנהגת המפלגה בעין יפה את הסיכסוך עם הצ'טניקים, ועוד פחות מכן סברה שהוא רצוי. טיטו גילה אומץ-לב, אך גם דאגה. כבר אז היתה לטיטו דעה שלילית על הצ'טניקים; וזאת בשל היעדר אירגון ומשמעת בשורותיהם והפרימיטיביות ששלטה במיפקדתו של דרז'ה עצמו. מסתבר, שקבוצת צ'טניקים אחת התכוננה לתקוף אפילו את צוות המשא-ומתן של טיטו, ואף-על-פי-כן, הציע טיטו למיכאילוביץ את תפקיד מפקד הכוחות המאוחדים בסרביה ואולי גם בבוסניה; איני מאמין שיוגוסלאביה כולה נכללה בהצעה, מכיון שהצ'טניקים היוו תנועה סרבית לאומית מובהקת. מאוחר יותר, הזכיר טיטו פרט משעשע במשא-ומתן: דרז'ה הציע לטיטו לשתות מעט "תה של שומג'יה" וטיטו נטל את הכוס ברצון, מבלי לדעת, שהמשקה הוא יי"ש חם; כשנשם לקרבו את האדים האלכוהוליים, כמעט שנחנק, גם קרדלי לא שמח על הסיכסוך, אף-על-פי שראה בהתקפה הצ'טניקית התפתחות "הגיונית" ו"כלתי נמוצת" של מדיניות כוחות

הריאקציה וכוחות סרביה-ירבה. רנקוביץ, כהרגלו, לא הקדיש מחשבה יתירה לעניין, אולם היה ממורמר על שהצ'טניקים בגדו במסורות הלאומיות של סרביה. הוא כינה את הצ'טניקים בשם "קטויקה" — מונח מעורפל במקצת, ממנו משתמע רמז מלגלג ושנון לחוסר-גבריות, מונח אשר לא יחסרו כדוגמתו בזירגון הסרבי, ז'יוביץ היה התקיף ביותר בעמדתו נגד הצ'טניקים, לא משום שנפצע בקרב עימם, אלא מפני שראה בהם אסון לשומג'יה, המוזו המתמרד שלו בסרביה.

הכל זעמו על הטבח שערכו הצ'טניקים בכשלושים מתומכי הפרטיזאנים, רובם נערות ופצועים. הנערות אך זה המקו מבלגראד מבלי לדעת דבר על הסיכסוך בין הצ'טניקים לפרטיזאנים, עשו דרכן לאיזור הבלתי כבוש הקרוב ביותר, שהיה איזור צ'טניקי. הן נהרגו לא הרחק ממיפקדתו של דרז'ה ולפי פקודת קציניו, לגבי סוכני המטרה וקציני יוגוסלאביה המלוכנים, אשר בה זוכו ונכלאו הקומוניסטים בבתי-הסוהר, לא שינתה המלחמה דבר: היה זה "טבעי" ו"חוקי" לסדר השכונות עם הקומוניסטים — ועכשיו באמצעות הכידון וכדור הרובה, בין הנערות היתה גם אולגה ג'ויץ, נערה חולנית אך עובדת מסורה, חברת מפלגה נאמנה וידידתה הטובה של מיטרה. בזמן שהותה בבית הבראה לחולי שחפת, התאהבה אולגה בוולדימיר בקאריץ, חבר הוועד המרכזי של קרואטיה, אחד המנהיגים הבולטים בין הקומוניסטים הקרואטים שלאחר המלחמה. מפעם לפעם נהגה אולגה לבוא לנזכר לראות את בקאריץ, כל אימת שפגשתי בו בעבודת המחתרת שלנו, הייתי מוסר לו, הוך קינטור למחצה, דרישת שלום מחברתו בבלגראד. אותה עת סופר לי גם, שתודות לפקחותו ולמזלו, הצליח אחי הצעיר מיליבו, שכיהן כקומויסאר הפוליטי בפועל בגדוד טקובו, להימלט מכדורי הצ'טניקים בפווגה, שעה שהיה אזרחי לרכבת הגוסעת לאו'יצה. אילו הותירה המלחמה את זכרונות המשתתפים בה ללא פגע, כי אז השינאה והנקמה לא היו הלוהטים שביצרנינו. מרירות רבה אף מזו עוררה הסגרתם לגרמנים של כנאה פרטיזאנים, שנתפסו על ידי הצ'טניקים במירמה, דומה, שמאורעות המלחמה באו לאמת את הדוקטרינה הקומוניסטית, האומרת ששינאה מעמדית ואידיאולוגית חוקה יותר מסולידריות לאומית; דבר זה רק הקשיח את עמדת הקומוניסטים כלפי המשטר הישן.

ההסכם שהתם רנקוביץ עם הצ'טניקים דיבר על הקמת ועדה משותפת שתחקור את הפשעים והסיכסוכים. הוועדה התכנסה, אולם מאוחר מדי: הצ'טניקים כבר החליטו לצאת לקרב, והקומוניסטים — לנקם. מלחמת האזרחים החלה, למרות שאיש לא רצה להודות בכך, וכל צד האשים את זולתו. אותו זמן היה יחסם של הקומוניסטים אל הצ'טניקים טוב יחסית: הם שיחררו איכרים שנפלו לידם ולא ירו כקצינים שנשבו. אין זאת אומרת, שלא היו הריגות — מרביתן הסויות — של תומכי דרז'ה. היות שאם גם היה דרז'ה נגד שיתוף פעולה עם הגרמנים, הרי גם לא תקף את המנגנון המדיני שכפיקוח גרמני ולא את "משמר המדינה" של נדיץ או את "חיל המתנדבים" של לינויץ. ייתכן, שבין אותם אנשים, שהקומוניסטים הוציאו להורג בתורת פאשיסטים או משרתי הכיבוש, היו גם כאלה שתומכי דרז'ה ראו בהם "לאומנים" ו"סרבים טובים". באומה מפולגת, בוגד הינו פשוט אדם הבוגד כצד

שאליו הוא שייך. מלחמת-אחים עקובה שיגאה ודם, יותר מאשר כל מלחמה בין מדינות.

זמן רב לאחר מכן, במסע מסלובניה ליאספה בשנת 1943, פלט קרדלי הערה, כי נעשו "מישגים כיתתיים" חמורים בסרביה בשנת 1941. יכולני רק לשער למה כווננו דבריו, היות שלא חזר לדבר בעניין ואני חשתי שלא בנוח לשאול שאלות. מאחר שהאיש, אשר היה האחראי העיקרי לאותם "מישגים", בוודאי שהיה טיטו; ייתכן, שקרדלי חשש, שמא יש בכונתי לסכסך ביניהם. אני מאמין, כי במילים "מישגים כיתתיים" בסרביה התכוון קרדלי לצרות-המוחין של התעמולה שלנו ואולי גם של אירגוננו, על הפיקוד הקומוניסטי הבלעדי שלו ועל סימני הדרגות שלו וכו' — הכוכב האדום וההצדעה באגרוף קפוץ, ועם זאת, אימץ הוא עצמו, מאוחר יותר, תקנים דומים בסלובניה. או שמא הגדיר כל טעות וכל עמדה השונה מן העמדה הרשמית, כ"מישגה" ו"סטיה"? מכל מקום, אותן הערות לא נראו לי כתגובה כלתי-מודעת מצידו — דבר שכיח אצל פוליטיקאים — לאיזו התרשמות או לרעיון בן-חלוף.

כמבט לאחור אני סבור, כי ייתכן מאוד, שאחד מאותם "מישגים" היה המצעד, שנערך באוויצה ביום השנה למהפכת אוקטובר — כשטיטו וחברי ההנהגה ניצבים על במת ההצדעה; חיקוי ברור למצעדים הנערכים בכיכר האדומה במוסקבה. עדי-ראיה אומרים, שהמיפגן החדיר תחושת התלהבות בצבא; המהפכה עברה רדיקליזציה גוברת ככל שחדרה לשורות העם, ועם זאת, לא ניתן גם להכחיש, שגילויים כגון אלה צמצמו את המאבק נגד הכיבוש ושיוו לקומוניסטים תדמית של שלטון בפני עצמו, שלטון בעל מטרות ושיטות יחודיות. "מישגים" — כלומר, פיצולים פנימיים — מהווים איום על המהפכה: המהפכה היוגוסלאבית לא השלימה עם "מישגים" כגון אלה, ובוודאי שלא עם המשמעותיים שבהם, ובכך עלה בידה לתקן את מישגיה האמיתיים — האשליות באשר לכוחה היא.

השקפתו של טיטו על האיכרים באותה עת היתה, לדעתי, בלתי-מקובלת ואפילו מוזעזעת. ייתכן, שהיה קשר בינה לבין הערתו של קרדלי על ה"מישגים". בשיחה בחדר עבודתו של טיטו העליתי את דבר היענותם של האיכרים לאנשי הגיס החמישי בזמן מסע העוזשין האיטלקי; ואז העיר טיטו ואמר, "האיכר הולך אחר החזק יותר". לאחר מכן, כאשר שימשו הכפרים מקור עיקרי לאספקת צרכיו של הצבא הפרטיזאני, שינינו דעתנו על מעמד האיכרים עד כדי כך, שחשבנו שיש להרחיב את התיאוריה המרכסיסטית על המהפכה, על מנת להדגיש הדגשת יתר את תפקידו של מעמד זה במהפכה. הערתו של טיטו באוויצה שיקפה את החשיבות הבסיסית שיוחסה לפועלים ולסטודנטים ביחידות הפרטיזאניות, ואת כניעתו של האיכר לצד החזק יותר במלחמת האחים. ייתכן גם, שהשקפתו זו של טיטו נבעה מנסיונו בברית המועצות, שבה — בניגוד לתיאוריה היפה, הרואה באיכר איש עמל, ובמעמד האיכרים, בן-ברית טכעי לפרולטריון — משועבדים האיכרים לשלטון המפלגה. אשר להגדרה התעמולנית של המאבק בסרביה כ"התקוממות עממית", הרי שקרדלי ראה בה שלב התחלתי להתקוממות ההמונים. נוכח גישה כזו, רק טבעי לראות

באותם סיכסוכים ראשוניים אות להתקוממות עממית, ביחוד במידה שביטאו את האינטרסים החיוניים של בני העם הסרבי. קיבלתי הסבר זה, עם זאת דבקתי בעקשנות בהשקפה, כי מועיל יותר להתכונן להתקוממות, מאשר להניח, שהיא כבר מתחוללת. ברם, הדיונים בנושא זה נקטעו בשטף המאורעות ונתקבלה הדעה, שההתקוממות פרצה לראשונה בסרביה, וכך הוחלט (בשנת 1945) כי יום 7 ביולי 1941 — היום בו ירה ז'יקה יובנוביץ בכפר בלה קרקוזה, שתי יריות אקדח לעבר אנשי הנייטרמריה ולא לעבר הגרמנים — יצוין כיום השנה להתקוממות הלאומית בסרביה. כשהערתו באותם ימים לרנקוביץ, שהיה עלינו לבחור באירוע חשוב יותר לציון תחילתה של ההתקוממות, השיב, "נו, הרי ידוע לך, שהפיקוד העליון נמצא בסרביה ולכן נוח היה יותר להכריז, כי ההתקוממות התחילה שם".

אף-על-פי-כן, אין ספק, שהיחידות הפרטיזאניות בסרביה, אם כי מספרן היה קטן יחסית, היו מן הגדולות ביותר: 2,500 איש לערך בולייבו, כ-1,600 באוויצה. יחידות אלו היו מורכבות בעיקרן מקומוניסטים ואוהדיהם, והן חדרו לסרביה כולה ויצרו מצב בלתי-נסבל לגרמנים, פגעו בכלכלתה ופיזרו את המינהל של נדיץ. הם שימשו דוגמה לאירגון, הקרבה והסתפקות כמועט. ועם זאת, גיחון העם בחוש מסויים, שהוא בריא יותר מן התיאוריות של המנהיגים; הוא קיבל בשמחה הן את פני הפרטיזאנים והן את פני הצ'טניקים בסרביה, אולם לא הצטרף לשורותיהם הנלחמות זו בזו; בני העם היו מוזעזעים למראה טיכסוך דמים זה; הם חשו בימים האפלים הממששים ובאים, ונתנו ליבם לכוחו הרב והגואה של הכובש.

מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה

בשל "תעמולה עוינת" מעין זה ובשנים שלאחר המלחמה, להישפט לשנות מאסר ארוכות.

וכך, שעה שמיטרה ואני הכנו את דיווחנו על האסיר, שמענו פיצוץ — פיצוץ חזק שלאחריו בא פיצוץ חלש יותר, אולם ללא רעש של מטוס. ביקשנו להמשיך בעבודתנו, אולם לפתע בא שומר במרוצה ולחש על אוזני, שאירעה התפוצצות בבניין הבנק, בו ממוקם הפיקוד העליון. אספנו את ניירותינו, החזרנו את האסיר לתאו ומיהרנו החוצה. במרחק של כמאה וחמישים מטרים מבית המשפט, בסמוך לגן ציבור קטן, פגשנו בטיטו, בזדנקה ובשאר החברים — נזעמים ונסערים. "התקפה על מפעל התחמושת!", אמר טיטו וזילי וזדנקה, כולה חיוורת ופניה מעוותים, לא יכלה להוציא מילה מפיה.

איש לא ידע מה אירע בדיוק, אני פניתי ללכת למיפקדה. רנקוביץ כבר נמצא שם. במחסני הבנק, בהם הקימו הפרטיזאנים מפעל לייצור התחמושת, היו כמה אגפים. האגף הימני שימש למפעל והאגף השמאלי כמיקלט נגד התקפות אוויר. הכניסה מהמיקלט אל המיסדרון, המקשר את שני האגפים, נחסמה בלוחות עץ. הכניסות למיקלט נמצאו במרחק כמה מטרים מן הבנק. מההתפוצצות התנפצו חלונות הבנק וכמה תקרות קרסו תחתן. בבנק פנימה נפצעו מספר אנשים, אולם איש מהם לא באורח חמור.

איש לא ידע כיצד אירע האסון. רימונים התפוצצו בפנים המחסן ועשן היתמו החוצה. המתנדבים הציעו לחסום את הכניסות בלוחות עץ, כדי למנוע כניסת אוויר ובכך להחניק את האש. ההצעה נתקבלה — אולם לא בלב שלם, מהשש שמא נמצא בפנים מישהו בחיים עדיין. חסימת המעברים בוצעה בצורה מרושלת. טיטו חזר למיפקדה, דואג ודואב, ואנו שהינו עימו עד לשעת לילה מאוחרת, לאחר שנשתיימה החסימה.

הגרמנים פתחו במיתקפה על שומג'יה והחלו עולים על אוז'יצה. ייתכן, שסוכנים גרמנים הם אשר גרמו להתפוצצות במפעל התחמושת. אולם טיבת ההתפוצצות ומספר הנפגעים בה לא נקבעו לעולם. היתה הערכה, כי היו כמאה נפגעים. מרביתם פועלים. קצינים צ'יטניקים התרברבו וטענו, שהדבר היה מעשה ידם, אולם בחקירות שהתנהלו לאחר המלחמה — כך סיפר לי רנקוביץ — לא נמצא כל אישור לטענה זו. כמוכן, שייתכן גם שההתפוצצות אירעה כתוצאה מחוסר זהירות. במפעל התחמושת התגלמו כל הטוב וכל הרע שבאילתור פרטיזאני: המפעל הביא תועלת, אולם היה בלתי מהימן. היו בו מעברים צרים, מכונות שנצבו בצפיפות ליד ארגזי אבק שרפה, נורות חשמל מרצדות, חוטי חשמל בלתי תקינים. לאור מצב העניינים האומלל ואמצעי הביטחון הגרועים, נקל לשער, שהיתה באן חבלה.

למחרת נפתחו מחסומי המעברים והוצאו הגוויות — רנקוביץ ואנוכי עזרנו באירגון המיבצע. במיסדרון המקשר את אגפי המחסן עוד אירעו התפוצצויות פה ושם. היה צורך לחלוף על פני הכניסה בויצה ולחדור למעמקים, מקום בו מצאו הפועלים את מותם. כמה גוויות, ביניהן של חברי המפלגה, נמצאו צמודות זו לזו, כשמטפות וסחבות מכסות על פיהן: כשנחסמה היציאה, מתו בחנק.

2

באוז'יצה נטלתי לידי מיד את התפקיד אשר הועד לי. עלה בידי לכתוב אפילו מאמר מערכת ל"בורבה" על הכוננות — בהשראת רוח-הבוגדנות, שפשטה לאחר הסיכסוך לכוננות בברית המועצות, ובהשראת רוח-הבוגדנות, שפשטה לאחר הסיכסוך הצ'יטניקי-פרטיזאני. ברם, בכוננות שעליה כתבתי אני, לא היתה כל התנבאות להתפוצצות שעתידיה היתה לקרות במפעל התחמושת שלנו, שנמצא במרתפים התת-קרקעיים של הבנק. התפוצצות זו אירעה בשעה שלוש אחר הצהריים לערך, ביום 21 בנובמבר 1941.

הייתי עם מיטרה בחדר החקירות של בית הדין הגייד. רנקוביץ ביקשני לסיים את חקירתו של אסיר, שניהל את "הורייזון" (אופקים), חנות-הספרים של המפלגה בפריז לפני המלחמה, ועתה סוכן כפול של הבולשת המלוכנית. ענייני בתי-הכלא נמצאו בדרך כלל בטיפולו של סלובודן פנויץ ובפיקוחו של רנקוביץ; כך נחלה היכרותם ועבודתם המשותפת במשטרה החשאית. הייתי מעורב בחקירה זו, מכיון שהיכרתי במקצת את ענייני "הורייזון", וקיוונו לגלות משהו בעל חשיבות על הגולים בפריז. עלי לומר, שלא עלה בידי לגלות דבר וכי סיימתי את חקירתי תוך מחצית היום, אחר הצהריים. בית-הסוהר התנהל בדרך כלל כדאוי, ולא היה שונה בעיקרו, עד כמה שיכולתי להבחין, מבתי-הסוהר בשנים שלאחר המלחמה. הוא הדין לגבי שיטות החקירה. השימוש בעינויים נעשה באורח סלקטיבי, רק במקרים מיוחדים, והוצאות להורג בוצעו בסודיות, בשעות הלילה. אופייני לתנאים ששררו בבית-הסוהר באוז'יצה, היה מקרה שסח לי עליו פנויץ. הם אסרו פוליטיקאי כפרי מסויים וידוע-שם. כשפנויץ גער בו על נאומיו העויינים נגד הפרטיזאנים, שהם אשר הביאו לו את החופש, השיב: "ישמרני האל מחרות פרטיזאנית וערמומיות בריסית!" הכפרי שוחרר ממאסרו, טיפד פנויץ, משום שלא עשה דבר פרט לכך, שמתח ביקורת על הקומוניסטים. בסוף המלחמה עלול היה אדם להיות מוצא להורג

אף-על-פי שרוב חומר הגלם אבד בהתפוצצות, החלטנו לחזור ולהפעיל את המפעל. ברם, חטיבות 342 ו-113 של הצבא הגרמני כבר התקרבו לאוויצה. ביום 29 בנובמבר בוצע פינוי מזוהז מאוויצה בדרך העולה להר זלטיבור; פינוי הפצועים, מכונות הדפוס, תיבות עם מטבעות כסף, מזון ובגדים, הועד המרכזי נשאר בעיר. בחוסר-מעש ובדאגה התקבצו סביב טיטו והטרדנו אותו בשאלות. השמים התקשרו עבים. טיטו אמר לנו, כי שמע את הגרמנים משוחחים בטלפון. הקשר הטלפוני לא נותק. לאחר ארוחת הצהריים הורה לי וללולה ריבאר לצאת לחזית, להעלות שם את המוראל.

טיטו היכיר את האיזור בו נסתיימו הקרבות טוב יותר מזה בו התנהלו עתה: שם, בצפון-מערבה של סרביה, לחם כחייל אוסטרו-הונגרי נגד סרביה. סיפור זה סיפר לי לפני המלחמה. "היה שם", כך סיפר, "הוביצר סרבי שפגע בנו תדיר. זיהינו את התותח הזה כל אימת שפתח באש; קראנו לו 'ציקולאס הקדוש'". רנקוביץ סח לי, כי בדרכם מבלגראד, כדי להצטרף לפרטיזאנים, העלה טיטו זכרונות על הכפרים, שבהם לחם בשנת 1914. רנקוביץ הזהיר אותנו שלא לדבר על כך, מכיון שהסרבים רגישים לנושא זה. העניין הושתק לאחר-מכן, ביחוד בביוגרפיה של דדייר על טיטו, אשר פרט לכך הינה מפורטת ביותר.

שמח על שסוף סוף יכול אני לעשות משהו, נכנסתי עם לולה למכונת ויצאו לזולייבו. כשעשינו דרכנו בכביש המתפתל העולה לקרנוקוס, שמענו יריות תותח מעלינו, על ההר, המשכנו לנסוע במעלה הכביש, ולאחר שהשלמנו את הסיבוב, ראיתי קבוצת פרטיזאנים יורדת מן ההר. ציוויתי על הנהג לעצור, יצאתי מן המכונת וקראתי לעבר הפרטיזאנים, הם לא הישבו על קראתי, באילו נמצא האויב בקרבת מקום. גם לולה יצא מן המכונת. אותו רגע נעצרה משאית לידנו, בחלקה האחורי היו מספר חיילים, שלושה או ארבעה מהם פצועים. הם סיפרו לנו, כי טנקים גרמנים פרצו קדימה. "היכן נמצאים הגרמנים?" שאלנו שנינו, אולם הם אצו לדרכם מבלי להשיב על שאלתנו.

שעה שלולה ואני חככנו בדעתנו אם לחזור או להמשיך בנסיעה, שמענו יריות הבאות מלמעלה. ככביש, שבו אצה המשאית במידרון, העלה רימון ענן-אבק קטן. פירוש הדבר, שיחידה גרמנית ממוגעת נמצאת על הר קרנוקוס, לשם היו מועדות פנינו. הורינו לנהג לחזור לאחור. כמה רימונים נוספים נזרקו מלמעלה, לעבר המשאית היורדת, ושמענו את טירטורו העמום של מנוע. הורתי לנהג לרדת במהירות האפשרית למישור, לא נפתח עלינו אש. כשהגענו לקראן, חננו את המכונת מאחורי המסבאה, במקום שממנו יכולנו לצפות אל הר קרנוקוס. בקצה ההר ראינו שריוניות של יחידת חלוץ גרמנית. גודד הפרטיזאנים של וולייבו — הכוח הגדול ביותר שעמד לרשותנו ואשר ניתן היה לסמוך עליו; זה שאליו היו מועדות פנינו — הוכרח לסגת ובכחמישה-עשר הקילומטרים, שהפרידו בין אוויצה לבין הגרמנים, לא נותר, למעשה, שום כוח שלנו.

במיסבאה היה מספר גיבר של איכרים. הם התבוננו בנו בהסתייגות, ואפילו בעוינות. מן הניסיון למדתי, שאין הבריות אוהבים צבא נסוג, בנוסף לכך, וכפי שהסביר

לולה, "בין כך וכך מרביתם בעד הצ'טניקים". עוד אנו ממתנינים, הגיע קוקה פופוביץ, הוא היה המפקד בפוסבינה, אולם טיטו קרא לו לחזור כדי לארגן את החילות להגנת אוויצה. קוקה התלונן מרה: "אולם אין לי את מי לארגן! יחידה קטנה אחת עם רובים ושניים או שלושה מקלעים; באלה ניתן לעצור בגרמנים משך שעה או שתיים בלבד, עד שיפרסו את אגפיהם — וגם זאת בתנאי, שהכביש יהיה ממוקש".

היום הגיע לקיצו, רצינו לחזור לאוויצה, אולם המכונות הגרמניות עשו דרכן במורד ובהגיען לקטע המישורי שלמרגלות ההר כיבו את האורות, מנינו חמישים מכונות. הגרמנים תפטו עמדת מפתח והתכוננו ללינת לילה. אפלת הלילה הלבה וגברה ועוינותם של האיכרים נעשתה גלויה יותר. עזבנו את המקום ופנינו לאוויצה, בהצטלבות דרכים נתקלנו ביחידות האספקה שלנו הנסוגות מפוז'גה, אולם הן לא ידעו דבר, פרט לעובדה, שפוז'גה נפלה לידי הגרמנים. נעצרנו על גבעה, עליה נערכו קוקה וחייליו להגן על אוויצה. עזבנו את קוקה ואת מחנהו.

עם הגיענו לאוויצה, ניגשנו למיפקדה לדווח לטיטו. טיטו נבוך — באילו היה הוא האשם בכל. הוא אמר, שיש למקש את הכביש במשך הלילה וכי תשלחנה תגבורות מאוויצה, הלכנו לישון, אותו ערב פונתה מיטרה ושנתי נדדה — כפי שיקרני תמיד לאחר ניסיון קשה או לפני הכרעות גורליות.

קרדלי, לולה ריבאר ומנהיגים אחרים יצאו בהשכמת הבוקר להר זלטיבור, ואילו רנקוביץ ואנכיו נשארו עם טיטו. מטוסים גרמניים חגו מעל אוויצה ומפעם לפעם צלפו אותנו באש מיקלעים, בשעת הצהריים לערך הורה טיטו לרנקוביץ ולי לצאת עם יחידת פוז'גה — פלוגת משמר מעולה, שהוקצחה למיפקדה — אל זלטיבור; הוא יבוא בעקבותינו במכונת. העיר נפרדה מעלינו בשקט. איש לא פתח חלון לנוסף לנו לשלום. אפילו אלה, שהיבנו וחשו צער בגללנו, לא העזו לבכות את עזיבתנו. יצאנו בזה אחר זה, אצים לאורך הרחובות הקטנים, בשעינינו נשואות אל המטוסים מעל. כשהגענו לגבעה, התחלנו לטפס עליה, כדי למלט את נפשנו. למרבה הפלא לא הטרידו אותנו המטוסים, ואף-על-פי-כן נצמדנו אל העצים ואל השיחים.

מפיסגת הגבעה חזרנו והתבוננו לאחור אל אוויצה. מצידה האחד של העיר זרמו הפרטיזאנים בבהלה, למרות שלא נשמעו כל יריות. חדירת הגרמנים נדמתה מוקדמת מדי בעיני: המוקשים היו אמורים לעצור בעדם. מאוחר יותר גודע לנו, כי ייתכן שהמוקשים לא הונחו כלל או שטולקו, כדי לאפשר לשני הטנקים שלנו לעבור; ואז באו הגרמנים והפתיעו את חיילי ההנדסה שלנו. מכל מקום, היה עלינו למהר ולברוח. שנאתי לראות את האויב נכנס לעיר, אשר למדתי לאוהבה, תוך כדי ההצלחות והכשלונות שבמלחמה.

השעה היתה שתיים אחר הצהריים, כשנעצרנו בקרחתייער ליד הדרך, ומבונתו המפוארת של טיטו הגיחה מן הכיוון השני, לעבר צ'איטינה. נהגו סיפר לנו, כי השאיר את טיטו ואת הקפיטן הדסון בנקיק סלע, בקירבת המקום בו עומדים לפוצץ את הכביש, כדי לעצור בעד התקדמותם המהירה של הגרמנים. טיטו והדסון התעכבו כדי להתבונן בלחימה ליד אוויצה, טיטו שלח את נהגו למסור שדר לצ'איטינה.

העובדה שטיטו נותר לברו, לא נשאה חן בעינינו; לאחר התייעצות עם רנקוביץ, נכנסתי למכוננית ונסעתי לחפש אחריו.

עברנו מרחק של שניים-שלושה קילומטרים בלבד, באשר נשמע רעש מטוסים. מאחר שהיה ברור, שמכונניתנו תשמש להם מטרה, הורתי לנהג לעצור בדי לתפוס מחסה. אלון לא היו מטוסי "סטוקה", אלא מפציצים קלים בני שני מנועים — בפי הבראה "דורנירים", שכושר התימרון שלהם עולה על זה של ה"סטוקה". היו שישה או שמונה מטוסים. הם טפו בגובה נמוך; שניים מהם עטו עלינו שעה שיצאנו מן המכוננית, וחרשו את הכביש באש מיקלעים. זחלתי מרחק של כשנים-עשר מטר ושכבתי בתעלה. הנהג גם הוא עשה במוגו, מצידו השני של הכביש, הפצצות נחתו במרחק מה מאיתנו. עשיתי הערכת מצב: במרחק של כמאה מטר מצד שמאל יש שטח פנוי ומאזוריו, על גבעה קטנה, קבוצת עצי אלון. אש המיקלעים חסמה את הדרך, בהכדורים מקפצים מן הסלעים, המתנפצים לרסיסים, חזרתי ועשיתי ניסיון לרוץ לעבר היער, אולם מטוס שני הגיח, צלל עלי, כאומר לחתוך את גופי בכנפיו; שוב נפלתי לארץ. שתיים או שלוש פעמים ניסיתי להימלט מן המקום, אולם בכל פעם עטו עלי המטוסים באש מיקלעים. תחושת העלבון בשל חוסר-האונים היתה חזקה יותר מתחושת הפחד.

ההתקפה האווירית הקיפה שטח בקוטר של כעשרה קילומטרים, והמטוסים, שהגיחו בזה אחר זה, תקפו כל דבר שנקרה בדרכם. המכוננית שלנו שימשה להם אחת המטרות האטרקטיביות ביותר. ההתקפה נמשכה — התבוננתי בשעוני — עשרים דקות בסך הכל. לאחר מכן הטילו שלוש פצצות נוספות. שמעתי אותן חובטות בקרקע, במרחק של כחמישה-עשר מטר ממני והמתנתי, בשקט, להתפוצצות. אדמה וחול כיסו את מעילי והאיזור כולו געש ורעם, כשהאדמה והשמים האפורים כמו נסחפים במערבולת. ההפצצה נמשכה ללא הפוגה, אין רגע למחשבה ועם זאת — דק ראש צלול יכול להושיע. התרוממתי ורצתי למרחק של עוד כחמישה-עשר מטר, ואז הבחנתי במוביל מימי, מעברו השני של הכביש. קראתי אל הנהג שיגיע אלי בריצה, אולם הוא לא שמע אותי. זחלתי לתוך מוביל המים, שבו חשתי בטוח, לפחות מאש מיקלעים, אולם לא יכולתי לראות דבר ולכן חזרתי והרמתי את ראשי. התחלתי לתמרן; כשהגיע מטוס, קפצתי לתוך הערוץ וברגע שחלף, יצאתי מתבונן. חלפה כמחצית השעה ואז הבנתי, כי המטוסים מותקים אותנו למקום, עד שתגיע יחידה ממונעת, ואז, לפתע, שמעתי רעש שונה, עמוק יותר, של מיקלעים ולא ממטוסים. רצוני אל המכוננית, לא היה עוד ספק בליבי, כי הגרמנים פרצו קדימה והם נמצאים במרחק לא רב; ייתכן, שרק מאחורי הפניה שבכביש, הכדורים שלהם כבר שדקו מעל לראשי. קראתי אל הנהג להתניע את המכוננית. הוא קרא בחזרה, כשהוא נמלט בריצה, "היא גיזוקה!"

"סובב את המכוננית לאחור, או שאהרוג אותך!" צעקתי, כשאני מגביה את רובי. הנהג היה מוכן להסיע דק פקידים בכירים ואנשים רמי-מעלה ולא להימלט ליערות, לבן החליט לערוק, אולם לאחר שאימתני עליו חזר וסובב את המכוננית ללא כל קושי, הנזק היחיד שנגרם למכוננית היו שני חורים מכדורים שפגעו בגגה. המכוננית

זוה ממקומה והחלה נוסעת. המטוסים המשיכו לחוג מעלינו, אולם עתה לא נתתי ליבי אליהם. נמלאתי בושה: אני נמלט במכוננית, בדומה לאותם אנשי-שררה של השלטון הישן. היה עלי להגיע אל רנקוביץ; והיה עלינו למצוא את טיסו. בהמשך הדרך נתקלנו במחסום — קרון שהתהפך על צידו, שסוסיו נהרגו. ציוויתי על הנהג לנסוע לצ'איטינה ולמסור לפיקוד המקומי על פריצת-הדרך של הגרמנים בזלטיבור. הנהג הקשיב לי בתשומת-לב והסכים לנסוע, כשהגענו אל החורשות הקטנות נפרדנו, במקום בו השארתי את רנקוביץ עם יחידתו.

אולם לא היה כל זכר לא לרנקוביץ ולא ליחידה. התבוננתי סביבי: מצד שמאל השתרע שטח חשוף — בוודאי שאינם שם. לצד ימין היתה ביקעה זרועה סלעים. לא נראה היה שירדו בערוץ המסוכן, אף-על-פי שלאחר מכן התברר, שאומנם כך בדיוק עשו. באותו רגע הבחנתי בחמישה או שישה פרטיזאנים החוצים בריצה פיתחה ביער. עלה על דעתי, שייתכן שהללו הם המאטף של יחידתו של רנקוביץ, ולכן הלכתי בזהירות בעקבותיהם.

כשהגעתי למידרוך ההר ועדיין נמצאתי במדווק של במאה מטרים מהפיסגה, שמעתי אש כבדה של מיקלעים מאחורי ושריקת בדודים מעל לראשי. בפנייה בכביש, במרחק של כחמש מאות מטר, נצבו שתי שריוניות, מיקלעיהן המטירו אש. כהרף עין הבנתי, שהם יורים לעברי — איש מלבדי לא נמצא שם. נמלטתי מהר ככל יכולתי, כשהכדורים מעלים נשיפות-אבק סביבי. נדמה היה לי, שרגלי משותקות, שאינני יכול לרוץ מהר כפי שחייב אני לרוץ. נזכרתי בסיפורים מימי ילדותי, על אנשים שמתו מפני שרגליהם לא עמדו להם — ויחד עם רגליהם נתקפו בשיתוק מוחין. קרוב לוודאי, שגם אני הולך למות ואיש לא ידע היכן מקום קבורתי. לפתע נעשה דובי בבר ומסורבל, רצייתי להיפטר ממנו. ייתכן כי כך הייתי עושה, אילו לא תחושת הבושה ורגש האחריות, הזלטתי לרוץ בויג-זאגים — תחילה למרחק קצר ואחר למרחק גדול. כנראה, שרציתי במהירות דבה מאוד, כי כאשר קפצתי לבסוף מעל פיסגת ההר, בתחושה של שמחה קנטרנית, נשמתי ונשפתי בכבדות.

כפסיעות קלילות ירדתי בעברו השני של ההר, הכבישים סובבו את ההרים, ושוב לא היתה לי סיבה לחשוש מפני הגרמנים. בדרכי מצאתי קנה-מיקלע עזוב, הרמתי ונשאתי אותו על כתפי. כשירדתי והגעתי למקום סתר, בקצה השביל, מצאתי תריסר פרטיזאנים עייפים ונדכאים.

"מי מכם הפקיד מיקלע?" שאלתי. איש לא השיב לי, אולם הבחנתי בבחור בלתי חמוש, שחלק מלבושו בלבוש איכרים. "הנה, קח את זה; ודא ששוב לא יקרה לך כדבר הזה". פרטיזאנים אלה היו מיחידות שונות. איש מהם לא שמע על רנקוביץ ועל חייליו. לא היה להם מושג מי אני, אולם מראי והתנהגותי בוודאי הרשימו אותם. ערכתני אותם לכיתה-חיילים, חיילים חדלים להיות חיילים ברגע שהם מאבדים את מפקדם.

עוד לפני הנסיגה מאוזיצה, נבחרה קרליב וודה (כיום פרטיזאנסקה וודה) כמקום מרשבו ההדוש של הוועד המרכזי, כלומר: של הפיקוד העליון. רד הלילה ואיש לא ידע את הדרך; גם לא צעיר מזלטיבור, אשר סבר כי עם נפילתה של אוזיצה בסתימה

המלחמה והוא שם דרכו הביתה. הוא אומנם הוביל אותנו אל כפרו. פיודתי את האנשים בעמדות לתחמה וניגשתי לבית הקרוב ביותר. דפקתי על הדלת. מישהו זו בפנים הבית ולבסוף נפתחה הדלת. בעל הבית מיאן לשמש לנו מורה-דרך, לדביון — מכיון שכבר עלה על יצועו ואינו חש בטוב. כל זעמי האצור נגד הגרמנים, אשר הלך וגבר במרוצת אותו יום, עלה על גדותיו. שלא לדבר על הכעס שתקפני למראה האיכר הזה, שצריך היה להיות בשדה הקרב ולהילחם למען מולדתו, במקום לשכב במיטה ליד אשתו. "התכוונן לצאת!" צעקתי, "או שאהרוג אותך, אפילו אם שוכנות בקרבך תשע נשמות!" אין ספק, שהייתי מממש את איומי, אילו לא מיהר האיכר להעתר לי, כשהוא רק מתחנן, שגם שכנו יתלווה אליו. לאחר מכן שוחחנו בניחותא עם האיכרים והצענו להם סיגריות.

בקרלייב וודה היו שניים-שלושה בתי-מלון קטנים וכמה חווילות, שהגדולה בהן היתה שייכת לעורך-דין בשם פבלוביץ. לא קשה היה לנחש, כי חברי הוועד המרכזי מתאכסנים בחווילה זו. בדרך המובילה אל אחת החווילות עמדו משאיות עם אספקה בהן הצטופפו גם הפצועים והפליטים. באקראי נפגשתי עם ולאדימיר דדיר, שאיים על מישהו באקדח גדול. הוא שמח לראותני והסביר, "שער בנפשך, אדם זה מפיץ שמועה, שאודיזה נפלה!" לקחתיו הצידה ולחשתי על אוזנו, לא בלי ציניות, "הגרמנים כבר הגיעו לזלטיבור. הם נמצאים כבר במצ'קט!"

היה כבר קרוב לחצות, אולם קרדלי, זיויוביץ, פיליפ קליין והכומר ולאדה זקבץ עוד היו ערים. הבאתי להם את הידיעה על הפריצה הגרמנית. הם הפצירו בי לשכב לישון. עליתי למעלה וצנחתי על המיטה. לא יכולתי להירדם, אולם השכיבה כשלעצמה הביאה מנוחה לגופי הרצוף. בסמוך לשעה שתיים בבוקר שמעתי המולה. ירדתי למטה. נמצא שם טיטו, מגפיים מרופשים לרגליו והוא עייף מאוד ומיואש. הוא סח לנו את הקורות אותו. דק יצאו הוא, הקפיטן הדסון ובני-לווייתם מאודיזה ומטוסים גרמנים פתחו בהתקפה. הם גחנו מאחורי קיר, שעה שהמטוסים הפציצו את השטח סביבם. אולם כנראה שלא נתגלו לעיני הטייסים. כעבור זמן מה יצאו המלווים וגילו יחידת תותחנים גרמנית. למעשה, שמעו פקודות הניתנות בגרמנית. אחר גילגלו עצמם לאפיק של נחל, והצליחו להימלט לאורך הערוץ.

לי היה ברור, שעם בוקר ימשיכו הגרמנים בהתקדמותם. טיטו הסכים לנסיגה כללית נוספת. לא היו לנו יחידות-עוד מאודיזה כדי להאט באמצעותן את התקדמות הגרמנים. טיטו, קרדלי וזיויוביץ יצאו לדרך והשאר יצאו אחריהם. מרגוביץ טרם הגיעו ידיעות. בחיפזון רב אידגנתי את הטענתם של עשרים ארגונים מלאים מטבעות כסף על משאית ואחר נסעתי למצוא מקום מתאים לשמירתם. את העברת הדפוס, הנייר ועותקים של ספרו של סטלין "ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית בבריה"מ", אשר טרם נכרכו, מסרתי לידי הנאמנות של מריאן סטילינוביץ, שהיה קומוניסט ותיק. מזלנו לא שיחק לנו עם ספר זה, אף-על-פי שהתייחסנו אליו כאל ספר מספרי הקודש. מעשה שטן כמו מנע מאיתנו תמיד מלהדפיסו.

כחמישה-עשר קילומטר מקרלייב וודה נפרץ בקיע בכביש. חברי הוועד המרכזי יצאו ממכוניותיהם ועשו דרכם ברגל אל הכפר דרגליקה; אחדים המשיכו עוד באותו

יום עד לסנג'אק. באשר לי — מצאתי מקום טוב, ליד נחל, וקברתי בו את הכסף. היתה זו עבודה מפרכת, לחפור בקור ולשאת את הארגזים, שמשקלם קרוב למאה ליטרות. השלג שירד ללא הפוגה הבטיח לכסות את עקבותינו. ואומנם נשארו הארגזים חבויים באותו מקום עד 1943, כאשר גאות וסתף חשפו את התיבות והאיכרים גנבו את הכסף.

מזלו של סטילינוביץ לא שיחק לו עם הדפוס ועם "ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית בבריה"מ"; המשאית שלו גויסה להעברת פצועים ואת הדפוס והנייר הורידו מעליה ואיחסנו אותם בבית קטן, ליד הכביש. עם שחר חלפתי על פני סטילינוביץ, שישב מיואש ליד אותו בית. העליתי אותו ואת אנשיו למשאית שלי.

בברווזה גלאווה, מקום בו נקטע הכביש, הבחנתי בארגזי אספקה שהיו מונחים בשוחות, ממתנים להעברה. גם מכוניתו של טיטו נמצאה שם, ניצבת על גלגליה. היתה זו אותה גקודה שכה אספה אותנו המשאית, רק לפני זמן קצר, כשהגעתי ממונטנגרו. עשיתי דרכי לאורכו של רכס, אשר מאחוריו שכן הכפר דרגליצה ובו פונדק וכמה צריפים. הפונדק והצריפים היו מלאים פרטיואנים, עד אפס מקום. והמקום עצמו היה דומה יותר למחנה פליטים מאשר למחנה צבאי. בביתקתה סמוכה מצאתי את טיטו יחד עם זדנקה וכמה שומרים. הוא היה עייף ואומלל, אחוז דאגה לפצועים וליחידות אשר הגנו על אוזיזה. יצאנו לטייל ושוחחנו על בעיותינו ועל האחריות המוטלת עלינו. טיטו הסכים, שעלינו לנסות ולהוציא את הדפוס בשעות הערב ונתן פקודה לאסוף את האספקה המוטלת בצד הכביש. היה יום מעונן וירד מעט שלג וכך הניחו אותנו המטוסים לנפשנו. שכבתי לנח, אולם לאחד כשתי שעות קמתי על מנת לפקח ולזרוז את פינוי האספקה. חברי המפלגה, רובם פועלים התכנסו למקום אחד והמשכנו בעיסוקינו.

אותו ערב יצא טיטו ברגל לסנג'אק; אני אספתי כעשרים חברים, ביניהם גם את דדיר; לערך בשעה עשר בלילה עלינו על משאית ובלי להדליק את אורותיה הקדמיים, חזרנו כדי להעמיס את הדפוס, שנשאר לצד הדרך. דדיר העיד, כי אני לוקח עימי יותר מדי "חברים אחראיים", על כך השיבותי, "אני שומר על הקאדרים שלנו!" לא ידענו היכן נמצאים הגרמנים, אולם בדרכנו פגשנו כמה איכרים, שסיפרו לנו, כי שתי מכוניות גרמניות היו באותו מקום והזרו כלעומת שבאו. הדפוס שלנו נמצא עדיין במרחק של חמישה או שישה קילומטרים מסוכנים למעבר. הכביש, שבלט בכהותו על רקע הטרשים הלכנים והערומים, ובאפרוריותו על רקע עצי האורן הכהים, הובילנו לאט מדי לעבר מטרתנו; ומהר, מהר מדי, לעבר הבלתי-נדע, שהוא נורא עוד יותר. ידענו שעלולים אנו להיפגש עם חיל חלוץ גרמני, אולם תלינו את תקוותנו בחשכת-הליל ובשיגרת-המסורת הצבאית של האויב — בני בריתם הכתומים והנאמנים של לוחמי גרילה. שני רובים אוטומטיים וכעשרה רובים ומיקלעים על גג המשאית נמצאו במצב הכן, להשיב לכל מטח כדורים של האויב.

אולם הכל נסתים בכי טוב. הגרמנים חנו בקרלייב וודה. לעת בוקר נשמעו כמה יריות מאותו ביוון, וחלפה בקרבנו ההדגשה הנוראה, כי הרגו את הפצועים קשה, אשר לא עלה בידינו לפנותם. כשהגענו למחוז חפצנו, מיהרנו להעמיס את הדפוס.

את העלונים ואת "ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית בברייה" וחזרו לבורוה גלאוה. פירקנו את מטענו ודחפנו את המשאית, שהתגלגלה והתנפצה למטה, בביקעה.

בשעה שתיים או שלוש לפנות בוקר של ה-1 בדצמבר גהרתי סוף סוף לרצפה, בין החילים, בכית הקטן שבו התגורר טיטו יום קודם לכן, וישנתי שינה עמוקה ושליחה. אולם עם שחר כבר קמת. היה עלי להעיר את האנשים ולהמשיך את הפינוי מהביקעה, בדרכי-עפר ושבילים, לסנג'אק, עודם עייפים, כמו החילים מאצל המדורות והקומקומים והחלו לזוז. פועל בעלי-גוף מאוזיץ, בחור עליו שניתן לסמוך עליו, נטל קבוצת אנשים אל הביקעה שבמורד הכביש, שעה ששתי מחלקות שזה עתה התארגנו, נעו לאורך הרכס, כדי לחפות על הכביש המוביל לדרגליקה.

בסביבות השעה שמונה, כשאכלתי ארוחת בוקר באכסניה, נשמע קול יריות לא הרחק מאיתנו. מיהרנו לצאת החוצה: היריות נשמעו מעברו השני של ההר, שבו היה הכביש קטוע. אנשים חלפו במרוצה על פני הבתים, כשפניהם אל הכביש ואל השדות. ואילו אותן שתי מחלקות אצו במורדות ההר כמי שקפאן שד.

יחידות הדוגלות באותם אידיאלים, שאנשיהן אינם מכירים אלה את אלה, אינן מסוגלות להסתכן בקרב. יחידות גרילה מהפכניות מפתחות לעצמן חוש עצמי למה שהן מסוגלות לבצע, והחובה על מפקדיהן ללמוד להכיר חוש זה, אם רוצים הם שפקודותיהם אכן יוצאו אל הפועל. לקבץ חבורת אנשים ולמנות להם מפקדים טובים, אין פירושו שיש לך יחידה המוכנה לצאת לקרב, ביחוד לא בזמן נסיגה ולאחר מפלה.

עליתי בריצה אל הרכס שמעל לאכסניה כדי לראות מה קורה. וולדו דדיר ומירקו טומיץ היו עימי. הגרמנים הגיעו עם שתי משאיות ושיריוניות, עד לביקע שבכביש. הם נמצאו במרחק של שבע מאות עד שמונה מאות מטר מאיתנו, ויכולנו לראות כל שמתרחש. כיתת רובאים גרמנית נעה אל הביקעה, למטה, שעה שכדורים התעופפו סביבנו. האנשים שניסו להוציא את ארגוני האספקה, למען הדפוס ולמען "ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית", לא יכלו לנוע ממקומם. השומרים, שהוצבו עלי-דינו בכביש, או שברחו או שהסתתרו בבתים.

לא נותרה לנו ברירה, אלא להימלט. סוסו של טיטו הובא אלינו בליל אמש, לאחר שטיטו נסע. היה זה סוס נפלא, וחשתי בושה על שחיבב אני להפקיר את סוסו של המפקד העליון, עמדתו לפני האורווה על מנת לשחרר את הסוסים. בשמלתי יחד עם טומיץ, קרא אלי דדיר, "ברח מהר, ג'ידו, אחרת יהרגוך הגרמנים!" אולם אני לא ברחתי. הרגשתי של דדיר לא היתה טובה — הוא נדמה בעיניו כמי שזנח אותי. לאחר המלחמה, כשהיו לו תילוקי-דעות עם הוועד המרכזי, סיפר לי, שטיטו סח לו, שהתלוננתי עליו, אם אמרתי משהו, בוודאי היה זה תוך התבדחות וללא כל כוונות רעות: דדיר נהג בדרך ראציונלית יותר ממני, וכמובן שאיש איננו יכול להאשים את מירקו טומיץ במורד לב — אדם שקיפח את חייו בבלגראד בקרב יריות עם סובני משטרה.

לפני האכסניה עמדו שני ארגזים מלאים מטבעות כסף, סיפרתי לאשת האכסנאי מה נמצא בארגזים, ושעה שסידרתי את האופפים ואת הרתמות של הסוסים, הרימה

מכסה מעל פתח מוסווה בערמת זבל, שבפינת האורווה, והטילה את הארגזים לתוך בור. מכיון שבאותו חבל ארץ שלטו אז אנשיו של נדיץ, היה עלי לשלוח בלילה את אנשי לקבל את הארגזים בחזרה. היה לנו יחס פאטריארכלי, של עכ"ם, לכסף. תמיד נשאנו עימנו כמה ארגזי כסף מתוך אמונה, שייחזן שנזדקק לו במצב קריטי כלשהו, אף-על-פי שאיש כבר לא ייחס למטבעות כסף ערך רב מדי.

הוצאתי את הסוסים מן האורווה. במורד הרכס אצה רצה "ורה הבלונדית" — דארה פבלוביץ, נערה בריאה, אמיצת-לב ונאה — פרועה ומתנשמת, שקראה לעברי, "ג'ידו אחי-הסנדקאי, אל תשאירני!" ל"אחי-הסנדקאי" הזה לא היתה כל אחיזה במציאות. (היא הצליחה להימלט מהביקעה, אולם אחר כך נפלה בשבי בסרביה והוצאה להורג יחד עם אחותה — אך לפני כן רקדה וריקוד קוזאקי — כדי להכעיסם). היא לא ידעה לרכב ואני עזרתי לה לעלות אל האוכף, הכנסתי את רגליה לרכובות ואמרתי לה להיצמד חזק לגברי-האוכף. קשרתי את סוסה לסוסי ויצאנו לדרך בדהרה איטית. הסוסים היו עצבניים, אולם ורה הבלונדית נשארה צמודה לסוסה.

במורד הפיסגה השגנו את דדיר וטומיץ. דדיר צלע, מאהר שהפצע ברגלו לא נרפא כליל, התחלנו לפטפט להנאתנו, בטוחים שנמלטנו מן ההתקפה הגרמנית. אולם כשהגענו אל קצה הרכס, הומטרו עלינו כדורים ממיקלע, שניצב על גבעה מעל לאכסניה, ומטוס חג מעל ראשינו. וכך נמשך הדבר כל שעות אחר הצהריים, כשהגרמנים רודפים אחרינו מהר אחד למשנהו. התבוננתי בהם במשקפת: אנשים צעירים ומלאי-חיים בצווארוניהם הפתוחים. ייתכן, כי הפיקוד הגרמני העליון סבל ממסורות שבשיגרה, אולם אנשי השורה היו בעלי יוזמה וכשרון אילתור. אין פלא, שלא נתנו ליבם ליריות הספוראדיות שלנו; הם היו מתקדמים, ללא-רתיעה, גם אילו היתה האש שלנו "מאורגנת" טוב יותר. היינו צריכים לרכו את אנשינו הפזורים בשטח ולהמשיך בנסיגה; לפוש ולנשום קמעה, לפני שהגרמנים יבואו בעקבותינו. דומה היה בעיני, שבל גרמני רודף אחרי אישית ואני בטוח, שגם האחרים הרגישו כמוני: המלחמה והאויב מצטיירים בעיני החייל בדמותם האמיתית, כאשר הם הופכים להיות לגורלו האישי.

עם ערב הניסו אותנו אל עברו השני של נהר אובקה. זה היה גבול האיזור האיטלקי, אולם לא יכולנו להיות בטוחים, שהגרמנים אומנם יתנו ליבם לדבר. רצתי לכפר רדויניה ובחיפזון אספתי כחמישה-עשר חברי מפלגה עם תתי-מיקלעים להגן על הגשר שעל הנהר אובקה; המיקלעים הגרמנים לא חדלו לירות, כשהפליטים והחיילים מתפורים לבל עבר, על ההר הגשקף אל רדויניה. לבסוף נעצרו הגרמנים. לאחר שטיהרו את השטח, השאירו לבני בריתם, האיטלקים, לטפל בשאריות. טיטו וחברי הוועד המרכזי התאכסנו בכמה בתים שעל ההר, הגשקף אל רדויניה, ובערב ניגשתי לראותם. טיטו שמת על שהצלתי את סוסו, אולם מיהר לדבר בנושא אחר. הוא סח לנו בהתרגשות רבה, "קיבלתי דוח — רנקוביץ מכנס את החיילים!" כפי שהתברר לאחר מכן, לא בדיוק כך היה הדבר: רנקוביץ קיבץ כשלוש מאות חייל ושלח רבים מהם לרדויניה. אולם טיטו נאחז בקדחתנות בכל ידיעה טובה. הוחלט, כי מספר יחידות חייבות לחזור מיד לסרביה. הסרבים לחצו, ללא הרף, כדי

שהחלטה זו תתקבל. הם התגעגעו לבתיהם והיו מאוכזבים מן העוני והעוובה ששררו בהרי סנג'אק. הקפיטן הדסון ביקש גם הוא לשוב עם הסרבים, כדי לחזור ולהצטרף אל דרז'ה מיכאילוביץ. נהגנו עם הדסון בהגינות, אף-על-פי שהיו מי שאמרו, שהוא מצדד עם דרז'ה וכי אין הוא מעביר מידע בן לממשלתו: כיצד ניתן להסביר אחרת את שידורי הבי.בי.סי. ואת שידורי דרז'ה מוסקבה, שהיו רצופים מידע מסולף והעדיפו צד אחד על משנהו? לחשתי על אוזנו של טיטו, כי בזמן שבדקתי ופיניתי את הציוד והמזון ברדויניה, נתתי פקודה להסתיר את משדר הרדיו של הדסון. להדסון סיפרתי, שאנו עדיין מחפשים אחר המשדר. טיטו העיר, "אין זה הגיוני — לאתר הכל, הוא בן-בריתנו". למחרת החזרתי את המשדר "האבוד" להדסון.

לאחר זמן נודע לנו, כי ביום 30 בנובמבר הרגו הגרמנים את פצועינו בקרלייב וודה, דדייר לא יכול היה לדעת את הדבר באותה עת, אף-על-פי שרשם זאת כיומנו בתאריך הנכון. לפי ההערכה היו שם כתשעים פצועים ומספר כלתי ידוע של אנשי רפואה. הפצועים התפזרו על פני מדרונות ההרים החשופים, והגרמנים רדפו וחיפשו אחריהם בכל ביקעה ובכל נקי-סלע. מירדף זה עיכב את התקדמות הגרמנים, ומסיבה זו גם לא הניסו אותנו לעבר סנג'אק עד ליום 1 בדצמבר. המנהיגים זעמו וליבם נשבר על מעשי הגרמנים, ביחוד לאור העובדה, שיום קודם לכן שיחררנו 250 שכויים גרמנים, גם בנסיכות אלו, לא ראינו מישגה בהחלטתנו של טיטו לשחרר את השבויים הגרמנים, וכי מה יכולנו לעשות עם שבויים רכים בל כך בהרים חשופים אלה? נזכרנו ב"מישגים החינוכיים" עם השבויים הגרמנים; לאחר קרוב לשני חודשי עבודה חינוכית איתם, בהדרכתו של מומחה מטעם הקומינטרן, נשאלו הגרמנים אם עתה, כשהם יודעים מהו נאציזם, ימשיכו להרוג צעירים וזקנים, וכולם השיבו, "באפעל איסט באפעל" ("פקודה היא פקודה"). הטבח בפצועים היווה נקודת מיפנה מכרעת ביחסינו לגרמנים: אי לזאת החזירו הפרטיזאנים לגרמנים מידה כנגד מידה והרגו את שבוייהם, פרט לכמה מקרים יוצאי דופן, גם אנחנו, בהנהגה, לא יכולנו למצוא כל סיכה להתנגד לכך.

אף-על-פי שהתעוררו בליבנו חששות לדבר, לא ידענו, אותה עת, כי ז'ליקו ג'יריץ, מזכיר הוועד האזורי של אוניצה, נהרג יחד עם דרגוילו דוריץ, נשיא הוועד לשחרור לאומי בסרביה. היעלמותו של ראש המטה הכללי הפתיעה אותנו; היה מי שסבר, שייתכן שעבר לצ'טניקים, אף-על-פי שזמן קצר לפני תום המלחמה שמעתי, כי הגרמנים תפסו אותו והוציאוהו להורג. שמענו על האבידות שנגרמו להטיבת הפועלים של אוניצה, אולם לא ידענו, כי הוכחדה כמעט עד לאיש האחרון. מלחמה מסלקת הצידה מהר מאוד אסונות וכשלונות, על ידי יצירת אסונות חדשים וגדולים פי כמה, ובאשר למאורעות בלתי-נשכחים — אלה מועברים בשתיקה, עד שהיפכים לאגדה.

כשעזבתי את טיטו ואת חברי ההנהגה ויצאתי לרדויניה, כבר היה אחרי חצות, יום 1 בדצמבר — "יום האיחוד היוגוסלאבי", שהוא חג לאומי — חלף מבלי שנוכח אותו כלל, כשאנו נמצאים בעיצומה של מלחמה אכזרית למען שחרור מולדתנו.

ביום המחרת עסקתי בהחזרתו של גדוד פוסבינה לסרביה. נותרו רק מאה איש באותו גדוד, ואף-על-פי-כן היו כולם ממושמצים להפליא. הומוגניים באורח יוצא מן הכלל ומיוחדים במינם. הם העלו בזיכרון תמונה של אבותיהם במלחמת 1914 — מצויידים וערוכים יפה, שקטים ונחושים. הם הסיעו את המכוניות עד למחסום ושם העמיסו הכל על סוסייהם הגדולים, אדומי-העור. אל גדוד פוסבינה נתלוו הכומר וולדקו וקביץ והקפטן הדסון, שאחר-כך הצטרף אל מיכאילוביץ ואל הצ'ט-ניקים. וורה הבלונדית עזבה גם היא. אנשי פוסבינה הצליחו להגיע לארצם ומצאו את מותם על אדמתה.

כל הדברים האלה הוכיחו, כי אין ההנהגה מבינה את השינוי המתחולל בסרביה. לצורך מיתקפה זו, השתמשו הגרמנים בגיס שהוכשר עבור החזית המזרחית ואליו הוסיפו את חיל הכיבוש ואת חייליו של נדיץ. בעיצומה של המיתקפה נפגש דרז'ה מיכאילוביץ עם נציגים של ה"זורמאכט" והבטיח להם, כי כוחותיו לא ישתפו פעולה עם הפרטיזאנים, כל עוד נלחמים בגרמנים. זכר זה היה ידוע לנו באותה עת, אולם ידענו, כי דרז'ה פיזר את צבאו וכי הוא, יחד עם קבוצת נאמנים, ירדו למחתרת. בכל מקום אליו הגיעו הגרמנים, ביסס נדיץ את סמכותו. אולם זה לא נעשה בקלות ולא בקצב הרצוי לו, והצ'טניקים נקראו לחזור ברגע שהחלה ההתקפה על הפרטיזאנים. סמכותו של נדיץ בכפרים השתלבה עם סמכותו של דרז'ה, גויסו שומרים כפריים ובתי-הכלא נתמלאו בני-אדם; רשימות של "קומוניסטים" ושל אוהדי הפרטיזאנים, שהוצאו להורג, התפרסמו מדי יום בערים ובעיתונים הפרו-גרמניים. כפרים שלא נכנעו בנקל — אותם כפרים בהם נצבו הבריות כאיש אחד, על אף מנגנון המשטרה הפרו-גרמני — הוכחדו כליל, במסע טרור מאסיבי. ללא שיתוף הפעולה מצד נדיץ ומיכאילוביץ, לא היו יכולים הכוחות הגרמניים לפעול בכישרון ובאפקטיביות כנו, מעבר לקווי התקשורת שלהם; האיכרים לא היו ממתנינים לבואם, הם לא היו מצליחים להפעיל ריגול אפקטיבי נגד הפרטיזאנים ולערוך נגדם מסע-השמדה בהיקף רהב כל-כך. ולמרות זאת, עדיין נשתמרה בלב האנשים, ואפילו בלב המנהיגים שלנו, תמונה של סרביה, כפי שהיכירה בימים הראשונים להונקוממות, כאשר כל כפר קיבל בזרועות פתוחות את קבוצות הפרטיזאנים הקטנות, בכל כפר נערכו אסיפות ואנשים נמשכו להתנדבות.

האיזור בו התמקמו טיטו וקרדלי, לא היה איזור בטוח. בצידו האחד של ההר נמצא הכפר רדויניה, שלא היו בו יחידות צבא מאורגנות; בצידו השני נמצאו הכפר נובה ווארוש והאיטליקים. מסיבה זו עבר טיטו לכפר דרנובו, בסמוך יותר לשטחים המשוחררים, שבמונטנגרו ובבוסניה. אני נשארתי ברדויניה, כדי להצטרף אל החברים הסרבים, שטיפלו בכינוסן מחדש של היחידות שנסוגו מחלקים שונים בסרביה, ביום 3 בדצמבר הגיע דנקוביץ, שקט ורגוע, כאילו דבר לא אירע. אותה עת כרענו תחת נטל של בעיות "מישניות" — הזמנת מזון, העברת יחידות, הנצאת היתר-התנועה — ודנקוביץ אפילו חשף מרגל בשרוטינו. ברם, הבעיה הכאובה מכולן היתה חסימת הדרך מנובת ווארוש. הבאנו שני גדודים למצב תקין בכך, שצירפנו אליהם את אנשיהם של שני גדודים, אשר הצליחו לשמור על מסגרת

שלושתנו נשארנו בנובה ווארוש זמן רב מכפי שחשבנו תחילה, והגענו לדרגובו רק בהצות הלילה.

ידענו על כשלון המיתקפה המונטנגרית על פלבליה, אולם לא היינו מודעים לגודל הכשלוך ולא להשפעתו על יוקרת ההנהגה, ביחוד בקשר להתפשטות התנועה הצ'טניקית במונטנגרו. טיטו היה יותר ביקורתי ונחרץ מאיתנו ביחס לכשלוך בפלבליה, אולם ללא כל השוואה לביקורת החריפה שהשמיע בהצהרותיו לאחר המלחמה. ביקורתו הלכה וגברה ככל שהלכו והתבררו תוצאותיו השליליות של הקרב; ביחוד לאחר שארסו יובנוביץ, מפקדה של פלבליה, עבר, בשנת 1948, למחנהו של סטלין. בזמן פיטורי במונטנגרו סח לי מילוטיוביץ, בי בכוונת הפיקוד העליון היה לאחד את השטחים המשוחררים של סרביה ומונטנגרו על ידי הדיפת חיל המצב האיטלקי בחלקו התחתון של הנהר לים. פלבליה היתה נקודת מפתח להשגת מטרה זו. התרשמתי, שהתקפה על פלבליה, כפי שתיארה מילוטיוביץ, תוכננה בידיעתו של טיטו. אולם נכון גם, שבמכתב שכתב טיטו למילוטיוביץ הוא הזהיר אותו, שאין צבאנו ערוך לתקוף מקומות מבוצרים, וכי תחילה יש להטיל מצור על פלבליה. גם אני הזהרתי את מילוטיוביץ, אולם דבדי לא נשאו משקל רב. מכל מקום, התנגדותו של טיטו להתקפה לא היתה החלטית, הוא גם לא היה ריאליסטן ולא דבק בהשקפותיו. כך אירע, שבפקודה שנתן ביום 13 בדצמבר — שניים-עשר יום בלבד לאחר הכישלוך בפלבליה — ציוות על המונטנגרים לשחרר את פרייפולי, למרות היותה עיר בצורה. כנראה, שהסכנה המיידית והצורך במעבר בטוח אל בוסניה, הם אשר הדריכו את מעשיו.

ביום 1 בדצמבר הותקפה פלבליה על ידי כששת אלפים מונטנגרים ללא נשק כבד, עם יחידות בעלות ניסיון צבאי מועט. אנשי לובצ'ן חדרו לעיר פנימה והחזיקו מעמד יום שלם, אולם היו יחידות שהתפזרו לכל רוח עוד לפני שנורו היריות הראשונות. מושל העיר האיטלקי היה אמיץ ועיקש. אבידותינו היו רבות: כשלוש מאות הרוגים ופי שניים או שלושה פצועים. אולם דבר זה לא היה נורא כל-כך, אילולא גרר אחריו האשמות מצד הצ'טניקים, על טיפול "חסר-ניסיון" ו"פזיז" מצד הקומוניסטים. במונטנגרו היתה התנועה הצ'טניקים מתפשטת בלאו הכי, אולם הכישלוך בפלבליה עורר את הכוחות האנטי-מהפכניים מתרדמתם. ביום 15 באוקטובר 1941, מינה דרז'ה מיכאילוביץ את מאיור ג'ורג' לאשיץ כמפקד הצ'טניקים של מונטנגרו. בלדו יובנוביץ ניהל משאומתן עם לאשיץ, כשהוא מציע לו, לשווא, עמדות ושיתוף פעולה, בתנאי שיחדל מלהקים יחידות נפרדות: מי שאינו יכול לחיות בצוותא בוודאי שאינו יוכל ללחום בצוותא.

כבל שחלף הזמן, כן התקרבת יותר לארסו יובנוביץ, קרוב אפילו מאשר בזמן שפיקדנו יחדיו במונטנגרו. שוחחתי עימו כמה וכמה פעמים על פלבליה, אף כי לא חיבב נושא זה: דעתו על הכישלוך היתה כפי שתיארתיה לעיל. ברם, איש לא מתח ביקורת על ארסו יובנוביץ בשל המפלה בפלבליה, עד לאחד 1948, כשתמך בסטלין. למעשה, פגש טיטו את ארסו בעת הקרב בפלבליה, האיש מצא חן בעיניו ומינה אותו לראש המטה העליון, תפקיד שבו שימש עד לסוף המלחמה. מטעם זה

מאורגנת בעת הנסיגה. היה זה בשעת אחרי-הצהריים מוקדמת וגשם חורפי קל ירד ללא הפוגה, הגדודים כונסו מול בניין בית-הספר — "שא בפניהם נאום", אמר לי רנקוביץ. "הרי יודע אתה, שאתה טוב ממני בעניינים אלה". החיילים אומנם אכלו משהו בארוחת הצהריים, אולם היו עייפים מאוד ומדיהם ונעליהם מרופטים. נשאתי בפניהם נאום — קצר ולעניין. הם האזינו בשקט ובהבנה. אחרי-כך הסברתי להם את המשימה שאותה יש לבצע. "אתם רואים את ההר ההוא? עליכם לכבוש אותו ולמנוע בעד האיטלקים מלתקוף. אין לנו מקום לסגת אליו. השטח החופשי, האחד והיחיד שנותר לנו, הוא השטח עליו אנו עומדים ושבו אנו מחזיקים בכוח נשקנו!"

המפקדים נתנו את הפקודות והגדודים נעו, כשהם שרים "טיפות גשם קטנות, אל נא תדרו עלי...". מכל הצבאות אשר לחמו אי-פעם על אדמתנו, הייתי מעניק את המקום הראשון לבני סרביה; וזאת בשל סבלנותם, תבונתם וכשרונם להתאים עצמם לכל מצב. הם לוחמים אמיתיים; הם מכירים בצבא כצבאם ובמלחמה כבמשהו טבעי. לא אחת שמעתי אותם מתלוננים, אולם אף פעם לא ראיתי אותם נפחדים או מאבדים את חוש ההומור שלהם.

לשני גדודינו לא ניתנה ההזדמנות להוכיח את יכולתם: האיטלקים נסוגו מנובה ווארוש. פחדם אף עלה על חוסר כוונתנו; פרטיזאנים מבני-המקום לכדו משמר איטלקי יחד עם קציין בדרגת מאיור. ואומנם היתה להם סיבה לפחד: כוח ניכר שלנו היה בדרכו מסרביה וכוח אחר פדץ ויצא ממונטנגרו. עם נסיגת האיטלקים נפל לידינו בסיס חדש, שעל אף היותו עלוב ופרוץ, התאים זמנית לצרכינו. קטעי שטחים משוחררים נצטרפו אלה לאלה והקלו על דרכי הקשר שלנו. וכך, כשיצאנו רנקוביץ, לולה ריכאר ואני, ביום 7 בדצמבר, לדרגובו לראות את טיטו, עשינו דרכנו דרך נובה ווארוש ולא בדרכים עקלקלות ובחשכה.

כשהגענו לנובה ווארוש שאלנו, אם יכולים אנו לסעוד את ארוחת הצהריים עם גדוד שישב ואכל אותה שעה. שלושה חיילים הציעו לי את מנת המזון שלהם, שעה שריבאר ורנקוביץ אחזו בסוסים ושוחחו עם המפקד ועם הקומיסאר הפוליטי. ליד הזיילים ניצב אדם בניל העמידה, גופו מוצק ובגדיו אורחיים; היכרתיו כמיכה, היהודי, "מלך הגרביים" מבלגראד. אני חושב, ששם משפחתו היה אלבחרי. הוא אירגן את הארוחה ופיקח על חלוקתה. הוא היכיר אותנו לפי מעילי העור שלנו. החגורות שעל מותנינו ולפי סוסינו, וקרא לעבר הטבח, "תן מנות הגונות לחברים מהמיפקדה!" כשנטלנו את המנות שהוגשו לנו, הזהרתי את מיכה, ברצינות-מבודחת: "אל תשכח, אין אנהנו צבא בורנגי!" ריבאר ורנקוביץ צחקו. לאחר מכן הפכו דבריו של מיכה לאימרה חביבה עלינו — כל אימת שקיבלנו או שלא עלה בידינו לקבל, משהו מיוחד, למען האמת, אכלנו מתוך הסיר הכללי — כלומר, אוכל רע מאוד, מכיון שרק יחידות אופרטיביות קיבלו מזון בעל איכות כלשהי. רק כשהתעכבו באיזו עיירה קטנה, חזרנו לאכול אוכל טוב יותר, היוצא מן הכלל היחיד היה טיטו, יותר בזכות דאגתו לו מאשר בשל מבוקשו: הוא אכל טוב יותר, היה לו אפילו טכה ואנו טלטלנו עימנו פרה כדי שיהיה לו חלב לשתייה.

מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה

מן המצב הפנימי וכן בעקבות תמורות בזירה הבינלאומית: התקפת הנגד של הצבא האדום בשערי מוסקבה, הפאסיביות שמגלה בריטניה כלפי היטלר והמתחים בין המערב לבין ברית המועצות. אנו נמשיך, במובן, במאבקנו המזוין נגד כוחות הכיבוש, לא רק משום שבמאבק זה מוכיחים אנו את היותנו כוח פאטריוטי, אלא משום שמאבק זה הינו חלק אינטגרלי של מלחמת-מעמדות בלתי-עולמית בהנהגת ברית המועצות. גם אני הייתי שותף להערכה זו: לא ראיתי אפשרות להערכה טובה יותר, אף-על-פי שנראתה בעיני קשה ומסורבלת.

מצבנו החדש בא גם הוא והכתיב לנו את הצורך בחיזוקה האידיאולוגי והאירגוני של המפלגה, את הצורך בהישענות על מעמד הפועלים ועל האיכרים העניים, בני-בריתו של מעמד זה. טיטו הביע את דעתו, שעלינו לאחד את היחידות הסרביות ולהקים מהן חטיבה, שלא תהיה צמודה לאיזור בלשהו, אלא תילחם בכל מקום שבו נזדקק לה. לאחר מכן הודיע טיטו, באורח מפתיע, כי לדעתו עליו להתפטר מתפקיד מזכיר המפלגה וכי יש להטיל את התפקיד על קרדלי. "אל לה למפלגה לשאת באחריות לכל הכשלונות", אמר, והוסיף כמי שנשבע שבועה, "אמשיך לעמוד בראש המפלגה ואקדיש עצמי אך ורק לקידומה".

בקושי ניתנה לי הזדמנות לומר, "אולם דבר זה אינו הגיוני...". כשריבאר ורנקוביץ הביעו כמעט אותה דעה. קרדלי קיבל את רשות הדיבור, וגם הוא התנגד להקרבת העצמית של טיטו, כשדבריו נאמרים יותר בהיגיון מאשר ברגש: במצב הקיים ניתן יהיה לפרש את צעדו של טיטו כהודאה מצידנו בכישלון מדיניותנו. הרוחות נרגעו, ולאחר שגילינו בקרבנו פנימה את צילה של מוסקבה, אשר אין מפלט הימנו, דנו בנחת בסיבות להתנגדותנו: מוסקבה לא תבין את מניעי התפטרותו של טיטו ותגיע למסקנה, שקיימת התפוררות בתוך המפלגה ובתנועה המהפכנית.

אין ספק, שטיטו שמח על תגובותינו. אולם אין להסיק מכך, שהוא ביקש להעמיד אותנו "במבחן". לא, הדריכה אותו תחושת אחריות — ביחוד לגבי הכישלון בסרביה, אף-על-פי שלא היתה לו כל סיבה להרגיש עצמו אחראי לפלבליה, טיטו עתיד היה לאיים שוב בהתפטרות — כשהיה ראש ממשלה, באביב 1948, עת שהגיעו לידינו אותם מכתבים ביקורתיים ממולוטוב ומסטלין. אז יכולתי להבחין, בחיוכו הערמומי, כי אכן הוא מעמיד אותנו במבחן: כולנו טענו, כי הדבר אינו בא בחשבון — כולנו, חוץ מז'וויביץ, שלא פצה פיו, מכיון שכבר הודיע על תמיכתו בסטלין.

במהלך הפגישה נרגע טיטו והכל חלף באילו דבר לא אירע, הוא אדם בעל תגובות מהירות ושונות. שיבה מהירה להיגיון והתעודדות מהירה מדיכאון, נחשבה תמיד לאחת מתכונותיו הבולטות. האם רגש החובה או תחושת אסון מתקרב הם אשר גרמו לכך? או שמא זוהי תכונה אופיינית לכל מי שנולדו להיות מורדים ושליטים? בשעה מאוחרת של אותו לילה חזרנו, רנקוביץ ואני, לרדויניה לארגן מחדש את היחידות הסרביות שנתדללו מאנשיהן. חמישה או שישה ימים לאחר מכן הפתיעו האיטלקים את טיטו בדרנובו. אילו ידע האויב מי נמצא במקום, לא היה הצד שלנו נחלץ בנקל. טיטו היה ממורמר ונרגז: יחידת האבטחה המקומית נסוגה מבלי לירות. אפילו יריה אחת לעבר האיטלקים, שנמצאו במרחק לא יותר מ-300 עד 400 מטרים.

נובעות טענותיו המאוחרות יותר של טיטו, שהיה בכוונתו להעמיד את ארסו לדין בבית-משפט צבאי (אשר רשמית לא היה קיים כלל באותם ימים), מהערכה מחדשת של העבר, דבר שהוא אופייני לפרגמאטיות הקומוניסטית. היחידים אשר הציעו לערוך חקירה לסיבת המפלה בפלבליה — במכתב ששיגר לטיטו מהר דורמיטור — היה משה פיאדה. אולם פיאדה עצמו לא היה שבע רצון מתפקידו הנחות במונטנגרו. ואף-על-פי שטיטו חיבב וכיבד את פיאדה, לא סבר שהיה מסוגל לשאת בתפקידים עצמאיים ואחראיים יותר. עד היום הנה אני סבור, כי האשמים העיקריים בפלבליה היו מנהיגי המפלגה במונטנגרו ובראשם מילוטיוביץ, שלא העריכו נכונה את כוחו של צבאם, שהיה בעיקרו צבא "עממי" ובלתי-סדיר. עד כמה שהדבר נוגע לארסו יובנוביץ, אני מאמין, שהיה קצין מטה אמיץ ומשכיל וחבר טוב, בנוסף להיותו מנהיג צבאי מוכשר. ברם, ייתכן שהתאים יותר למלחמה מקובלת: כמתאם הפעולות בליטוראל ואיטריה, בשנת 1945; בשעמדו לרשותנו יחידות מצוידות כהלכה בתקן מלא, היה בעל מעוף ויעיל. אותו דבר ניתן לומר על הצורה שבה אירגן את המטה הכללי ואת שירותי המטה בתקופת המעבר ללוחמה חזיתית, בשנים 1944—1945.

יחד עם טיטו מצאנו בדרנובו את באיו סקוליץ וגדור של מונטנגרים, שלהם בקרב פלבליה. היה חשש שמא ירצו בני מונטנגרו לחזור למולדתם וקרדלי, מקוליץ ואני נשאנו דברינו בפניהם: אמרנו להם, שהם יכולים לחזור למונטנגרו, אולם איש מהם לא עשה כן.

בשעה מאוחרת של אותו יום, 7 בדצמבר 1941, התקיימה ישיבת הוועד המרכזי. ישיבה זו בדרנובו כמעט ואיננה נזכרת בספרי זכרונות ובפרסומים רשמיים למחצה. אף-על-פי שהיתה אחד האירועים החשובים ביותר בתולדות המפלגה, אך מה היה למעשה הוועד המרכזי? מליאת הוועד המרכזי, שנבחרה בוועידה החמישית בשנת 1940, לא נתכנסה עד לאחר גינוי המנהיגות היוגוסלאבית על ידי סטלין בשנת 1948, וגם אז לא היתה שלמה, מאחר שכמה מחבריה נהרגו. מאידך גיסא, הפוליטבירו של הוועד המרכזי התכנס לעיתים קרובות לפני המלחמה, אולם לעיתים פחות קרובות, במהלך המלחמה. נמצאנו ביחד — לפחות רוב החברים — ולכן נתקבלו ההחלטות כבעיות שוטפות במהלך הפגישות. בשיבות שדנו בנושאים חשובים השתתפו גם חברי המליאה, שבמקרה היו עימנו או במקומות קרובים אלינו (פיאדה, ז'וויביץ). הוועד המרכזי היה, למעשה, אותה קבוצת חברים שהקיפה את טיטו, שהבולטים בהם היו קרדלי, רנקוביץ ואנוכי. ביחוד משום שבמרוצת הזמן נעשינו קרובים זה לזה, ומאז נעשה למנהיג המפלגה, נמצאנו במחיצתו של טיטו.

ישיבה זו התקיימה בתנאים מיוחדים במינם — בפינתו של חדר, מסכיב לשולחן, שניתן להגיע אליו רק בפסיעה על גופותיהם של חיילים, שישנו על הרצפה. היה מחניק וחשוך; האור היחיד בא ממנורת גז. על סדר היום היתה הערכת המצב המדיני וחלוקת תפקידים נוספים. ללא דיווחים ובחילופי דברים קצרים, שבהם נשא קרדלי את דבריו באריכות יתירה, הסכמנו כי המאבק המזוין נגד הכיבוש התפתח למלחמת מעמדות בין הפועלים לבין הכורגנות, התפתחות זו באה כתוצאה

צבאי, המתאים עצמו לכל מצב. הקמת החטיבה הוכיחה את כשרונו של טיטו בשטח האירגון הצבאי.

יום היווסדה של החטיבה הפרוליטארית הראשונה נחוג, עד שנת 1948, כ"יום הצבא היוגוסלאבי" — ואז רבנו עם סטלין ודחינו את החג ביום אחד, ליום 22 בדצמבר. גם פשטיפלנו בבעיות הקשורות בגורלנו ובעתידנו — כשניהלנו מלחמת חורמה לחיים ולמוות — עשינו כך מתוך מוטיבציות לניניסטיות ובצילו של סטלין. גוסף לעונותיו הרבים האחרים, בחר לו סטלין להיוולד דווקא ביום שבו — שישים ושש שנים לאחר מכן — החליטו הקומוניסטים היוגוסלאבים להקים צבא מהפכני. גם אני התלהבתי מהחטיבה הפרוליטארית הראשונה ומתאריך הקמתה. כלום התלאות ההיסוריים שעברו על בשרנו ועל גופנו אינם אף הם רעיונות מוחשיים — ואולי מוחשיים מכל?

טיטו מיהר להימלט תחת אש לעבר היערות הסמוכים, והאיטלקים בזזו את הבית בו התגורר, ורצחו את כלתו של המארה; תיבוקה היה צמוד לחזה.

אותה עת התלקחה איבה בינינו לבין הכפר השכן רוטושי. בני רוטושי הרגו כמה פרטיזאנים, שזה עתה הגיעו מסרבית. מדוע היה דוטושי נפר צ'יטניקי ורדויניה כפר פרטיזאני, אף-על-פי שהיו בפרים שכנים? אנשי הכפר רדויניה ראו בשכיניהם, בני רוטושי, אנשים נחשלים ודועי-לב. גוסף על כך חיו ברדויניה שני קומוניסטים מושבעים — וויה לקוביץ ומומיר בושקוביץ. בתיים היו נקודות המוקד של הכפר ושל מנהיגות המפלגה באיזור כולו. ברוטושי לא היו אנשים מסוגם, ואנשיו המשיבו לחיות בדרכם הם. או שמא נעוצים שורשיהן של הנאמנויות הללו במריבות משפחתיות מקדמת דנא? מכל מקום, הנרגנות נגד רוטושי גברה והלכה מאז הנסיגה מסרבית. במשך שני חודשי שהותי בנובה ווארוש, ככשו הפרטיזאנים את הכפר פעמיים, לסירוגין. בשני המקרים לא הפתיעו את בני הכפר ולא נכנסו עימם לקרב. אלא שתמיד נטלו עימם שלל: בהמות, מוצרי חלב וחיטה. עם הזמן התרגלו ל"רעיון", וכל אימת שאזל מזונם, שמחו לצאת "לפעולה" נגד רוטושי.

טיטו בא לנובה ווארוש ביום 15 בדצמבר. קיימנו ישיבה של הוועד המרכזי בבניין בית-הספר הסמוך לכנסייה. כולנו היינו במצב רוח טוב, אם כי מהול במעט צער: עמדנו להיפרד. חלקן הגדול של היחידות הסרביות, שהתארגנו מחדש, היו בדרכן לבוסניה. טיטו וכל שאר חברי הוועד המרכזי עמדו לצאת עימן — כולם, חוץ ממני. עלי הוטל להישאר יחד עם הנהגת המפלגה הסרבית, אשר הוועד המרכזי צירף אליה חברים חדשים — ביניהם גם את מיטרה — מכיון שכמה מן החברים הוותיקים נאסדו בבלגראד ואחרים הצטרפו לפרטיזאנים במקומות אחרים. תפקידנו היה לארגן את היחידות, שהוסיפו להגיע מסרבית, ולאחר מכן לשוב לשם יחד עם אותן יחידות.

ברם, אל תפקיד חשוב ומחמיא זה נתלו גם משימות קטנות ופחות מחמיאות. האחת הייתה הוצאתו להורג של קצין איטלקי, כנקמה על רצח האם הצעירה בדרנובה והודעה לפיקוד האיטלקי על כך. השנייה הייתה ההצעה להוציא להורג את מיכה ג'ורג'וביץ, אשר הואשם בחתירה בתוך יחידתו וסולק מן המפלגה כפראקציונר. מן היחידות הסרביות ומשתי עוצבות מונטנגריות הקים טיטו את החטיבה הפרוליתארית הראשונה, ביום 21 בדצמבר, יום הולדתו של סטלין; ולא באקראי, חלילה. ברם, הדבר לא שימח את הקומינטרן ואת סטלין; בשדר ששלחו, הביעו התנגדות להקמת יחידה "פרוליטארית". אנו הצדקנו את הדבר, מכיון שלדעתנו עשויה הייתה יחידה-לדוגמה כזו להרים את המוראל בשורותינו. החטיבה לא הייתה פרוליטארית במובן הפשוט של המילה, אלא במובנה האידיאולוגי: הפועלים בחטיבה היו מיעוט; הרוב היה מורכב מחברי המפלגה ומהנוער הקומוניסטי. אולם בהענקת הכינוי "פרוליטארית" לחטיבה, הייתה משום הכרה במטרה הסופית של המאבק. זו הייתה יחידת-הקבע הראשונה אשר שטח פעולתה הקיף את יוגוסלאביה כולה, והראשונה אשר מטרת המפלגה היו מטרותיה הבלעדיות. היא מנתה 1,200 איש, מצויידיים בכלים אוטומטיים — לא מספר גדול במיוחד, אלא אם זוכרים, שאנשיה פעלו כגוף

מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה

דורש חקירה לסיבות התבוסה בפלבריה. אני סבור, כי למכתבו של משה לא היה קשר אורגני עם הביקורת על התבוסה בפלבריה, אולם היה בו משום זריית מלח על הפצעים וספקות לגבי כושרה של המנהיגות במונטנגרו. טיטו לא ייחס חשיבות רבה לכושר שיפוטו של פיאדה, אולם מאידך גיסא גם לא התעלם מדיווחיו. לבסוף, וזהו הדבר החשוב ביותר: במכתב נכללו כמה הערות כלליות הנוגעות למספר שינויים והתפתחויות:

"נצחונות הצבא האדום (הכוונת להדיפת הגרמנים ממוסקבה — מ.ג.) פתחו שלב חדש בהתפתחות המצב המדיני בעולם, עד כמה שהדבר נוגע לחידוד הבדלי המעמדות. על כך מעידים דברים הקורים בתוכנו, וכן התבססותם, הגדלה והולכת, של בוחות הריאקציה שקמו נגדנו... בפני מפלגתנו ניצבות משימות חדשות: איחוד נמרץ יותר בין מעמד הפועלים לבין המוני האיכרים הזעירים; האדרת תפקידיה של המפלגה; הגברת הפופולאריות של ברית המועצות ובנין הסוציאליזם; חינוקה הפנימי והרחבתה של המפלגה; הקמת היחידות הצבאיות הפרוליטאריות שלנו, שתהא להן השפעה מכרעת על תוצאות המיתקפות הצבאיות. בעניין זה, עשה הוועד המרכזי את הצעד הראשון: ביום זה ממש קמה החטיבה הפרוליטארית הראשונה המהווה גרעין לחטיבות נוספות בעתיד. נס החטיבה הוא בצבע אדום ועליו פטיש ומגל, זהו, למעשה, כוח צכאי של המפלגה (ולמרות זאת, כא אותו מכתב ומלין על המונטנגרים, על שהם מבקשים לראות אותו דבר עצמו, כיחידות שלהם — מ.ג.).

גם בחבלי הארץ האחרים חלה תפנית דומה במצב. יחידותינו החזקות נשארו בסרביה והן גלחמות נגד כוחותיו של נדיץ ונגד הצ'טניקים. וכאשר לגרמנים, הרי שלפי הדיווחים הבלתי מאושרים שכדינו, אין מספרם רב, כפי הנראה, נהיה בקרוב במצב, בו נוכל לערוך טיהור כללי בסרביה, שתהא לו משמעות מכרעת. רוב יחידותינו אורגנו מחדש והן מוכנות לקרב, מוראל היחידות משביע רצון".

קיבלתי את המכתב כנובה וארוש ויחד עם המנהיגות של סרביה וסגנאק, השלמנו עם תוכנו; הם, מצידם, הביאו את המכתב לידיעת מוסדות המפלגה הנמוכים יותר. המכתב קבע את אורח התנהגותנו בנובה ווארוש — וכי באיזה אורח אחר יכולים לנהוג אנשי מנגנון, שהוכשרו הכשר היטב על ברכי הדוגמאות המפלגתיות? ואם התנהגותנו לא היתה אכזרית ועקובה מדם, כפי שנהגה מונטנגרו, "הדוגמאות", שאינה יודעת התחכמות, אין ליחס דבר זה ל"הומניטריות" ול"הבנה" של משה — אפילו לא שלי — אלא להיעדר הבדלים חברתיים ומדיניים במונטנגרו. שטחנו היה קטן — עיר קטנה מוקפת כפרים הרריים, שמרכיבתם או שקיבלו אותנו, או

• מיסמכי זבורניק, כרך ווו, ספר 1 (1950) עמ' 71—366.

3

מסקנות הוועד המרכזי על התפתחותו של המאבק נגד הפולש למלחמת אזרחים "מעמדית", נוסחו — לא במקרה — ביום היווסדה של החטיבה הפרוליטארית הראשונה. דבר זה נעשה בצורת מכתב מאת הוועד המרכזי להנהגת המפלגה במונטנגרו.

המכתב נכתב כיוזי קרדלי ונחתם על ידי טיטו, על כך העיד סגנון המכתב וההערה המסכמת שנרשמה בכתב-יד. נהוג היה בוועד המרכזי — אף-על-פי שיש להודות, שלא היה זה מנהג של קבע — שחבר הוועד המרכזי, הקשור קשר ישיר בנושא מסויים, הוא המנסח את המכתב באותו נושא והבר אחר מחתים את טיטו עליו (כך ניסחתי גם אני מכתב, בהיותי ב"איצ'ה", בשנת 1943, אשר נשלה אל סבטוצאר בוקמנוביץ-טמפו במקדוניה). לפרט זה נודעת חשיבות, מכיון שהוא בא להוכיח, כי במוחו של טיטו טרם הבשילה הערכה כזו ולא גמלה למסקנה פשוטה וחד-משמעית, אף-על-פי שהיה תמים דעים עימה. המכתב מתח ביקורת על הנהגת המפלגה במונטנגרו ועל מילוטיונוביץ, בשל "מישגים אולטרה-שמאליים ואף גרועים מהם" (מכאן משתמע, שאני אחראי למישגים "ימניים" — מ.ג.). בהמשך מגנה המכתב את מנהיגי המפלגה, על נטייתם להתפלמסות מחובמת ועל כך, שהם רואים ביחידות הפרטיזאניות "כוח מזויין של המפלגה" כמקום להכיר בהן ככוח הפועל לפי הוראות הנהגת המפלגה; ועל שהם רואים במועצות העם (הסמכות האזרחית) "יציר-כפם של הקומוניסטים, במקום רשות מהפכנית דמוקרטית... בהנהגת המפלגה". כמו כן נמתחה ביקורת על המנהיגים בשל התבוסה בפלבריה, האחריות להתעלמות מהתראותיו של טיטו נגד התנגשויות חזיתיות, הוטלה בעיקרה על מילוטיונוביץ. המכתב מתייחס למכתבו של משה פיאדה מיום 7 בדצמבר 1941 אל טיטו, בו הוא

• מיסמכי זבורניק, כרך ווו, ספר 1 (1950) עמ' 71—370.

שנותרו פאסיביים — וכך לא נותר לנו על מי להפעיל כראוי את "חזון הבדלי" המעמדות הקיצוניים יותר."

אפילו העיירה הנידחת והמפגרת ביותר, הציעה מותרות כלשהם ללוחמי הגרילה, שירדו אליהם מההרים ומהגבעות. אין ספק, שכך היה הדבר באשר כבשנו את נובה וארוש. עיירה הררית זו, שתושביה המוסלמים והנוצרים היו בנפרד אך בשלום, קיבלה את פני הפרטיזאנים באדיבות; בוודאי משום שבניגוד לאוסטאשים ולצ'טניקים, לא איימנו על עדה דתית או לאומית כלשהיא.

ברם, זרם הפרטיזאנים שינה את שיגרת החיים השקטים של העיר. אנשינו היו מתקדמים מדי, ולא יכלו לשאת תנאים פרימיטיביים כאלה, ולכן התגייסו באיש אחד לשנות את פני העיר. נשתינו לא יכלו לשאת את "הפיגור" מדורי דורות של הגשמים המוסלמיות. הן ערכו עליהן מצוד וסחבו אותן למועצות; ואילו האקטיביסטים שבינינו, לא נחו ולא שקטו עד שראו במו עיניהם אימאם מוסלמי וכומר נוצרי יושבים, זה ליד זה, באסיפות עם. האירועים הפופולאריים ביותר, שהציבור נהר אליהם, היו מופעי תרבות, שכללו ערבי קריאה, סאטירה וגם באלט. היו גם ערבי ריקודים שנמשכו עד לשעות הלילה המאוחרות. בפעולות אלו היתה התחשבות מירבית בהבדלי דת וכן ברגישותם של הפורטיזאנים המפלגתיים; דיונים נוקבים התקיימו בוועדות, לגבי אורך שמלתה הקצרה של אחת מרקדניות הבאלט, ואני נתבקשתי להביע דעת-מומחה בעניין. הרקדנית יצאה מנצחת, אף-על-פי שאבות המפלגה המשיכו להטיל בה דופי בחשאי. למעשה, היה הלקי בעניין צנוע למדי, פרט לכך, שעודדתי פעילות נמרצת ומגוונת יותר.

היו גם הוצאות להורג, רובן של יריבים מהסביבה הסמוכה או של מרגלים מסרביה. המוצאים להורג נמנו על שתי הדתות, והמוציאים לפועל את גזר-הדין היו תמיד מבני דתו של הנידון. לא היה צורך להתערבותי בעניין, ולכן העסקתי עצמי בתעמולה ובאירגון יחידות צבא. משהו סיפר לי, כי רגליהם וידיהם של ההרוגים מזדקרים מתוך הקברים, ולכן התריתי בפקידים הסנג'אקים לחפור את הקברים ביתר תשומת לב, כדי שלא לפגוע ברגשותיהם של בני המקום. אף כי ייתכן, שבקבורת התראתי החלו להקפיד על סדרי קבורה נאותים, איני מאמין שנעשה הרבה לתיקון הקברים הקודמים. אפילו את חבריהם לא קברו הפרטיזאנים בתשומת-לב מרובה, אלא אם כן מדובר היה באישיות חשובה מאוד. עד כמה שהדבר היה נוגע באויב, נקטו הפרטיזאנים כלפי המוות וכלפי המתים, עמדה מאוד אנטי-מסורתית.

שיגרנו מכתב למיפקדה האיטלקית בפריי פולי, בו הודענו להם על הוצאתו להורג של המאיר השבוי, כתגמול על רציחתה של האם הצעירה בדרנובו. עיקרי הדברית במכתב נוסחו על-ידי והזכרתי בו את מסעות הגקם נגד האוכלוסיה שלנו, שאינם הולמים אנשי צבא.

האיטלקים השיבו לנו תשובה מפורטת ומחוכמת כליכך, עד שממש פרצנו בחזק. האיטלקים לא הצדיקו את מעשיהם הרעים, אלא באו ופירטו למעננו את מעשינו אנו, וכך הזכירו, בי בזמן ההתקוממות בחודש יולי, בעיר צקלין, התיזו הפרטיזאנים נפט על גופות האיטלקים והעלו אותן באש ואחר שילחו בהן חזירים, ששיסעו את גוויותיהן

לגורים. מאוחר יותר שאלתי את פקו דפקביץ באותו עניין, כיון שהוא אשר הנהיג את אנשינו באותו קרב, והוא אישר את הדבר באוזני: "כן, טבלנו אותם בנפט ושילחנו בהם אש, כדי למנוע התפשטות מחלות בחום של חודש יולי, ואילו החזירים הגיחו בכפרים שנעזבו, לאחר שפינינו את המקום". כל אדם מתבונן ומצדיק מעשי אכזריות ותוקפנות מנקודת ראותו הוא, בתשובה לדרישתנו לשמור על חוקי המלחמה המוכרים, השיבו לנו האיטלקים, כי איננו צכא מקובל וכי אנו עצמנו אשמים בתלאות ובפגעים הנגרמים לאוכלוסיה. הם הביעו תמיהה על חוסר ההיגיון שלנו. "אינכם חייבים להאזין לתחנות הרדיו של הציר", כתבו, "אלא די אם תאזינו ל-בי.בי.סי. על מנת שתדעו, שצבאות הציר נמצאים בשערי מוסקבה, שמפלת ברית המועצות היא בלתי נמנעת וכי מר-גורלם של בני עמכם הוא ללא תוחלת". פעם ראיתי אותו קצין איטלקי חולף על פני, שעה שטייל בחזית בית הסוהר. איש יפה-תואר — במושגים איטלקיים — לבוש מדים נקיים, סופר לי, כי בזמן הוצאתו להורג התנהג בשקט ובאומץ-לב — בוודאי השלים עם גורלו, שעליו לשלם בחייו עבור הרצח האווילי של אם צעירה באיזה מקום שומם בהרי הבלקאנים.

כשהגיעה היחידה, אליה צורף הנאשם ג'ורג'וביץ, שלחתי להביאו למשרדי שבבניין בית-הספר. לפני ניצב בחור צעיר, גבה-קומה ובלונדיני, משקפיו, בעלות המסגרת המתכתית, שיוו מראה אינטליגנטי לפניו הנפחדות. ציוותי עליו לפרוק את נשקו ולהמתין במשרד סמוך, מכיון שקאנה בבוביץ ואשתו, שניהם הבריים בהנהגת המפלגה בסרביה, שלחו להודיעני, כי ברצונם לראותני. הודעה זו נשמעה רשמית באוזני; דבר מוזר, מכיון שגרנו יחד בחדר אחד — מיטרה ואני ישנים על הריצפה, וקאנה במיטה.

רק נכנסו השניים למשרדי, פנו אלי כתוקף בדרישה לשחרר את ג'ורג'וביץ. "לאחר הכל, הוא חבר שלנו, גם אם עשה מישגה", קרא קאנה בתקיפות, ומיטרה אמרה: "כיצד נובל לחזור מחר לקרגוויבאק ולהסביר לשכניו את הוצאתו להורג, לאחר שהגרמנים חיסלו את בני משפחתו?" כשסוף סוף ניתנה לי ההזדמנות להגיד מילה, אמרתי: "אולם זוהי החלטתו של הוועד המרכזי. הן ידוע לכם, מה פירוש להפר החלטה של הוועד המרכזי? אולם קאנה היה נחוש בדעתו: "אתה יכול ליטול אחריות כזו על כתפיד? ומיטרה הוסיפה, "אם נהרוג אותו, שוב לא נובל לתקן את הדבר לעולם".

לכסוף הבטחתי, כי אדבר עם ג'ורג'וביץ ואראה מה ניתן לעשות. הם הבינו את דברי כאות להצלחת התערבותם. "ובכן, מה קרה? מה לא בסדר ביחידה שלך?" שאלתי את ג'ורג'וביץ. "ייתכן, שבאמת מתחתי ביקורת", השיב. "בזמן הנסיגה היתה קצת פאניקה והתעוררו טפקות. בביקורת שמתחתי התכווני לשמור על אחדות היחידה".

"בסדר", אמרתי, "קח את נשקך וחזור ליחידתך. אולם להבא היה זהיר, הן ידוע לך, שגורשת מהמפלגה כפרקציונר, כך שאפילו את הביקורת שלך, שמגיעה היו טובים, ניתן לפרש אחרת".

במשך המלחמה הוכיח ג'ורג'וביץ את כישוריו, ביחוד בענייני נוהל. לאחר המלחמה

פנה לפרקליטות. הוא היה שופט בית-הדין הצבאי העליון, ובתוקף תפקידו זה ניהל את המשפט נגד דרזה מיכאילוביץ. הוטלו עליו תפקידים חשובים נוספים בבית-הדין העליון. לעולם לא הזכרנו אותו עניין בנובה וארוש, שבמעט עלה לו בחייו. אולם הוא היה אחד המעטים אשר ברכני לשלום. לאחר רדתי מגדולתי.

יום אחד אסרו אנשינו כמה סוחרים מוסלמים בנובה וארוש. העיר התחלקה לאלה שהיו בעד הפרטיזאנים, רובם צעירים, ולאלה שהיו נגד הפרטיזאנים, רובם חנוונים וצעירים. שלא היו שבע-רצון, מאחר שהפקענו את סחורתם. המאסרים זרו בהלה ופחד. היו כמה קומוניסטים שבאו בבהלה לראותני, כשאחריהם מזדנבת קבוצה של בני העיר. המוסלמים שנאסרו, היו מחשובי העיר, ואיש לא היה מכיר בהאשמה נגדם, שפעלו כמרגלים בשירות האיטלקים. בשעות אחר הצהריים ניגשתי לבית הכלא של מיפקדת העיר, על מנת לבדוק את העניין.

מפקד הגדוד, ששמר על הכניסות לפריי פולי, אסר מקבצת נדבות מוסלמית, שנהגה לצאת את פריי פולי לעיתים קרובות, וזו הודתה, כי האיטלקים משתמשים בה להחדיר הודעות לנובה וארוש. היא גם סיבכה את אחד הסוחרים האסורים. החוקרים בנובה וארוש הוסיפו "לעבד" מידע זה ואסדו גם את האחרים. תחילה שוחחתי עם החשוב מבין הכלואים. לפי התרשמותי היה חף מפשע. אחר-כך שוחחתי עם הקבצנית — אישה ששכלה לקוי, מסכנה ומבוהלת. אף-על-פי-כן היתה פקחית דיה לנחש, בי חוקריה מקווים לגלות "גיס חמישי" ו"אויב למעמד הפועלים". מיד הבחנתי בחולשה ובניגודים שנתגלו בעדותה. שאלתי אותה: "כמה מרגמות, סיפרת לאיטלקים, שיש לנו?"

"עשר!" השיבה. היתה לנו רק מרגמה אחת.

מיד התבהר כל העניין. האישה היתה נפחדת; כשהבחינה מה מבקשים חוקריה לשמוע, ניסתה לספק את רצונם. רמת החקירה שלנו לא היתה גבוהה ביותר. החוקרים היו מגלים רמיה זו, אילולא הוכו בסנוורים מגישתם הדוגמאטית לחזון העתיד שלהם ומעיוות מקצועי — אשר נתן בהם את אותותיו בבר בימים ההם.

בהזדמנות אחרת סח לי ריפאת בורג'וביץ, מזכיר הוועד בסנג'אק, שלחמים בפלוגה סרבית גילו, שמוסלמי מסויים, חייל טוב וקומוניסט מושבע, הינו הומוסקסואל. ברוב פורטיזאניתו, חיכך בורג'וביץ בדעתו, אם עליו להוציא להורג "סוטה" זה. לא ידעתי מה היתה עמדת המפלגה בנידון וגם מרכס ולנין לא כתבו מעולם בעניינים כגון אלה. ואף-על-פי-כן — שעה ששכלי הישר הביאני למסקנה, שלא רק בורג'וביץ מנוונים אלא גם בני המעמד הפרוליטארי לוקים לעיתים בסטיות מסוג זה — החלטתי, בי סוטי-מין לא יורשו למלא תפקידים או להיות חברים במפלגה. וכך ציווה בורג'וביץ על אותו מסכן לפרוש מן המפלגה. הבחור גילה לבורג'וביץ, כשדמעות בעיניו, כי ביי מוסלמי מושחת, פיתה אותו, בהיותו ילד. מאוחר יותר נודע לי, כי אותו הומוסקסואל, אשר מראהו היה סמל לגבריות, גילה אומץ-לב יוצא מן הכלל ומת מות גיבורים. המלחמה מציבה בפני האדם בעיות, אשר בימים כתיקונם היה נמנע מהן בנקל; וככל שמעמדו רם יותר בן עולה חשיבותן של "קטנות"; רבה תפארתו ומתרבים סיכוייו לשגות.

הדברים הפעוטים העסיקוני לא מעט, אך את מרבית זמני הקדשתי לעבודה עם מנהיגות המפלגה של סרביה ולביסוסן והכנתן של היחידות לשוב לסרביה. שלטון המפלגה על הצבא, חלוקת התפקידים והמשימות בשורות הצבא והפיקוח המפלגתי המתמיד על הכל ועל כולם, עמד לקומוניסטים בעת תבוסה והיקנה להם, בבוא העת, עדיפות על ידיהם. ביסוס המפלגה ואירגונה בקרב היחידות הלוחמות היתה פעולתי החשובה ביותר. נטלתי חלק באסיפות של התאים הגדודיים ושל המיפקדות הגדודיות. השגתי לי סוס וערבתי ביקורים ביחידות השדה, מהם הייתי חוזר בשעת לילה מאוחרת ובקור מקפיא עצמות, תשוש ממחלת הדיזנטריה, שלא הירפתה ממני, מזה חודשיים.

תחילה היה עלינו להכין את פלוגת קוסמי, שמנתה כ-130 איש. רובם היו סטודנטים וחניכים בני-עיר, אף-על-פי שההר קוסמי, שעל שמו נקראה הפלוגה, היה עשיר בכפרים, פזורים בין חורשותיו ועל מידרוניו. אנשים אלה נעשו קשוחים לא דק בקרבות, אלא גם משום שנשללו מהם נעוריהם, הופרדו ממשפחותיהם ומהלך חייהם התקין הופר. מפקדם היה צעיר נמרץ והקומיסאר שלהם היה חברי הוותיק לכלא וידידי מימי בלגראד, הסופר ג'ורג' יובנוביץ-יארק. הוא סולק מן המפלגה על התנהגות בלתי הולמת בתנאי מאסר, וטרם הוזהר לשורותיה. אף-על-פי-כן נמסר לידי תפקיד הקומיסאר, מכיון שהיה מוכשר, מסור ובעל השכלה. היה גואם טוב, פיקח ומתחשב באנשיו.

סיפקנו לפלוגת קוסמי כל מה שהיה ברשותנו. יארקק דיווח במישרין לי, בבוקר, לפני צאתו לדרך, בא למשרדי. כדרכו, טיבל את התנהגותו הלא-איכפתית, כביכול בבדיחות ובקללות, אם כי ידע, שאני מכירו כאדם בעל רגש עמוק עד מאוד. כנראה, שבמלחמה מצא חיזוק לאישיותו הדמיונית — נעדרת הפחד והנועות. זמן מה שוחחנו על הכלי-מכל-כל, אפילו על תסכולנו המשותף כסופרים. אני הבעתי צערי על כך ואילו יארקק ציין בלהיטות, כי מלחמה זו, נגד הכוחות האלי-אנושיים ביותר שקמו אי-פעם עלי אדמות, מהווה, למעשה, את שיא ההגשמה של כל אינטלקטואל אמיתי. הוא דיבר במרירות צורבת על חבריו הסוריאליסטים לשעבר — ריסטיץ, ווקו, מאטיץ ודוויקו — המתנוונים במקום מבטחים בערים, ואינם נוטלים על עצמם את הסיכון להזדהות עם המורדים, שחייהם רצופים סכנות, אך מנת חלקם חופש מוחלט.

הבחנתי בכינה על שרוולו ואמרתי, "מדוע אינך מחטה את עצמך? יש לנו כאן האמצעים לכך".

הוא סילק את הכינה באצבעו והשיב, "בשביל מה? מחר תבואנה כינים חדשות. הכינים מרגיזות אותך רק אם אתה שם לב אליהן".

"אתה עדיין סוריאליסט", אמרתי.

"בלל לא! זה פשוט: אנשי ואני איננו רוצים לייחס חשיבות לדברים שאינם חשובים כיום".

"ראה נא, ג'וקו", אמרתי כשנפרדנו בחיבוק, "אם תיקלע למצבים קשים מאוד, אנא חזור. המלחמה איננה מוגבלת לקוסמי בלבד!"

אולם לג'ורג' ולפלוגתו היתה החזרה למולדת-המהפכה — לליבה של סרביה ושומאג'יה — עניין שבגאוה ובשליחות. הפלוגה הגיעה לקוסמי אחד קשיים רבים, וחוסלה. ג'ורג' חיפש מיקלט בבלגראד רק על מנת לחזור לפלוגתו, ששוקמה מחדש, ולהיהרג יחד עם אנשיה בשנת 1943. אימו החזקה כבת ערובה במחנה ריכוז ליד בלגראד. סוכן משטרתי סיפר לה יום אחד: "יש לי חדשות טובות עבורך, גבירתי", אמר, "את חוזרת הביתה. הבן הפושע שלך כבר מת".

לפני שעזב, הציע הפיקוד העליון לכבוש את סיאניקה במטרה להרחיב את תשתית מבצעינו בסרביה. הקרב החל לפני שהיה סיפק בידי ליטול בו חלק, על הקרב פיקד מטה מאולתר, שכלל אנשים מסרביה ומסנג'אק, ההכנות נעשו בחופזה וללא עבודת מודיעין מספקת. כוחו של האויב — המיליציה המוסלמית — לא הוערך נכונה. כמסורת המלחמה שלהם, הגנו המוסלמים בעקשנות על אדמתם הם. נוסף לכך, לא שש צבאנו, שעוד היה עייף ובלתי ערוך לאחר הנסיגה מסרביה, לצאת לקרב. לאמיתו של דבר, לא היה זה קרב הראוי לשמו: הפרטיזאנים נסוגו מהמישור המקיף את סיאניקה ללא אבידות רציניות. הסיכוי לניצחון איננו המניע היחיד של הצבא, אולם הניצחון חייב להצדיק את המאמץ ואת ההקרבה. על אף היותה צורה מעוותת של יחסי אנוש, הרי ביסודה המלחמה היא פעולה מחושבת, בעלת מוטיבציה גבוהה.

אף-על-פי שהד היריות הוסיף להדהד לאורכו של גבול האוואזיס הקטן שלנו, השתררה מעין הפוגה. היא נתמשכה עד לסוף ינואר, ואנו ניצלנו הפוגה זו כדי להתארגן מחדש וכדי לעסוק בפעילות פוליטית בכפרים. כאן יכולנו לנצל את נסיונו וכושרו האורטורי של קדה פלצ'ביץ, שבאו לו משנות עסקנות מפלגתית מדוברת בכפרי סומג'יה. הוא היה קומוניסט ותיק, שעזב את המפלגה בתקופת הרודנות של המלך אלכסנדר, אך הקים קבוצה שמאלנית דמוקרטית, אשר הסכימה לשתף פעולה עם הקומוניסטים. לקבוצה זו הצטרף ד"ר איוון ריבאר, אביו של לולה ריבאר וחבר נכבד במפלגה הדמוקרטית של ליובה דוידוביץ, כשנת 1932, בהיותו סטודנט. נפגשתי עם פלצ'ביץ בבית הכלא. הוא זכר אותה פגישה ונוצרה בינינו הבנה הדדית, אשר ייתכן כי נעשתה עמוקה יותר, מאחר שלא גילה כל רצון לחזור ולהצטרף למפלגה. גם אני לא סברתי שהדבר רצוי, כל עוד נמשך המאמץ לקרב אישים לא-קומוניסטים למאבק.

הפרטיזאנים — ביחוד אלה מסרביה, שהביאו עימם תחושת מודעות להקרבה עצמית ולמשמעת — נהגו מתוך התחשבות, ואפילו גילו יחס אבהי, אל האיכרים ואל רכושם. אם כי רדויניה וכיסטריקה היו יוצאות דופן בעזרתן לפרטיזאנים, כמעט שלא נתקלנו בהתנגדות במקום כלשהו, פרט לרוטושי, שבה היתה לצ'טניקים דריסת רגל. והנה, באורח מפתיע, הקיפה קבוצת איכרים בהלינוביצ'י את אחת הכיתות שלנו, שסיירה בסמוך לסיאניקה. הפתעתנו היתה גדולה עוד יותר לאור העובדה, שאותה כיתה שמרה על הלינוביצ'י מפני המוסלמים, אויביהם משכבר הימים. באותה כיתה נמצא גם אנדרה פטרוניביץ, קצין מלוכני לשעבר. אם פחדנותו היא אשר תרמה לפריקת נשקה של הכיתה, הרי שלפחות יוקרת משפחתו מנעה מן

התוקפים מלהרוג את אנשיה בו במקום. פטרוניביץ היה דומה יותר לבומר מאשר לקצין צבא — פטפטן, אדיב אך גם מכובד ונערך יומרות. הפרטיזאנים, שנשקם פורק מעליהם, דיווחו לאחר מכן, כי היה סיכוי להתנגדות, אלא שפטרוניביץ העמיד אותם במצב בלתי נסבל, בגלל המשא והמתן שניהל עם תוקפיהם. מנהיגי סרביה וסנג'אק היו מלאי מרירות, אף-על-פי שנמצאו גם כאלה, שביקשו להשכיח שלום. לא מתחנו ביקורת על פטרוניביץ, בתורת קצין וכמי שאיננו נמנה על המפלגה, היה חשוב לנו. ברם, הוא עצמו חש שמכיון שהוא קצין, איבד מיוקרתו בעינינו.

דעתי היתה, כי תגובתנו כלפי כל אדם, אשר ללא סיבה תוקף את הצבא — הצבא שלנו, מכיון שלא היכרנו בשום צבא אחר — חייבת להיות חד-משמעית ובלתי-מתפשרת. עמדה זו נתקבלה, אני, אישית, ניהלתי את המלחמה נגד קבוצת האיכרים מהלינוביצ'י, בתמיכתם של שני גדודים ומנהיגים מסרביה ומסנג'אק. הכל נעשה בהתאם לתוכנית, למרות הקור הסרבי העז, אשר רמת סאיניקה מפורסמת בו. חצינו את ההרים, מבלי שירגישו בנו, ועם לילה הקפנו את הכפר. אולם נביחת הכלבים הסגירה אותנו — והאויב נמלט על נפשו. לכדנו שלושה מתוך ההמישה-עשר, אולם אחד מן השלושה הצליח גם הוא לברוח לאחר מכן. החרמנו כמה בהמות ולמחרת נפגשנו עם האיכרים. את שני האשמים הוצאנו להורג על גביעה המתנשאת מעל לכפר. הם היו הדריים טיפוסיים — גרמיים, ראשיהם עטופים מטפחות, שרק שפמים מכוסים כפור מציצים מתוכן, ועיניים גיבטות בחוסר-אמונה בלועי הרובים. כשהסתובבתי על אוכפי וראיתים נופלים, הצטערתי עליהם, אולם לא חשתי כל כאב, אלא את מלוא כובד הכורח הנוראי שהפגיש את גודלותינו בצורה עיוורת וסופית.

אנו, המנהיגים, המתנו באובאק, כשבליבנו מקננת דאגה. לאחר שחדרנו לליוביש, חזרו כוחותינו, לאחר יומיים, ונסוגו משם בצורה מסודרת וללא אבידות רציניות. באור של בין הערביים התבוננו בדאגה רבה ובכאב גדול עוד יותר, כיצד יורד צבאנו בהרים העטויים שלג. מישהו העיר, שיהיה עלינו להמתין עד לאביב הבא על מנת לחזור לסרביה. איש לא העז לומר, שסיכוינו אז עלולים לא להיות טובים יותר. הפרטיזאנים הביאו עימם עשרה שבויים — איכרים שהועסקו כאנשי משמר של מחסני האספקה. שעות ארוכות חקרנו אותם על התנאים בסרביה, אחר נפלה עלינו תרדמה והשתטחנו על הריצפה, בין החיילים, בבניין בית-הספר, על הקוקיני ברודו; מורה בית-הספר הוצא להורג בגלל היותו צ'טניק, ומשפחתו הועברה לצריף שבחצר בית-הספר. התעוררתי לקול צעקות; ראש המטה הרים קולו על בלדר. כששאלתי מה העניין, אמר לי, "הם עוד לא קברו אותם!" נזעמים על כשלונם, העמידו הפרטיזאנים עם לילה את השבויים לדין והוציאו אותם להורג. "אלה אלמנט צ'טניקי רע, דבר זה ילמדם לקח", אמר לי ראש המטה, כשהערתי לו, שיכולים היו לפחות לשלחם לחופשי. הדבר היה תורם יותר למטה הפרטיזאנים אילו שיחררו את כולם. אולם לא רק הדוגמאותיות והדבקות זרעו מוות, אלא גם הפרגמאטיות — בין אם היא מזערית, בינונית או מוגזמת.

שלושה או ארבעה ימים לאחר מכן נפתחה עלינו התקפה מסרביה. האיטלקים מסרו

את נובה וארוש לידי הגרמנים, בלומר — לידיה של סרביה, שבשליטתו של נדיץ. בעת ובעונה אחת הופעלו הצ'טניקים מחדש בבפרים הסמוכים. השטח שלנו היה צר בליבך, עד שלא יכולנו לתמרן בו, שלא לדבר על אפשרות נסיגה לעומק. ללא כל התנגשויות רציניות, נסוגו בוחתינו בשיטתיות לביוון נובה וארוש.

עיבדנו תוכנית: לכנס את כל בוחתינו על הר זלנאר הסמוך, לעקוף את פריי פולי בצעדה מתוגברת עם לילה, ואחר לחצות את הנהר לים ולהגיע לשטח המשוחרר. הפיקוד העליון נמצא בפוצ'ה, שנעזבה על ידי הצ'טניקים, גם שטחים נרחבים בסנג'אק, במונטנגרו, במזרח בוסניה ובהרצגובינה נמצאו בשליטתנו. פירושה של תוכנית כזו היה לזנוח את רעיון החזרה לבוסניה, אך מאידך גיסא הבטיחה את השארותם של ב-1,500 פרטיזאנים סרבים ו-500 איש מסנג'אק. הצטערת על סרביה, אולם לא שקלתי אפשרות אם ליטול עלי אחריות זו.

ראשית, היה עלינו לטפל בפצועים. קראתי לד"ר יולקה משטוביץ, שהיתה אחראית לבית החולים. אותה שעה היתה עסוקה בניתוח ולכן ניגשתי אני לבית החולים. נדהמתי מאומץ-ליבה וסבלנותה, אשר לא ציפיתי לשכמותם. אף-על-פי שהיכרתיה מזה שנים רבות. היא עשתה את ההכנות הדרושות לקטיעת יד. בהיעדר מכשירים מתאימים השתמשה במשור; וביי"ש — במקום אתר. לקחתי אותה הצידה והוריתי לה לפנות מיד את בית החולים להר זלנאר; וכן אמרתי לה, שאעמיד לרשותה יחידה לשמירה ולעזרה. "בסדר גמור", אמרה, "ברגע שאסיים את הניתוח".

פינויים של שאר השירותים ושל האזרחים בוצעו בשעות היום ובאורח סדיר, שעה שהמנהיגים ישבו בכוננות במשרדי. השלג היה עמוק, הכפור דוקר; לאורך הדרך גיטשו קרבות וכלדרים כאו ויצאו כל העת. הטבעת סביבנו הלכה ונתהדקה. אולם לא אירעו כל הפתעות. ליובינקה מילוסבלייביץ, חברת מנהיגות המפלגה בסרביה, סבלה מצהבת מידבקה. הוצע להשאיר אותה באיזה כפר, יחד עם איש מהימן. אימה אף היא חששה, מפני הסכנות הכרוכות בכך, והחליטה להישאר עימה. אולם אני לא רציתי אפילו לשמוע על כך: "תנו לה למות בתוכנו!", אמרתי.

השעה היתה שמונה בערב כשיצאתי עם קבוצת מנהיגים אל ההרים והמיקלעים המשיכו לטרטר מעל לעיר הקטנה. השמים היו מעוננים, אך הערב היה בהיר, ואנו טיפסנו בחיפזון, בטור עורפי. בטרם חלפו עשרים דקות מאז צאתנו, נפתחה עלינו אש מתת-מיקלע מעל גיבעה מכוסה חורש. במרחק של כמאה מטר לשמאלנו — קבוצת צ'טניקים חסמה את דרך הנסיגה היחידה שהיתה לנו. אנשי הטור — כחמישים מנהיגים ובני-לוויה — קפצו מהשביל והחלו לרוץ במידרון. "עצרו!", שאגתי לעברם, אולם איש לא נעצר, גם לא מיטרה. אינסטינקטיבית התקבצו יחדיו, ויחד נמלטו. התבוננתי על סביבי: הייתי לבדי, מחוץ לבלדר שנצמד אל סוס. שעל גבו הובלנו מטען של כסף ומיסמכים. ממש באותו רגע השיג אותנו גודד שאיבטח את העורף. מפקד הגדוד היכיר אותי. כשאני ממחר לעברו, בשלג שהגיע עד לגובה ברכי, קראתי בקול, "חברים! קדימה! קדימה!" בן-רגע ומערך שלם רץ יחד איתי קדימה, כשהוא צועק, "הורה! הורה!" התת-מיקלע נשתתק ומפקד הגדוד היקצה כיתה לסיור וסריקת הגיבעה.

המשכתי לטפס במעלה ההר יחד עם הגדוד, עד שהגענו לבתי הקיץ, שנקבעו לנקודת המיפגש שלנו. בפנים הבתים ועל סביבם היו מדורות, מטבחים, חבורות חולים ופליטים. לא היה כל סימן לחברים שנמלטו בדרך. מישוה הציע לשלוח משמרות לחפש אחריהם, אולם אני התנגדתי להצעה זו. "היבן יחפשו אותם? מבל מקום, הן יודעים הם היבן טובים שניפגש". הייתי בטוח, בי ימצאו אותנו. הסכנה מובילה את האדם — כמו את הבהמה — למקום מבטחים. וכך אומנם קרה. הם הגיעו עם בוקר, רצוצים ומכוסים כפור.

גם אנחנו לא נחנו כראוי. אחדים מאיתנו נימנמו בבתיים או ליד המדורות. המתנו עד לשעת הצהריים, עד שהיחידות נתכנסו ואבלו ארוחה טובה. אף-על-פי שכולם רדפו אחרינו — כוחותיו של נדיץ, הצ'טניקים, האיטלקים והמוסלמים — חשנו את עצמנו, שם בקצה ההר, בשלג הכבד וכרוחות המנשבות, בטוחים כבתוך מיבצר, לפחות לזמן מה. אומץ-לב רגיל, ואפילו מתרונן, מילא את ליבות כולנו — לוחמים ואזרחים, פצועים ומנהיגים כאחד. הכל ידעו עד כמה קשה — כמעט גואש — מצבנו. אולם כל אחד הרגיש, שבהיותנו מאוחדים ונחושים, אין מי שיוכל להשמידנו.

העליה אל ההר עברה ללא תקלות: עמדו לרשותנו פרטיזאנים מקומיים, ששימשו לנו מורי-דרך. הקור רפה בשעות אחר הצהריים וחשנו עצמנו בטוחים. עם רדת הערב הגחנו מתוך חורשת האורגים, בהתאם לתוכנית, והמשכנו דרכנו מעל לעמק על בתיו הקטנים. ידענו, שבכפר קוטיקה נמצאים צ'טניקים. הכפר נמצא על דרכנו, אולם קיווינו, שלא יעזו לתקוף אותנו, ואומנם, הטור הארוך שלנו עבר ללא הפרעה — כל הטור, פרט ליחידות שבעורף; המטה והפלוגה השנייה של אוזיצה. הצ'טניקים ירו באנשי המטה, שנקבצו יחדיו ונעו להם בנחת. היריות שנורו משלושים רובים לערך, ובאו מצוק סלע שלימינו, הפתיעו אותנו ואנו השתחחנו על השביל. כדור פגע בסמוך לאוזני השמאלית, היריה החרישה אותי עד כדי כך, שלרגע אחד חשבתי, שנפגעתי בראשי. מישוה צעק, "אש!", וברלנו ירינו ביחד; אחר התדרדרנו במורד המידרון המכוסה שלג, משל כאילו היה סדין של מיטה. מישוה קרא, "הפלוגה השנייה של אוזיצה, קדימה!". הפלוגה שמאחורינו רצה בשטח המכוסה שלג וקראה, "הורה! הורה!" ועקפה את צוק הסלע. לפתע נשתתקו רובי הצ'טניקים. לא לכדנו שום שבוי ולא היו לנו אבידות.

המסע נמשך ללא אירועים נוספים, רק שני סוסי תובלה, שגודר פוסאבינה השאירם לנו כששב לסרביה, מעדו על סלע מכוסה קרח ונפלו לתהום. דומה היה, שעיימם נעלמה גם סרביה, לא רק מהישג ידינו, אלא גם מחלומותינו. איש לא ישן אותו לילה. לחיילים היה זה הלילה השני ללא שינה ולי הלילה השלישי — פרט לתנומה חטופה פה ושם. חוסר שינה היתה לאחת הבעיות הקשות לרבים מאיתנו, אך לא לי. שעה או שעתיים של שינה או תנומה חטופה, די היה בהם להצעידי לילה שלם. אולם לא כולנו היינו בנויים שווה.

עם עלות השחר, הקר והמעורפל, ירדנו במידרון מבותר ונכנסנו לכפר לוקיצ'ה. ככל שאור היום חשף את יעדנו כן נשא פחות חן בעיני. כמה ביקתות נחו להן, תקופות במידרון שמעל לנהר לים, אשר מעברו השני נמשך הככישי, שבין ביילו

פולי ופרייפולי. פרייפולי נמצאה במרחק של חמישה או שישה קילומטרים בלבד וחנה בה חיל-מצב איטלקי. היינו חשופים, אף-על-פי שגם האיטלקים לא ימצאו עצמם במצב טוב יותר, אם ינועו במעלה הכביש. מעלינו התנשא רכס הרים מכוסה סלעים. על מנת להגן על עצמנו מפני ה"קוגיה" של פקאריצי, היה עלינו לתפוס אותו רכס. קשה היה לדרוש מאנשינו, שהתמוטטו מרוב עייפות וחוסר שינה, להמשיך ולטפס. אולם גם פלוגה סרבית עשתה דרכה במעלה ההר אל הרכס. שעה שהיחידות של סנג'אק נעו לאורך הלים לכפר סמוך, כדי שלא נתקבץ כולנו, אותו ערב, ליד המעבר שעל הנהר. חששנו שהדבר עלול להאיט את המעבר לעברו השני של הנהר, ולהביא ללבידתנו עם שחר. הלים גאה והיה בו רק מעבר אחד ללוקיציה. התמקמנו במבנה עשוי בולי-עץ, והכל נרדמו כהרף עין, חוץ ממני. שכבתי לנח אך לא עלה בידי להירדם. ייתכן, כי חטפתי תנומה קלה והתעוררתי מיד כשהדאגה מרסמת בליבי. הערתי גם את שאר אנשי המטה.

ביניהם היה מילינקו קושיץ. עימו קשרוני יחסי חברות והבנה עמוקים. הוא ישב בבית הבלא עד לפרוץ המלחמה ובזמן ההתקוממות שימש קומיסאר בחטיבת אוזיצה. אולם לא היכרתיו ממש עד שנפגשנו בנובה וארוש. נשאנו חן האחד בעיני השני ממבט ראשון. נמשכתי לאינטליגנציה המעודנת שלו ולאירוניה שלו. שהיתה חסרת מעצורים. פניו החיוורות והרוזות, עיניו השחורות, אפו המתארך ושפתיו, בחיוכן הלגלגני, הזכירו לי רישומים של רובספייר או סנט-ז'וסט. הוא היה בעל יוזמה, אמיץ, נבון וקפדן. — עם עצמו ועם הוולת כאחד. הוא שלט בפיקודיו, לא בגסות ולא בתוקף דרגתו, אלא מכוח התמדתו ותבונתו. ייתכן, כי זה היה הסוד — תחושת הסמכות הטבועה בו — אשר דחף אותו לשקע עצמו בפרטים מיבצעיים. לעולם לא נכנע לשיגרה, או לדמיונות-שווא ולגורל. ייתכן, כי בגין תכונות אלו התקדבנו זה לזה עוד יותר.

אותו בוקר התעורר קושיץ לאיטו ובעצלתיים. אולם אני הייתי נרגש ומלא ספקות: "מה יהיה אם האיטלקים יכבשו את המעבר שעל הלים? אין לנו כל תובנית אלטרנטיבית! אנשינו אינם מודאגים, אך זה משום שהם סומכים עלינו! עלינו לקחת בחשבון את כל הסכנות ואת כל האפשרויות!" קושיץ הרגיע אותי, אולם הסכים עימי. בינתיים התעוררו גם שאר המנהיגים משנתם. קיימנו התייעצות בחדר הקטן אשר חלונותיו פונים לעבר הלים ולעבר הכביש. עליו היו עלולים להופיע כל רגע האיטלקים ואנשי המיליציה המוסלמית.

כצפוי, פתחו עלינו האיטלקים, בסביכות השעה עשר, באש מיקלעים מגיבועה המתנשאת מעל פריי פולי. הם נמצאו במרחק רב מכדי לירות לעברנו אש מדויקת, ואף-על-פי שמפעם לפעם חלף כדור בזימוזם לידנו, לא הקדשנו לעניין תשומת לב מדובה. בשעה מאוחרת יותר פתחה גם המיליציה המוסלמית באש על חיילי סנג'אק. בעברו השני של הלים, אולם גם אז לא היתה דצינית ביותר, אף-על-פי שבדומה להתקפה האיטלקית, נמשכה גם זו שלוש עד ארבע שעות. הרהרנו בגרמנים; אילו נמצאו הם בפריי פולי, בוודאי שהיו חוסמים את המעבר שלנו על הלים.

קיימנו התייעצות: בלית ברירה, נפרוץ לאורך שפתו הימנית של הלים, נחצה

את ההרים, שמורדותיהם גולשים, כצלעות, לביקעת הנהר, ונעבור בישובים מוסלמים עויינים. היינו חזקים מספיק להביס את המוסלמים בהתנגשות ראשונית; אך מאחר שלא היתה לנו כל השפעה עליהם, ורק סיכוי קטן להעבירם למחנה, הרי שאנו עלולים להקזו את דמנו לשווא. על מנת להגיע לשטח משוחרר, חייבים היינו לחצות את הלים, שהלך וגאה. גם הזמן לא פעל לטובתנו. האיטלקים יציבו את חיל-המצב שלהם על הלים, כן יעשו המוסלמים והצ'טניקים, ובכך יחסמו את דרכנו בצורה יעילה. ניתוח מדוקדק של המצב הוכיח, שדרך פעולה זו איננה באה בחשבון, אלא לאחר יאוש; החלטנו לפעול בהתאם לתוכנית שאימצנו בנובה וארוש, והיא לחצות את הלים בכוח, בנקודה שבה חנינו אותו בוקר.

הדיון בקו הפעולה האחרון, הבהיר לנו את רצינות המצב שבו נמצאנו, אשר הביא אותנו לתכנן, לפרטי פרטים, את צליחת הנהר. קושיץ הציע את הרעיונות הטובים ביותר ואני ראיתי למימושן: בלוחמה עם האיטלקים, נודעת חשיבות עליונה לקרב פנים אל פנים; הם ביקרו להילחם רק מתוך מקומות מבוזרים ומאחורי מחסה. שעה שאנו החלטנו החלטות — ישנו אנשינו שנת ישרים. אכלנו בשעה מאוחרת. אחר הצהריים נעצרו שתי שיריוניות במרחק לא רב מן הכפר שבו נמצאנו. כמה איטלקים יצאו מתוכן והשקיפו בקפידה על סביבם. הוצאנו הודאות לבל יצא איש את הכתים. הסייד האיטלקי נמשך שעה שלימה. קצת לפני רדת הלילה, שעה שיחידותינו התכנסו לאורך הלים, פתחו התותחים האיטלקים באש על כחותינו, על הרכס הנשקף אל הכפר; כמה מאנשינו ואחד המפקדים נפצעו קשה.

במרוצת היום ניסתה ביתת החלוץ שלנו לחצות את הנהר. פחדנו שמא המוסלמים, אם לא האיטלקים, יחסמו את המעבר עם לילה. הצבנו כחמישה-עשר מיקלעים בפנייה שמעל למעבר, כדי להטעות את האויב ולהשתיקו באש כבדה. אולם חיילי סנג'אק הודיעו לנו, כי יצטרפו אלינו במקום המעבר, מכיון שהמוסלמים אינם חדלים לירות לעברם ובוודאי שיחסמו את דרכם. דבר זה חייב אותנו להכיר באפשרות של חציית הנהר, אולם החלטנו שלא לזוז מן התובנית המקורית ולאפשר לחיילי סנג'אק לבוא מן העורף; מכל מקום — האצנו בביצוע הפעולה. נמתחה ביקורת דבה, ברוח חברית, על החטיבה הסנג'אקית על כל דרגותיה.

מיד עם דדת הלילה בוצעה הצליחה, בשקט ובמהירות. אוגדה אחת של חיילי קאקאק חצו את מי הנהר בבגדיהם ותפסו עמדות לאורך הכביש, ואילו חיילי שתי האוגדות הנותרות פשוטו את בגדיהם. הנשים פנו הצידה והתפשטו עד למותניהן, כשהגברים עושים עצמם אינם דואים; אווזים האחד בידי רעהו, חצו גדרים שלימים את מי הנהר הקרים כקרח. חמש-עשרה דקות לאחר מכן, ייבשו את גופותיהם הרטובים בבתי איכרים סמוכים. ליובינקה מילוסאליביץ חצתה את הנהר על גבי סוסי, יחד עם בלדר, אשר חזר לגדה השנייה, כדי שאוכל גם אני לחצות את הנהר כרכיבה. בעברו השני של הנהר שככה ליובינקה על השלג ואימה לצידה; שוב העמדתי לרשותן את סוסי ואת הבלדר. שעה שנחו בבית של איכר, עייפות וקופאות מקור, נגנב הסוס על ידי אחד מבני הכפר, שנעלם עימו לתוך הלילה.

וכך חצינו את הלים בציפיה מתוחה לקרב. איש מאנשינו לא טבע. שעה שיחידותינו

שהמנהל "הסוציאליסטי" של המלון, מאן להשכיר לי חדר בבית מלוננו. שאלתי את חסן, "האם אודב"ה (המשטרה החשאית) יודעת שהזמנת אותי?" והוא השיב, "אני יכול לומר לך: כן! לא הייתי מעז להזמין בלי ידיעתם". אף-על-פי שאנשינו ההרריים קיבלו אותנו יפה, לא ויתרו מצדונם על בהמותיהם למעננו. הבהמות היו מקור מחייתם. בכפר אוברדי ישבו אחדים ממנהיגינו, עד לשעת לילה מאוחרת, בניסיון לשכנע את ראשי האיכרים לתרום חלק ממקנם למען הצבא והעם. דבר לא הועיל, גם לא הגישה המעמדית, המציבה את העניים נגד העשירים. אמר איכר אחד, "אם תקחו בהמות מן העשירים, ממי נרוויח אנו, העניים, כסף?" לבסוף הגיב איכר אחר לטיעוני הנוקבים, "הוא שיכנע אותנו כדיבוריה, הממור הזה, אני תורם עגל". האחרים הלכו בעקבותיו, אולם כל מה שתרמו הספיק לנו ליומיים בלבד. צבא רעב ועייף תולה עיניים נכאות בקצינים, והקצינים תולים עיניהם בו. עד לאותו זמן התקיימו הפרטיזאנים מתרומות מרצון ועל ידי כיוזא מכוונות האויב. הכסף שברשותנו שימש אך ורק לקניות מיוחדות בערים. ההוראות בעניין זה היו חמורות כל-יכך, עד שבסרבית הוצא חייל להורג רק משום שקטף שזיפים. לשמחתם של החיילים, החלטתי לנקוט בשיטת התחרמות — כמובן, שרק מהאיכרים העשירים יותר ובהתייעצות עימם. כמה ימים לאחר מכן קיבלנו אישור מהפיקוד העליון שאנו רשאים להמשיך בהחרמות: מסהבר, שאותן בעיות הציקו לצבא ולעם בכל מקום.

יום אחד הפתיע אותנו באחד הכפרים סיור של גולשי-סקי איטלקים. אש הרוכים הדרה לצריפי העץ ופצעה למוות איש קשיש. אחד הסיורים שלנו הופיע באורח בלתי צפוי ופתח באש; האיטלקים נאלצו לסגת.

באותם כפרים הרריים ועלובים, לא יכולנו לקיים עצמנו זמן ממושך באמצעות החרמות. לכן הרחבנו את מקורות מחייתנו על ידי פעולות בכפרים הצ'טניקים העשירים יותר, הפזורים במישורים שמסביב לפלבליה. היו לנו התנגשויות מועטות אך שלל רב. ברם, חיים קלים אלה הגיעו במהרה לקיצם: הפיקוד העליון הוציא פקודה, לפיה על היחידות הסרביות ועל ההנהגה לנוע לפוצ'ה. כיום 1 במרץ — כמה ימים לאחר שהגענו לקרניקה — הכריז טיטו על יחידות אלו כעל "החטיבה הפרוליטארית השנייה". בהתאם להמלצתי, מונה קושיץ לקומיסאר הפוליטי של החטיבה. אף-על-פי שידעתי, כי הדבר נעשה מחוסר תשומת-לב, הצטרפתי בליבי על שטיטו לא הזמינני לטקס: החטיבה הפרוליטארית השנייה קמה כתוצאה ממאמצי כרם, הייתי גאה על דכרי השבח אשר טיטו, כמפקד העליון, חילק ב"בולטיץ" של הפיקוד, ליחידותינו ולמנהיגותנו על הנסיגה מגובה וארוש.

בעו לעבר ההרים, חזרנו, אנחנו, המנהיגים, הלך והזור כדי להעיר את החיילים, שנרדמו לצדי הדרך, חששנו שמא יקפאו למוות או ייתפסו, עם בוקר, על ידי האויב. אותו לילה — ליל 7-8 בפברואר — עבר עלינו בצעדה, במזג אוויר מקפיא, ובדאגה, עם בוקר טיפסנו במעלה קאמנה גורה. מימינו, מעל גיבעה הנשקפת אל הגיא, פתחו עלינו המוסלמים מקומראן באש ספוראדית. הכדורים שדקו מעל ראשינו, אולם בגלל המרחק, היו הסיכויים להיפגע, מועטים. רכבתי על סוס שמישהו השאילו לי. הקצינים הפצירו בי לרדת מעליו, אולם לא שעיתי אליהם: הגאווה המונטגנרית גברה על הפחד. אלה שירו בנו היו אנשי המיליציה, מאותם כפרים אשר תקפו את חיילי סנג'אק יום קודם לכן. נשבענו בליכנו בי ברגע שנגיע לחורשה, שלמרגלות הרכס ונגוח קמעה, "נטפל" כראוי באותם אנשים מקומראן, אשר מתוך קנאות דתית מסורתית, הצטרפו לכל פולש לאדמות סרבית.

בסמוך לשעת הצהריים, משרק נתכנסו היחידות, גילינו, שמישה פנטיץ, רופא נודע וקומוניסט ותיק מוואליבה, נעדר. נזכרנו, שהוא התלונן על כאב ראש חזק, שבב לנוח בבית איכרים וכנראה לא חצה את הלים. עם ערב שלחנו סיור לחפש אחריו בלוקיצ'ה, אולם הוא לא נמצא וכך נעלמו עקבותיו. לאחר המלחמה שמענו מפיו של סלוכודן פנויץ, כי בסוף 1943, בכפר פרייפולי, פגש אחד מקצינינו באיכר לכוש אפודתי-איכרים סרבית. בזמן המלחמה אהבו המנהיגים הסרבים ללבוש בגדי איכרים, וכך עשה גם ד"ר פנטיץ. כשנשאל האיכר, היכן השיג את האפודה, שהיתה נקובה מכדורים, נמנע מלהשיב. מילה גררה מילה, ספק נצטרף לספק והאיכר נאסר. הוא גילה, כי היתה ככפר חבורת צ'טניקים כלתי-לגאלית; לאחר שחצינו את הלים, רצחו את פנטיץ וזרקו את גופתו לנהר. כפי שנתברר, נמצא באותו כפר גם תא בלתי-לגאלי של המפלגה. כמה מחבריו החליטו לחצות את הנהר יחד עם הפרטיזאנים, והם נטלו עימם את מנהיג הצ'טניקים הכפריים, שנפל לידם. כשהגענו לקאמנה גורה הוצא להורג, דומה, שאיכרים נוקמי-דם אלה, רק בקושי יכלו להמתין לפלישת האויב, כדי שיוכלו לרדוף ולהרוג איש את רעהו.

לא היתה לנו הזדמנות לנקום את נקמתו של ד"ר פנטיץ באנשי קומראן או להעבירם אל מחנונו; היה עלינו לנוח, לאכול ומיד להמשיך לנוע. שלחנו את הפצועים, את החולים ואת כל מי שאינם לוחמים לפוצ'ה, ואילו אנו נשארו עם היחידות, להמתין להוראות מהפיקוד העליון. באותו מקום נתן לי מיכה "היהודי" שתי מטבעות זהב למען הצבא, תמורת הסוס שהעמדנו לרשות אשתו החולה, ואני שחררתי את חסן סרבה מפרייפולי. הפרטיזאנים לכדו אותו יחד עם כמה ראשי בקר, שקנה מן האיטלקים. הם החזיקו אותו במאסר בנובה ואורש, וחשבו להוציאו להורג, כשפינינו את נובה וארוש, ציוויתי לקחתו עימנו; הוא הצטרף אלינו ויומם ולילה עזר במטבח השדה. כשאמרתי לו, שהוא רשאי לחזור לביתו, פרץ בדמעות שמחה. בשנת 1946, כשהלפתי בפרייפולי בשיירת המכוניות של טיטו, אץ חסן סרבה לקראתי בורועות פתוחות. הוא הוכנס על ידי הגרמנים למחנה הסגר, מפני שמאן להאמין לתעמולת הכזב על הפרטיזאנים. נפגשנו עוד פעם אחת, בשנת 1954, לאחר שידרתי מגדולתי, שעה שביליתי שני ימי-דיג בפרייפולי. הוא הזמינני לגום קפה בכיתו, שעה

הזעם של אלה, אשר קרוביהם נרצחו בידי האוסטאשים. בעודם חלשים ומוזעזעים מטבח הסרבים, שיתפו הקומוניסטים פעולה בתחילה עם הצ'טניקים, אולם בו בעת ניסו להניא אותם מלהעניש את כל המוסלמים והקרואטים. אולם בראש המנהיגות הצ'טניקית עמדו בעיקר קצינים, אשר האמינו במטרה הלאומית הנשגבת יותר של השמדת המוסלמים. אופייני הדבר, שגם בכך לא היו הצ'טניקים מאוחדים או עקביים. לגבי דידנו, הקומוניסטים, היו האוסטאשים כוח אויב זר ומזרז והצ'טניקים — ערברב של לאומנים סרביים ליבראליים, המוני איכרים נפחדים ופאשיסטים. בתחילה, נבדלו התנועות הצ'טניקיות זו מזו לפי האזורים למיניהם; בבוסניה ובקרואטיה היתה מטרתם הגנה עצמית מפני השמדה; בסרביה — למען חידוש המלוכה וההגמוניה על בני עמים אחרים ובמונטנגרו — נגד המהפכה. אולם לכל התנועות הללו היו שורשים במסורות מימי קדם, בחיי הכפר ובמיתוס לאומי ודתי. על קרקע כזו ובתודעה כזו — ביחוד לאחר הטכת שערכו האוסטאשים בסרבים — היה הדחף להשמיד בני אמונות ועמים אחרים מצוי תדיר. ואף-על-פי-כן, שמרה המסורת על מעט סובלנות ויחס אנושי, כך שנשמרו גם כמה רעיונות מתקדמים וליבראליים. לא רבים היו הקצינים הצ'טניקים — ולמותר לומר, המוני האיכרים הצ'טניקים — שהיו חדורים אידיאולוגיה להשמדה, ומטעם זה ניסינו אנו, הקומוניסטים, להפריד בין רעיונות מסורתיים לבין הלאומנות של סרביה-רבה, ובכך למשוך או לנטרל לפחות גורמים מסויימים, ביחוד בקרב מעמד האיכרים.

ומה באשר לבני העיירה פוצ'ה? מה היו רגשותיהם? רק מעטים סובבו בחוצות — איזה ישיש פה ושם, נשים נחפזות לדרך וילדים נפחדים, רק לעיתים רחוקות יצאו מבתיהם, אלא אם כן נקראו לאסיפה. את חזות פניהם לא האירה שום קרן-חום ולא נותר בהם שביב של סקרנות; הבעת פניהם היתה אפאטית, עגומה, בלתי-אנושית; גופם רזה, פניהם מכודכמים ולבושם בלוי.

הרשויות הפרטיזאניות נהגו באיפוק אך בהחלטיות. כמעט שלא היה את מי להעמיד לדין, ולכן הפנו עיקר מרצם לצרכים השוטפים. לדוגמה: המציאו לחם עשוי מאגסים יבשים ושיבולת שועל, שטעמו היה טפל, אף-על-פי שהכיל חומרים מזינים. הכוחות הקומוניסטיים שחזרו לאיתנם, שפעו חיים ופעילות בעיר זו שבמעט שבקה חיים, בין בריות, שההשמדה חסדת-ההיגיון לה היו עדים, הפכה אותם אדישים למוות. מעמדם הרשמי של המוסדות הפרטיזאניים בפוצ'ה לא היה פחות מזה של המוסדות באוזיצה, אולם הם היו גמישים ומציאותיים יותר. לא שחלילה היו חסרים בפוצ'ה חוקים ונוהלים, התהלכו בדיחות בקשר לנוהלים, שפיאדה קבע לגבי הוועדים הציבוריים — אותם מוסדות, אשר קונפורמיסטים מלומדים באוניברסיטאות של יוגוסלאביה כיום, רואים בהם דוגמה להתחלות של המשטר "הקונסטיטוציוני" החדש. ארסו יונבוביץ עיבד תקנות לחטיבות הפורליטאריות, אולם גם הללו הוכחו כבלתי-מתאימות למציאות. ברם גם פעילויות אלו — בנוסף לפעילויות היומיומיות של הקמת רשויות מקומיות ורבישת תומכים למאבקנו — הפגינו את מאמצינו הבלתי-נלאים להקים נושטר חדש.

קרדלי וריבאר נסעו לזגרב, על מנת לתאם את פעולות המוסדות המפלגתיים בשטחים

4

עטויה גנים וכמגיחה מתוך ערוצם המשותף של שני יובלות הרריים, דומה היה שפוצ'ה, העיר שטרם נפגעה, שופעת שלווה וחוץ. אולם החורבן שפקד את האנשים שבתוכה, היה ללא תקדים ובלתי-נתפס. באביב של שנת 1941 הרגו האוסטאשים — ביניהם מספר ניכר של בעלי-זרוע מוסלמים — סרבים רבים. אחר כך כבשו הצ'טניקים את העיירה הקטנה והחלו לשחוט את המוסלמים. האוסטאשים בחרו בתריסר בנים יחידים למשפחות סרביות מכובדות, והרגום; ואילו בכפר מילבניה חתכו את צוואריהם של סרבים מעל ליקב — על מנת למלאו, כנראה, בדם, במקום בבשר-פרי. הצ'טניקים שחטו חבורות של מוסלמים, לאחר שקשרו אותם זה לזה על הגשר שעל הדרינה ואת הגוויות הטילו לתוך הנהד. דבים מאנשינו דאו גוויות צפות במים, לכודות בסלעים או בגזעי עץ, היו כאלה, שהיכירו במתים את בני משפחתם. הווח על ארבע מאות סרבים ושלושת אלפים מוסלמים שנהרגו באיזור פוצ'ה, אך — אם לשפוט לפי ההרס שנעשה בכפרים רבים כל-כך — יש להניח, שסרבים רבים פי כמה מצאו שם את מותם. במלון בו נמצא לי מקום — כמובן, שלא לפני ששירות התברואה שלנו אייד את בגדי — הראו לי חדר שתיקרתו מנוקבת מכדורים. היה זה החדר בו זלל וסבא מאיור סרגיי מיכאילוביץ, המהגר הרוסי שפקד על טבח המוסלמים.

כיצד קרה כל זה? הריגתם של הסרבים נעשתה בשיטתיות: תחילה הוצאו להורג המנהיגים והאזרחים העשירים, אחר כך האחרים, עד לאחרון האנשים. ההרג בוצע בידי קבוצות קטנות של אנשים נחשלים נעדרי מעמד חברתי, המונהגים בעיקר על ידי האוסטאשים: גולים שהוחזרו מאיטליה או מהונגריה.

כאן נחשפו לנגד עינינו, במלוא כיעורם, אנשים ותנועות, אשר חזונם לעתיד חייב השמדת בני אמונות ועמים אחרים.

בתחילה, לפחות, הפגין הטבח, שערכו הצ'טניקים במוסלמים, את תחושת הנקם

הככושים. לאחר שמילא את שליחותו בהצלחה מסוימת, שב ריבאר לפוצ'ה ביום 2 באפריל 1942, וסיפר לנו עד כמה נוראים הם החיים בשטחים הכבושים. קרדלי המשיך מזגרב לסלובניה, בה בילה עד לסתיו 1943. וכך נטלו לידם רנקוביץ ודיוביץ את הטיפול בכל עבודות האירגון — רנקוביץ בקרב המפלגה ואילו דיוביץ, בשטח השלטון המקומי ובענייני האספקה. דיוביץ, שזה עתה החלים מפצעיו, נטל על עצמו מיד פעולות מפעולות שונות, הרבה יותר מאי-פעם כחיו, אף כי המיד היה דינאמי מטבעו.

גם לטיטו היו שיגיונות משלו. אולם הללו היו — איך לומר? — שיגיונות מציאותיים. לשם "הכוחות הפרטיזאניים" הוסיף עתה את המילים "וצבא המתנדבים", במטרה לרכוש ולעודד את המוני האיכרים בבוסניה המזרחית, שהיו מוכנים להילחם נגד האוסטאשים ולהגן על כפריהם הם. הפרטיזאנים והצ'טניקים בבוסניה המזרחית המשיכו לתאם את הפעולות ביניהם, גם לאחר הקרע שחל בסרביה בין מיבאילוב לטיטו. אולם חשדות וחילוקי-דעות החלו מתעוררים, ביחוד לאחר המיתקפה הגרמנית בינואר 1942. בתחילת פברואר 1942, נשא ונתן בבלגראד יודימור דנגיץ, מפקד צ'טניקי בבוסניה המזרחית, בעניין סיפוחה של בוסניה המזרחית — בין הנהרות בוסנה ודרדינה, לרבות סריבו — על ידי סרביה של נדיץ. הגרמנים הסבימו לסיפוח זה אולם פבליץ וההונגרים התנגדו לו ודנגיץ שב לבוסניה. אגו לא ידענו על דבר המשא והמתן, אולם חשדנו, שמהו בדומה לזה מתרחש. זאת חשנו מעמדתה העוינת של ההנהגה הצ'טניקית כלפינו ומאי-השקט ששרר בקרב האיכרים. העמדת בוסניה המזרחית תחת שלטון אוסטאשי, פירושו המשך ההתנגדות של האיכרים הסרבים "המתנדבים". להערתי, שהפרטיזאנים אינם רק צבא מתנדבים, אלא הצבא המתנדב שבכל הצבאות, הוסיף טיטו, "כן, אולם איכרים אלה קוראים לעצמם מתנדבים. הם אינם צ'טניקים ואין ברצונם להיות פרטיזאנים העונדים את סמל הכוכב המחומש".

מתנדבים כגון אלה לא היו קיימים בשום מקום אחר ביוגוסלאביה, ואלה שנמצאו בסרביה המזרחית נתגלו כנעדרי כל רצון להילחם; וברוב המקרים בלתי-מהימנים ופרו-צ'טניקים. באביב 1942, בזמן המיתקפה המשותפת של האיטלקים והצ'טניקים, חל הפירוד ביניהם. מיד לאחר מכן זנח טיטו את השם שנתן לראשונה ומצא להם שם חדש: "צבא השחרור הלאומי והגדודים הפרטיזאניים". ואף-על-פי-כן צמחה לנו טובה כלשהי משיתוף הפעולה עט צבא המתנדבים: הם נכחו לדעת, שה"שד" הקומוניסטי אינו נורא כליכך והשיגאה לקומוניסטים הלכה ופגה. ניתנה לי ההזדמנות להבחין בדבר זה, באורח אישי, שעה שנודמתי לבוסניה המזרחית, באביב 1943.

המנהיגים התגוררו במלון, חוץ מטיטו שגר בחווילה קטנה מאחורי תחנת הרכבת. טיטו התבודד באותה חווילה, בחסות סוללה סמוכה שהגנה עליה מפני התקפות אוויר. בנוסף לכך, תאמה הבדידות למצב הרוח המהורהר שלעיתים רחוקות היה פוקד את טיטו.

הגעתי לפוצ'ה, ניקיתי עצמי מאבק הדרך וניגשתי לדאות את טיטו. ניתן לומר, כי פגישתנו היתה נינוחה, חשתי, בפעם הראשונה, כי טיטו זקוק לי. אף-על-פי

שהיה מזג-אוויר קר ולת, יצאנו לטיול מסביב לחווילה. מבטו החד של טיטו עורר גם בי זרם של מחשבות, אשר מזה זמן רב לא היה לי עם מי להתחלק עימן. טיטו לא היה שבע-רצון כלל מה"כיתות" הקומוניסטית, ביחוד במונטנגרו, שבה הלכה התנועה הצ'טניקית וגדלה ושיתפה גם פעולה עם האיטלקים באורח גלוי. מצד שני, המטרתי על טיטו את דעותי על המצב הפנימי. הסברתי, ששיתוף הפעולה בין הממשלה הגולה וצבאה לבין בוחות הכיבוש האיטלקיים עלול להגיע אל מעבר ליחסים שבין ברית המועצות ובנות הברית של המערב. פירושו של דבר, שעלינו להגביל עצמנו למלחמה נגד הבוחות הפאשיסטיים, לבל נשקע עד צוואר, במלחמת אזרחים מתישה. ביום הוכח, שהממשלה הגולה נתנה הסכמתה לשיתוף הפעולה של הצ'טניקים עם האיטלקים, בניגוד לעצתה של הממשלה הבריטית. מחשבותי בנושא זה נרשמו גם ב"יומן" של ולדימיר דז'יר, בתאריך 10 במרץ 1942:

"הערב קיימנו התייעצות שנייה של תא המפלגה. מיטאר (באקין) דיבר על המצב הבינלאומי... ג'ידו (ג'ילאס) סיכם את הדברים. הברית בין ברית המועצות לאנגליה חזקה ועוד תלך ותתחזק. התפתחות היחסים בארץ אחת עלולה לשנות כליל את המצב הבינלאומי. מסיבה זו עלינו להתאים עצמנו למצב. אל לנו להתיר לאיש לאכוף עלינו מלחמת מעמדות — הדבר אשר אותו רוצה הפולש. הם רוצים להפשיט ולהציג אותנו במערומינו. אנו מנהלים ונמשיך לנהל מלחמה לשחרור לאומי!...".*

טיטו ביקש לדאותני שוב. שוחחנו גם על הרבה עניינים אחרים, ויקשה לי לומר, עד לאיזו מידה היו לדעותי השפעה על החלטותיה, אף-על-פי שניחן בכישרון לקלוט במהירות רעיונות של אחרים ואחר להציג אותם ברעיונותיו הוא — לאחר שעברו ניפוי במסגרת הפרגמטית שלו. מכל מקום, לא חלף זמן רב וה"פרוליטר", כתבי-העת של הוועד המרכזי, פירסם את מאמרו, "המפלגה הקומוניסטית ובני בריתם של הפולשים", אשר קבע, כמשימה החשובה ביותר, את המאבק נגד הפולשים. ב"מכתב גלוי מאת הוועד המרכזי למוסדות ולחברים של המפלגה הקומוניסטית במונטנגרו ובמפרץ קוטור" הגדיר את הדברים ביתר בהירות: "על אף הפרובוקציות של הכובשים ובני בריתם לעורר מלחמת אזרחים, עושה המפלגה הקומוניסטית של יוגוסלאביה את כל המאמצים לאחד את הכוחות הלאומיים לחזית אחת למען שחרור לאומי... הדבר העיקרי היכול להבטיח הצלחה במאבק זה הוא חיסול נמרץ של עמדות פשרניות בשאלת חיוקן של תפקיד-המנהיגות, אשר המפלגה הקומוניסטית חייבת למלא במאבק לשחרור לאומי...".**

בכך היתה סטייה ממכתב הוועד המרכזי, שהוזכר קודם לכן, ואשר נשלח מרודי בתאריך 21 בדצמבר 1942. סטייה זו לא שינתה את עמדתנו כלפי הצ'טניקים או

* "יומן" מאת ולדימיר דז'יר, מהדורה שנייה, בלגראד, 1951.
** מיסמכי זבורניק, כרך III, ספר 3 (1950) עמ' 49—45.

כלפי צורת המימשל שבו רוצים הקומוניסטים, מכיון שהללו לא היו תלויים רק בנו. אולם בכל זאת געשה הכל תלוי במאבק נגד הכיבוש — אפילו חיוקה של המפלגה, שעמדה בראש דאגותיו של טיטו ומצאה את ביטויה בכל הכרזותיו, ובכל מעשיו, עד לעצם היום הזה. הדבר הזה הוא שהנחה ושיווה תוכן לדרך הצבאית של הקומוניסטים, אשר רבים מהם הצטרפו למפלגה במהלך המלחמה ובאמצעות הצבא; הם לא צידדו במאבק מעמדי, אולם היו מוכנים בהחלט למסור את חייהם במלחמה נגד הפולש. כך נולדה אידיאולוגיה מהפכנית חדשה, הקשורה במורשת העתיקה. מאבקנו היה מושרש עמוק בדרך שנכבשה היטב בכפות רגליהם של אבותינו. מוות וניצחון הפכו טבעיים וצודקים. בקיצור, נתגלתה "החוליה העיקרית" של לנין ועתה היה צורך לאחוז בה, על מנת להפעיל את השרשרת כולה. מאותה עת ועד לסוף המלחמה לא חל כל שינוי מהותי בקו ובטקטיקה של המפלגה; המהפכה נולדה תוך מאבק נגד הפולש. אף-על-פי שבאותה עת הייתי בטוח, כי זו הדרך שתוביל לשלטון הקומוניסטים, הרי שכיום ברור, שנצחונו לא היה כלתי-נמנע, אילו לא פעלו הכוחות השליטים של נמלכת יוגוסלאביה רק נגד הקומוניסטים ונמנעו מלתקוף את הפולש הנור. אפילו הרעיון להקים "ממשלה לאומית" — אשר לדעת טיטו היה רעיון בלתי-בשל ובלתי-מציאותי — היה כפוף למשימה הבסיסית: המאבק נגד הפולש.

וכך, כל שהיה מבית, היה ברור, או מכל מקום נראה ברור, בעינינו. אולם בכל הנוגע לקומוניסטים — דהיינו, בממשלה הסובייטית — טולטל לעיתים טיטו מהתפרצות של זעם ליאוש. אומנם, נכון — בברית המועצות החלה מוסקבה להפעיל את תחנת הרדיו "שלנו" — "יוגוסלאביה החופשית" — אולם המשיכה לעבוד בשתיקה על שיתוף הפעולה בין הצ'טניקים לבין הפולש. ההודעות הסובייטיות הכיעו אפילו ספקות בקשר ל"הגינות" עמדתנו כלפי מיכאילוביץ והממשלה המלוכנית. לשווא הזמין טיטו משלחת של הממשלה הסובייטית, על מנת שתיווכח בעצמה בצידקת טענותינו — ממש כפי שעשה בשנת 1948, בקשר להאשמותיו הכוזבות של סטלין לגבי "התנוונותה" של המפלגה ביוגוסלאביה. לשווא גם ביקש את ההתערבות הסובייטית אצל הממשלה הבריטית, כדי שתחדל לפאר ולרומם את מיכאילוביץ, כמנהיגה היחיד של תנועת ההתנגדות ביוגוסלאביה. כך גם אבדה תקוותנו לסיוע אווירי סובייטי בדורמיטור. בשנת 1944, בהיותי במוסקבה, נודע לי, כי אותה עזרה היתה אמורה לבוא בזמנתם של מהגרים יוגוסלאבים, אשר לא היו אלא מודיעים סובייטים — ולא במטוסים, שהיו דרושים כל כך להגנתנו ולמוראל של חיילינו.

על אף היותו נכון והמום ידע טיטו — כפי שידע זאת הוועד המרכזי — שהסובייטים מודדים את מאבקנו ויחסנו עם הממשלה המלוכנית לפי אמת-מידה של יחסיהם הם עם בריטניה הגדולה. אף-על-פי שבמאי 1942 ליגלגנו על טענתו של מיכאילוביץ, שהקומוניסטים היוגוסלאבים הינם טרוצקיסטים, מכיון שאינם נשמעים למוסקבה, התעורר החשד בליבנו, שלא רק שמוזימה שטנית זו בושלה בידי השירות החשאי הבריטי, אלא שמוסקבה ידעה את הדבר וביכרה להתעלם ממנו. כל זה נעלם בתהום

הנשייה ורק חזר לתחייה, כשנפרדו דרכיהן של יוגוסלאביה וברית המועצות, וביחוד כשדרכים אלו חצו זו את זו.

מחשבותי שלי על ברית המועצות — יחד עם התלהבותי הרומנטית והדוגמאטית לשיטה וליוצרה, סטלין — משתקפות היטב בקטע הבא ב"יומן" של דדייר: "יום שבת, 7 במרץ, פוצ'ה. קיימנו את הישיבה השישית של המפלגה, שדנה בבעיות אידגוניות. ג'ידו (ג'ילאס) היה נוכח. הוא אמר, כי חגיגות יום הצבא האדום אורגנו בצורה עלובה. היו בלתי-תואמות מנקודת ראות פוליטית. החופש איננו נקנה בחינם. אם אנו עצמנו איננו עושים כמיטב יכולתנו במאבקנו נגד הפולש, אם אנו יושבים בחיבוק ידיים, איננו יכולים לצפות, כי הצבא האדום יבוא ויושיענו...". היתה זו קריאה להקרבה עצמית ולסבל אישי, אולם גם להבנה, כי הניצחון בא רק למי שמקדיש כל כולו למענו. אינני טוען, כי אני, ורק אני דיברתי ברוח זו, אולם מאותו זמן ואילך היתה זו ההשקפה השלטת במפלגה ובצבא.

שלושה אירועים, הקשורים בפוצ'ה, שמורים בזכרוני: מות המאיר של דרדה, בושקו, תודורוביץ; בואה של המשלחת הבריטית, בראשותו של המאיר טרנס אטרטון, ונסיגת שארית הפליטה של גדוד ואלייבו מסרביה.

דרדה שיגר את מאיר תודורוביץ להרצגובינה על מנת לארגן את הצ'טניקים. הפרטיזאנים גילו את הדבר, והקיפו את הבית בקפיו סלו בו השתכן. הוא לחם בגבורה — חזר וזרק רימוני-יד שנזרק לתוך הבית — והפרטיזאנים לא יכלו לעשות דבר, עד שהעלו את הבית באש. הוא יצא בריצה החוצה והם הרגוהו במקום. יומנו נפל לידי. אני מציץ כל זאת, בגלל אותו יומן מעניין, תודורוביץ היה אינטליגנטי ומשכיל — למעשה, היה משכיל מדי לגבי קצין מלוכני. היומן שיקף את ספקותיו; את מרי-ליבו על שיתוף הפעולה עם הפולש. היתה בו אפילו נימה מסוימת של געגועים למוות באותו מסע חסר-תקווה, בלתי-רצוי ומפוקפק, תודורוביץ לא היה בודד בין הקצינים הצ'טניקים. דרדה התאבל עליו כעל הקצין הטוב ביותר בשורותיו. כלום היה דרדה מתאבל על מותו של תודורוביץ אילו קרא ביומנו? ומי היה האשם האמיתי ביאוש ובתחושת האפסות שפקדו אנשים איך-ספור ובלתי-ידועים בתודורוביץ — דרדה או מנהיגי המהגרים? או רוח התזוית העקובה מדם שאחזה במנהיגים, שלא היו מסוגלים לעמוד נגדה? או שמא הכל וכולם גם יחד?

קיבלנו את המאיר אטרטון בסבר פנים יפות. הוא נלווה אפילו אל טיטו לביקור בחזית אף-על-פי שנמצאו סיבות למכביד לחשוד בו. בפוצ'ה יצר קשר עם גנראל נובקוביץ המלוכני, אשר טיטו גילה כלפיו יחס של כבוד, יותר בשל דרגתו מאשר בשל אהדתו, כביכול, לפרטיזאנים. לילה אחד חמק אטרטון יחד עם נובקוביץ — אף-על-פי שיכול היה לבקר אצל הצ'טניקים בגלוי — ונעלם מבלי להשאיר אחריו כל עקבות. הצ'טניקים הפיצו שמועות, שהפרטיזאנים רצחו את אטרטון, ודרדה הודיע על כך לבריטים. עד היום, מתייחס וולטר ר. דוברטס בספקנות לעניין זה**.

לפי מה ששמעתי לאחר מכן מאנשי השירות החשאי היוגוסלאבי, שחקרו את המקרה, * "יומן" דדייר, עמ' 80.

** ספרו של דוברטס, "טיטו, מיכאילוביץ וננות הכרית", עמ' 55 בהוצאה האנגלית.

נרצח אטרטון בידי שודד צ'טניקי, ששדד ממנו את מטבעות הזהב שברשותו. הצ'טניקים היו בלתי מאורגנים ובלתי ממושמצים במידה כזו, שאפילו שודדים יכולים היו להצטרף לשורותיהם.

לוחמי גדוד וולייבו שנתרו בחיים — כשבעים במספר — נכללו בפלוגת המשמר של הפיקוד העליון. הבחנתי אצלם בלא-איכפתיות מסוימת, שבאה להם כתוצאה מן האבידות הכבדות והאסון שפקד אותם בחורף של שנת 1941-2. אנו, בוועד המרכזי, לא אהבנו לדבר על סבלם ועל השמדת גדודם, כמי שמבקשים להתחמק מנקיפות מצפון, על שלא נחלצנו לעזרתם.

עשיתי בפוצ'ה שבועיים ימים. אף-על-פי שרבים היו הדברים שהתרחשו באותו פרק זמן, הרי ששיחותי עם טיטו צפות בזכרוני כדבר החשוב והחם ביותר. עם תום שני השבועות, הורה לי טיטו לצאת למונטנגרו — היתה לי זו הפתעה אמיתית, לאחר הביקורת שנמתחה על ה"מישגים" שלי באוויצת — מכיון שהמצב הולך ורע שם. "בסדר", אמרתי.

הוא שם ליבו לחוסר ההתלהבות מצידו, והוסיף בצחוק, "אתה רוצה שמיטרה תתלוח אליך — האם זאת הסיבה? ובכן, למה לא?"

צחקתי גם אני ואמרתי, "לא שרוצה אני כל-כך שתתלווה אלי, אלא שאני סבור, שהיא יכולה להביא תועלת שם. באן היא משתעממת".

רנקוביץ הציע שגם מיטאר באקיץ וסבטיסלב סטפנוביץ יסעו עימי. כך נוצרה קבוצה, שאני עמדתי בראשה. לפני צאתנו לדרך היתה לנו פגישה עם טיטו. אני חושב, שגם רנקוביץ, דוויביץ וארסו יובנוביץ היו נוכחים באותה פגישה. המיתקפה נגד השטחים המשוחזרים בבוסניה המזרחית, בהרצגובינה, בסגיאק ובמונטנגרו כבר החלה. האיטלקים מילאו בה את התפקיד המרכזי: השטחים המשוחזרים — פרט לבוסניה המזרחית, שבת פעלו גם הגרמנים — נמצאו באיזור האיטלקי. אולם לגבינו היוו הצ'טניקים את הסכנה הרבה ביותר, מאחר שבהתקדמותם עם האיטלקים, אכפו את סמכותם על הכפרים. הסכנה שנאבד את מונטנגרו, בסיסנו החשוב ביותר, ובכך ייקבע בידודה הסופי מסרביה, נעשתה מוחשית. עשינו הערכת מצב וכן גם הערכה של "המישגים". הציק לנו תמיד תירוצם של האיכרים, שהם עוברים לצד הצ'טניקים מחשש שבתיהם יועלו באש ומפני פעולות תגמול אחרות. נקודה זו נדונה בפגישה עם טיטו והועלה הטיעון הבא: אם ידעו האיכרים, שכאשר יעברו לצד הפולש, נעלה גם אנחנו את בתיהם באש, ישנו את עמדתם. טיעון זה נראה הגיוני גם בעיני אף-על-פי שלא המכתי בו בכל לב. לבסוף הגיע טיטו לכלל החלטה, אם כי בהיסוס מה: "ובכן, טוב, אנו רשאים להעלות באש בית או כפר, פה ושם". לאחר מכן נתן טיטו הוראות המאשרות דבר זה — הוראות שהיו חמורות למדי, מכיון שהיו חר-משמעיות.

מצויידים בהוראות חדשות אלו, יצאנו ביום 15 במרץ 1942, בדרכנו למונטנגרו. בלילה שלאחר היום השישי למסע, לאחר שתצינו כמה גאיות וטיפסנו על כמה וכמה הרים, הגענו לפיפרי — למפקדה של מילוטיוביץ "השוגה", שעדיין נמצאה באותו בית, אותו עזבתי לאחר "המישגים" שלי.

5

אמונה פנאטית היא אשר הביאתני, עייף וחולה, למונטנגרו. הקדשתי תשומת-לב רבה למילוי תפקידי במצב המסוכן החדש. לעיתים קרובות תקפה אותי הרגשת זרות למחוז, לאנשיו, לצורת דיבורם. היה זה עולם ששוב לא היה ולא יחזור להיות עולמי שלי. בעולם זר זה, לא היה המוות משהו בלתי רגלי, ואילו החיים איבדו כל משמעות, פרט לרצון לשרוד. עם זאת בוודאי שיש לחיים משמעות כלשהי. משמעות זו יש למצוא באמונה גוברת ברעיונות, בצדק, ובהיגיון שבמוות. מאוחר יותר למדתי להכיר אותה וזות; ואפילו התבדחתי על חשבונה: בין אם הוא שלך ובין אם לאו, אמרתי לעצמי, זהו העולם היחיד בו אתה יכול להישאר בחיים. בדרכנו למונטנגרו הבחנתי, שהאיכרים מתייחסים אלינו בסודיות מודגשת — כאילו יש להם משהו חשוב להגיד לנו, אלא שאינם מעזים, או אינם יודעים כיצד, בד בבד עוררה עצם הופעתנו הסתייגות ואי-נוחות ניכרת בקרב הקומוניסטים, ביחוד בין אנשי השורה. איכר זקן, קרוב משפחה שלי, הצטרף אלינו בדרכנו: כל העת צעד לפני, מחזיק במושכות סוסי, כשברור לי, שהוא מקווה לעשות רושם על השלטון המקומי. דבר זה גרם לי הרגשה לא נוחה, מכיון שלא ידעתי דבר על התנהגותו של אותו ישיש. כפי שנתברר, לא הואשם בכלום. הוא אף העז לספר לי, כי בפיקוד מוציאים אנשים להורג "על שום דבר". בעת החנייה בלילה ובמון ההליכה, פטפטנו על הכל ועל כולם, וככל שההתרשמויות והתחושות נצטברו, כן התבהר לי יותר מצב העניינים.

עד תחילת 1942 — אף-על-פי שהתנצחו ואפילו לחמו בצ'טניקים — לא ראו בהם הקומוניסטים אויבים ומשתפי פעולה עם הפולשים. למרות התבטאויותיהם הצורבות והדחיתים המוסרית, התייחסו הקומוניסטים אל הצ'טניקים, עד לסוף המלחמה, בדרך מיוחדת; לא כאל פאשיסטים אלא כאל מעין "בוגדים מקומיים" — בני-פלוגתא, אשר מטעמים ריאקציוניים ולאומניים, הגיעו עד כדי חתימת הסכמים ושיתוף פעולה עם

היה המצב איום ומביש עוד יותר: בנים קומוניסטים הוכיחו את נאמנותם למפלגה על ידי הריגת אבותיהם; והיו ריקודים ושירה מסביב לגופות. כמה אנשים הוצאו להורג בהרצגובינה ובסנג'אק באותה עת? אינני יודע. אולם המספר של כמה מאות איננו נראה מוגזם בעיני. בקלות רבה, דכה מדי, הרסו הקומוניסטים את מורשת המינהגים מימים עברו — משל, כאילו היו להם מינהגים חדשים ועמידים, שניתן להחליפם בישינים. בכך שהעלו את הגוויות מן הגאיות וערכו להן טקסי הלוויה מכובדים, זכו הצ'טניקים להערכה; ואילו לקומוניסטים הדביקו את שם-הגנאי הנורא "אנשי השוחות". אולם בדרך כלל, ואף-על-פי שההתנגשויות בין הצ'טניקים והקומוניסטים במונטנגרו היו רצהניות למדי — שלא כהתנגשויות בסרביה, שכה זכו הצ'טניקים לשם "שוחטים" — לא היו מקרים של הדיגת ילדים וזקנים או אונס נשים: מורשת האבות גברה על האידיאולוגיות, אף-על-פי שלא הייתי בשל דיי כדי ליתן לעניין ביטוי מוחשי, הרגשתי שהצ'טניקים זכו בהישג, גם משום שהקומוניסטים שמו דגש-יתר על הלאומיות המונטנגרית, לעומת הלאומיות הסרבית. סברתי אז, ואני מאמין עד ליום הזה, שדבר זה מסביר, בחלקו, מדוע זכו הצ'טניקים בתמיכה החיונית והנרחבת ביותר מצד הזוסייביצי, חבל ארץ ובני שבט, אשר משכבר הימים נשאו עינם למנהיגות סרבית. "סרביות" היתה הנקודה הרגישה, החזקה והקולנית ביותר של הצ'טניקים המונטנגרים — ביחוד משום שהמונטנגרים, על אף השוני במחוזות ובהיסטוריה, הינם ביסודם סרבים, ומונטנגרו היא ערש ההגיגים והשאיות לאיחודם של הסרבים.

ואף-על-פי-כן, לא היו ברורים לי לאשורם, באותם ימים, הגורמים הבסיסיים ושורשי התנועה הצ'טניקית — והם אינם ברורים עד היום לפוליטיקאים ולהיסטוריונים הרשמיים. בהתקוממות של חודש יולי 1941 זכה, למעשה, הקומוניסטים בתוספת עוצמה — כוח אשר ביססו ומיסדו אותו לאחר מכן. מתנגדי הקומוניסטים — רובם אנשי הממשלה המלוכנית — לא יכולים היו לעשות דבר, חוץ מאשר למרוד או להיכנע. למורדים אלה לא היו מספיק כוח ואמצעים להתנגדות, ללא עזרה מן האיטלקים. בתמצית, היתה זו תנועה אנטי-מהפכנית, המתחפרת נגד שלטון מהפכני. אולם הקומוניסטים והצ'טניקים תלבו שולל על ידי תעמולתם הם — הראשונים טענו שמטרתם העיקרית היא המאבק נגד הפולש; והאחרונים, שהם מצילים את סרביה לכל תושמה, אצל בני-אדם, הרואים לנגד עיניהם מטרה אחת ויחידה והדבקים בה בעקשנות, מקבלים כל ערבי המסורת אספקט חדי-מימדי ומעוות. הקומוניסטים במונטנגרו חגגו את ערב חג המולד של שנת 1942, בקריאות נגד תוקפנים ובוגדים מתוך ספרו של גיגוש "ההר הזועם", ואילו הצ'טניקים המונטנגרים חגגו אותו חג עצמו, שנה מאוחר יותר, בהקראת הסיפור על "טבח הבוגדים" — המוסלמים — באותו ספר.

עודנו לומדים להכיר את מצב העניינים במיפקדה הראשית, והנה מגיעה אלינו הידיעה הרעה על עוד ניצחון צ'טניקי בלתי-מובנת עוד יותר היתה הוצאתם להורג של בני-משפחה והטלת הגוויות לגאיות — לא כל-כך משום נוחות, אלא כדי להימנע מן ההלוויות ומן האבלים אמיצי-הלב, הממאנים להינחם, בהרצגובינה

הפולש. ביום 25 במרץ 1942, היום השלישי להגיעי למיפקדה הראשית במונטנגרו, כתבתי את הדברים הבאים לפקו דפקביץ, מיטאר באקיץ ומילינקו ג'ורוביץ:

"האדונים הבוגדנים כופים עלינו מלחמת מעמדות, שעה שהמשימה הניצבת בפנינו היא מלחמה לשחרור לאומי. אל לנו ליפול למלכודת זו שהם טומנים לנו. עלינו להמשיך במלחמה למען שחרור לאומי ביתר החלטיות... המאבק המתנהל עתה במונטנגרו מתמקד, למעשה, במאבק למען המערב הבינוני של האיכרים... אסור, בשום פנים ואופן, שמאבק זה יוביל אותנו למסקנה מוטעית לגבי היחסים המעורערים בין אנגליה לבין ברית המועצות — מסקנה אשר רבים מתכרינו הגיעו אליה לאור העובדה, שהממשלה הגולה בלונדון החלה, באמצעות תומכיה בארצנו, לשתף פעולה באורח גלוי עם הפולש. הברית האנגלו-סובייטית מכוונת נגד האימפריאליזם של היטלר... על מנת להגן על זכויותיהם, פתחו האדונים של סרביה-רבה בלונדון במלחמת מעמדות, כאשר הטקטיקה שלהם היא להשמיד את מתנגדם המסוכן ביותר — המפלגה הקומוניסטית ותנועת הפרטיזאנים — ובינתיים לשתף פעולה, באורח זמני, עם מתנגדיהם האחרים... הדבקים בממשלת (הגולים — מ.ג.) לונדון עלו על דרך של שיתוף פעולה גלוי עם הפולש, בגלל היקפה ועוצמתה של ההתקוממות הלאומית נגד אותו פולש. אילו ישבנו בחיבוק ידיים, לא היה מתעורר כל סיכסוך, וגם אז היינו ממלאים את כרסנו בעגל צלוי ושותים יי"ש שזיפים, כמובן, שאיננו יכולים לנצח במלחמה מסוג זה, אך ורק בידע צבאי או בתכסיסים צבאיים הכתובים בספרי-ההרחה. במלחמה מעין זו ניתן לנצח, בשילוב של פעולות צבאיות ומדיניות ובחזיתות בשילוב עם לוחמה פרטיזאנית".

חולשותיהם של הצ'טניקים היו ברורות לי למדי, הן נבעו בעיקרן מעמדתם ההפכפכה והסותרת את עצמה: הם שיוו לעצמם תרמית של לאומנים, התומכים בבנות הברית, אשר "עקרונית" מתנגדים הם לפולש, ויחד עם זאת קיבלו נשק ואספקה מהאיטלקים ותיאמו עימם את מיבצעייהם נגד הפרטיזאנים, אשר מרביתם לא היו קומוניסטים, אלא איכרים פטריוטים, המודרכים על ידי הקומוניסטים. הצ'טניקים — או, נכון יותר — השלטון אשר אליו התגעגעו בליבם, הפסיד במלחמה ללא קרב, עמדה כזו לא יכולה היתה להצמיח מקירבה מנהיגות בעלת סמכות או להביא להתלכדות רוחנית. כל החולשות הללו סיפקו עדיפויות לקומוניסטים, שהיו החלטיים ובוטחים בעצמם, ואשר בראש הכוחות הצבאיים שלהם ניצבה הנהגה מדינית.

הוברר לי יותר ויותר, כי ההוצאות להורג, הפזיזות והחפוזות, ובן הרעב והעייפות מן המלחמה, מהווים חיזוק לצ'טניקים. איומה ובלתי-מובנת עוד יותר היתה הוצאתם להורג של בני-משפחה והטלת הגוויות לגאיות — לא כל-כך משום נוחות, אלא כדי להימנע מן ההלוויות ומן האבלים אמיצי-הלב, הממאנים להינחם, בהרצגובינה

הבנתי את מצבו הקשה והמייאש של מילוטיונוביץ. הוא היה אדם בעל תכונות פטריארכליות, שנהג בעצמו סתגפנות מהפכנית, אולם היה נעדר דמיון ובעל גישה מינהלית. נתגלעו בינינו חילוקי דעות. הוא התייחס לשבטים מסוימים — למשל, לאנשי חסויביצ'י — באל ריאקציונרים. אני המעטתי בערכו של כנט הפטריוטים, שהתקיים לאחרונה באוסטרוג, ואשר היווה את התרומה החשובה ביותר שאותה תרם, ואשר היתה גם החביבה עליו ביותר. באשר לבעיה השבטית — היה הצדק איתי: ההחלטה של רוב בני השבט, בעד או נגד הפרטיזאנים, היתה רק תופעה זמנית ומטעה. באשר לכנס — היה הצדק עימו: אף-על-פי שהדגש הושם על האירגון הצבאי, ובכנס באוסטרוג השתתפו כמה אנשים אשר עברו, לאחר מכן, לשורות הצ'טניקים, הרי שמילוטיונוביץ ניחן בכישרון למשוך את ליבם של מי שאינם קומוניסטים, ביחד מבין המבוגרים יותר. סגנון דיבורו היה פשוט ועממי; הוא היה כן וגלוי-לב. למעשה, צידד טיטו בעמדתו בשאלת של הכנס באוסטרוג, ולא חלף זמן רב והיברתי גם אני בעובדה, שנהגתי בחופזה.

פרט לכך, יכולים היינו, מילוטיונוביץ ואני, לעבוד בדרך בלל כהרמוניה. גם הוא היכיר באי-יכולתה של הנהגת המפלגה במונטנגרו למלא את תפקידה, החברים לא לקו בחוסר-נאמנות, אולם היו בלתי מתאימים לתפקידם ובלתי יעילים. הסכמנו בינינו, שנציע לוועד המרכזי להכניס שינויים בהנהגה וכן גם במטה הפיקוד הראשי. חילקנו בינינו את האחריות: אני נטלתי את הצבא והוא את המפלגה. המפלגה נתערערה במידה כזו, שכמה סוכנים צ'טניקים הסתנוו לשורותיה. היטלנו גם תפקידים על חברי הקבוצה שלי. באקיץ ומיטרה נשלחו למחוז קאטון, לטביבות סטוני, וסטפנוביץ נשאר עם מילוטיונוביץ.

שבט פיפרי, שעל אדמותיו התמקם הפיקוד הראשי ועליו נמנו מילוטיונוביץ וכל שאר אנשי ההנהגה, תמך בפרטיזאנים. למרות זאת, עמדתי על דעתי, שיש להעביר את המטה ואת ההנהגה למקום אחר ובטוח יותר, בעורף. אולם מילוטיונוביץ, שראה בכך עלבון למסירותו ויושרו, לא רצה להיות חשוף לסכנה של התקפת לילה. לבסוף הסכים. יצאתי אל גורני פולי, מקום מושבה של המיפקדה של חטיבת ניקשיץ. מילוטיונוביץ בא בעקבותי שלושה או ארבעה ימים מאוחר יותר, לאחר שטיפל בהעברת הדפוס ושאר שירותי העזר. העובדה, שלראיית-השחורות שלי היתה אחיזה במציאות, הוכחה מיד עם נסיגתו של מילוטיונוביץ: הצ'טניקים חדרו למקום במפתיע כליכך, עד שלסבו ברקוביץ, חבר הנהגת המפלגה, לא היה סיפק בידו להציל את הארכיון. הוא גינזף על ידי המפלגה, מאחר שאנו, הקומוניסטים, בניגוד לצ'טניקים, שמרנו על הארכיונים שלנו כעל תשמישי קודש.

בדרכנו לגורני פולי, בעיקול למרגלות הר סלעי, נתקלנו פנים אל פנים בקבוצת אנשים חמושים, אשר רק כעבור שלוש או ארבע דקות הבחנו, שהם פרטיזאנים. בראשם עמד בחוד חסון בעל שפם גדול, כובע פרוזה ומגפיים צבאיות. "האם אתה גילאס?" שאל. כשאמרתי כן, חיך בשמחה ואמר, "אני סבה קובצ'ביץ!" התחבקנו והתנשקנו על שתי הלחיים. היתה זו פגישתנו הראשונה. כששמע שאני בדרכי למיפקדתו, יצא לקראתי, ומן הרגע הראשון של אותו מסע, נעשינו ידידים.

באותה עליית-גג, בהיותו נאמן ואינטליגנטי, נשלה, לפי הצעתי, כזמן ההתקוממות של חודש יולי, לתוככי מונטנגרו העתיקה. לאחר מכן הועבר למיפקדה הראשית ומילוטיונוביץ ירש את מקומו. הוא היה נמרץ, יפה-תואר ומעורר; ובודאי מת, כשהוא מאובזב "מן העם" אך נלהב לקומוניזם. באשר לבודו — כשבאתי למונטנגרו שימש בתפקיד מזכיר הנוער הקומוניסטי וחבר הנהגת המפלגה של מונטנגרו. עיניו הבולטות ומבנהו המוצק שפעו תמיד פיקחות ואינטליגנציה. אף-על-פי שעבדתי בשיתוף הדוק יותר עם בלז'ו יובנוביץ, הרי שביני לבין בודו טומוביץ שררה הבנה פוליטית עמוקה יותר. לדעתי היו סקוליץ וטומוביץ שני האנשים היחידים, שהתאימו ממש לתפקידם באותם תנאים גזילים ובלתי מאורגנים. אם כי התאבלתי על באיו, הרי נתפס אצלי מותו בערך טבעי של אישיותו ההיראית, ואילו למותו של בודו לא היתה כל הצדקה "מתקבלת על הדעת".

מותם של באיו סקוליץ ובודו טומוביץ בא כתוצאה משורה של מעשי רשלנות ומישגים. ההנהגה של מונטנגרו לא הבינה את מהות אישיותו של פאבל ג'וריש'יץ, המפקד הצ'טניקי, או את אופיים המיוחד של חייליו. בעיני ההנהגה היה ג'וריש'יץ עוד קצין מלוכני, אשר איננו מסוגל לחרוג אל מעבר לדפוסים שקבעה האקדמיה הצבאית, שמידותיהם הושחתו עקב נפילת ארצם ותוך שיתוף פעולה טקטי עם הפולש. ג'וריש'יץ זכה להוקרה בהתקוממות של חודש יולי, בקרב ליד ברנה, שהיה אחד הקרבות הקשים ביותר. הוא ערק משורות הפרטיזאנים, אסף כוחות — דובם מתנדבים בעלי ניסיון — והחדיר בהם משמעת צבאית. הוא השתמש בטקטיקה של לוחמי הגרילה — התקפות פתע, בעיקר בחסות הלילה. הוא לא חש בכל נקיפות מצפון לגבי השיטות בהן נקט או בשל שיתוף הפעולה עם הפולשים — תחילה עם האיטלקים ואחר גם עם הגרמנים. כקסרוביץ בסרביה, כן היה גם הוא בין המפקדים המעטים של דרז'ה אשר הפרטיזאנים רחשו להם כבוד ושינאה כאחד.

בנוסף ליחידות הצבאיות האזוריות, החלטנו להקים יחידות ממונעות, שהייתה מורכבות בעיקר מצעירים ומחברי המפלגה. החלטה זו נתקבלה בהתלהבות על ידי מפקדי היחידות. ביום 21 במרץ הודעתי לטיטו, כי הוריתי על הקמת שני גדודים, בני 200 פרטיזאנים כל אחד, לרבות 120 חברי מפלגה. תבנתי להוציא 2,000 פרטיזאנים מהחילות האזוריים ולשלוח אותם כקבוצות גרילה לעורף האויב. טיטו אישר את הקמתם של גדודי המחץ הממונעים וכן גם את משלוח הקבוצות. אותם 2,000 איש היו מיועדים לחלוקה לשתי חטיבות, החטיבה הרביעית והחטיבה החמישית. "אין זה הכרחי", כתבתי לטיטו, "שתשלח לכאן שני גדודים של החטיבה הפדוליטארית, מכיון שאפילו אם יגיעו לבאן שתי החטיבות הפדוליטאריות, לא יובדעו העניינים לטובתנו במונטנגרו, ללא שינויים אירגוניים ומדיניים יסודיים. לרשותנו עומד כוח-אדם מספיק להקמת שתי חטיבות. כוח-אדם זה אינו נופל ברוח הלחימה שלו מזה של חטיבותיך; כן מצוי כאן חלק ניכר של הקאדרים המפלגתיים, אשר טרם נוצל, אולם החטיבות עצמן אינן".

הקומוניזם והמלחמה זימנו אותנו יחדיו, את סבה ואותי, והפכונו לידידים קרובים, אולם זו לא היתה הסיבה העיקרית. ייתכן, כי היינו מתקרבים זה אל זה עוד יותר בנסיבות אחרות ובעקבות מניעים אחרים. אני הייתי ידוע כחבר מפלגה אינטלקטואלי והוא היה גיבור מהולל. מצאנו האחד אצל השני מה שחסר היה לאחר, או ששאפנו אליו במסתורי ליבנו; סבה — את האינטלקטואליות שלי, ואני את גבורתו האגדית. הוא היה קומוניסט ותיק עוד מלפני המלחמה, שוקק רוח־קרב והקרבה עצמית, אף־על־פי שהמנהיגות המונטנגרית התקשתה מאוד לשכנעו להכיר במונטנגרים כבעלי זהות לאומית נפרדת. במחזהו, הרצגובינה המונטנגרית, אין מכירים בלאומיותם הנפרדת של הסרבים. המלחמה עיצבה את אישיותו של סבה והוא מצא בה את סיפוקו, לא רק במעלליו כלוחם־גרילה ובהתקפותיו על הטנקים האיטלקים, אלא גם בלהט הפנימי ובמרץ שנסך באחרים. כך חזיתי בדמיוני את דמותם של מנהיגי המרד הלאומי שלנו. חזותו עצמה אמרה מרדנות — איתך, קשות, חסר־סבלנות אולם גלוי וידידותי; ואיזה קול חזק היה לו! — לא אחת צעק את פקודותיו מהר אחד למישנהו.

חזרו ונשמעו כמה דעות על סבה — שלא היה יותר מאשר איכר פיקח ואמיץ־לב. אומנם היה איכר פיקח ואמיץ־לב, אולם היה גם פועל בניין ומשהו מן האינטלקטואל: התחנך בבית־ספר תיכון, הירבה לקרוא וסגנון כתיבתו היה בהחלט כשל אדם משכיל. כתותחן בצבא, הגיע לדרגת מש"ק במילואים; דרגה אשר רק המוכשרים והחרוצים ביותר מגיעים אליה. היו לו הכושר הרוחני וההשכלה הדרושה כדי להגיע לדרגת מפקד, והכל קיבלו זאת כדבר סבעי בהחלט. ברם, על פזיונותו ותוקפנותו עברו בשתיקה. בוודאי משום שהכונה זו שבאישיותו לא הובנה כראוי. אומנם נכון — מסוגל היה להיות נמהר וקיצוני; אולם ללא רוע־לב, אלא כילד המשחק במשחק הנודא עם המוות. הוא דאג לאנשיו ועשה ככל יכולתו למענם. וכשהידיף וגידף אותם, נמשך כעטו רק עד לרגע שבו סיים את צעקותיו. הוא חש, שהמפלגה מבזבזת זמן רב מדי על דיונים ושכנועים. הוא אומנם שיתף פעולה עם הקומויסארים הפוליטיים, אולם אילו נשאל, היה מצביע בעד ביטול תפקידם. עמוק כליבו — מעבר למודעות ולאידאולוגיה — היו המלחמה והמאבק שורשיים, ביחוד באדימה זו, שבה נולד ובעיתות אלו, שבהן חי. סבה קובצ'ביץ היה הבולט מכל אותם מודדים, שצצו ועלו ונעשו למנהיגים ולסמל, ללא קשר עם המפלגה. מחוץ להכרה הרשמית בגבורתו, ממשיכה אגדת חייו לחיות בזכרונם של הבריות, אשר לעולם לא ישכחו התקוממיות ומרד ותמיד מוסיפים הם לחלום אודותם. לא הייתי היחיד, באותה עת, שהיתה לו ידיעה כלשהי על אישיותו של סבה ואשר נמשך אליה. אני מאמין, שהוא עצמו היה מודע לכך. סבה נהג בי כבאדם שיש להגן עליו ולטפל בו, הייתי אחד מאותם אנשים מעטים, שיכלו להשפיע עליו בנקל — בכל דבר, פרט לכך, שגם עלי לשאת במחסור ובסבל, בשאר האדם. בזמן המסע אל מיפקדתו, קרא ואמר, כשחיוך רחב משתפך על פניו, "אתה נדאה רזה, מזה־דעב ממש — בגורני פולי אפטם אותך!".

6

ואומנם, יכול היה אדם לאכול יפה במיפקדה של סבה קובצ'ביץ. אולם נמצא שם גם מספר לא מבוטל של "פנסיונרים": בנוסף לחברי הוועדה ואנשי המטה, היו שם פטריוטים למיניהם, בלדרים ואורחים חשובים. היה משהו מן הטקסי בארוחות: הכל המתניו מסביב לשולחן ארוך עד שהמפקד, סבה קובצ'ביץ, נכנס; הוא, מצידו, המתין במיפקדה עצמה למילוטניוביץ ולי, כדי שכולנו נגיע יחדיו לחדר האוכל. תחילה היתה השאלה, איזה אוכל יוגש, וביחוד מאין בא אותו אוכל, אפוף המסתורין, למעשה, נלקח אותו מזון מהאספקה, שהמיפקדה האיטלקית בניקשיץ סיפקה לשבויים האיטלקים, שהוחזקו בידי הפרטיזאנים. היו כשבעים או שמונים שבויים, וסבה רדש מהמיפקדה האיטלקית לספק להם מזון, מאחד שלו אין די עבור אנשיו שלו. המיפקדה האיטלקית הסכימה, ופעם בשבוע, בשעה קבועה, נטלו בלדריו של סבה, כשהם לבושים וחמושים כראוי, את סוסיהם ופרדותיהם ויצאו לניקשיץ לקבל את מנות המזון. לאחר מכן חולק המזון, חצי בחצי לערך, בין השבויים לבין המטה ובית החולים של סבה. כתוספת של מעט בשד ותפוחי אדמה, היה זה אוכל טוב ומשביע מאוד. הבעתי תחושת אי־נוחות מסיימת לגבי העניין, אולם סבה השיב בבת־צחוק: "מוטב שהשבויים יהיו דעבים, משאנו נהיה דעבים! ובכלל, מי ביקש מהם לבוא לְכאן?" הגיון המלחמה היה לצידו של סבה וכן גם היו רגשותיהם של כל אלה שאכלו את המקרוני ברוטב עגבניות.

במדחק של כמאה מטרים ממיפקדתו של סבה בגורני פולי, נמצאו מעיינות וידובאן, שסיפקו מים למוביל־המים, שהולכים לניקשיץ. בל אימת שסבה כעס על האיטלקים, חסם את הצינורות ואז נותרה ניקשיץ ללא מים. אך הוא לא יכול היה להשתמש בטבניקה זו לפדקי זמן ממושכים, מכיון שהדבר פגע גם באוכלוסיית העיר, אולם היתה בה תועלת בכך, ששימשה אזהרה לאיטלקים, לבל יפרו את הנהול הצבאי המקובל.

ברם, גם אילו יכולתי להקדיש תשומת-לב לבל המתחולל סביבנו, נמצאו תמיד מנהיגים אחרים שאף הם מעורבים בעניינים. ביום 1 באפריל הוצאו להורג בשבניק למעלה משלושים קושרים, אשר רבים מהם היו שייכים לשבט דרובניאק מקרביצ'י — זה השבט, שממנו יצא מחדש הלשון הסרבית, בוק קרביצ'י, אם זכרוננו אינו מטעני, הרי שעשרים ושבעה בני קרביצ'י הוצאו להורג בשתי קבוצות. היו שם הריגות נוספות, אולם ההשלכות של הוצאתם להורג של הקושרים היו באובות במיוחד, לא משום שלא תוכנן קשר — הקשר אומנם תוכנן — אלא מכיון, שאפילו אותם אנשים, אשר רק שמעו על הקשר, הוצאו להורג; אף-על-פי שהשמועה הגיעה לאוזנם רק מהיותם שייכים לבני אותו שבט. פאבל פקיץ סח לי על העניין כולו. הוא גיחל את החקירה ודיווח בפרוטרוט למשה פיאדה, שעבר לז'בליק — ביחוד בציפיה למטוסים הסובייטיים — ושלט שלטון אין מצרים בוועד המקומי ובפיקוד המקומי, בתוקף יוקרתו האגדית. כמובן, שפיאדה דיווח לפיקוד העליון, אולם אני לא ידעתי מה דיווח. פקיץ הרגיש, ש"הדוד יאנקו" (בינוי המחותרת של משה פיאדה — מ.ג.) הוא אשר תבע עריכת טיהור יסודי, לפיאדה היתה דעה קדומה על המונטנגרים, ביחוד לאחר חילוקי הדעות המפלגתיים עם פטרו מילטיץ; אולם בעניין זה גברה דעתו המשוחדת, בשל מיזגו הנמהר, היעדר כל תחושה לאיזור ולמצב השורר בו, ובשל המרירות שנצטברה בליבו, לאחר שנים רבות כל-כך שבהן ישב בכלא. אבל פיאדה לא היה צמאדם יותר מן האחרים. מי שהיו צמאדים היו הרעיונות, העמדות והדחף הכפייטי להפוך את החיים לכלי-שרת למטרות המעמדיות והלאומיות, בהתאם לדוגמה.

זמן קצר לאחר מכן — ביום 8 באפריל — אישר טיטו את החלפת הוועד המחוזי של מונטנגרו, מפרץ קוטור וסנג'אק, כפי שהוצע על ידי מילוטניוביץ ועל ידי — ביחוד על ידי — מאחר שהקאדרים המקומיים היו מוברים לי טוב יותר, מן ההנהגה הישנה נותר רק בלז'ו יובנוביץ וכן גם — אם אינני טועה — עובד אחד, מאחר שנוזקק לעזרה. ראדוי דאקיץ, מי שהיה לפני המלחמה מזכיר הוועד המקומי בבלגראד, נתמנה למזכיר הוועד. להנהגה זו הצטרף גם ווליקו מיצ'וביץ, קומוניסט ידוע בבלגראד. תקופה נוספת של הקומוניזם המונטנגרי הגיעה לקיצה, במידה שתורה לתחייה לאחר המלחמה, הרי שבא הדבר רק להובית, עד כמה בלתי-יצרנית ובלתי-מקורית היא ההשקפה הסטראוטיפית, הפרו-רוסית, של תושבי "ארץ נעדרת צדק" זו. מיד לאחר מכן נתמנו האנשים הבאים למיפקדה הראשית של מונטנגרו: כמפקד — פקו דפצ'ביץ; כקומויסאר — מיטה באקיץ; בחברים — סבה קובצ'ביץ, בשל כושרו ופרסומו הרב, וסבו אורוביץ, בשל היותו פאטריוט וקולונל לשעבר בצבא המלכותי. מיד התחלנו לפעול למען הקמת גדודי-נוער — כתחליף לגדודי המחץ — מאחר שבני-הנוער היו הראשונים להיענות והמסורים ביותר. בשלב מאוחר יותר, מילא חלק ניכר של כוח-אדם זה את שורות התטיבות שלנו. אני מסרתי לאחד הגדודים תאלה את גס הגדוד — הדגל הסרבי-מונטנגרי בעל שלושת הצבעים והכוכב המחומש.

גדוד אחד עבר בגורני פולי, בדרכו מן החזית בקולשיץ. הוא היה מורכב אנשים

הודעתי לסבה על עמדתו החדשה של הוועד המרכזי בנוגע לצ'טניקים וכן על ההחלטות של מילוטניוביץ ושלי. תוך זמן קצר התל ביישומן.

ליחידותיו של סבה היו התכתשויות חוזרות ונשנות עם הצ'טניקים מן הכפר אורניצ'י, הסמוך לניקשיץ. בתי האבן של הכפר הפכו למיבצרים, שמהם גיחלו הצ'טניקים את התקפותיהם, לעיתים בעצמם ולעיתים יחד עם האיטלקים. מששמע סבה על החלטת הפיקוד העליון, שמותר להעלות באש בית או כפר קטן אם משמשים הם כמעוזים, מיד עלת במוחו הכפר אורניצ'י. אני אישרתי את ההתקפה וכן גם את העלאת הכפר באש. התקפת-הפתע תוכננה ליום 27 במרץ, והכפר נכבש ללא קרב רציני. השלל היה ניכר, אולם לא עלה בידינו להוציא את כולו מן הכפר. הכפר אורניצ'י נשרף כליל ו"המעוז" הושמד. אבל כפי שיקרה לעיתים קרובות — כל אימת שמפקדים נותנים פורקן למרירות המצטברת בליבם — היתה תגובת הלוחמים שלילית. אף-על-פי שרבים שמחו על השואה שהונחתה על אורניצ'י והבינו את הסיבות הצבאיות, שהביאו לביצוע הפעולה, לא יכלו האיברים להבין כיצד יכולים קומוניסטים להתנהג כפולשים וכצ'טניקים.

במונטנגרו העתיקה היתה התגובה קשה עוד יותר. באקיץ הורה לשרוף את הכפר בוני זגאראץ, מכיון ש"עבר לצד הצ'טניקים". אם גיתן היה, איבשהו, להצדיק את חיסולו של הכפר אורניצ'י, מכיון שהפך למעוז, הרי שלהשמדתו של הכפר זגאראץ לא נמצא כל צידוק: הוא היה רחוק מאוד מבל מחנה איטלקי, אף-על-פי שסמכות הפרטיזאנים בכפר עברה לידי הצ'טניקים.

מילוטניוביץ ואני היברנו מיד ברע שכאותו מעשה: הוא הפך איברים ספקנים והססנים למתנגדים נועזים — למעשה, לצ'טניקים! ביום 20 באפריל שיגר מילוטניוביץ את המסר הבא אל הפיקוד העליון: "תודות להתערבות המהירה של הוועד המרכזי (כשהוא מתכוון לעצמו ואלי כאל חברי הוועד המרכזי — מ.ג.), הושם קץ לשריפתם המאסיבית של בתים — בפרים שלמים הועלו באש — ואילו בזכות התערבותו המהירה של החבר ג'ידו (ג'ילאס), הופסקו ההתנגשויות החזיתיות עם הצ'טניקים, ואומצה שיטת הלחימה הפרטיזאנית".

עם הגיעי למונטנגרו, הודעתי מיד — ביום 27 במרץ — לפיקוד העליון, כי מתבצעות במקום הוצאות להורג בלתי צודקות. "האם פסקי-דין מוות באלה אינם זורעים אימה ופחד לא רק בקרב האוכלוסייה, אלא גם בקרב המפלגה עצמה? כיצד ניתן להסביר את העובדה, שבשטחים המשתחררים על ידי הפרטיזאנים, מצליחים הצ'טניקים לזרוע פאניקה כזו, שבהיכנסם לאותם שטחים אין הם פוגשים גפש חיה?". על סמך הדיווח שלי התייחס הוועד המרכזי לנושא זה, במכתבו מיום 12 באפריל 1942, אל הקומוניסטים המונטנגרים. ההוצאות להורג נפסקו — בחלקן העיקרי תודות ליוזמתי — פרט להריגתם של ראשי-החבורות נודעים לשמצה. אני הוא אשר נתתי את הפקודה לשתרר את כל שגים-עשר הצ'טניקים, שנתפשו בעת כיבוש ז'ופה, ב-15 באפריל.

* מיסמכי זבורניק, כרך וו, ספר 1 (1950) עמ' 92.

** מיסמכי זבורניק, כרך וו, ספר 3 (1950) עמ' 231.

העיר. ברם, מספרנו האמיתי היה גדול יותר, מכיון שכאשר נודע לכפרים הנוצרים על תוכניותינו, קמו כאיש אחד, צעירים וזקנים, לקחת נקם ושלל. הקרב היה מוחץ ואכזרי. ההוראה הכללית היתה להרוג את כל הגברים המבוגרים, לפנות את התושבים ולהעלות את הבתים באש. רק שתי המשימות האחרונות בוצעו. רוב דובם של האויבים בדחו, בחמקם בין שורות המתנדבים שלנו. עד לחודש יוני, כשנאלצנו לסגת מבוראץ, לא הבנו את המשמעות מרחיקת-הראות של אותה משימה — לפחות, עד כמה שנגע הדבר במעשי אכזריות ונקם, שמהם גיצלנו. בחודש יוני 1943 חזרנו להרהר באותה משימה, ושמנו לב, שאף-על-פי שהיינו מוקפים גרמנים, איטלקים, בולגרים ואוסטאשים, לא היתה החגורה שעל סביבנו הדוקה כל כך: לאויבנו חסד היה הידע, על מבנה השטח, ורצון הלחימה, אשר ייתכן, כי היו מקבלים אותו מאנשי בוראץ. בשביקרתני באותו חבל ארץ בשנת 1948, נאמר לי, כי בוראץ חזרה ונבנתה כמעט מחדש. שמחתי לשמוע דבר זה, כשבליבי תקווה, שאנשי בוראץ ישכחו את ההיסטוריה שלהם, או לפחות, ילמדו ממנה לקח.

המיפקדה העליונה עמדה על כך, שנכבוש את קולשיץ, מכיון שהיתה מרכז צ'טניקי פעיל וחשוף. הצ'טניקים של קולשיץ הם אשר טיפסו בשעות הבוקר המוקדמות של יום ה-16 באפריל, להר סיניאיבינה, והרגו או לקחו בשבי פלוגה שלימה של אנשינו הצעירים. כיבוש קולשיץ דרש פעולות הכנה, לרבות מיתקפות-פתע חזקות באזורים הסמוכים לעיר. אחד האזורים האלה היה איזור מורצ'ה עילית.

ההתקפה על מורצ'ה עילית, ביום 23 באפריל 1942, תוכננה ובוצעה על ידי פקו רפצ'ביץ. הייתי שם, לא כל-כך על מנת להעלות את המוראל, אלא כדי להכיר מקרוב את שטח הצ'טניקים. התקפתו של פקו נעשתה במפתיע ותוכננה יפה, כשהבחינו, שהם עלולים להיות מוקפים בתוך הערוץ של מורצ'ה עילית, נמלטו הצ'טניקים לכל עבר, לא היו התכתשויות בקנה מידה גדול וגם לא אכזרות רבות: הדבר דומה היה למין משחק-מלחמה, שבו נקבע מראש, שיחידותינו "תנצחנה", מכיון שהן מורכבות ברובן צעירים, אשר סבלם והאידיאולוגיה שלהם חידדו את חושיהם. אף-על-פי שלא נשפך דם בקרב זה, היתה השפעתו, משום-מה, איומה ומופלאה כאחד. במשך שעות ארוכות טיפסו שני המחנות היריבים על מידרונים מכוסים סלעים, כדי להימלט מחיסול, או כדי להשמיד חבורה קטנה של בני ארצם — לעיתים אפילו שכנים — בקצהו של איזה צוק המתנשא לגובה של ששת אלפים רגל, בארץ מזורע, שותתת-דם וכבושה, ועלה הירחור בלב, שהנה זהו אשר קרה לכל התיאודיות והחוזן שלנו, על מאבק הפועלים והאיכרים, נגד הבורגנות.

פסגת ההרים עדיין עטויות היו בשכבות שלג, אולם לאחר ירידה בת שתיים או שלוש שעות לביקעת הנהר מורצ'ה, הקבילו את פנינו האביב המלבלב וגדות-הנהר המכוסות דקפות וסיגליות, בכל אשר נשקה השמש לאדמה. אולם תמורה זו לא היתה בעלת חשיבות; העלומים והחיים עצמם נטמעו בתוך המלחמה והיה עלינו לכתר את הצ'טניקים הנמלטים, כדי לאבטח את עצמנו מפני התקפת-פתע. מן הביקתות יצאו לקראתנו נשים וילדים, שקטים ועצובים, למרות התעמולה הקולנית של הקומוניסטים המקומיים, שבעצמם הופתעו מהרוח הציונת, שבה נתקבלו על ידי

מאיזור קאטוני, רוחם נפלה בשל הרעב, העייפות והכילבול ששרר בתוכם; אולם הם נשארו זאמנים להתקוממות, ובהתאם למסורת — בעלי רוח-קרבית חזקה יותר מכל בני מונטנגרו. סבה קוסטוביץ העמיד את הגדוד בשורה, פסע לפניו, כשכולו שופע עוז, מבטו חודר הישר אל עיניו של כל חייל; אחר נעצר והרעים בקולו: "הניחו את נשקכם!" מהססים, הניחו החיילים את רוביהם, כשאני ניצב ליד סבה, הסברתי בנחת, ככל שעלה הדבר ביד, "חברים, ידוע לכם, שאנו מקימים עתה גדודי-קבע וכי דרוש לנו נשק, אלה מכם, שאינם רוצים להצטרף לגדודים החדשים, אין להם צורך להחזיק ברובים".

אחד האנשים אור עוז ואמר, "אנו רוצים חופשה".

רגוע יותר, פלט סבה, "אכל הרובה שלך אינו זקוק לחופשה".

בין הלוחמים נמצא קרוב משפחה של קרסטו פופיבורה, שנשא בתפקיד נכבד. בראותו אותי, נבוך והוסיף לאחוז בנשקו, וכך פירקנו את נשקם של כמחצית האנשים, ואילו המחצית השנייה המשיכו להחזיק בנשקם והצטרפו לגדוד המחץ. הצבא הפרטיזאני במונטנגרו התפורר והלך, אולם בד בבד הלך וגתחוק הגרעין המרביזי שלו — הודות לאידיאולוגיה הקומוניסטית ולמורשת-הגאווה וההתנגדות לתוקפן.

נמצאתי בגורני פולי, כאשר הבלדרים הביאו לסבה קובצ'ביץ דוח על כיבוש בוראץ מידי המוסלמים, וכן גם מתנה — פיית-סיגריות עשויה עינבר. בולנו שמחנו וסבה יותר מכולנו: התעורר בקרבו המורד הסרבי נגד הטורקים. הוא הגיש לי במתנה את פיית-הסיגריות והיא שמורה עימי עד עצם היום הזה, למרות תהפובות המלחמה וחוסר הרצון שלי לשמור על חפצים.

הפעולה בבוראץ החלה ביום 17 באפריל 1942 ותוכננה על ידי ארסו יובנוביץ, כשהייתי בפוצ'ה נשמעו כמה דיבורים על-כך, והועד המרכזי ייחס לעניין חשיבות מסוימת. בורצ'ה, שהיה ישוב מוסלמי ליד מקורות הנהר נרטוה, שכן עמוק כל-בך בשטחים המשוחררים, עד ששיבש ממש את הקשר בין יחידותינו. האוסטאשים מהאזורים המשוחררים, ביניהם כמה ממנהיגיהם הידועים לשימצה, באו בהמוניהם לבוראץ ואכפו את הפנאטיות צמאת-הדם שלהם על האוכלוסיה הלוחמת, שהיא לפי מסורתה, אנטי-אורתודוקסית. למעשה, הפכה בוראץ לבסיס מיבטחים, שממנו יצאו לפעולה חבורות פוחזים אכזריות. אנשי בוראץ האמינו, כי אין מי שיוכל לגבור עליהם: היכולים לנצחם אינם טורחים לעשות כן, ואילו הרוצים לנצחם, אינם יכולים, התהלך סיפור — והוא אמת — כי הנסיך ניקולאס בא לבוראץ עם אנשיו המונטנגרים במלחמת 78-1876, כן עשו המורדים ההרצגובינים באותה עת. לבוראץ היתה היסטוריה אמיתית ואגדית משלה.

הצ'טניקים שאפו בכל מאודם לתקוף את בוראץ, אולם לא היה להם בל מגיע לכך, מחוץ לשינאה הלאומית והדתית. אנו, הפרטיזאנים, נמשכנו להרפתקה זו, קצת בשל היותה מקובלת על האוכלוסיה הסרבית הנוצרית, אולם יותר בשל התגברות ההשפעה הצ'טניקית בקרב אותה אוכלוסיה. התובניות חייבו השתתפותם של כ-2,000 פרטיזאנים מקומיים וגדוד אחד של "פרוליטאדים", נגד 1,200 אוסטאשים ותושבי

בני כפרם. הגברים נמלטו לגאיות העטויות עצי יער, אשר אין לחדור לתוכם; רק הרעב, או הבטחה שלא יאונה להם כל רע, מסוגלים היו להוציאם משם. הבינונו, כי לא יעלה בידנו לחדור למקום זה, וכי מסוכן להתממה בו זמן רב מדי. שעה שירדנו אל עמק פולי דרגוביצ'ה, נזכרנו בפחה מן האגדה העממית, אשר הבין, רק לאחר שכתר מכל עבר, כי "קל לרדת את המרצ'ה, אולם קשה לצאת מהרצ'ה".

דומה היה, שזו הזדמנות טובה ליישם את הצעתי, לנתק את האיכרים מעל הקצינים המלוכנים ובעלי האידיאולוגיה של סרביה-רבה. מיד פתחתי בשיחה עם איכרים, שנפלו בשבי שלנו, כשפעם אני מדכר כגנותם ופעם אני מגלה הבנה לפחדיהם ולמחסורם. לבסוף שיחררתי אותם. כולם היו איכרים, שעוד תמול שלשום היו לצידנו. ברם, הם האירו פניהם אלי רק במעט, לא רק משום שפחדו האחד מפני רעהו, או משום שצידדו בצ'טניקים, אלא מכיון שקיננו ספקות בליבם, אם נמשיך ונישאר במקום. ספקות אלו היו הסיבה האמיתית לעמדת האיכרים. ידעתי, שלא נישאר שם זמן ממושך, והתביישתי לשקר לאיכרים. אמרתי להם, שאנו עלולים להפסיד שטח פה ושטח שם, אולם על הצ'טניקים ועל הפולשים תבוא כלייה ודראון עולם, וכי הניצחון הסופי יהיה שלנו. היה ברור לגמרי, שלמרות התעמולה הקר-מוניסטית, הדבר האמיתי המהבהב בקירבם הוא הפאטריוטיות — המאבק נגד הפולש. אולם לא כזה היה אופיו של המאבק באותה עת. עלייתם של הצ'טניקים והאמצעים החריפים שנקטו הקומוניסטים נגדם, הביאו את המלחמה לתוך הכפרים והפכה את האיכרים לקמוצי-שפתיים ודו-פרצופיים: הם תמכו בבל מי שהגיע אליהם וניסו להיחלץ מכל התחייבות, שיש בה משום סכנה.

ברם, כל הדברים הללו הוכיחו, כי הצ'טניקים לא עוררו התלהבות ולא היכו שורשים עמוקים; האיכרים לא הבינו ולא קיבלו את הטקטיקה של שיתוף-הפעולה עם הפולש. הצ'טניקים עשו כל מאמץ על מנת להוכיח, כי שלטונם אינו אלא המשך השלטון הישן, אשר הרחיק עצמו מן העם באורח נחרץ ובלתי-חוקי. הגרעין והכוח האמיתי של הצ'טניקים היו אלה, שכונו בשם הצ'טניקים-מך-השורה. מרביתם סוכני משטרה לשעבר, פקידים קטנים, אנטי-קומוניסטים ונפולת אחרת. אולם הצ'טניקים-מך-השורה היו מעטים; רק ג'ורישין הצליח להקים יחידות משבט ואסויביץ, אשר התקרבו בעוצמתם לעוצמת הגדודים הפרטיזאנים. לרשות הצ'טניקים לא עמד כוח-אדם הנלהב ולא הנשק הדרוש לצבא-קבע בעל מימדים. הפולשים לא בסחו בצ'טניקים ולכן לא נתנו להם נשק, פרט לתחמושת לכלים קטנים, אשר נמצאה בידם בכמות גדולה כל-כך, עד שבלעג כינו את הפרטיזאנים, שאספקת התחמושת שלהם היתה דלה ביותר, "בעלי חמשת הכדורים". בגלל הטקטיקה שלהם לשיתוף הפעולה, לא עלה בידי הצ'טניקים להגיע למעמד גבוה יותר מאשר צבא-עזר של הפולשים, אף-על-פי שהיתה להם "עצמאות" מסוימת בענייני אירגון ומדיניות. שלא כגרמנים, לא ראו בהם האיטלקים אפילו אויבים-בכוח. הצ'טניקים פעלו באורח עצמאי רק בכפרים מבודדים ומפעם לפעם גם בטבח מוסלמים. בעיתות מלחמה, ביחוד בארץ כבושה, הכל עקר ונעדר-היגיון, פרט למלחמה עצמה.

לאחר מכן נתנו לנו האיכרים מזון בשמחה, למרות שהם עצמם נזקקו לו. האיכרים,

שנמלטו לגאיות, חזרו למחרת היום. זאת ועוד: אחד מהם גילה לנו את המערה, שבה הסתתר ליובו באשיץ, לשעבר מפקח במשרד האוצר המלכותי וכיום מנהיג צ'טניקי. קשה לדעת, מי דן את באשיץ למוות — דפצ'ביץ או אני. הקומוניסטים המקומיים או קרוביהם של אלה שנפלו בקרב. דינו של באשיץ נגזר בשל תפקידו, מישרתו הרמה ואפילו בשל זקנו, אשר צימח כדי להוכיח את נאמנותו למטרות הצ'טניקיות. לא ויתרתי על ההזדמנות לשוחח עימו. הייתי מאוכזב. במקום שיתייצב בפני יריב מר-נפש ודברן, ניצב לפני משרת-ציבור נבוך ומלא ספקות. בלי-כך היה נעדר אישיות, עד שאיני זוכר מתי הוצא להורג וכיצד התנהג בשעת מעשה.

נאלצנו לסגת. היו שתי דרכים לנסיגה, אולם חששנו, שהיציאה הבלתי-מוגנת לאורך הרצ'ה ניתנת לחסימה על ידי אנשי רובקי. מפקדם היה קפיטן ווק בצ'קוביץ, בן-כיתתי בבית-הספר התיכון בקולשין ואביו של המשורר מיטיה בצ'קוביץ. דאגתו היחידה של ווק היתה לאנשיו, ולכן גסוגנו בנחת מעמק המורצ'ה לאורך שני שבילים.

לאחר מכן יצא דפצ'ביץ לחזית בקולשין, ואני נפניתי לחזור לגורני פולי. כשעברתי דרך בואן, סחו לי קומוניסטים מקומיים, בי פרופסור סטויאן סרוביץ מבקש לפגשני בכפר טושינה. סרוביץ היה אדם מוכשר ובעל מוניטין, הוא הוציא לאור בנקשיץ שבועון ליבראלי, אפוזיציוני, בשם "סלובודנה מיסאר" ("מחשבה חופשית"). בו פירסמתי מאמרים בימי נעורי המרדניים — לפני שהפוריטאנים הדוקטרינריים העלוני על דרך הישר. השבועון היה ערוך ברשלנות ונדפס ברישול גדול עוד יותר, אולם היה זה השבועון היחיד בניקשיץ, והאחר היחיד במונטנגרו, שהיה ראוי לשמו. סרוביץ יזם גם מפעלים כלכליים חדשים והרים את הרמה החינוכית והתרבותית של תושבי העיר. בשנת 1933 ביקר אותי בבית הכלא ואז מסרתי לידיו קובץ בן עשרה סיפורים (שכולם אבדו בינתיים). הקומוניסטים המקומיים נקטו עמדות קיצוניות כלפי סרוביץ — משיתוף-פעולה עימו ועד להוצאתו להורג. נרמז לי בעקיפין, שאל לי לעזור למוניטין של סרוביץ בכך, שאבקר אצלו. מכיון שהוא ריאקציונר נודע — למרות שהשתייך לאופוזיציה הדמוקרטית, והאיטלקים כלאו אותו לאחר ההתקוממות.

לא היססתי כלל ויצאתי לבקר את סרוביץ. הוא גר בבית אבן מרוהט בסגנון עירוני. בליתי בחברתו ארבע שעות, בשיחה ובארוחה טובה. סרוביץ גילה סימני דיכאון מסויימים, אם לא סימני פחד, פשוטו כמשמעו; אולם לא ניסה להזכיר את סובלנותו כלפי הקומוניסטים בעבר ולא את נטייתו הנוכחית אליהם. הוא היה בדיוק כפי שציפיתי שיהיה: ליבראל ופטריוט עם נקודת ראות עצמאית, אם כי לא באורה הפגנתי ולא להכעיס. הדבר החשוב — ולמעשה, החיוני — ביותר לגביו, היה שיפור התנאים החומריים והרוחניים. אנשים מסוג זה הם יקרי המציאות במונטנגרו, הידועה בקיצוניותה. הוא הבין, שמתחוללת מהפכה, על אף הסברי, שראשית כל זהו מאבק נגד הפולשים. הוא לא נלהב למהפכה, אולם לא יכול היה להשלים גם עם הכיבוש. לבסוף שאלני, אם האיטלקים עלולים לפרוץ קדימה, ומה אני מציע לו לעשות אם יקרה כדבר הזה. אמרתי, כי בהחלט ייתכן, כי האיטלקים

טיטר, אחרי הפציעה על הר אורזן, יוני 1943

עת מלחמה

יפרצו ויתקדמו, ודחקתי בו לסגת עם הפרטיזאנים. ואומנם כך עשה: הוא נסוג עימנו לתוך בוסניה והפך לאישיות פופולארית ואהובה — הפרופסור עם המגבעת והכוכב המחומש, שהמטריה לא משה מידו. הוא היה גם חבר בעצרת הפרטיזאנית הראשונה (המועצה האנטי־פאשיסטית לשחרור לאומי של יוגוסלאביה — אכנו"י), שהתקיימה בביהאץ ביום 26 בנובמבר 1942. אולם בעבר סבל ממחלת השחפת, ובמהלך "המיתקפה הרביעית" בשנת 1943, נתפקו ריאותיו ושבק חיים. כיום מתגאה בו ניקשיץ מאוד.

עם שובי לגורני פולי המשכתי באירגון היחידות. שם גם חגגתי את ה־1 במאי, יום שקיבל משמעות מיוחדת לגבינו, מכיון שבפקודת היום שלו, לרגל החג, הזכיר סטלין את האדמות הכבושות בברית המועצות וביוגוסלאביה העולות בלהבות הלהימה הפרטיזאנית. היה זה אות ראשון לעמדה מוגדרת יותר של הממשלה הסובייטית כלפי מאבקנו. ואם גם היינו גאים על כך והדבר הגביר את אמונתנו, הרי שמצבנו וכושרנו אנו, הם שקבעו את מהלך המאורעות.

הפיקוד הפרטיזאני במונטנגרו, מאי 1942. עומדים משמאל לימין:
בלאד'ו יובאנוביץ' (שני) מיטאר באקיץ' (שלישי) פאקו דפצ' ביץ'
(רביעי) ואיוואן מילוטניצ' (חמישי)

דרז'ה מיכאילוביץ' ויועצו הפוליטי דרגישה וואשיץ' על הר זלאטאר,
יולי 1942

מילאוואן ג'ילאס
ואחיו אלכסה,
במונטנגרו, יולי 1941

לולה-איורו ריבאר
ומילאוואן ג'ילאס, 1942

גדוד פרטיזאני בדרכו לפרוזור, מארס 1943

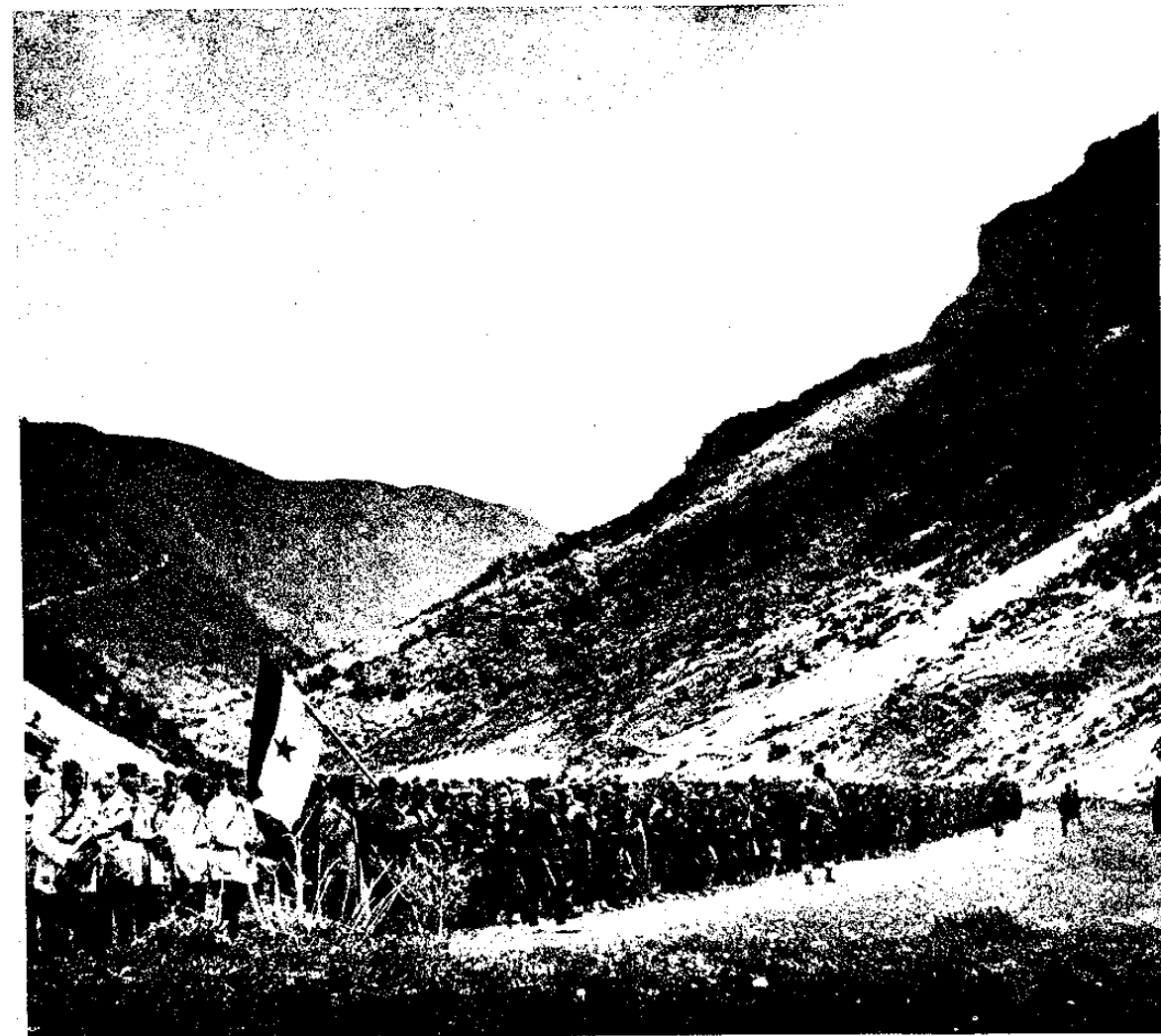
פארטיזאנים פצועים בבוסניה, יוני 1943

יחידות פרטיזאניות בעת צליחת נהר הדרינה, מאי 1943

הפיקוד העליון באי ויס, קיץ 1944. משמאל לימין: וולדימיר באקאריץ',
איזואן מילוטנינוביץ', אדוארד קארדל, יוסיפ ברוז טיטו, אלכסנדר-ליוקה
ראנקוביץ', סוטוזאר ווקמאנוביץ' ומילאוואן ג' ילאס

הבריגדה הפרוליטארית ה-2 והדיביזיה הדלמאטית ה-3
בשעת מסדר בהרי כוסניה, 1943

השינויים בהנהגת המפלגה והסיהורים שבוצעו באותה עת כללו — עם קצת עזרה מצידו — גם את ברדוכן וזוגוביץ. זוגוביץ רב עם מילוטניוביץ. בעיקר כתוצאה מהבדלי מזג. את זוגוביץ הרגיזה צורת ההתפלגות הבלתי-אינסלקטואלית של מילוטניוביץ ואת מילוטניוביץ הרגיזה האינסלקטואליות העוקצנית של זוגוביץ. עם התחממות הרותחות. החל מילוטניוביץ לגלות "נטייה שמאלנית" בעמודיו של ה"נורודנה בורבה" ("מאבק העם") שיצא לאור בעריכתם של זוגוביץ ומסלשה. היו בו, אומנם, כמה "נטיות שמאלניות" פה ושם — ולרוע המזל, הן היו ברורות מאוד. ייתכן, כי אני הייתי הראשון, אשר כינה נטיות אלו בשם "זוגוביציזם". זוגוביץ בא אלי להטיח עלבונות במילוטניוביץ. ברם, לא רק שלא הצליח להעביר אותי אל מחנהו, אלא שכאשר בחנה ועדה מפלגתית את העניין, מסרתי עדות על אותה ביקורת של מילוטניוביץ. היה זה צעד של חוסר נאמנות מצידו לחבר, ונאמנות לפוליטבירו. אומנם נכון: לא העליתי בעדותי את כל הפרטים, אולם — עד כמה שכעסתי על הדילמה, שבפניה הציב אותי זוגוביץ, בתורת חבר — השתלהבתי כל-כך מבושד התבטאותי נגדו, עד ש"חשפתי" אפילו את שיטותיו הטרוצקיסטיות! זוגוביץ לא ידע, כי לאחר "המשיגים" שלי במונטנגרו חשתי, כי מעמדי שלי בפוליטבירו איננו מן הבטוחים ביותר. ומכיון שלא היה שייך לדרג הראשון במפלגה, לא ידע לאיזו דרגה של גילוי-לב הגיעו חברי הפוליטבירו ביגם לבין עצמם. וככל זאת, כאשר נגזר דין המפלגה, הגנתי על זוגוביץ מפני הוצאתו משורות המפלגה. הוא רק קיבל התראה חמורה. עד להיכן הגיעו הדברים, ניתן לראות מעמדתו של רדוי דאקין, הידיד טוב-הלב, אשר זה עתה נתמנה למזכיר המפלגה כמונטנגרו; הוא קרא, ממש בחום, שיש להוציא את זוגוביץ להורג! יחסי עם חברי המפלגה היו תמיד פתוחים ויחסי עם זוגוביץ היו אפילו אדיבים. עכשיו האפיל צל על יחסי עם זוגוביץ ולא ניתן היה לסלקו, אף-על-פי שעבדנו בצוותה והיינו ידידים. לאחר אותו מקרה, חשתי רגשי אשמה כלפיו. אולם אף פעם לא שוחחנו על כך בינינו —

מיטרה מיטרוביץ' ג'ילאס בחברת קצינים סובייטיים, אוקטובר 1944

בלאד'ו ירכאנוביץ' (ראשון משמאל) ומילאוואן ג'ילאס (שני משמאל),
במונטנגרו. מאי 1945

בגורני פולי למדתי להכיר את סבו אורוביץ ואת מרדכי ויאצ'יץ וכן העמדותי במיבתן את מילובן שרוביץ. אורוביץ עבר את מלחמות 1912—1918, נמלט מפני החוק בזמן הכיבוש האוסטרי, והגיע לדרגת קולונל בצבא המלכותי היוגוסלאבי. סבה קובצ'ביץ ביקש פעם להעמיד במיבתן את אומץ ליבו של אורוביץ והאיץ בו לעבור תחת אש מיקלע, כדי להציל איזו אישה וילדיה. אורוביץ היה אמיץ-לב באורח בלתי רגיל. בהזדמנות מסוימת אמרתי, שאנו, הקומוניסטים, פועלים במשותף גם עם מי שאינם קומוניסטים, כמו אורוביץ, למשל. על כך קרא בחום, "בשם אלוהים! אני הנני קומוניסט ככל שיש לי, אני להיות!" הוא הגיע לקומוניזם באמצעות מחשבות, שבאו לו בירושה: פאנסלאביות, סרביות, יוגוסלאביות, המולדת. הוא היכיר בטיטו, במפלגה ובמישטר החדש. ממש כפי שהיכיר פעם במלך ובאיחודה של יוגוסלאביה. כאשר לוויאצ'יץ — הוא היה מרשים ומיטיב להתבטא, טוב-לב ונוח לבריות. תערובת של טריבון כפרי ודמאגוג. לגביו לא קיים דבר שהוא בעל ערך קבוע. הוא אהב את הנוחות והעובדה, שהצטרף לפרטיזאנים ועמד בסיכונים, היתה פחות תוצאה מיוזמתו הוא משהיתה תולדה של מורשתו. הוא ידע, כי המאבק נגד הפולש לעולם אינו חסר תוחלת.

שרוביץ היה קצין מלוכני צעיר, ידוע בגבורתו ותעוזתו. אולם היו קצינים שנהגו לערוך ולעורר למרד ביחידותינו, ולכן מצאנו, כי מן הנכון לתהות על קנקנו. ברם, עוד לפני שהיה סיפק בידי לגלות לו את כוונותי, קם והכריז, "נשבועתי לעצמי, שאמשיך במאבק הזה עד הסוף, וכך אעשה — ושלא יהיו לך ספקות בענייני!" דברים אלה שמו קץ לשיחתנו — שהיתה יותר בלתי-נעימה עבורי מאשר עבורו — והוא חזר ליחידתו. בסוף 1942 נשלח לסלובניה ושם נהרג — נאמן לשבועתו.

ערב אחד לקח אותי סבה קובצ'ביץ לסיור ביקורת בעמדות שלנו ליד ניקשיץ. נסענו באופנוע, שנלקח מן האיטלקים, ואשר סבה למד לרכב עליו ללא בעיות. ביום המחרת ממש, הפכו התותחים האיטלקים את צוק-הסלע באוזדומיר, שהיתה עמדת מפתח שלנו, לעיי חורבות מעלים אש ועשן; בעקבות ירי התותחים באה התקפה, למרות העובדה, שיחידתנו כבר נסוגה משם. עם כיבוש אוזדומיר נפלה לירי האיטלקים עמדה המקנה עדיפות בשטח; יום או יומיים לאחר מכן הפגינו אותנו האיטלקים בגורני פולי באש מרגמות ובעת ובעונה אחת הגבירו הצ'טניקים של ניקשיץ את התקפותיהם על הכפרים. התקפה רבת משמשה ובאה. האויב איבטח לעצמו עמדות גיחה, ובה בעת הרס את בסיסנו. ידענו, כי זה רק חלק של מיתקפה גדולה יותר המתחוללת בפוצ'ה, בבוסניה המזרחית ובסנג'אק.

הדבר חייב אותנו לתגבר את פעילותנו. המשימה הרחופה ביותר היתה לחמש את היחידות החדשות של צבא-הקבע, שמרביתן מורכבות מצעירים. כמות גדולה של רובים נמצאה בידי האיכרים, אשר מפעם לפעם נענו לבקשתנו להגן על אזורם הם, אולם נמנעו מלהשתתף במערכות במקומות מרוחקים יותר או ממילוי תפקידים צבאיים שוטפים. אולם כיצד יכולנו ליטול את הנשק מידי האיכרים שלנו, שכבר מן ההתחלה נלחמו נגד הפולש ועוד תמול שלשום עורו לנו להדוף את הצ'טניקים מעל אדמתם? סבה קובצ'ביץ הציע לנקוט צעד מרחיק לכת: לכנס אותם, להעמידם

הא ביצד? — בלום לא היו אותם "מישגים" ו"חטאים" משהו עמוק יותר, משהו שלא ניתן לדרת לפשרו? המהפכה מתאכזרת בעיקר למהפכנים.

באותם ימים עצמנו, הוכח הדבר בצורה אכזרית ביותר, ביחס למשפחת טאדיץ. טאדיה טאדיץ, סטודנט, היה חבר המפלגה ומפקד גדוד פרטיזאנים. דודו ספאסוי, סוכן משטרה, עבר אל הצ'טניקים. לפרטיזאנים עוד לא היה שירות מודיעין, אולם הבריות היו כל-כך חלוקות ביניהם בעקבות שפיכות-הדמים, עד שכמעט שלא ניתן היה לשמור משהו בסוד. וכך נודע, כי ספאסוי מסתתר בצריף ביער, וגשלה כיתה להורגו. ברם, בן-אחיו טאדיה הצליח להזהירו מבעוד מועד ובמקום להימלט, השיג ספאסוי מיקלע, וככלב שנטרפה עליו דעתו, הרג שני פרטיזאנים ופצע כמה נוספים. מישתו הוקיע את טאדיה על שהזהיר את דודו, והוא נאסר. ואז קמה משפחת טאדיץ כאיש אחד — גדוד שלם! ברם, המפקדה הפרטיזאנית מיגרה את המרד ואסרה את העומדים בראשו, כולם חברי המפלגה.

האסירים הטאדיצים נלקחו, תחת משמר, לגורני פולי. החקירה התנהלה על ידי ראדוי דאקיץ וסבה קובצ'ביץ, אולם למילוטניוביץ ולי נמסר מידע שוטף האנו אישרנו את פסק-הדין: אם איני טועה, הוצאו שלושה טאדיצים להורג. לגבי אחד מהם — צעיר קשוח ומרדן, היה פסק-הדין חמור מדי, גם אם קרא "צריך היה לנרוק רימון על הוועד!" ליובו טאדיץ, כיום פילוסוף שמאלני ידוע-שם, רק בקושי נחלץ מן העניין בכך, שנקט ב"ביקורת עצמית". אני סבור, שהיה זה אותו טאדיץ, שעיימו שוחחתי בעת הסקר האחרון שלי במשפט.

הוחלט להוציא את הטאדיצים להורג על ידי כיתת-יורים, כמקום מבודד, ליד צוק-סלע. שני קצינים מלוכנים, שנחשדו בקשירת קשר, היו אמורים להיות מוצאים להורג יחד איתם. דבר זה לא נעשה מטעמי חיסכון, הליחה, אלא כדי לקשור את גורלם של אויבי המפלגה בגורלם של אויבים מן החוץ. בעת ההוצאה להורג קראו הטאדיצים, וביחוד טאדיה, סיסמאות מפלגתיות; אחד הקצינים קילל והשני זעם, מבלי לפצות פה.

בדרכם חזרה מן ההוצאה להורג, קדרו פני הפרטיזאנים אך לא היו מדוכאים. הם לא התנגדו לפסק-הדין, שהוצא נגד הטאדיצים וגורל הקצינים נגע לליבם כקליפת השום. ואף-על-פי-כן אפף אותם אדם נוכח המציאות המרה, שהם אשר עזרו ביצירתה. דומה היה כאילו משהו איום קרה אותם. אם כי צבאנו הלך והתפורר, ידעו הכל, שהטאדיצים אינם אויבינו, אלא שנדחפו לפעול, כפי שפעלו, מכוח קשרים שבטיים אמיתיים ועתיקי-ימיין, את לימודיו של טאדיה בבית-הספר מימן אותו דוד, והוא עצמו היה ראש משפחה לדוגמה. יש להניח, שטאדיה לא היה מזהיר את דודו, אילו שיער מראש כיצד הוא עלול להגיב. בני משפחת טאדיץ הוסיפו להילחם בשורות הפרטיזאנים ורבים מהם נפלו למען המטרה, אולם הם לא שכחו את הגורל המר שפקד את בן-משפחתם. בלזו יובנוביץ בא וסיפר לי לאחר מכן, שהטאדיצים מבקשים לקבל לידם את גופותיהם של ההרוגים. אף-על-פי שהרשויות שלנו אינן מתירות דבר זה, עד לימים אלה, לא דחיתי את הבקשה. הרגשתי כאילו התכתשות זו עם משפחת הטאדיצים הינה חלק מגורלי אני.

בשורה ופשוט לקחת את נשקם מידם. אך מה יקרה אם יתנגדו — ולא רק המעטים, שבסתר ליבם צידדו בצ'טניקים, אלא רוב האיכרים, שהיו בעדנו, ועכשיו ירגישו עצמם פגיעים וחשופים, ללא נשק? לא הסכמתי עם סבה, הוחלט, שאני אשוחח עם האיכרים, ואשכנע אותם למסור את נשקם.

זומנה אספה. האיכרים — כארבע מאות במספר, רובם ממחוז גיקשיץ, מקום הולדתם של אבותי — לא ידעו לשם מה נקראו. אילו ידעה, אזי רבים לא היו באים. הצבנו שני אנשים, חמושים במיקלעים, על גבי גיבעה שבמרכז מקום המיפגש, לכל מקרה שלא יקרה, גם סבה היה שם, כשהוא מברך את האיכרים לשלום וחומר עימם לצון. רבים מהם היכיר בשמם.

דיברתי כמעט שעה שלימה כשאני ניצב על גבי סלע, אילו הקליט משהו אותו גאון, בוודאי שגם אני הייתי צוחק ומשתאה לדמגוגיה ולתמימות שבדברי. ראשית, הבאתי אותם לידי צחוק, וחשדם נמוג כלא היה. אחר-כך העליתי על נס את גבורתם והקרבתם העצמית, העולים פי כמה על גבורתם והקרבתם העצמית של אבותיהם. צידדנו אינו עולה על הציווד של המורדים נגד הטורקים מימי קדם, ואף-על-פי-כן עלינו לעמוד מול אויב הנלחם בנו במטוסים ובטנקים. סיפרתי להם שאנו הננו בניהם, הזברתי להם את קרוביהם, אחיהם, בניהם ושכניהם שנרצחו: אין להפריד בין דמנו וחיינו לבין דמם וחיייהם הם, גם אם יטשו את המאכס המפואר המתחולל כעת — המאבק שהוא המופלא והקשה ביותר, לו היו עדים אי-פעם הרים אלה שלנו, שילבתי בנאומי מימרות מסיפורי הגבורה העממיים ומנייגוש, ואחר תקפתי את הצ'טניקים: אנו יכולים להכין, מדוע הם נגדנו, הקומוניסטים, אמרת; אולם איננו יכולים להבין כיצד רצחו משרתי-אדונים אלה, ברובים השייכים לפולשים, את אחיהם, אשר קמו נגד אותו פולש, ואף-על-פי שהניצחון מובטח לנו ולבנות הברית הגדולות, אמרתי בסוף דברי, עלולות דרכיה הנלוות של המלחמה להזכריחנו להפקיר כפר זה או אחר, אכל גם כן, אל נחדל לעולם מהמלחמה בכל שטחי המולדת ומטעם זה מקימים אנו יחידות של צבא קבע, יחידות אלו זקוקות לנשק ולנו אין נשק לתיתו להם, מחוץ לנשק הנישא בידי גיבורים; גיבורים, אשר מסיבות משלהם — שהן צודקות ומכובדות תמיד — אינם יכולים להצטרף ליחידות, אשר תגענה במשימתן לכל מקום שאליו תשלחנה על ידי בניה של יוגוסלאביה. הוספתי ואמרתי, ספק ברצינות ספק בצחוק, שבפעם טוב יעשו אם ימסרו לנו את רוביהם, למקרה שהצ'טניקים ייכנסו לבפריהם; אז יוכלו לומר להם, שהקומוניסטים לא היו פורקים את נשקם מעליהם, אילו יכלו לסמוך עליהם.

האיכרים ויתרו בשקט על רוביהם, אם כי פה ושם היו מי שרטנו. אולם אינני סבור, שנאומי היה זוכה להצלחה כזו אילו לא נפלה אוזדומיר.

שעה שהאיכרים הערימו את נשקם בערמה, ניגש אלי איכר ישיש ועבדקן, שרובה חדש לגמרי תלוי לו על כתפו, והוציא חריץ גבינה מתוך תיקו. "אתה אינך מכיר אותי", אמר, "אולם אנו קרובי-משפחה, גם שמי גילאס, סטפן גילאס, נודע לי, שתהיה פה והבאתי מעט גבינה בשבילך ובשביל חבריך". הוא הבהין בשתיקתי ובכך שמבטי מגלה קשר בין הרובה שעל כתפו לבין הגבינה שבידו, והוסיף לאיטה,

"הרשה לי לשמור על רובי, איש מבני שבטנו לא פורק מעולם מנשקו, על ידי בן שבטו".

השבתי לו תד וחלק: "הנח את הרובה וגם את הגבינה".

סבה קובצ'ביץ עמד לידנו והתבונן בנו בסקרנות. לאחר מכן היתה לי שיחה נעימה עם אותו בן-משפחה ועם קרובים אחרים. סבה אמר לי, "חשבתי שתבעט בכיכר-הגבינה ותיקה את הרובה מידו!"

יומיים לאחר מכן יצאתי לשדה הקרב בקולשיץ, הפיקוד העליון הורה לכבוש את קולשיץ, מעוזם של הצ'טניקים. שניים או שלושה ימים לפני כן, שלחנו לחזית זו שני גדודים, מבלי משים פרצו את החגורה הצ'טניקית, שכיתרה את דפקביץ בעמק הטארה, בכפר ביסטריקה. השומרים, בני-לוחית, עייפו מאוד לאחר שני ימי הלכה בהרים ולכן, לאחר שעברנו את ביסטריקה, נפרדתי מעליהם ועשיתי את דרכי לבד. ביצרות נמצאו עדיין כמה צ'טניקים, אולם ידעתי, שלא יעזו לתקוף, עם ערב הגעתי לפולי, לבניין בית-הספר ששימש כמפקדתו של פקו. פקו עצמו חייב היה לנוע לגורני פולי, על מנת לקבל לידיו את המפקדה הראשית של מונטנגרו; ולכן עבר הפיקוד של המבצע בקולשיץ לידי ראשי המטה שלו, ווליאור טרויץ וסבו דדלייביץ.

עוד באותו ערב באו אלי איכרים וחברי מפלגה בתלונות על ההוצאות להורג, שהיו לדבריהם, מוגזמות ומטורפות. אחדים מהם בוודאי אורו אומץ לבוא אלי על סמך ההנחה, שניתן לדבר ביתר חופשיות עם מנהיגים, או משום שהיו מיודעי משכבר הימים, או ידידיו של אבי. למחרת נתרבו התלונות, כבהסכמה שבשתיקה.

בלילה שלפני בואי נהרג לואר טומוביץ, נשיאה לשעבר של הקומונה בפולי. הוא נהרג ביריה שנורתה דרך החלון, שעה ששוחח על החרמות עם מחסנאי פרטיזאני, אותו מחסנאי נשבע בפני ואמר, "אין לי מושג בעניין, אני מרגיש נורא, כדור אחד — והוא נפל בו במקום, לעיני אנשיר". אבי הטביל את ילדיו של לואר ואני היכרתי את האיכר הרציני, המוכשר והישר הזה עוד מימי ילדותי. לא היתה זו ההקרבה שברוח, אשר העכירה את רוחי, אלא שהייתי בטוח, שלואר היה נקי-כפיים, פרט לעובדה, שלא התלהב מדרכם של הפרטיזאנים. יומיים לפני הרצח של לואר, נרצח בפולי גם סקולה בושקוביץ, שהיה ישיש ונכה, בן שמונים שנה ומעלה. הוציאו אותו ממיטתו, רצחוהו והטילו את גוויתו לנהר טארה. סקולה היה אחיו של לואר בושקוביץ, מנהיג המרד המקומי בשנת 1876, ודודו של בושקו לוארב, מפקד צבאי נודע לתהילה במלחמות של 1912—1918, במה ניתן להאשים ישיש זה, בן העבר האגדי, בימים אלה, של מציאות ערטילאית ובלתי-מובנת, כל שיכולתי להעלות בדמיוני, היתה דמותו של הישיש, כשהוא יושב ליד האח ואומר משהו מעין זה: "בחיי בויל הקדוש מאוסטרנג, האיטלקים טובים יותר מחמומי-הגמזח האלה, שלנו, האיטלקים מכירים, לפחות, באלוהים! הללו אינם מכירים אפילו במלך, ואף-על-פי-כן רוצים הם להנהיג את העם!"

משהו מכאיב עוד יותר אירע ביום שלפני בואי: יובנצ'ביץ הוצא להורג במויקובק, על אף העובדה, שנמלט מבית-כלא צ'טניקי בקולשיץ, שם נידון למוות. יובנצ'ביץ

את הדבר. מספר האנשים שנורו באזורנו ואשר גוויותיהם חוללו בידי הצ"ט ניקים רב כל-יבך, עד שהמרידות והועם שהצטברו, ביחוד נגד בני וסוייביץ, מגיעים לקצה גבול היכולת... זה שהם אומרים, כי "הוסטו לדרך הרע", נחשב בעיני כקליפת השום...".

למחרת, לפני שהמשכתי לעבר קולשיין, יצאתי רכוב על סוסי לבקר את אחות אימי, הדודה מיקה, שגרה לא הרחק מבית-הספר. איכרה פשוטה זו הייתה מזועזעת וממורמרת על מלחמת האחים, אולם שמתה לראותני, בתשובה לשאלתי, מי רע יותר, הפרטינזאנים או הצ'טניקים, השיבה, "אתם גלחמים למען מטרה צודקת, אבל אתם אכזרים ומוכתמים בדם".

ההתקפה על קולשיין תוכננה בהירות ובסודיות גמורה. היא הוכנה על ידי וולימיר טרויץ וסבו דרלייביץ; כדי להקנות לה סמכות-יתר חתמתי גם אני על פקודת-המיבצע. כוחותינו היו גדולים פי שלושה או ארבעה מאלה של הצ'טניקים. הרעיון הבסיסי היה להימנע מהתנגשות בדרך המובילה לקולשיין, ואחר לערוך התקפת-פתע לילית על העיר. בהתאם לתוכנית זו נשלח החלק הארי של צבאנו לאורך הגדה השמאלית של הטארה, דרך היערות, במטרה לפרוץ לתוך העיר טרם שחר.

אני צעדתי לאורך הגדה הימנית של הטארה יחד עם גדוד לובצ'ין של החטיבה הפרוליטארית הראשונה, שנשלח למונטנגרו על ידי הפיקוד העליון, כייחידה לדוגמה. מפקד הגדוד היה פרו צ'טקוביץ, קצין לשעבר ואיש נמרץ ביותר. אף-על-פי שהסכים לקבל על עצמו תפקיד בדרג נמוך, הועלה מהר בסולם הדרגות והיה מגיע למלווי תפקידים גבוהים ביותר, אילולא נהרג בשנת 1943. הקומיסאר שלו היה יובו קאפיציץ, סטודנט מבלגראד, שגם הוא היה אמיץ-לב ובעל תושיה, אולם עליו יותר ואדיב יותר מצ'טקוביץ. מעלותיהם של שני מפקדי רגישים ושונים אלה, כאילו נשתקפו ביהידה כולה. מעולם לא ראיתי אנשים, שכך ילעגו למזות, ועם זאת יבכו מדה את מתיהם וידאגו כל-כך לפצועיהם. אנשי הגדוד היו כטודנטים ואיברים, רובם חברי המפלגה. אולם האידיאולוגיה המפלגתית שימשה רק כסמל וכביטוי לרגש המטורתי המונטנגרי. אותם ימים מעטים שביליתי במחיצתם חיזקו את אמונתי, כי הגבורה האגדית של מונטנגרו עדיין חיה וקיימת, והיא מוצאת את ביטוייה בהקרבה מודעת ומתוך שמחה למען המאבק. בוודאי אין זה מיקרה, שדווקא איזור זה שלהם, שהר לובצ'ין הניצב במרכזו משמש לו סמל, הוא שהביא לשיקומן של אדמות סרביה. למען תחזרת עטרה זו ליושנה, ניצבו כאיש אחד, רבים וכן טובים, מוכנים בודעין להגן על אדמתם ועל לאומיותם, גם כאשר מנהיגים רכיילבב ומבולבלים ניצבו, כאבני-נגף, על דרכם.

יום השישה-עשר במאי היה יום יפה; העלים של עצי התאשור ביערות הקרירים היו רעננים. גדוד לובצ'ין טיפס ועלה מאחורי עורף הצ'טניקים, ובשעות המוקדמות של אחר הצהריים הגיע למרקובו ברדו, הר הנשקף אל קולשיין. עד לאותה עת עוררה

היה בן משפחת וסוייביץ, שמרבית בניה היו בתחילה צ'טניקים. הוא היה חבר המפלגה, אולם נכנע לצ'טניקים. ועידת המפלגה קיבלה החלטה, לפיה כל חבר מפלגה הנכנע לאויב — יוצא להורג. החלטה זו בוצעה מבלי להתחשב בנסיבות — לרבות העובדה, שיובנצ'ביץ תיקן את "המישגה" שעשה. איכר אחד אמר לי, "היכן נשמע, שחבר שנמלט מעמוד התליה של האויב מוצא להורג"; ואיכר אחר אמר, "אט כך מתייחסים אתם לאנשיכם, למה יכולים לצפות אנחנו?" אף-על-פי שכעסתי על מקרהו של יובנצ'ביץ, הבנתי גם את מניעתה של הוועדה, שגזרה את דינו; הקומוניסטים, בני משפחת וסוייביץ, שנוצחו ונזרקו משבטם ומאיזור מגוריהם, טיפחו בקירבם גבורה-מודעת נגד האויב יחד עם עוינות משועת בינם לבין עצמם. בעמידה ללא-רתע, בסבל ובמוות היכירו בכוח שיפוטם, כבשיפוט אשר אין למעלה הימנו.

הפרטינזאנים הוסייביציים לכדו כומר ושמונה איכרים, כולם צ'טניקים, בעת שחזרו מן ההרים, לשם יצאו להביא שחת. גם להם ציפה גורל ללא רחמים, אולם ההוצאה להורג נדחתה, מכיון שהוועדה שמעה על מורת רוח. הצ'טניקים הושמו בבניין בית-הספר בפולי והופקדה עליהם שמירה מעולה. יום לאחר בואי ניגשתי לראותם, אף-על-פי שכבר הגעתי לכלל החלטה, על סמך הדוח שקיבלתי, כי הכומר ואחד האיכרים, מפקד במיליציה, יוצאו להורג.

ביליתי כשלוש שעות בשיחה עימם. מיד הרגשתי, כי הכומר אינו מתאים "לקטגוריה של המוצאים להורג". חיזור, צמוק ונכנע טען, כי רק מילא את תפקידי הכמורה שלו וכי, אם יותר לו, יסכים לערוך תפילות אשכבה גם לקומוניסטים. מכיון שליבי נתרכן למראוהו ומהתנהגותו ומתוך כוונה להותיר רושם טוב, הוצאתי אותו לחופשי. ברם, מפקד המיליציה התאים ל"תקן" במאת האחוזים: אוהב מדון, דברבן ועשיר, ובכל זאת, החלטתי לשחרר גם אותו, אולם קודם לכן התחייב, בפני כולם, שלא ימלא עוד תפקיד של מפקד. הקומוניסטים, בני משפחת וסוייביץ סיפרו לי, כי שיחרורם של השניים הותיר רושם כללי טוב באיזור, שסבל התקפות אכזריות מצד הצ'טניקים.

לא באתי לספר על מאורע זה כדי להשתבח ביחסי ההומאניזם כל מנהיג מהפכני יכול לספר על מקרים כגון אלה, ממש כפי שמתנגדיו יכולים להטיח בו האשמות על פשעים שביצע, בטיפורי ביקשתי להראות עד לאיזו מידה יכול גורלם של אנשים במלחמה, ביחוד במלחמת אזרחים, להיות תלוי בנסיבות ובמיוגם של מקבלי ההחלטות — ועד כמה מסובך הרבר להיות מנהיג. החלטותיו של כל מנהיג חייבות להתחשב באתגר שמתנגדיו-בכות, בקרב התנועה המהפכנית, עלולים להציב בפניו. על זה הדרך מיחה פיאדה — במכתבו מיום 8 במאי 1942, שנשלח אל מילוטניוביץ, אל באקיץ, אלי וגם אל טיטו — על שהוצאתי לחופשי את הצ'טניקים בפולי:

"אני מתנגד להחלטה לשחרר את תמשת הצ'טניקים הוסייביציים, במקום לירות בהם (המספר איננו נכון — מ.ג.). תושבי איזור שבניק לא יבינו

• מיסמכי זבורניק, כרך ווו, ספר 3 (1950) עמ' 168.

התבוסה בקולשין, שלא נמצאו לה סיבות צבאיות ברורות, הסבה לי דאגה. החלטתי להיפגש עם טיטו ועם הפיקוד העליון — להעמידם על הסכנות ולקבל פקודות חדשות.

עקשנותם של הצ'טניקים את חשדנו. ממרקובו ברדו יכולנו לראותם בכפרים שלמטה, מתכנסים להתקפת נגד. חששותינו נתאמתו: דרך המשקפות יכולנו להבחין בטורי חיילים הנסוגים על רכסי ההרים, מעברו השני של הטארה. המתנו עד לרדת הלילה. מרגמה צ'טניקית החלה לידות פגזים בשורותינו. קפוצ'ין בא במרוצה והודיע, כי אחד החיילים, הנודע בגבורתו, נהרג. צ'טקוביץ ציווה על נסיגה. אחר קפצו צ'טקוביץ וקפוצ'ין, תפסו בזרועותי, ומשכו אותי בחזרה לפני החורשה. רק נכנסנו לחורשה, פתחו הצ'טניקים בהתקפה על מרקובו ברדו, כשפגזים מתפוצצים ואש נורית מכל עבר. אולם לא נמצא עוד איש על מרקו ברדו: גדודנו מיהר לסגת משם.

היחידות שיועדו להתקפה על קולשין הגיעו אל העיר עם עלות השחר, אולם חזרו ונסוגו מיד עם הישמע היריות הראשונות, ללא קרב וללא אבידות. על מנת לתרץ אותו כישלון, ניתנו סיבות משכנעות למכביר: עייפות, התמהמות בדרך, היעדר תיאום, התקפה אגפית בלתי-צפויה, וכן הלאה. טיטו כינה מיבצעים אלה "טפשיים". לאחר מכן העיר דפצ'ביץ באוונז, "התוכנית היתה מסובכת מדי. היינו צריכים להגיע לשם במישרין ובדרך המלך, עם חיפוי אגפי". הרגשתי שלי היתה אז, שכישלוננו בא בעיקר כתוצאה מן הספקות, שניקרו בליבות האנשים, לגבי עצם התבונה שבאותו קרב. הכל ידעו, שהאיטלקים והצ'טניקים מתקרמים לעבר אגפינו ומאחורינו — מניקשיץ, מפלבליה ומפוצ'ה. גם אילו ככשנו את קלושין, היה עלינו לנטשה מיד לאחר מכן. הפיקוד העליון אישר אומנם, לאחר מכן, שנפילתה של קולשין לא היתה מחסלת את הבעיה הצ'טניקית כמונטנגרו. ההפוגה שחלה בתקוממות בסרביה החלה, לאיטה, לתת את אותותיה גם במונטנגרו, בהרצגובינה ובבוסניה המזרחית. ההנהגה טרם השלימה עם עוכדה זו, או שלא היתה מסוגלת להכיר בה. האנשים מהשורה יכולים היו לחוש כה, מכיון שלהם לא היו מטרות איסטרטגיות או תפיסות אידיאולוגיות.

במשך הלילה הגענו לכפר מולדתי פודבישצ'ה. הקמנו את מיפקדת הגדוד בכיתו של דודי, שנמלט לקולשין עם משפחתו ומקנהו. הוא השאיר בבית מעט חיטה, שחולקה בין אנשינו. אחרי ארוחת הצהריים התחלנו לטפס במעלה ההר ותותח צ'טניקי הפגיו אותנו בדומה לאיטלקים, ניסו גם הצ'טניקים להפיל פחדם עלינו באש התותחים שלהם וליגלגו עלינו בשפע התחמושת שנמצא ברשותם. ברויץ, בן-כפרי וחברי מימי בית-הספר, נפצעו בהפגזה. הוא התחנן בפנינו, מחשש שמא ניטוש אותו, אולם לא נטשנוהו. הוא חי וקיים עד עצם היום הזה, ואילו אחיו נהרגו במלחמה.

על הר סיניווינה הדחתי מתפקידו את מילוטין לקיצ'ביץ, הקומיסאר הפוליטי, על שסטר על לחיו של חייל צעיר, שהתעלף מרוב עייפות. כמה ימים לאחר מכן נהרג לקיצ'ביץ בקרב, ונפוצה שמועה, כי חשף עצמו במתכוון. למעשה, היה אמיץ-לב מאין כמוהו והדחתי היתה זמנית בלבד; עשיתי זאת, כדי להבליט מהם תפקידם של הקומיסארים: טיפוח יחסי-חכרות, חינוך מדיני ודיכוי גילויים של אי-צדק. לא נשארתי על הר סיניווינה זמן רב, עליו הלכה ונתייצבה החזית לזמן מה.

בקרנו יזרו התמהמהנו שניים-שלושה ימים. שעה שרנקביץ נשאר מאחור, בדי לקבץ את יחידות סג'אק על הטארה, זימן טיטו ישיבה, שבה הוחלט להעביר את הנהגת המפלגה ומספר ניכר של חברי המפלגה לעורך הצ'טניקים, במונטנגרו וכסנג'אק. לפני שנתקבלה החלטה זו, העברנו לשם, מילויטינוביץ ואני, קבוצות קטנות יותר, אולם ההחלטה הסופית והמכרעת נתקבלה רק באותה ישיבה עם טיטו. הצעתו, שישארוני בעורך הצ'טניקים; ראיתי בכישלון המיבצע גם כישלון אישי, והייתי מוכן לקורבנות. אולם טיטו לא היתיר את הדבר; אסור לחברי הפוליטבירו לחשוף עצמם לסכנות מיותרות, אמר. דברי הליגלוג שהשמיעו מיטרה, קוצ'יה פופוביץ וחברים אחרים מסרביה, נגד הגיבורים המונטנגרים שלי, עטויי ההוד וההדר-העצמי אשר איש לא יבניעם, ואשר אצים עתה להתמסר לידי הפולש — גם אם נאמרו בבדיחות-הדעת — דחפו גם הם אותי "להוכיח להם" למה מסוגלים אנו, המונטנגרים.

כל המלאכה הקשורה בהעברה לעורך נעשתה על ידי מילויטינוביץ ועל ידי סופר לנו, כי הפחד מפני הטרור הצ'טניקי נורא כל-כך, עד שאח אינו מתיר לאחיו להיכנס לביתו; תקפה אותנו תחושת דאגה וצער עמוקים על ששולחים אנו את אנשינו אל האי-ודאות ומצב מחמיר והולך, ואף-על-פי-כן לא ביקש איש להשתחרר ואיש לא השתמט; ולא משום שסיכוייהם של הנותרים ביחידות היו טובים יותר, אלא משום שהלוחמה ומעשי-ההגנה היו נוראים ואכזריים כל-כך, עד שלא נותרה בפנינו ברירה, אלא מוות או ניצחון. ואולם ההחלטה היא הוכחה כבלתי-נכונה. ממש כפי שהכישלון במונטנגרו היה רק המשכו של הכישלון בסרביה, כך היתה השארתם של הקור-מוניסטים והאזהרים הרבים בעורך, המשכם של אמצעים דומים, שנקטו בסרביה, אף-על-פי שקבוצות קטנות שלנו הצליחו לזרוע פחד בלב הצ'טניקים, מפני התחדשות הפעילות הפרטיזאנית, הרי בהתקפותיהם הבלתי פוסקות ועל ידי הטרור, כמעט שחיסלו הצ'טניקים כליל את הקומוניסטים והסגירו אוהדים רבים למחנות האיטלקיים. את סבלם של פרטיזאנים אלה ניתן להשוות רק לסבלם של הצ'טניקים. שנמלטו לאחר הניצחון שלנו — באותו איזור עצמו ובאותה דרך. שנה לאחר מכן השתכנעתי עמוק בליבי, שהיינו נוהגים ביתר תבונה וביתר אפקטיביות אילו זנחנו את הרעיון של הקבוצות הקטנות, ובמקום זה היינו מפנים משם אנשים רבים ככל שניתן, אילו נהגנו כך, יכולנו להעמיד חמש או שש חטיבות מונטנגריות במקום שתיים, והיו נגרמים לנו פחות אבידות בנפש ופחות עיגויים בבתי הכלא. אולם אנו, הקומר-ניסטים, לא רצינו ולא ידענו כיצד מקבלים את המציאות החדשה, שבאה בעקבות השינויים והתכונות של מלחמת האזרחים.

בד בבד עם הפעולות ההרואיות והטראגיות, היו גם פעולות מגוחכות ואוויליות. פיאדה העלה את הרעיון להקים על הר דורמיטור חווה לגידול בהמות, כדוגמת ה"סובחוזים"; חוות סובייטיות השייכות למדינה, בהתאם למיפרטים של ה"מוסקבאים" שלנו, אשר קיבלו את הדרכתם בברית המועצות. את החוות הללו מילאו בהמות, מן הבקר שנלקח בכוח מידי האיכרים הצ'טניקים. בדמיונו הפורה, התחיל פיאדה לשקוע בפרטי התכנון, כולל מצב המלאי ומצבם של הככשים, הפרות, הפרים, הרפתות, המיכלאות, הרועים, החולבות, החוואים והתנובה החדשית והשנתית של

8

יום אחד, בהשכמת בוקר, רכבתי לבדי על סוסי על הר דורמיטור. שעה שטיפפתי והגעתי לפנייה בהר, בכיוון לשטולק, התקרב ובא לקראתי טור רוכבים ארוך. היו אלה טיטו ואנשיו, שנסוגו למונטנגרו לאחר נפילתה של פוצ'יה. טיטו הבחין מיד בדאגתי, אם כי הסברתי לו בחוסר-סבלנות, שמצב העניינים הוא בכי רע, לא גילה דאגה רבה. ייתכן, כי אף אמר, "טוב; עוד נראה".

ירדנו ובאנו לז'בליאק ושמונו פעמינו אל קרנו יזרו. לפני שהגענו לאגם, עט עלינו מטוס, ואנו תפסנו מחסה מתחת לקבוצת עצי אשוח. הוצאתי מתיק האוכף בשר-חוזיר מעושן שהבאתי במתנה לטיטו, ושלושתינו, טיטו, ארסו יובנוביץ ואני, סעדנו את ליבינו, כשהמטוס ממטיר אש מיקלעים על סביבנו. האוכל הטעים, היום הבהיר ובטחוונו העצמי של טיטו, שיפרו את מצב-רוחי. ברם, ספע הסבנות והכישלונות לא הירפו ממני.

שבועות על גבי שבועות אכלנו כולנו רק בשר, שלא היה ממולח, בדרך כלל, ובמשך חודשים רבים סבלנו מחסור בתחמושת. אלה היו טרדותינו העיקריות באותם ימים, כמו גם הסיבות המשכנעות ביותר לכישלונות. עם זאת, ניתן היה לבחון את הסיבות, שהביאו לכישלונות אלו, מנקודת-ראות שונות: כלום לא באו כתוצאה מהתכווצותם של שטחינו והתלקחותה של מלחמת האזרחים? ובכל זאת, היינו אנו, המנהיגים, דרוכים ואנשינו ממושמים כראוי, על מנת לא להיסחף לקרבות כבדים. אולם הרגשנו, שהמאורע הגדול, שתוצאותיו יהיו מרחיקות-לכת ביותר, עדיין ניצב לפנינו — ההינתקות מסרביה, אשר בלעדיה לא ניתן יהיה לבצע ואף לא להגן על תנועתנו מפני שואה. טיטו הבין גם הוא דבר זה, ואפילו ביתר שאת, בשל האחריות הרבה שדבצה עליו, תוך שמירה על בטחוונו העצמי, הגיב לעיתים בחוסר סבלנות וברוגז, ואולם גם כשאותה הפוגה במונטנגרו הגניבה ספקות ואוש לליבם של רבים, כבר תיכנן טיטו את הקמתן של חטיבות חדשות, ששום כוח לא יוכל להן.

"אמור לי, חבר ג'ורו, מה עלי לעשות איתה?"
ג'ורו השיב ללא היסוס: "אני הייתי יורה בה, חבר טיטו!"
תשובתו זו של ג'ורו, חזרה וגשנתה כפי כל, בהנאה רבה.
האיזור היה עוצר נשימה ביופיו: ערוץ הנישא לשמים, מעל מפלמים גועש, המתפתל בינות לצוקים סגלגלים, עצי אורן שעונים על המידרונות, ומעיינות מפנים, במערבולות נוצצים, בגוני ירוק וכחול. אולם יופי נפלא זה לא הצליח להחזיר לי את חיותי; להיפך, הוא רק עורר את תחושת ההתנגדות האצורה בקרבי. לגבי היתה זו הרגשה חדשה: התבוננתי ביופי רב-גוני ונהדר זה, אך דומה היה שלא אני הוא המתבונן בו. אלא משהו שמחוצה לי, כמעט שפלטתי בקול, "אינני יכול לעמוד בניסיון, אינני מסוגל לתפוס את יופיו של הטבע!"

טיטו גם הוא היה מודאג, אולם רק לגבי האפשרות של נטישת מונטנגרו וההחלטה, באיזה קווי נסיגה יש לנקוט. היו שלוש אפשרויות: סרביה, בוסניה המזרחית או בוסניה המערבית. חברי המפלגה מסרביה התנגדו למולדתם והמנהיגים האמינו, כי המצב בסרביה הגיע לנקודת ההכרעה. בוסניה המזרחית היתה גוחה כמעבר לסרביה, אולם היתה חבל-ארץ הרוס עם אוכלוסייה מצומקת. באמצעות קשר אלחוטי עם קרואטיה, למדנו לדעת, שבבוסניה המערבית ישנם שטחים חופשיים רבים וכן גם תנועה פרטיזאנית מאסיבית. בצעדה ממושכת היה סיבוי לתיגבור ומילוי שורותינו, אולם פירושה היה גם נטישת שטח — גם אם רק באורח זמני — אשר גורלו עשוי לקבוע את תוצאות המלחמה.

אף-על-פי שתמיד נהג טיטו לשתף אותי בדאגותיו, הרי שעתה, כששאר חברי תועד המרכזי התפזרו לכל עבר לשם מילוי תפקידים אחרים, עשה כן ביתר שאת. טיטו אהב גם הוא לדוג והצטרף אלי יום אחד, בשעות אחר הצהריים. ירדנו דרך היערות לכיוון הסתנה, שנבנתה על ידי אביו של המושל, ואני הבעתי בקול את מחשבותי על מצבה הנורא של הממשלה המלוכנית, היושבת לה בלונדון ומחלקת דרגות קצונה ועיטורים גבוהים ביותר לבני-בדייתם של הפולשים לאדמתנו. לפתע נעצר טיטו באמצע המידרון ואמר בקול רווי אמונה, "הם לא יחזרו עוד לארצנו לעולם. העם לא יטלח להם לעולם".

מצבי המתת האלה לא רק שמצאו ביטוי בראייתו מרחיקת-הראות, אלא גם בגישתו הפזיזה לעניינים. כשהגיעה לטיטו הודעה על פריצת-דרך קלה של הצ'טניקים על פיסקה פלנינה ועל האבידות שנגרמו לחטיבה הפרוליטארית השנייה, פרץ בזעם וציווה על גודד המשמר שלו לצאת למקום; וכשהוא מציב עצמו בראשם, שם פעמיו לתר דורמיטור להראות להם אישית, כיצד יש להילחם. אך היברתי כבר את טיטו היטב וידעתי, שלא יאות, מטעמי יוקרה, לחזור בו מהחלטתו. יצאתי גם אני עימו, "לפחות, הבה נמות יחדיו!" אמרתי, ספק בצחוק ספק ברצינות.

ירדנו לעבר גהר פיווה, ושעה שעשינו דרכנו ניסיתי וחזרתי וניסיתי לשכנע את טיטו לחזור בו. מרוב חופזה יצא לדרך מבלי לקחת סוס, אולם הצעדה, שנמשכה שלוש או ארבע שעות, על פני מידרון מכוסה סלעים ובחום השמש, לא היוו מיכשול לגביי: הוא היה בעל גוף בנוי כהלכה, וצועד מצויין, את זדנקה השאיר בכפר ולכן

הצמר, החלב והבשר. אספקת הבהמות התנהלה בקצב מהיר למדי — כשנים-עשר אלף כבשים בלבד, עם סיכויים לגידול, שיבוא עם הכנסת השיפורים בתיכונן ובאירגון. כבר בהתחלה הכניס פיאדה את מיטרה לעניין, ושמח על שסוף סוף תעזור לידו אישה אינטליגנטית ובעלת יוזמה, שבנוסף לכל, יודעת גם קצרנות. האמת ניתנה להיאמר, שלאף אחד מהם לא היה ידע רכ בגידול בהמות-בית. מוצאה של מיטרה מעיר קטנה, שעשיריה גידלו בהמות, ולכן ייתכן מאוד, כי ידעה כמה פיטמות יש לפרה, אולם אין להנחה, שפיאדה ידע אפילו דבר זה. ברם, הדבר לא נראה חשוב לצורך ביצוע המשימה, וכי מי מצפה מחוואי שינהל חווה? משה ומיטרה אירגנו, בלהיטות ראויה לשמה, גדודי רועים, מנהלגים ומפקחים. כמובן, שנבקעו חוקים לגבי תחרות בין החוות השונות. משה הנהיג חיסכון ומשמעת קפדניים, ואף-על-פי-כן נעלמו הבהמות תדיר והתגובה ירדה. מיטרה התלוצצה בעליצות על התוכנית כולה לא בפתות מרץ ומסירות אותם הקדישה לעבודתה. אולם גם כך, היה המפעל מתקיים בוודאי עד לסוף המלחמה, אילולא עלו עלינו האיטלקים והצ'טניקים, ואז נטלו יחידותינו והאיתרים את הבהמות ונמלטו על נפשם. הבל נעלם בן-לילה, פרט לגרתיקי-האוכפים של משה ומיטרה, שהיו עמוסים תקנות, מספרי-מלאי, הודאות וצווים.

טיטו נסוג אל כפר פלוויץ ושם הצטרפתי אליו ביום 24 במאי. הוא התאכסן בביתו של המושל סוצ'יקה, שנהרג בידי בדלנים מונטנגרים. הבית והלול הגדול היו בטיפול של משפחת אג'יק, גם הם אמידים ונוטים לפרטיזאנים. בשורות דעות הגיעונו מכל עבר וזימוזם הרבורים עלה מבין עצי הפדי, זדנקה של טיטו היתה במצב-רוח עכור כלי-כך, עד ששילחה גם בו את חיציה, בזמן ההתקפות של האויב התנהגה זדנקה כאילו מטרם העיקרית של חברות הציר היא לפגוע בה אישית. מזון לא היה חסר לנו, אבל מכיון שנהר פיווה היה מלא דגי אלתית, "אירגנתי" כמה אצבעות של דינאמיט אצל וולאזו "רוס", כדי לדוג דגים בנפץ. המלחמה וצרכינו הם שחיפו על האכזריות שבספורט זה. יום אחד טיפסתי על עץ, שצמח והגית מצידו של צוק, על מנת לזרוק את הדינאמיט לנקודה המתאימה ביותר בנהר. הענף שעליו הייתי תלוי בשעת מעשה נגרע, ואילולא עלה בידי לאחוז בגזע העץ, הייתי מוצא עצמי ברדיוס אפקטיבי של התפוצצות הדינאמיט.

יום אחד יצאה זדנקה מכליה ממש. נכלם, שאל אותי טיטו, "מה יש לה, לעזאזל?"

"אני חושב, שהיא מאוהבת בך", אמרתי, "והיא סתם מתפרצת".

טיטו פרץ בצחוק מלגלג. בשסחתי את העניין לרנקוביץ, אמר לי בקול צוהל, "אתה בוודאי האיש היחיד בצבא כולה, שאינו יודע על היחסים שביניהם!"
לטיטו אירע מקרה מביך עוד יותר הקשור בזדנקה. נרגו ונפגע על דברי הלהג שהשמיעה זדנקה על חברים מגדוד המשמר, פנה טיטו אל ג'ורו וזיוביץ, מונטנגרי בשנות העמידה, ותיק מלחמת האזרחים בספרד ושומר ראשו האישי:

* ולוימר סמירנוב, פליט רוסי, היה מהנדס שהצטרף לפרטיזאנים ונעשה מומחה בהריסת גשרים. מאוחר יותר עמו כראש יחידת מהנדסים.

לא יכולתי לנצל את ההיסטוריה שלה. עירבתי בעניין את הקומינטרן ואת הרוסים: מה היו אומרים הם על התנהגות פזיזה כזו? אולם גם דברים אלה לא שינו את דעתו של טיטו. לבסוף, כשפקעה סבלנותי וחמתי גברה, אמרתי לו, כי בתורת המפקד העליון אין הוא רשאי לצאת לקרב בראש מאה פרטיזאנים ולהפקיר את הצבא כולו ללא מפקד. כנראה שדברי אלה קלעו למטרה. הוא האט את הילוכו, התיישב על סלע, כמי שמבקש לנוח ואמר, "יש לנו שם, מאחור, פצועים שטרם פונו", וללא הסברים גוספים, חזר טיטו על עקבותיו.

באותם ימים התפתחו יחסים מיוחדים ביותר בין טיטו לביני — התכתשויות מוערות ותחושת-קירבה, כמו בין אב לבנו. אני הייתי חבר הוועד המרכזי האחד היחיד, שמחה ויצא בגלוי נגדו. אולם מאמין אני, שהייתי גם הישר מכולם כלפיו. אם זכרוני אינו מטעני, יצאתי ביום המחרת יחד עם וולדו דדיר וארסו יובנוביץ לפיבסקה פלנינה. הצ'טניקים פרצו קדימה בכוח ניכר. גותרו לנו רק שני גדודים, שעיימם יכולנו לצאת נגדם. מכל מקום, איבטחנו את הנסיגה של פצועינו. שמספרם הגיע לשש מאות בערך. אותו לילה האדימו העננים שעל פסגות הר דורמיטור: פיאדה ופקיץ העלו את ז'בליאק באש, כדי שלא תשמש מעוז לצ'טניקים. אפילו באותה עת לא נראתה פעולה זו מוצדקת בעיני; הצ'טניקים גם הם היו צבא גרילה ולכן כל כפר עשוי היה לשמש להם מעוז. מצד שני, יש הצדקה שלא להתיר את נפילתה של עיר לירי הצ'טניקים, אם היתה אותה עיר נאמנה לנו ונמצאה בידינו זמן ממושך. אף-על-פי שהיו מי שהצטערו על שריפתה של ז'בליאק, לא נמתחה כל ביקורת על כך.

עם זריחת השמש, ביום 9 ביוני 1942, יצא טיטו בדרכו לנהר סוטיסקה, כשהוא חוצה את הר וולויאקה. אני יצאתי מהשורות, כדי לטפל בעניין פגוע כלשהו. בדרכי פגשתי איכר צעיר שעמד והתווכח עם קבוצת חיילים. הוא נתן ליבו אלי, אל רצועות הקצונה המצטלבות על חזי ולבושי הטוב יותר, וקרא לעברי, "המיפקדנים בורחים, נכון?" הצ'טניקים כינו את הקצינים הקומוניסטים בכינוי-הלעג "מיפקדנים". בכעסי סטרתי על לחיי, אולם הדבר לא הרתיע את האיכר, שפתח עלי בקללות ובקריאות כזו: רק האקדה שכיוונתי אליו שם מחסום לפיו. בכך היה מסתיים העניין, אילולא היה אותו איכר אחיו של קצין ואילו לא הפצירו בו להגיש תלונה נגדי לטיטו. רק חזרתי, ואותו איכר בא בריצה אל טיטו.

טיטו רגז וזעם: "אם כך מתנהגים חברי הוועד המרכזי כלפי העם אין פלא, שהצ'טניקים מתחזקים מיום ליום!"

גם אני כעסתי, וייתכן כי עוד יותר, משום שחשתי בושה ואשמה. "לאחר התגרות כזו, הוא יצא מן העניין בחסד!" אמרתי.

כל אותו יום וגם ביום המחרת לא דיברנו, טיטו ואני, בינינו ונמנענו להיפגש זה עם זה. ידידותנו ודאגותינו המשותפות הפכו לפתע לזעם ולעוינות. אולם היה עלינו להיות יחדיו ולהילחם יחדיו ולכן, לאחר שהתמקמנו ביום 11 או 12 ביוני, בגראב, שליד סוטיסקה, חזר טיטו לדבר איתי, ביתר עדינות וביתר אדיבות, מאחר ששתיקתי המסוייגת רק בקושי חיפתה על ניקפת-מצפוני ורגשי החרטה שלי.

בצ'מרנו שליד גאקו נפל פטאר ללאקוביץ. הוא היה איכר מסרביה בעל אות ההצטיינות הסרבי הגבוה ביותר במלחמת העולם הראשונה — כוכב קאראג'ורג', והראשון שהוענק לו אות ההצטיינות הפרטיזאני הגבוה ביותר, שנקבע רשמית לא מכבר — אות "הגיבור הלאומי של יוגוסלאביה". היה רחב-כתפיים, שערו האפיר בטרם-עת והירבה לקרוא; אחד מאותם איכרים מובשרים, שהצטיינו בקרבות ובמאבקים פוליטיים גדולים בסרביה. בעת הנסיגה שלנו מנובה וארוש נקשרתי אליו בקשר אמיץ. הוא העיר אז באוזני, שאילו הקצינים שלנו היו מבינים את אנשיהם בעת הנסיגה באלבניה בשנים 1915-1916, כפי שאנו מבינים את אנשינו כיום, היו טובלים אז פחות אבידות. התייחסנו אליו בכבוד, הן בשל עברו והן בשל כישוריו. אולם מי האיש, היכול להגן על לוחם, ששלח את שלושת בניו למלחמה, ומכיר בה כבמצב אנושי וכגורל, שזומן לעמו? הסתלקותו היתה כאובה עוד יותר, מכיון שלא עלה בידינו לגלות אף פעם, מתי והיכן מת.

הגיעתנו הידועה גם על מותה של אנדיה, אשתו של רנקוביץ, שררו בינינו יחסי ידידות והערכתי אותה כעובדת חרוצה ואמיצת-לב. פגשתיה לראשונה בפוצ'ה. אם איני טועה, היא ביקשה להתלונן אז בפני על היחסים שבעלה מקיים עם מזכירתו הצעירה והנמרצת, אולם נמנעתי מלהתערב בענייניהם האישיים. על מנת למנוע את הרושם, שהפקידות הגבוהה סוכבת על קרובי משפחה, נתמנתה אנדיה כמזכירת המפלגה באחד הגדודים. אולם ייתכן, כי ראתה במינוי זה תכסיס לסילוקה מעל דרכם של בעלה ומזכירתו. אף-על-פי שלא היו כל יחסים אינטימיים בין רנקוביץ לבין מזכירתו, הרי שהימצאותם בכפיפה אחת, הביאו את אנדיה למשהו שמעבר לחשדות גרידא. אני סבור, שאנדיה מתה כשבליבה ספקות, אשר מוחה הפשוט והישר לא מצא להם פיתרונים.

מותה של אנדיה נגע גם לליבו של טיטו — ביחוד בשל רנקוביץ, אשר שיתף עימו פעולה בנאמנות רבה, והוא מצידו התייחס אליו בהבנה ובסובלנות. "עלינו להודיע לו על כך! אבל כיצד נעשה זאת?" שאל טיטו. אני התנדבתי לעשות זאת וטיטו אמר, "אתה קרוב אליו מכולנו, ואכן מוטב שאתה תעביר לו את הבשורה". ביום 12 ביוני 1942 כתבתי מכתב לרנקוביץ — אם זכרוני אינו מטעני — על דף שנתלש מיומן:

לקו היקר,

נטלתי על עצמי להביא לידיעתך ידיעה מכאיבה — מכאיבה מכול. קשה עלי הדבר, מכיון שאני רואה עצמי בידיך הקרוב ביותר. החברה אנדיה, שהיתה נאמנה לך ואהבה אותך בכל ליבה ואשר היתה ראוייה לאהבת כולנו, מתה מות-גיבורים ביום 11 ביוני בכפר דוליץ (בין אנטובק וגולייסקי קראטק) בקרב נגד חבורת צ'טניקים. חברים רבים אחרים נפלו עימה.

לא אנסה לנחם אותך. אתה אינך האיש הזקוק לניחומין ואין השעה בשרה לכך. אולם בכל זאת ברצוני לומר, כי יודע אני שתישא בליבך כאב זה, שהוא הגדול בכאבים, במסירות ובשקט. ואומנם כן — אנדיה ראוייה שתתאבל עליה

מלחמת האזרחים בעיצומה של מלחמה

כנראה, שלא אנו היינו המטרה של המטוסים, אלא כמה מדורות במחנות סמוכים, וכן גם הכביש והסוסים. שלא כטייסים הגרמנים, היה דיוק הקליעה של האיטלקים, ממטוסיהם המיושנים, גרוע כל-כך, עד שהיה מסוכן להימצא מחוץ לאזור המטרה שלהם.

מיהרתי אל סוסי ודהרתי לתועיק רופא. היתה זו רופאה בשם סאשה בוזוביץ, אשתו של ד"ר בורו בוזוביץ, כיום פרופסור וחבר האקדמיה. סאשה עצמה נפצעה ברגלה ורק בקושי יכלה ללכת; לכן נתתי לה את סוסי. צורתי לה לעלות לאוכף והובלתי את הסוס במושכות על פני האחו, על אף הפצצות שהוסיפו לנחות, במרחק לא רב מאיתנו. הלהג של המונטנגרי לא עשו רושם על סאשה. היא בדקה את הפצע, חבשה אותו ואמרה, "שום דבר — רק סדיטה! אתה יכול לקום וללכת". והמונטנגרי קם והלך, אולם תוך צליעה מופגנה.

סיימתי את הטיפול בענייני, ועם חשכה חזרתי אל המיפקדת. הכל התבוננו כהפצצה האווירית ובאנשיט הנמלטים מפני ענני העפר. סיפדתי להם שגם אני הייתי שם. הדבר לא עורר התרגשות מיוחדת, כאילו לא היה איש מרגיש בחסרוני אילו הייתי נפגע ונהרג. רק אסונות גדולים ובלתי צפויים מעוררים התרגשות במלחמה, וגם אז רק לרגע-קט. חזיתי בחיי הפצצות לרוב, אולם אף אחת מהן לא הפחידה ולא היממה אותי כהתקפה זו.

היו לי גם כמה וכמה נסיונות בלתי נעימים במישור המפלגתי, אולם אף אחד מהם לא פגע בי ולא השפיע עלי, כעונש שהוטל עלי יומיים או שלושה לאחר אותה הפצצה. טיטו כינס ישיבה מיוחדת של הוועד המרכזי, שבה הודיע, כי המישגים שעשינו במונטנגרו ובהרצגובינה מעמידים אותנו במצב חמור. "האשמה כבדה רובצת על החברים מילוטניוביץ וג'ילאס", אמר בסיום, "ולכן, סבור אני, שמגיעה להם 'נה וויד'". הוא השתמש בביטוי הרוסי "נה וויד", שהוא ביטוי-נדף ל"נויפה" — העונש הכא, לאחר העונש הכבד ביותר, בסידרת חמשת העונשים של המפלגה. פיאדה ז'ויוביץ הזדרזו להסכים עם טיטו, אף-על-פי שלא היו חברי הפוליטביורו.

ראנקוביץ שתק ואילו לולה ריבאר, שערך את הפרוטוקול, רשם את הדברים. מעולם לא נעשה ניתוח, במטרה לקבוע מה היו אותם "מישגים" של מילוטניוביץ ושלי. המישגים לא היו זהים, ואף-על-פי-כן נתקבל הרושם שכך היו. לאמיתו של דבר, לא ביצעתי מישגים רציניים בתקופת שירותי השנייה במונטנגרו, ואיש גם לא הצביע בפני על מישגה כלשהו. ואם אומנם עשיתי מישגים חמורים קודם לכן, למת נשלחתי שוב למונטנגרו? ראיתי את העונש כחפזו ובלתי-צודק, לא משום שסברתי שלא עשיתי שום מישגה, אלא מכיון שהמישגים שעשיתי לא היו חמורים מהמישגים של כל אדם אחר, ולעולם לא פורטו. ברם, מילוטניוביץ נפגע קשה. לא היו לו בחיים דבר מחוץ למפלגה והנה באה המפלגה ומענישה אותו על לא עוול בכפו. מותו — בשנת 1944 — והעלאתו לדרגת קדוש מפלגתי עזרו למעמדי ולמצבי: איש לא חזר והזכיר אי-פעם אותן נויפות. מסתבר, שהראשון ששכח אותן היה טיטו עצמו. הוא לא הזכיר אף פעם, ומילוטניוביץ ואני המשכנו ליהנות מאמונו. בשנת 1952 סח לי ראנקוביץ, שטיטו מצא בין מיסמכיו רישום על אותה

לנצח. ייתכן, כי תמצא בחיך חברה אחרת ותהיה מאושר עימה — אין להוציא דבר זה מכלל אפשרות. אולם לעולם לא תמצא עוד אנדיה, שתהיה מטרה לך כל-כך; ואף-על-פי-כן חזק ואמץ, ואל נא תשכח — אבידתך היא גם אבידתה של המפלגה וכולנו משתתפים בצערך.

החבר לקו, אין לי מה להוסיף עוד — אולם אם יכולה אהבת ידיך להקל על מכאובך, הרי ששלוחה לך אהבתי שלי ואהבת כולנו. חש אני היום יותר באהבה זו אליך, מכיון שצערך — וצערי שלי — על מותה של אנדיה עמוקים עד מאוד.

12 ביוני 1942

שלך, ג'ידו

המטוסים האיטלקים גילו את עמדותינו ולכן נפנינו וידדנו, בהשכמת בוקר יום המחרת, במורד הנהר סוטיסקה. תחילה התעכב המטה בהורשה קטנה, מעל לטיינטישטה, ויומיים-שלושה לאחר מכן נע והתמקם ביער, שליד הכפר וורבניקה. כל הכפרים שכביקעת וורבניקה הושמדו. תחילה העלו האוסטאשים באש את כפרי הנוצדים ואחר שרפו הצ'טניקים את הכפרים המוסלמים. הבתים והאנשים היחידים שנותרו לפליטה נמצאו על ההרים הסמוכים. החורבן וההרס זעקו מכל פינה — פה ושם הזרקו בינות לעשבים והשיחים הגבוהים משקוף של דלת דעוזה, קיר שנחרך באש ועץ שזיפים, שנחפסם. בשתי גדותיו של הנהר הפזו נע עשב ירקרק ברוח קלילה, אולם זכרונותי מאותם ימים אפופים מרירות, כאב ופחד.

בשעות אחר הצהריים של יום 14 ביוני יצאתי להשתתף בהתייעצות בקשר לפצועים. רק הגעתי לטיינטישטה חגו מעל ראשי שני מפציצים איטלקים (מדגם סבויה-מארקטי), אנשים וסוסים ניתרו וירדו מהכביש; לאחר שקשרתי את סוסי אל עץ, רצתי גם אני אל הנהר סוטיסקה. ישבתי על שפת הנהר בחברת אחד החיילים, שעה שכמה ישישים מונטנגרים נצמדו אל השיחים, שלאורך מורדות הנהר התלולים. המטוסים חגו מסביב לרכסי ההרים; המתנתי עד שנעלמו מאחורי וצ'בו. אחד המטוסים הטיל מחרוזת-פצצות בדמות קשת, שקודקודה נחת ישירות עלינו. כבר ראיתי פצצות נוחות מלמעלה, אולם מעולם לא ראיתי שרשרת שלימה של פצצות, הנוחתת במהירות וללא-רחם, הישר אלי. צעקתי בקול, "ארצה! הפצצות יורדות ישר עלינו!" זרקתי עצמי לערוץ הנהר, כשהפצצות מתפוצצות כזו אחר זו, מכיון הנהר ולאורך הגדה. אחת נחתה במרחק של שישה או שבעה מטרים ממני. חשבתי — אם תיפול עוד פצצה, היא תנחת ישר עלינו. אולם פצצות נוספות לא נפלו במקומן נחת עלינו ענן של אבק ועפר. קמתי. חשתי התקשות בצווארי. החייל קם גם הוא, דם זב מלחיו "איני יכול להניע את הצוואר!", מילמל. טפחתי על כתפו ואמרתי, "אין לך שום דבר; זה יעבור".

המונטנגרים החלו לעלות בזחילה משפת הנהר. אחד מהם השתרע אפרקרו על העשב, כשירכו שותתת דם. היכרתיו — היה דודו של בורו טומוביץ. הוא המטיר עלי מילים רוחי פאתוס: "וכי במה נחשב אני? — כבר חייתי ונלחמתי דיי! שיחיו הצעירים! מי יתן ופצעי יביאו ברכה לצבא!"

נזיפה וכי השכיח את הדבר מליבו ואמר, שיש לסגור את העניין. ברם, העניין לא חוסל רשמית, אולם גם לא חזר ולא הועלה מחדש אי-פעם — עד שירדתי מגדולתי. בקונגרס השביעי של הליגה הקומוניסטית, שהתקיים בשנת 1957, לא שכה ראנקוביץ להזכיר, כי בזמן המלחמה קיבלתי נזיפה מפלגתית "חמורה", אף-על-פי שלא אמר דבר וחצי דבר על מילוטניוביץ.

מילוטניוביץ ואני פעלנו למען אירגונם של פאטריוטים, שאינם חברי המפלגה. עיקר העבודה בוצעה על ידי מילוטניוביץ. אני עזרתי לו באירגון אסיפות ובניסוח החלטה. ההחלטה הוקיעה את שיתוף הפעולה של דרז'ה מיכאילוביץ עם הפולש ונשאה את חתימתם של אישי ציבור ידועי-שם. טיטו שיגר את ההחלטה לקומינטרן ביום 17 ביוני 1942, אולם היא לא שודרה ברדיו יוגוסלאביה החופשית עד ליום 6 ביולי — כפי הנראה רק לאחר ש"נופתה" על ידי הממשלה הסובייטית. ההחלטה זו נודעה חשיבות מיוחדת: היתה זו הפעם הראשונה, שבה כתבה עיתונות המערב בגלוי על שיתוף הפעולה של מיכאילוביץ עם האיטלקים ועל המיבצעים של התנועה הפרטיזאנית.

המיפקדה שלנו הועברה ליצר שליד הכפר וורבניקה. הוקמו שתי חטיבות מונטנגריות, אחת סנטיאקית ושנייה הרצגובינית. פקד דפצ'ביץ נתמנה למפקד החטיבה המונטנגרית הרביעית וסבה קובאצ'ביץ למפקד החטיבה המונטנגרית החמישית. בשיחותי עם סבה הבחנתי, שהיה גאה על שנתמנה למפקד החטיבה יותר משהיה מדוכא על הנסיגה ממונטנגרו. שאלתי לגורל השכויים האיטלקים, אותם שבויים, שאת מחצית מנות המזון שלהם נטלנו עבור אנשי המיפקדה בגורני פוליה. הוא סיפר לי, כי הוצאו להורג. להערת, כי דבר כזה לא צריך היה לקרות, השיב, "הפיקוד האיטלקי היה מגלה בין כך וכך שאנו מחרימים את מחצית מנות המזון, וחוזי מזה, הם היו חלשים כל-כך, שרק בקושי יכלו לנוע". גט בפיקוד העליון לא נהנו ביותר על טיפול מעין זה בשבויים; אף-על-פי שגם האיטלקים והצ'טניקים לא נהנו טוב יותר בשבוינו, ואיש לא בא אל סבה בטענות; אנשינו היו ממורמרים כל-כך, עד שנקל היה להם להבין טיפול קיצוני בשבויים מאשר טיפול לקולא.

ריכזנו בעמק סוטיסקה כוח-אדם מספיק לארבע חטיבות, מבלוי למנות את החטיבה הראשונה והשנייה מסרביה. עם כוח כזה ניתן היה לחזור ולכבוש את מונטנגרו מידי הצ'טניקים, אילולא עזרו להם האיטלקים בתחמושת, במזון ובחיילים. ואילולא הגיעה האוכלוסיה, העייפה והנפחדת, לכלל אמונה, שהקומוניסטים הולכים ומפסידים במערכה. היינו חייבים להגיע להחלטה לאן ניסוג מאיזור הרוס זה. שט סבלנו מנחסור חמור, ביחוד באספקה ובמזון. לא יכולנו להתזיק עוד מעמד באכילת בשר בלתי-ממולח, אוכל שדיכא והחליש אותנו.

ביום 19 ביוני 1942 התקיימה, ביערות שליד וורבניקה, ישיבת הוועד המרכזי, בה הוחלט להזיז ארבע חטיבות לבוסניה המזרחית, ובעת ובעונה אחת להמשיך ולהזיז את ההרצגובינים ואת החטיבה החמישית של סבה קובאצ'ביץ במקומן. כדי לפעול באיזור זה, לאחר שתישכך המיתקפת האיטלו-צ'טניקית, אותה החלטה — שלאחר מכן הוכחה כהחלטה משמעותית ביותר — ניתנה על ידי טיטו בצורת הכרזה, יותר

מאשר כהצעה; הוא חשש שמא יהיו לה מתנגדים. אולם איש לא התנגד לה, מכיון שבמהלך הדיון הוברר לכל מהי עמדתו. אני הסכמתי עם החלטה זו, מאחר שנסיוני בנובה וארוש לימדני להיות זהיר בכל הנוגע למצב ולתנאים השוררים בסרביה, החברים, שהיה להם יחס ריגשי לסרביה והפליגו בחשיבותה, שוכנעו מיד מכות סמכותו והגיונו של טיטו. לאחר המלחמה הזכיר טיטו, בספק הלצה, כי באותה הזדמנות "סידר" את החברים. אין ספק, שהיה נחוש בדעתו לאכוף אותה החלטה, ביחוד כאשר הקומינטרן וההיגיון ניצבו מאחוריו.

אחרי אותה ישיבה ניהלו טיטו וארסו יובנוביץ התייעצות עם הקצינים, אולט לא זומנה ישיבה של הפיקוד העליון, לא באותה עת וגם לא במהלכה של המלחמה כולה. את חברי הפיקוד העליון, בשמו של הוועד המרכזי, מינה טיטו אישית מקרב מנהיגי ההתקוממות המצטיינים — רובם מנהיגי המפלגה, ביניהם גם אני. הפיקוד העליון המקורי, שהוקם בפוצ'ה, הורחב, ברם, היה זה רק גוף ייצוגי שלא כונס אף פעם אחת. למעשה, הפיקוד היה בידי טיטו. אפילו אותם חברי הוועד המרכזי, שבמקרה היו נוכחים בזמן התייעצויות צבאיות, לא מילאו תפקידים חשובים יותר משל המפקדים, ותפקידם של אלה היה קטן אפילו משלהם. הכל היו רשאים להביע את דעתם, ואם טיטו הסכים לאותה דעה, היתה מתקבלת. על פי רוב בשתיקה, לעיתים תכופות היו לטיטו חילוקי-דעות עם ארסו יובנוביץ, בעיקר בנושאים מישניים. לארסו לא היתה ברירה אלא לוותר. עם טרוזיץ, שלזמן קצר מילא את מקומו של ארסו, היו לטיטו חיכוכים מועטים ביותר, מאחר שטרזיץ קיבל את דעתו של טיטו כמעט ללא ויכוח. יובנוביץ וטרזיץ היו קצינים טובים ואמיצים, אולם משקלם בקרב המפקדים היה קטן ביותר. המפקדים עצמם ביכרו את הטיפול הישיר עם טיטו וטיטו, מצידו, לא אהב שמישהו מתערב בפיקודו. הוא טיפח יחסים אישיים — אך לא ידידותיים — עם המפקדים. לאחר נפילתה של איטליה, כשהצבא גדל והמיבצעים נעשו מסובכים יותר, הלכו וגדלו האמצעים הטכניים של המיפקדה ומילאו בה תפקיד נכבד. אף אחד מחברי הוועד המרכזי, פרט לז'וויוביץ, לא גילה נטייה לצבאיות. אולם הכל למדו משהו על המלחמה. טיטו לא תמך בשאפתנות הצבאית של המנהיגים המפלגתיים וכן גם לא עודד את המפקדים למלא תפקידים חשובים יותר בפוליטיקה. אף-על-פי שלא היו חילוקי-דעות בין המפלגה לצבא, אחז טיטו במושכות של שני גופים אלה גם יחד, וכך שמר על האיזון שביניהם. המפלגה היתה החשובה מן השניים. המפקדים ורוב הקצינים היו חברי המפלגה; האידיאולוגיה שלטה ברובה.

הצבא החדש

1

"הצעדה הגדולה" של הפיקוד העליון החלה עם בוקר של יום 23 ביוני 1942. יום קודם לכן ביקר המלך פטר השני אצל רוזבלט ולמחרת הצטרף אליהם גם צ'רצ'יל. בני לווייתו של המלך הסתירו את העובדות מרוזבלט. אולם לצ'רצ'יל היה מידע שוטף, שהגיע לידי מן המשלחות שלו ביוגוסלאביה, ואין ספק, שהוא, מצידו, עידכן את רוזבלט במתרחש. אף-על-פי שסוכנויות הקומינטרן, או ליתר דיוק — אלו של ברית המועצות — הזכירו אותנו סוף סוף בפומבי, המשבנו להיחשב כצבא של "מפירי חוק". סיבלותינו וגבורתנו יוחסו ליריבינו, אשר עיקר יוזמתם תתבטא בכריתת בריתות עם הפולש נגדנו. אולם אי-הצדק מחוץ והתבוסה מבית — תבוסה שהיעדר הצדק שבה בלט שבעתיים, מבין שבאה מידיו של יריב, אשר חיפה על חולשתו בקבלת עזרה מידי הפולש — הפיקו מקרבנו מעיינות שוקקים של כוח ומרץ רוחניים.

לפני צאתו לאזורים החדשים נתן טיטו פקודה, המטילה עונש מירבי על פגיעה קלה שבקלות באוכלוסיה או ברכוש. הקומוניסטים יישמו את הפקודה, והצבא — רעב ועטוי בלואים — קיבל אותה בגאווה ראוייה לשבח. הבלטת הקו האידיאולוגי הזה הביא לליבוך הרגשות. כלפי העם. ביום השני לצעדה באה אישה והתלוננה בפני הפיקוד העליון, שחיללים פרטיזאנים גנבו ממנה פרה. טיטו נודעזע: "האם אין החברים שלנו יודעים, שבבפר נחשבת הפרה כבת משפחה כמעט?" ואני עברתי מיחידה ליחידה, עד שמצאתי פרה טובה, שתספק את רצון האישה.

בימים הראשונים לצעדה פירסמנו, לולה ריבאר ואני, עלון על יחסי בריטניה—ברית המועצות. בהשפעת הרוח המוסרית ששררה לאחרונה במפלגה, עשיתי ככל יכולתי על מנת להציג את נאמנות המפלגה כלפי וכלפי האחרים. העלון נדפס וחוזר ונדפס מספר פעמים ועורר תגובה טובה למדי, מאחר שהוכיח את היתרונות היכולים לצמוח לנו מיחסי ברית המועצות ובריטניה. בשנפל אותו עלון לידי לאחר המלחמה.

גדמתיה הן מהסגנון והן מתפיסתי הנושאים: לאנשים לוחמים חשובות יותר נוסחאות "רלבאנטיות", פשוטות, מאשר אמיתות מסובכות ו"בלתי-רלבאנטיות".

טיטו נאבק גם הוא עם עצמו. בעיותיו היו כבדות-משקל יותר, מאחר שאחריותו היתה רבה יותר. הבעיות שלו לא היו רק בעיותיה של ארצו, בהן ניתן לדון, אלא גם אותן בעיות איריצינאליות, אשר הם מלהזכירן, מאחר שמקורן במוסקבה. כל אימת שטיטו היה מתעורר משינה חטופה, היה יוצא מפתח אוהל, מתבונן על סביבו, נתפס לכעס ומרים קולו על חריגות חסרות-ערך, שלא היתה להן כל אחיזה במציאות. הדבר היה נמשך רגע או שניים; אז היה מתגבר על זעמו וחוזר, מבווייש, לתוך האוהל. לאחר שנת, חזר ויצא את האוהל, רגוע ומיושב בדעתו. מתוך הסכמה שבשתיקה דאגנו, רנקוביץ ואני, שאיש לא יפריע לו בשעת התלקחות כזו. לאחר שהגענו לבוסניה חדלו התפרצויות אלו ולא חזרו עוד, גם לא בזמן הקרבות הכבדים ביותר.

ארבע החטיבות, יחד עם הפליטים והפצועים, נעו בשתי קבוצות נפרדות. הקבוצה הצפונית היתה מורכבת מהחטיבה השנייה והרביעית. ארסו יובנוביץ ואני הופקדנו עליה כמתאמים צבאיים-פוליטיים. הקבוצה הדרומית היתה מורכבת מהחטיבה הפרוליטארית הראשונה וחטיבת סנג'אק. זו היתה תחת פיקודו הישיר של טיטו. ברם, שתי הקבוצות לא נפרדו עד שהגענו להרים המתנשאים מעל למסילת הברזל סרייבו-קוניק. המסע נמשך שלושה שבועות לערך, עם הפסקות קצרות, ועברנו בו על פני שרשרת הרים, או — כפי שארסו התעקש שנקרא להם — "המעבר המרכזי של בוסניה", שהוא הארוך ביותר בבלקאנים. עשינו דרכנו ללא תקלות רציניות עד שהגענו למסילת הברזל ולקרינה.

ההתנגשות הראשונה אירעה ערב אחד בקלינוביק, נגד צ'טניקים מכפרים סרביים; ולמחרת בבוקר נגד המשמר האזרחי האוסטאשי. ההתקפה הצ'טניקית סיפקה לאנשינו עילה טובה ליטול לעצמם מיצרני מוזן מבתי הצ'טניקים, מבלי להפר את פקודתו של טיטו. אותו לילה, כשחצינו את הכביש, איבדנו טיטו, ודנקה ואני את הקשר עם אנשי המשמר, בני-לווייתנו. מכיון שלא היכרנו את השטח וחששנו שמא ניקלע לשורות האויב, תקפה אותנו דאגה. לבסוף החליט טיטו להמתין, ואילו אני יצאתי לחפש אחר אנשינו. לאחר זמן קצר הצלחתי במשימת.

עם שחר מצאנו עצמנו בשדות המירעה שלמרגלות הר טרסקביקה. שמענו יריות מכיוון קלינוביק וטיטו שלח את ארסו ואותי לאחור, לראות מה קורה. טיפסנו על צוק שלצד הדרך. קלינוביק היתה למרגלותינו; יחידותינו נסוגו בצורה מסודרת, בשורה עורפית, שהתפתלה בינות לטרשים ולסלעים. כדורים שרקו מכל עבר, ואני נתפסתי לדחף-מרושע, להעמיד את ארסו, שהיה קצין מלוכני לשעבר, בניסיון. הוא נענה לאתגר, מאחר שלא רצה, בוודאי, להיראות זהיר יתר על המידה בפני חבר הוועד המרכזי. החיילים קראו אלינו לתפוס מחסה, עד שלבסוף נענה להם ארסו: "לאחר הכל, כיצד אוכל להצדיק את העובדה, שהרשיתי לחבר הוועד המרכזי לחשוף עצמו לסכנה שלא לצורך?" שאל. מבל העם הרב הזה, כך דווח לי, רק בת רודתה, סטנה, קיפחה את חייה. תקפני צעד על מותה, אף-על-פי שראיתי במוות את הפיתרון הטוב ביותר עבורה, מכיון שהיתה ישישה ועיוורת למחצה.

את כל עיתותנו עשינו ביערות. הרופא שלנו, שבוי איטלקי שטיפל במסירות בפצועינו, נמלט. יומיים לאחר מכן, לפני זריחת החמה, יצאנו שוב לדרך. למרגלות הר טרסקביקה היה הבוקר נהדר. שני מפציצים איטלקים הדביקו אותנו בקרחת-יער. נשמעה הפקודה, "תפוס מחסה!", אולם המוטוסים נסקו מעל לצוקים, מבלי להבחין בשורותינו, והטילו את מיטענם על היערות. בהם חנינו בשעות היום.

לפתע נפלה חשכה על ההר וניתך גשם שוטף. אחר הצהריים התבהרו השמים והחטיבה הרביעית הקיפה את הכפר ריקטינגה. מיפקדת החטיבה המשיכה בדרכה. נעצרנו בסמוך לכפר, שהחלו לעוף ממנו כדורים, עד שהחטיבה רצה קדימה, בשדות המירעה ושדות החיטה הרטובים. פלגי מים זרמו משערותיהן של הבחורות שלנו. יחד עם יתר חברי המיפקדה מיהרתי אל הכפר בהתרגשות גלויה. האיכרים המוסלמים קיבלו פנינו בדאגה. לכדנו איש הג'נדרמריה וירינו בו, כשאשתו ניצבת בוכיה עם תינוק בורועותיה. איכרים תוהים מיד על קנקנו של הצבא עימו הם באים במגע; אותם איכרים הבינו שאיננו מתירים לבו, ומיד הרעיפו עלינו תשבחות. סיור הביא מונטנגרי בעל שפם ממורצה. הוא לא הודה בשום מעשה רע שעשה.

"עוד ניתן להבחין בשמנת על שפמך!", אמרתי.

"הייתי רעב", השיב.

"כדי שתשמש דוגמה, נוציא אותך לתורנו".

"חבר גידו, אל תיתן לי למות בבושת פנים בגלל כד של חלב. תן לי למות בקרב, כיאה לגבר".

"להבא היה זהיר!"

שילחתי אותו מעלי בבושת פנים. יומיים לאחר מכן הוצאו לתורג שני מונטנגרים מהחטיבה הפרוליטארית הראשונה, על עבירה דומה.

מצדו זה של האיגמן נפגשנו ביחידה שבה נמצא חברי מן האוניברסיטה, בוריש קובאצ'ביץ, וכן קצין לשעבר, ראדה חמוביץ, שלאחר המלחמה נמנה על ראשי המטה הכללי. היחידה סבלה אבידות כבדות ומספרה ירד לכדי עשרים איש. היא היתה מפולגת גם בתוכה פנימה: בוריש עמד על-כך, שתחילה יש להחזיר ליחידה את כוחה ורק לאחר מכן לצאת עימה למיבצעים, ואילו חמוביץ טען בדיוק את ההיפך. השתתפתי בצערו של בוריש, שהיה ממושע וחש עצמו נפגע, אולם בזמן ההתייעצות תמכתי בדעתו של חמוביץ: היחידה יכולה להתחזק רק תוך פעילות מיבצעית.

במקום הזה נפרדו שתי הקבוצות שלנו. הקבוצה הדרומית, זו של טיטו, נכנסה לכמה קרבות, וגם שלנו לא פיגרה אחריה. היינו קרובים יותר לסרייבו, מעוז חזק של תנועת ההתנגדות. לילה אחד תקפנו את תחנת הרכבת בהגיציץ. בראש ההתקפה עמד ליובו ווצ'קוביץ, מפקדה של החטיבה הרביעית, ולאחר מכן חבר המטה הכללי. פקו וארסו "מתחו" את ליובו: "הבחורה שלו נמצאת שם, לכן אין ספק, שיכבוש את המקום". להצלחה זו לא היתה במעט משמעות. תחנת הרכבת והמימסרה שלירה, הועלו באש. אולם לפני שהיה סיפק בידינו לעקור את פסי הברזל, באה רכבת משורינת לקראתנו, האירה את האזור, וזרעה אותו באש תת-מיקלעים. תפסנו מחסה

האוסטאשים ערכו פשיטות מחוץ לבוגוינו. שעה שישבנו בצריף עץ התפוצצה פצצה לא הרחק מאיתנו ורסיס פגע ופצע פצע-מוות את הקומיסאר הפוליטי של הגדוד, פועל מסרבית. דושקו דוגאליץ, מפקד גדוד סרבי, נהרג גם הוא בתחנת הרכבת בשבשיץ. קשרי ידידות נקשרו מהר ביני לבין דושקו, שהיה סטודנט בעל חנות פנים סטארית, אשר פעם התפרנס ממכירת ספרים בבתי קפה ונלחם בהרי סג'אק ובוסניה, כמי שמשותעשע להגאתו במסיבת כלולות. בחטיבה התלחשו, שקאנה באבוביץ אשמה במקצת במותו. קאנה היתה ממלאת מקום הקומיסאר הפוליטי של החטיבה; היא היתה נוקשה ושפתנית ולא סבלה את דוגאליץ העליון וחדר-הלשון, במיפקדה הוצע להחליפו באחר, בתפקיד המפקד, אולם קושיץ, הקומיסאר הפוליטי, הגן עליו מחשש שמא תיכנס קאנה גם לעצמותיו. שניים או שלושה אנשים קיפחו את חייהם בתחנה של שבשיץ; והשמועה אמרה, כי דוגאליץ ביקש להשיב על "הביקורת" של קאנה במעשה גבורה יוצא דופן, ברם, האוסטאשים מתחו חוטי ברזל על חלונות התחנה כדי למנוע חדירת רימונים. דוגאליץ נפל שדוד בו במקום מבלי לבצע את מעשה הגבורה שלו. לאחר מכן התאבלה קאנה עליו וציינה את מעלותיו התרומיות.

בליל ה-15 ביולי חצינו את נהר וורבאס ובבוקר יום המחרת הגענו לכפרים סרביים-פרטיזאניים; האיכרים שמחו על שאחים לנשק הגיעו אליהם ממרחקי סרבית ומונטנגרו. הם התייחסו לבואנו כאל עזרה, לא כאל נסיגה, וכך אומנם היה, בסופו של דבר. לכדנו את העיירה פרוסק. המוסלמים לא גילו כל התנגדות, אולם הצעירים שביניהם נמלטו לבוגוינו. יצרנו קשר עם קבוצת הדרומית של טיטו. הם לבדו וחזרו ונטשו את פרוזור והעלו באש את מינור שצ'יט — וגם את ספריית המינור, שהיו בה כמה ספרים יקרי-ערך. המינור הועלה באש, מכיון שראש המינור הזעיק את האוסטאשים, שתפסו עמדות במגדל הפעמונים והרגו ופצעו כמה פרטיזאנים. בדרך-כלל לא פגעו הפרטיזאנים בכנסיות. אולם הפעם שמחו מאוד על שהפגיעה באוסטאשים מחייבת אותם להעלות באש את המינור, ולא סתם איזה בניין-מקודש.

האוסטאשים ביצעו כמה פשיטות סיוור, שכולן נסתיימו בבריחה לבוגוינו. ביום 16 ביולי כבשה החטיבה הפרוליטארית השנייה את הכפר הוריי. בלילה של 17-16 ביולי, תקפה החטיבה המונטנגרית הרביעית את בוגוינו, אולם התקפה זו נהדפה ולחטיבה נגרמו אבידות. למחרת, כיום 17 ביולי, ערכו האוסטאשים פשיטות בקבוצות קטנות, שלפתע הגיחו מהנהר ואחר, באותה פתאומיות, חזרו ונעלמו לתוכו.

בבוקר יום ה-18 ביולי הגיעה אלינו ידיעה, שהאוסטאשים של "הלגיון השהור" של פרנצטיץ, שחטו את תושבי הכפר הוריי ואני יצאתי לחקור בעניין, הכפר היה סרבי ו"נשא באשמה". מכיון שיחידותינו בילו בו את הלילה, למרות התנגדותם של בני הכפר, שטענו כי הם עלולים לסבול בשל כך, עשרה ימים לאחר מכן, כשפגשתי את טיטו, סחתי לו על כך, הוא נודעזע, וולדימיר דדייר הפציר בי למסור את דיווחי עבור ה"יומן" שלו, וכך נשתמר תיאור המעשה. את כל מי שמצאו האוסטאשים — גכרים, נשים וילדים — הרגו. ברשימות שערכתי אינני מזכיר שהיו שם קומוניסטים וכמוכן שלא פרטיזאנים, רשימותי מסתיימות במילים הבאות: "לא

מאחורי ערמות שחת. נכרתי בוותיקי מלחמת העולם הראשונה, שסיפרו כי אין כדורים יכולים לחזור בעד שחת או צמר גפן. לכדנו גם אוסטאשי אחד, חי ובגודל טבעי, שאלתיו אם יאות להצטרף לפרטיזאנים, הוא השיב, "ולמה לא, גם אתם אוכלים בשר כבש, הא?"

ביום 6 ביולי כבשנו, ללא קרב, את העיירה קרשבו ולידינו נפל מזון רב כלי-כך, שאת מרביתו שרפנו. דבר זה היה מחוייב המציאות, מכיון שבשעה מאוחרת יותר של אותו יום ערכו האוסטאשים מסרייבו התקפת נגד, ואנו נסוגנו להרים.

על הרמה הנשקפת אל קרשבו תופיע סוּטוצאר ווקמנוביץ-טמפו עם כיתה בת עשרה אנשים, ניסיתי לקשור עימו שיחה ידידותית וללמוד מפיו על המצב בבוסניה המזרחית, אולם היה חסר סבלנות וביקש לדבר רק עם טיטו. הדרכנו אותו והוא יצא לדרכו. ברם, בשעות אחר הצהריים שוב נפגשנו עימו על פני רמה גבוהה עוד יותר: התנגשויות עם אוסטאשים בדרך האטו את התקדמותנו. בינתיים נרגע קמעא, אולם עוד באותו לילה יצא לחפש את טיטו. בזכרונותיו מספר ווקמנוביץ, כי טיטו אמר לו, "עם כיתה אחת בלבד עברת, בגלוי כמעט, כבפרים שנעזבו על ידך, נסה לעשות דבר זה במונטנגרו או בהרצגובינה!". ואומנם יכול היה טמפו לנוע "כמעט בגלוי" באיזור זה, מכיון שהשלטון האוסטאשי כמעט שהיה חסר כוח צבאי.

על הר ווראניץ תפסנו עדר של פרים ופרות ומעט גבינה, מידי אדם, שסחר עם האויב, בושקו ג'וריצ'קוביץ, סטודנט מבלגראד וקומיסאר גדודי, נטל חלק מן הגבינה, אשר לדעתו הגיעה לגדוד שלו. הסרבי העיר בליגלוג מתחסד, שבכל הקשור בכייה, המונטנגרים הינם תמיד הראשונים.

אימתי על ג'וריצ'קוביץ ואמרתי לו: "אני אפטר אותך ואפרוק את נשקך!" והוא השיב: "אתה רשאי לפטר אותי — בידך הסמכות לכך, ואשר לפריקת נשקי, לא אתה נתת לי את הרובה, ולא אתה תקת אותו ממני!"

בראשי חלף הרהור, שכך בוודאי היה משיב סבו של ג'וריצ'קוביץ לראש-שבט מונטנגרי, ונסוגתי ללא אומר. תמיד היה לי יחס של כבוד כלפי ג'וריצ'קוביץ, אשר הגיע לדרגת גנרל.

האוסטאשים שבתחנת הרכבת של שבשיץ, הנמצאת באיזור היערות, בסמוך לבוגוינו, נסו מפנינו. העלינו את התחנה באש וחילקנו לתושבים את כל המזון שלא יכולנו ליטול עימנו, הלהבות ריצדו, בוהקות, אל מול מידרונות ההרים. עזרתי לאישה קטנה וכחושה להרים שק של קמח על גבה. היא נטלה אותו ונשאה אותו בקלות מפתיעה.

התנגדות חזקה ועקשנית יותר קידמה את פנינו כשגכנסנו לביקעת בוגוינו. פעולות האיבה היו חריפות יותר: הקרואטים ומספר ניכר של מוסלמים היו לצד האוסטאשים, שעה שהסרבים צידדו עם הפרטיזאנים, פרט לכמה מהם, שתמכו פה ושם, בצ'טניקים. היו גם כאלה, שלא נקטו עמדה — מוסלמים, כשהם מבודדים, עם קרואטים וסרבים, כשהם קרובים מדי לאוסטאשים. המלחמה עשתה את היחסים פשוטים יותר, אולם בשל קוצר הזמן היתה התרשמותנו שיטחית בלבד. מחשש למה שעלול לקרות לנו בכבישים ובתחנות הרכבת, עקפנו את הביקעה לכיוון צפון — מאמץ שלא היה צורך בו, ברם, היה לנו מזון למכביר.

הרגשתי דבר. לא חשתי בצער אפילו על חברי היקרים שמצאו את מותם בכפר. דומה היה לי, שגם אני מסוגל למות בקלות כזו, ללא כל תחושה ומבלי לנסות ולחמוק מכדור־הרובה, גם אילו ידעתי את מסלולו. שום תחושה על עצמך ועל חייך. נשות האיכרים לא נמלטו על נפשן; איש לא בכה. ואף־על־פי־כן מסוגל אדם, באותו קור־רוח, לנקמת־דם. באמונה, שרק מחשבה אחת מנקרת במוחי ובליבי, בכל ישותי, ואין ספק שגם בליבם של האחרים: לא כדאי לחיות בעולם זה, כל עוד יש בו בני־אדם המסוגלים למעשי זוועה כאלה. אין דרך אחרת: השאלה היא מי — אנחנו או הם?"

רשימה זו, שעברה עריכה קלה, נתפרסמה מיד לאחר מכן ב"מאגזין לבעיות צבאיות ומדיניות" בהוצאת הפיקוד העליון, ולאחר המלחמה מצאה דרכה לספרי הלימוד בבתי־הספר. ברם, לאחר שנמחה שמי, נעלמה גם הרשימה ונשכחה לנצח.

הפיקוד העליון הורה על עריכת התקפה נוספת על בוגיניו בלילה ה־21-20 ביולי. החטיבה הפרוליטארית השנייה נטלה חלק בהתקפה זו ואני הצטרפתי אליה. ההתקפה לא תואמה ולא בוצעה כראוי ולכן נכשלה. בשעת הנסיגה, עם לילה, איבדתי את דרכי בחזרה והפיקוד הודיע על כך לטיטו. נאמר לי, שטיטו חרד לגורלי ואמר, שאם אחזור חי, לא יתיר לי עוד לזוז מעל ידו.

החטיבה הפרוליטארית השנייה נעה ביום 31 ביולי 1942 לקופרס, ובעזרת הפרטיזאנים המקומיים כבשה את זלוסלה — קבוצת כפרים שתושביהם קתולים; הגברים נמלטו מפנינו לקופרס והנשים הקבילו פנינו במשטמה אילמת. כאן פגשתי את סימו שוליה, גיבור אגדי ומנהיגם המקומי של האיכרים־הסרביים. המורדים, שערך בהיר, גופו מוצק וכולו שופע יושר ופשטות. כשהוא בוש במקצת בשל הנחשלות והיעדר האירגון של לוחמיו, היה מוקסם מנוכחותם של הפרוליטארים וראשי המפלגה.

הפיקוד העליון חלש עתה במישרין על היחידות, וביום המחרת שוב הצטרפתי אל טיטו — אי־שם על הר מלובן. ארסו יובנוביץ הגיע לשם לפני, והתוכניות להחקפה היו בעיצומן — תחילה על ליבנו, ואחר על קופרס.

2

הפיקוד העליון עצמו הועבר להר סינקר.

בליל 4-5 באוגוסט 1942 תקפנו את ליבנו; עם בוקר כבר נפלה העיר לידינו, פרט לבניין אחד, שבו גילו האוסטאשים התנגדות. למחרת יצא רנקוביץ לעיר ואני בעקבותיו; הוא — לשם "טיפול" בגיס החמישי ואני — לאיסוף חומר תעמולה.

לאמיתו של דבר, כבשנו את שהיה קל ביותר לכבוש — את עמדות המשמר האזרחי. דהיינו: הצבא הסדיר והמיליציה המקומית. פעולה זו חשפה את עורף היחידה האוסטאשית, שנסוגה לחווילתו של ד"ר מיטרוביץ. חווילה זו היתה מבוצרת וממוקמת היטב למיגנה. האוסטאשים הרגו את ד"ר מיטרוביץ ובני משפחתו ומסרו את החווילה לידי מומחי־מיקוש גרמנים. אני עשיתי דרכי לחלקה השני של העיר, למיגנר גוריקה הקתולי, בו התמקמה המפקדה של החטיבה הפרוליטארית הראשונה. המיגנר היה בנוי אבן ובו חדרים יפים ונוחים ועצים מצלים בחצרו. לבקשתו של ראש המיגנר או של עוזרו, שימש מגדל הפעמונים כעמדת מיקלע. הכנסייה הקתולית — וביחוד הפרנציסקנית, שהיא הגורם הכנסייתי הפעיל ביותר בכוסניה — היכירה במדינתו של פבליץ כמדינה חוקית וכמדינתם הם. ואף־על־פי־כן לא הטרדנו את הנזירים, שהיו מופתעים ביותר; עצם העובדה שחסרי־אמונה כבשו את מיקדשם, היתה מכה מספקת עבורם. רק קוצ'יה פופוביץ התלוצץ על חשבוננו של אחד הנזירים, אולם הלה היה סנילי כל־כך, שלא הבין כלל את המתרחש.

מרבית תושביה של ליבנו מוסלמים. לא רבים מבני ליבנו המוסלמים עזרו לאוסטאשים, ולכן הקבילו פנינו בפחד, אולם לא בשינאה. המשמר האזרחי שנלכד על ידינו — חטיבה שלימה שמנתה כ־700 איש — הוכנס למחנה שהשמירה עליו לא היתה מעולה. הם ירו לעברנו — אש חזקה למדי — אולם לא גרמו לנו אבידות רבות. בדגע שהפרטיזאנים התקרבו לעמדותיהם, זרקו את נשקם. כמה מהם אפילו התגאו שזה להם הרובה השלישי שהם מוסרים לידי הפרטיזאנים. רובם היו איכרים מקרואטיה

הצפוניות, אהבי-שלום וחרוצים. הם היו הגרעין של אהדי מפלגת האיכרים הקרואטית מלפני המלחמה, והיוו את הכוח הנינוח והחלש ביותר, נגדו לחמנו בכל המלחמה הזו. האוסטאשים כינו אותם — וטעמם היה עימם — בשם "יחידת האספקה של הפרטיזאנים". מיד לאחר מכן שוחררו כולם. הם לא הצטרפו לפרטיזאנים — הם אמרו, שכן יעשו, ברגע שישונו לבתיהם! פרט לאחד, שמו היה איבו, ומאחר שמוצאו היה מואגורי, לקח אותו טיטו לשמש לו כסייס. איבו נהנה על יחסי הידידות והשיווק ששררו בין הפרטיזאנים, אולם לעולם לא זכה ליחס כזה לעצמו. הוא שירת את טיטו בנאמנות ובחריצות עד לאחר המיתקפה החמישית, באביב 1943. אז ביקש לצאת לחופשה על מנת לבקר בכפר מולדתו ונהרג בידי האוסטאשים.

בבוקר יום 7 ביולי, בו הגעתי אני, נכנעו האוסטאשים והגרמנים, שהתבצרו בחווילה של ד"ר מיטרוביץ. הם היו מחזיקים מעמד עוד זמן רב, אילולא הרטו הפרטיזאנים קיר של בית סמוך והחלו מבקיעים את החווילה באש תותחים ישירה. מחשש לחיסול גמור, ועל סמך הבטחתנו שיועמדו לדין בבית משפט צבאי, נכנעו. מסתבר, שהגרמנים, שלא היו אנשי צבא אלא מומחים למיקוש, הפעילו לחצים על האוסטאשים להיכנע. אולם אלה לא נכנעו בטרם ידו פגו של מרגמה בקבוצת לוחמים מונטנגרים והרגו עשרה מהם.

את מיטרה לא ראיתי מאז הקרב בסוטיסקה. היא קיבלה תפקיד במחלקת המדינית של החטיבה הפרוליטארית הראשונה, שאורגנה מחדש. מחלקות מדיניות אלו הוקמו לפי הדגם של יחידות דומות בצבא האדום. מכיון שהיה לנו מספר רב של אנשי מנגנון, הקים רנקוביץ את המחלקות המדיניות הללו, כדי שתטפלנה בביסוס המפלגה בקרב הצבא. מיטרה נהנתה מאוד מן החיים ביחידתה, ביחוד לאור העובדה, שכתוצאה מן המאמצים שהשקיעה, חזר המימסד המפלגתי לקדמותו והשתלט על "הצבאיות". היא התרחקה ממני ולא דאחה בי עוד את האיש, אשר אין לו תחליף עבורה.

מיטרה ואני יצאנו את המינור על מנת לשוחח. כשפסענו לאורך הדרך המובילה למינור, חלפה על פנינו קבוצת שבויים אוסטאשים עם שני שומרים פרטיזאנים. הם הובלו למינור, שהפך לבית בלא ולמרכז חקירות. ברגע שהקבוצה נבנסה לשטח המינור, קפץ אחד האוסטאשים דרך גדר-התיל המתוחה לאורך הדרך, ורץ על פני השדה, לעבר גל סלעים. השומרים הפנו את גופם כדי לירות בו, ושאר האוסטאשים החלו להתיר בשיניהם את העבותות שעל ידיהם. שלפתי את אקדחי, הבטתי בקנהו על סנטרו של האוסטאשי הקרוב אלי ביותר וצעקתי, שאירה אם לא יעמדו מבלי נוע. לאחר מכן חטפתי רובה מידי של אחד השומרים — מרוב בילבול היתיר לי לקחתו — וקפצתי וניצבתי על אם הדרך. האוסטאשי שנמלט במעט שהגיע אל הסלעים, ביוונתי את הרובה ויריתי. הוא המשיך לרוץ. ידעתי, כי השומר ירה שני בדורים ואני כדור אחד, ולכן נותרו בוודאי עוד שני כדורים במחסנית הרובה; אולם היה עלי לבון בזהירות רבה — הוא נמצא במרחק של יותר ממאתיים וחמישים מטר. השענתי את הקנה על הגדר ויריתי. האוסטאשי התנוודד. יריתי שוב. האוסטאשי נפל לתוך שיחית-השרכים. בינתיים הגיעו חיילים בריצה מהמינור ובראשם מילקו תודורוביץ, בשהם יורים לכל עבר. "אחד הצליח לברוח!" קרא תודורוביץ. אמרתי

לו, שהאוסטאשי מונח בין השיחים. תודורוביץ ניגש לאותו מקום ואמר לי, שהאיש נושם את נשימותיו האחרונות. לא הרגשתי צער וגם לא גאווה. עשיתי את המוטל עלי, ככל חייל אחר.

לאחר ארוחת הצהריים יצאתי עם מיטרה ועם דדייר להחרים מכונת דפוס ומעט נייר. מכונת הדפוס היתה מיושנת ובמצב רעוע, אולם טובה זיה לשימוש פרטיזאני. בדרכנו נעצרנו להתבונן בחווילה של מיטרוביץ. אין ספק, שבעליה נהנה מזוהים נוחים ומיפי האיוור: למרגלות החווילה זרם נחל שוקק, שנבע מצוק סלע סמוך. בפנים, בחדר המגורים, התנשאה ערימת גוויות. עירומות למחצה, ומדיפות ריחות רעים. בהם הקיץ החלו הגוויות להירקב. עד היום לא ברור, כיצד, בדיוק, נהרגו כולם. נאמר, שנהרגו מפגז תותח שלנו. אולם בחדר לא היה כל סימן להתפוצצות פגז. ההשערה שלי היא, שהפצועים חוסלו בידי הפרטיזאנים או בידי האוסטאשים, שביקשו למנוע מהם סבל.

המוני איכרים החלו זורמים מן הכפרים הסרביים אל המינור, כשבפיהם האשמות ברורות נגד האוסטאשים. רנקוביץ אסף בסבלנות את כל העובדות ומיק את השבויים, לרבות עשרה אזרחים ותשעים אוסטאשים. אני התגוררתי במינור, ולכן יכולתי להתבונן בהם — כולם היו צעירים במצב בריאות תקין, אולם בעלי מקצועות חסרי-סיכוי: זבנים בחנויות, ספרים, מלצרים, נפולת מבתי-ספר תיכון, גברתגים כפריים, באותו לילה נדדה שנתי: בפעם הראשונה בחיי הרהרתי באוסטאשים בבבני עמי שלי. עם כוקר הבעתי את הרהורי וספקותי, אולם שוב איני זוכר בפני מי. האם כל הצעירים הללו פושעים — אבודים לעמם, למאבק, לעתיד? כלום לא ניתן לבחור לפחות בכמה מהם, לשקמם ולהצילם? בלום יש לזרוק את בולם לכלא א, לשם הוצאה להורג, ולא לכלא ב, לצורך חקירה נוספת?

נכנסתי למשרדו של רנקוביץ ושיטחתי את כל ספקותי בפניו, חששתי שמא מתייחסים אנו אל כל האוסטאשים כעשויים מיקשה אחת. רנקוביץ לא איבד את קור רוחו. ייתכן, אפילו, שאמר, "עבשיו תיובח כמו עיניך". שומר הכניס את האוסטאשי הבא בתור — צעיר מחוטב, בלונדי, בעל חזות-פנים עדינה. רנקוביץ העיף מבט ברשימה שלפניו ואמר לאוסטאשי, שעדי-ראייה מאשימים אותו בכך, שחתך את צווארם של שישה בני-אדם. הצעיר השיב ללא היסוס, "זה לא נכון — חתכתי רק שניים!"

רנקוביץ שאל את האוסטאשי עוד שתיים-שלוש שאלות בקשר לחלקו בקרבות, ואחר ציווה להכניסו לבלא א, "אתה רואה", אמר, בפנותו אלי, "אינני יכול לעשות דבר. כולם כמותו".

שתקתי. אולם לא בושתי וליבי לא נקפני בשל ספקותי. גם אני הייתי עושה מה שעשה רנקוביץ, ואולי גם באורח נמרץ יותר.

הייתי נוכח גם בחקירתה של יועצת במחנה נוער אוסטאשי, בחורה גבוהה ושחורת-עיניים. לשאלתי למה לא תצטרף לפרטיזאנים, השיבה, "משום שלא יהי זה מוסרי לשנות את השקפותי!". היא התנהגה באומץ לב, ברם, רנקוביץ דיווח לאחר מכן, שבשעה שהוצאה להורג נפלה רוחה, והיא בכתה ורעדה.

לה בסיס חוקי, ראציונלי — לא היתה ההתקוממות ניצתת ומתפשטת במהירות רבה כל-כך, אולם עם התשת כוחן של מעצמות הציר, אין ספק, שהיתה קמה תנועת גרילה, ממין זה או אחר. הסרבים לא היו מכירים בשום מדינה זרה, גם לא במדינה קרואטית, אלא אם כן היו מכריחים אותם לכך, ובכל הנוגע לתעמולת המרד ואירגונו, בין הסרבים — בבוסניה ובקרואטיה — הרי שהיו אלה הקומוניסטים אשר הקריבו ועמלו למענם יותר מכל תנועה אחרת.

היה ברור, שהגרמנים, שנלכדו בליבנו, יוצאו להורג, בדם, במהלך חקירתם עלה הרעיון, שמאחר שהם אזרחים, נוכל להציע אותם תמורת חברינו השבויים. אחד השבויים, המהנדס הנס אוט, פעל נמרצות בעניין זה. אוט, שהיה שמן במקצת, בשנות החמישים, גילה גמישות בלתי דגילה, ואפילו הבנה, כלפי הפרטיזאנים. על האוסטאשים ועל הצ'טניקים דיבר בלעג ובשאט-נפש. בשל כושר הסתגלותו ושליטתו המצויינת בשפה הגרמנית בילה וולאטקו וולביט זמן רב בחברתו של אוט. הפיקוד הגרמני הסכים להחלפת השבויים. אולגה, אשתו של דדייר, החזרה בעיסקת חליפין זו. בהיותה רופאה טובה, שאינה יודעת לאות — קיבל אותה חיל הרפאה שלנו בזרועות פתוחות.

ממש באותה עת — ביום 3 באוגוסט 1942 — הגיעה מוסקבה להסכמה עם הממשלה היוגוסלאבית הגולה, להעלות את הצירות היוגוסלאביות במוסקבה לדרגת שגרירות. טיטו נתקף דיכאון ומרירות ללא נשוא, את זעמו ביטא בהודעה ששיגר לקומינטרן ביום ה-11 באוגוסט:

"כלום לא ניתן לעשות דבר, על מנת שהממשלה הסובייטית תיסיב לדעת מהו התפקיד הבוגדני שממלאת ממשלת יוגוסלאביה ועל הסבל והתלאות. האל-אנושיים, העוברים על עמנו, הנלחם נגד הפולשים, הצ'טניקים, האוסטאשים וכיו"צ כלום אינכם מאמינים במה שאנו מספרים לכם יום יום? ... (להעלאת הצירות לדרגת שגרירות — מ.ג.) עלולה להיות השלכה נוראה על מאבקנו. הננו להדגיש: הממשלה היוגוסלאבית משתפת פעולה בגלוי עם האיטלקים; ובסתר — עם הגרמנים. ממשלה זו בוגדת כעמנו ובברית המועצות".*

המשא והמתן בקשר להחלפת השבויים הגרמנים היה בעיצומו. בה בשעה ערך הצד שלנו התקפות על קופרס — ההתקפה הראשונה ביום 11 באוגוסט והשנייה ביום 13 באוגוסט. קופרס היתה כטריו בתוך שטח משוחרר. היתה זו עיד קטנה, שפוזרים בה כחמישים בתי-אבן, אשר האוסטאשים הפכו אותם למעוזים. עמדו לרשותם כוחות ניכרים למדי: כ-1,500 "לגיגרים שחורים", המיליציה של הכפרים הסמוכים, מכונת משוריינת, סוללת תותחים ומפקד אמיץ וחכם בשם יורה פרנסטיץ. ההתקפה הראשונה הבהירה לנו, שכלי נשק כבד לא יעלה בידנו לכבוש את קופרס. יחידותינו הגיעו כנקל עד לעיר, אולם בגלל אש המיקלעים הכבדה לא עלה בידן

* הרונולוגיה, עמ 315.

כל האוסטאשים הוצאו להורג, אולם איש מהם לא עונה. כל האזרחים שוחררו. ההוצאות להורג בוצעו בידי מונטנגרים, שהתנדבו כדי לנקום את דם חבריהם, שנהרגו באש המרגמה. הנידונים למות נלקחו מן המינור בחשכת הלילה, בקבוצות של עשרים איש. האוסטאשים והמונטנגרים היו נסערים; כמה מהם עישנו בעצבנות. במבט ראשון לא ניתן היה להבדיל ביניהם; לאחדים היו רובים וכוכבים על כומתותיהם, ולאחרים היו אזיקים על ידיהם. ההוצאה להורג בוצעה בביקעה סמוכה; הירות נשמעו במינור. כרגיל, לא נעשו מאמצים מיוחדים כדי לקבור את הגויות כראוי: רגליהם וידיהם הגיעו מתוך ערמות העפר. למלחמת אזרחים אין כמעט יחס לקברים, להלוויות ולתפילות-אשכבה.

מה שאירע בליבנו היה משהו חריג. בדרך כלל לא הסגירו עצמם האוסטאשים, בקבוצות גדולות, אלא רק כיחידים, פה ושם. כשכבשנו את יאצה ב-25 בספטמבר, איבדו את עצמם לדעת כחמישים אוסטאשים, רבים מהם על ידי פיצוץ רימוני-יד על גופם. בשציט עלו על מגדל הפעמונים אחוז הלהבות, כדי להיפגע מכודרי המיקלעים של הפרטיזאנים.

מאין נובעת השינאה הזו לסרבים, ליהודים ולצוענים ומאין נאחו הפרט יאוש תהומי כזה, שאלתי עצמי בהמידה. כמובן, שכל זה אינו רק תוצאה של "הדיכוי של סרביה רבה". ילדים סרבים כמובן שאינם מסוגלים לדכא איש, והיהודים הצוענים — שגם אותם משמידים — מעולם לא שלטו ביוגוסלאביה הישנה. על שום מה הסכים פבליץ להפסיק את טבח הסרבים, שעברו לדת הקתולית, אם שנא אותם וראה בהם גזע נחות? האוסטאשים לא היו מפלגה, אלא אירגון צבאי של העילית החברתית. אמורים היו להיות 32,000 אוסטאשים, אולם מתקבל יותר על הדעת, שהיו רק 15,000. בלום יכולים פשיעה ורצח להוות אידיאולוגיה? בעיני לא היתה לאוסטאשים כל אידיאולוגיה מתקבלת על הדעת. מתוך חולשה אימצו לעצמם את הנאציזם ואת הפאשיזם, אולם מאחורי אלה הסתתר משהו עמוק ובסיסי יותר, שנשמר בויכרון ימים ארוכים. מה הוא? הקתולים והאורתודוקסים לא היו מפולגים כל-כך כיניהם, באיזור זה. בדורות עברו — ייתכן, כי משום שהאיסלם, אויבם המשותף, דיכא את השניים, ואף-על-פי-כן התפתחה כל אמונה בנפרד — באותה מולדת, אך כמו בארץ שונה. האוסטאשים המציאו לעצמם שפה משלהם, אשר לא היה מי שהיתל בה יותר, מן הקרואטים עצמם. אך יש להודות, שלעיתים צצה וצמחה מתוכה מילה יפה להפליא. פלישתו של היטלר חשפה את הצללים החבויים מדורות עברו והלבישה אותם בלבוש חדש, במוטיוציה חדשה: שכנים, שיכולים היו להיות בשלום ובשלווה זה לצד זה, החלו, לפתע, לבוז ולהרוג זה את זה! תהיתי בליכי: שמא מין מתלה אנושית היא זו, המותנית בסביבה החברתית, והעשויה להיעלם בחברה חופשית מלחצים. מחשבה זו היתה טובה למי שמבקש לצאת למלחמה, אולם לא לשלוות נפשו.

עד היום נפוצה הדעה, שאילולא מעשי הטבח של האוסטאשים, לא היתה מתחוללת התקוממות הסרבים במדינתו של פבליץ. מחשבה זו לא עלתה על דעתו של שום אדם באותה עת, והיא שייכת לגישה הסטריאוטיפית אל המציאות הפוליטית, שהופיעה לאחר מכן. כמובן, שאילו מדינתו של פבליץ לא היתה מה שהיתה — אילו היה

הטיבות ואוגדות, ועל הצורך להגביר את הפעילות באזורים שליד הנהרות אונה וסאבה, וכן גם בדלמטיה. התוצאה היתה, שביום 1 בנובמבר 1942 הוציא הפיקוד העליון צו המכיר ב"צבא השחרור הלאומי" כצבא סדיר. בכך הוריד את היחידות הפרטיזאניות למעמד מישני, הן בשמן והן למעשה. כאן באה לידי ביטוי מלא סגולתו החשובה ביותר של טיטו, כושרו המדהים לעצב מיבנים אירגוניים חדשים. הוא לא הגה רעיונות משל עצמו; הוא ביכר לקבל או לדחות רעיונות "מוכנים" ועשה כן, בקלות ובכישרון. דומה היה שלגביו לא קיימים רעיונות, אלא רק כסימני-דרך למציאות — או, אם לנסח זאת בצורה מדויקת יותר — לאותו חלק במציאות, שהוא מסוגל לעצבו ולשלוט בו. ועל זה הדרך: הרעיון להפוך ערב-רב של יחידות שונות ומשונות ליחידות של צבא סדיר, לא ציץ רק מתוך אירועי וצורכי המלחמה, אלא מתוך ציפיה לאפשרויות, שהעמיד טומן בחובו.

האגפים השונים של הפיקוד העליון גדלו והתרחבו גם הם; ביחוד חינוך הקאדרים החדשים בפיקוחו של רנקוביץ, וחיל הרפואה, בפיקוחו של ד"ר גויקו ניקוליש. ביוזמתו של פיאדה ניתנו הוראות לאירגון המיפקדות העורפיות וכן בקשר למיבנה ולתפקידים של הרשויות האזרחיות. בפיקוד העליון הוקם גם אגף לתעמולה, שאני אעמוד בראשו. עד אז לא היתה קיימת יחידה כזו; כל אימת שהתעורר הצורך, היה אחד החברים הבכירים — לדוב קרדלי או אני — נוטל על עצמו את ביצועה של משימה מסוימת. רשמית, היה אגף התעמולה נתון לשלטון הצבאי, אולם למעשה היה זרוע של המפלגה, שהמשיך לפעול באורח בלתי-סדיר — כלומר, כל אימת שהתנאים איפשרו זאת — עד שנכנסנו לבלגראד, בסוף 1944. אז התפתח האגף והפך להיות למשרד התעמולה של הוועד המרכזי, שאני עמדתי בראשו עד להדחתו, בינואר 1954.

סוף סוף, באו על סיפוקם אפילו הכמדים שבחטיבות. כל הכמרים האורתודוכסים של קריינה וליקה הוצאו להורג או נמלטו על נפשם, ולכן עדכו הכמדים שלנו את טכסי הנישואין והטבילה, במלאו הטכסיות, ובכל מקום שכו נמצאו פעמוני כנסיות, נתלוה לצלילים גם בכיף של הבריות. הכמרים נמלאו התרגשות, לא רק בגלל אמונתם הם, אלא משום שחזו במו עיניהם את התחדשות האמונה באלוהים, וולדו זצ'ביץ התבלט מכולם. הוא מילא את חובותיו ככומר בדבקות-יתר, מכיון שהיה חבד בפיקוד העליון, אף-על-פי שאז כבר לא נימנה על המאמינים. במיפקדה נתגנו להתגרות בו על-כך, אך כמוכן שבדוח טובה, ברם, איש לא התכחש לחשיבות הרבה הנודעת למסורת, לדת ולפולחן הכנסייתי בעיני העם, או לטובה העשויה לצמוח מהם לפרטיזאנים.

בשעת אחד הצהריים, בגלאמוץ, פגשתי בסבה קובצ'ביץ ובאנשי המיפקדה שלו. חודש לאחר שעזבנו את מונטנגרו הקיפו הצ'טניקים את יחידותיו של סבה, ולו ולאנשיו לא נותרה ברירה, אלא לבוא בעקבותינו. כמה ימים לפני שפגשתי את סבה, היו פקו דפצ'ביץ ומיטאר באקיי נוכחים בישיבת הפיקוד העליון. הם הטיחו כל מיני האשמות בסבה ומיפקדתו — מיטאר ברמו — אך בתוקף, ואילו פקה, כלאחר-יד ובגלוי: הם בלתי כשירים ובלתי מאורגנים ואחזה בהם בהלה; הם כרוח ממונטנגרו

להיאחו במקום. ארסו יובנוביץ העיר על-כך, אולם טיטו היה נחוש בדעתו. בהתקפה השנייה נטלו חלק גם החיילים מקריינה, אשר ביקשו להוכיח, עד כמה עולים הם על אנשי החטיבות הפרוליטאריות. אולם בהתקפה זו היו אבידותינו רבות פי במה: בסך הכל, 100 הרוגים ו-150 פצועים — אבידות רבות מדי, בהתחשב שהמדובר בהתנגשות גרילה. בזעמם העלו הפרטיזאנים באש את זלוסלה, ואף-על-פי-כן לא דמה בישלון זה לתבוסה בפלבליה; הצבא התחשל והתחזק ויכול היה לעמוד בפני כל תבוסה או אבידות.

בואן של חטיבות הפיקוד העליון היה אמור להפיה מרץ מחודש בלוחמה. לאחר זמן קצר זזנו לגלאמוץ. דושאן מוגושה הגיע אלינו מאלבניה; גם שם פרצה התקוממות. אף-על-פי שטיטו ציין, כי פיגור המפלגה באלבניה מהווה את החולשה הבסיסית ואת הסכנה העיקרית באותו חבל-ארץ, מוגושה נשאר עימנו עד לחודש אוקטובר, ואז יצא בדרכו חזרה לאלבניה יחד עם בלוז יובנוביץ.

בישיבה של הוועד המרכזי הוחלט שגם כאן, בקריינה, יש לעשות מאמץ מוגבר להקמת חטיבות ולארגן מימשל עורפי. בסוף הישיבה, בסעיף "שונות" שעל סדר היום, הציע טיטו לסלק את קרטטו פופיבורה ואת לידיה יובנוביץ מן המפלגה, מאחר שבהיותם במונטנגרו שיחררו יחידת חיילים, אשר לאחר מכן נתפסו בבתיים בידי אנשי הגיס החמישי, וכמה מהם נורו למוות. רנקוביץ שתק; פיאדה הסכים. רק אני התנגדתי; טענתי, שקרטטו עשה מה שעשה מחוסר ידע, ולידיה הלכה בעיקבותיו מכיון שקרטטו היה הבכיר משניהם. טיטו פלט, "על עבירה כזו אפילו הוצאה להורג לא תהיה עונש חמור מדי!"

לאחר מכן אמרתי לרנקוביץ, "למה לסלק היום את פופיבורה מן המפלגה, אם נצטרך לחזור ולקבלו?"

"וכי מה יכולים אנו לעשות כרגע?", השיב.

פופיבורה הורד גם לדרגת טוראי וגילה אומץ-לב וגבורה יוצאים מן הכלל. רנקוביץ הכניס אותו, לאחר מכן, לעבודה בוועד המרכזי; בשנה שלאחריה, צעד אחר צעד, חזר והשתלב במפלגה.

לולה ריבאר תזר משטח-ביבוש, בלוזית אביו, איוואן דיבאר הזקן, שבדה מסרביה והביא עימו רק חרשות דעות, טיטו החליט לשלחנו לעבוד בבלגראד, כהסוואה, התחלתי לגדל שפם. ליבי נתמלא דאגה ותחושה עמוקה של אחריות.

בואן של חטיבות הפיקוד העליון לקריינה — אם כי מכודח הנסיבות — הוכח כחשוב ומועיל לכולם. הנטיות הזמניות והשוליות לעבר הצ'טניקים, באותו אזור, נפסקו. ההתלהבות אחזה בשורותיהן של היחידות המקומיות; והמימשל המקומי, וכן סניף המפלגה במקום, התארגנו באורח שיטתי יותר. דלמטיה, שהתעוררה למרד, קיבלה לידיה, עם נפילתה של ליבנו, מרכז-התנגדות איתן, נוצר קשר ישיר עם קרואטיה וקשר בלתי-ישיר עם סלובניה. הוועד המרכזי והפיקוד העליון מצאו עצמם במצב יציב יותר, ועם סיכויים טובים יותר, לעתיד.

בישיבת המועצה, שהתקיימה ביום 25 באוגוסט 1942 בגלאמוץ, בהשתתפותם של מנהיגים צבאיים ומפלגתיים, הוחלט על דרך ברורה ונמרצת יותר בהקמתן של

בחשאי, כמי שהיתה להם הזכות לכך, מכיון, שעד לאחרונה, מילאו תפקידים בכירים במפקדה הראשית של מונטנגרו. טיטו האזין להם מבלי להעיר דבר — ואנו שהיכרנוהו היטב, ידענו שאין הוא מסכים איתם. ההתנגדות של רנקוביץ ושלי ל"הערכות" אלו מצד מיטאר ופקו, היו גלויות יותר. לאחר שעזבו מיטאר ופקו את הישיבה, סיכם טיטו ואמר, שסבה עשה נכון שיצא את מונטנגרו. "אפילו אנו, שעומדות לרשותנו כמה הטיבות, לא היינו יכולים להתזיק שם מעמדו" סבה נתבקש להגיש את דיווחו, כשפגשתיו, רכב על סוסו, כשראשו רכון והוא שקוע במחשבות. כרגע שראה אותי, משך במושכות ומצמץ בעיניו כמי ששואל, "כיצד נראים העניינים עבורנו שם?" ירדתי לסוף דעתי והשיבותי לו מיד בעליצות, "אין דאגה. הכל בסדר!" פניו של סבה התרחבו בחיך. טיטו ביקש מסבה להישאר ולסעוד עימו את ארוחת הערב והכל התנהל כאילו דבר לא אירע. סבה קיבל הוראה להוציא את חטיבתו לחופשת מנוחה.

מיד לאחר מכן עבר הפיקוד העליון ליער במלינישטה, כדי להיות קרוב יותר לקרבות המתנהלים בסכיבות יאצה, ומוגנים טוב יותר מפני מטוסי האויב. נשארנו באותו מקום עד לרדת הגשמים ולתחילת הקרה. לא היה לי הרבה מה לעשות, וכתבתי מאמר בשם "שינאה מכובדת" — בהשראתו של איליה ארנבורג והזוועות שבהן חייתי במו עיני ועליהן שמעתי מדי יום. כמעט בכל כפר סרבי נמצאה שותה, אשר לתוכה זרקו האוסטאשים המטורפים את קורבנותיהם. המיתקפה המשותפת של הגרמנים והאוסטאשים על הר קוזארה זה עתה נסתיימה; קרוב לארבעים אלף סרבים, מן הכפרים שלמרגלות קוזארה, נלכדו ונשלחו למוות ביאסגובץ, שבוודאי היה מחנה ההשמדה הנורא ביותר במלחמת העולם השנייה. במאמרי הצגתי גישה חדשה, לפיה יש להתייחס לשינאה כאל מניע מכובד נגד הפאשיזם. לפני שהודפס, נתתי את המאמר לקריאה לטיטו, והוא נשא חן בעיניו. המאמר נדפס וחזר ונדפס. הוא נתן ביטוי רב יותר לחילוקי-דעות אכזיטנציאליסטיים מאשר לחילוקי-דעות אידיאולוגיים.

באותה עת תקפו הגרמנים, בחמת-זעם, את סטלינגראד, עליה הגנו הרוסים כעל המעוז לכל תקוהם ותוחלתם. היה זה מופלא ובלתי מובן כמעט, שהתייחסנו להגנת סטלינגראד (בניגוד לכל אירוע אחר במלחמה) כאל משהו גורלי ובלתי רגיל. סטלינגראד היתה הנושא העיקרי, כו התעניינו הבריות באסיפות, והחיילים, בפגישותיהם היחידתיות, לאט לאט חדרה בנו ההכרה, שלא זו בלבד שהרוסים יחזיקו מעמד, אלא שהגרמנים הולכים ושוקעים בתבוסה רבתי ומכרעת. עבודתנו האירגונית והמדינית היתה מלווה בלחימה בלתי-פוסקת וכיבוש ערים. מיום ליום התברר לנו, שאין ביכולת אויבינו לעמוד בפני כוחותינו, ההולכים וגדלים. כמו כן היה ברור לנו, שקיים צורך הולך וגובר בהכוננה פוליטית והחדרת רעיון האחדות בכל אותם אזורים מפוצלים ברחבי יוגוסלאביה, הנמצאים עתה בשליטת כוחותינו. בעת נפילתה של ליבנו היו דיבורים על חידוש הוצאתו לאור של "בורבה" ("המאבק"), אולם הדבר נדחה בגלל היעדר אמצעים טכניים ובשל המצב הבלתי יציב, בסוף ספטמבר הגיע גם עניין זה לכלל ביצוע. הרעיון המקורי היה, שמשא פיארה

יערוך את "בורבה", ואומנם הגיליון הראשון יצא לאור בפיקוחו. ברם, אף-על-פי שטיטו ניבד וחיבב את פיארה, לא בטח מספיק בכושרו ובהסבריו הפשרניים. מטעם זה החליט, שלא אסע לסרביה וביקשני לערוך את "בורבה". נטלתי עלי את תפקיד העורך בתחילת אוקטובר ונשאתי בו למעלה משלושה חודשים.

ובכפרים הסמוכים לא נמצאו סוכני-מודיעין. המטוסים שטפו מעל ראשינו לא אימו עלינו אפילו פעם אחת. שום קבוצות פוליטיות לא נמצאו בכפרים, פרט לקומרי-ניסטים — מצב אידיאלי ממש; הקומוניסטים והעם — סולידריות בהקרבה ובתקווה. הקומוניסטית המקומיים סחו לנו מתוך שמחה-לא-יהי, כיצד חיסלו האוסטאשים את הבורגנים העירוניים — כמרים, סוחרים, מנהיגי מפלגות פוליטיות — עד שנותרנו רק עם בני-העם הפשוטים והטהורים. לאחר שנסוגו האיטלקים לדלמטיה "שלהם" נותרו הצ'טניקים, שבאו בלווייתם, חלשים ובודדים. מסיבה זו שיתפו המנהיגים הצ'טניקים המקומיים — ראדיץ ודרנוביץ — פעולה עם האוסטאשים. שהמשיכו לטבוח בסדכים בכל מקום שנקרו בדרכם. מוחם של האיכרים הסרבים לא היה מסוגל לפרש את שיתוף הפעולה הזה כמורך לב או בגידה, אלא ראה בו פשוט טירוף-דעת-ונגיון.

לסבלם ולתלאותיהם המיוחדים של הסרבים בקריינה ובליקה נודעה משמעות היסטורית, מאחר שגרמו לכך, שיתגייסו לשורותינו באיש אחד — הקבוצה האטנית היחידה שעשתה כן. וכך, אפילו במשרדים האינטלקטואליים של "בורבה", נתקבל מאמרו של טיטו, שהופיע ב"פרוליטאר" בדצמבר 1942, בהתלהבות אין קץ.

"בני סרביה תרמו את מנת הדם הגדולה ביותר למאבק נגד הפולש ועוזריו הבוגדנים פאבליץ, גדיץ, פצ'נאץ וגם דרז'ה מיבאילוביץ והצ'טניקים שלו. העם הסרבי יודע יפה מה הביא לטרגדיה הלאומית שלנו, ומיהם קורבנותיה העיקריים ולכן הוא נלחם בגבורה כזו. חובה קדושה היא לכל יתר עמי יוגו-סלאביה ליטול חלק שווה, אם לא גדול יותר, יחד עם העם הסרבי במלחמתו הגדולה לשחרור, נגד הפולש ונגד משרתיו הנרצעים".

חברי המערכת של "בורבה" קשרו מיד קשרים אמיצים עם האיכרים, לא רק בגלל הצורך בקשר יומי איתם, אלא בשל משהו חדש, שחל בתפיסתנו כלפיהם: סוף סוף היכרנו בתפקיד הגדול, "החדש", שממלא מעמד האיכרים במהפכה ובמלחמות המהפכניות. במקרה שלנו לא היו הפועלים. עד כמה שהיו פועלים בבלל, שייכים לשורות הפרטיזאנים, פרט לכמה קבוצות קטנות. בעלות תודעה מעמדית, או כמה מאנשי המנגנון המפלגתי. הצבא שלנו היה בנוי רובו מאיכרים. כמובן, שלעיתים קרובות שימש עניין זה נושא לדיון בוועד המרבוי, במטרה ליתן לו הסבר מרכזי-סטי והגדרה מרכזי-סטית.

האיכרים של דריניצה הבינו גם הם שמהו חשוב מתחולל בכפרם, אולם הידידות שגילו בלפינו לא נבעה מהעובדה שהיכרנו והערכנו את תרומתם, אלא משום שידעו, כי הקומוניסטים, המהווים את חוט השדרה הצבאי ואינטלקטואלי של המאבק, סוככים עליהם מפני זהוהו ובוהו וכיליון. הקומוניסטים הקימו מיד רשויות מקומיות ואת המוסדות הדרושים: מנגנון מינהלי, כלכלה, תחבורה, בתי-ספר, ולמען הילדים ולנשים תיכננו מסלולי התקדמות חינוכית.

* יוסף ברוז טיטו: "המאבק לשחרר יוגוסלאביה", בלגראד — קולטורה 1947, עמ' 138—139.

3

תחילה התיישבנו בפטרובץ — ולפי הוראותיו של טיטו, "בעיבורה של העיר", מחשש להפצצות אוויר. ליתר נוחות עברנו, לאחר זמן קצר, לכפר דריניצה. "בורבה" הופיע אחת לשבוע, עם צוות עורבים, שהיה גדול מספיק להוצאת עיתון יומי. האמצעים הטכניים שעמדו לרשותנו היו מועטים; את מכונת הדפוס הפעלנו ביד. אולם הצוות היה כליבך מקצועי ומסור, שפירסמו גם דברי-דפוס מכל הסוגים — בתביעת, את "יסודות הלניניזם" של סטלין, הוראות למינהן, עלונים וטפסים.

עבודת העריכה נעשתה במשותף; אני מילאתי את תפקיד העורך הראשי וניהלתי דיונים עם שאר העורבים. היינו תלויים בעיקר בחדשות, שהגיעו לפיקוד העליון ולוועד המרכזי, באמצעות שירותי התאונה שלהם. בתחילה הזקנו כתבים ביחידות המובחרות, אולם לא שיחקה לנו השעה לפתח מכשיר עיתונאי זה. בולנו אכלנו מסיר אחד ובצוותא — העורכים, פועלי הדפוס והשומרים. לצורך ביצוע עבודות המטבח הקשות נעזר הטבח בנערה כפרית, שלא ידעה קרוא וכתוב, "ליבלוכית", שהוריה נהרגו בידי האוסטאשים. היא למדה אצלנו קרוא וכתוב. מקץ שנתיים לא ניתן עוד להכיר בה את הנערה הכפרית, נעשתה מסודרת להפליא, אפשר היה לסמוך עליה ואז גם תוענקה לה דרגה. פועלי הדפוס מצידם טיפלו וחינבו ילדה קטנה, שמצאוה מסתתרת בין השיחים, אחר שהאוסטאשים העלו באש אורווה בכפרה, ובני משפחתה וכפריים אחרים נשרפו בה חיים. אני הבאתי עימי נער צעיר, זק שמו, שנמסר לידי על ידי בני-כפרי, שעה שנמלט ממונטנגרו. הנער היה פיקח חרוץ ולא עבד זמן ונהיה לסדר-אותיות מומחה. הוא נהרג בהתקפה אווירית במרץ 1943. הסכנות ארבו לכל מי שנמצא בפיקוד העליון לא פחות מאשר במיפקדות מדרג נמוך יותר.

כאן, בקריינה הנאמנה למורדים, לא היה לנו צורך בשומרים, אלא רק כחוטבי עצים ומביאי מזון, וכדי לפקוח עין לכל יחדרו חבורות אויב דרך היערות. בדריניצה

חברים ממערכת "בורבה" נשלחו מזמן לזמן למשימות קצרות על ידי הפיקוד העליון, שהקים את מיפקדתו המאולתרת באושטרלי, בתוך קרונות-רכבת להובלת נסורת-עצים. טיטו החליט לשגר את ווקמנוביץ-טמפו לבלגראד ואת ארסו יובנוביץ לסלובניה, לאחר שלושה חודשי לחימה. דיכאו האיטלקים את ההתקוממות בסלובניה ושמרו קץ לאיזור החופשי בחבל ארץ זה. טיטו הרגיש, שהסלובנים מפגרים באירגון הצבאי. היחסים בין טיטו לבין ארסו היו טובים — כתמיד, כל אימת שלא היו מעורבים ישירות במיבצעים. טיטו זכר אפילו לתת לארסו גרבי צמר, לפני צאתו לדרך.

ברם, בשנתקבלה ההחלטה הסופית לכבוש את ביהאץ, לא הייתי נוכח. מהלך זה נתמך במרכז ועל ידי ההנהגה המחוזית, והיווה צעד חשוב לקראת ההכנות לכינוס המושב הראשון של אבנו"י ("המועצה האנטי פאשיסטית לשחרור לאומי של יוגו-סלאביה"). הרעיון שמאחורי אותה החלטה היה, שכיבוש מרכז כה גדול, השוכן בטבור "מדינתנו" של פבליץ, יקנה למושב הראשון של אבנו"י מעמד מסוים, הן מבית והן בחו"ל.

בדי למנוע מהצ'טניקים מלסכן את עורפנו שנחלש, תוכנן לתקוף גם את סביבות גרהבו, בחלק ממיבצע ביהאץ. המיבצע כולו לא נדמה קשה במיוחד; טיטו שלח את החטיבות הסרביות, שנמנעו מלהפעילן עד כמה שניתן, החלטנו לטפל בצ'טניקים בכל חומרת הדין: להעלות את בתיהם באש ולא לקחת שבויים. כשבאה עליהם, במפתיע, ההתקפה של יחידותינו המנוסות, לא גילו הצ'טניקים התנגדות ראויה לשמה, ונמלטו אל גרהבו המבוצרת, שבה חנו האיטלקים. עמק גרהבו נבזז והועלה באש. רווח לנו, שהאש כמעט שכילתה את מקום הולדתו של גברילו פרינציפה, שרצח את פרנץ פרדיננד, בשלושים שנה קודם לכן, אבידותינו היו מעטות, ואילו הצ'טניקים סבלו אבידות כבדות. כמו כן רווח, שבשלוש מאות צ'טניקים הוצאו להורג, וכי אחיו של ג'ורו פוקאר עצמו ניצל רק בנס.

ביהאץ נפלה ביום 3 בנובמבר, לאחר קרב עז. אבידות האוסטאשים ואבידותינו אנו, היו רבות, השלל היה עצום ורב. בביהאץ היה באותה עת, כחמישה-עשר אלף תושבים, מסחר מפותח, וקשר רכבות, עיקר הקרב נפל בחלקה של חטיבת קריינה. מטעם "בורבה" היה שם מסלין מסלשה, הוא סיפר, כי מאות עגלות-איכרים, מכל סביבות קריינה, התקבצו בכניסות לעיר, והמתינו לגפילתה. האיכרים ראו חובה קדושה לאסוף את כל השלל, שניתן לקחתו עבור צבאם; כמובן, שבמהלך הביזה שמו מעט גם בכליהם, אף-על-פי שיחידותינו דיכאו מעשי ביזה — אולט דק פה ושם, ולא בקפדנות יתירה.

כצפוי, היה הר רב לנפילתה של ביהאץ; היא כיפרה על התבוסה בקווארה, אם כי לא על הטרגרדיה שהתרחשה בה. השטחים המשוחררים של בוסניה המערבית, של ליקה ושל דלמטיה — הכוללים חמישים אלף קילומטר מרובעים וכשני מיליון תושבים — חוברו להם, עכשיו, יחדיו.

הפיקוד העליון והוועד המרכזי עבדו לביהאץ, דק אני נותרתי במקומי, עם "בורבה", לאחר שחידשתי, באמצעות החרמות, את אספקת הנייר והדיו. זמן קצר לאחר מכן

מיטרה ואני נכנסנו להתגורר בביתו של זוג זקן, והיה לנו חדר קטן ובו מיטה אחת. היו אלו מותרות יוצאות מן הכלל, אולם גם במיטה אחת ישנו היטב, מפני שהיינו עייפים תמיד. מכל מקום, עלה בידי לחזור ולקרוא את "מלחמה ושלום" לטולסטוי, לאור פנס שניצב ליד המיטה, בתיכונן ובקרבנות דמתה הפלישה של היטלר לזו של גפוליאון. אולם בהשוואה למלחמה הנוכחית, שהביאה לחיסולם של עמים שלימים, שנכבשו בידי הפאשיזם, או שנפלו קורבן למכונת ההשמדה התמונית, נדמו מלחמותיו של גפוליאון כמשחק ילדים ממש.

אנשי מנגנון רבים באו לבקר במערכת "בורבה", ביחוד באלה שעסקו בעבודה הפוליטית בצבא, אלה באו בעיקר כדי להשתמש במכונת הדפוס או להיוועץ בעניינים הקשורים בתעמולה. הביקור המעניין מכולם היה של ברנכו צ'ופיץ וסנדר קולנוביץ, פקידי אגף התעמולה, שלאחר המלחמה היו לסופרים ידועי-שם ופעילים בענייני ציבור. בילינו את כל היום בשיחות עימם. צ'ופיץ וקולנוביץ כבר היו סופרים נודעים — ביחוד צ'ופיץ, שאת שיריו הקצרים וההומוריסטיים דיקלמו הכל, כמו היו שלהם ממש. בשנת 1943, כשהייתי בסלובניה, שמעתי את שירו "הו, נץ, ניצי" מושר כשיר-עם. קולנוביץ יצא בשלום מן המצור על קווארה ורק במקרה לא גילו אותו הפאשיסטים. ניתן היה להבחין בעצבותו העדינה, בימי-אימים, שעברו עליו באותה שואה מתמשכת, ובהצלה הזמנית שבאה לאחריה. לגבי הטרגרדיה, שקרתה בהר קווארה, היו הדעות מנוגדות, ג'ורו פוצר, שהיה מזכיר אזורי, דיבר על בהלה ויבלבול, ששררו ברגעים הקריטיים ביותר, ואילו מנהיגים אחרים, שניצלו מאותה שואה, דיברו על קוצר הראות והנאיביות, שבגללם נתאפשר המצור. בחוגי המפלגה, ולפחות בוועד המרכזי, לא הזכירו לעולם את קווארה — והיא נותרה שקועה בטרגרדיה הבלתי נתפסת של עצמה. אין ספק, שקולנוביץ ידע על מישגים רבים וחולשות רבות הקשורים באותה טרגדיה, אך לעולם לא דיבר עליהם. לגבי היתה קווארה משהו שמעבר לכל תפיסה, מעבר לאידיאולוגיה ולמפלגה — הטרגרדיה של העם ושל הארץ, אסון ושיגעון שאין ערוך להם. מאידך גיסא, היה צ'ופיץ גם זהיר וגם מהתל, הרבה יותר מכפי שהיה בשנים שלאחר המלחמה.

הוועד האזורי לא היה מרוצה ביותר מצ'ופיץ וקולנוביץ, ביחוד רגזו על צ'ופיץ, משום שנהג להסוות את הסאטירות העוקצניות שלו; משל, כאילו היו דק בדיחות; אולם הוא גם לא התכחש לערכן של אותן סאטירות. המזכיר פוצר עודד את צ'ופיץ וקולנוביץ לבוא לבקרנו, בתקווה שתהיה לנו השפעה חיובית עליהם. ברם, לאיש לא היתה כל השפעה, לא על צ'ופיץ ולא על קולנוביץ, שוחחנו על אמנות, על אופייה המיוחד של מלחמתנו, על עתיד העולם, לרוע המזל, לא נמצא ברשותנו עותק של שירו של קולנוביץ "סטויניקה, אימה של קנזפולי" — שיר-קינה על עם הנחון בסכנה, שאין מזעזע הימנו, כתוב בתחושת אימים ובחום לוחט. שוחחנו על אותו שיר, רדובן זוגוביץ העיר שתי העדות אבסטרקסיות, פוגעות. אני ניסיתי לחפרות את המתח בכך, שהשמעתי דבריי-שבח מאופקים על השיר, כדי שלא להעליב את זוגוביץ; מאידך גיסא הרגשתי שרק בשירו של קולנוביץ קיכלה הטרגרדיה של קווארה את ביטויה האמיתי ואת עדותה לדורות.

רכבתי גם אני על סוסי ובאתי לביהאץ בזמן האסיפה של אבנו"י. לא השתתפתי במושב של אבנו"י ונמ לא בישיבת הוועד המרכזי — אם בכלל התקיימה ישיבה כזו — שבה הוחלט לקיים את המושב. ברם, דיוח לי על כך בעת ביקור במטה באוטרלנד; מבאן מסתבר, שאבנו"י היתה מתבנסת גם אילולא נפלה ביהאץ. המושב הראשון של אבנו"י היה יציר-בפיו הבלעדי של טיטו — לרבות הרעיונות וההחלטות שנתקבלו בו. אין פירוש הדבר, שבוועד המרכזי נתגלעו חילוקי-דעות — אף-על-פי שהשם אבנו"י נדמה מסורבל באוזני. אולם מאידך גיסא, באו נטיותי "השמאלניות" על סיפוקן במילה "מועצה", שהיא תרגום המילה הרוסית "סובייט", שרבים לא נתנו אז ליבם על כך, וייתכן כי גם לא מאוחר יותר.

העמדות שיום טיטו ואשר זופוכיץ נטל חלק פעיל מאוד בעיצובן, היו נרחבות בלי-כך, שיכולות היו להתקבל על דעת כל מתנגדי הכיבוש — אילולא ידעו, שמקורן טבע מהקומוניסטים — לכן העלימו את מניעיהן העתידים. חברי המערכת של "בורבה" — אפילו זוגוביץ — הסכימו לגישה זו כ"שלב" מחריב המציאות. היקפה ועיקשותה של ההתקוממות בקריינה, דלמטיה, לוקה, קורדון ובניה — אשר איפשרה לנו, הקומוניסטים, להקים צבא חדוד בתפיסות שלנו ומונהג על ידי המפלגה שלנו — שיכנעו אותנו, שבאמצעות המאבק נגד הפולשים, אנו פותרים את בעיותיה הבסיסיות של המהפכה. דבר זה מצא ביטוי חד וברור במאמרו של טיטו "מאבקנו נגד הפולש" — משימתנו הראשונה במעלה ("פרוליטאר", דצמבר 1942). דומה היה, באילו עכשיו, כשמצאה המהפכה את דרכה, החיונית הבוטחת, רשאית היא להסתיר עצמה.

דעתו של טיטו היתה — ושאר חברי ההנהגה תמכו בדעתו זו — שבמושב של אבנו"י יש להכריז על הקמת ממשלה כלשהי, אולם מוסקבה התנגדה. אני הייתי סבור, שטרם הבשילה העת להקמת ממשלה, אך לא התנגדתי לה, מכיון שהאמנתי, שיש להקים גוף בעל סמכות אזרחית עבור שטח נרחב כל-כך. טיטו מצא נוסחה, אשר סיפקה הן את מוסקבה והן אותנו — "ועד פועל", שלא יהיה ממשלה, אולם יחליט בכל הבעיות המדיניות ויטפל בעורף ובאספקה.

במושב השתתפו חמישים וארבעה נציגים, בעיקר מסרביה, בוסניה וקרואטיה. רנקוביץ ואני לא נמנינו עליהם, כדי להימנע מייצוג קומוניסטי רב מדי. לא היו בחירות, וגם לא ניתן היה לערוך בחירות; במקום בחירות ערך רנקוביץ רשימה, אשר הוועד המרכזי הוסיף עליה שמות, ואחר אושרה. לא השתתפתי בישיבת הפתיחה. הדיון היה נירגש מאוד, אולם לא הניב שום הצעות, שלא לדבר על ביקורת. רק האיכרים המבוגרים יותר דיברו בערנות, שלא כדרכם, בשפה ששיקפה את הפאטריוטיות עתיקת היומין שלהם, נעדרת האידיאולוגיה. הכל סודר והוכן מראש על ידי אנשים, שהסכימו בכל עם ההנהגה. ברם, לא זו היתה הסיבה אשר בגללה לא קיבל המושב הראשון של אבנו"י אותה משמעות ארוכת-הטווח כדוגמת המושב השני, שנערך שנה לאחר מכן. הסיבה האמיתית היתה נעוצה בעובדה, שהלבבות טרם נטו לפרטיזאנים והתקפת האויב, שבאה מיד לאחר המושב הראשון, מנעה מהוועד הפועל כל פעילות, וכך שוב נפלה האחריות כולה על כתפי המפלגה והפיקוד העליון.

אנדריה הברנג הגיע גם הוא לביהאץ. הוא היה אחד השבויים שלנו, שהוחלפו בקציניו של פבליץ. טיטו והוא נמצאו לעיתים קרובות בכפיפה אחת. להברנג היתה אישה צעירה ויפת-תואר, שגם היא היתה בשבי והוחלפה. היברתיה בארוחת ערב בביתו של טיטו. הברנג נטל את מנהיגות הוועד המרכזי של קרואטיה. הוועד המרכזי לא החליט על כך רשמית, אולם הכל קיבלו את הדבר כטבעי, מכיון שהברנג היה קומוניסט ותיק, חברו-לנשק וידידו של טיטו משבבר הימים. דבר זה הביא לסיום את תפקידו של ולדימיר פופוביץ בוועד המרכזי של קרואטיה; בעקבות הבעיות והבילבול, שאיש מודיעין סובייטי עורר בוועד המרכזי של קרואטיה, בתחילת המאבק המזויין, מינה הוועד המרכזי את פופוביץ לראש המיבצעים. פגישתי עם הברנג היתה מאופקת, אולם ללא שמץ של עוינות: "הכתרתו" של הברנג לא פגעה בי, מאחר שקיוויתי, שאם אצא בשלום מן המלחמה, אתפטר מכל תפקידי ואחזור לעבודתי הספרותית.

בשל הידידות בין טיטו להברנג לא עבר הברנג את ועדת המפלגה — תהליך שנקבע לכל אלה שנפלו בשבי או ריצו תקופת מאסר, שגורה עליהם לפני המלחמה. כשהברנג הכריז, בשנת 1948, שהוא תומך בסטלין, סיפר רנקוביץ לטיטו, כי סוכניו דיווחו לו על התנהגותו הבלתי-הולמת במהלך חקירתו, בשו בו מן השבי.

טיטו שאל את רנקוביץ, "ולמה לא חקרת אותו אז?"

רנקוביץ השיב, בחיך מיתמם, "חשבתי, שאתה חקרת אותו בעצמך בביהאץ".

בתחילת דצמבר התקיים בפטרובץ כנס נשים. מיטרה היתה היוזמת והמנחה של אותו כנס. בנאום שנשא לכבוד המאורע, הכריז טיטו, שהוא גא על שנשים רבות כל-כך משרתות בצבאו, ואומנם היה בדבר משום יתרון לפרטיזאנים, הוא אישר את כמיהתן של הנשים לאמנציפציה, דירבן את הגברים והפיח בהם רוח גבורה. נתתי דעתי על-כך, שהנשים הפרטיזאניות היו אמיצות יותר מן הגברים, אולי משום שעצם ההתגייסות לצבא וההצטרפות למהפכה היוותה, לגבן, נקודת-מיפנה גדולה יותר.

הקונגרס הראשון של הוועד האנטיפאשיסטי התקיים בביהאץ בסוף חודש דצמבר. כמו לפי איזו פקודה מגבוה, התרחבו הפעולות ופשטו התקוות של הקומוניסטים בכל השטחים ובכל שיכבות העם. לולה ריבאר ניהל את הישיבות ונאם בלא שהכין רשימות מראש. לאחר שקראתי את התרשים הסטנוגרפיים של נאומו הערתי לו, שהוא כותב ממש כפי שהוא מדבר. "כך", אמר בהסכמה, "יש רק להוסיף כמה שורות חדשות ולהכניס כמה תיקונים". לזויוביץ היתה חוות וקול של נואם, אולם לולה ריבאר היה הנואם המושלם. ואין פלא: החיים הבלתי-לגאליים של זויוביץ בודאי שלא שיפרו את כישרון נאומו, ואילו לולה החל בקריירה הציבורית שלו עוד כשנאם באסיפות סטודנטים.

ברם, קונגרס הנוער לא היה הסיבה העיקרית שבגללה נוכחתי בביהאץ. טיטו הזמיני כדי לדון עימי בנוסיעתי הקרובה לדלמטיה, שבה הייתי אמור לנהל שיחות עם נציגים של מפלגת האיכרים. טיטו ייחס חשיבות מיוחדת לשיחות אלו, כאמצעי להשגת הכרה במאבקנו בחו"ל, מיהרתי ויצאתי לדרך; הכבישים היו מכוסים שלג.

גילו אלי אולגה דזיר ומיטאר באקיץ. כל אחד בשליחות נפרדת. בקטע שבין גלאמוץ לליבנו כמעט שקפאנו מקור ומפעם לפעם איבדנו זה את זה ברוחות הנוראות. מליבנו המשכתי לאימוטסקו, בלוויית ויצה בוליאן. הגענו לעיבורה של העיר, ושם המתנו משך כל היום. אולם נציגי מפלגת האיכרים הקרואטית לא הופיעו לפגישה: הם פחדו, ברם, לעולם לא אשכח את הקשר שקשרתי עם כוליאן החביב והפיקח. דלמטיה עצמה היתה משוחררת למתצה והמעבר דרכה בטוח למדי. רק הערים לא היו בטוחות — בגלל האיטלקים, והכפרים הסרביים — בגלל הצ'טניקים. בליבנו נפגשתי לישיבה עם המנגנון המפלגתי של האוגדה השנייה. לא מבבר כבשה אוגרה זו את ליבנו, לאחר שניהלה קרב עז עם האוסטאשים. לאחר מכן סבלה אבידות בדות — ללא תוחלת — בקופרס. הבניין שבו התקיימה הישיבה המה מעיוזום של הלוחמים, שאפילו כאן לא הירפו מנשקם. עשיתי מאמץ רב בדי להתגבר על דאגתי להם, ביחוד לאלה שבתטיבה השנייה; רבים ממכרי שוב לא היו בין החיים, ואילו אלה שנותרו בחיים, דמו לאבותיהם בחזית סלוניקי של שנת 1918 — כומתות, מעילים ארוכים, שממים. הם האזינו בקשב רב לכל מילה היוצאת מפי ולכן היה לי קשה עוד יותר למצוא את המילים המתאימות. מכיון שהייתי חייב להפיה בהם רוח להקרבה נוספת.

בשובי לביהאץ ניקרו לי שתי פגישות נעימות — האחת עם מיכה "מלך הגרביים" והשנייה עם מוסיץ. כמיקו נפגשתי כשחציתי את כיכר השוק. הוא נראה מוזר בבגדיו האזרחיים. כשראה אותי פרס את כפתורי כומתתו וגילה את הבוכב כעל חמשת הקצוות. אחר הרים את שולי מכנסיו להראות לי את מגפיו ואת הרגליות הרחבות הכרוכות סביבם. "אני מתלבש כהתאם לנסיבות", צחק, "ואתם, הפרטיזאנים, מפסידים מיליונים. הקמתי לי עסק. כאן אין להם טבק וכגלאמוץ וליבנו אין מלח — רוח גקי כשני הכיוונים. עשיתי מיליון לירות וקונות בערך, ואת הכסף מסרתי לידי הפרטיזאנים".

גם את מוסיץ פגשתי ברחוב. שמחנו לראות האחד את השני, מעט בשל השפעתי. איפשר רנקוביץ למוסיץ להתמנות לקומיסאר של האוגדה הרביעית של קריינה, וזאת לאחר שפוטר מתפקידו כקומיסאר פוליטי של החטיבה השנייה. שאלתי אם הוא מורצה, בחיוד-מבין ענה מוסיץ, "כן, בוודאי". אולם למוסיץ לא גיתנה לעולם ההזדמנות להיות מפקד; הוא חלה בטיפוס וכשתום גופו עלה, איבר עצמו לדעת — כפי שעשו רבים אחרים, עד שהחלו עוכדי בתי החולים ליטול את נשקם מידיהם של חולי הטיפוס.

בביהאץ נלכדו כמאתיים אוסטאשים. הפיקוד העליון הקים ועדות חקירה. עדויות החלו לזרום מכפרים סרביים על אלפי בני-אדם שנרצחו כגרזנים ונזרקו לשוחות; ועדויות מן הערים — על הזוועות בבתי הכלא של האוסטאשים. כך השתעשעו אוסטאשים צעירים עם נערותיהם; כשלחצו ידיהן לשלום לאחר טיול, הניחו בהן אוזניים, אצבעות או אפים כרותים, בדומה למעשי בריונים כפריים, הנהנים להגיש לזולתם שקי-טבק ובתובו נחש. ברם, ברגע שתקום ממשלה, יהיה עליה לפעול באורח עצמאי; אי-לואת החליטו החוקרים לבדוק היטב את דיווחי הכפריים; לקחו

כמה פרטיזאנים, הלבישום בתהמושת של אוסטאשים, והורו להוביל אותם תחת מישמר בכפרים, שבהם נערך הטבח. הם כמעט שנקרעו לגזרים, ביחוד בידי הנשים, שנשבעו שהיכירו אותם כרוצחיהם של בני משפחתן.

בבית-אחווה שכו התגורר טיטו, הנשקף לעמק אוגה, מרוק המישה-עשר קילומטר מביהאץ, מצאנו את הסופר הנודע ולדימיר נזאר, שלא מכבר נמלט מזרוב לאיזור משוחרר. נזאר היה למעלה מגיל שבעים. כשגילתה המחותרת בזרוב, שהוא מתנגד לשלטונם של האוסטאשים, הציעו לו לעבור לשורות הפרטיזאנים. הוא השיב, "כך אעשה — כדי לראות כיצד גלחמים אחינו הסרבים!" החלטתו להצטרף לפרטיזאנים נסתייעה באידיאל היוגוסלאבי וברגש הסלאבי שפעמו בקרבו. הוא היה רזוז ועדין, אך קשות. במשך המלחמה כולה סבל משלשול וצרך כמויות מזון ענקיות. דבר זה בלט לעיני כל המסובים בארוחת-ערב אצל טיטו, כפי שבלטה אצלו קטנוניות בלתי-מובנת, במקביל לאומץ-הלב ולאידיאליזם, שפעמו בקרבו. כולנו היכרנו בחשיבות הצטרפותו של נזאר לשורותינו, ביחוד לאור העובדה, שהיה קרואטי ומעולם לא גילה בל נטייה לקומוניסטים. וטיטו עצמו השתבח בקרבתו של סופר נודע ובעל מוניטין.

רנקוביץ ואני רנו עם טיטו בעניינינו בקלות יתירה. אולם מצב העניינים היסב לנו דאגה; לפיקוד העליון הגיעו דיווחים על אוגדות גרמניות המתרכזות צפונית לאזורים החופשיים ועל ההתנגשויות הראשונות איתם. ככל שפשטה החרדה בקרב האוכלוסייה, כן גבר בחיילים הרצון להילחם. טיטו הלך ושקע במחשבות, כמי שניצב בפני צעד גורלי. הוא האץ את קצב ההכרות האנטי-צ'טניקיות מטעם הוועד הפועל לצורך שידור ברדיו יוגוסלאביה החופשית, וכן גם דירבן את פריסתם מחדש של כוחותינו.

בוועד המרכזי הוסכם באורח בלתי רשמי, שעם בוא האביב, געכיר כוחות ניכרים למונטנגרו ולסרביה הדרומית, בכיוון לקופאזניק וטופליקה, וכן גם לגבול קוסובו ומקדוניה. החלטה זו נסתייעה גם מכוח ההתפתחויות בחורל — הניצחון הסובייטי בסטלינגראד ונחיתת בנות הברית באפריקה. הובאה בחשבון גם האפשרות של פתיחת חזית של בנות הברית בבלקאנים; ארסו יובנוביץ כתב מאמר בנושא זה, אשר קיבל את אישורו של טיטו, אף-על-פי שלא תמך ממש בדעתו. אם ניתן היה לדון לפי רברי התעמולה שהפיצו, לא היה כל ביטחון שהכריטים לא יתערבו בסיכסוכינו עם הצ'טניקים. לסרביה ולמונטנגרו גם יחד, היתה חשיבות מכרעת: את הצ'טניקים חייבים היינו לנצח על אדמות קרקע הולדתם.

עוד באותו יום חזרנו, רנקוביץ ואני, לתפקידינו, בשדאגות חדשות רובצות עלינו. תפקידינו היו רבים וחשובים משלי, אולם דאגותינו היו זהות.

בתוך הקלחת

לא ידענו, שבנובמבר 1942 קיבל היטלר את פבליץ לראיון בוויניצה, וכי החליט על צעדים קיצוניים ומרחיקי-לכת נגד הפרטיזאנים היוגוסלאבים. כן גם לא ידענו על הוועידה הגרמנית-איטלקית בגרליץ (פרוסיה המזרחית) שהתקיימה בימים 18—20 בדצמבר 1942 — אשר בה השתתפו היטלר, ריבנטרוף וקייטל, מן הצד הגרמני; וגאליצו צ'יאנו ואוגו קולרו, ראש המטה הכללי, מן הצד האיטלקי. בוועידה זו נמסרה ההודעה על החלטתו של היטלר למחוך את תנועת ההתנגדות היוגוסלאבית לפני סוף החורף. כמו כן לא ידענו, שביום 3 בינואר 1943 התכנסה ברומה ועידה בהשתתפות המפקד הגרמני בבלקאנים, הגנרל אלכסנדר לאר; ראש המטה הכללי האיטלקי, קולרו; מפקד המחנה השני, מאריו רואטה; גנרלים מטעמו של פאבליץ ומנהיג הצ'טניקים בדלמטיה והרצגובינה, יווג'ביץ — בוועידה זו נידונה בפרטיה התוכנית לחיסול הצבא לשחרור לאומי של יוגוסלאביה. אולם להיעדר מידע זה לא היתה השפעה ניכרת על התנהגותנו בשטח או על מהלך הקרבות. אנו ידענו, כי מולנו ניצבות חמש אוגדות גרמניות — ביניהן האוגדה המפורסמת: אוגדת ה"א.ס.א.ס. השביעית של הנסיך איגן, המורכבת מגרמנים יוגוסלאבים. כמה אוגדות איטלקיות החלו גם הן בעות לכיוון יוגוסלאביה; קבוצות של צ'טניקים הועברו לנקודות זינוק, ואילו האוסטאשים הנואשים צירפו את המשמר האזרחי, הלא-יוצאח שלהם, למיפקדות הגרמניות. לא היינו מודעים לעובדה, שתוכניתו של האויב — "מיבצע וייס", הידועה בהיס-טוריוגרפיה היוגוסלאבית שלנו בשם "המיתקפה הרביעית" — נועדה להפריד, לכתר ולהשמיד את כוחותינו. לא ידענו גם, שהתפקיד הפחות נעים, באותה תוכנית, הוטל על "הצבא" המלובני, הצ'טניקי, מחשש שאם תתבצע נחיתה של כוחות בנות-הברית בבלקאנים, עלולים הצ'טניקים להצטרף אליהם, הסבימו הגרמנים להשתתפותם של הצ'טניקים ב"מבצע וייס", בתנאי שמיד עם סיומו יפרקו האיטלקים

את נשקם מעליהם. ברם, היערכותם של כוחות גרמניים רבים כל-כך בעת ובעונה אחת עם תזוזתם של כל אייבינו מבית, אמרו לחיילינו ולאיכרינו הפשוטים, כי הפעם ניצבים הם בפני מאבק איתנים לחיים ולמוות. המסר הזה נעשה ברור יותר, לאור העובדה, שהמיתקפה נגדנו החלה לאחר הקרבות שהתנהלו בסטלינגראד ובאפריקה ולאחר שצבאנו ושלטוננו התבססו בערפו של היטלר.

האכזריות שאפיינה את המיתקפה כבר מיומה הראשון — בבניה, ביום 16 בינואר; ובקורדון, ב-20 בינואר — לא הותירה ספק בלב על החלטתו הנחרצת של היטלר למגר את תנועת ההתנגדות ביוגוסלאביה. הגרמנים פיצחו את עמדות ההגנה שלנו בטנקים ובתותחנים, העלו את כפרינו באש וירו בבני-הערוכה ובשבויים. מבוך ועד לילה תקף חיל האוויר שלהם כל דבר גלוי בשטח; מן היום הראשון שימשו בסיסנו בביהאן, בפטרובאק ובשאר הערים מסרות קבועות להפצצה. כתבתי ב"בורבה", שהגרמנים שוב אינם ערובים היטב ותוקפנים דיים כפי שהיו ב-1941. למעשה, לא כך היה הדבר, אלא רק ער כמה שנגע במישרין אלינו. גסיונו אנו היה רב יותר וצבאנו גדול וערוך טוב יותר, מכפי שהיה בזמן ההתקפה הגרמנית על אוז'יצה, בשלהי 1941. והעם — הסרבים מקריינה והקראטים מרלמטיה — עמד איתן ללא חת; ולא רק מפני שהברירה, שעמדה בפני הסרבים היתה להיות לטבח בידי האוסטאשים, והברירה שעמדה בפני הקראטים — לאבר את זהותם הלאומית ולהיהרג בהמוניהם בידי האיטלקים. המלחמה והמימשל העממי איחדו את הקומוניסטים ואת העם בגורל משותף, שלא היה דומה לו. לא בעבר ולא בעתיד. אלפי לוחמים חדשים נהרו ליחידותינו במעין גיוס כללי מרצון, שלא הוכרו עליו. באותם ימים קמה האוגדה הדלמטית התשיעית וכשהתפרקה, במהלך המיתקפה, היה זה מהיעדר הכשרה, מחוסר ניסיון, מרעב ומטיפוס, ולא מחוסר דביקות במטרה או עקב שינוי בהלך-המחשבת.

המיתקפה מצאה שתיים מהאוגדות המובחרות שלנו — הראשונה והשנייה — כשהן נעות במרכזה ובדרום-מזרחה של בוסניה, בכיוון לנקודת הזינוק שממנה תיכננו לערוך את פריצת-הדרך למונטנגרו ולבוסניה הדרומית. מיבצע הפריצה שלנו החל בחיפזון ותחת לחץ האויב. טיטו היה החלטי בעניין זה ולמעשה לא נותרה לו ברירה — אם ביקש למנוע את כיתורו של החלק הארי של כוחותיו, בתוך שטח קטן, אולם גם הפעולות הגרמניות לא התפתחו כמתוכנן; התנגדותנו, שהיתה נמרצת ביותר, הריסת הגשרים והבנישים, שבוצעה על ידינו ביסודיות מאין כמוה ויחידותינו, שהיו בעלות-ניסיון רב כל-כך, חייכו את הפיקוד הגרמני לחוש להצלת כוחותיו אשר כותרו על ידינו. מזג האוויר החורפי היקשה עלינו, אולם היקשה פי כמה על הגרמנים; הוא הגביל את השימוש במטוסים והגביר את בעיות האספקה שלהם.

ל"בורבה" היה קשר טלפוני עם הפיקוד העליון ועם טרוז'ץ, ממלא-מקומו של ראש המטה, ששיתף עימנו פעולה באורח הדוק מאוד וסיפק לנו מידע שוטף על מהלך העניינים. אולם היה זה דיידר אשר הודיע לי, ביום 30 בינואר בשעה שתיים לפנות בוקר לערך, שעלינו למהר ולפנות את המקום. פירווקו והטעתו של הדפוס על

משאית נעשו במהירות, אך באורח מסודר. למזלנו, יצאה המשאית לדרך עוד לפני עלות השחר, כשהיא מובילה גם קבוצת פועלים. אני יצאתי לדרך ברגל יחד עם השומרים וכמה מחברי המערכת. כל הכפר נתקבץ לפני הבניין בו שכן הדפוס, על מנת להיפרד מעלינו. נשים הנילו דמעה והכל גמלאו דאגה, יותר בשל יציאתנו אל הבלתי-נודע, מאשר בגלל הגורל המר המצפה להם. נפרדתי מעליהם בשם כולנו ותוספתי כמה דברי-עצה, למקרה שהגרמנים יפרצו ויגיעו עדם. אמרתי להם להימלם ולמצוא מיקלט בהרים; האוסטאשים ילכו עם הגרמנים, ואילו הגרמנים ידרפו אחרינו.

נמצאנו עדיין במישור כאשר רעש מטוסים עמום הפך את שלוות הבוקר. אולם מטרתם היתה הדרך שהובילה מפטרוביץ לאושטרלי, ואנו הגענו בשלום אל מעבה היער. כשהגענו לאושטרלי, סמוך לשעה עשר, היה הכביש מבוסה עגלות-איכרים הרוסות, פגרי סוסים וילדים קטועי-איברים, שעה שחבורות פליטים קטנות הסתופפו מסביב למדורות, לצידי הדרך. אלפי פליטים התקבצו ובאו מבניה וקורדון הרחוקות, הם עשו דרכם על פני חבל ארץ מורעב, תחת שמים שהרעיפו עליהם פצצות וכדורים, בקור וברוח. גם אנו מצאנו מיקלט ביערות, במקום בו חנה קודם לכן הפיקוד העליון, וניתנה לנו הוראה להמשיך בפנינו.

לפתע הוברר לי, שנסיגה זו של החושבים, נעדרת כל היגיון, גם אילו היתה למעמסה על הצבא. הצעתי לפיקוד העליון ולמיפקדות המקומיות — ובוודאי שלא הייתי היחיד, שהציע הצעה זו — לפזר את הפליטים בכפרים הסרביים ואחר כך, בבוא העת, להתזרים לאזורי מגוריהם, ואומנם, ככל שיחידותינו התקרמו מזרחה, דעך והלך גל הפליטים. אולם, כך לא יכולנו לנהוג בפצועים שלנו, שנעו על קביים, על גבי סוסים ועגלות, או שנתמכו בידי נשים וקשישים, או בידי חיילים בריאים. הם היו חלק מן הצבא; דאגתם היתה עלינו. אבל מספרם גדל והלך, ככל שיחידותינו הצמודות לפיקוד העליון המשיכו במלחמתם האכזרית, וכל עוד שלחו המיפקדות העורפיות את פצועיהן "למקום המבטחים" שלנו, במיפקדה — כאילו היתה מין שטח-משוחרר, דמיוני, של אחרית הימים. וכך — על אף הכל וללא אישור מאת הפיקוד העליון או של הוועד המרכזי — הוקם בית-חולים מרכזי, שהפך למעמסה נוראה על מצפוננו ועל יכולת התימרון שלנו, ומטרה מצויינת לאויב.

חברי הצוות של "בורבה" נפרדו זה מעל זה באושטרלי; היו כאלה שעשו דרכם ברגל ואילו אני נסעתי במשאית עם מכונת הדפוס, בכיוון לליבנו. התמקמנו בכפר פרילוקה, כעשרה קילומטרים מליבנו, בבית מוחרם, הנישא מעל לכביש. עוד באותו יום הרכבנו את הדפוס מחדש. יומיים לאחר מכן הגיעו העורכים שיצאו מאושטרלי ברגל, ו"בורבה" חזר להופיע.

פרילוקה היה כפר אוסטאשי, אולם נותרו בו רק אנשים חסרי-מגן. למרות זאת, הקפדנו על שמירה מעולה, שכה נטלו חלק גם חברי המערכת שלנו. האיכרים נמנעו מלהיכנס עימנו בשיחה. תשובותיהם לפניותינו אליהם הצטמצמו ל"כן" ו"לא" — "כן", שלעיתים קרובות היה פירושו "לא", ו"לא", שלעיתים קרובות היה פירושו "הן". ואף-על-פי-כן שיתפו פעולה עם ועד האזרחים, שנבחר על ידיהם

באסיפה, בנוכחותו של קומיסאר פוליטי. הוועד ביצע החלטות בהתאם ליכולת של כל בית-אב, והיה שותף נאמן בכל הקשור לאספקת מזון, דלק ותחבורה. היינו כוח כובש, שהטיל עליהם כמה חובות, אולם לא חייב אותם להזדהות עם מטרותנו. היינו בטוחים, שמישהו יודיע לאוסטאשים ולגרמנים על הימצאותנו בפריילוקה, אולם היינו גם בטוחים, שלא יפגינו אותנו בכפר אוסטאשי, ואומנם, פעם אחת הנמיכו והאיטו המטוסים הגרמנים טוס כל-יך, עד כי אין ספק, שראו אותנו רצים אל הצוקים, אולם הם עטו על הכביש ופגעו בחייל ובילד.

יום אחד יצאתי בענייני לליבנו. העיירה היתה מלאה חיילים, פליטים ופצועים, אולם שקקה גם פעילות תרבותית ופוליטית, ערב אחד ישבתי בחדר מחניק מעשן, מיוחד ומזיעה, והקשבתי לקריאת "הבור", שיר מאת גוראן קובאצ'יץ. היתה לו לשיר, השפעה מזועזעת: הוא סיפר על קורבנות, שלא מככר הועלו מקברם, בעולם דמיוני ואיום. היה זה טבעי באותם ימים, שמשורר פרטיזאני יגנה את הטבח שערכו האוסטאשים בסרבים; והיה בכך משהו נורא בסמליותו — גוראן היה קרואטי שנשחט לאחר מכן בידי צ'טניקים סרבים.

עלה בדינו להוציא לאור רק גיליון אחד של "בורבה", מכיון שהגרמנים התקדמו לעברנו מכיוון בואק, הם התקבצו בבוגווינו, כדי לחסום בפנינו את הדרך לצליחה הנהר נרטווה. ביום 15 בפברואר 1943, עם שקיעת החמה, רכבו רנקוביץ וטרויץ על סוסיהם ובאו לפריילוקה. הם סיפרו לנו, כי ביום המחרת עומד הצד שלנו לתקוף את פרוזור, שם התכנסו האיטלקים בעמדותיהם, על מנת לחסום בפנינו את המעבר על הנרטווה. רנקוביץ הוסיף ואמר, שיש להפסיק את הוצאתו של "בורבה" ולהטיל הפקידים חדשים על צוות המערכת; היה לו צורך בקומניסטים בעלי-ניסיון כדי לארגן את הפצועים. כן, לארגן את הפצועים! היו לנו יותר משולשת אלפים פצועים והיה צורך לארגנם כצבא, כדי לאפשר להם להילוות אל יחידותינו. היה עלינו גם לעבוד במחיצתם, על מנת לחזק את רוחם. הסכמנו לאפשר לדדייר לצאת מיד לדרך, אולם עד כמה שהדבר נגע לדפוס, לפועלים ולחברי המערכת, החלטנו להמשיך, כל עוד יתאפשר לנו הדבר. הגרמנים נכנעו בסטלינגראד והרוסים המשיכו בהתקדמותם. בחגורת האש, שהלכה ונתהדקה על סביבנו, יחסנו למאורעות אלה חשיבות מרובה. ומטעם זה גבר עוד יותר רוגזנו למשמע הצהרותיו המטושטשות והמרושעות של אידן, בקשר למאמצים שעושים הבריטים, לאחד את כל כוחות ההתנגדות ביוגוסלאביה. הצהרותיו של שר החוץ הבריטי נמסרו בעצם אותם רגעים בהם התכנסו הצ'טניקים בחסות הפיקוד האיטלקי, במטרה לחסלנו ואנו שותת-ידים ועל סף אפיסת כוחות נדחקנו על-ידי הגרמנים לערוץ נהר הנרטווה. שמחנו על הידיעות שהופיעו ב"ניו-יורק טיימס" על מאבקנו, שעם כל היוזן קלושות, חשפו לפחות את שיתוף-הפעולה בין דרז'ה לבין הפולשים. כשסוף סוף מסר ה"בי.בי.סי. דיווח מלא על מאבק הגבורה של הפרטיזאנים, הערתי באירוניה מרה, "הם סבורים, שעכשיו עומדים הגרמנים לכלותנו, ולכן הם שרים רקוויאם לזברנו".

ב-17 בפברואר, וגם הפעם עם לילה, נסעתי במשאית שלנו יחד עם מכונת הדפוס, לפרוזור. בחשכה הנוראה, בסמוך לקופרשקו פולי, החליקה המשאית לתוך תעלה.

חיילים צצו והגיחו מהשימון עטוי הכפור, ועימם צצה גם אי-הוודאות: פרוזור לא נפלה יום קודם לכן, כמתוכנן, ולכן אמורה ההתקפה לחזור על עצמה באותו לילה, על פנינו חלפו דמויות שותקות, עטויות קדרות. היו אלה הפצועים, חולי הטיפוס והפליטים, כשסיפרתי להם שאנו מ"בורבה" ואני חבר הפיקוד העליון, נעצרו, התבוננו במשאית, נשפו כידיהם הקפואות וכרכו את אוזניהם בצעיפי-הצוואר שלהם. לבסוף חילצנו את המשאית מן התעלה, כשאנו מרימים אותה כידינו, ללא מכשירים.

כשהגעתי לשציט, בקור העז שלפני עלות השחר, מצאתי את טיטו ומטהו דרוכים ונרגשים. פרוזור נפלה, יום קודם לכן הפגינו האיטלקים את המינור שבו שכן המטה. רק פגז אחד, עקר, פגע במטרה: משקלו בלכד שבר קיר והוא נשאר מונח בחצר, כאבן שאין לה הופכין. טיטו היה סבור, שאין סכנה להתפוצצות; אני חלקתי עליה, "זה פגז גדול, אם יתפוצץ, יקבור אותך מתחת למיקלט".

בל אחד וסיפוריו שלו על הקרב בפרוזור, אותה עת שמענו, שהרוסים מציעים תנאי כניעה לגרמנים, שכותרו בכמה וכמה ערים, וכשמיאנו הגרמנים מלקבלם, חוסלו. הצענו אותם תנאים לאיטלקים, אולם במקום להשיב לנו תשובה בשעת הצהריים, כמותנה — פתחו באש על עמדותינו. אותו ערב — 16 בפברואר — נהדפה התקפתנו אלפי פצועים, שלא יכולנו להגן עליהם כראוי, דינו בצעדים איטיים, במאמץ להתרחק מהאוגדות הגרמניות המתקדמות. צבאנו לא היה מסוגל לאבטח את מעבר הפצועים על נהר נרטווה. טיטו ציווה לכבוש את פרוזור בכל מחיר. בערב יום המחרת, 17 בפברואר, סחב ומשך סבה קובצ'ביץ תותח בודד לעמדת-ירי והשמיד בונקר איטלקי ממרחק של כ-200 מטר. הצבא זרם בעד לפירצה שנוצרה. גליגו מנדיץ הטיל כמה קורות-עץ על חוטי התיל שבעבר השני, העביר עליהם קבוצת אנשים, ופינה דרך למעבר. האיטלקים, שבעיירה הקטנה, נכנעו, ואנו השתלטנו על הביצורים שמחוץ לעיירה. כל החיילים האיטלקים — הפלוגה השלישית בגדוד 259 של אוגדת מרג' — הוצאו להורג. הוצאנו אל הפועל את התנאים, שנדחו על ידיהם, ונתנו פורקן לחמתנו. רק בנהגים לא פגענו — בדי שיעזרו לנו בהובלת התחמושת והפצועים. גוויות רבות נזרקו לנהר רמה, כמה מן הגוויות גלכדו בין גורי-העץ. הייתי שותף לשמחת הנקם של קצינינו, למחשבה כיצד עומדים הקצינים האיטלקים על הגשרים ועל גדות הנהר מוסט ונחרדים למראה הנהר נרטווה, ההולך ונחסם בגוויות חייליהם. השלל היה עצום ורב — משאיות מלאות תחמושת, הפרטיזאנים שמחו כילדים, על שעכשיו יכולים הם לירות כאוות נפשם ומבלי לחסוך. לכדנו גם כמה מרגמות; וברנקו אוברדוביץ, קצין מלוכני לשעבר ולאחר מכן קצין-תותחנים, "התלבש" בשמחה על המרגמות, ובכושר האילתור הנפלא שלו היפנה אותן נגד הגרמנים.

אנו, חברי הוועד המרכזי, נמצאנו בצוותא, אלא אם כן נשלח מי מאיתנו לביצוע משימה, שבדרך כלל היתה קשורה בפצועים. היה זה הזמן האחד והיחיד, במהלכה של המלחמה כולה, שטיטו לא התגלח מדי יום. עם בוקר היה מתגלח בעצמו, ואילו הספר הפלוגתי היה מגלח את שאר החברים, פעמיים בשבוע. כל שעות היום הגו מטוסי האויב מעל לראשינו. כל שעות הלילה באו ויצאו בלדרים, נושאי שדרים. כשאנו מכורבלים בבד-אוהלים, ישנו על הקרקע, ליד מדורות קטנות — או על גבי סלעים, שהפיקו חום מן השמש: השארנו מאחורינו את הרוחות ואת הבפור שעל ההרים, וירדנו אל העמקים, במזג-אוויר ים-תיכוני, נעים ונוח.

הפקודות שטיטו נתן העידו על עצבנות ואפילו על פזיזות. שעה שנהג בביטחה, כל אימת שהחליט על הכסיסים, שבאופיים היו מדיניים יותר מאשר צבאיים, הרי שכמפקד היה מגיב בקוצר-רוח על שינויים, אשר במלחמה אין מנוס מהם. והתוצאה היתה, שלעיתים קרובות היה משנה את הפקודות שנתן. מטבעו היה בעל מזג סוער ובעל תחושת-טכנה מפותחת להפליא; הוא ניחן באינטליגנציה חדה ומהירה, אך נעדר היה אותה הינתקות-אישית, הדרושה בקרב, לעיתים קרובות היה מזויז יחידות גדולות כדי להגן על עצמו ועל מטהו. תחילה הדגיש הפיקוד העליון בהיעדרו של אדסו יובגוביק, אשר הערותיו והצעות-הנגד שלו עוררו, לפחות, את טיטו למחשבה נוספת. ברם, לא חלף זמן רב והמפקדים למדו כיצד להסתדר גם עם חולשה זו, בכך שהתאימו את הפקודות לנסיבות, או על ידי הצגת עובדות חדשות, במטרה להשפיע על טיטו לשנות את החלטותיו. כמפקד לא היה טיטו קטנוני וגם לא דיכא יוזמות של פיקודיו, ולכן נתקבלו החלטות ללא בעיות רציניות.

קשיינו הנוראים גדלו כפל כפליים עם נצחונותינו — אם ניתן להתבטא כך. הדבר נבע ממספרם הרב של פצועינו ובקושי שבהזותם ממקום אחד למשנהו. בעצמם לא היו מסוגלים לנוע, ובידינו לא היו כל אמצעי תובלה להסיעם עם יחידותינו. מצב זה חייב התכנסות חוזרת ונשנית של יחידותינו, דבר שנתן בידי האויב זמן והזדמנות לתקוף. בגלל אופייה המיוחד של המלחמה שנכפתה עלינו — מלחמת טבח ושחיטה — לא העזנו אפילו לחשוב על הפקדתם לחסדי האויב. וכך אירע, שתנאי המלחמה עצמם, הם אשר הכתיבו לנו גקיטת צעדים חפוזים. כאשר הגיע שדר, באלחוט, שהמיתקפה הגרמנית בקרואטיה נסתיימה בכישלון, נתן טיטו פקודה, ביום 28 בפברואר, להחזיר את הפצועים לקרואטיה; אחר חזר וביטל אותה פקודה כשהגיע אליו דיווח רדיו, שקווי הקשר לעורף שלנו נמצאים בידי הגרמנים. התעורר רגע של אי-ודאות: ממלא-מקום ראש המטה הכללי, טרזויץ, סיפר לפצועים, ביום 5 במרץ, כי יש בדעתנו לעלות על בוסניה המזרחית ולא על מונסנגרו וסרביה הדרומית, אף-על-פי שבשעה מאוחרת יותר באותו יום, נתקבלה החלטה לחצות בכוח את הנרטווה ולהתקדם בהתאם לתוכנית המקורית.

טיטו הוא אשר הגה את הרעיון לבבוש את קוניץ, ובכך לאפשר לפצועים לסגת לחבל התררי והבלתי-ניתן לגישה, במקום לחצות את המידרונים הסלעיים, המתנשאים מולנו. איש לא חשש שמא תחזיק קוניץ מעמד, מאחר שהיתה בידי האיטלקים ואנו תכננו לתקוף בכוחות מוגברים.

2

עם נפילתה של פרווור נפתחה הדרך אל נהר נרטווה, שעל גדותיו התחפרו האיטלקים והצ'טניקים. לאחר שכבשו את דרויצה הגיעו גם יחידותיו של דפצ'ביץ לנרטווה, ב-16 בפברואר, יום לפני נפילתה של פרווור. לא היה ספק בליבנו, שעוד נכזבו לנו קרבות קשים, על אף העובדה, שהדרך לעבר הרצגובינה ומונטנגרו נדמתה בטוחה.

תחילה ניסיתי להישאר בפרוור, אולם העיירה הקטנה הופגזה ללא הפוגה, במשך כל שעות היום, ולכן הצטרפתי אל טיטו ואל הפיקוד העליון. למשאית עם מכונת הדפוס ניתנה הוראה להתקדם — ככל שיאפשר זאת הכביש, חנינו בגרצ'ניצה, שהיתה בטוחה רק בשעות הלילה, כשנפסקו ההפצצות מן האוויר. עם שחר הסתתרונו בנקיקים — אותם בקיעים זעירים שהאיזור מלא אותם. על מנת לא להתבלט, התפלגו חברי הוועד המרכזי והפיקוד העליון משאר אנשי המגנזון, הצטופפנו בגאיות צרים, בשטח שאורכו כשלושים קילומטר. כל אימת שמזג-האוויר התיר זאת, הגיחו והפציצו אותנו באשכולות פגזים, שקיעקעו את הקרקע בהתפוצצויותיהם.

אנשי הוועד הפועל של אבנו"י נמצאו עימנו, ובמהלך הקרבות צורף גם נאזור אלינו, אולם לנאזור לא היתה סבלנות לאזרחים — או, כפי שכינה אותם הוא: "פוליטיקאים". אף-על-פי שקיבל מזון מיוחד ובבמויות ניכרות, התלונן שהוא גווע ברעב. "אתמול", אמר, "אכלתי תרנגולת וכולם קינאו בי! מזה תדנגולת אחת?" וכך סופח ארעית לפיקוד העליון, בוקר אחד, כשהכל התכוננו לנוע, התעקש להישאר בדירתו של נזיר, בסמוך לכנסייה: "ויטוס הקדוש יגן עלי ועל הנזיר", אמר. "הכנסייה נושאת את שמו של ויטוס הקדוש", ואומנם שם נשאר. לויטוס הקדוש לא היה קשה להגן על השניים, מאחר שכאן, על הכביש וסמוך למטרה בולטת, לא נמצא מישהו אחר, שניתן להגן עליו. אולם נאזור היה אמיץ-לב מאין כמוהו; כל-כך אמיץ היה, עד שכאשר התבוננתי כיצד הוא מתנהג בזמן התקפה מן האוויר, בדברנו חזרה ממונטנגרו, חלפה מחשבה במוחי, שייתכן כי באמת איננו מודע לסכנות.

צורך לעשות משהו, והכעס נדחק הצידה. לבסוף, ובנסיבות שנוצרו, אמר טיטו, "ואולי יעלה בידינו להפוך את הריסת הגשר לתכסיס מלחמתי". מאוחר יותר, תיאר טיטו את השתלשלות המאורעות האלה בכתב ובשנת 1944 נתתי אישור לבך במוסקבה, כאשר נתבקשתי על ידי הרוסים לכתוב מאמר על טיטו כמפקד, ולא יכולתי לחשוב על משהו מתאים יותר. על אותו "תכסיס" גמרו את ההלל בסרט הקולנוע "נרטווה"; אף-על-פי שמאז כינו כמה מומחים צבאיים יוגוסלאבים את הפיצוץ כ"מישגה" והיו רבים, שסברו בך כבר אז, אינני סבור, שהגרמנים הולכו שולל על ידינו, מכיון שלא נותרה בפנינו דרך אחרת לנסיגה. הסרט "נרטווה" יכול היה להיות יותר דרמאטי ויותר משכנע, אילו הראה את חולשותיו וספקותיו האנושיים של טיטו, במקום להציג מפקד עליון כל יכול, שלעולם אינו שוגה.

ברם, היה זה טיטו, שבאותו מצב סבוך ומסוכן, העלה הצעה לביצוע תרגיל מסוכן אך מזהיר: תחילה לרתק את האוגדה הגרמנית 717, שעלתה על פצועינו, ואחר לבצע את הפריצה על הנרטווה — דרך שורות הצ'טניקים, מאחר שהאיטלקים כבר נחלו מפלה. טיטו קיבל החלטות קשות אלו בהתייעצות עם הוועד המרכזי. הישיבה היתה קצרה, מכיון שהכל היה ברור; איש לא התנגד לשום דבר ויוזמתו של טיטו שלטה בכיפה.

יחידותינו נקראו לחזור בחופזה, אף-על-פי שכבר נמצאו בביקעת הנרטווה, מוכנות לחצות את הנהר ולסגת. החטיבה המונטנגרית הרביעית היתה הראשונה שהגיעה לאיזור הקרב, בקרב שהתנהל ביום 2 במרץ נגד הגרמנים בויליצ'יה גובנו, עצרה החטיבה בעד התקדמותם לעבר פצועינו. זמן קצר לאחר מכן הגיעו גם יתר החטיבות, והחל קרב שנמשך שלושה ימים. באותו קרב היתה ידינו על העליונה בקניית-התותח, שעמדו לרשותנו תודות לכישרון האילתור הפרטיזאני וכישרונו של ברנקו אוברדוביץ, ריתקנו את אוגדה 717 ויחידות-עוזר של האוסטאשים, כך שאוגדה 639 — המכונה "אוגדת השדים", שאנשיה קרואטים הנתונים לפיקוד גרמני — היתה חייבת לבוא לעזרתם. יחידות הסיור שלנו דיווחו, כי בנסיגתם להימלט על נפשם טיפסו הגרמנים למשאיות בהמולה ובהלה — וכך גרם אותם קרב לשינוי מהותי בהלך מחשבתנו: פחדנו המיסטי מפני הצבא הגרמני נעלם והיה כלא היה.

ב-2 במרץ, ביום בו הכניעו המונטנגרים את הגרמנים בויליצ'יה גובנו, החלטנו לקבור את מכונת הדפוס שלנו. בחרנו בנקודה, שנמצאה לא הרחק מטחנת הקמח שעל הגדה השמאלית של נהר רמה, שם עשה טיטו את הלילה. היה ברור לנו, שלא יעלה בידינו לעבור את קוניץ בכביש, ובגלל משקלה, לא נוכל להעביר את מכונת הדפוס מחוץ לתוואי הכביש. לאחר מכן סיפר מישוה לגרמנים היכן קבור הדפוס, והם השמידו אותו.

פיאדה גם הוא מצא לעצמו מקום בסמוך למחנה — מערה חצובה באבן חולית, מוגנת מפני אש מיקלעיט. הוא נתיישב לו שם עם שקיו המלאים טפסים, עיתונים, מכוונת-כתיבה, צלחות, מזון, בגדים וחפצים מהפצים שונים, אשר כאסיר לשעבר, כינס אותם מתוך הרגל של שנים ארוכות בכלא. עכשיו חייב היה גם

כל השטח, ממוצא הנהר רמה ועד קוניץ, נוקה על ידינו עד יום 20 בפברואר 1943; עורפה של קוניץ — כלומר, הגישה מצד סרייבו — נכבש בידי החטיבה הפרוליטארית הראשונה, שהשתלטה על איבאן סדלו. יחידות של האוגדה השלישית הוקצו לכיבוש קוניץ, אולם מפקדה של החטיבה הפרוליטארית הראשונה, דנילו לקיץ — לוחם מנוסה ממלחמת האזרחים בספרד, אמיץ-לב ובעל יוזמה — תקף את קוניץ עם שני גדודיו. היה ברור, שלקיץ לא צפה להתקפה גרמנית מסרייבו, וכל אחד נהנה לנחול ניצחון קל על האיטלקים. ההתקפה התכצעה בליל 19-20 בפברואר וחלקה של העיר נכבש, אולם האיטלקים החזיקו מעמד בעקשנות. ביום המחרת, 21 בפברואר, חזרה יחידה גרמנית של אוגדה 717 מסרייבו, וכבשה את איבאן סדלו בעזרת טנקים ומטוסים. לאחר מכן התקדמה לעבר קוניץ.

אין ספק, שהפעם הגזים לקיץ במקצת, ביוזמה שנקט, וטיטו זעם כששמע על התקדמות הגרמנים. מאידך גיסא, אין להניח שהיה עולה בידינו של לקיץ לעצור בעד התקדמות הגרמנים זמן רב, כשלרשותו עומדים רק שני גדודי-עוזר, גם אילו לא מיהר לעלות על קוניץ, רוגזו של טיטו היה רגעי בלבד. מאחר שהגרמנים לא נכנסו לקוניץ במספר רב, ומאחר שהחטיבה החמישית של סבה קובצ'ביץ ויחידות אחרות היו בדרך לעיר, נותר עדיין סיכוי לנפילתה של קוניץ, נוסף לכך, היתה לנו סיבה אחרת לשמוח: כיבוש יבלניקה, ביום 22 בפברואר, והשמדתו של גדוד איטלקי שלם בידי החטיבה הרביעית. דרכי הגישה שלנו לנהר נרטווה הורחבו עתה, וכביש פרזור-רמה-יבלניקה שוחרר אף הוא. המפקד האיטלקי, שנפל בשבי, התנהג בגאווה והודה בפנינו, שנלחם בספרד לצידו של פרנקו. "הספרדים" שלנו לא יכלו לסלות לו על כך ולכן ניתנה פקודה לבלדרים שלנו להוציאו להורג, אף-על-פי שביקש למות מידי אחד המתנדבים שלנו למען הרפובליקה הספרדית. שאר האיטלקים פשוט גויסו על ידינו להובלת הפצועים או סופחו ליחידות האספקה. כך גם נהגנו באיטלקים שנפלו לידינו בביצורים האחרים. וכך קם בקרב הפרטיזאנים מעמד נחות, מורכב מאיטלקים, שלבושם ומוזנם עלוב, אף-על-פי שהם עשו את כל העבודה הקשה.

הקרב על קוניץ התקדם בהצלחה וטיטו, שהיה בטוח בנצחוננו, ציווה להרוס את הגשר שעל היבלאניצה. משימה זו בוצעה ביום 28 בפברואר או ביום 1 במרץ 1943. ולדימיר סמירנוב, שהיה ממונה על פיצוץ הגשר, שם לב, שטיטו עיכב את ההתקפה על קוניץ כדי לאפשר לו לבצע את הפקודה להריסת הגשר. לפני שפוצץ הגשר הועברה החטיבה הפרוליטארית השנייה, שכבשה את ראש הגשר, מהגדה השמאלית אל הגדה הימנית של הנהר.

אולם הגרמנים בקוניץ קיבלו תגבורות — בין השאר, גם מן הצ'טניקים — ובד בבד איימו הגרמנים, מגורני וואקוף, לנתק את הפצועים, עמדו לרשותנו כל התנאים הדרושים לפריצה קדימה, ואף-על-פי-כן היה עלינו לדחותה. ה"מישגה" של לקיץ טפח וקיבל עכשיו מימדים גורליים. טיטו איבד את עשתונותו מרוב כעס. היה ברור, מעל לכל ספק, שהפצועים לא יוכלו לעבור, גם אילו נכבשה קוניץ. טיטו זעם גם על שגשר יבלניקה וגשרים אחרים הושמדו בטרם עת. אולם היה

אותה עת עצמה אישרה הממשלה המלוכנית את שיתוף הפעולה עם כוחותיו של פאבליץ והקצינים הצ'טניקים אסרו על ההאזנה ל"בי.בי.סי". מאחר שמסר דיווחים על מלחמת הפרטיזאנים. מה נותר בליבו של הצ'טניק הרגיל מן הלאומנות, מן האורתודוקסיות הסרבית ומן הברית עם בריטניה הגדולה? ומן הצד השני — טיטו והנהגה הקומוניסטית, המאוחדת במטרה אחת ויחידה, נמצאו בעיצומו של קרב, עם צבא העוסק תדיר במיבצעים צבאיים רביי-משמעות. התעמולה הגרמנית — בעלונים הנזרקים לעיתים קרובות ממטוסים — היתה בלתי קריאה ובלתי אפקטיבית; נושאייה היו הנצחונות הגרמניים הגדולים ומתן חנינה לעריקים. אולם התעמולה של הצ'טניקים היתה עוד גרועה ממנה לאין ערוך: המלך, סיפורי-מעשיות, סיפורי-עם והשמטות או סילוף עובדות, גם אנחנו, הקומוניסטים, השתמשנו בסיפורי-עם ובאגדות, אולם לא במיושנות ומהוהות כאלה! חיברנו שירים חדשים על הפרטיזאנים, בסגנון המסורתי, והדגשנו את הקשר שלנו למאבק עתי-היומין של עמנו שוחר החופש. באשר לעובדות — לעיתים הגזמנו ולעיתים עברנו על עניינים מסויימים בשתיקה, אך תמיד מנקודת השקפתנו ולמען מטרתנו.

המפקדים הצ'טניקים — וביחוד נציגו של דרווה, זכארי אוסטויץ, אשר נחת יחד עם הקפיטן הדסון באיזור שלי, במונטנגרו, בשנת 1941 — נתנו ליחידותיהם פקודות חותכות: "שבויים יוצאו להורג לאחר חקירה קצרה". אולם המלחמה לא זימנה להם הזדמנויות רבות לכך — לא משום שמדיניות זו דירבנה אותנו להתנגדות פרטיזאנית גואשת, אלא פשוט משום שהפרטיזאנים נמצאו בקו עלייה, ואף-על-פי-כן היו המנהיגים הצ'טניקים משוכנעים, בגלל פחדם המיסטי העמוק מפני הכוח הגרמני, שלא נוכל להחזיק מעמד, וכי התפקיד להגחית עלינו את המכה האחרונה, יועד להם.

אנו, שלא במוחם, דירבנו מיד את אנשינו לשחרר את השבויים הצ'טניקים — חוץ מאשר הקצינים, כמובן, שרק מעטים מהם נפלו בשבי. וכך חזרו מאות שבויים לעורף הצ'טניקי, כשבפיהם הלל על יחסם של הפרטיזאנים. בדרכי לבילאניקה, שם הייתי צריך לפקח על העברת הפצועים, נפגשתי בצ'טניק מלווה בידי אחד מאנשינו.

"לאן אתה לוקח אותו?" שאלתי את החייל.

"זה אחי", השיב החייל, "אני הולך לחסל אותו בעמק. הסבל שלנו לא נגע לליבו. הוא בגד בנו". החייל היה מונטנגרי, כפי שיכולתי לנחש ממיבטאו. כנראה, שהיכירני וביקש לשטוח את ריגשותיו בפני בן-מולדתו.

"האם אינך מכיר את המדיניות שלנו לגבי שבויים צ'טניקים?"

"אני מכיר, אבל זה אחי ויש לי זכות לשפוט אותו".

הוריתי לו לקחת את אחיו עימו ליחידתו. הוא הסכים מיד, אף-על-פי שאין ספק, שהיה הורגו, אילו דיברתי אחרת — בניגוד לרצוני אך בהתאם לפראזיולוגיה שלי. אותו קרב גואש וגורלי גילה לעולם את שיתוף הפעולה ששרר בין הצבא המלוכני

* "יומן" מאת ולדימיר דייר (בלגראד 1946) עמ' 141.

הוא להיפטר מכל הפך, שלא יכול היה לקחת עימו בנרתיקי-האוכף או בתרמיל. לא היה זה מן הדברים הקלים לפיאדה להפקיר הפך כלשהו, ולכן באתי לעזרתו והחלטתי במקומו, לוותר ולהפקיר, תוך בדיחות הדעת, פריט אחר פריט. לבסוף נותרו לו פחות פריטים מכפי שהיה יכול לקחת עימו, והחל התהליך ההפוך של הצלת פריטים, בהתאם לסדר חשיבותם. מכל מקום, לא יכול היה לנטוש את דרינקו, מזכירתו הקטנה והחמודה, כמה ימים לאחר מכן, בעת הפריצה, עברה לצד הגרמני. הדבר לא הוברר במאת האחוזים, לפחות לא באותה עת, אם דרינקו נשתלה על ידי האויב.

בשעת ערב מאוחרת של יום 4 במרץ, הסיע טיטו את דנקוביץ ואותי במבונת, לבקר באיזור הקרבות. נסענו לאט, בכביש המתפתל והצר חלפנו על פני מכוניות ריקות ומשאיות טעונות תחמושת. בשעה תשע לערך הגענו לרמת גורני ואקוף, בינות למדורות חיילים ורעם תותחים. עברנו בין החיילים, שסעדו את ליבם מסביב למדורות, הם היכירו אותנו והצדיעו לנו ברצינות גינוחה, המפקדים, לעומתם, היו רשמיים יותר, נוקשם וישירים בדיווחיהם. הסביבה הסמוכה לאיזור הקרב היתה כפי שתיארתי בדמיוני, מקריאת רומאנים ומתמונות שראיתי. בהתחשב בעובדה, שהגרמנים רותקו למקומם, הרי שניצחנו בקרב ופצועינו היו יכולים להיסוג בביטחה, רק היחידות הקידמיות, חיל-המגן שבעורף והתותחנים, טרם סיימו את משימתם.

ביום המחרת הורה טיטו על הפריצה לגרטוזה, דרך יחידות הצ'טניקים. הפריצה התבצעה בליל 6-7 במרץ 1943, בכוחות קטנים להפליא — עם שלושה גדודים, מתוך כל אחת משתי חטיבותינו. תחילה פוצצו החבלנים והתותחנים שלנו את שלד הגשר ההרוס, שעל היבלאניקה, וכשהם סובלים אכידות הניסו את הצ'טניקים מתוך ביצוריהם. החדירה העמיקה והתרחבה במהירות, ביום 7 במרץ הוקם מעבר-יע, על פיגומי הגשר, ובליל 8-9 במרץ החלה העברת הפצועים.

אף-על-פי שלא ציפינו למוראל גבוה בקרב הצ'טניקים, בכל זאת הופתענו מאי-הסדר והיעדר רוח לחימה בשורותיהם; רק קבוצות קטנות של קצינים ואנשי הג'נדרמריה גילו תעוזה, עד לאותו יום נחשב קרב זה כגדול הקרבות שהתנהלו בינינו לבין הצ'טניקים. בהמשך המלחמה הגענו עימם להתנגשויות גדולות וחריפות יותר. הצ'טניקים נפלו קורבן גם לניגודים טפשיים וחסרי-תוחלת בשטח הצבאי: בהיעדר מיסד פוליטי, אשר בלעדיו לא ניתן לקיים צבא ראוי לשמו במלחמת אזרחים, הכריזו על גיוס כללי, כשהם סומכים על "חוקיות" הדבר, אולם דעתם של סרבים רבים היתה, שאין עוד תוקף לחוקים כל שהם. יתרה מזו: מנהיגים מסויימים החלו חותרים תחת חוקים אלה, בקרב גרטוזה בלבד טבחו הסרבים למעלה מאלף מוסלמים חסרי-מגן באיזור פלבליה. היו בין הצ'טניקים כמה וכמה מפקדים מוכשרים, אולם לא היתה להם לא מנהיגות צבאית ולא מנהיגות מדינית. בלונדון התערער מעמדה של ממשלתם במריבות שבין הסרבים לקרואטים, ואילו בבית החליט שר המלחמה והמפקד העליון של אותה ממשלה, דרווה מיכאילוביץ, שלא להשתתף בקרב גרטוזה ולהחזיק את אנשיו בליפובו שליד קולשיץ, לבל יפגעו, חלילה, לא מידי הגרמנים ולא מידי הפרטיזאנים.

לבין כוחות הכיבוש. לצורך זה שיגר טיטו מברק ליוגוסלאביה החופשית. תחנת הרדיו שלנו, שהיתה בפיקוח סובייטי, שגם שנים-עשר אלף צ'טניקים נלחמים לצידם של הגרמנים והאיטלקים נגד הצבא לשחרור לאומי. לאחר שקרא את המברק בפנינו, אמרתי, "אני סבור, שיש קרוב לעשרים אלף".

"גם אני סבור כמוד", אמר טיטו בחיוך, "אולם לא כל-כך נעים להודות שהצליחו לגייס מספר רב בזה של אנשים".

ייתכן, כי גם אני העליתי חיוך, כשהסכמתי עם טיטו.

כששמע צ'רצ'יל על מלחמותינו נגד הפולשים ועל מפלתם של הצ'טניקים (המשלחת הבריטית בראשותו של קולול ס. ו. ביילי בילתה עם דרז'ה), החליט לשגר משלחת צבאית משלו אל הפרטיזאנים היוגוסלאבים. בשעת הפריצה לא ידענו על כך, אולם לא הופתענו כשהגיעה הידיעה לאוזנינו, מיד לאחריה. במלחמה, רק למנצחים הזכות לקוות.

3

כתריסר גרמנים נפלו בשבי בקרבות בגורני ואקוף, ביניהם קצין בכיר בשם שטיקר, קצין קומה, בעל חזות מכובדת. בשיחה, בה השתתפו וולביט, רנקוביץ, טיטו ואנוכי, הוחלט לשגר מכתב לגרמנים באמצעות השבוי, המאיר שטיקר, ולהציע את החלפת השבויים הגרמנים בחברינו השבויים, בהתחשב בעובדה, שהגרמנים כבר הסכימו להסדר דומה בשנת 1942. טיטו הוא אשר פיתח את הרעיון — או, מה שנכון יותר, חיפש מיד דרכים לביצועו. הוא כינס את חברי הוועד המרכזי — רנקוביץ, פיאדה ואותי — בטחנת הקמח, שעל גדת הנהר רמה, והעלה את ההצעה שהטיפול בפצועים ובשבויים ייעשה בהתאם לאמנות הבינלאומיות, ולדרוש במפגיע לשגר מכתב לגרמנים באמצעות המאיר שטיקר ובו הצעה, בנוסף להחלפת השבויים, שהגרמנים יכירו בנו כ"כוח לוחם". קודם לכן הוסבר לנו בפרוטרוט על ידי וולטקו וולביט, שהיה משפטן טוב, מהן ההשלכות הנובעות מהכרתנו כ"כוח לוחם". מכתב-הלווי להצעות נשא את חותמת הפיקוד העליון, ואת חתימתו של טרוזיץ, ולא של טיטו. ברם, ברור היה לגרמנים, כי ההצעה באה בידיעתו ובאישורו של הפיקוד העליון: הם ידעו, שתנועתנו מגובשת במרכז מפלגתי אחד. הנחנו, שלא בנקל יעתרו הגרמנים להצעותינו, ולכן ניסחנו אותה בצורה המותירה פתח למשא ומתן. פגישת הוועד המרכזי התקיימה ביום שלאחר תבוסת הצ'טניקים על הגרטוה, וביום בו גפרצה דרך למעבר על גב ההר פרנזי. אולם לא היה בכך כדי לשים קץ לקשיינו. מה יקרה אם הגרמנים יתקפנו לאחר הפריצה וירתקו את כוחותינו המאבטחים את המעבר לפצועינו? מספר פצועינו, בבית החולים המרכזי בלבד, עלה כבר לארבעת אלפים, וקדחת הטיפוס פגעה קשה בכמה מיחידותינו — וזאת על אף הטיפול המסור של חיל הרפואה שלנו: האזורים בהם עברנו היו נגועים וכן גם הבתים שבהם גרנו וקרחות-היער שם חנינו. מה יהא גורל תוכניתנו המקורית, להתכנס בסרביה הדרומית? אנו עלולים להתפורר עוד בטרם נתחיל בביצוע התוכנית. בנוסף לכל אלה היוו הצ'טניקים בעיה עבורנו — יותר פוליסית מאשר

צבאית. מה יהיה אם כוחות של בנות הברית ינחתו ויגיעו לאזורים צ'טניקים גדולים, ורוב הצ'טניקים יצטרפו אליהם? גם אם לא תהיה נחיתה, מסוגלים יהיו הצ'טניקים להחזיק מעמד זמן רב, כשהם עושים יד אחת עם כוחות הכיבוש — אולי עד לסוף המלחמה — ואז יקבלו את תמיכת הבריטים וכן גם את תמיכת הצבא המלוכני.

להפתעתנו קיבלנו את תשובת הגרמנים תוך שניים או שלושה ימים: ההודעה, שבאפשרותנו לשגר מיד את נציגינו למשא ומתן, היתה חתומה בידי קצין ומוחתמת בחותם הנשר הגרמני. ביום בו הגיעה התשובה הגרמנית — יום 9 במרץ 1943 — קיימנו עוד ישיבה, בה גטלו חלק רק טיטו, רנקוביץ ואני. מטרת הישיבה היתה למנות את אנשי המשלחת ולגבש את הטקטיקה שלנו במשא ומתן על ההצעה ההיפוטטית הגרמנית. טיטו ראה את העניין כעדין וחשוב עד מאוד, ולכן הציע לצרף אותי למשלחת, כחבר הפוליטבירו, איש לא עורר כל התנגדות וגם אני לא ערערתי על ההצעה. הגרמנית שלי היתה מספקת להבנת שיחה, ויכולתי "להסדר" איתה. פחות או יותר, בסופו של דבר, לא היה בכונותינו לשוחח על גתה וקאנט. טיטו היה סבור, שיש לשגר גם מפקד בכיר, קוצ'ה פופוביץ קיבל את המינוי; ידיעתו בגרמנית היתה טובה למדי. השתתפותו של ולאסקו ולביט במשלחת היתה מובטחת; הוא גילה תבונה רבה, בדרך שבה טיפל בחילופי השבויים עם הגרמנים בליכנו, ושליטתו בשפה הגרמנית היתה טובה כל-כך — הוא למד גרמנית בווינה — עד שהגרמנים חשכוהו לזויבאי.

את הטקטיקה לפיה יש לנהוג בעת המשא ומתן ניתן היה לתכנן רק בקווים כלליים, ביחוד מאחר שטיטו לא אהב לטפל במצבים או בתכסיסים היפוטטיים. הגרמנים לא צריכים היו לדעת שמטרתנו העיקרית היא לחזור לסרביה, או שיש בדעתנו לכבוש את מונטנגרו הצפונית, את סנג'אק וחלקים מקוסובו וסרביה הדרומית. היינו מודעים לרגישות הגרמנית כלפי סרביה, המהווה איזור מרכזי בבלקאנים, בעל אוכלוסייה אנטי-גרמנית מובהקת ובעלת תחושת זהות לאומית עמוקה. אולם היה עלינו להציע להם משהו משכנע: סנג'אק היה האיזור המתקבל ביותר על הדעת, מכיוון שהיה העני והמפגור מכולם, ואילו הצ'טניקים היו אויבנו, אשר גם הגרמנים פיקפקו בנאמנותם — אף-על-פי שמוזת זמן רב לא גלחנו אלה באלה. להיפך: הם שיתפו פעולה, כפי שאירע בקרב נרטווה. בקיצור, היה עלינו לציין בפני הגרמנים, שסנג'אק הוא שיהיה האיזור שלנו בעתיד, וכי הצ'טניקים יהיו אויבנו העיקריים. יש להימנע מלהעלות את בעיית מצבנו בכל הקשור לאיטלקים, אולם, אם נגיע לידי עימות, יהיה צורך להגדיר את העניין בצורה ברורה וחזקת: כל עוד מספקים האיטלקים נשק לצ'טניקים ומשתפים פעולה עימם, אין להוציא מכלל אפשרות התנגשויות מזוינות נגדם. לא נאמרה מילה לגבי הפסקת הקרבות בין הגרמנים לביגינו, אולם דבר זה גם הוא היה מובן, את השקפותיו ותגובותיו של טיטו ניתן לסכם כך: שעה שאנו הולכים ומתרחבים, הולכים ומתעצמים, ילכו הגרמנים ויחלשו ואז נראה כיצד יתפתחו העניינים. הדבר לא נוסח כך, בבירור, אולם כזו היתה המסקנה המתבקשת, בחלקה מן המצב ובחלקה מהלך מחשבתו של

טיטו — ברורה דיה והכל נתגבש כראוי בתודעתי. לא אתן פומבי לתמצית המשא ומתן עם הגרמנים, אם טרם הובא לידיעת הציבור הרחב בחו"ל. זאת ועוד: גם כמה היסטוריונים יוגוסלאבים — ביניהם ולדימיר דזיר (בשנת 1967) — ניסו לחקור את מהלכו ותוכנו של אותו משא ומתן. השתיקה היוגוסלאבית הרשמית רק הגבירה את גל השמועות. ביום אין עוד טעם לאותה שתיקה, אלא אם כן מבקשים לשמור על תדמיתם המקודשת של מנהיגי המהפכה היוגוסלאבית. כאילו אין די בכך, שחוללו מהפכה אמיתית, הלכה למעשה.

הסכמנו בינינו על מהלך המשא ומתן, אף-על-פי שטיטו היה הפחות ספקן מכולנו. עוררתי את השאלה "מה יגידו הרוסים?"

טיטו השיב כמעט בזעם — על הרוסים, לא עלי — "גם הם חושבים, ראשית כל על עצמם ועל צבאם!"

היתה זו הפעם הראשונה, שחבר הפוליטבירו — והיה זה טיטו בכבודו ובעצמו — מביע, בלהט כזה, דעה החולקת על הסובייטים: לא במישור האידיאולוגי, אלא מניסיון החיים עצמם. שמחתי מאוד על תגובתו של טיטו: כך, היה ברור לי, שאנו מתחילים לחלוק על הסובייטים בשאלה רגישה ביותר — בשאלה רגישה יותר מכל יתר השאלות — ואשר לגבינו היתה גורלית. אילו היה שואל אותי מישהו אז, אם התבדלות זו מן הסובייטים עולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה שלנו, הייתי משיב, "ובכן, מאבקנו תורם את תרומתו גם לתורה המרקסיסטית-לניניסטית". במילים אחרות, כל עוד מתאימים החיים לאידיאולוגיה — כל עוד מאפשרת האידיאולוגיה אוריינטציה יצרנית — חיה האידיולוגיה וקיימת.

בין כך וכך, כבר קיבל טיטו את תשוכתה של מוסקבה. בה בשעה שגשלה המכתב לגרמנים, נשלח שדר למוסקבה, אשר הזכיר רק את חילופי השבויים. אולם הפעם היתה מוסקבה זריזה ופסקנית והגיעתנו ממנה תשובה מהירה ונזעמת, בסגנון הידוע: כלום ייתכן, כי אתם, אשר שימשתם דוגמה לאירופה המשועבדת כולה; אתם, אשר עד היום גיליתם גבורה עילאית בזה, תפסיקו את המאבק נגד האויב הנורא, שקם על האנושות ועל עמכם?

ביום המחרת הצטרף אלינו קוצ'ה פופוביץ והמשלחת כולה נפגשה עם טיטו; הפעם לא הקדשנו תשומת לב רבה כל-כך לפרטים, כפי שהיה בישיבות הוועד המרכזי. בשעות הערב של יום 10 במרץ, יצא טיטו לנרטווה. באותו יום קיבלנו ידיעה, שהגרמנים נכנסו לפרוור: יחידות המגן שלנו חצו את רמה ואילו הנשק הכבד — תותחי השדה והמרגמות שנלבדו מידי האיטלקים — הוצא מבלל שימוש והושלך לנהר.

שלושתנו בילינו את הלילה בטחנה הקטנה, עם עלות השחר, ביום 11 במרץ 1943, יצאנו בדרבנו לפרוור, כשבידינו דגל לבן קטן, תקוע על מקל. אחרוני יחידותינו חצו את נהר רמה, וגשר העץ שעליו עלה בלהבות; בינתיים פיזרה החטיבה הפרו-ליטארית השנייה את הצ'טניקים מסביבות אגם בוראק.

• פירוס מלא מצוי בספרו של רוברטס, "טיטו, מיכאילוביץ ובנות הברית", עמ' 12-106.

כתריסר קילומטר של כביש, המתמשך לאורכו של הר מבוסה טרסות, הפרידו בין הטחנה הקטנה לבין פרוזור. עשינו דרכנו לאיטנו, אולם היינו מתוחים. ציפינו להיפגש עם הגרמנים בכל רגע. ברם, לא היה כל אזהרה, כל רחש וכל תנועה שיעידו על הימצאותם. דאגתנו היתה רבה: מה יקרה אם פגישתנו הראשונה תהיה עם האוסטאשים? החלטנו, שנראה להם את מכתבם של הגרמנים ונוליך אותם שולל, שהמדובר בשחרורם של מאות שבויים גרמנים, וכי הגרמנים ממתנים לבואנו. אולם לא היינו בטוחים, שכל העניין יהיה איכפת להם לאוסטאשים; הם עלולים פשוט לשחוט אותנו וחסל. ביאושנו התבדחנו בינינו, ועמדנו על כך, שוולביט הוא שישא את הדגל הלבן, מאחר שהוא בעל הדרגה הגבוהה ביותר בינינו.

הגענו לפרוזור מבלי לפגוש נפש חיה בדרכנו. בפרוזור ראינו זקיף גרמני ניצב לפני מיבצר ישן, ובנסנו לפנים הבית, בסמוך לנקודת-השמירה שלו; הבנו, שהוא מודיע טלפונית למפקדה על בואנו והדבר נסך בנו תחושת ביסחון. התקדמנו והגענו למיבנים הראשונים, שנהרסו ונשרפו; בעשרה גרמנים קפצו לעומתנו, בשם מכוונים את תת-מיקלעיהם אלינו. אחד מהם, קצין, ביקש אותנו בתוקף — בתוקף רב מכפי שציפינו — להזדהות. וולביט הגיש לו את המכתב, שעה שהחיילים נטלו את אקדחינו — בהתאם לחוק הבינלאומי.

כשומר גרמנים מקיפים אותנו מכל עבר, צעדנו במורד הרחוב הראשי. מצד שמאל, לאורך קירותיו של בניין הרוס, חילקו ביניהם כמה אוסטאשים, עטווי בלואים וחצאי-מדים, ארוחת-בוקר. נעצרנו לרגע קט — וכיום שוב אינני זוכר מדוע. האוסטאשים הביטו בנו בהשתוממות ואחד מהם אמר, כשהוא מצביע לעברי, "לזה יש באמת נעליים יפות!" הקצין ליווה אותנו לבית קטן מימין, והציב עלינו שמירה. המתנו כשעה, עד שבא קצין אחר, הוציא אותנו מן הבית והכניסנו, רעולי-עיניים, למכונית. עדיין היינו מתוחים, אולם עכשיו כבר היינו גם סקרנים. משאיות חלפו על פנינו, בזו אחר זו, ומפעם לפעם נשמע טרטורו של טנק חולף. מכיון שלא יכולנו לראותם, נשמע רעש הטנקים חזק פי כמה — כמו חבטה של מוטות-ברזל כבדים הנזרקים לתוך מינהרה. לא הירבנו לדבר בינינו; אפילו נמנענו מדיבור יתר. ברם, קוציה לא יכול היה להתגבר על נטייתו להשמיע הערות ציניות ופלט: "איזה יופי! רק יצאנו מביקעת רמה, והם כבר מזרימים אליה שתי אוגדות. הביקעה צרה כלי-כך עד שיוזקקו לזמן ממושך ולמחשבה מעמיקה כדי לחזור ולהוציאן מתוכה".

לא הופתענו כשמכוניתנו נעצרה בגורני ואקוף. לפי השיפוע של הכביש, ידענו לאן מועדות פנינו. הכיסויים הוסרו מעל עינינו ומיד נלקחנו לבניין קטן, לימין הדרך. עלינו במדרגות-עץ והוכנסנו לחדר קטן. מאחורי שולחן ישב לויסנט-גנרל גרמני, מפקדה של אוגדה 717, שלא מכבר ריתקנו אותה בקרב. פניו אדומות, שערו מאפיר, בשנות החמישים, בעל נימוסים נאים ומצוחצה למשעי. מתוך מיסמכים, שראו אור, יודע אני כיום, ששמו היה בניגנוס דיפולד. הוא לא לחץ את ידינו, אולם באדיבות קריחה הזמיננו לשבת מולו, בכסאות שהוכנו עבורנו קודם לכן. הגנרל ציין מיד, שאין הוא מוסמך לדון עימנו בעניינים שעל הפרק, אולם הוא

יאיץ לנו וידוות. שיחתנו עם הגנרל נמשכה קצת למעלה משעה והיתה תמציתית ומתוחה, מן הטעם הפשוט, שהוא ביקש לקבל הרבה ככל שניתן, אך מבלי ליתן דבר בתמורה. סיימנו את שיחתנו בשעה אחת-עשרה לערך, והגנרל אמר לנו, שנצטרך להמתין לתשובת הממונים עליו. שוב לא לחץ את ידינו, אף-על-פי שהיה פחות עצור. שיכנו אותנו בבניין קטן בן קומה אחת, במרחק של בחמישים מטר משם, בחדר זכו שלוש מיטות פשוטות, מכוסות בשמיכות. לאמיתו של דבר, לא ניתן למצוא בגורני ואקוף מקום לינה טוב יותר, ואפילו זה של הגנרל לא היה הרבה יותר טוב.

היינו נתונים עתה לסמכותו של שירות המודיעין הצבאי. לא ציפינו לדבר מעין זה, ובמובן שהיינו מבקרים להישאר בסמכות הצבא. מיד הצטרפו אלינו שני קציני מודיעין, ששוחחו עימנו יותר מתוך סקרנות, מאשר מתוך תקווה לגלות את סודותינו. הם התנהגו כיאומ, לא הטרידונו ולא שאלו שאלות הנוגעות לשליחותנו. היה זה הקשר הראשון שלהם עם קצינים פרטיזאנים גבוהים, והיו מעוניינים לתהות על המנטאליות שלנו. גם אנו, מצידנו, התעניינו בהם, ביחוד משום שלא עלו בקנה אחד עם התדמית המקובלת עלינו, שקצינים גרמנים הינם לאומנים צרי-מוחין או גזענים פנאטיים.

האחד היה קפיטן, רוה ויפה-תואר והשני — דומני שהיה מאיור — שמן במקצת ופניו גסות. הם נזהרו שלא להרבות דברים עימנו, ואנו נזהרנו שלא להרגיז אותם בפגיעות בנאציזם; אולם שום צד לא הסתיר את השקפותיו. במידה ידועה הם נראו כמתגוננים — דואגים יותר לגרמניה ולצבא הגרמני מאשר להיסלר ולנאציזם. הדבר שהפתיע אותי יותר מכל בנהלך אותו משא ומתן היה, שהאידיאולוגיה והמנטאליות הנאצית במעט שלא באו לידי ביטוי בצבא הגרמני, שכלל לא נראה כמכונה אוטומטית בעדרת מחשבה עצמית. היחסים בין הקצינים לחיילים נראו פחות נוקשים ויותר אדיבים מאשר בצבאות אחרים. הקצינים הזוטרים אכלו מאותו דוד עם החיילים הפשוטים, לפחות, כאן, בשדה הקרב, ומעל לכל — צבאם לא נראה מאורגן בצורה יוצאת מן הכלל או ממושפע באורח עיוור. כוח המחץ שלו ואחידותו נכעו ממקורות לאומיים חיוניים, יותר מאשר מתוך משמעת נאצית, ככל אדם אחר היו אומללים, שהמאורעות סיבכו אותם במלחמה, אך מכיון שכך, אחת החלטתם לנצח — על מנת למנוע תבוסה חדשה, רעה ומבישה מקודמתה.

הסכמנו בינינו, שרק קוציה פופוביץ ימסור את שמו האמיתי: מאחר שהציג עצמו כמפקד האוגדה הראשונה, לא היה טעם להסתיר את שמו והגרמנים בוודאי שמעו אודותיו מפי שבוייהם. וולביט שינה את שם משפחתו לפטרוביץ, מהשש למעשי נקם בבני משפחתו, ואילו אני נתתי לעצמי שם נפוץ — שמו של גיבור מונטנגרי משכבר הימים: מילוש מרקוביץ. הייתי אישיות חשובה מכדי לגלות את זהותי האמיתית. אם יחזרו כהם הגרמנים מעיסקת החליפין, עלול הייתי להוות פיתוי לגיסטפו, לקהנטי בשבי. מאוחר יותר, כשנסענו, וולביט ואני, לשאת ולתת בזגרב, הרשיתי לוולביט לגלות את שמו האמיתי ולבקר אצל בני משפחתו. הגרמנים בגורני ואקוף צילמו אותנו במפתיע, אולם הצלחתי לכסות את פני, לאחר מכן, כשהגענו.

וולביט ואני, לסרייבו, הבחנתי באחד העריקים שלנו, במיסדרון של המפקדה הגרמנית, ושוב ניסיתי לחפות על פני. אני בטוח שהיכירני, אולם איני סכור. שהודיע על כך לשלטונות. וכך לא נתגלה ברבים שמי-הבדוי, עד לפירסום ספרו של רוברטס. רק ולדימיר דדייר מזכיר קודם לבן — במהדורה השלישית של ה"יומן", שיצאה לאור בנושט 1972 — שהייתי עם וולביט בוגרב.

ואף-על-פי-כן לא הלכו הגרמנים שולל אחר הסודיות שאפפה אותנו. בשטיפרתי להם שאני קצין אפסנאות חטיבתי, העיר המאיר המחוספס בליגלוג, "הוא בוודאי הקומיסאר שלהם!" בבוקר יום ה-14 במרץ הירכו שני הקצינים את קוצ'ה ליום הולדתו, בהבעת פנים אדיבה ואירונית. קוצ'ה שמר על קור רוחו, הודה להם ואמר, "היה לכם קל ביותר לגלות את הדבר: במשטרת בלגראד יש לי תיק מזה זמן רב".

הקצינים הגרמנים דיברו בבזו על הצ'טניקים ועל המשמר האזרחי. והאוסטאשים — כך אמרו — אכזרים, ושאינן להם שום מושג וניסיון באירגון צבאי. הסכמנו עם העדכה זו והוספנו, שהאוסטאשים נלחמים כמו פושעים קשוחים. הם שאלו, מאין הגיעו לידינו כל המרגמות. השבנו, כי לבדנו אותן מידי האיטלקים. ועל כך העירו באירוניה ססנית, "במובן! וכי ממי, אם לא מבני בריחנו היקרים!"

שני הקצינים לחמו בחזית המזרחית. הערכתם על הצבא האדום לא היתה מן הגבוהות ביותר. המאיר הנוקשה אמר, "הם נכנעו בהמוניהם. רק יחידות קטנות ובודדות גילו התנגדות ראויה לשמה, בשנת 1941". ואילו הקפיטן יפה-התואר הוסיף, כשהוא משמיע נקישה בלשונו, "האוגרות הסיביריות שלחנו בשערי מוסקבה היו נהדרות. הן לחמו עד לאיש האחרון". הוא ענד על דש בגדו סרט-עיטור, על פציעה במוסקבה.

התבוסה בסטלינגראד גרמה להם דאגה, אף-על-פי שניסו להמעיט מחשיבותה; "ובכן, מה? איבדנו מאתיים או שלוש מאות אלף איש, אולם בכמה מיבצעים איבדו הרוסים מיליון איש?" אנו טענו, שאין האחד דומה לשני; סטלינגראד באה לאחר שנה וחצי של מלחמה, על אדמת נכר, כששוב לא היו עוד הפתעות. הם השיבו, כי לשום צד אין חזקה על גורל המלחמה. הם ראו באפריקה זירת מלחמה בעלת חשיבות מישנית, אף-על-פי שניתן היה לחוש בחששותיהם מפני הפוטנציאל האמריקאי.

כשהסבנו את תשומת ליבם למיתקפה על ברית המועצות, שבאה מצידם ללא כל התגרות רוסית, השיבו, "היא חייבת היתה לבוא. רוסיה היתה תוקפת אותנו ברגע שהיינו אוסרים מלחמה על המערב". לא הכחשנו, שהיתה קיימת אפשרות כזו, אולם הבענו דעתנו, שכפי שלא היה ניצחון במזרח, לא תהיה כל פשרה גם במערב. אף-על-פי שדיברו על ניצחון גרמני, התרשמותנו היתה, כי הם פשוט מקווים לתוצאה, אשר לא תביא הרס על גרמניה. כשניסינו להוכיח להם את המצב הנואש בו שרויה גרמניה, השיבו, "יש מי שחושב על כך", אף פעם אחת לא אמרו, "הפירר חושב למעננו!"

* ח'לטור ר. רוברטס, "טיטו, מיכאילוביץ ובנות הברית, 1941—1945".

הם העריכו הערכה רבה את כושר הלחימה והמשמעת של הפרטיזאנים, אולם היו מוועזעים מדרכי הלחימה שלנו. יפה-התואר אמר, "ראו מה עוללתם לארצכם! ארץ מידבר וציה. נשים מבקשות נדבות ברחובות, הטיפוס משתלל, ילדים גוועים ברעב ואילו אנו רוצים להעניק לכם כבישים, חשמל, בתי-חולים".

לא הכחשנו את נחשלותה של יוגוסלאביה, אך הוספנו, "ובכל זאת ניתן היה לחיות כאן, עד שבאתם ותקפתם אותנו. ייתכן, כי תעניקו לנו כבישים וחשמל, אולם תמורת מחצבי העופרות והמוזן שלנו".

הדגמנו להם את חוסר-ההיגיון שבמלחמתם נגדנו. "אותנו לא ניתן להביס", אמרתי בהדגשה, "גם אם תצליחו להרוס את אירגוננו, נחזור ונתכנס במקום אחר; יחידותינו האחרות לא תיפגענה".

וקוצ'ה הוסיף, "אני יכול להשחיל את האוגדה שלי דרך שורותיכם בל אימת שארצה — אפילו הלילה, אם תרצו!"

המאיר הקשווה הסכים עימו: "כן, כך קל לנהל מלחמה — חתיכת לחם וכמה כדורים בתרמיל, והופ — ואתם בבר על ההרים!"

"אנו מוכנים להתחלף איתכם, אם תרצו; אנו נקבל את הטנקים ואת הציוד הממונע ואתם..."

"לפולם לא תשימו ידכם על אלה, לעולם לא!" קרא הקשווה.

האוכל היה טוב — תפריט חיילים. הם כיבדונו בסיגריות ואחר הציעו לנו משקה, אך אנו סירבנו לשותות. שירת אותנו קרואטי צעיר, מ"אוגדת השטן", שהתבייש להתבונן הישר בעינינו וכמובן, שלא העז לדבר איתנו. כלום היה זה מקרה בלבד, או שמא ביקשו הגרמנים להציבנו אל מול שינאת האחים השוררת בקירבנו?

נשארנו בגורני זאקוף עד 14 במרץ, ממתנינים להתחלת המשא והמתן. אולם לא הגיעה כל תשובה, ולכן החלטנו, שקוצ'ה יחזור, עוד באותו יום, וכך אומנם עשה. מאוחר יותר הגיעה פקודה להביא אותנו לסרייבו. הקצינים תחזירו לנו את תחמושתנו, בתנאי שלא נטען את אקדחינו. לפני שיצאנו לדרך, במכונית צבאית, נפרדנו, וולביט ואני, מעליהם כמעט בידידות.

בסרייבו שיבנו אותנו הגרמנים בדירתה של אישה בבת שלושים, שחומת עור ויפה — סרבית; ואם איני טועה, אשתו של קצין, שנפל בשבי. היא קיבלה את פנינו בחביבות — כקרובי-משפחה כמעט — אף-על-פי שהיתה ביחסים קרובים עם הקצינים הגרמנים, שהתגוררו בדירתה. היא שנאה את האוסטאשים, ובנו ראתה סרבים — לא מן החכמים ביותר — אך בכל זאת, סרבים, דירתה נמצאה בבית ששכן על גדת הנהר מיליאקה, והיתה מדהוטת בטעם ובהידור, וככל הנשים הסרביות, היתה טבחיית מעולה.

ביום המחרת הובאנו, בליווי משמר, למיפקדה הגרמנית, ששכנה בבניין הידוע בשם קונאק, זה היה מטהו של הגנרל (לאחר מכן, מרשאל) אלכסנדר לאר. נלקחנו למחלקה 1-סי, בלומר, למחלקת ביון, שם המתינו לנו כמה קצינים בעלי דרגות גבוהות. השיחה היתה אינפורמטיבית ומתוחה, משני הצדדים. בעיקר שאלו שאלות ואנו ניסינו להימנע, ככל שניתן, ממתן תשובות. נשארנו בגדר העמדות שקבענו לנו

מראש. הגרמנים גם הם לא עכרו מעבר למחויבות, אשר לפיה הסכימו לחילופי השבויים. האווירה לא הטילה בנו אימים, אפשר לומר, שאפילו לא היתה בלתי נעימה. לאחר מכן, דרשו הגרמנים, שלפני כל משא ומתן עלינו להפסיק את פגיעתנו בפסי הרכבת וגרם—בלגראד. ברם, לא התחייבנו לעשות כן, אלא קשרנו הכל בהכרה בזכויותינו כצד לחם.

התרשמותנו היתה, כי זוהי רק תחילתן של השיחות. אולם אז הגיעו הגרמנים למבוי סתום, שהגניב לליבנו את התחושה, שאין הם יודעים מתי יתחדש המשא ומתן. החלטתי לחזור ולהשאיר את וולביט בסריבו, כדי שיוכל להודיענו אם ומתי אמור המשא ומתן להתחדש; ואם לא, יחזור גם הוא. מאחר שהגרמנים תבעו שנסחר את מאיור שטוקר ואת יתר השבויים, בדגש שניתן יהיה לאתרם, ביקשתי לשלוח עימי אחד מאנשיהם, כדי שנוכל להשיב להם תשובה מוסמכת.

יצאתי לדרכי חזרה מסריבו לקוניק במשאית עם גרר, נהוגה בידי מש"ק, שהיה אמור להחזיר את מאיור שטוקר. המש"ק היה קצרי-קומה ומטומטם במקצת; הוא דיבר שלא ברצון ובניב מוזר; ייתכן, כי היה "שוואב" (גרמני יוגוסלאבי).

הכביש היה משובש והאדמה חרבה, אולם נסיעתנו עברה ללא תקלות. בקוניק קיבל המש"ק מידע לגבי הקטע שבו נחצה את הגבול לצד שלנו, ושעליו הוסכם בין רנקוביץ לביני. אותו קטע נמצא כמרחק של ארבעה או חמישה קילומטרים דרומית לקוניק, מקום בו היה הכביש בשליטת הגרמנים, ואילו הצד שלנו שלט בגבעות. המש"ק ואני יצאנו מיד לאותו מקום.

הגרמנים שעל הכביש תפסו מחסה מאחורי הטנקים, וגררו לשם גם כמה פצועים, לצורך הגנה. הפרטיזאנים ירו צרורות קצרים מנקי-סלע, בשהכדורים שורקים סביבנו מכל עבר. נעצרנו מתחת לצוק שהתנשא מעל ההר. המש"ק מיהר להסביר לקצין את מהות שליחותנו, וכשהחיללים מתבוננים בנו בסקרנות, רצנו, המש"ק ואני, וחצינו את שדה-המירעה הנשקף אל הכביש.

בסמוך לקצה ההר עשו חבורות קטנות של גרמנים את דרכן בינות לשיחים. כמה מטוסי סטוקה צללו מעלינו, הגו מסביב לפיסגת ההר ברעש אדיר ואחר הישירותו כדי להפגין את הגבעות במטחי פגזים. סוללת תותחים, שעל גדתו הימנית של נהר נרטוה, החלה גם היא להפגין את פיסגת ההר, שכאילו נעה וזעה, הנה והלום, בלהבות האש. במעטה של ענן עשן רצו הגרמנים קדימה. הייתי כמעט אדיש לנעשה על סביבי, אך לא שבתתי לרגע, שעל פיסגת ההר נהרגים חברי. אולם כשהנמיכו המטוסים את טיסתם מעל הביקעה, ובוהו אחר זה ברכו את חייליהם לשלום בהטיית כנפיים, גמלאתי קינאה מהולה מרירות.

בנראה שהגרמנים כבשו את ההר, מאחר שהאש שככה. בן-לוייתי ואני היינו צריכים לטפס במידרון התלול, פגשנו בשני גרמנים, שאחד מהם היתיר מעל גבו זוט טלפון. על מורד ההר נת לו גרמני מתחת לסלע. על האדמה, למרגלותיו, שכב פרטיזאן צעיד, לבוש מעיל איטלקי חדש לגמרי ולרגליו גרבי צמר כפריים ונעלי איכרים; דמותו סימלה בעיני את תקוותינו הנשגבות, נצחונותינו ונחשלותנו. בשנהדפו מראש ההר, לא עלה בידי הפרטיזאנים לקחתו עימם.

נחנו ועישנו. הגרמנים קיבלו אותנו בשלוות-נפש, כאילו לא השתתפו זה עתה בקרב. "הם לא לכדו אותנו, אילולא הסטוקות, היינו לוכדים אותם!" הם שוחחו על הקרב, שזה עתה בטלו חלק, כעל איזה ריב במיסבאה.

הרמתי את ראשי בזהירות והשקפתי על הסביבה; ביקעה מכותה סלעים ומעט שיחים, כשרכס הרים סוגר עליה באופק הרחוק. "היכן הפרטיזאנים?" שאלתי קצין גרמני, כשאני מגסה לאתר את יחידותינו במשקפתו.

"שם!", והצביע בידו לעבר הרכס. השעה היתה שלוש אחר הצהריים לערך. התחלתי קורא בקול, "חברים, אל תירו! אני פרטיזאן! אני חוזר מפגישה!", קראתי קריאה זו מספר פעמים, באופן ברור ובקול רם. לא קול ולא אות חיים מן העבר השני.

אמדתי לבן-לוייתי לתפוס מחסה; אם יואו אותי עם גרמני, עלול הדבר לעורר את חשדם של הפרטיזאנים. הגחתי מאחורי המחסה והתחלתי לרוץ, אולם לפני שרצתי כחמש-עשרה פסיעות, הומטר עלי מימיני, מטח כדורים. צעקתי, "אל תירו! אני פרטיזאן!" בתשובה לקריאתי נורו לעברי שני מטחים קצרים, כשהכדורים מתנפצים על הסלעים שלידי. חזרתי בצעדים מהירים, אך לא בדיעה, אל המחסה הראשון שלי.

שוב קראתי, שוב יצאתי ושוב נאלצתי לחזור מפאת מטחי כדורים, שהומטרו לעברי ופגעו בנקיק שלידי. בשהזרתי לתפוס מחסה פנה אלי חייל גרמני, בעל חזות פנים מלחמתית וקסדה לראשו, ממש בדמות החייל הגרמני המופיעה בכרזות, והטיח כלפי: "עליך להיות זהיר יותר. הם קלעים טובים!" אני מניח, שאף פעם לא הייתי קרוב כל-כך למוות, אולם אפילו לרגע אחד לא חלפה בי תחושה של פחד.

לפחות לא מאותו סוג רפלקטיבי, שעליו מגיבים בקפיצה מהירה או בנפילה לארץ. רנקוביץ הסביר לי, לאחר מכן, מה שאירע: היתה החלפת משמרות והמפקד שהוחלף לא מסר למפקד המחליף את ההודעה, שאני אמור לעבור באותו קטע.

לא נותרה לי ברירה, אלא לעשות דרכי בלילה; לפחות לא יובלו לכוון את רוביהם אלי בדייקנות כזו. המתנתי עד לרדת החשכה, ויצאתי לדרך עם בן-לוייתי. התחלנו לטפס אל הפיסגה, כשאני קורא מפעם לפעם "חברים, אל תירו! אנתנו פרטיזאנים!". בקצה ההר נעצרתי. נשמעה לעבדי קריאה חדה, ממרחק קצר להפתיע: "עצור!"

הסברתי, שאני נציג הפיקוד העליון. הקול המשיך, ללא שינוי: "יזיים למעלה! אחד יתקדם, השאר יעצרו!"

היה זה קצין זוט ממתחביה החמישית. כשהאיר את פני בפנס-הכיס שבידו, היכירני. הסברתי לו, שאני מטפל בהחלפת שבויים, וקראתי לסמל לצאת מן החשכה. "כמעט שהרגתם אותי היום", אמרתי לקצין, "זה היתה המקלען שלנו", השיב לי בקצרה.

"כיצד יבול היה לדעת, מי בא?" במטה הגדוד נמסר לי, שסבה קובצ'ביץ, מפקד החטיבה, נמצא בעמדה קדמית, לא הרחק משם.

סבה שכב שרוע ליד מדורה, כשהוא סועד את ליבו. הוא אמר לי, "הפיקוד העליון נמצא, כנראה, באיזה מקום ליד אגם בוראק", ולפתע, כשהיך ערמומי מתפשט על פניו הוסיף, "שלא תעז ללכת ולעשות שלום בינינו לבין הגרמנים".

חשתי עצמי לכת ואוכד-עצות, ואף-על-פי-כן השבתי לו, מעמדת התקפה: "ואתה

שמצבת מעיק עלי, והוא אמר ברגש, "הדבר החשוב ביותר עכשיו הוא להתזרזר את החברה שלנו! עשה ככל יכולתך למען שיהרורה".

בביילה המתנתי כמה ימים, עד שאותרו כל השבויים הגרמנים. הלחימה נמשכה, אך לא באותו קצב. לצבא הגרמני הגדול לא נותר מקום אחר להיערכות, ואילו יחידותינו, הקטנות יותר, הגנו על פינתיים של הפצועים. למרות זאת הפציצו הגרמנים את ביילה, שעה שנמצאתי בה אני. שם גם נפגשתי שוב עם מיטרה. הגעתי שמועה, שהגרמנים בהיתקלם בכמה כפרים בפצועינו, חילקו להם סיגריות ושוקולד במקום להרגם, כפי שנהגו לעשות. מסתבר, שמשנהו חיובי צמח מן המשא ומתן שלנו.

ערב אחד, בעת חלוקת ארוחת-הערב — סבורני, שהיה זה ביום 23 במרץ 1943 — קמה בהלה בביילה: "הגרמנים!" משהו דיווח, שהם נושאים דגל לבן וקוראים, "אל תיראו! משא ומתן!". לאחר שהבנתי, כי אלה הם בוודאי הגרמנים, שבאו לקבל את השבויים, הרגעתי את האנשים ויצאתי אל הכביש להקביל את פניהם. הגרמנים כבר ניצבו ליד הבתים הסמוכים. רוציה פופוביץ, שנמצא שם, העיר בצנינות, "וכך שומר הצבא שלי! למזלנו אין הגרמנים יודעים עם מי יש להם עסק!"

קצין גרמני הביא עימו מסר, לפיו מתבקש אני לחזור לסרייבו. השבויים המתינו, אחד מהם היה פצוע אנוש; הוא התרומם מעל האלונקה, ובפנים קורנות מאושר גימגם ואמר, "כמה טוב לראותך!"

הקצין התכופף, ליטף את ראשו של הפצוע ואמר בהתרגשות רבה, "עכשיו יהיה הכל בסדר, אל דאגה, הכל יהיה בסדר גמור".

הגרמנים נטלו מידינו את הפצועים ואנו יצאנו לקוניק, בקוניק, במיסבאה מוארת אור קלוש של עששית גז, ראיתי פנים מגודלי-זקן מיסבים סביב לשולחן — צ'טניקים גומעים ראקי, הגרמנים לא נתנו ליבם אליהם. אחר עלינו למשאית. הם ישבו ליד הנהג וכך יצאנו לסרייבו. שם נפגשתי עם וולביט והאנס אוט, המנהדס שהסדיר את חילופי השבויים בין הגרמנים לפרטיזאנים, בפעם הראשונה, בסתיו 1942. למחרת יצאנו יחד עם אוט לזגרב; עד לברוד נסענו במכונית ומשם המשכנו. תחת משמר, ברכבת.

לאחר שחידשו את היכרותם, שוחחו ביניהם אוט וולביט בחופשיות גמורה כמעט, אם כי לא חרגו מן הגינונים המקובלים, מאידך גיסא, חרגתי אני מכל כללי הגימוס: הצהרתי, שהעולם כולו, פרט לגרמנים, אשר בהשפעת תעמולתו של גבלס הושבים כאיש אחד, כבר בטוח במפלתה של גרמניה הממשמשת ובאה. האנס אוט השתדל לסתור את דברי, אולם בכך רק חיזק את התרשמותנו, שאפילו הוא אינו מאמין בנצחונה של גרמניה. זאת ועוד: משיחותינו הארוכות עם אוט ברכבת הבנו, כי בין המעמדות הגבוהים בגרמניה, ביחוד בין הקצינים, החלו צצים ספקנות ואישיבועות רצון, בנקודה מסויימת פלט אוט ואמר אפילו, "היטלר מטורף!" כלום שייך היה אוט לאופוזיציה הפעילה? והאם היה מקורב לגנרל אדמונד גלייס פון הודסטנאו, המפקד הגרמני בקרואטיה, שלאחר המלחמה סופר עליו, שהיה נגד היטלר? איני יודע, האותו זמן היה כל העניין הזה משהו שולי לגמרי. אוט היה מהנדס, שרק במקרה היה מעורב ביחסים בין הגרמנים לפרטיזאנים. ייתכן מאוד, כי בגישתו

אל תהיה לי חכם גדול! האם אינך נותן אימון בוועד המרכזי? המדובר בחילופי שבויים; והגנה על הפצועים, לבל ייהרגו".

"בוודאי שאני בוטח בהם!" השיב סכה, "אבל רק עכשיו החל הצבא שלנו במלחמתו נגד הגרמנים; והם הגרועים שבאויבינו".

למרות זאת, כיבד סכה את בן-לווייתי הגרמני בארוחה טובה. המשכנו בדרכנו, כשאנו חולפים על פני טורים ארוכים של חיילים, רבים מהם פצועים, הלכנו במשך כל הלילה, עם בוקר מצאנו את עצמנו במידרוו, שבין ביילה ואגם בוראק. חלפנו על פני קבוצת צעירים — כולם חולי טיפוס, אחד מהם מעד ונחן לשבת, בשען על גזע עץ. ניגשתי אליו ועודדתי אותו להמשיך וללכת, הוא תלה בי עיניו — ומת. היה זה למורת-רוחיה שהגרמני רואה בסבלותינו, אולם גם גאה הייתי על נחרצותנו, שהפתיעה אותו.

כשירדנו לעבר אגם בוראק, חגו מעלינו כמה סטוקות. ירדנו מהכביש והסתתרנו מתחת לעץ אורן, אף-על-פי שניכר היה, שיעד התקפתם מצוי במקום אחר. רעש המטוסים הרשים את הגרמני יותר משהרשים אותי; אנו כבר הורגלנו אליהם, בקצהו של האגם נתקלתי במאיור שטוקר והשארתי את המש"ק עימו. שטוקר לא ידע לאן חל מי מועדות פני; טיטו והפיקוד העליון נמצאו שם, למעלה, ליד אחד הצוקים, במעבה היער.

טיטו שמח מאוד לראותיני, דיווחתי לו בקצרה על המשא ומתן; שום התחייבויות ברורות מעבר להחלפת השבויים; נראה, שאין הגרמנים דוחים אפשרות לשיחות נוספות, אולם כתנאי הם דורשים לשים קץ למלחמה בסלובניה. טיטו היה ספקן. "הא, ידעתי שזו הנקודה הכאובה אצלם! לא נוכל להסכים לדבר זה, עד שיחדלו מלתקוף אותנו!" מכל חברי הוועד המרכזי, נוכח במקום רק רנקוביץ, החלטנו להמשיך בשיחות — אולם מכיון שהגרמנים לא הציגו את עמדתם בנושא מדיני כלשהו, סוכם שלא ניכנס לשום פרטים, מעבר למה שדובר, הייתי משוכנע, שהגרמנים ימסרו לידינו את השבויים שבידיהם וכי שיחרורם של המאיור שטוקר ויתר השבויים ייחשב כאות לרצון טוב מצידנו, לכן אישר טיטו את הדבר ללא היסוס. תוך עשרים וארבע שעות שלחנו את המאיור שטוקר ואת בן-לווייתי בדרכם לקוניק, את שאר שבויי-עשר השבויים לערך — יותר לא היו — לא יכולנו לשחרר, מכיון שטרם רוכזו על ידינו במקום אחד.

"ואיך היה יחסם של הגרמנים אליך?" שאל טיטו.

"הוגן, הוגן מאוד".

"כן, דומה שהצבא הגרמני שומר עדיין על רוח אבירות מסויימת", העיר טיטו. סיפרתי לטיטו ולאחרים על התרשמויותי ונסיונותי; דיווחי התמשך עד לשעת אחר הצהריים, כשעל טיטו היה לצאת לגלואטיצ'בו ועלי היה לחזור לביילה, להמתין להודעתו של וולביט.

הרטה, רעיתי של טיטו, שעימה חי לפני שהחלו יחסיו עם זדנקה, ואשר עם פרוץ המלחמה ילדה לו בן, נמצאה גם היא כרשימת השבויים, שאת שיחרורם כיקשנו מהגרמנים. במהלך שיחתנו נקב טיטו בשמה שתיים או שלוש פעמים, היה ברור,

שיקף את המחשבה הביקורתית של המנהיגים הגרמנים בקרואטיה, ואת היעדר שביעות הרצון ששררה בשכבות העליונות באוסטריה ובגרמניה. בסוף המלחמה החזירו אותו אנשי המודיעין שלנו ליוגוסלאביה, לא על איות מעשה שעשה, חלילה, אלא בהנחה, שהוא עשוי להכיר סוכני מודיעין גרמניים, שהיו קשורים עם מנהיגים פרטיזאניים. רנקוביץ סח לי, שלא הצליחו להציל שום מידע מפיו, אף-על-פי שישב בבית-הכלא עד יומו האחרון.

אוט היה האיש המתאים ביותר, שבאמצעותו ניתן לשחרר את הרטה האס, אשתו לשעבר של טיטו. אוט התלונן בפנינו, שהאוסטאשים מוסרים מידע כוזב על השבויים שאנו מבקשים לשחרר, ולכן חייבים הגרמנים לחזור ולבדוק את השמות באמצעות סוכניהם הם, כך היה גם במקרה של הרטה, ולביט כבר שוחח עימו אודותיה, ואני לא הרפיתי מן הנושא, עד שלבסוף שאל אותי, "מדוע עומד אתה בתוקף כזה על שחרורה, אם כבר איננה פקידה בכירה?"

חשבתי בליבי, שמוטב אם אהיה גלוי, עד למידה מסוימת: "היא ידידתו של אחד המפקדים שלנו".

"הו, עכשיו אני מבין", אמר אוט.

השירות החשאי הגרמני ידע, שמצד אביה היתה הרטה גרמניה, אך מכיון שהיתה קומוניסטית לא גודע לדבר כל חשיבות בעיניהם. אוט הבטיח, שהרטה תימצא ותוחלף; וכך אומנם היה.

הגרמנים שיכנו אותנו בחדר, שהיה דומה לחדר של בית מלון, באחד המוסדות שלהם בזרנוביץ, או בסמוך לשם. המשא והמתן התנהל באותו בניין, הוא החל, עד כמה שזכור לי, ביום 26 במרץ, יום לאחר בואנו. מכיון שלא היה לנו מה לעשות, הציעו הגרמנים לקחתנו לחזות בסרט קולנוע. הלכנו, ואילו ולביט הלך לבקר את הוריו.

אם זכרוננו אינו מטעני, התקיימו שתי ישיבות. בראש הקבוצה הגרמנית עמד קולונל בעל שיער בלונדי עדין, אשר התנהג יותר כדיפלומט מאשר כקצין צבא. הוא המשיך לקיים את השיחות בפרופיל נמוך; דבר זה לא היה צפוי ולכן המעיני, לדעתי, מחשיבותן. אולם גם כך, חלה התקדמות לקראת הפסקת אש: הגרמנים רמזו, כי יפסיקו את פעולות האיבה ברגע שנפסיק אנו את פשיטותינו על קו מסילת הברזל בסלובניה. אולם כל הסכם לא נחתם ולא היו דיבורים על כך, שנקבל נשק או עזרה אחרת מהגרמנים.

לא דובר כלל על הפסקת מאבקנו נגד האוסטאשים. התנהגנו כמי שיש להם זכויות מיוחדות בכל הקשור לאוסטאשים ולצ'טניקים, מאחר שאלה אויבנו מבית. אולם לא הבלטנו את יחסנו העויין בלפיהם — כמי שהינם אויבנו העיקריים — מכיון שהגרמנים ראו בהם בנייברית. אילו היו הגרמנים מעוררים את שאלת עמדתנו כלפי האוסטאשים, היינו טוענים, שאוסטאשים רוצחים את בני עמנו, טובחים את הסרבים וכיוצא בזה, ולכן איננו יכולים לחדול מלהילחם בהם. הגרמנים, מצידם, נמנעו מלהעלות את הבעיה האיטלקית, או שמא, פשוט, לא נודמן להם להעלותה. מכיון שהמשא והמתן לא חרג מעבר לדיונים בעמדותיהם הכלליות של הצדדים.

לא נמנענו ממתן הצהרות האומרות, שאם ינחתו הבריטים ביוגוסלאביה, נילחם בהם. הצהרות מעין אלו לא חייבו אותנו לנקוט פעולה, מאחר שהבריטים עוד לא נחתו, ואנו האמנו בכל לב, שיהיה עלינו להילחם בהם אם — כפי שניתן היה להסיק מתוך התעמולה שלהם בהכרזותיהם הרשמיות — יחתרו תחת שלטוננו. במילים אחרות: אם יתמכו במימסד הצ'טניקי.

שוב חל עיכוב מצד הגרמנים. הם סיפרו, כי ריכזו את כל השבויים, שאנו מבקשים לקבלם בעיסקת החליפין, בסרייבו, ודבר זה שימש לנו עילה טובה לחזור לפיקוד העליון. הגענו לסרייבו בבוקר יום 30 במרץ. אם אינני טועה, היה גם ולביט עימי. הגרמנים סיפרו לנו, שכמה מאנשינו, שנפלו בשבי בקרבות האחרונים — שמותיהם לא נמצאו ברשימותינו — נמצאים בבית הסוהר הצבאי וכי ימסרו לידנו. ניגשתי לשם; היה זה הקסרקטין של בית-הספר לקצינים לשעבר. שעה ששוחחתי עם אחד הגרמנים במיסדרון, הובחנתי לפתע, שהנערה השוטפת את הריצפה היא לנקה יורישיביץ, ידידתה הטובה של אחותי דוברנה. קראתי לעברה, שהתכוונן לדרך, מכיון שהיא עומדת להשתחרר. היא נפלה על צווארי בידיה הרטובות ומירה בבכי על חזי. כשראה כיצד אני מנחם ומרגיע אותה, התרגש הקצין הגרמני עד כדי דמעות. לאחר מכן, בדרכנו חזרה, סיפרה לי לנקה, שכאשר שמעה את קולי, חשבה שגם אני נפלתי בשבי וכי הקיץ הקץ על הפרטיזאנים. "היה זה הרגע הנורא ביותר בחיי", אמרה. "לא יכולתי להאמין, שאכן זהו המצב, למרות שראיתי ושמעתי אותך". לנקה היתה אמיצה מאוד. הגרמנים עטו עליה בשנתה וכך לכדו אותה. לקראת סוף המלחמה נהרגה. ייתכן, כי בשל כך מתרגש אני לזיכרה עד היום.

לאחר ארוחת הצהריים יצאנו במשאית עם המוחלפים שלנו — כחמישה-עשר במספר, מעט יותר מהשבויים הגרמנים שהוחזרו תמורתם. בטרנובו עצרנו כדי לקבל מידע על עמדותינו. קצין המשמר האזרחי הקרואטי מסר לנו את המידע. ניסיתי לדבר על ליבו, שיצטרף לצד שלנו. תחילה גדהם, אחר אמר, "אין זה קל כליכך. אנו נמצאים בפיקוח האוסטאשים".

נסענו במשאית עוד עשרה או חמישה-עשר קילומטר ואחר המשכנו ברגל. בין השבויים שהוחלפו היה איבו פרול, הסופר, שהיכרתיו אישית. הוא סח לי, בהתרגשות רבה, כי האוסטאשים ביאסנוביץ הם שהסגירו אותו לידי הגרמנים בזגרב, מכיון שחשבו, שהזמן לחקירה, משנודע לאוסטאשים מה שמתחולל, העיר אחד מקציניהם, "עוד נחזור ונתראה — מבעד לכוונת הרובה!" כל הדרך לסרייבו לא חדל הקצין הגרמני להרגיע את רוחו של איבו פרול, "אין לך מה לדאוג, אדוני הפרופסור, הפרטיזאנים אינם שודדי-דרכים. יש להם בתי דפוס, ובתי ספר ויש אצלם סדר".

את טיטו ואת הפיקוד העליון מצאתי בכפר, לא הרחק מקלינוביץ. דיווחתי לטיטו על המשא והמתן, אולם הפעם לא גילה התעניינות כמו בפעם הקודמת: למעשה, הפסיקו הגרמנים את התקדמותם, ואילו יחידותינו זכו, לאחר קרב עז, לגיחוק על הצ'טניקים של פאבל ג'ורישיץ והחלו לחדור להרצגובינה, לעבר מונטנגרו ולסנג'אק. טיטו אישר מיד את שובו של ולביט לזגרב, והפסיק את פעולות הפרטיזאנים הסלובנים, ביחוד על מסילת הברזל זגרב—בלגראד. ולביט ביצע משימה זו, שנמשכה

זמן ממושך למדי. הוא גם החזיר את הרטה מן השבי. הוא סיפר לי, שבסלובניה נחלק בבעיות: הפרטיזאנים חשדו בו, שהוא פרובוקטור, עד שהפיקוד העליון בקרואטיה נאלץ להתערב בעניין.

בימים הראשונים לשהותנו במחיצתם של הגרמנים, עלה על דעתי, שהם עלולים להסגירנו לידי הגסטפו, לענותנו ולהוציאנו להורג. אולם עד מהרה נמוגו חששותי אלה.

לא לי ולא לשאר חברי הוועד המרכזי היו נקיפות מצפון, על שייתכן, כי במשא ומתן שניהלנו עם הגרמנים בגדנו בסובייטים, באינטרנאציונל או במטרותינו הסופיות. צרכינו הצבאיים הם שחייבנו לפעול כפי שפעלנו. ההיסטוריה של הכולשביזם — גם ללא אמנת ברסט-ליטובסק וברית היטלר-סטאלין — סיפקה לנו תקדימים לאין ספור. השיחות התנהלו בסודיות רבה. בקרב המנהיגים מן השורה הראשונה לא היו חילוקי-דעות, מחוץ לעובדה, שרנקוביץ ואני היינו ספקנים יותר מטיטו לגבי תוצאות המשא והמתן. ומה שנוגע להפסקת-אש מתמדת או להסכם מקיף יותר, איש מאיתנו לא האמין בהם באמת.

המשא והמתן עם הגרמנים לא יכול היה להניב תוצאות חשובות מכפי שהניב. הסיבה לכך היתה, שלאמיתו של דבר, מה שרצינו אנחנו היה רווח-זמן, ואילו הגרמנים טמנו לנו מלכודת. הגרמנים לא יכלו להתיר לנו להתבסס ולהתרחב, ואנו לא יכולנו להתיר להם לאגור כוח בעזרת גורמים פרו-גרמנים ולהמשיך את מלחמתם בבלקאנים. בקרב הצבא הגרמני וכן גם בין הנציגים הגרמנים בקרואטיה, נמצא אלמנט שצידד בהפסקת אש. אולם באלמנט זה לא נמצא העוז ליתן ביטוי להשקפותיו. היטלר שם קץ למשא ומתן — כמוכן, שרק ברגע שמבחינתו נראה הדבר רצוי — כשהוא משתמש כאחד מאותם ביטויי-מירמה קטגוריים שלו: "עם מורדים אין נושאים ונותנים — מורדים יש להרוג". וכך הוחלף "מבצע וייס" (לבן) ב"מבצע שווארץ" (שחור). בהיסטוריוגרפיה היוגוסלאבית הרשמית מכונים שני מובצעים אלה "המיתקפות הרביעית והחמישית" אף-על-פי שהיוו מקשה אחד — הן בניתוחם של ההיסטוריונים והן בניסיונם של אלה אשר נטלו בהם חלק.

* ספרו של רוברטס, "טיטו, מיכאילוביץ ובנות הברית", עמ' 110.

4

את מרבית חודש אפריל 1943 עשה הפיקוד העליון בכפר גובוזה. גם אני הייתי שם, מתבטל ומשוטט בהרים בחיפוש אחר יעלים ואילות; לעיתים נמצאתי לגמרי לבדי. לא היה בכך סיכון, כי אנשי המיליציה המוסלמים גמלטו מן הכפר ומצאו לעצמם מיסתור ביערות. היחידים שחששו מפני המיליציה, ובצדק, היו הפצועים והבלתי-חמושים. יום אחד דיברתי על ליבו של טיטו לצאת עימי לציד. איל רץ לקראתי ואני פגעתי בו. לפני המלחמה לא הירבה טיטו לצאת לציד.

בתחילת אפריל הגיעו יחידותינו לנהר דרינה, שהיה נתון לשמירתם של האיטלקים והצ'טניקים. מרוב גשמי האביב עלה הנהר על גדותיו ונדמה כמיכשול, שאין לגבור עליו. אולם כדי להגיע לסנג'אק, היה עלינו לחצותו, וטיטו התעקש שכך נעשה. הייתי נוכח בעת שפאבל איליץ, קפיטן בחיל ההנדסה, שלאחר מכן עלה לדרגת גנרל, הסביר לטיטו ולטרזיץ, שתאוצת הזרם של הדרינה היא כך וכך לדקה, וכי לא ניתן לחצות את הנהר בלי סירות ורפסודות מתאימות. למרות זאת לא מש טיטו מהחלטתו. לאחר שאיליץ הלך, שאלתי את טיטו, "מה כאמת חושב אתה, האם נוכל לחצות את הדרינה?"

"הן יודע אתה", השיב טיטו, "שבדרך כלל אין המומחים לוקחים בחשבון את כוח הרצון האנושי. בני-אדם המחליטים לעשות משהו, מצליחים לעשותו, גם כשהתחשיבים מראים, שאין הדבר ניתן לביצוע".

וכך אומנם קרה, באומץ-ליבם, יוזמתם וכישרון האילתור שלהם, גברו הפרטיזאנים על נהר הדרינה ושוב הביסו את הצ'טניקים ואת האיטלקים. הכבישים היו זרועים אותלים איטלקים ובמעברים נערמו ערימות שיער מזקניהם של צ'טניקים, שגולחו בחופזה. המפקד האיטלקי בפוצ'ה גטש את העיר והתמקם על הר צחיח שבסביבה, שעה שתבריו ברחו מצ'איניצה. סוף סוף ספגו גם הצ'טניקים הוואסויביצים תבוסה ניצחת.

ולכונן יחסי שלום עם הפרטיזאנים. בגלל השינאה והיעדר-המשמעת בקרב המנהיגות הצ'טניקית, לא נתמלאו אותן הוראות. ביום 15 במאי, היום בו החליטה מוסקבה לפזר את הקומינטרן, החליטה ממשלת ארצות הברית לשגר משלחת אל דרוז'ה מיכאילוביץ. כך קשרה עצמה עם כוח, אשר צ'רצ'יל, בעל החושים החדים, כבר חש את קיצו הקרב ובא.

הדיווחים שהגיעונו על המיתקפה הגרמנית היו מקוטעים, עד שלפתע נצבו הגרמנים ממש מולנו, בביקעת הלים והטארה. הידיעה המוסמכת היחידה הגיעה אלינו מארסו יובנוביץ. בדרכו אל הפיקוד העליון, מסלובניה דרך בוסניה המערבית, הודיע ארסו, שהוא עומד להיות מותקף על ידי הכוחות הגרמנים, שהשתתפו במיתקפה הרביעית, וכי הוא יוצא לעזרתנו עם האוגדה החמישית.

יום לאחר הגיעי לפיקוד העליון הגיעתני ידיעה על ריכוז כוחות גרמניים ניכרים בביקעת הלים והטארה ועל ההתקפות שהם מבצעים. כשהוא מנופף בידו ברוח המודפס, צעק טיטו לעברי ולעבר רנקוביץ: "הגרמנים משקרים! מעולם לא היינו במצב מסוכן יותר! לחזור לבוסניה המערבית. אין דרך אחרת!"

כשהתרחקנו מטיטו, הערתי לרנקוביץ — במרירות המכוונת כלפי עצמי לא פחות מאשר כלפי טיטו — "חסל סדר המשא והמתן!"

רנקוביץ השיב, בפחות מרירות כלפי טיטו מאשר כלפי, "לא זה הזמן לדבר בנושא זה!"

נראה לי אז, שהגרמנים מיתנו את פעילותנו באמצעות המשא ומתן שלהם, לפחות בכך, שמנעו מאיתנו לתכנן טוב יותר, ובמועד הדרוש, את פריסת היחידות שלנו. אולם בשום פנים ואופן לא יכולנו להפוך על כוחותינו, שנמצאו באיזור הנתון לשליטתם. ביום הייתי מחזק דרך מחשבה זו: אילו ידענו (ואנו לא ידענו) — אילו יכולנו לעמוד על כוונותיהם של הגרמנים — כי אז יכולנו לפזר כמה מיחידותינו ולדלל את שורותינו ובכך למנוע את כיתורן.

אמת: לא היה מוצא טוב יותר מזה שעליו החליט טיטו. קודם לכן נתן פקודה לאוגדה הראשונה לתקוף את הגרמנים שעל הגדה הימנית של הטארה ולפרוץ צפונה, לבוסניה. האוגדה הצליחה לפצל כמה מיחידות האויב על הגבעות, אולם לא עלה בידה לפרוץ צפונה, בגלל צפיפותם של הריכוזים הגרמנים והיתרונות, שהדרינה ודרכי הגישה אל הנהר הקנו להם, בנוסף לכך, טיטו כבר הפעיל התארגנות מחדש של היחידות, לצורך החזרתן — כלומר, לצורך הפריצה לבוסניה המערבית — אף על-פי שהחלטה הרשמית על כך נתקבלה רק ביום 26 במאי.

ביום 15 במאי החליטה מוסקבה לפזר את הקומינטרן, מכיון שקיומו היקשה על השגת המטרות הכלל-עולמיות של רוסיה הסובייטית, בתורת המרכז המהפכני העולמי. ברם, לפני ביטולו הרשמי, ביקשה מוסקבה לשמוע את חוות דעתן של מפלגות-אחיות. טיטו לא מיהר לשגר את תשובתו; ולא משום שתמך בהמשך קיומו של הקומינטרן, הוא היה עסוק, רובו ככולו, במיתקפה, היה עליו להיוועץ עם קרדלי בסלובניה וכן ידע יפה, שדעתנו לא תשפיע על כוונותיה של מוסקבה.

כל חברי הוועד המרכזי הסכימו לביטול הקומינטרן. אפילו פיאדה, הקומוניסט

לכבוד יום האחד במאי נשאתי דברים בגובה, ליד מדורה, בפני גדוד השמירה ועובדי המטה שלנו. טיטו גם הוא היה נוכח. בסוף הערב קם לשאת את דברו. הוא השמיע נאום שיגרתי על שעדיין מצפים לנו קרבות כבדים וכו' ואחר הודיע במפתיע, "אני בטוח, שאת יום האחד במאי הבא נהגוג בבלגראד". בבוסניה השוקטת על שמריה, כשחזיתות בנות-הברית נמצאות במרחק אלפי קילומטרים מאיתנו, נשמעו דבריו אופטימיים במידה מופרזת. אולם הוא לא טעה בהרבה: במקום ביום 1 במאי 1944, נכנסנו לבלגראד ביום 20 באוקטובר.

היה עלינו להכין קאדרים פוליטיים גם עבור האזורים שאותם תכננו לכבוש. בחרנו בעובדים פוליטיים בעלי כישרונות בולטים, ביחוד מקרב אנשי הצבא. אני ניהלתי את הקורס בכפר לייצ'בינה, בעזרתו של קרסטו פופיבודה. ספר הלימוד הבסיסי שלנו היה ספרו הקטן של סטלין "יסודות הלניניזם". ההרצאות והדיונים שניהלנו היקפו נושאים כגון: האימפריאליזם, השקפת העולם המרכסיסטית וכלכלה מדינית בסיסית. אולם "יסודות הלניניזם" לא היה רק המקור התמציתי ביותר, אלא גם המהימן והנחו ביותר להבנת תורת הלניניזם. אין ספק, שלספר זה לא נודעת אותה חשיבות כמו ל"מניפסט הקומוניסטי" של מרכס ואנגלס, אולם לצורך הכשרתם והשכלתם של אנשי המנגנון המפלגתי, ככוח שולט חדש, לא היה טוב ממנו — ודווקא בשל "האמיתיות" המתמאטיות הפשוטות, ההחלטיות והטוטאליטאריות, הכלולות בו. מאוחר יותר הצטרף אלינו כמרצה גם ז'ויוביץ. ידידתו, מילבה פלנוייביץ, השתתפה גם היא בקורס. היחסים ביניהם נראו מבוססים, ולא היה כל טעם לנהוג עימם בצניעות מתחסדת, ולכן הקצנו להם חדר משותף, כדי שיוכלו ליהנות מאהבתם הפורחת ומהלניניזם כאחד.

הקורס היה אמור להימשך כחודש ימים, אולם חייבים היינו לסיימו בתיפוזן בגלל התקדמות הגרמנים מפוצ'ה, הדבר לא בישר טובות ולא נראה היה, שיסתיים במיגונה מקומית. המיתקפה החמישית — "מיבצע שווארץ" — החלה למעשה, ביום 15 במאי 1943.

ביום 22 במאי יצאתי, יחד עם קבוצת חברים, אל הפיקוד העליון, שנמצא אז בקרנו יזורה, ליד העיירה ז'בליאק, על הר דרומיטור. ברודינה הופגו בית החולים שלנו, למחרת, כשירדנו מהר דורמיטור, חגו מטוסים גרמנים — כשלושים במספר — מעל פסגות ההרים וצללו על ז'בליאק, שנמצאה למרגלותינו. הם עטו על הכיכרות והצריפים, שהיו פזורים על פני הטרשים וחכיים בשיחים המוריקים. לא נותר עוד ספק, שהגרמנים פתחו במיבצע נרחב.

יחידותינו עמדו לפני מימוש מטרותינו: הן הגיעו לנהרות טארה וליים ועמדו לכבוש את קולשין, את ביילו פולי ואת המרכז הצ'טניקי בבראנה, שעה שהאגף הימני שלהן היה ערוך להתאחד עם הפרטיזאנים האלכנים באגפם השמאלי, לכבוש את נובה וארוש ואת סייניצה, האיטלקים והצ'טניקים נחלו תבוסה כפודגוריקה ובניקשיץ, וכמובן שלא היו מסוגלים לעמוד בפני יחידותינו, שכוח-אדם טרי הזרם אליהן.

ביום 11 במאי, כנראה בהשפעת הבריטים, שלחה הממשלה המלוכנית הגולה הוראות לדרוזה מיכאילוביץ, להפסיק את שיתוף הפעולה עם הפולשים ועם ה"קוויטלינגים"

הוותיק, לא התאבל על כך. הסבריו של טיטו עוררו הרגשה, שהוא, אישית, משהחזיר את עצמו ממעמסה בלתי רגילה. גם אני חשתי הקלה מהחלטת הביטול ופריצת-דרך להזדמנויות גדולות יותר: שוב לא העיקה עלינו המשמעת של סוכנות אבסטרקטית, כלל-עולמית; נוכל לנהל יחסים ישירים ופתוחים עם הממשלה הסובייטית, ובכך נהנה מיתר כבוד וזכויות ביחסינו עימה. ביטאתי את מחשבותי בקול: הקומוניסטים מאוחדים באותה אידיאולוגיה, אולם ערכם, בעיני מוסקבה, נמדד בהתאם לכוחם בארצם הם.

ברם, למוסקבה אצה הדרך — כמו תמיד, כשהדבר נוגע לאינטרסים שלה. היא חזרה וביקשה תשובה, וטיטו שיגר את תשובתו. לאחר שקרא אותה בפני רנקוביץ ובפני. הוא החתים עליה את כל חברי הפוליטכורו — איני יודע למה, אלא אם כן כיקש להדגיש את אחידות הדעות שלנו: כשביקרתי במוסקבה בשנת 1944, סיפר לי וליקו וולחוביץ, כי — מחוץ למפלגה הסובייטית, כמוכן — היתה המפלגה היוגוסלאבית החלטית מכל יתר המפלגות בהסכמתה לביטול הקומינטרן. נציגי יתר המפלגות — למשל, הצ'כית, בראשותו של גוטוואלד — הביעו התנגדות; ייתכן, כי מתוך חשש ליפול תחת פיקוחה הישיר של מוסקבה. בניגוד לעמדה זו — אולי בשל כוחה הרב יותר ומצבה השונה — ראתה המפלגה שלנו יתרון בקשר הישיר, שיווצר בינה לבין הממשלה הסובייטית.

בינתיים הטיל עלי טיטו תפקיד חדש: אירגונה וניהולה של רשות לדיבוי הגיס החמישי והטורו, כגוף נפרד בפיקוד העליון. מתוך ציפיה להתבססותנו במונטנגרו וסרביה הדרומית, ביקש טיטו להקים זרוע, שתאבטח את שלטוננו ותקים את פיקוחנו. למעשה, הכוונה היתה להקים משטרה חשאית ושירות ריגול-נגדי. התחלתי בבחירת העובדים ובאירגון השירותים, אולם המיתקפה ואובדן השטחים בהם היינו מבוססים, הפכו את הרעיון לבלתי מציאותי, עד שהפיקוד העליון חזר והתמקם בדרוואר, באביב 1944. במאי 1944 הטיל טיטו את התפקיד על רנקוביץ; אותה עת נמצאתי במוסקבה. אין פירוש הדבר, שאילמלא שהותי במוסקבה, הייתי נבחר שוב לאותו תפקיד. ראובן זוגוביץ סח לי, שהוא שימש ה"סנדק", כי הוא אשר נתן לאותו גוף את שמו. השם שעליו הוסכם היה אוונ"ה, ראשי התיבות של השם היוגוסלאבי: "המחלקה לביטחון העם". נותני השם הירהרו בליבם, עד כמה חזק ובלתי-נשכח היתה שמה של הצ'קה הסובייטית: בפוליטיקה, חייבים השמות להדור לזיכרון, להיות קולעים; ולגבי מוסד מעין זה — להיות גם מסתוריים. לא קנאתי ברנקוביץ, אולם גם לא קפצתי מרוב שמחה על ששרביט זה, בשירות המהפכה, נשמש מידי. אף-על-פי שבדיעבד שמח אני על שתפקיד זה חמק ממני, אין ספק בליבי עד היום, שהייתי ממלאו בנאמנות ובדבקות, גם אם לא בשקט וביישוב-הדעת של רנקוביץ.

חלפה שנה מאז עזבנו את מונטנגרו בכאב וצערי. עתה אנו שוב עוזבים אותה, ביתר חופזה, אולם בהרגשה, שזוהי רק נסיגה זמנית, מפני בוח עויין, חולשותינו שוב לא היו לנו למיכשול, ואילו אויבינו נעשו חשופים יותר, בשל שיתוף הפעולה ומעשי האכזריות, שביצעו. היינו בטוחים, ביחוד לאחר הקרב על הנרטוזה, כי שיטת המימשל שלהם דק תחליש את הצ'טניקים: החזרת השלטון המשטרתי הישן בלא

להעניק זכויות, שלא לדבר על חוקים. עם זאת היה מספר האנשים שנטשו את שורות הצ'טניקים מעל ומעבר לכל ציפיותינו. לוחמים חדשים וקשוחים התנדבו והצטרפו לשורותינו; רק אותה מיתקפה, פתאומית ואכזרית, היא שמנעה את תיגבור יחידותינו והקמת יחידות חדשות. התנהגותנו גם היא תרמה את תרומתה לחיזוק תנועתנו. לא זרקנו אנשים לכלא וכמובן שלא הוצאנו אנשים להורג. ברם, מאז נמלטו הקצינים והבריונים הצ'טניקים אל הערים ואל האיטלקים, היו לנו כמה "קורבנות פוטנציאליים". אולם בל אימת שטענו נגדם, שצידדו עם צ'טניקים, היו האיברים משיבים, כמו בהסכמה הדדית, "נו, גם אתם אינכם מה שהייתם פעם!" אם מעשי הזוועה של הצ'טניקים — בתי-הכלא, הפשיטות, השריפות, ההוצאות להורג; הסגרת פרטיזאנים לידי האיטלקים תמורת תשלום; הלקאה בשוט, עשרים וחמש מלקות על עבירות של מה בכך — לא דחקו לתוהם הנשיה את המישיגה הקדום של הפרטיזאנים, הרי שלפחות עוררו את הכריות לעשות השוואה בינינו לביןם, כשהמאזן לטובתנו, ביחוד לאחר שהוכחנו, שאנו לא רק מהווים את הכוח החזק ביותר, אלא גם את הכוח בעל הסיכויים הטובים ביותר, והוא ממלכתי יותר בגישתו.

לא היו כל סימנים, פרט למה שאמרו הצ'טניקים עצמם, שאי-פעם יעלה בידי הצ'טניקים להיחלץ מרשתו של הפולש. לונדון שיבחה את הפרטיזאנים, שעה שהתבוסות בקרב הכריחו את הצ'טניקים להימלט לערים, למקומות מכווצים ולחסותו הישירה של הפולש. עד ליום האחרון כינו האיטלקים את הצ'טניקים בשם, אשר במקורו ניתן על ידם לשומרי הדרכים: "מיליציה וולונטרית אנטיקומוניסטית" (מיליצית המתנדבים האנטי קומוניסטית). הפרטיזאנים היו לתפארתם ולגאותם של צעירים נלהבים, ששאפו למשהו חדש, וראו בתנועה סיכוי לשפר גם את מצבם הם. אך בכך לא נסתים הדבר. הפרטיזאנים הביאו עימם מפלגה ומימשל, שדאגו לכלל, ללא רצון לשלוט בכל. באסיפות ובשיחות עם האיכרים, היתה תגובתם לסיסמאותינו, יותר מחושבת מאשר רגשית: כל שקרה חייב היה לקרות, ואת המישטר החדש יש לקבל בצורה בה הוא מתעצב והולך.

גודע לנו, כי מאז סתיו 1942 התמקם דרו"ה מיכאילוביץ בליפובה, שליד קולשין, וכי את הקרב על הנרטוזה ניהל, למעשה, משם. אילולא הכורח הפוליטי שהניעו לכך, הייתי חש ברושה אישית, על שקבע את מושבו בארץ מולדתי; בתפשו מיסתור מפני הגרמנים, נמלט דרו"ה לכל מקום בו חש עצמו בטוח יותר ושבו נדמה היה, כי תנועתו חזקה ביותר. בן גם גונבה לאוונ"ה ידיעה, שבמהלך הקרב על הנרטוזה — ביום יודע אני, שהדבר היה ביום 28 בפברואר 1943 — נשא דרו"ה נאום בליפובה, אשר אפילו אנחנו, הפרטיזאנים, לא היינו מחברים טוב יותר, אילו נתבקשנו לשים דברים בפיו, למען ישרתו את עניינינו. בנאומו אמר, שאין לו צורך בבנות הברית המערביות, מאחר שביין כך וכך אינן עוזרות לו; שלא יחדל לשותף פעולה עם האיטלקים כל עוד הם מגישים לו עזרה; וכי הקרואטים, המוסלמים והפרטיזאנים הינם אויבי הסרבים — כלומר, אויבי הצ'טניקים — ורק לאחר שיגמור את החשבון עימם, יצא להילחם נגד הגרמנים והאיטלקים.

הגרמנים כלפי הצ'טניקים, הרי שגורלנו אנו בשדה הקרב היה חשוב לנו פי כמה. הפיקוד העליון בקרנו יזרו המתין לבואה של משלחת בריטית. משלחת אחת כבר הוצנחה בבוסניה המזרחית ואחת בקרואטיה. אולם אנו ייחסנו השיבות מיוחדת למשלחת, שתשוגר לפיקוד העליון. פעילותה לא תהיה מוגבלת לאיסוף מידע, ועצם בואה בישר על קץ התמיכה הבריטית במיכאילוביץ.

בליל 28 במאי 1943, ליד הכפר גנובודי שעל הר דורמיטור, צנחה המשלחת, באותו מקום ממש, בו המתין פיאדה, בתחילת 1942, למטוסים הסובייטיים. בבוקר יום המחרת הגיעה המשלחת לפיקוד העליון, אל אוהלו הקטן של טיטו, ליד קרנו יזרו. בראש המשלחת עמד קפיטן פ. ו. דיקין, אשר חרף התגהותו המאופקת נתגלה מיד כאדם בעל אינטליגנציה יוצאת מגדר הרגיל. גילינו, ששימש מעין מזכיר לצ'רצ'יל ודבר זה הרשימנו. הן משום שביטא התחשבות כלפינו, והן משום שהצביע על היעדר אפליה בקרב החוגים הבריטיים הגבוהים בכל הנוגע לסכנות המלחמה.

המשלחת נתקבלה על ידי כל חברי המטה, שהיו נוכחים באותה עת במקום. לאחר ההיכרות באה שיחה בה נטל טיטו את החלק הארי, אף-על-פי שבדרך כלל, לא היה מן הדברנים. טיטו תיאר בפני המשלחת את המצב בו מצוי הפיקוד העליון. אך כמובן, מבלי לומר דבר על החזות הקשה, שצפה לבאות. "אנו מכותרים המיד", אמר מישוה. בשהוא מעיף לעברנו מבט ערמומי העיר טיטו בנקודה מסוימת: "ותינתן לכם ההזדמנות להשתכנע מי באמת נלחם נגד הגרמנים והאיטלקים, אנהנו או דרוז'ה מיכאילוביץ". אולם דיקין ושאר חברי המשלחת לא הגיבו, ופניהם נשארו חתומות — ממש כפי שתיארנו לעצמנו את האנגלים. הם רק ציינו, כי ברצונם לעזור לנו וכי הם מתעניינים בכוחות האויב.

בהזדמנות חגיגית זו, אם ניתן לכנותה כך, אכלנו בצוותא, ישובים על גבי הסלעים ובפתח האוהלים, מתחת לעצי האשוח. נתנו למשלחת סוסים להעמיס עליהם את מכשיר האלחוט ואת המטלטלים וכן העמדנו לרשותם משמר מיוחד — רובו חברי מפלגה, שנבחרו והודרכו, לצורך מילוי תפקידם זה. בגלל התקפות האוויר של האויב יצאנו להר דורמיטור רק לאחר רדת החשיכה. המשלחת הבריטית שהתה עם הפיקוד העליון במשך כל זמן ההתקפה.

היתה זו הליכה קשה מאוד, אחת הצעדות הקשות ביותר בהן התנסיתי. הערפל והגשם הפכו את הלילה לבלתי חדיר ואת שביל ההר לבוצי וחלק. אף-על-פי שגדלתי בהרים, לא נודמן לי מימי לבוסס בבוץ סמיך כזה ונדמהתי למראה העקבות העמוקות שנוצרו בו מנעלינו. מפעם לפעם נשבר הטור, ואנשיו אבדו בערפל. לכמה מן האנשים היו פנסים-כיס, אולם תועלתם היתה קטנה מאוד, אפילו לנושאייהם. גם על הסוסים לא יכולנו לרכב, מאחר שהחליקו ומעדו בבוץ ואוכפיהם, על המטען שהיה עמוס עליהם, נשמטו ונפלו. משה פיאדה לא היטיב לראות בלילה, ומכיון שהיה עייף מאוד ונעל מגפיים ללא שרוכים, נפל וחזר ונפל כל העת. קשרתי את סוסו לסוס, עזרתי לו לעלות על האוכף והחזקתי בו, כבר עלה השחר. מסע שהיה נמשך באור

היום, שלוש שעות, נמשך בלילה תשע שעות. הבריטים היו מכוסים בבוץ ועייפים.

ברם, בין הצ'טניקים נמצאו כמה פוליטיקאים, שלא תמכו בשיתוף הפעולה עם הפולש, והעריכו את עתידם הערכה פסימית. באותה עת חשנו בכל אלה, רק מתוך הביבלול והפירוד ששררו בשורות הצ'טניקים. התבוסות והמפלות שספג דרוז'ה לאחר מכן, גרמו לכך, שכל הפוליטיקאים זנחו אותו — אף כי הבולטים שבהם לא נמצאו בארץ, פרט לדרגישה ואשיץ וזיבן טופלוביץ. אולם לפני המלחמה היו שייכים, טופלוביץ וואשיץ, למפלגות קטנות וחסרות השפעה: הראשון, למפלגה הרפובליקאית, והשני למפלגה הסוציאלי-דמוקרטית. ואשיץ הצטרף לדרוז'ה עוד בשנת 1941 — בקרב שהתחולל בין הפרטיזאנים לצ'טניקים בסרביה, טופלוביץ, לעומתו, הציב עצמו, בתחילת 1941, בראש התנועה המדינית של דרוז'ה ומיד טס לאיטליה להילחם, לשווא, על תנאים, כשהוא נושא עימו תזכירים וניסוחי סעיפים. בזמן המיתקפה החמישית לא ידענו דבר על חילוקי הדעות שנתגלעו בין ואשיץ לבין מיכאילוביץ. אולם זכרנו, ששירות המודיעין שלנו גילה עניין מיוחד בוואשיץ. לא מזמן שמעתי מפיו של הסופר דובריזה צ'וסיץ, שוואשיץ התנגד בכל תוקף, גם אם ללא הצלחה, לשיתוף הפעולה עם הפולש. תוך כדי איסוף חומר, באחד הגיבונים, עבור הרומאן שלו "דאבה", נתקל צ'וסיץ במכתבים של ואשיץ, בהם טען, שעם התותח הראשון שקיבלה התנועה הצ'טניקית מידי הפולש, כדי שתשתמש בו נגד הפרטיזאנים, נגזרה עליה כליה. לאחר תבוסת הצ'טניקים במונטנגרו, בתב ואשיץ לדרוז'ה מסרביה, כי מבחינה מדינית אבדה סרביה לצ'טניקים, מאחר שבהתנועה שולטים סמליים היא עצמה הקימה שלטון של טרור, נעדר כל היגיון. צ'וסיץ מסר שבעה מכתבים כאלה לסופר מירוסלב קרלז'ה, שהיה מקורב מאוד לוואשיץ. ביחוד לאחר מלחמת העולם הראשונה. שניהם היו סופרים בעלי כשרון, שהשתתפו במלחמה. אף-על-פי שוואשיץ איבד מהר את להט כתיבתו. בסך הכל, לא היתה לוואשיץ השפעה רבה על דרוז'ה ועל תנועתו, השורצת קצינים; ייתכן, כי בתחילת דרכם זיעזע אותם במקצת. אם בי אני יודע, כי דברים אלה עוללים לעורר נושאים טורדניים של "מה היה אילו" אני נחוש בדעתי, שהצ'טניקים לא היו מנצחים גם אילו נהגו בהתאם לאוריינטציה של ואשיץ: הקומוניסטים היו בעלי חזון ומיליטאנטים יותר בגישתם, ומה שחשוב מכל — יותר יוגסלאביים. כל מי שנכשל, עושה זאת בצורה המכוערת ביותר.

במהלכו של "מיבצע שווארץ", פירקו הגרמנים את נשקם של הצ'טניקים, שהתקבצו בערים וכלאו אותם. דבר זה נעשה בניגוד לרצון האיטלקים ולעיתים גם ללא ידיעתם. יש לציין, כי דבר זה אירע רק בערי מונטנגרו הצפונית, שרק עדיה חדרו הגרמנים. אין ספק, שהגרמנים נהגו כך, מאחר שלא בטחו בצ'טניקים למקרה של נהיתת כוחות בנות הברית — אנהנו מצידנו מיאנו לייחס לצ'טניקים נטיות כאלה ונמנענו מלהגיב על כל העניין. רק בקושי רב הצליח דרוז'ה מיכאילוביץ להימלט לסרביה. פאבל ג'ורישניץ נלכד והושם במאסר בגרמניה. אולם במקום כלשהו קראתי, כי בהתערבותה של ממשלת נדיץ, ולאחר כניעתה של איטליה, החזירו הגרמנים את ג'ורישניץ למונטנגרו, על מנת שילחם בפרטיזאנים, והפעם בברית איתם. גם אם היתה לנו סיבה לרדת לחקר המניעים, שגרמו לחוסר-הסובלנות שגילו

אולם לא התלוננו וגם לא הגיבו על מבטינו החקרניים. הם כיבדו את בני-לוחיתם בסגירות אנגליות ולמדו מהם. כשהם משועשעים לא מעט, כיצד לגלגל סגריה תוצרת עצמית.

בלילה השני המשכנו לסגת מערוץ הסושיצה. לא ירד גשם והכל התנהל כשורה. פרט לאיזו טעות שנפלה בקשר לסוסו של טיטו, אשר כתוצאה ממנה יצא טיטו לדרך ברגל, זועם כולו. לא הרגשתי בנוח לרכב לידו, ולכן ירדתי מעל סוסי והצעתי לו. הוא מיאן, אולם כשנוכח לדעת, שגם אני לא ארכב, עלה על הסוס. אולם לסוסי היה הרגל רע: כל אימת שביקש לנוח, צנח ושכב. חולשה זו שלו תקפה אותו, כשטיטו רכוב עליו — למזלו, קרה הדבר כשנמצאנו מחוץ לערוץ; טיטו נשמט ונפל הישר על רגליו. בעיצומן של כל תלאותינו, לפחות צחקנו במקצת. "לפתע", סיפר טיטו לאחר מכן, "צלל הסוס מתחת".

בשעות היום התמקם הפיקודו בחורשה. טיטו שלח אותי מראש לאתר מקום מתאים, בו יוכלו אנשי הפיקוד לנוח אחרי צעדת הלילה. מכיון שנמצאו בסביבה צ'טניקים שברחו מיחידותיהם, לקחתי איתי כעשרה חיילים ויצאתי בכיוון ברני דו, מעל לערוץ הנהר פיווה. היה בוקר בהיר, והשמש והסל הפיחו בי רוח רעננה, ולא נתתי ליבי להתפוצצות הפגזים בנקיקים, ולטירטור המיקלעים לאורך הכבישים ומאהורי עיקולים שבדרך. עברנו מפרדס אחד למישנהו, כשאנו עושים דרכנו בין בקיעים ותלוליות עפר.

ביער סמוך לכפר, הגענו לשוחה מלאה כבשים והפתענו בה שני אנשים. הם נסו בבהלה. רדפתי אחריהם, כשאני צועק לעברם, יהד עם בני-לוחית, "עצרו! אני יורה בכם!" הם המשיכו לרוץ. הוצאתי את אקדחי, אולם שתי יריות רובה הקדימוני; חייל שעמד מאחורי ירה בהם מרובהו. אחד הבורחים מעד. הניח זרועו על גזע עץ וצנח לעשב. רצנו אליו. הוא היה צעיר בעל זקן מדובלל, בדומה לזקנים שגידלו הצ'טניקים. הכדור חדר לחזהו. הוא לא השיב על שאלותינו; לא יכול היה להשיב. לא הרחק מן הכבשים מצאנו שני רובים וחגורות כדורים. שעונים אל עץ אשוח. הצ'טניקים חלבו את הכבשים; כשעלינו עליהם במפתיע לא היה סיפק בידם לאחוז בנשקם. על גופו של הצעיר מצאנו פנקס קטן ובו רשומים חרוזים בסגנון בפרי, כתובים ביד בלתי-מאומנת, מוקדשים לאהובתו הרועה. שלחנו כמה מן השומרים להודיע בבפר את שאירע. בינתיים נפח הצעיר את נשמתו, וחיילינו הרעבים והצמאים, שתו את החלב ושכבו לנוח. השומרים חזרו ודיוחו, שהאחד היה צ'טניק מקומי ידוע, והשני בן-אחיו.

המשכנו דרכנו לברני דו, ובצלעו של הר, בקצה הערוץ, גילינו מערות מתאימות לשמש מחסה. באחת המערות מצאנו כמות של בשר מעושן ומוצרי-חלב; לאיכרים היתה הרגשה מוקדמת לגבי היקפה ואכזריותה של המיתקפה, ולכן הסתירו מזון, בהמות ומטלטלים. למרות שהיינו רעבים וריחם המגרה של המאכלים עלה באפינו, לא נגענו בשום דבר.

למחרת בערב — 31 במאי — תקפה קבוצת צ'טניקים את הטור של הפיקוד העליון. בדורים זימזמו מסביב לראשו של טיטו וחייל אחד נהרג. אולם ברגע שהצר שלנו

יצא להתקפת נגד, הובסו הצ'טניקים. עם בוקר הגיע הפיקוד העליון יחד עם השמירה שנלוותה אליו. הם לא באו בטענות לא אלי ולא אל כיתת החיילים שלי, אולם משתיקתם הכבושה יכולתי לנחש מה מחשבותיהם. התקפה הלילה נגדם לא היתה מתבצעת, אילולא הרגנו אותו צעיר. גם אני הייתי בדעה זו. רחמי נכמרו על הצעיר, שנפל קורבן למכת-הלם של כוחות זרים, כאן, על ההר שלו וליד עדר הכבשים שלו. ברם, היתה זו גם הזדמנות טובה להוכיח למשלחת הבריטית, ששעה שהגרמנים ממטירים עלינו מן המידרונות ומן השמים עופרת ופלדה לאור היום, שמים לנו הצ'טניקים מארבים, עם לילה.

מאחר שמהירות הביצוע היתה עבורנו שאלה של חיים או מוות, הותר ליחידותינו להפקיע בהמות-בית כראות עיניהן. החלטה זו נתקבלה בלב כבד, אולם גם מתוך אמונה ברורה, שבני עמנו יבינו את הדבר: איזור דורמיטור היה נאמן לפרטיזאנים. עם זאת, אסר טיטו לגעת באטפקה שבאותה מערה, על אף העובדה שאנשי הפיקוד וחיילי גדוד המשמר נזקקו מאוד למזון. כשביקרתי באותו איזור בשנת 1948, הראו לנו האיכרים קבלות שניתנו להם על ידינו עבור החרמת בהמות-בית, אולם אף אחת מאותן קבלות לא נשאה תאריך של אותם ימים. האיכרים לא יכלו לזכור כמה בהמות הוחרמו וממי הוחרמו. הם אמרו, "יותר מכולם סבלו העניים והמשפחות אשר נתנו לכם את מנהיגכם, מכיון שהללו לא הסתירו את בהמתם. מתי יש בדעתכם לכבד את הקבלות האלו?"

"הרי נתנו לכם עורה של אוגר-א", השיבותי להם.

"זה משהו אמריקני וניתן לכולם", השיבו לי בעקיצה.

הייתי חבר הממשלה וידעתי, שאין בכוננת הממשלה לשלם פיצויי-מלחמה לאנשים פרטיים. השבתי להם בחיך ניגוח, "מה שעליכם לעשות בקבלות אלו, הוא לשים אותן במסגרת, כדי שצאצאיכם יזכרו בגאווה, שנתתם כל מה שהיה לכם למען המאבק המפואר".

האיכרים חייכו גם הם — על זריזות-מחשבתית ועל ערכן המפוקפק של הבטחות, הניתנות בעיתות מלחמה.

במשך היום כולו חגו המטוסים בטיסות-תצפית בתדירות רבה כל-כך, עד שלא יכולנו להוציא ראשינו מן המערות. הם תקפו סוסים בדבקות שלא נפלה מזו בה תקפו בני-אדם. האספקה של הפיקוד העליון הלכה ואזלה. אולם החדשות שהגיעונו אותו יום מאזורי הקרבות היו טובות, שניים או שלושה ימים קודם לכן היתה לגרמנים שליטה על נהר סוטיסקה. אולם החטיבה הפרוליטארית השנייה הדפה תחילה את המחלקה, שניסתה לחסום את דרך המוצא שלנו מעמק הפיווה, ואחר כבשה את סוחה — הכניסה לערוץ הנהר סוטיסקה — והקימה עליו ראש גשר. אולם מה התחולל מן העבר השני? על הגבעות הנשקפות אל הסוטיסקה? מה גודלם של כוחות האויב שם? מכל מקום, היציאה מערוץ הפיווה והדרך אל הנהר סוטיסקה היו מובטחים.

זדנקה, שהיתה וכחנית מושבעת, עלתה אותו יום על עצמה: כל התפרצות-היצרים שלה נסתיימה בהתפרצות חדשה. לאחר שרבה עם השומרים, עם הטבחים ועם כל

לסנג'אק? ריכוזי האויב היו פחות צפופים באותו מקום והיו בפנינו אפשרויות רבות יותר לתימרון.

טיטו הירתר רגע ואמר, "בסדר. תבחן אתה את המצב. נקיים קשר אלוטטי". בשטח שהועמד תחת חסותי נמצאו שתי אוגדות: האוגדה השלישית והאוגדה השביעית. מאחר שצריך היה לאחד את שתיהן ליחידה מיבצעית אחת, הוחלט שרדובאן וקאנוביץ, מפקד האוגדה השלישית, יקבל את הפיקוד על שתי האוגדות כאחד וכי סבה קובצ'ביץ, מפקדה של החטיבה החמישית, יקבל את הפיקוד על האוגדה השלישית. פקודה בנידון ניתן לאחר מכן.

לא היתה לי כל סיבה להתמהמה. ביחוד מכיון שטיטו ומטהו עמדו להמשיך ולנוע. הם נפרדו מעלי כדאגה, והכפת פניהם היתה כמעט כשל מתאבלים על המת. עליהי על סוסי ויצאתי לדרך לבדי, בחזרה לגשר הקטן והארעי שעל הגשר פיזוה, גשר החבלים כמורד הגהר, ליד קרושבו, כבר היה הרוס. בשעת הרכיבה הרביתי להרהר, אולם לא עלה במוחי פיתרון בלשהו לכעיות הצבא או להצלת מאות הפצועים. ניסיתי לנחם את עצמי: אולי אין הדבר גורא כפי שהוא נדמה, בהתחשב בנחשוות דעתנו וכישרון האילתור שלנו... כשיצאתי מתוך הערוץ השתפר מזג האוויר. כמה מסוסים הגיחו מתוך העננים, ואני הייתי חייב לרדת מן הדרך, עד שחזרו השמים ונתקשרו עבים, או עד שנעלמו המטוסים מן השמים.

מי שניקרה על דרכה, התפרצה בסערה אל טיטו, ייתכן, כי התפרצותה היתה סוערת ביותר, מאחר שהרטה, אשתו הקודמת של טיטו, לא היתה שם; גוכחותה של הרטה היתה מרסנת אותה, בדרך כלל. אף-על-פי שגם טיטו היה בעל מזג סוער, הרי שבגוכחות אנשיו נהג תמיד באיפוק כלפי זדנקה — למען שמו הטוב וכן, כך הייתי אומר, בגלל השפעתה הריגשית עליו. (לא היתה לה ולא יכולה היתה להיות לה, כל השפעה אחרת עליו). אותו רגע רתחה חמתי עליה. צעקתי, שתסתום את פיה, אחרת אתפוס בשערה ואזרוק אותה מראש ההר, מכיון שלוועד המרכזי יש בעיות חשובות יותר, לעסוק בהן, מאשר בהתפרצות ההיסטרית שלה. טיטו לא התערב; זדנקה נבהלה ולא פצתה פה. כך נסתים אותו ריב. לאחר מכן חזרתי ליחסים מתוקנים עימה, אולם לעולם לא היינו אדיבים זה לזה.

בערב יום המחרת יצאנו אל ערוץ הפיווה. עומק הערוץ היה למעלה משלושת אלפים רגל, והמשעול הצר התפתל בינות לסלעים חדים. עשינו דרכנו לאטנו, מאחר שלא ניתן היה להעביר בין הסלעים סוט על מטענו או אלונקות על פצועיהן. למרות זאת, היתה ההליכה כאן קלה יותר מכפי שהיתה על הר דורמיטור. היינו תשושים מן המעידות, הסיבובים והעצירות. עם כוקר העיר מישוה, שאת הירידה הזו בערוץ ניתן לכנות בשם "ולוסטאפ" ("פסיעה רעה") ועל כך השיב פיאדה, העיף והרצוף, בקול עולה, "אין ספק, ששם זה מתאים לה!"

בבוקר יום ה-3 כיוני החל יורד גשם, וערפילים אפפו את הערוץ במין עצבות וכאב. רעם התותחים עלה מן המישור אל ההר, וההר השיב בקול ענות-חלושה של נכיחת המיקלעים. העובדה, שלא עטו עלינו מטוסים היתה נחמה פורתא, והפיקוד העליון המשיך בדרכו אל הניקרה, שלמרגלות הכפר מרטיני. הניקרה היתה לנו למחסה מפני הגשם, אולם לא התמהמהנו בה זמן רב. אכלנו משהו, אך איני זוכר, אם הגיעו אלינו דיווחים כל שהם. כולנו דאגנו, וביחוד טיטו, בשל התזונה האיטית של הפצועים-קשה ושל יחידות המשמר שלהם. איש לא העז לבטא זאת, אולם דומה היה כאילו אנו נחלצנו, ואילו הם נותרו שם מאחור, ללא סיכויים רבים להימלט.

לפתע אמר טיטו, כמו לאחר מחשבה עמוקה וממושכת, "אחד מחברי הוועד המרכזי חייב להימצא איתם". הכל שתקו. מילוטניוביץ וזיווביץ לא היו נוכחים אותה שעה. "הכי טוב שתלך אתה, ג'ידו", אמר טיטו כמי שמציע ולא כמי שפוקד. האיש האחר והיחיד, שניתן היה להטיל עליו אותו תפקיד, היה רנקוביץ. פיאדה היה תשוש לחלוטין, וחוף מזה היה נעדר סמכות של חבר הפוליטבירו. האמנתי אז כפי שאני מאמין גם עכשיו, שטיטו בחר בי ולא ברנקוביץ, מאחר שעם רנקוביץ עבד ביתר שיתוף-פעולה וכבר התרגל אליו; רנקוביץ הציע ובחר קצינים וממלאי תפקידים וטיפל בעיילות בעניינים השוטפים של הפיקוד ושל הוועד המרכזי. משהבחין, שהחלטתו לא נתקבלה בהתלהבות על ידי הוסיף טיטו — כדי להצדיק את החלטתו כלפי עצמו, יותר מאשר כדי לטפח את גאוותי — "לאחר הכל, גם הכולשביקים נהגו לשלוח את מנהיגיהם למקומות הקשים והמסוכנים ביותר!"

ברם, בליבי כבר החלטתי ללבת, אף-על-פי שניקרה בי תחושה, שצפוי לי כישלון בשליחותי זו. "מה יקרה", שאלתי, "אם היינו מנסים לחצות את הגהר טארה

אף-על-פי שהקל גם על השימוש שלהם במטוסים. לפחות יכולנו לנוח קמעה על פני הקרקע, לתפוס מחסה ולתמרן ביתר קלות, מאשר אילו אותם טרשים היו מכוסים שלג.

המסקנות הצבאיות שלי כאן הינן רק בגדר מחשבות, אשר בשעתו הדריכו לא רק את מנוחתי שלי, אלא גם בדרך זו או אחרת, את מנוחתו של כל אחד מאיתנו, עד לאחרון החיילים. המנהיגים לא הסתירו, וגם לא יכלו להסתיר, את האסון הנורא שאליו נקלענו — כיתרה אותנו טבעת בקוטר של בין שלושים לחמישים קילומטר, מעגל-תופת שנתהדק והלך סביבנו מיום ליום, כשסילונים של להבות-מוות חודרים דרכה פעם במקום אחד ופעם במקום אחר. אנו, מנהיגים חיילים כאחד, הפכנו להיות למעין מיסדר-אחים, שנגזרה עליו כליה, ואשר יוכל להינצל מהשמדה מוחלטת רק בגבורה משותפת והקרבה אישית.

גבורה והקרבה אלו הן אשר מילאו את ליבי ובהם שמתי מבטחי, כאשר נפרדתי מעל הפיקוד העליון בניקרה שלמרגלות מרטיני. אמונתנו והסולידריות שלנו קורצו מחומר בזה, שגם המעט שנותר מהם הוסיף לחיות, ללחום ולהכות שורשים בעם: אין מהפכה ללא אירגון מוצק ומתאים, וכאלה אין, ללא אמונה ואחוות-אחים. ידעתי, כי הגרמנים אינם מסוגלים להביץ פירושו של כוח על-צבאי ומיוחד, כזה שלנו. האמנתי, שהגרמנים לא יוכלו להשמידנו, שנצא ממיתקפה זו בשן ועין, אך נחזור ונכנס את יחידותינו. דאגתי היתה רק לפצועים אנושות ולמגויסים החדשים.

באשר להחלטתו של טיטו להתפצל לשתי קבוצות, ושאני אצטרף לאחת מהן — הרי שאני מאמין, עד לעצם היום הזה, שהיתה זו החלטה נכונה מנקודת ראות צבאית וכמובן, שגם מנקודת ראות פוליטית — אף-על-פי שאז פגעה בי קשה, ועד היום היא מקוממת אותי, בשל כישלונה, מנקודת ראות צבאית: אילו היינו מפנים את כל כוחותינו בריגמנית ובאותו ציר, היו הגרמנים מצליחים לפרוס את מרבית כוחותיהם לאורך אותו ציר. מנקודת ראות פוליטית: כל היחידות יכולות היו לסגת יחד עם עיקר הכוח, בתנאי שהיינו מפקירים את הפצועים קשה — דבר שלא עלה בקנה אחד עם מצפוני ומסורתו של צבאנו. למען פצועינו הייבים היינו להילחם מבלי להתחשב בתוצאות הקרב, ואומנם, כשעשיתי דרכי למטהו של סבה קובצ'ביץ, הלכה החלטתי ונתחזקה בקרבי: אם איננו יכולים להציל את פצועינו, עלינו להביא עדות במעשינו ובחיינו, כי הדבר היה בלתי אפשרי. השיקולים המוסריים חייבים לבוא לפני השיקולים הטאקטיים.

נפגשתי עם סבה קובצ'ביץ בבית איכרים, בבפר קטנטן על רכס פיווה, הוא שמח מאוד לראותני. לאחר זמן קצר הצטרף אלינו גם איבן מילוטניוביץ, יותר מכורח הנסיבות, מאשר כתוצאה מאיזו החלטה של הוועד המרכזי. הוועד הפועל של אבנר, שמילוטניוביץ נמנה על חבריה, נשאר מאחורי הפיקוד העליון; אולם משנתקבלה ההחלטה, באותה ניקרה שלמרגלות מרטיני, שעלי לחזור, הוחלט גם שהוועד הפועל מצטרף אלי, מאחר שמילוטניוביץ היה חבר גם בפוליטבירו וגם בפיקוד העליון, ומבאן שהיה שווה-דרגת עימי, הייתי חייב — אף-על-פי שרשמית הייתי אני האחראי — לנהל את כל העניינים במשותף עימו, וכך אומנם עשיתי לכל אורך הדרך.

לצורך המיתקפה החמישית — "מיבצע שווארץ" — בחר הפיקוד הגרמני בשטח מתאים; בשטח המתאים ביותר שנמצא להם במטרה לכתר ולהשמיד את כוחותינו: ערוץ עמוק עם כמה מעברים תלולים מאוד, נהרות זורמים ובלתי-עבירים, ורמות-מירעה חשופות. היה זה מעין מיבצר ענק, עם כל היתרונות וכל החסרונות של מיבצר, אשר לרשותו מזון ותחמושת במידה מספקת, היכול בנקל להגן על עצמו זמן ממושך למדי; אולם אם יכותר — תקשה ביותר ההיחלצות מתוכו. אנו נתנסינו כבר במגרעותיו של שטח זה בשנת 1942. אולם רק עתה ניצבנו אל מול הפחדים, שנוף נהדר זה (בימים כתיקונם) הסיל עלינו.

הפעם הטילו הגרמנים למערכה בוחות גדולים יותר מאשר במיתקפה הרביעית: שבע אוגדות גרמניות וכמה אוגדות איטלקיות, מספר יחידות של אוסטאשים וגדוד בולגרי — בסך הכל 120,000 איש כנגד 18,000 פרטיזאנים. נשקם של הצ'טניקים פורק מעליהם על ידי הגרמנים, או שהאיטלקים "שיחררו" אותם, ולכן לא נטלו חלק במיתקפה זו; פרט לכמה גיחות שביצעו על קבוצות איכרים קטנות ועל הפצועים. הגרמנים עשו הכנות מיוחדות ללוחמת-הרים: הם קיבצו מאות סוסים ואלפי סבלים — רובם מוסלמים מבוסניה — להוביל ולשאת מזון ואספקה, בפיקוחם של שומרים גרמנים; היו לרשותם אפילו יחידות שאומנו במיוחד לטפס בהרים בעזרת חבלים, וכן יחידות עם כלבי-גישוש. (קראתי גם באיזה מקום, שהגרמנים הרעילו מעיינות מים רבים. דבר זה איננו נכון; אנו, המנהיגים, היינו יודעים על כך, גם אם לא שתינו מאותם מעיינות).

האיזור כולו היה חרוש דרכים, צרות ופתלתלות, אולם היו להן יסודות-אבן והיו שמישות. אף-על-פי שהיה לנו יתרון בכך, שהתרכנו בנקודות לפי בחירתנו, הרי שהגרמנים היו יכולים להביא תגבורות במשאיות. הגרמנים התייחסו למיבצע כולו כאל מיבצע בלעדי שלהם, החיילים הגרמנים הם אשר איישו את העמדות החיוניות ביותר ומהן נלחמו לחיים ולמוות. הייתי אומר, שהיתרון היחירי שלנו היה האביב.

הימנית, אל חלקו הנמוך יותר של הנהר. כך פלש האויב אל מיבצרנו בערוץ, ואני הודעתי על התפתחות זו לפיקוד העליון.

עודני מתבונן באויב שעל הרמה מעל לסושיצ'ה, התעורר בליבי החשד, שהגרמנים מצותמים לדיווחי הרדיו שלנו. חשד זה גבר והלך והעיק עלי מאוד במהלך המיתקפה. אין מחשבה גוראה יותר, ביחוד בשעת הקרב, שהאויב יודע את כוונתיך. אותו חשד לא הירפה ממני והוא נתאמת לאחר המלחמה. רנקוביץ היה הראשון, שסיפר לי, כי הגרמנים אומנם ציתתו באותה עת לדיווחינו. יש להניח, שסודותינו נתגלו לגרמנים על ידי פיענוח הצופן שלנו, שהיה פשוט בתבליט, ולא דווקא באמצעות סוכן בתוך הפיקוד העליון — אף-על-פי שרווחו השערות גם בכיוון זה.

הגיע רדובאן וקאנוביץ, שנתמנה למפקד האוגדה השביעית (אוגדת באניה) והשלישית המאוחדת. אולם עוד לפני שחסם האויב את המעבר על הטארה, שקלטנו מילוטנוביץ ואני, את האפשרות לצרף את אוגדת באניה השביעית אל יחידות-הליווי של הפיקוד העליון. בהסכמתו של וקאנוביץ, החלטנו לבצע את הדבר, עוד לפני שיגיע אישור הפיקוד העליון. התוצאה היתה, שווקאנוביץ היה למפקד, ללא יחידות הסרות לפיקודו — מפקד, אשר מפעם לפעם נועץ בו סבה קובצ'ביץ, שהיה מפקד האוגדה השלישית, שנותרה במקום, אם כי גם הוא היה מוציא פקודות בחתימתו.

את אוגדת באניה השביעית החלטנו לצרף ליחידות הפיקוד העליון, מאחר שזמן רב לא היתה בשירה לקרב; ולא, חלילה, בגלל היעדר דבקות או רוח-לחימה; הטיפוס והיעיפות הנוראה הוציאה מבלל פעולה. מיתקפת ינואר דחקה את האוגדה מעל באניה, מולדתה, וכך צרפה ליחידות הפיקוד העליון. בתחילת מיתקפת ינואר מנתה האוגדה 4.000 איש — צעירים, מרביתם סרבים כפריים, וחלקם קרואטים עירוניים; בסופה של אותה מיתקפה ירד מספר חיילי האוגדה ל-1.500. אף-על-פי שנטלה חלק בקרבות רבים, באו לה מרבית אבידותיה ממחלת הטיפוס, שהלכה והחמירה בשל העובדה, שאלה אשר לקו במחלה, סבלו מרעב וחיבים היו להמשיך ולנוע.

אנשי האוגדה, שמוצאם מאזורים מישוריים משגשגים, התקשו יותר מההרריים העניים, לעמוד במחסור, בקשיים ובמחלות; כתוצאה מכך, פשט מורד-לב ודיכאון באוגדה כולה. היה ברור לכל, שהן מפקדם, יאקשיץ, והן הקומיסאר שלהם, קלדריגה, סבלו סבל רב, כאילו ניתן היה להטיל עליהם את האשם על התלאות ורוע המזל, שפקדו את אנשיהם המסורים והאמיצים. כשלדים, אשר רק עורם השחום דבק לעצמותיהם, דידו אותם בני באניה הצעירים מאחורי הצבא, דרך כפרים וביקתות הרים, מההים, בוהים ותשושים. הם גוועו ללא הגה, אבידים וחסרי-שם. איש לא ערק מהאוגדה, גם אילו יכלו להגיע בחזרה לבתיהם, לא עלה דבר מעין זה אפילו על דעתם של בני-באניה. אף פעם אחת לא גשא איש מהם את קולו בתלונה; הם נשבעו להקריב את חייהם על מנת להציל את עמם מטבח ולהביא לשיחורו מעול הכובש. כוח-האדם של האוגדה פשוט הלך וגמק, אלה שעדיין נימנו עליה, המשיכו לשאת בתפקידיהם הצבאיים בנאמנות וכמסירות, אולם פיזית לא היו מסוגלים לכצעם, ולכן היו אומללים ונכלמים מכושה. מאחר שלא ניתן היה לעשות

הבעיה הדחופה והחיונית ביותר שעמדה בפנינו, היתה היכן וכיצד לחצות ולעבור לסנג'אק. כיוונים אחרים לא הובאו בחשבון, מכיון שכולם היו חסומים על ידי כוחות כבדים ולא איפשרו תימרון כלשהו. אולם גם המעבר לסנג'אק היה מסובך וקשה. שקלטנו את אפשרות המעבר בערוץ הנהר טארה, שממיו זורמים במהירות והוא בלתי-עביר, האויב מיקש את כל הגשרים שלאורך מורד הנהר. הנקודה היחידה שנותרה חופשית וניתנת לגישה, נמצאה במיפגש הנהרות סושיצ'ה וטארה; בנקודה זו לא נמצא כל גשר, וייתכן כי בשל כך לא מוקשה הדרך לאותה נקודה, זה היה המקום בו בחרנו. דיווחנו על כך לפיקוד העליון ושלחנו מחלקה, בליווי חברים אחראים, על מנת שיפלטו שבילי-גישה. לא היה פנאי לבנות גשר, ולכן החלטנו, לפי הצעתי, לזרוק חבלים אל נקודה שקטה, בעברו השני של הנהר ולהקים גשר-צף על גבי נודות-בבשים נפוחים, או מרפסודות עשויות גזרי-צף, שגותרו במקום מן הימים שלפני המלחמה.

המחלקה יצאה לדרך יומיים לאחר בואי, אולם ניתן היה לחוש במין רפיון, ואפילו בלא-איבפתיות השוררים בשורותיה. להיות מופקר וליפול קורבן למען הפצועים — אותם לא ניתן להציל גם אם כל אחד מאיתנו יהיה נושא אלונקות — היה יותר ממה שבוח אנוש מסוגל לשאת, גם כאשר מדובר באנשים, שעמדו בגבורה במשך שישה חודשים של צעידה, מחסור, מחלות ומלחמות. מטעם זה נטלתי עימי קבוצה בת חמישה או שישה אנשים ויצאתי בעצמי אל הנקודה בה נפגשים שני הנהרות. לבדוק את שניתן לעשות, כדי לחצות את הטארה, לשם קיצור הדרך עשינו דרבנו אל ערוץ הסושיצ'ה בשטח ללא שביל.

הגענו לשם מהר יותר אולם גם בקשיים רבים יותר, מאחר שהיינו חייבים לעקוף סלעים וצוקים ולהחליק במידרוני גאיות. כשהגענו אל מוצא הטארה גילינו, שדבר לא נעשה. בעזרת החברים בדקתי את האפשרויות, למרות שלא היו בידינו האמצעים והמכשירים המתאימים לצורך הבדיקה. מאוכזב מרשלנותם של אנשי סבה ומן האנשים שנבחרו למילוי המשימה, הזרתי לרכס הפיווה — שוב בשטח ללא שביל, הפעם במאמץ רב עוד יותר. קצת לפני רדת הלילה הגעתי למטה, עייף ורצוף. אני משער, שהיה זה ביום 6 ביוני.

בשובי חשתי במין פחד אילם שאחז בכל, ואפילו שחצנותו של סבה קובצ'ביץ לא היה בכוחה להסתירו; האויב השתלט על הגדה הימנית של הטארה, בדיוק במקום — האחד והיחיד — בו היה בכוונתנו לחצות את הנהר. יכולנו להבחין בכירור בקבוצות קטנות של חיילים, במדים כחולים-ירקרקים, הפזורים בשדות, שמעל לערוץ. בהתאם לדיווח שהגיע למטהו של סבה קובצ'ביץ, ירדו חיילי האויב אל גדות הטארה — כנראה בשעה שטיפסתי אני מנהר סושיצ'ה אל רכס פיווה — והרגו או פצעו כמה מאנשינו, שעמלו על הכנת המעבר.

כל הועם, שהצטבר בקרבי על היעדר היוזמה, היה עכשיו חסר משמעות: הוטל עלינו לקבל החלטות חדשות. באותו יום — ה-6 ביוני — הודעתי לפיקוד העליון, שהאויב השתלט על קטע הנהר טארה, לרבות המקום בו כחרנו כטוב ביותר לחציה. למחרת בדקנו מקומות-חציה אחרים על הטארה. אולם בינתיים עבר האויב לגדה

יחד עם זאת, לא הייתי פחות מודאג מדעתם וממצב-רוחם של הקצינים ואפילו של החיילים הפשוטים, שעל סביבי הללו היו מודעים למצב הנואש אליו נקלענו, ומאוחזים טעם מודעים היו גם לחוסר ההיגיון של מאמצינו למען הפצועים. כולם נשאו את עיניהם אלי והמתינו להחלטתי. אולם אותה החלטה לא הגיעה מן הפיקוד העליון. דבר זה רק הפחית את סיכוייהם של הפצועים. מאחר שאם ייכנס האויב לקרב עימנו, בסמוך למקומות המסתור שלהם, אין ספק, שהיו מתגלים.

בינתיים המשיך האויב להתקדם, כשמדי יום הוא כובש צוק אחר צוק ותל אחר תל על הדורמיטור, שהיה הרכס היחיד, שעדיין החזקנו בו. מצב זה והרגשתי שלי בתוכו, הם שהכיאוני לשגר, ביום 8 ביוני, את ההודעה הבאה אל טיטו: "המצב חמור ביותר. האויב מחזיק בשתי גדות הטארה. אם תיכשל פריצתנו, נילחם עד לאיש האחרון".*

ייתכן, כי לטיטו היו בעיות אחרות, מחוץ לבעיה של נטישת הפצועים, ואין ספק, שאומנם היו לו כאלו. הקבוצה שלו, עצמו, טרם הצליחה לפרוץ לעצמה דרך, אף-על-פי שהודות ליתרונה המספרי, היו סיכוייה טובים יותר, הסבנה והקשיים שבפניהם ניצבו יחידות הפיקוד העליון התבטאו בהוראה שניתנה על ידי טיטו, לקבור בוצ'בו את הנשק הארטילרי ואת הגינזבים. הוראה זו ניתנה על ידי טיטו ביום בו שלח אותי אל האוגדה השלישית ואל הפצועים, ואולי לפני כן: חיבים היינו למנוע כל דבר, שעלול היה לפגוע בקצב התנועה של היחידות, ויתרה מזו: כבר ביום 5 ביוני חסמו הגרמנים, תוך גרימת אבידות ככרות לנו, את המעבר הנוח ביותר לנסיעה, דרך הכפר ורביניצה. וכאשר כוצעה סוף פריצת-הדרך, בהצלחה, היא לא נעשתה בכיוון הרצוי, לעבר בוסניה המערבית, אלא לעבר בוסניה המזרחית — בהתאם להתקדמות הלחימה וחשיפת נקודות התורפה של האויב, במהלכה, מתוך דיווחים ומיסמכים מאוחרים יותר, ניתן ללמוד, שטיטו דאג לגורל הקבוצה שלי, ולא חדל מלהתעניין בקורות אותה. הוא פסע הנה והלום וקרא בועם, "אנחנו לא יכולים לנטוש אותם!" ואף-על-פי-כן העיכוב בן היומיים במתן התשובה להצעת, להשאיר את הפצועים במקומות מסתור, ושהאוגדה השלישית תיסוג יחד עם יחידות הפיקוד העליון, היו הסיבה היחידה, אשר בגללה נוצרה פירצה בין האוגדות השלישית והשביעית, שבעדה חדרו הגרמנים.

בסופו של דבר שיגר אלינו טיטו את אישורו, להשאיר את הפצועים בערוצים ובגאיות ולסגת עם יחידות הפיקוד העליון. לפי תשובתי שלח טיטו אותו אישור ביום 9 ביוני, היום בו נפצע, תוך ציפיה לאישורו של טיטו ותחת לחץ מתמיד מצד האויב, כבר נטלנו על עצמנו, אני והקצינים שהיו עימי, את האחריות להסתרת הפצועים ואת פריסת יחידותינו, כנדרש. לא נותר לנו דבר אחר לעשותו, גם אילו לא הגיע אותו אישור. הכפר מרטיני והגשר על הפיווה, שעליו עבר הפיקוד העליון ואשר שימש אותי בדרכי אל הפצועים, נתפסו בידי הגרמנים מיד לאחר שהופקרו על ידי היחידות הנסוגות של הפיקוד העליון; וכך היינו חייבים להקים גשר חדש

* מובא ב"יומן" של דויר, כרך II (1946) עמ' 206.

דבר, כדי לעצור בעד תהליך זה של התנוונות, הוא גרם זעזוע בהנהגה ועורר רחמים, ללא אומר, בליבות החיילים שביחידות האחרות. גם בהיעדר הילה הרואית, היתה זו אחת הטרגדיות הגדולות והמוחשיות מכולן.

החלטנו, שיחד עם אנשי אוגדת באניה השביעית, נשלח גם את הפצועים המסוגלים ללכת כרגל, כשש מאות במספר. כן גם צירפנו אליהם את המשורר ולדימיר נאזור ואת נשיא אבנו"י, ד"ר איבן ריבאר, לא רק משום שהיה מחובתנו להגן עליהם, אלא גם, שמפאת גילם, לא היו מסוגלים לעמוד בסכל וכקשיים של הפריצה. לא שלחנו את נוריה פוודריץ, חבר הוועד הפועל של אבנו"י ומנהיג מוסלמי. גם מרקו וויאצ'יץ נשאר עימנו. הוא הביע בגלוי את צעריו על שבשנת 1942 לא נסיג לבוסניה, ועתה דרש בתוקף להצטרף למטה האוגדה השלישית, עימה נשארנו גם אני ומילוטינוביץ.

אוגדת באניה השביעית עזבה את רכס הפיווה בערב ה-8 ביוני. היא לא הלבח לעבר איזה נעלם: אנו ידענו, כי החטיבה הפרוליטארית הראשונה איבטחה את מעברה על נהר סוטיסקה עוד ביום 5 ביוני. כך נוצר ראש גשר לפריצה הבאה והמכרעת בבאלינוביץ, שבוצעה ביום 10 ביוני.

באשר לאוגדה השלישית, שכללה גם את מילוטינוביץ ואותי — היא לא נסוגה עם השביעית, אף-על-פי שהיתה יכולה לעשות כן. אני הצעתי דבר זה לפיקוד העליון, לאחר התייעצות עם הקצינים; גם מילוטינוביץ וזקאנוביץ נוכחו באותה התייעצות, חושבני, שאותה התייעצות התקיימה ביום בו חזרתי מנקודת המיפגש של הנהרות סושיצה וטארה, כלומר: ברגע שנודע לנו, כי האויב השתלט על מעברי הנהר טארה, באותו מסר, ששלחתי לפיקוד העליון, המלצתי גם, שהפצועים קשה, אשר ברור היה שלא נוכל לקחתם איתנו או להגן עליהם, יוסתרו בערוצים וביערות. אינני זוכר את התאריך בו שיגרתי את הצעתי. אין ביכולתי לקבוע אפילו אותו תאריך, על סמך מיסמכים שפורסמו בינתיים. קרוב לוודאי, שהיה זה בערב יום ה-7 ביוני או בבוקר יום ה-8 ביוני, אולם כזכרוני חרוט היטב, כי תשובת הפיקוד העליון לא הגיעה בזמן, שהמתנו יומיים לאותה תשובה וכי זו הגיעה רק לאחר שחזרתי ודרשתי לקבל תשובה.

הדבר שנחרט בזכרוני — ולא רק בזכרוני שלי — הוא הסבל שבהמתנה לאותה תשובה. היה ברור לי, שטיטו מתקשה מאוד להגיע לידי החלטה, לאשר את השארת הפצועים מאחור. במובן, שלא היה זה מן הדברים הקלים עבור טיטו; הוא עמד בפני החלטה נוראה ביותר, שלא הוא ולא הצבא יכולים להסכים עימה. כבר ניצבנו קודם לכן בפני האפשרות, שהאויב עלול ללכוד ולהרוג את פצועינו, אך היתה זו לנו הפעם הראשונה, שביודעין היכרנו באפשרות כזו, את התמהמהותו של טיטו לבקוט עמדה, פירשתי כאילו העביר לידי את האחריות לגורל הפצועים, לכך לא יכולתי להסכים. ולא מחשש שמא ייפגע שמי הטוב — ואולי גם מעט מטעם זה — אלא מרגש החובה והאחריות שפיעמו בי; נמצאנו בקשר עם הוועד המרכזי עם המפקד העליון, ובידם היתה האפשרות — ולמעשה, רק בידם היתה הסמכות — לקבל החלטה מעין זו.

במורד הנהר. אולם הגשר היה צר ובלתי יציב כל-כך, עד שהסוסים לא יכלו לעבור בו; היה עלינו להובילם לתוך הנהר ולמשוך אותם לצידו השני, בשוים קשורים בחבלים, לכל יסחפו בזרם.

בינתיים היו גם לגרמנים צרות משלהם, למרות שהם היו התוקפים. הם לא עלו ממרטיני לרמת וציבו, ולכן גם לא עלה בידם לחסום את המוצא היחיד שנוהר לנו בביקעת הפיווה. ברם, ברגע שיחידות הפיקוד העליון הצליחו לחצות, נותרה היציאה ממרטיני ללא הגנה. אנו השתלטנו על היציאה לפני שהיה סיפק בידי הגרמנים לעשות כן — מיד לאחר שעברה האוגדה השביעית.

ביום בו קיבלנו אישור לעזוב ולהשאיר את הפצועים מאחור — כלומר, ביום 9 ביוני — בינסנו את האנשים שבאגפנו ועמלנו ללא לאות בהסרת הפצועים. בשעה מאוחרת של אותו לילה, החל מטה האוגדה השלישית לרדת אל ערוץ הנהר פיווה, לעבר הגשר הקטן, שליד גורני קרושבו. מילוטניוביץ ואני הלכנו עם חברי המטה והצטרפו אלינו גם מנהיגי המפלגה ממונטנגרו ומספר רב של בעלי תפקידים ופאטריוטים.

היה לילה בהיר, השביל היה רחב, יחסית, ופחות תלול מן השביל בזלוסטאפ, בו ירדו אנשי הפיקוד העליון אל הפיווה, כמה ימים קודם לכן. למרות זאת, לא חצינו כמתוכנן ועם לילה, את הנהר על פני הגשר, שעל הפיווה: בעינות מלחמה רוב התוזות אינן מתבצעות כמתוכנן, ורוב זה היה גבון במיוחד לגבינו, מכיון שכמעט כל דבר שביצענו נעשה תחת לחץ. הדרך נחסמה על ידי הפצועים קשה, שנישאו בידי חיילים ואיכרים. כמה מאות פצועים קל, חיילים שתש כוחם ופליטים, תזדנבו מאחור בחבורות קטנות, שלא האירגון הצבאי איחד ביניהם, אלא רוע המזל והאידיאל המשותף, אלה כמו נילוו אליהם ופסעו לצידם בקצב זהה לשלהם, באותו שביל ובנתיבי הנסיגה המשותפים. גוויות המתים גם הן עיכבו בעד התקדמותנו; לא היינו בטוחים, שמתים הם או שמא רק קרטו מרוב עייפות ויש לעודרם משנתם.

עוד אנו יורדים, האיר הבוקר ועטף את הסלעים בטללים והטיל ערפל בחלחל על פני הנהר, בדרבנו עברנו על פני בחמישים פצועים קשה, שנעצרו בין גושי סלעים, ליד הדרך: הסירחון החמצמן והצעקות הכבושות סילקו, ככמחיידי, את טללי הבוקר הרעננים ואת גוקשותי כמפקד, רק אז גיליתי, עד כמה יראתי מפנישה פנים אל פנים עם הפצועים האנושים. וכי מה יכול אדם לומר להם? כיצד ניתן להסביר להם למה אנו נוטשים אותם, ומדוע אין אנו יכולים למות יחד עימם? מאין גובעת אנוכיות זו כלפי אלה, אשר אילולא הקריבו עצמם, לא יכולנו אנו לסגת או להילחם? האם רשאים אנו לומר להם את האמת — את האמת הזו, חסרת ההיגיון, אך מחייבת המציאות: שהפצועים זוכים למירב ההתחשבות, אולם רק לאלה, שנוחר בהם הכושר להילחם, יש הזכות הבלתי-מעוררת לחיות? הפצועים לא ביקשו דבר, לא באו בטענות, השארנו את הצוות הרפואי שלנו עימם; את אלה שהתנדבו להישאר — והיו יותר מתנדבים מכפי שחייב התפקיד, או רוח-ההקרבה.

רק צעיד אחת, אדמוני ויפה-תואר, קטוע רגל — הקומיסאר הפוליטי של גדודו, יליד קרגויבאץ — פנה אלי ואמר, "חבר גידו, אני מבקש ממך לתת פקודה,

שנשקנו לא ילקח מאיתנו". לא היה לי מושג, שיש מי שעושה כדבר הזה. אולם מיד הבנתי, שאנשי הרפואה עושים זאת, לבל יאבדו הפצועים את עצמם לדעת. חשבתי בליבי: נשק זה הינו האמצעי היחיד אשר בעזרתו יכולים הם להגן על עצמם ולחסוך עינויים מעצמם, למקרה שהאויב יבוא. ציוויתי להרשות להם להחזיק בנשקם. אמרתי להם גם כמה מילים לפרידה, אמרתי, שאם נפרוץ קדימה, נעשה משהו למענם, והקומיסאר מקרגויבאץ השיב לי ישר מן-המותן: "אתם השתדלו לפרוץ, לנו אל תדאגו!"

נדכאים ועצובים שבנו לרדת דרך החורש. אולם ברגע שהגענו לשפתו של מישטח גלישה ארוך, בינות לעצים המדוללים, נעצרנו על ידי סירנו. הם הסבירו לנו, שמישטח הגלישה מופגז על ידי סוללת תותח-הוביצר וכי לא ניתן לעקוף אותו: מתחתיו ומעליו התנשאו צוקים. מן הדיווחים שהגיעונו התברר לנו, שטיירי-תצפית נרמניים מודיעים לסוללות, הנמצאות בשצ'פן-פולי, על עמדותינו ובי אין לנו ברירה, אלא לחצות אותו מישטח בריצה, בפי שעשו בל חיילינו. סבה קובצ'ביץ אמר לנו לרוץ והסביר, שאם יתחילו הפגזים לשרוק, עלינו ליפול לארץ ולשכב, ואחר לחזור ולרוץ — בהפסקה שבין הפגזה אחת לשנייה.

דבריו שימשו אות לזינוק. התחלתי לרוץ והשאר באו בעקבותי — על פני שביל צר המתפתל בין סלעים, על גבי גוויות-אדם ופגרי-סוסים. רוחבו של מישטח הגלישה היה כ-100 מטר, ואנו חצינו אותו בריצה מבלי להיעצר; הסיירים שלנו העבירו את סוסינו בלילה הקודם. מזלנו שיחק לנו: אנשי התצפית של האויב נרדמו, או שענן-ערפל חיפה עלינו והתותחים לא פתחו באש.

לא הרחק משם הקבילו את פנינו מימיו הסואנים והכחלילים של הפיווה וגישרון שנמתח מעל לאשדות הנהר, בין שני צוקים. התותחים אומנם לא הפגינו את הגשר, אולם מטוסי ההפצצה "פיצו" על שתיקה זו, כפל כפליים, צוקים בלתי-עבירים הגנו על המעבר מפני התקפות גרמניות לאורכו של הנהר. בעוד הגשר התלוצץ, שנמצא בקרושבו התחתית, במרחק שלושה או ארבעה קילומטרים במורד הנהר, ניזוק, הרי גשר זה, בקרושבו עילית, לא נפגע, הוא נשאר שלם, כמי שקורא תגר על כל הידע והטכנולוגיה של הגרמנים. ברם, גדות הנהר שליד הגשר הופגזו זה עתה וכוסו בגוויות. מן העבר השני — על הגדה השמאלית, בין סלעי הנהר — נלבדו בחמישה-עשר נפגעים; בוודאי מבאניה — אם לדון לפי גילם הצעיר, מראם הצנום ולבושם הבלה. כרי-הדשא, שעל המידרונים התלולים, ושדות-האחו הקטנים, שמאחורי הגשר, היו גם הם זרועים גוויות. לא היו עוד כרשותנו האנשים והזמן לקבור את מתינו, וההתעסקות במתים נדמתה, בין כך וכך, חסרת תוחלת, מאחר שאת פצועינו נטשנו.

רק עברנו את הגשר, החלו התותחים להשמיע קולם, המטוסים שאגו והשדות הרעידו מהלם ההתפוצצויות. למרות זאת, חייבים היינו להמשיך, כשאנו חוצים את המישטח בין התקפה אחת לשנייה, ותופסים מחסה מתחת לעצים ובין השיחים; וכך חצינו מידרוץ תלול, בן למעלה מאלף רגל, אולי מהר יותר מכפי שהיינו חוצים אותו ללא הפרעה, בשעה תשע הגענו אל דמת וציבו, לא הרחק מאחורינו כבר

הופיע האויב על רכס הפיוות. עשן היתמר מכפרים שעלו באש, ואש מיקלעים היהדה בין ההרים. מצפון, במקום בו נמצא הפיקוד העליון, הגיעו קולות גפץ של פגזים, שנחתו בזה אחר זה. המטוסים לא הירפו מאיתנו במשך כל היום; תוך סיכון רב עברנו ממהמורה אחת לשנייה. הטבחים, כדרכם בקודש, מצאו דרך לטפל במצב: הם הבעירו אש בענפים יבשים מאוד, ללא כל-לחלוחית, ואלה לא העלו עשן. קל היה יותר לבשל ארוחה, מאשר להגיע עדיה.

על רמת ווצ'בו נפצע גוריה פוודרץ. הוא היה עם בנו חמדיה, צעיר שחום-עור ופול, ששכב בין עצי אשוח. רסיס פגז ריסק את קרסולו. הוא נחבש מיד וכיתת-חיילים הוקצתה לשאתו.

וגם זה התרחש באותו יום על הווצ'בו: הוצא אל הפועל צו הפיקוד העליון להרוג את השבויים האיטלקים, שיחידותינו נטלו איתם וניצלו אותם לביצוע שירותים מיוחדים מאז חודש פברואר, כשהובסה אוגדת מארג', בביקעת הנרטוה. שבויים אלה נכחדו במחלות, ברעב, תוך כדי עריקה ובהפגזות. אינני יודע כמה מהם היו בסך הכול — ייתכן, כי מאתיים או שלוש מאות וייתכן, כי יותר, אולם בוודאי לא יותר מעשרה סופחו לאוגדה השלישית, אף-על-פי שהתעוררה בקרבי התנגדות מאופקת לאותו צו, קיבלתיו כהכרחי; ביחוד לאור העובדה, שבין כך וכך לא יכולתי לשנותו.

העילה למתן הצו היתה עריקתו לגרמניה של שבוי איטלקי, אשר שירת את נאזור. אותו איטלקי היה אדיב ביותר, ומכיון שהיה במתיצתו של נאזור, קיבל גם הוא מנות מזון טובות יותר, במסירתו הרבה — תכונה נדירה אצל הפרטיזאנים — קנה האיטלקי את ליבו של נאזור, מה עוד שהוא הסתדר עימו יפה בשפה האיטלקית. ברם, כל זה לא מנע מן האיטלקי ליטול עימו אחד מכתבי-היד של נאזור. כן התעורר החשד, שמסר מידע לחיל האוויר הגרמני, על מקום הימצאו של הפיקוד העליון. כמובן, שידענו באותה עת, שמידע זה הוא בעל ערך מוגבל ביותר, מאחר שהפיקוד העליון נמצא בתזוזה מתמדת ותמיד הקדים את נאזור ואת משרתו האיטלקי; בכל זאת, האויב ישמח לקבל מידע על מצבנו וביחוד על כיוון הפריצה שלנו. באותו קרב לחיים ולמוות, בו השתתפו חברי הפיקוד העליון וכל שאר יחידותינו, נחשבה מסירת ידיעות לאויב לעניין חמור ביותר, גם כשאין בהן גילויים שאינם ידועים לאויב. אך אפילו בעיצומו של ההרג וההרס בקרב הווצ'בו — הגיעו לאוזנינו סיפורים מוזעזעים בקשר להוצאות להורג: היו פרטיזאנים שבכו, שעה שירו בשבויים האיטלקים, אשר הסבל והתלאות המשותפים קירבו אותם עד כדי כך, שאנשינו כינו אותם בשמות חיבה יוגוסלאביים.

ברמת ווצ'בו החלט גם שניקח איתנו, יחד עם מטה האוגדה השלישית, קבוצה של עובדי המפלגה, שעזרו לנו לטפל בפצועים, תפקידם — להסיע את הפצועים-קשה למקומות מיבטחים ולארגן את הפצועים פחות קשה — נסתים, במידה שקיים סוף אחר, פרט למוות. חוינו התנגשות דמים אחרונה עם הגרמנים, התנגשות ממנה לא היה כל סיכוי לאנשי המנגנון המפלגתי לצאת חיים, ולכן לא היתה צומחת כל תועלת לאיש, אילו נשארו עם הפצועים, בין אותם עובדי-מפלגה היתה גם מיטרה, אשר הובאה כמה ימים לפני כן למלא תפקיד זה, מחטיבת סג'אק השלישית, בה

פעלה לחיזוק המנגנון המפלגתי. אין ספק, כי ההחלטה להוציא משם גם את אנשי המנגנון, הושפעה מן העובדה, שמיתרה גם היא גמנתה עליהם. אולם לא רק דאגתי למיתרה היא שהכריעה את הכף; וגם לא הייתי היחיד שהגיע לאותה החלטה. וכך, עם תום ההתארגנות ואחר שהפצועים כונו אל יחידות הפיקוד העליון, התקבצו כמה מאות פצועים ויצאו לדרך עימנו; כמה מהם על קביים, כמו, למשל, דנילו ינקוביץ, שכיום הוא גנרל. ועוד פצועים לרוב, מקרבות עזים, שהיו בעיצומם, התקבצו ובאו אלינו. לכל הפצועים הללו היו מנהיגים משלהם, שפיקדו עליהם בפיקוחו ובסיפולו המתמיד של המטה, כלומר, של מילוטניוביץ ושלי. לא היה צורך ולא היה זה בהתאם לנוהלים המקובלים, לחשוף לסכנות, בשעת תזוזה, חברי מפלגה, שסופחו זמנית כעוזרים לבתי-חולים, ובשהצטרפה מיטרה אלינו, בבוקר יום המחרת, לא היה קץ לשמחתה, לא כל-כך משום שהגיעה למקום מיבטחים — וכי מי יכול היה לסמוך על מקום מיבטחים באותם ימים? — אלא על שחזרה והצטרפה לחברים מוכרים ומכובדים, עימם תוכל להתקדם בביטחה, בדרך הרצופה סכנות מוות.

מיד בהגיענו לפיסגת הווצ'בו הובהר לנו, כי לא יעלה בידנו להשיג את אוגדת באניה השביעית ואת יחידות הפיקוד העליון, התהוותה פירצה, אשר דרכה יתפרץ בקנאות אויבינו רב-התושיה, מנהיגי המפלגה היו חייבים לחזור למונטנגרו; כל רגע של היסוס פירושו לגבם סכנת רבה וסיכויים עגומים פי כמה. ישבתי ודנתי עימם במצב, וכן בעניין שובם למונטנגרו — החלטה שבבר גמלה בליבי.

כולנו היינו בדעה, שהצ'טניקים הולכים ומתפוררים וכי סמכותם בכפרים, גם אם תוחזר על כנה בעזרת האיטלקים, שוב לא תהיה מבוססת כשהיתה. מצב זה פתח סיכוי לצעידה גלויה ולפעילות חוקית-למחצה. לאחר נסיגת הפרטיזאנים לבוסניה המזרחית, בשנת 1942, הצליח רק מספר זעום של חברי מפלגה ואוהדיה לחמוק מן המלכודת שטמנו להם הצ'טניקים, אחר שהסתתרו ביערות ובמיקלטים מאולתרים. ואף-על-פי שהצ'טניקים שבמונטנגרו נמצאו בתהליך של התפרקות, עדיין נשקפה מהם סכנה למפלגה; לא היה לנו במונטנגרו כל אירגון צבאי ושום יחידה צבאית לא היתה מסוגלת לחדור לשם. מנהיגי המפלגה עמדו לחזור לארץ, שהפכה לשממה בידי הכובש ובמלחמת האזרחים — ללא קווי תחבורה, ללא בסיסים, ללא הגנה.

לא היתה התנגדות, אולם גם התלהבות לא היתה לשיבה למונטנגרו. לא מתוך פחד לגורלם האישי של החוזרים, אלא שיאוש כבד העיק על כולנו למראה ההרג, שגבר הלך לנגד עינינו, ולמראה גורלם של פצועינו האנושים — גורל שהיה גורא בליבך, עד שלא העזנו להעלות את הנושא, אם כי חשנו אותו בכל מאודנו.

רק בלדו יובנוביץ שאל, "וכיצד מציע אתה שנחדור לשם?"

בלדו היה בעל ניסיון רב, רב הרבה יותר משלי, בתנועה בשטחים בבושים, לכן התייחסתי לשאלתו באל ניסיון לחפות מראש על האבידות שהוא עלול לסבול, והשבתי לו באורח קצר ונחרץ: "אתה יודע טוב ממני! הסתתרו ביערות, בערוצים, בכל מקום שתוכלו — ובלבד שתרחקו מן הצבא. הגרמנים והאיטלקים רודפים אחר הצבא."

וכך קם והיה הדבר, חיבקנו איש את רעהו והם יצאו ליערות ומשם לערוץ הנהר

239

בתוך הקלחת

וייתכן אפילו, שבפחות ריטון מאשר קודם לכן, אולם מתוך זהירות שלא להיפצע — להיפצע, ולא להתהרג, היחסים בין הקצינים לחיילים נתהדקו יותר מאי-פעם בעבר — בעצם, הם נתהדקו בלבך, עד שצורת הפניה הקומוניסטית "חבר" נעלמה, מכיון שהיה בה משהו רשמי, שנאכף מגבוה, על דעתו של איש לא עלה להסגיר את עצמו, לא משום שידע, שיוצא מיד להורג, אלא מכיון שכולנו היינו קשורים זה לזה בסבל ובמוות. דומה היה, כאילו איבדו החיים את ערכם בעינינו; ואנו המשכנו להילחם, כמעט אוטומטית, כשאנו ממאנים לוותר ולהיכנע לכוח על-אנושי, חסר-תחלת ואבסטרקטי.

איתו בוקר סיפר משהו, שיש בדעת נושאי-האלונקות להשאיר את חבר אבנו, נוריה פוודרץ, מאחור. הם חששו, שמא יאחרו לפריצה, או שהשבו, שניתן לנטוש את פוודרץ כפי שנגטשו רבים אחרים. שלחתי לקרוא למפקד כיתת האלונקאים ואיימתי עליו, שנוציאם להורג אם יטשו את פוודרץ. "הוא איננו חבר המפלגה", אמרתי, "ולכן עלינו להעניק לו טיפול מיוחד". מפקד הכיתה תלה בי עיניים נפחדות ומבינות. הם המשיכו לשאת את פוודרץ בסמוך לחברי ההנהגה, אולם פוודרץ היה לנו למעמסה מתמדת, לא בשל מצבו, אלא בשל מחויבותנו כלפיו. מה יקרה לו, אם הפריצה תיכשל? מה יהיה אם הגרמנים יפגעו בנו, יטבחו אותנו ויזרקו אותנו לתוך הגאיות? אחד הרופאים אמר, שפוודרץ נושם את נשימותיו האחרונות ושמצבו חסר כל תקווה, הוא הציע — ולא בשל כאבי התופת שפקדו את פוודרץ, אלא בגלל דאגתנו למה שעלול לקרות לו — להזריק לו זריקה שתחיש את קיצו, לכך התנגדתי, ללא היסוס קל שבקלים. ברם, נוריה נפטר באותו יום, 11 ביוני, בשעות אחר הצהריים, ובכך הקיץ הקץ ליטוריו שלו ושלנו. ערכנו לו הלוויה נאה, אף-על-פי שאת מתינו האחרים פשוט השארנו מאחורינו. בנו, שהתאבל עליו באורח מוגזם בנסיבות הקיימות, צורף כחבר לצוות המטה שלנו, העובדה, שנותר בחיים היא עניין של מזל ואינה קשורה במעמדה העדיף של ההנהגה, אשר בכפיפתה נמצא, הכל היו שווים, גם במותם.

כאותו יום לא היו קרבות רבים; על כל פנים לא קרבות רציניים. בדרךנו חלפנו על פני פגרים וסוסים פצועים — נפולת של יחידות שהקדימונו בדרך לכאן. התותחים הפגיוו כשיסתיות את שביל היער, בו נעו אנשינו ופצועינו. מן היער שהשקיף על שדות המירעה של דראגוש סדלו הכחנו בצוק סלע, שגודלו כגודל בית, והחלטנו לחנות תחתיו. אולם משהתקרבו אליו, ראינו תריסר חיילים הרוגים, פזורים מסביב לשיירי מדורה; גופותיהם היו שטועות מפגז הוביצר, הגוויות החלו להירקב. הם נמנו על יחידות הפיקוד העליון, שנמצאו גם הן בנסיגה; כלהיטותן לחמוק ממלתעות המוות, לא היה סיפק בידן לעשות שום דבר אחר. מזועזעים מהמראה ומהריח המבחיל שעלה מהגוויות, יצאנו לחפש מקום לחנות בו, הרחק משם. כחרנו בצוק סלע גבוה בדרך היורדת במידרוץ, לא קברנו את המתים, כפי שלא קברנו רבים אחרים; לא היה טעם לקבור מתים, כשאין ביכולתנו לחלץ את החיים.

צוק הסלע שלנו, שהיה תלול וגבוה, שימש לנו גם כתצפית. כראשו היה מישטח

פיווה, אולם, כפי שבלדו סח לי לאחר מכן, ניקרו להם קשיים נוראים על דרכם. שלוש או ארבע אוגדות של האויב סרקו את האיוור, כשהן בולשות מאחורי כל גוע-עץ ובל סלע, ולחברי ההנהגה המונטנגרית לא נותרה דרך להינצל מידם, אלא על ידי התחמקות ומיסתור. העניין נמשך כחמישה-עשר יום, עד שכמעט שגועו ברעב, וכאילו שבכך לא די היה, נמצאו באיוור גם קבוצות של צ'טניקים.

בשעות אחר הצהריים יצאנו לדרך וחצינו את רמת וציבו בכיוון לערוץ הסוטיסקה, כשהשיחים משמשים לנו מחסה מפני המטוסים. אולם היה עלינו לעבור גם שטח חשוף, שלא יכולנו לעוקפו. שטח זה נמצא בטווח המקלענים הגרמנים, שטיפסו לראש הר המגליץ המסולע. כל אימת שחצינו את השטח בריצה, בזה אחר זה, ירו לעברנו מחורשת עצי אורן, כמעט שלא נגרמו לנו אבדות, אולם קצב צעידתנו נחלש והטור נשבר.

עם ערב הגענו לפסגות הנשקפות אל ביקעת הסוטיסקה, העמוקה והאפלולית, כשלמולנו נישאים הרכסים האדומים של הר זלנגורה; בבואתה של תמונת-נוף רומנטית ויפה, הקרבות שכחו, כאילו הסכימו הצבאות ביניהם על הפסקה לארוחת הערב ולמנוחה; אולם אנו לא שמחנו ולא יכולנו לנחת. הפצועים באו בעקבותינו, הספקות כירסמו וגברו ושורתינו נצטמקו והלכו. הרכס הצחיח של הר פרייבור, שלשמאלנו, היה בשליטת האויב; יכולנו לראות את הגרמנים — כל-בך קרובים היו — יושבים בקבוצות קטנות, לצידם של מיקלטים מאולתרים; שם לא ניתן היה לעבור. אולם עוד פחות טובים היו סיכויינו לעבור מצד ימין — בכיוון לנהר דריגה, בשטח זרוע קרחות ועורקי קשר חזקים של האויב, לא ידענו בבירור מה המצב מולנו — על הסוטיסקה ועל ההרים שמעברו השני של הנהר — או מה המצב מאחורינו. אותו לילה עזבו יחידותינו האחרונות את רכס הפיווה, כשהלהבות העולות מהכפרים וביקתות הרועים העולות כאש, מרצדים ומאירים את צוקיו של הדורמיטור, שם התקדמו האיטלקים, שתמיד ששו להעלות כתים באש; ואילו הפעם עלו בדבותם על הגרמנים — לרדוף, ללכוד ולטבוח חיילים פצועים ואזרחים חסרי-מגן.

בילינו את הלילה מעל לערוץ נהר הסוטיסקה, עם שחר המשכנו ללכת כחסות הערפל, לדראגוש סדלו — רכס הנשקף אל צוק מתנשא, שאליו הגענו, לאחר הליכה של שלוש שעות, במידרונים תלולים, התמקמנו בקצהו של כר-דשא קטן, למרגלות דראגוש סדלו, בנקודת התצפית הטובה ביותר שנמצאה בשטחנו הצר. כוחותינו נתדלדלו עד להחריד, וזה היה ניכר גם על רקע שטח קטן כלי-כך, לפנינו נמצאה החטיבה הדלמטית הראשונה, עימנו היתה החטיבה המונטנגרית החמישית ומאחורינו חטיבת סנג'אק השלישית. היה עימנו גם גדוד מוסטר המהולל, שעתה קטן מספר אנשיו במחצית. אותה עת מנתה המונטנגרית החמישית כשש מאות איש, הדלמטית הראשונה כמותו מספר, ואולי יותר, הסנג'אקית השלישית למעלה מארבע מאות איש; ואני מניח, שבגדוד מוסטר לא נותרו יותר ממאה איש.

צפינו שהמוראל ירד, ביחוד לאחר שנטשנו את הפצועים קשה, ואומנם המוראל ירד, אך בצורה מיוחדת ובלתי-צפויה: האנשים המשיכו למלא את המוטל עליהם,

באניה השביעית עברה שם יומיים קודם לכן ללא לחימה. הלילה רד מהר, שמחתנו ואמונתנו גברו עם החשיכה. הגיעו לידינו ידיעות, שיחידות הפיקוד העליון ביצעו, יום קודם לכן, דהיינו ביום 10 ביוני, פריצה רבתי בבאלינוביץ. כמו כן לא נשמעו קולות לחימה מכיוון חטיבתו של מאנדיץ. הנחנו, שפירוש הדבר הוא, שהגרמנים לא חסמו עדיין את הפריצה שהובקעה על ידי יחידות הפיקוד העליון, וכי מאנדיץ ישתלט על הגבעות החשופות ויחזיק בהן בכל יום המחרת, או עד אשר תגענה היחידות הנותרות וחיל הרפואה.

בלדרים, פטרויטים, אנשי המגננון והצבא כולו, שכנו לישון מסביב למדרות, במקום המיסתור שלנו, בגאיות ובכל מקום בו נמצאנו. גם אנו, המנהיגים, נמנמנו שעה קלה. אולם מפעם לפעם התעוררנו והערנו זה את זה; היינו מודאגים על שלא הגיעתנו כל ידיעה ממאנדיץ. דאגתנו, שהפכה לזעם, גברה, ככל שחלפו שעות הלילה; כאשר הפציע הבודק ודאגתנו צללה וירדה לנבכים אירציונאליים — הגיעה סוף סוף הידיעה, השרד, שהועבר בידי רץ יחיד, על פיסת נייר, היה מבלבל: במשפט אחד הסביר מאנדיץ, שלא עלה בידו להשתלט על מעבר הגבעות, שמעל לסוטיסקה, מאחר שהחטיבה המשיכה לנוע קדימה, ואילו הוא עצמו נשאר מאחור עם שני בלדרים.

סבה קובצ'ביץ עבד עם גליגו מתחילת ההתקוממות, והיו ביניהם יחסי ידידות. גם אני למדתי להכיר את מאנדיץ בזמן שהותי במונטנגרו ב-1942. יצאו לו מוניטין של אדם קשוח ונועז ביותר ומפקד הדבק במטרתו. החטיבה שבראשה עמד, אם כי לא היתה בתקן מלא, נחשבה לאחת החטיבות הטובות שלנו. תמהנו בליבנו מה קרה לחטיבה זו? ומה קרה למאנדיץ? מה שקרה לא עלה בקנה אחד עם דברותו, אשר תמיד מצאה את ביטוייה בתושיה רבה ובנסיגנות נועזים, אולם לעולם לא בפחדנות או בהיעדר סולידריות.

סבה קובצ'ביץ היה גבוך. הוא נפגע אישית: "מי יכול היה להעלות על הדעת, שגליגו מאנדיץ יכגוד כך?!"

מילוטיונוביץ לא חדל מלרטון בזעם, "הדבר מחייב להעמידו בפני בית דין צבאי!" כשלעצמי, לא התפרצתי מכעס, אם כי דאגתי וזעמתי מאוד על התפתחות עניינים מסובכת ובלתי צפויה זו.

העובדה, שהחטיבה הדלמטית הראשונה הותירה אותנו ללא מעבר בטוח, אותו כבשה במאמץ קל בלבד, הציבה אותנו בפני בעיה קשה ובלתי חזויה מראש. התוצאה היתה, שכוחותינו הצטמקו במידה ניכרת: נותרנו עם שני חצאי חטיבות ושני חצאי גדודים בלבד — בסך הכל 1,200 איש, שהיו חייבים להגן על עצמם מכל עבר ובו זמנית לבצע את פריצת-הדרך. אבל גם הגרמנים, שמספרם עלה פי כמה על מספרנו — בכמה, לא ידענו — לא ישנו טוב יותר ולא ישבו בחיבוק ידיים, לאחר אותה התקפת-פתע ופריצת-הדרך של החטיבה הדלמטית הראשונה בטיינטישטה.

בבוקר יום 12 ביוני, הסתדרנו מאחורי הצוק בדראגוש סדלו וקיימנו התייעצות. הועלתה הצעה — שגם סבה קובצ'ביץ תמך בה — שנצא מיד לדרך לעבר הסוטיסקה. הצעות דומות הוצעו יום קודם לכן, כשגליגו מאנדיץ הניס את הגרמנים בטיינטישטה.

ישר עליו יכולנו לגמנם. לפנינו השתרע עמק סוטיסקה, עם נקיקים צרים ועמוקים בחלקו העליון, ושדות קטנים וגבעות מיוערות, בחלקו התחתון.

מערון הנהר סוחה הגיח לפתע טור ארוך של חיילים גרמנים, שעשה דרכו במורד הסוטיסקה לעבר מישור טיינטישטה. הוכנו בתדהמה. ציפינו, כי לאחר שאוגדת באניה השביעית תחצה את הנהר, ישתלטו הגרמנים על הקטעים הצרים של הסוחה. אולם שיצלחו את הנהר, כאילו אין אנו נמצאים ביערות שמסביב, לא ניתן היה להסביר. עובדה זו אלא בכך, שהמפקד הגרמני לא ידע דבר על מקום היערכותם של כוחותינו. דבר זה הוברר לנו מעל לכל ספק, כשבאו הגרמנים וחנו במרכז מישור טיינטישטה, כשהם תוקעים את אוהליהם ופורקים את המטענים מעל סוטיהם.

במקום זה עצמו היה אמור לעבור גליגו מאנדיץ עם חטיבת דלמטיה הראשונה שלו, הם כבר עשו דרכם ביערות, שמתוכם לא ניתן היה לראות מה שראינו אנו. מצוק הסלע המתנשא מעל לדראגוש סדלו, מרוב חיפזון לא יכול היה גליגו לקבץ את כל אנשי החטיבה, אולם עלה בידו לקחת עימו גדוד אחד של החטיבה המונטנגרית החמישית, שעה ששניים מגדודיו שלו השתרכו מאחור. תפקידו של מאנדיץ היה לחצות את הנהר ולהשתלט על הגבעות שבגדה הימנית של הסוטיסקה; בכך היה אמור לאבטח את מעברן של יתר היחידות ושל חיל הרפואה שלנו, שהיה בגודל של חטיבה. תנועתן של כל יתר החטיבות היתה תלויה בהצלחת מיבצעיו של מאנדיץ.

סבה קובצ'ביץ מיהר ושלח רץ אל מאנדיץ, להודיע לו על תנועת הגרמנים ומיקומם. לאחר מכן המתנו חסרי-סבלנות, משך שעות רבות, להתקפתו של מאנדיץ על הגרמנים ואבטחת המעבר. החל לרדת גשם-הרים דקיק, ידענו, כי למאנדיץ דרוש זמן כדי לפרוס את גדודיו ולהתכונן להתקפה. רטובים עד לשד עצמותינו המשכנו לצפות בנעשה ממרומי הצוק שלנו.

בשעת אחר-הצהריים מאוחרת, כשצצה השמש וערפילים החלו להתנשא מעל לגאיות, הגיע לאוזנינו טרסור מיקלעים, שעלה מן הסוטיסקה. הגרמנים ברחו כל עוד נפשם בם, והשאירו מאחריהם את סוטיהם ואת אוהליהם. "רק תראה, איך שאנחנו מניסים אותם!", קרא סבה קובצ'ביץ בהתלהבות. ואומנם מדחוק נדמה היה לנו, שמאנדיץ הפתיע את הגרמנים והיכה בהם. אולם התברר לנו, שהאמת היתה אחרת לגמרי. שעה שמאנדיץ קיים התייעצות עם קציניו, גילה אותם אחד הגרמנים ואז פתחו הגרמנים, שהתפרזו לאורך הגדה, באש. מאין ברירת, ציווה מאנדיץ, ללא היסוס, לפתוח בהתקפה, חצה את הסוטיסקה, ולאחר שסבל למעלה משלושים אבדות, הניס את הגרמנים שבטיינטישטה לכל עבר. הלילה החל יורד והאנשים, המורעבים, התנפלו על המזון שבאוהלים. הגרמנים התכנסו מחדש והבריחו את הפרטיוזאנים, ובך שוב איבד מאנדיץ שלושים מאנשיו. למרות שיחידותינו לא היו מאורגנות, המשיכו בנסיגתן לאורך המעבר, שנפתח על ידי הפיקוד העליון ולא נחסם בידי הגרמנים, קרוב לוודאי מתוך חישוב לחסום תחילה את המעבר ליד הסוטיסקה.

לא היה קץ לשמחנה. ביחוד מכיון שהאמנו, שלא נותרו עוד גרמנים בקטע שלפנינו; בשעות היום לא ראינו גרמנים על הגבעות שעל צידו השני של הסוטיסקה, ואוגדת

במהירות ונסכה אומץ בלכ הלוחמים; הם נאחזו בכל קנה-קש — ביחוד משום שלא ידעו דבר וחצי דבר על פנטלריה, פרט לשם בעל הצליל המזרז. בשעות אחר הצהריים, כשירדו יחידותינו לעבר הסוטיסקה, הפגיו הגרמנים את הכביש המוביל מדראגוש סדלו לנהר. כשעמדתי מאחורי צוק, מתחת לעץ אשוח, שמעתי רחש מוזר ונזהר. אייל נפחד התבונן בי, אחר נשא רגליו ונעלם בעובי היער. אחר הצהריים קיבלנו שדר — השדר האחרון שהגיענו מהפיקוד העליון — אשר לדברי ראדובן וקאנוביץ, נאמר בו כך: "מצבנו חמור. פנו לעבר מקור הגרטווה. נשלח אליכם יחידות-סיור מקלינוביק. אם תימצאו במצב קשה, חצו ביחידות קטנות יותר...". בכך סטה הפיקוד העליון — ולפי מיטב ידיעתי, היתה זו הפעם האחת והיחידה — מן העיקרון, שלא לפצל יחידות. גם אנו חוינו פיתרון מעין זה. אף-על-פי שלא העזנו להעלותו על דל שפתינו, משום שידענו עד כמה מקרב אותנו פיתרון כזה לתוהו ובוהו.

עם ערב כבר נמצאו כל יחידותינו בדרכן לנהר סוטיסקה. ההנהגה יצאה גם היא עם היחידות, בדרך המכוסה בוך, שהובילה אל מעבה היער הרטוב. אולם רק חצינו את כר-הדשא הקטן של דראגוש סדלו ונכנסנו ליער, מיד חלפנו על פני גויות פזורות לצד הדרך, ורעם פגזים ניתך לרגלינו. סבה קובצ'ביץ קפץ מעל הדרך ורץ במידרון, לכיוון הפגזים המתנפצים, כשכולנו רצים אחריו בקבוצה. מחשש לנתינת פגזים נוספים, צעקתי "ארצה!". אולם סבה אחז בורועי בחזקה וצעק, "קדימה, קדימה!" ורץ במורד ההר, כשאני בעקבותיו. אותו רגע ניתך מטח-תותחים חדש. ימינה וגבוה יותר מן המקום בו נמצאנו, היער רעם, ענפים נגדעו, עלים ועפר כיסו את גופינו. שוב רצנו במורד ההר ואחר פנינו ימינה, לאורך הדרך, בשפגזים ורעמים מעל דראגוש סדלו וסביבתה. "הם סורקים את הכביש ואת היער עם ההוביצרים שלהם", הסביר לי סבה קובצ'ביץ. "רוץ תמיד לכיוון ההתפוצצות, ואז יחלף המטח השני מעל לראשך".

רועדים ומוזעזעים המשכנו לרדת לאיטנו לעבר נהר סוטיסקה. המתנו לדיווחים, וכן לחיל הרפואה וליחידות, שלא עלה בידן להימלט מפני האויב. זאת ועוד: החיילים היו חייבים לאכול, גם אם היה זה אוכל עלוב ביותר; כל אותו יום לחמו וצעדו על קיבה ריקה. עד שהתלכדנו במישורים המשקיפים על הסוטיסקה, כבר חלפה שעת חצות. החיילים שתקו, מכוושים בתוך עצמם. השמים התבהרו, אולם הירח כבר שקע מעבר להרים.

שוב התחלנו לנוע — גרוד מוסטר פסע בראש והנהגה מאחוריו. רק עזבנו את כר-הדשא הקטן, וכבר נמצאנו על גדתו התלולה של הסוטיסקה. חציית את הנהר על סוסי ואילו החיילים עשו דרכם ברגל, כשהם נאחזים בכבל, שנוזק לעברו השני של הנהר. רבים לא טרחו אפילו לאחוז בכבל: הסוטיסקה הוא נהר קטן ובאותה עונה לא הגיעו מימיו אפילו עד לברכיים. מכאן, שאין שחר לסיפורים על טביעתם

מנקודת ראות צבאית גראתה הצעה זו כמתקבלת על הדעת. ואולם אני התנגדתי לה מן הטעם, שהיחידה הרפואית ויחידות האבטחה עדיין נמצאו ברוצ'בו או שרק החלו לרדת משם, ולכן קיים חשש, שתיווצר בינם לבינינו פירצה, דרכה יוכלו הגרמנים לחדור. המוצא היחיד שנותר בפנינו קסם גם לי, אולט לא רציתי להשאיר את הפצועים ללא הגנה, או לא לכלול אותם בטור הלוחם; לפחות אלה, שעדיין מסוגלים היו לנוע, היו זכאים להתחלק עימנו בגורלנו. דעתי נתקבלה על תנאי, שתואץ תזוזת היחידה הרפואית ויחידות האבטחה, כדי שנוכל לחצות את הסוטיסקה לפחות עד לשעות הערב.

אולם במרוצת היום הלך מצבנו והחמיר. בבוקר פתחו הגרמנים בהתקפה על אגפנו הימני, במטרה ברורה לכבוש את דראגוש סדלו, ובכך לפצל את כוחותינו. תזוזתן המיידית של היחידות המקומיות לעבר הנהר סוטיסקה היתה מביאה לבידודה וכיתורה — של כל יחידה בנפרד. כדי לחסום את חדרת הגרמנים מברונובו, הטלנו למערכה כוחות גדולים — "גדולים", בהתחשב במספר הקטן שעמד לרשותנו ובמורכבותו של הקרב. כל שעות אחר הצהריים ניהלנו קרבות מרים, כשהגרמנים מסתייעים באש תותחים ואילו אנו באש מרגמות מבוקרת, מדראגוש סדלו. היה זה יום מעונן וגשום, כך שלפחות לא הופגזו מן האוויר על ידי מטוסי האויב.

אחר הצהריים שוב טיפסנו לפיסגת ההר כדי להשקיף על הסוטיסקה. הגרמנים נתגלו לעינינו רק על גבי צוק אחד, המתנשא מעל לגדה השמאלית, במורד הנהר. אולם לא הרחק מטייגנישטה הבחנו בדגל צלב הקרס, שהונף על ידי הגרמנים, על מנת לציין את מקום הימצאם לחיל האוויר שלהם. היתה זה אות מבשר רע; הוא בא ליתן תוקף לכיבוש הגדה השמאלית על ידי הגרמנים, כולל הגבעות, שאליהן הגיע מאנדיץ לילה קודם לכן, בתקווה לחצות לעבר השני, ללא קרב. אף-על-פי שלא היתה יכולה להיות לדבר השפעה כל שהיא על מהלך הקרב, לא יכול היה סבה קובצ'ביץ לעמוד בפיתוי לירות בתותח לעבר הדגל השנוא. לאהר המטח השני הורידו הגרמנים את הדגל, וסבה צעק מרוב אושר, כילד שניצח במשחק, וכולנו חשנו שמחה, שלא היה לה כל צידוק ממשי.

עד מהרה שוב שקענו בדאגותינו ובהזבותינו. לפתע תקפה אותי תחושה מבשרת רעות על מיפגש-דמים עם הגרמנים. נטלתי את תיק העור הקטן שלי, שהיו בו במה רשימות ו"זם ההר" — הספר היחיד שנשאתי עימי — ודחקתי אותו בחריץ בנדיק סלע, כדי שהאויב לא ימצא שום דבר על גופי, אשר באמצעותו יוכל לזהותני — או משהו, שיוכל להתגאות בו, כשביקרתי באותו איזור לאחר המלחמה, בשנת 1948. מצאתי את הנדיק שבסלע, אולם לא את תיקי; בשנים הרבות שחלפו מאז, בוודאי היה מי שמצא אותו.

אותו יום בא אלי בריצה הקשב שלנו לחדשות ברדיו ודיווח לי בשמחה: כוחות בנות-הברית כבשו את פנטלריה! איש לא ידע מה והיכן היא אותה פנטלריה. "זוהי ידיעה חשובה מאוד!" אמרתי ואחר הסברתי, שפנטלריה הוא אי קטן, הנמצא בין סיציליה לאפריקה. קשב-הרדיו שלנו הסתלק, נבוך, ואילו נפילתה של פנטלריה והשפעתה על מצבנו שימשו חומר לבדיחות לאנשי ההנהגה. ברם, הידיעה התפשטה

* "היזמן" של דרייר, כרך II (1946) עמ' 342.

של חיילים רבים בנהר, אלא אם מדובר בבמה חיילים מן הפצועים קשה. כמו יתר המנהיגים, חצה גם סבה קובצ'ביץ את הנהר על סוסו, כשהוא קורא וחוזר וקורא את הפקודה, "החציה תתבצע בסדר צבאי!"

רק הגענו לגדה השמאלית של הנהר, אמר סבה: "כאן אין גרמנים, אלא אם כן הם חלשים ביותר; אחרת היו ממתנינים לנו על שפת הנהר".

הכל שתקו; רק אני הבעתי ספק: "אולי ממתנינים הם לנו בהמשך דרכנו?" צעדנו האילמת ורוויית המתח הופרעה מקולו החלוש והמתחנן של פצוע, שעלה מן השיחים שליד הדרך, כאשר פנינו לעבר טיינטישטה: "חברים, עזרו לי! הצילו אותי, חברים! על תשאירו אותי פה, חברים!" המסכן נרדם בוודאי, מדוב עייפות, ונעזב לנפשו על ידי היחידות שחלפו כאן לפנינו; לאחר מכן בוודאי הסתתר מפני הגרמנים, שעברו וחנו באותו איזור, יום קודם לכן. אולם איש לא פצה פה, לא עצרנו מלכת ולא האטנו בסוסינו. לא היה מי שישא אותו ולא יכולנו להטיל את המעמסה על חיילים שעמדו לצאת לקרב. זאת ועוד: כל אחד מאיתנו חזר בליבו על התירוץ, שאנשי השידות הרפואי באים בעקבותינו והם אחראים לפצועים.

התחלנו להעפיל על הר קרקובי, טיפסנו חמש-עשר ואולי עשרים דקות, כשממש מעל ראשינו — סמוך לפיסגת ההר ומתחת להר אוזרון — נפתחה עלינו, מבין השיחים, אש מיקלעים. קפצנו מעל סוסינו וניצבנו ללא נוע, במקום בו עצדנו. באותו רגע, לפחות, לא נראה מצבנו דעיני כיותר בעיני, אם כי לא היה זה מן התבונה, שההנהגה תיקלע למאדב גרמני, כשהיא צועדת בראש טור של גדודים מצומקים ובלתי בשירים לקרב.

סבה קובצ'ביץ ועוד כמה קצינים המשיבו ללכת. לאחד שמסרתי את סוסי לאחד הבלדרים, הלבתי בעקבותיהם. כשהישגתים, אמר סבה: "גדוד מוסטר שלנו אבוד. הוא נלכד בין כמה בונקרים". הגדוד שבב על הקרקע וידה: אף-על-פי שאיבד שליט מאנשיו, נשאר הגדוד על עמדו, ולא בדה.

קרב זה התחולל עם עלות השחר, ביום 13 ביוני. סבה קובצ'ביץ ושאר הקצינים היכירו במצב המביך אליו נקלענו ובחוסר-ההיגיון שבו. מיד ציוו על הגדודים הקדמיים של חטיבת סנג'אק השלישית, שצעדה מאחורי ההנהגה, לעבור קדימה ולהתפרס. עד שהגיעו, כבר זרחה השמש וההנהגה, יחד עם אנשי גדוד מוסטר, נמצאה על הכביש. החיילים נצמדו אל הקרקע, כשהם מנצלים, כמחסה, כל שוחה וכל מהמורת. אנו, אנשי ההנהגה, נשארנו עומדים על רגלינו, יחד עם החברים, למרות העובדה, שאלה שעל סביבנו נורה, נפגעו ונהרגו. ד"ר סימו מילושביץ התקפל כולו בתוך שוחה קטנה, אולם דבר לא עזר — הוא נפצע.

תחילה נצמדתי לסבה קובצ'ביץ; הוא היה גיבור ידוע-שם וידעתי, שלא אעז לביש עצמי, כשאני לצידו. אולם הוא דחף אותי מעליו כמה וכמה פעמים, ופעם אפילו אחז בכתפי ודחף אותי בבוה לקרקע. "לא, זה מסוכן! שבב על הארץ!", צעק, "עבשיו נסדר אותם!"

גם מילוטניוביץ נע לצידו של סבה או לצידו. בנקודה מסוימת פנה מפקד התותחנים שלנו אל סבה ואמר: "חבר מפקד, התותחים ערוכים ומוכנים! קבע את המטרה!"

"תירו בהר", השיב סבה בחיוך רחב, "הדבר החשוב ביותר הוא, שקול תותחנינו יישמע!"

מפקד התותחנים פנה ללכת, כשהוא תוהה במקצת על הפקודה המוזרה. לא הלך זמן רב ותותחניו החלו רועמים מאחורי גבנו.

כשהגיעו הגדודים מן העורף, שאג סבה לעומתם, "קדימה, חכרים! אני המפקד — אחרי!" ורץ קדימה במורד הדרך.

סבו בוריק, המפקד החדש של חטיבת מונטנגרו החמישית, ניצב אותו רגע לידי. מתחת לזרועו הימנית נשא כמה דימוני התקפה איטלקיים, שבשעה שהתפוצצו לא פגעו ולא הרגו. בידו הימנית הורה לי לשבב. גם הוא היה אחד מגיבורינו ששמם יצא לתהילה, בנוסף להיותו עליו וסולד במקובלות. גם להימצא לצידו נחשב לי לבבוד. "מה הטעם לזרוק דימונים, כשאיןך רואה את האויב?", שאלתי.

"הדבר החשוב ביותר הוא — שיתפוצצו! כך הם מפלסים לנו דרך", ועודנו מדבר, זרק עוד דימון.

הרימון שזרק בוריק התפוצץ בחורש קטן. סובבנו את החורש מצד ימין ולעינינו נתגלה בונקר בנוי תיל מסורג ועליו מפוזר עפר. בתוך הבונקר שכב חייל גרמני בודד, בריא-גוף ובעל תספורת קצרה, לרגע חשבת, שרימונו של בוריק, שנפל לתוך הבונקר והתרסק במקום סגור, הרג את החייל הגרמני. "לא הרימון שלי הרג אותי", אמר בוריק, שמהבטת פני הביך, לאיזו מסקנה הגעתי.

אותו רגע הגיח מן החורש איש מסנג'אק, מוסלמי שהיכרתיו במקצת. הבעת פניו היתה אבורית וצוהלת באחד, "דפקתי אותו, את הממזר הגרמני!" קרא והשחיל את המיקלע על כתפו — הכלי, שהיה חביב על הפרטיזאנים. שלא כמוסלמי, היו פניו של בוריק חיוורים ונוקשים, אך הוא שלט היטב ברגשיותו. אני משער, שכך נראיתי וחשתי גם אני.

חזרתי עם בוריק למקום ממנו ידה את הרימונים. מילוטניוביץ בא בריצה לקראתי וקרא, כמי שאינו מאמין למשמע דבריו הוא, "סבה נהרג!"

"היכן? איך?"

כולנו הרגשנו, ואחד מאיתנו אף הביע את הדבר במילים — אני חושב שיהיה זה מילוטניוביץ — כי למותו של סבה תהיה השפעה הרסנית על המודאל הירוד של החיילים ועל היחסים שלנו עם החברים. היו לנו קצינים אשר לא נפלו במאומה מסבה, אולם איש מהם לא היה קשור בקשר הדוק כזה, הגובל במסירות אגדית כמעט. לאנשיו, אפילו הפופולאריות והמוניטין של המנהיגים הפוליטיים לא יכלו לבוא במקום הפופולאריות והמוניטין של סבה. סבה היה איש צבא, שהיה יוצא לקרב מכוח הרוח המפעמת בקרב, יותר מאשר לפי תבנון שיטתי; הוא היכיר אישית כל חייל, ביחוד את חיילי החטיבה המונטנגרית החמישית, שהיה מפקדה.

גם אני חשתי, שמותו של סבה קובצ'ביץ מהווה לא רק פגיעה בסיבוינו, אלא גם בבטחוני האישי ובתחושת הביטחון שהשרה עלי. השתוממתי לדאותו במרחק של לא יותר מחמישה-עשר או עשרים מטר מן המקום בו עמדנו, מוטל על גבו, בצידו השמאלי של השביל התלול. גופו היה מכוסה ביריעת אוהלים, אולם קצות מגפיו

בוזו מילטיץ ניסה לשכנע אותנו — אותנו ואת עצמו — שאם לדון לפי עוצמת האש, הרי שאין בונקרים רבים של האויב באיזור שלפנינו. וסטרונו חייך, שעה שהקניט אותי, ורימוניידיד בידו, "עכשיו תוכלו אתם, חהו"מ (חברי הוועד המרכזי), לראות כיצד אנו נלחמים!"

מילטיץ התכופף והגיח קדימה; סטרונו והשאר יצאו בעקבותיו. כעשרים מטרים מן המקום בו היה מונח סבה, גורה מילטיץ, כשאצו החובשים לעזרתו עוד היה בחיים; הוא שכב, מתפתל מכאבים, כשוחה שליד הדרך, מנסה להתרומם. אולם גם החובשים נפגעו, ואז הוציא את אקדחו וירה בעצמו. לא הייתי עד לדבר. גם סטרונו נהרג וגם מומה סטנוילוכיץ, שנחתך לגזרים, בקרב פנים אל פנים.

היו עוד גיחות, שגם הן נסתיימו בכישלון. אין זו אמת שמילוטניוכיץ ואני וכן גם שאר אנשי המגנן, עמדנו בראש קרבות או גיחות. אולם מאידך גיסא, אמת ויציב, שלא תפסנו מחסה ולא התמהמהנו מאחורי קציני הצבא; למען האמת, לא היתה כל אפשרות לעשות לא את זה ולא את זה.

על אזורנו שלט הר אזורן, המכוסה עשב וסלעים. לעיתים קרובות התבוננתי בו מבעד לשיחים, שלצד הדרך. צחיחותו ומידרוניו התלולים לא איפשר לנו להיאחו בו; גם יחידות הפיקוד העליון לא כבשו ולא החזיקו בו. שעה שהסכמנו בליבנו לעובדה זו — כל איש בינו לבין עצמו, בפעם המיידע-יכמה — התעופפה רקטה זוהרת מהר אזורן בכיוון אלינו. מיד לאחריה, החלו פגזי מרגמות לקעקע את הקרקע ואת השיחים שעל סביבנו. כן גם הגיעתנו ידיעה, שנמסרה לנו בעל-פה על ידי בלדר מבוהל, שהגרמנים מתקדמים אל ערפנו הבלתי-מוגן, כלומר, בכיוון טיינטישטה והפסגות שמעליה.

לא נותרו לנו שום יחידות; האש והאכידות הבריחו ופוזרו חלק מהן. קיימנו התייעצות קצרה במקום בו עמדנו, סמוך לגופתו של סבה. החלטנו לנוע שמאלה, לכיוון היערות וצוקי-הר זלנגורד, ולחפש לעצמנו נקודת-פריצה חדשה.

אני מניח, שהשעה היתה שמונה בכוקר, על העלים ועל העשב לא נותר עוד טל. החום כבר היכה כמידרונות ההרים. חצינו את הדרך והתחלנו לעלות במעלה המיידרוך, בשביל-בבשים, כשאנו משאירים מאחורינו את מטבח השדה, את משרד הרדיה, את המתים ואת הפצועים. לא חלף זמן רב ועל דרכנו ניקרה דרגישה איבנוביץ, הקומיסאר הפוליטי של החטיבה המונטנגרית החמישית, שלאחר המלחמה נעשה פרופסור ורקטור של אוניברסיטת בלגראד — סטודנט מזהיר, חייל לדוגמה ועובד-פוליטי מיטיב להתבטא. קיימנו התייעצות קצרה עימו והחלטנו, שאם תיכשל החזירה שלנו, נחזור, בקבוצות קטנות, על פני הנהר סוטיסקה; דהיינו: דרך יער פרוצ'יצה ומשם לוצ'בו, למוטנגרו וסנג'אק. אם אינני טועה, אני הוא שהצעתי תוכנית זו. כן החלטנו לשמור על קשר בינינו ולשגר פטרולים ובלדרים, זה לזה.

וכך יצאנו לחפש לנו מוצא לכיוון צפון-מערב, לסביבות טיסובו כרדו. היו עימנו כמאה חיילים, מיחידות וממטות שונים. כשנבנסנו לעובי היער, חשנו בטוחים יותר, לפחות לזמן מה. בקרבי פנימה חשתי בושה, לא משום שזנחנו את תוכנית הפריצה שלנו, אלא מכיון שידעתי, שכל אימת שהד יריות עולה מביקעת הסוטיסקה, פירוש

התותחן שלו, אותם אהב לנעול יותר מכל דבר אחר, הציצו מתחת ליריעה. ציוויתי על אחד מבלדריו של סבה להביא אלי את אקדחו; רציתי לשמרו למזכרת. הבלדר רץ, חיפש על סביבו של סבה, חזר ואמר, מאוכזב: "מישהו לקח את האקדח!" אנו, המנהיגים, התבוננו זה בזה, מוזעזעים: ממש תחת אש מיקלעים ניגש מישהו וגנב את אקדחו של סבה, שעה שאנו עמדנו מן הצד, ביכינו אותו וקיימנו התייעצות. דבר זה שימש לנו את אועקה לדמוראליזציה ולהתפוררות המשמעת בשורותינו; אולי לא את לדמוראליזציה, אולם בוודאי למשהו, שאינו פחות גורא ממותו של סבה.

במהלך המלחמה, כמו גם בזמן שעסקתי בפעילות כלתי-ליגאלית וישבתי בכלא, הייתי נתקף לעיתים קרובות פחד, לא רק מחשש לעינויים ולמוות, אלא מעצם המחשבה, שלא תינתן לי עוד לעולם ההזדמנות להוכיח את יכולתי כסופר. כל אימת שהתפקיד והשגת המטרות דרשו זאת — ניצחתי אל מול סכנות. אולם בד בבד גם נמנעתי מלחשוף עצמי לסכנות, כל אימת שנדמה היה לי, שמן התבונה לעשות כן, או שלא אביא עלי כושה, ותנה, בקרב זה, ובו בלבד, במרחק של כמה מטרים מן המקום בו מונחת גופתו של סבה קובצ'ביץ, לא נדמה המוות כעיני גורא או בלתי צודק, היה זה הרגע המופלא, רגע השיא, שבכל ימי חיי: המוות לא נראה לי מוזר ואף לא בלתי-רצוי. את העובדה, שעצרתי בעצמי ולא רצתי, בעיוור, אלי קרב ומוות, יש לזקוף אולי לרגש האחריות שלי כלפי הצבא, או אולי לאיזו תזכורת מפני אחד החברים, על עניין כלשהו שעלינו לטפל בו. כשישבתי בכלא, ביחוד בתקופת המאסר הראשונה, בשנים 1956—1961, חזרתי העליתי בדמיוני פעמים רבות, אותם רגעים, בשביליבי מקננת אותה תחושת קירבה אינטימית אל המוות ואל הכמיהה למוות.

ואולם הקרב נמשך.

בינתיים הגיעו האנשים מסנג'אק, נועמים על המחדלים, לרבות העריקות משורות חטיבתם. ההתקפה נערכה בפיקוח מטה החטיבה הסנג'אקית השלישית. ממלא מקום מפקד החטיבה, בומה סטנוילוביץ, קצין לשעבר משומג'יה, משך את תשומת-ליבי. בתפו השסועה, שהיתה חבושה ברישול, שתתה דם, אולם הוא צחק על כך: "זה שום דבר!" נמצא שם גם הקומיסאר הפוליטי של החטיבה, בוזו מילטיץ, אחיו של פטקו מילטיץ, מנהיג הפלג השמאלני ואויב מושבע של המפלגה היוגוסלאבית; ערב המלחמה נסע למוסקבה על מנת לגייס לצידו את "הצדק המפלגתי" — ומצא עצמו כלאו בבית סוהר סובייטי. אומץ ליבו והקרבתו העצמית של בוזו כבר מתחילת ההתקוממות, הפיגו כל חשש של סטיה, שכאלו דבקה בו בגלל אחיו הבכור, והוא אף זכה להוקרה מיוחדת. מן המקובלות בתנועה המהפכנית, שאלה אשר נתפסו ב"עשיית מישגה" — אף-על-פי שכל "חטאו" של בוזו היה, שהוא אחי-משפחה ולא אח לפלג-הפוליטי של אחיו — מתקבלים בחזרה, בזרועות פתוחות, אם "חזרו בתשובה", ממש כפי שהם צפויים לחיסול מידי אם "אין תוכם כברם". היו שם גם האחים בולטוביץ, בניו של בן-דודי; וסלין, שהיה קצין פוליטי בחטיבה, ואחיו הצעיר בויז, או כפי שהיה ידוע בכינויו "סטרונוי", אשר טרם החלים מפצעיו והיה חולה שחפת.

הדבר, שפצונו ופליטנו נופלים חלל, לא רק שלא יכולנו לבוא לעזרתם, אלא שלא מצאנו עוז אפילו לדבר על כך. במרחק של כשש מאות מטרים נוכחנו — ביער, שלמרגלות הצוק, ליד מעיין — גילינו שני גרמנים. קבוצת החלוץ שלנו — אם ניתן לכנות בשם זה את קבוצת האנשים, שהלכה בראש מחננו המפוזר וחסר-האירגון — כבר פירקה מעליהם את נשקם.

"היכן נמצאים החיילים הגרמנים?" שאלתי בגרמנית.

אחד מהם השיב לי בסרבית טובה, כשהוא מניף זרועו על סביבו, "בכל מקום". דברים אלה העלו את חמתי — גם על חוסר הזהירות שלנו וגם על חוצפתם של הגרמנים. כנראה שהשניים היו שייכים לאוגדת האס.אס. השביעית של הנסיך איגן, אשר החליפה את האוגדה הגרמנית ה-118, לאחר שיחידות הפיקוד העליון שלנו חדרו בעד לשורותיה, ועכשיו היא מתכנסת להיערכות בקוטר רחב יותר. אוגדת האס.אס. השביעית של הנסיך איגן מסוגלת היתה לבצע פריסה רחבה זו, לאחר שהכוחות שלנו עזבו את עמק הסוּחָה ופינו את הדרך היורדת אל הסוטיסקה. החטיבה של מאנדריץ התנגשה עם אוגדה זו ליד הסוטיסקה. אוגדתו של הנסיך איגן למדה את ליקחה מאותה תבוסה, ואי לכך תפסה בסתר את העמדות, בהן החזיקה האוגדה הגרמנית ה-118.

שחררתי את הרובה שהיה תלוי על כתפי, ומכיון שלא העזתי לירות, הואיל והגרמנים נמצאו במרחק של כחמישים מטר מעלינו — יכולנו לשמוע את קריאותיהם — חבטתי ברובי על ראשו של הגרמני. קת הרובה נשברה והגרמני נפל על גבו. שלפתי את סכיני ובתנופת יד אחת חתכתי את צווארו. לאחר מכן מסרתי את הסכין לראיה גדליקוביץ, עובד פוליטי, שהיכרתי מלפני המלחמה, אשר הגרמנים ערכו טבח בבני כפרו בשנת 1941. גדליקוביץ דקר את הגרמני השני, שרגע אחד פירפר ואחר שכב מת. חקרית זו הביאה בעקבותיה סיפור, שכאילו שחטתי גרמני בקרב פנים אל פנים. לאמיתו של דבר — וזה נכון לגבי כל מי שנקלע למלכודת — כמו הוכו הגרמנים בתדהמה; הם לא הגנו על עצמם ולא ניסו להימלט.

אחר כך נטלתי את רובהו של אחד הגרמנים. היה זה רובה מדוייק ושמור היטב, בדומה לרובה השני שקתו נשברה. נשאתי עימי אותו רובה עד אביב 1944, עת שיצאתי לשליחותי לברית המועצות; אז השארתי בגדוד השמירה של הפיקוד העליון, ושם הלך לאיבוד — אני מניח, שהדבר קרה בזמן הפשיטה הגרמנית על דרבאר, ביום 25 במאי 1944.

המשכנו בדרכנו. לאחר זמן מה נעצרנו על רכס מכוסה יער. חיילים בודדים וכאלה שאיבדו את יחידתם הצטרפו אלינו לאורך כל הדרך וכך דמינו יותר ויותר לערב-רב ולאספסוף. נתתי פקודה לעצור וציוויתי לזמן אלי את חברי המפלגה. היו כארבעים חברים. "אסור לכם לנהוג כעדר — אל לכם, בשום פנים ואופן, למוטט את האירגון והסדר", אמרתי. מילוטניוביץ וקובוביץ החדו החזיקו אחרי זימנו קצינים וערכנו אותם לקבוצה. לאחר מכן הצטרפו אליהם אנשים, שלא היו חברי מפלגה, והוקמו מחלקות וכיתות; וכך התארגנו בחזרה למעיין יחידה צבאית.

מן המקום בו נמצאנו שיגרנו סיורים: הגרמנים נמצאו מעלינו ועל סביבנו. במשך היום התקדמנו קמעה. יצרנו קשר עם כמה מחיילי סגיאק, עם ערב נפסק הקשר, מכיון שהם נעו קדימה. הצבנו משמרות על סביבנו. יכולנו לשמוע כיצד הורגים הגרמנים את פצונו ואת אנשי השירותים שלנו לאורך הסוטיסקה ועל הכביש, שעליו צעדנו אותו בוקר. היה זה באותו מקום בו היינו עדים למחזה מזעזע: בעל גענה לתחנוני אשתו הפצועה קשה, שיקום להורגה; הוא ניצל את הרגע כאשר נפלה עליה תנומה, ומילא אחר מבוקשה. היכרתי את שניהם מאז ההתקוממות במונטנגרו ב-1941. באותו מקום ובאותו זמן מילא אב אחר בקשה זהה של בתו. גם אותי היכרתי. אחר המלחמה התהלך קודר ומדוכא ובעיני חבריו נחשב קדוש המהלך עלי אדמות. ספרנו את מספר היריות, שהגרמנים ירו לצורך איתות. לא ידענו לפענחם, אולם ידענו, שהאותות מדברים על חיסולנו. גם מטוסים חגו מעלינו, פה ושם, אולם דומה ששוב לא היינו ראויים לתשומת ליבם. הם הטילו את פגזיהם הרחק משם, במקום בו נלחמו יחידות הפיקוד העליון.

אפופים אי-ודאות, החלטנו להמשיך ולנוע ועם בוקר לחפש איזו פירצה בכיתור, או איזה יער להסתתר בו. שעה שחצינו כביש, פתח משמר גרמני באש, שבוודאי היתה מכוונת לקבוצת אנשים אחרת ולא אלינו. אותו ערב מצא דרגישה איבנוביץ, הקומיסאר הפוליטי של החטיבה המונטנגרית החמישית, מוצא מן הכיתור, לא הרחק מן המקום בו ניסינו לפרוץ בפעם הראשונה. הוא הצליח להעביר דרכו שני גדודים של חטיבתו ועוד כ-350 פצועים. הם עברו ללא קרב; הבונקרים היו פזורים ומרוחקים זה מזה והגרמנים נטשו את מארביהם.

אף-על-פי שלא עלה בידו של איבנוביץ להעביר את כל גדודיו — הקשר בינו לבינם הופסק — הוא הוכיח אומץ-לב ויוזמה רבים משלנו. המנהיגים; ייתכן, כי היה קרוב יותר לאנשיו ובעל ניסיון צבאי רב יותר משלנו. מעניין, שאיבנוביץ לא נקלע לכיתור בבלינוביץ ועל כביש פוצ'ה-קלינוביץ, שדרכם חייבות היו לחדור יחידות הפיקוד העליון. כלום אחזו בקבוצתי פאניקה ובילבול — אצלנו המנהיגים, ובי צעמי — שאם לא כן, מדוע היינו פחות בעלי תושיה מאיבנוביץ? שררה מתיחות, מבוכה והסתה, אך לא פחד. כבר נמצאנו מעל ומעבר לכל פחד ומוות גם הוא לא הפחידנו. אולם, הדבר הגרוע מכל היה היעדר הקשר עם יחידותינו האחרות: כל אחד לחם בסביבתו שלו, כשגורל האחרים שוב איננו מענייננו. כל אחד לחם, כשלעצמו, בחירוף נפש, אולם אירגון-הגג והאחדות נתפוררו כליל.

נעצרנו, למולנו, לימינו ומתחתנו נישאו צוקים גבוהים. ביער היתה חשכה, ורק פה ושם ניצנץ לו כוכב בין ענפי העצים. היינו תשושים מרוב דאגה, לחימה ורעב. בוודאי שכבר עשינו עשרים שעות ברגל. להערכתנו היה המקום מתאים למדי למיגונה ולחידוש מאמצנו ביום המחרת. הצבנו שומרים ורצנו על האדמה כלהקת כלבים.

לאחר שנפלה עלי תנומה כבדה, דומה היה שמשחו מבקש להעירני משנתי. לפתע הופיע בדמויני הצלוב; זה שדמותו מצוירת על פרסקות ואיקונין; זקן משי מכסה את פניו ובעיניו מבט מלא רחמים. ידעתי, שדמות זו עלתה והופיעה מניבכי

הסיפורים של ימי ילדותי, אולם נוכחותה בעמה לי, משל כאילו מצאתי עצמי במקום מבטחים, מפיץ אור וחום, ניסיתי, באורח מודע, לסלק את הדמות, אך לשווא: היא רק נתמוססה והפכה לעצבות מעורנת עוד יותר, ברורה בקוויה החיצוניים. פקחתי את עיני, על סביבי היו העצים וחברי הישנים; ושקט, נחמי ואין-סופי, משל כאילו לא נורתה אש מעולם ולא נשמעו זעקות פצועים. חזרתי ועצמתי את עיני, והצלוב חזר והופיע לפני — מוחשי, קרוב עד כדי מגע, התחלתי לדבר עימו: אם באת לעולם וסבלת למען הטוב והאמת, בוודאי שנוכח אתה לדעת, שמטרתנו צודקת ונאצלה, למעשה, ממשיכים אנו במה שזוהתלת אתה, והן לא שכחתנו ואל לך להניחנו לנפשנו, אתה חי וסובל בקרבנו, כשביטאתי דברים אלה ידעתי, שאינני חדל להיות קומוניסט וחזרתי ושיננתי לעצמי, שהתופעה כולה אינה אלא תוצאה של מתח ועייפות נוראים.

איני זוכר כמה זמן נמשך הדבר ומתי וכיצד נפסק, בטוחני שהייתי ער להלוטין וכי הדמות הופיעה רק כשעצמתי את עיני, לא עלה על דעתי אף לרגע, שזהו מעשה-ניסים וכי ניסים מתחוללים בכלל, אף-על-פי שהדמות הפיחה בי תחושת שלווה ואומץ. עד היום חצויה דעתי כיצד להציג את התופעה, ואף-על-פי-כן דומה, שאילו לא נתתי ביטוי כלשהו לדבר, היתה אישיותי והיו נסיבות המקרה נוהרים בלתי שלמים, מטעם זה כללתי את סיפור המעשה בספר זה, למרות שבכך עלולים להיפגע, והן האתאיזם והן הטוהר הדוגמאתי שלי.

לאחר מכן באו וצפו במוחי — לא בטורדנות אך בתקיפות — מחשבות ממחשבות שונות הנוגעות לגרמנים, לפרטיזאנים ולאידיאלוגיה, מהי הסיבה, שרופאים מברלין ופרופסורים מהיידלברג, רוצחים בגאיות ובהרים אלה, איכרים וסטודנטים בלקאניים? השינאה לקומוניזם איננה יכולה לשמש סיבה מספקת, בוודאי קיים כוח נורא ובלתי-מתרצה אחר, הדוחף אותם למוות ולביזה טרופים כאלה, ודוחף גם אותנו לקום נגדם ולגמול להם על מעשיהם. ייתכן, כי רוסיה והקומוניזם עשויים לשמש הסבר ולהצדיק זאת במידה מסוימת, ואף-על-פי-כן, להיטות זו, דבקות זו, שאינה רואה עוד את הסבל ואת המוות; מאכזר זה למען הגבריות והלאום של האדם הניצב אל מול המוות; כשהמוות דומה לתקיעת חצוצרה ולהתעלות הרוח — הרי שאין בין כל אלה לבין אידיאלוגיה או לכין מרכס ולגין, ולא כלום. כשעלתה החמה, דחקתי הצידה את מחשבותי התהומיות הללו, מכיון שהרגשתי עד כמה הרסניות עלולות הן להיות לרעיונות ולמיסוד, אשר למענם מקריב אני את עצמי, אולם אותן מחשבות לא נמחו לעולם מליבי, הן צפו ועלו במוחי כל אימת שאינה מעשה אכזר בא לאיים עלי; הן הפכו למציאות של הווית-הרוחנית, הניסירת והעלומה.

בוקר יום 15 ביוני הגיה חום בהיר על פני היער, החום היה פחות נעים מהלילה הקר והקשה שעבר עלינו. הגרמנים נמצאו על הצוק שמעלינו, שני פרטיזאנים ניסו, על דעת עצמם, לחמוק בין הסלעים, אולם הגרמנים פתחו עליהם באש ואנו שמענו צעקות, במרחק של כחמישים מטר, שעה שגופותיהם נפלו לתוך הערוץ, במרחק שלוש מאות או ארבע מאות מטר מתחתנו, על כר-דשא קטן לאורך הסוהו, הכינו לעצמם הגרמנים ארוחת-כוכר; לאחר מכן טיילו להנאתם על שפת הנהר.

בינתיים גדל מספרנו והגיע ל-150, ולמרות זאת לא העז איש להיזי אבן ממקומה או לשבור זלזל של ענף, כן גם נוהרנו שלא להרבות בעישון, בקירבת מקום מצאנו מעיין, ומים לא חסרו לנו; כמה מן הבחורים שלנו שאבו והביאו את המים בזהירות התולית, הכנו עצמנו למיגנת, כמעט כולנו קרסנו מעומס התחמושת, אולם במעט שאף אחד לא דאג להביא מעט לחם ובשר, למעשה, היה זה היום השני שלא באו אוכל אל פינו.

שלחנו כמה מחברינו האחראים ביותר, כולל וקנוביץ, לבדוק את השטח, הם התקרבו אל הגרמנים עד כדי כך, שראו אותם מציתים את סיגריותיהם, אולם לא מצאו כל מעבר בטוח ליציאה מן המקום, הערב התחיל להחשיך, הצעתי שנשמיד את כל הניירות והמיסמכים, שבאמצעותם יוכלו הגרמנים לזהותנו, וקנוביץ חיסל את יומן המלחמה שלו, מסלשה קרע לגורים כמה גיליונות נייר; בוודאי היו אלו רשימות שערך לצורך כתיבת מאמרים, מילוטיובויץ השמיד את החלטות הוועד הפועל של אבנו"ל, חכתי בדעתי אם לזרוק את שעוני, אולם החלטתי בשלילה: השעון היה של-למלחמה, ואין תבדל לידי מי נפל.

קיימנו התייעצות כשגשם דקיק יורד עלינו ללא הפוגה, קבענו את המקום המדויק לפריצה אל מעבר לסוויסקה אל תוך יער-הזעד שבפרוצ'יצה; כן הקמנו מחלקת-מחף, בת שלושים חברים לערך, שמתפקידה יהיה לאבטח את המעבר, נקל היה לאבד את הדרך בלילה, ביחוד ביער ובקרבות, ולכן קבענו את כפר גורני איזור למקום המיפגש.

כשרד הלילה פנינו לאחורינו כדי להגיע לנהר בדרך פחות סלעית, הכל עבר בשקט וללא תקלות, חלק ניכר של המורד עשינו לאורך הדרך, כאשר ירדנו מהדרך, מצאנו עצמנו לפתע מעל לגדת הסוויסקה, חיל החלוץ והכוח העיקרי שלנו כבר חצה את הנהר; כנראה, שהגרמנים לא העלו על דעתם, שנתפוט מחסה בפרוצ'יצה וכי יעלה בידינו לחמוק ללא קרב, אולם ברגע שירד מורה-הדרך שלנו לשפת הנהר, נפתחה עליו אש-מיקלע מהגדה שממול, ראייה נדליקוביץ עמד לידי, "לירות?", שאל בלחש, "אש!" לחשתי בתשובתי, הוא ירה ממיקלעו ארבעה מטחים בודדים.

"החזיקי חזק בחגורתך!", אמרתי למיטרה, יראתי שאם ניפרד, תאבד את דרכה, הן גם עלה בדעתי, שאם נגזר עלינו למות, מוטב שנמות יחדיו, החלקתי בירידה לגדת הנהר, כשמיטרה נאחזת בחגורתך, מי הנהר תססו והכל נדמה בהיר וברור יותר על גדתו, קבוצת חברים, שנעצרה בגלל הזירות, התקבצה באותו מקום, הבחנתי במילוטיובויץ ובוקמנובויץ לשמאלי ובמסלשה לימיני, המיקלע שוב טירטר, הכדורים שפגעו בנהר התיוו מים על פני, גופתו של זה, שעמד לימיני, נפלה למים, עד היום בטוח אני, שהיה זה מסלשה, שררה אנדרלמוסיה בקבוצתנו, מילוטיובויץ וקנובויץ פנו שמאלה.

איימה עלינו התפוררות גמורה ובריחה אל הבלתי-נודע, אך לא כך רציתי אני לראות את פני הדברים, ידעתי, שמחובתי ליטול לידי את האחריות הגדולה ביותר — וכי מי אחר, חוץ ממני, כשלא נותרו עוד מנהיגים צבאיים? צעקתי בקול, "קדימה, קדימה, חברים!" והטלתי את גופי לתוך המים.

קיוויתי, שגובה המים לא יהיה מעל לברכיים. כדי להימנע מאי-הנעימות של נעילת מגפיים רטובים לאחר החציה, חלצתי את מגפי ותליתי אותם על כתפי. מי הנהר אומנם לא היו עמוקים, אלא שבאמצע הדרך נקלעתי למקום חלקלק, החלקתי וכל גופי שקע במים. קמתי מיד על רגלי והמשכתי לפסוע, כשמיטרה נצמדת לחגורת. אבל המים סחפו את מגפי. אפילו בנסיכות רגילות לא היה טעם לחפש אחריהם בנהר וכיצד ניתן לעשות זאת בחשכה, ובחיפזון? ברם, איבדן מגפיים הוא עניין מביך ואפילו מביש במקצת. נותרו לי זוג גרבי-צמר עבים להגן על רגלי באדמת-היער הלחה למשך יום אחד; אולם בשום פנים לא למשך יומיים.

מיהרתי קדימה, מבלי להיעצר. הגעתי אל גדת הנהר השנייה, שהיתה תלולה — תלולה הרבה מכפי ששיערת. אולם היו בה שיחים ושורשים. נאחזתי בהם, התרוממתי וטיפסתי עוד כעשרה מטרים. אש המיקלע נמשכה בצורות קצרים. הבחנתי באש-הקנה, במרחק של כשמונה מטרים לימיני — בדיוק במקום בו ציפיתי ששם נמצאת עמדת המיקלע.

הוצאתי מנרתיקי אחד משני הרימונים שהיו ברשותי וכיוונתי למטרה: חששתי שמא יתקל הרימון בגזע או בענף ויחזור ויתגלגל אלינו. אש המיקלע נראתה בבירור; נראה, שלרימון יהיה מסלול-זריקה הופשי. זרקתי את הרימון ומשכתי את מיטרה והטלתי אותה יחד איתי לקרקע.

ההתפוצצות שיתקה את המיקלע, אם כי לא ידעתי אם הרימון חיסל את הגרמנים שבעמדה, או שרק הניס אותם. הניסיון לוודא דבר זה בחשכה, היה מעכב בעד התקדמותי והיה מעמידני בסכנה. מכל מקום, מסך-האש של המיקלע חוסל ואנו המשכנו לטפס לאיטנו וביתר ביטחה. מירקו צ'יקוביץ, העיתונאי, שהיה חיגר מילדותו, השיגנו ואחז בהגורתה של מיטרה. הצמחיה שעל הגדה היתה פחות סבוכה ופחות צפופה. העזנו אפילו לנוח קמעה, כשהבורות קטנות של לוחמים חולפות על פנינו.

בפניה הראשונה נטינו ונכנסנו ליער עבות; שררה בו השבה גמורה. ענפים נשברו וזלזלים פיצצו תחת מדרג רגלם של אנשינו. קראתי לעברם לעצור, והשמעתי את הסיסמה, אולם איש לא השיב על קריאתי. הצטרף אלינו פריד צ'יגייץ, עובד המנגנון. ידעתי לאן עלינו ללכת: יש לעלות לרכס ואחר לחזור ולרדת לביקעת הנהר פרוצ'יצה. את דרכי בהרים מצאתי בנקל.

שוב נשמעה אש מכיוון מסויים. לאט לאט הגענו לפניה האחרונה, כשלתע, מבלי לדעת מאין, נזרקה לעברנו הקריאה "עצור!"

הקריאה נשמעה זרה לאוזני. "אדצה!" לחשתי והשמעתי את הסיסמה. לא בא שום מענה. "תענו!" קראתי, כשבליבי עודני מקוה, שאין זה מארב גרמני. "אל תשטתו! אנחנו פרטיזאנים. מי אתם?"

התשובה באה מלועו של מיקלע. שכבתי צמוד לקרקע. הכדורים הארודים התיזו בוץ בפני. אחר באה פקודה נוקבת בגרמנית — "שניים לימין, ושניים לשמאל!" — ולאחריה שתי יריות רובה, בזו אחר זו. הגרמנים נמצאו במרחק של שמונה עד עשרה מטרים מאיתנו. שמעתי בבירור את סגירת בריחי הרובים. גם אני יריתי.

אולם רובי רק השמיע בקישה, מאחר שגשר-הרובה היה מלא מים וקפיצו נאטם. "בואו נרוץ שמאלה, מסביב להר!" לחשתי.

התרוממנו. לפתע האיר השחר את קליפתו הלבנה של עץ-אשור ופיזר את הערפל. רצנו בכל בוחנו כדי להקדים את שני הגרמנים, שעמדו לחסום את דרכנו מימין. עקפנו מהר את הגיבעה וכשצעדנו בצמוד אליה, השגנו עוד כחמישים פרטיזאנים, שרצו ללא סדר, לעבר נהר פרוצ'יצה. רובם היו חיילים מהקבוצה שעשתה את היום במחיצת ההנהגה, למרגלות הצוק, ובן כמה פצועים. הרעיון לחזור ולהיכנס לפרוצ'יצה השוממה, עלה במוחנו לפני שהתפורנו לכל רוח, אולם הוא עלה, באורח עצמאי, גם במוחם של אחרים. ברם, מילוטנו וקנזוביץ לא היו כיניהם. הם חצו את נהר סוטיסיקה בזמן שחציתי אותו אני, אולם נקלעו למארב, פנו שמאלה, ואיבדו את דרכם בין הצוקים. הם נשארו במקום כל אותו יום. לאחר מכן המשיכו דרכם לפרוצ'יצה.

כינסתי קבוצת אנשים, עליתי על סלע, שבלט מעל לגדת הנהר, ונשאתי דברים בפניהם: הדגשתי את הצורך בהקמת כיתות ומחלקות, מסודרות ומאורגנות. רק אם יעלה בידינו להתארגן ביחידות מגובשות כראוי, ותיינה קטנות ככל שתהיינה, נוכל לההזיק מעמד ולחזור ולהיות צבא, בדומה לצבא שהיה לנו פעם. הם עמדו והאזינו לדברי, למרות העובדה, שהגרמנים נמצאו במרחק לא רב מאיתנו.

לפני שהיה סיפק בידי לסיים את דברי, נשמט הסלע מתחתי. נפלתי עם העפר והאבנים המתגלגלות אל הגדה המכוסה עשבים וחול, לעומק חמישה-עשר מטר — כמעט עד לנהר עצמו. ראיה נדליקוביץ רץ מיד לעזרתי. הכל היו בטוחים, שנגזרתי לגורים. אולם סבלתי רק כמה שריטות ויהד עם נדליקוביץ המשכתי דרכי אל מי הנהר. משם, דרך קני הסוף ועל גבי הענפים שנגדעו, בחזרה לאנשים, שירדו במלכוכסן אל הנהר.

כשעמדנו להשיגם, בסמוך לחודשה קטנה, נפתחה אש ממרחק לא רב מאחורינו. הכדורים החרישו את אוזנינו. החזקנו זה בזה ויחד נפלנו לקרקע, אל בין השיחים. באורח פלא איש מאיתנו לא נשרט אפילו. הגרמנים היו גם הם עצבניים ועייפים ולא היטיבו לירות. אולם הקבוצה כולה נתפזרה לכל רוח — מחוץ למיטרה ועוד שלושה או ארבעה קצינים.

המשכנו דרבנו ביערות, עלתה מחשבה במוחי, שעלינו לצעוד במי הנהר, כדי לטשטש את ריחנו ולמנוע מכלבי-הגיוש הגרמנים לגלות את עקבותינו. לפתע נתגלה לעינינו, כמו בתוך חלום, מפל המים של נהר פרוצ'יצה, כעשרים וחמישה מטרים גובהו. טיפסנו והגענו אל מעל למפל המים ושכבנו לנוח, מתחת לעצי אשוח, על פני תלולית מכוסה אוב. לפתע נפלט בשוגג כדור ממיקלעו של ראיה נדליקוביץ. הכדור חלף ממש ליד ראשי. נדליקוביץ החוויר והחל לגמגם — וזאת לאחר הסבל והתלאות שעברו עליו, והוא עמד בהם דגוע וללא-חת.

בשעת בוקר מאוחרת ניקרתה על דרכנו, בקרחת-יער, קבוצה בת עשרה חיילים. ליד מדורת זרדים מרשרשת פשטו את עורו של סוס. היה קשה לשכנעם, שאחד מהם ייצא לשמירה. כמה מן הנשים נתפסו להיסטריה והחלו צועקות. גם אותן היינו

נחנו על שפת האגם, בחסות הערפילים וצמחיית ההר. ניסינו לאכול חלזונות, אך לא בתענוג רב, אף-על-פי ששמענו, שבעיני המעמדות הגבוהים בצרפת, נחשבים החלזונות מאכל תאוה לאיני הטעם. אחר כך החלו יורדים גשמים וערפילים מן ההר העטוי סלעים, המתנשא מעל לדרך המכוסה חלוקי אבנים ובוץ, רק עכשיו, כשניקרו על דרכנו רועי הצאן הראשונים, נעשינו מודעים למצבנו — מזי רעב, עייפים ופרועי שיער, רק הנשק שבידינו שיווה לנו מראה של בני-אדם.

צריכים להרגיע, ברם, צלינו את בשר הסוס ומילאנו את כרסינו. למישהו היה גם מעט מלח, שמור בסמרטוט. גטלנו עימנו כמויות גדולות של בשר. אני לקחתי גם חלק מן העור. ייבשתי את העור בשמש, ואשתו של פבל פקיץ תפרה לי ממנו סנדלים. בשטח נמצאו הרבה סוסים נטושים, שלא יצולחו עוד לכלום, כשמילוטיונוכיץ ווקנוביץ הגיעה, סוף סוף, לפרוצ'יצה, באיחור של יום, מצאו גם הם לעצמם סוס וסעדו בו את ליבם.

היה זה מסוכן מדי להמשיך לנוע בקבוצות גדולות, שניתן לגלותן בגלל, ובפרט כאשר הן מורכבות מאנשים שלא היכירו זה את זה, ולכן גם לא היו כשירים כל-כך למיגונה. החלטנו, על כן, להתפצל לקבוצות קטנות, כשכראש כל אחת יתייצבו קצינים צבאיים ופוליטיים. פרצו ויכוחים ללא סוף בקשר להתארגנות מחודשת זו. לבסוף נתקבצו סביבי כעשרה קצינים ולוחמים, ביניהם מיטרה, אשתו של פבל פקיץ, ראייה גדליקוביץ וכן גם ניקולה גז'אביץ, שלאחר המלחמה הגיע לדרגת גנרל.

מצאתי מחסה והתבוננתי ברקס הר פרייבור, שנמצא בדרך נסיגתנו. הגרמנים נעו או ניצבו בחבורות, מסביב לעמדת-אבנים מאולתרת. הנהתי, שיש בדעתם להישאר במקום, עד שיסיימו את מיבצע הטיהור. עם ערב, ניסתה אחת הקבוצות הקטנות שלנו לחמוק מן המקום דרך פרייבור; הגרמנים פתחו מיד באש תופת על קרחת היער, בה הסתתרנו.

כצריף אחד מצאנו גרמני מת. לא יכולנו לנחש מה גרם למותו, מכיון שגופתו החלה להידקב, הוא נהרג זמן רב לפני שבאנו לאותו מקום. ברם, מכנסיו שימשו יפה את אשתו של פבל פקיץ, שהסתובבה ערומה למחצה, אולם לפני שלבשה אותם על גופה השמידה את כל הכינים וכיבסה אותם בנהר.

שלושה ימים שהינו ביער פרוצ'יצה, נסיוני כחי העוני של מונטנגרו ושבייתות הרעב בבתי הכלא, היו לי לעור, כשיצאתי ללקט עשבי-בר ראויים למאכל, כדי לשמור על כוחי. ידעתי, שכל עוד נשתמש באורה רציונאלי באנרגיה שלנו, אין חשש, שנגווע ברעב. גם מהגרמנים לא יראנו, איזור פרוצ'יצה היה רחב-ידיים וכתולי כל-כך, שכדי לערוך בו חיפושים מדוקדקים דרוש כוח-אדם וזמן, שכמותם לא עמדו לרשות הגרמנים. זאת ועוד: הגרמנים לא ניסו כלל לחדור לפרוצ'יצה, פרט לסוורים, שבאורה שיגרתי כדקו, לאור היום, את הדרכים החוצות את היערות. אפילו אנשי האס.אס., מאוגדת האס.אס. השביעית של הנסיך איגן, לא ששו לשמש מטרה לפרטיזאנים מכותריים, המורגלים במוות.

ביום 18 ביוני, יומנו הרביעי ביער, נגלה לנו רכס הפרייבור באור הבוקר, והוא ירוק וזך, נקי מגרמנים. לכל מקרה שלא יקרה, יצא גז'ביץ לסרוק את השטח. מחוסר סבלנות, יצאנו גם אנו בעקבותיו, כדי להסוך לו את כל הדרך בחזרה. השגנו אותו עוד לפני שהספיק לצאת מן היער, ויחד צעדנו בכיוון לסרובצ'קו יזרו — אגם השוכן למרגלות הר מגליץ.

* בית מתוך שירו של המשורר הקרואטי אכן מז'ורניץ, "מותו של סמילאנא צ'יגניץ".

ואחר כך אחזור. כולם יודעים, שאני שייך לצבא, וכולם גם יודעים לאיזה צבא. עקשנותו גבלה בחוסר משמעת. מילוטניוביץ ואני הסכמנו, שאף-על-פי שהיה חבר המפלגה, נתיר לו "לצאת לחופשה".

בילינו את הלילה בגורני איזגורי. למחרת, עם בוקר, קיימנו התייעצות כיצד ניתן לכנס את כוחותינו ולאן לפנות. התייעצותנו הופרעה באש קצרה ופזורה, שבאה מכיוון היערות בדוני איזגורי. אולם די היה באש בנו לגרום לבריחתם של כוחותינו. אשר טרם התגבשו ועוד לא חשו ביטחון ביחידותיהם, שאורגנו מחדש. ולמרות זאת, נשאר עימנו גרעין קטן שתפס עמדות. אלה שנמלטו התביישו וחזרו אלינו. לאחר זמן קצר הגיענו דוח: היה זה סיוור שלנו שהתנגש בסיוור אוסטאשי מגאקו.

החלטנו, שמילוטניוביץ ייצא למונטנגרו, על מנת לארגן את שרידי הצבא ולגייס כוחות חדשים. ואילו אני אצא לפיקוד העליון, כדי למסור דוח — למרות שלא היה לנו מושג היכן נמצא הפיקוד העליון ומה עלה בגורלו. היו עימי כשלושים קצינים וחברי מפלגה. היו לנו יותר בעלי תפקידים מאשר חיילים. מילוטניוביץ יצא לדרך בשעות אחר הצהריים של אותו יום, ה-19 ביוני, ואילו אני וקבוצתי בילינו את הלילה בגורני איזגורי.

למחרת היום יצאתי גם אני לדרכי — אל הברדים שמסביב לצ'מרנו (גאקו), על מנת לבדוק את המצב ולתור אחר חיילים, ששרדו בשטח. לא מצאנו שריד ופליט, אולם האיברים סיפרו לנו, שקבוצות קטנות של גדוד מוסטר והגדוד הדלמטי הצליחו לחמוק ועברו באותו מקום.

מאז אביב 1942 נשתנה המצב מן הקצה אל הקצה: באותם ימים היו הברדים שבאותו איזור, עולים על יצועם עם לילה, כפרטיזאנים, ומתעוררים עם בוקר, כצ'טניקים. עכשיו חדר הפחד לליבם. הם פתחו את דלתות בתיהם בפנינו, אם כי עשו כן בזהירות. הם השתאו על גבורת הפרטיזאנים, שניצבו מול הכוח הגרמני. הפרטיזאנים הצטיירו בדמיונם ככוח מנצח שאין להכניעו. ביחוד משום שבמו עיניהם ראו כיצד התפורר הכוח הצ'טניקי, ללא מאבק נגד הגרמנים. ולמרות כל זאת, קיבץ מילורד פופוביץ, המנהיג הצ'טניקי המקומי, קבוצת אנשים, כדי לצאת עימם להתקפות בוגדניות. בכל כפר נמצאו אנשים, שצידדו בנו. אולם ללא יחידה גדולה, היכולה להוות גרעין, לא היה סיכוי מיידי שיתפתח לגוף גדול יותר.

החלטנו, שלא לחשוף את עצמנו בכל צורה שהיא, מאחר שאנו חייבים למצוא קשר אל הפיקוד העליון, שהוא המשימה הדחופה והחיונית ביותר הניצבת בפנינו. יומיים או שלושה לאחר מכן — אני מניח, שהיה זה ביום 23 ביוני — התחלנו יורדים לנהר הסטיסקה, בחזרה לזירת המוות וההרס, אשר זכרוננו טרם הספיק לעכלם כראוי, אם כי ידענו, שלעולם לא יימחו ממנו. כשעשינו דרכנו מהסטיסקה ועד לסוחה, היו אלה רק קברות הגרמנים, הפזורים פה ושם, על רמות נישאות — ערוכים בסדר מופתי, כבגלויות-דואר מצויירות — שהזכירו לנו, שלא מכבר נערכו כאן קרבות. אולם בערוץ הסוחה תקף אותנו ריח עז של ריקבון, גל סירחון שאין להימלט מפניו; דומה היה שהנהר עצמו נעכר מרקב. סירחון כבד ונורא זה דבק בנו במשך שלוש או ארבע שעות, עד שיצאנו מן הערוץ. ימים שלמים עמד אותנו

6

קבוצתי הגיעה למקום המיפגש. לכפר גורני איזגורי, בשעות אחר הצהריים המאוחרות. מילוטניוביץ ווקנוביץ הגיעו לשם שעתים קודם לכן. הם המתינו לבואנו יחד עם עוד למעלה ממאה פרטיזאנים, ביניהם גם כמה פצועים, רובם חיילי החטיבה המונטנגרית החמישית — אך במה קטן היה מספרם! לא ידענו מה נפל בגורלם של היתר: אותו זמן לא ידענו, שדרגישה איבוביץ הצלית לעבור עם שני גדודים. היינו פחות מודאגים לגורל חטיבת סנג'אק השלישית, מאחר ששמענו, שחלקים ממנה עשו דרכם לעבר איזור מולדתם.

בהיותו בעל-תושיה הן כספק והן כקומוניסט, כבר הסדיר מילוטניוביץ את אספקת החלב מן האיכרים והחל באירגון של היחידות הצבאיות. מאחר שלא נמצא בגורני איזגורי מקום לאנשים רבים כל-יבך, שלחנו כמה קבוצות קדימה, לכיוון גוליה וזופה פיווה. הכפריים מגורני איזגורי השתאו בליבם, כיצד הצליחו החיילים הגרמנים לטפס לצוקי הר מגליץ. הם גם דיברו בשיבחים של הגרמנים: הם חילקו שוקולד לילדים ואף שילמו בעד החלב. כך היה בגורני איזגורי, ואילו בכפר השכן, דוני איזגורי, הרגו האוסטאשים את כל התושבים, כ-120 נפש, ולא בכל מקום היו הגרמנים טובים כל-יבך: היו כמה כפרים בהם התנהגו כמו האוסטאשים. נמצאה פקודה האוסרת לפגוע בתושבים, להרוס בתים ולהחרים רכוש: הבדלי ההתנהגות נבעו, בוודאי, מהבדלי הגישות של הקצינים למיניהם.

חיילינו נענו, ללא התנגדות, להליכי ההתארגנות שהנהגנו, ובאשר אלינו, המנהיגים: נמנענו מלדבר על הנסיונות הנוראים שפקדו אותנו. לכל אחד מאיתנו היתה סיבה לטעון נגד זולתו וכן גם לדבר בשבחיו, אולם דבר זה לא העלה ולא הוריד במאומה מן המצב ששרר. אחדותנו המוסרית והחלטתנו להתחיל הכל מחדש, נשארו כפי שהיו. רק מפקד גדוד אחד — מ"מ למפקד — התנגד לתפקיד שהוטל עליו, אף-על-פי שהיה ידוע על אומץ ליבו: "ראשית כל, אני חוזר הביתה" אמר, "לאכול ולנוח,

סירחון מבחיל בנחירי, באילו חדר לבגדי, לעורגופי ולתודעתי. לא יכולתי שלא להיזכר באותו פזמון-מורדים מקריינה, על מגנינתו העצובה והמונוטונית:

הו, גלאמוך, מישורי הישר
 בניך בוכים, אחד אף לא שר
 קבר על קבר באדמתך ניכרו
 אימהות על בניהן מר בכו...

יותר מכל גמלאתי דאגה לגורל הפיקוד העליון, לטיטו ולרנקוביץ. היררהתי בנפשי, שגם אם באה הכליה על כולם — והרי אין כדבר הזה מתקבל על הדעת — תהיה המשימה הדחופה ביותר, לכונן מחדש את הוועד המרכזי. הדבר לא נראה בעיני כבלתי-ניתן ליישום, שכקרדלי נמצא בסלובניה, מילוטינוביץ במונטנגרו ונציגים אחרים בקרואטיה ובסרביה. מחשבות ותוכניות מעין אלו עוררו מחדש דחפים שהיו רדומים בקירובי: ההתקוממות, המפלגה, צבא המהפכה — מרגע שכל אלה חדרו לתודעה ולנפש, הם תפחו והגיעו למימדים כאלה, ששוב לא נמצא שום כוח המסוגל להרסם.

זמן קצר לאחר מכן הגענו למקום בו נערמו גוויותיהם של הקורבנות הראשונים, שהוצאו להורג. היה זה במורד הסוחה, על פני מיטטת, באדמת בור, לצד הדרך. היו שם כחמישה-עשר איש — תפוחים, שחורים ועטויי בלואים, דביקים מרקב, נחיריהם ועיניהם רחשו תולעים לבנות. דומה שלא היו חיילים בין הקורבנות; חלקם היו לבושים לבוש כפרי, היו כמה נשים במטפחות-ראש שהורות — אחיותיהם ואימותיהם של אלה שהצטרפו לצבאנו, או נשים שבמיקרה נלכדו בכיתור.

עברנו במקום כו כיצענו את הפריצה הלילית שלנו, ביער פרוציצה, בתקווה למצוא את מסלשה. הוא לא היה שם ולעולם לא נודע אם נהר הסוטיסקת בלע אותו, או שמא נפצע, חל לאיזה מיסתור בין קני-הסוף ושם מת, לפני שהגענו לטיינטישטה ניקרו על דרכנו ארבע או חמש ערימות של גוויות-אדם, ומכאן הסקנו, שלא עלה בידי הגרמנים לקחת רבים מחיילינו כשבי. סירחון חזק וחודר כגון זה העיד, כי ביערות והגאיות האלה נרקבות גוויותיהם של המוני היוגים, תהינו כיצד יכולים אנו לקבור את הגוויות הללו, אולם לא היו ברשותנו לא כוח-האדם ולא הכלים הדרושים לקבורה. כשעברתי באותו מקום חמש שנים לאחר מכן, בשנת 1948, טרם נאספו עצמות כל ההרוגים. הבאתי את הדבר לידיעתם של רנקוביץ, טיטו והקצינים הבכירים. הם נקטו אמצעים והעצמות נאספו כנדרש: האגדה שנקשרה מסביב לנהר סוטיסקה העלתה את הצורך ליתן גם ביטוי גשמי לקדושת המקום.

בשעות אחר הצהריים כיקרנו בעמדות הגרמנים על המידרונות שמתחת לטיינטישטה. הן היו מוצקות ובנויות במומחיות, וכי מה הפלא, שחטיכת מאייביצה השישית בותרה לשניים כשהגיעה לאותן עמדות, בניסיון עקר להוכיח, שהיא שווה בערכה לחטיבה הפרוליטארית, אשר טיטו צרפה בחיפזון אליה. עם רדת הלילה הגענו לכפר וורבניצה, האיכרים, שכשנת 1942 שיכנו בכתייהם את

הפיקוד העליון, זכרו את שמי וידעו שאני נימנה על הפיקוד. מצאנו שם את המשורר גוראן קובצ'יץ ואת הפרופסור לרפואה סימו מילושביץ. לאחר חיסולה של האוגדה השלישית, מצאו להם גוראן וסימו מקום מיסתור, ואחר נסוגו והגיעו לכפר. וורבניצה היה כפר שתמך בפרטיזאנים וקיבלם בסבר פנים יפות. תושבי וורבניצה והכפרים הסמוכים היכירו את סימו: בשנת 1942 הגיש להם עזרה רפואית וגם עכשיו הגיש להם את עזרתו, חרף פציעתו בדרך.

כולנו — ביחוד אני — דיברנו על ליבם של סימו וגוראן לבוא עימנו. אולם הם מיאנו לשמוע. המיתקפה כילתה את כוחם ועכשיו היו רגועים ונהגו מיחסם הטוב של אנשי וורבניצה. פנינו היו מועדות אל הבלתי-נודע. וחוק מזה, סימו צלע ברגלו, אולם הבטחתי להעמיד סוס לרשותו. העליתי את האפשרות של נסיגה למונטנגרו. "כרגע טוב לנו יותר בין האנשים הטובים האלה", אמר גוראן, ואילו סימו אמר לי בביטחה, שאין נשקפת להם סכנה, מאחר שאין הם חיילים וכמובן, שאינם נימנים גם על אנשי המנגנון המפלגתי, לבסוף פניתי אל מארחם, האיכר המכובד ביותר בכפר, ואמרתי לו, שכל ההוצאות אשר יוציא בגינט, יוחזרו לו. מסרתי לו כתב-התחייבות להבטחת הפירעון, כשחתימתי מתנוססת עליו, כחבר הפיקוד העליון. אולם האיכר לא טרח לעולם לבוא עם כתב ההתחייבות כדי לתבוע את חובו לאחר המלחמה. הצ'טניקים מכפר ליובינזו הסמוך, תקפו במפתיע, הוציאו בכוח את גוראן וסימו וחתכו את צוואריהם — לא היה להם, כמובן, מושג מה היה מעמדם של קורבנותיהם ומה התוצאות הצפויות להם על מעשיהם. כך אבדו מדען סרבי ומשורר קרואטי, אשר בשירו "יאמה" ("הבור") הנציח את התופת של הטבח שערכו האוסטאשים בסרבים, שמעתה, שצ'טניקים רבים בחו"ל התפארו באותו מעשה; יש מי שמוכן להתפאר במעשה מרושע, מאשר לא להתפאר כלל, וכי מהו שקירכ את גוראן וסימו, אם לא סבל ומסירות משותפים? אופי עדין וחוכמה, אם כי שונים היו זה מזה: סימו הרציונליסט ועם זה ירא-השמים כמעט; וגוראן, כעל האירוניה המאופקת והחוכמה השופעת. עד היום מיצר אני וחש רגשי אשמה על שלא הצלחתי, ביהוד את גוראן; גורלו של שום משורר לא היה כגורלו, ברם, מעמדם ואישיותם לא איפשרו לי לצוות עליהם לבוא עימנו, אף-על-פי שהנפתם של כמה מתושבי וורבניצה עוררה את חשדותי, לא הייתי בטוח, שלא נכזבו לנו עוד צרות ולבטים גדולים פי כמה.

החלטנו לחפש ולמצוא את גוויותו של סבה קובצ'יץ ולערוך לו הלוויה, כאות הוקרה למשמעותה הסימלית של אישיותו, ואומנם, משסרקו איכרי וורבניצה את שדה הקרב בחיפוש אחר שלל, גילו את סבה, הם היכירו את סבה היטיב. ב-1942 חנה בכפרם עם מטהו, והשאיר עליהם רושם בליימחה. אנשי וורבניצה קברו אותו — רק אותו, כשעברתי בשנת 1948, באותו מקום, ביקרתי ליד קברו — מרחק כמה צעדים מן המקום בו נפל, בחלקה שלצד הדרך.

מתוך סקרנות שאלתי את האיכרים, אם מצאו גם גוויות שני הגרמנים שנהרגו על-ידי ועל-ידי ראייה נדליקוביץ, לא הרחק מן המקום שבו מצא סבה את מותו, האיכרים אומנם מצאו אותם מוטלים ליד המעיין, כשצווריהם חתוכים ותיארו את

המקום לפרטיו. האיכרים בזו כל יושבי כפרים וכן תהמושת; גם בעליים ומלבושים ואפילו סוסים. בפיקחותם ידעו, שלא להרבות דברים על כך, אף-על-פי שעינינו לא היתה צרה בהם.

וכך קרה, שאפילו במותו לא עיכב סבה קובצ'ביץ בעד התקדמותנו — הוא בבר נקבר. למחרת המשכנו בדרכנו לכפר ליובינו, שידענו שהוא כפר צ'טניקי. מצאנו בו רק שתיים-שלוש נשים, שרק בקושי נכמרו רהמיהן עלינו להשקותינו מעט חלב. עוד באותו יום הגענו לכפר רטאי ובילינו את הלילה ביער הסמוך לו.

בוורבניצה נמסר לנו שמו של איכר, שהיה לצידנו, אשר יוכל לשמש לנו מורה-דרך בהמשך דרכנו. מחשש שמא עלול משהו בכפר להזהיר את האוסטאשים והגרמנים, ששמרו על כביש פוצ'ה-קלינוביץ, נמנענו מלהתקשר עם אותו איכר. עד ליום המחרת, בבוקר ניקרתה לנו רועה צעירה ושאלנו אותה לאותו איכר ועל המצב בכללותו. תחילה פחדה, מחשש שאנו אוסטאשים, אולם אחר כך נרגעה. היא הזעיקה בחשאי את האיכר והוא חמק מן הכפר, ובא אלינו עם רדת החשכה.

כולו עצמות ושרירים, הילכו שקט וחושיו מחודדים — כזה היה אותו איכר, התגלמות ההגיוקים והיאטקים, שודדי הדרבנים והמודדים הנועזים מן האגדות, גיבורי חלומותי מימי ילדותי. לפנינו ניצב צאצא של המורדים מימייקדם, אשר קראו תגר על הרשות, הכוח והכפיה. הוא היה מהיר תפיסה ועז נפש, שלא רק שהיה מסוגל לחוש בסכנה המתקרבת, אלא גם לצאת חוצץ נגדה. הוא אירח אותנו לארוחת הערב — כמובן, שבעזרת חבריו, מכיון שמספרנו היה רב מכפי יכולת האירוח של משפחה אחת אפילו בעייתות שלום. הוא גם היכיר אנשים, שניתן לסמוך עליהם, בכפרים שעל דרכנו. רשת של אנשים מהימנים נפרסה בבל מקום, ביחוד בכפרים הסרביים, וניתן היה לעבור בביטחה בחסותה. אולי משום שנטוותה, במידה רבה, מגורלם המדומה ומאומץ ליבם של הבריות, הבריות דומים לשיח בר: ככל שמבערים אותם וחובטים בהם, כן גם חוקים יותר החוטרים שהם מצמיחים.

האיכר הוביל אותנו בשדות ללא שבילים ובדרכים מתוקנות, בדרך המלך ודרך כפר מילייבינה, שהיה בידי האוסטאשים. כדי שנתפוס תנומה, החנה אותנו לפני עלות השחר, ביער סמוך לכפר אחד, שעה שבעצמו יצא לחפש את איש הקשר שלו ולהכין לנו משהו לאכול. בטחנו בו — אולם, לכל צרה שלא תבוא — עברנו למקום אחר והצבנו שמירה. דבר זה לא הפתיע ולא פגע בו: כך בדיוק היה נוהג בעצמו. אותו איכר בא לראותני בבגראד, בשנים 1970 ו-1971, לקבל מידי מכתב, המאשר כי עזר בזמן המלחמה לפרטיוזאנים, כדי לחזק את תביעתו לפנסיה ממשלתית. הוא התנהג בנימוס, מאופק ומחושב: בוודאי הגיעה הידיעה לאוזניו, שיש בידי הרשויות מיני מכשירים, שבאמצעותם יכולים הם לראות ולשמע הכל. הבטחתי לתת לו את המכתב, אולם הזהרתיו שאין העניין נראה בעיני וכי לא יביא לו תועלת. על כך השיב, "אני יודע, שסר חינוך, אולם חתימתך טובה כאישור על שירות שניתן בזמן המלחמה".

בוהירות אך ללא פחד, בתוך כל ההרס והאנדרלמוסיה, המשכנו בחיפושינו אחר הפיקוד העליון — בשבילים שאותרו לפי תיאוריהם של איכרים, מהמורות פגזים

ועקבות היילים, שצעדו בשדות חיטה וכרי-דשא. אף-על-פי שלא לחמנו, היה זה מסע נועז ומייגע, כשאנו משתחלים בין סוירים של אוסטאשים וצ'טניקים, על מנות-מוזן עלובות ושינה על הקרקע. לפתע עטה עלינו, בעבי היער, הלילה האפל. החל יורד גם גשם, אך כין כך וכך לא היינו מעיזים להבעיר מדורות, מחשש שהאויב נמצא בקרבת מקום. ישנו שעונים על גזעי העצים ועל עלים יבשים. ערפל הבוקר הקר העיר אותנו משנתנו. מי הגשם ביעבעעו תחתנו, אולם הייתי עייף כל-כך, שלא הרגשתי דבר. צידי השמאלי שותק, אולם חזר לחיים, כשהתחלתי לנוע.

בכפר זקמור עברנו באור היום. כ-1942 התנדבו אנשי זקמור לצבאנו, ועכשיו קיבלו פנינו בחביבות. כשעמדנו לעזוב את הכפר, הגיחה ילדה קטנה ויחפה מחצר ביתה, רצה לעברי וקראה, "חבר גידו, קח אותי איתך!" היתה זו בתה של ד"ר גוטמן, שנהרגה בזמן הכיתור. הילדה מילטה נפשה רק מכיון שלא נמצאה אותה עת ליד אימה. לקחנו אותה איתנו ומצאנו עבורה גם לבוש כלשהו. בשעברתי בשנת 1952 דרך אוניצה, ניגשה אלי אישה שחזרת-שיער וחטובת גו — הילדה הקטנה מזקמור. היא נישאה לג'ורדיץ, מזכיר ועדת המפלגה, ונולד להם בן. היא הזמינתני למסיבה בביתה. נענית להזמנה. שמחה מאוד לבואי ובעלה שמח על הכבוד שנפל בחלקו.

ידם, המקרה המעניין ביותר קרה בכפר יבוקה, שלמרגלות הר יאהורינה. כשנכנסנו עם חשכה לכפר, לא נמצאה בו נפש חיה, אף-על-פי שהאש עדיין לחשה בתנורים, העדרים הוכנסו למיכלאות ופה ושם הוצב חלב על האש להרתחה. היה זה כפר סרבי, ועלתה ההשערה בליבנו, שייתכן כי תושביו חשבו שאנו אוסטאשים. סוף סוף, באחד הבתים הישנים של הכפר, נמצא לנו ישיש אילם ופיסח, אם כי לא היה חסר-בינה עד כדי כך, שלא יכולנו לדבר אליו. הוא הבין — בוודאי לפי כוכבי חמש הקצוות שעל בובעינו — מי אנחנו וכי אין בבוונתנו לגרום רע לאיש. ואז קם ודידה אל תוך החשכה. הסתדרנו לשנת הלילה בשניים-שלושה בתים — כאלה שניתן להגן עליהם — והצבנו שמירה מוגברת ליד האח בבית, אשר ממנו נלקחה, כך סיפרו לנו עם בוקר, אישה שחלתה בטיפוס.

הזקן האילם חזר עם בוקר, אולם מקץ שעה קלה חזר ונעלם. הכפר היה צריך להמשיך בשיגרת החיים: לאט לאט חזרו הנשים לחלוב את הפרות והילדים הוציאו את העדר למירעה. לא חלף זמן רב וכחמישים גברים, חמושים ברובים, הופיעו על גיבעה סלעית המתנשאת מעל לכפר. הם פחדו ממעשי נקם של האוסטאשים, מבין ששהינו לילה בכפרם, ואיימו לירות בנו אם לא נסתלק מן המקום מיד או אם, בדומה ליחידות שעברו כאן לפנינו, ניקח שלל כלשהו. הגענו למסקנה, שמאחר שהכפר רחש נשים וילדים, לא יוכלו לפתות עלינו באש מבלי לסכן את חי יקדיהם. השבנו להם, שנפגה את המקום רק לאחר שנטעד את ליבנו. כמו כן שיטינו בהם, והם האמינו לנו, שאנו רק קבוצת החלוץ של חטיבה שלמה. דחינו את טענותיהם, שהיתה ביזה כלשהי על ידי היחידות שעברו כאן לפנינו. אף-על-פי שהנחנו, שייתכן כי יש אמת בתלונתם, אולי נמצאו בלחץ חזק, כמו בשעת הכיתור בדורמיטור, ובידי יחידות הפיקוד העליון לא היה סיפק להחרים מיצרכי מוזן בצורה מאורגנת

בשהצעתיו לו להצטרף אלינו, השיב כי נשבע שבועת אמונים למלך ולא יפר את שבועתו. היתה זו שיחה חסרת תכלית, בשלעיתים מעלה ג'וקיץ את טיעונו במרירות ובזעם. לכסוף שאל, "מתי אתם עוזבים?" "מחר", השבתי, "אנו עייפים ועלינו לנוח כאן הלילה".

זמן קצר לאחר מכן, כשנפגשתי עם טיטו ורנקוביץ וסחתי להם על אותה פגישה, העווה טיטו פניו בהבעת תוכחה; כמי שאומר, "עסק ביש!". ואילו לאחר המלחמה הביא רנקוביץ לתשומת ליבי, כביכול באקראי, כי בגינזך הצ'טניקים נמצאה תרשומת על שיחתי עם ג'וקיץ.

על כל פנים, לא בטחנו בג'וקיץ. כשהתבוננו בכפר שבו שהה, שמנו לב, שהצ'טניקים החלו עוזבים אותו. בזה אחר זה, ובכיוונים שונים, התעורר חשד בליבנו, שג'וקיץ — בין ביוזמתו הוא ובין לפי פקודה — שיגר רצים אל הצ'טניקים, שבכפרים השכנים, כדי שיארגנו התקפה עלינו. יכולנו לתקוף אותו ובהצלחה, מאחר שמספר אנשינו היה גדול ממספר אנשיו וחימושנו טוב משלהם. אולם נמנעתי לעשות כן, מאחר שלא רציתי לחשוף את אנשינו המרכזיים בפני סכנות, ומכיון שהאיכרים הצ'טניקים היו עצבניים, ליתר ביטחון לא בילינו את הלילה באותו כפר. עם רדת החשכה חמקנו מתוכו אל המידרונות הצחיחים של הר גלאסינג.

בהשכמת הבוקר של יום המחרת צדתי שתי ארנבות ברובה הגרמני שלי. מוטב לאכול בשר של חיות-בר ולשתות מים פשוטים, מאשר להסתובב על קיבה ריקה בארץ שממה ומזת רעב.

בין האיכרים פשטה שמועה, כי הפרטיזאנים הביאו כליה על האוסטאשים בבוסניה המזרחית. יחידות הפיקוד העליון כבשו אומנם שרשרת של עיירות קטנות מידי האוסטאשים בבוסניה המזרחית. כשירדנו ובאנו לוולסניצה, ראינו כמו עינינו ערמת-גוויות מוטלת בשדה, ליד הכביש.

בוולסניצה הקבילה את פנינו המיפקדה הפרטיזאנית בכבוד השמור רק לאורחים נדירים ולמחרפני-נפשם למען המולדת, כששמעו המונטנגרים, בכמה מן היחידות, על בואי, ערכו הילולה ממש. שם נודע לנו, שטיטו נפצע בזרועו על הר אוזון — פצע קל, שבבר הפך לסיפור אגדה. וולסניצה עברה מיד ליד כמה וכמה פעמים: לא נותר בה דבר שכדאי להחרימו ולא אדם להורגו. ואף-על-פי-כן, לקחו הפרטיזאנים מעט שלל ועסקו באיסוף היטה ובהמות-בית בכפרים השכנים. היינו יכולים לנוח שם יפה, אולם מיהרנו להגיע לקלדאני, לפגוש את טיטו ואת הפיקוד העליון. בדרך הגיעתנו הידיעה המשמחת, שהיחידות, שהיו אמורות להיות תחת פיקודו של רנקוביץ, לא סבלו אבידות קשות יותר מן היחידות שהיו תחת הפיקוד העליון, גם אם נתפרקו כליל.

עם טיטו ועם רנקוביץ נפגשנו ב-3 ביולי, במערה קטנה, המשקיפה אל קלדאני. השניים איבדו הרבה ממישקלם: רנקוביץ נראה כמי שעומד למות משחפת, ואילו אצבעות ידיו של טיטו נצטמקו עד-כדי-יכך, שהטבעת שרכש במוסקבה — כדי שתשמש אותו בעת צרה — נשמטה ואבדה.

דאשית שאלתי את טיטו על פציעתו, "שום דבר — הם רק שרטו אותי", השיב

ולפי חלוקה צודקת פחות או יותר, אולם הנשים נשבעו, כי הפרטיזאנים — דהיינו, יחידות הפיקוד העליון — לקחו עימם בהמה וכל מזון שנמצאו להם. ולמרות זאת, יצאו אותן גשים להגנתנו והצהירו, שאנו לא נגענו בשום דבר וכן אמרו, שהיתנה לנו אוכל, וכך אומנם היה, על אף העובדה, שהכפר היה עני ומרושש, ולא היה להם מספיק חלב לילדיהם.

האיכרים של כפר יבוקה היו צ'טניקים ולא בטחנו בהם: עלולים היו לירות בנו ברגע שנפנה את הכפר. שלחנו קבוצת מישמר קטנה עם מיקלע, אותו הציבו לצד הדרך. לאחר מכן התחלנו לפנות את אנשינו — בזה אחר זה ובמירווח-זמן גדול בין האחד לשני — כך, שהאיש הראשון הגיע לעמדת המיקלע לפני שהאחרון נפרד לשלום מנשות הכפר.

לאחר שהתכנסנו מחדש, זימנו את הצ'טניקים לפגישה. הצענו וביצענו עיסקת-חליפין: תמורת הטבק הרע שלהם נתנו להם תחמושת, שנמצאה בידינו בכמות גדולה. לאחר שנחה דעתם, העמידו לרשותנו אפילו מורה-דרך. הוא נשא רובה, שהיה קשור בחבל על כתפו.

"איזה מין צבא אתם, שאינו נלחם באף אחד?", שאלתי.

"הי אלוהים", השיב, "באמת שאנחנו לא צבא! היום אנחנו צ'טניקים, ואם מחר ינצחו הפרטיזאנים, נהיה פרטיזאנים". הוא היה מלא הערצה לפרטיזאנים: "אתם יכולים לעמוד אפילו מול הגרמנים!"

ניסיתי להשפיע עליו שיצטרף אלינו, אך הוא היסס: תחילה חייב הוא לספר על כך לבני משפחתו ולטפל בכמה עניינים, שאינם סובלים דיחוי. אולם הוא הביא אותנו לסיטלינה ושם מסר אותנו לידיו של איש מהימן, שהעביר אותנו אל מעבר למסילת הברזל סרייבו-וישגראד.

עם בוקר הגענו לרמות גלאסינג. רק הספקנו לנמנם קמעה, ולפתע הופיע סמל מלוכני, שלא נשא על מדיו כל אותות, פרט לחולצה מהוהה. הוא היה עליו, חביב ופטפטן. על אף היותו צ'טניק, דומה שיחסו לפרטיזאנים היה חיובי והוא הביע צער על מלחמת הצ'טניקים והפרטיזאנים, שראה בה "שינאת אחים" סרבית. הוא דיבר על ליבן של הכפריות להכין לנו ארוחה במהירות האפשרית. לכסוף התעקש, שנפגש עם לויטנגט ג'וקיץ, מפקד חטיבת רוגטיצה הצ'טניקית, אשר מיאן להילחם בפרטיזאנים.

לאחר שנקטנו בכל אמצעי הזהירות הדרושים, הלכנו וקנוביץ ואני, להיפגש עם ג'וקיץ בבית מבודד. ג'וקיץ היה שחום-עור, מזוקן ועמוס חגורות-כדורים, לא אדיב אך גם לא מעליב בהתנהגותו. הוא היה נבוך. הוא לא בא בטענות אל הקומוניסטים על שום דבר, פרט לכך, שהם נגד המלך. תשובתי היתה, "כעת אין אנו מעוררים את בעיית המלך; המשימה היחידה שלנו היא, המאבק המזויין נגד הפולש". להערתה, שעכשיו, כשהגרמנים מפרקים אותם מגשקם עליהם להבין סוף סוף, שהפולש הוא אויבנו האמיתי, לא היה לו מענה. על טענותי נגד שיתוף הפעולה בין הצ'טניקים לבין הפולש, השיב, "זה רק תכסיס!"

"אולם הסרבים משלמים בחייהם עבור תכסיסים כאלה", טענתי ולא הירפיתי.

כלאחר-יד, זרועו לא היתה חבושה עוד והוא השתמש בה, כמי שמעולם לא נפצע. הסיפור על הכלב שנפח את נשמתו, שעה שהגן בגופו על אדוניו, אינו אלא סיפור בדים: אם אומנם נלחץ הכלב בגופו אל אדוניו, עשה כן מפתח, ולא משום שהבין משהו בבליסטיקה.

טיטו האזין לדיווחו בצער, אולם ללא מילת טענה או ביקורת. הוא גם לא בא אלי בטענות לאחר מכן, לפחות כל עוד נמצאתי בשלטון. אבל נפשית, לא יכולתי לספר את הקורות אותנו בסוטיסקה, ביחוד לא את פרטי המאורעות.

כאשר רמזתי, שאי-הצלחתו של מאנדיץ לאכטח את חציית הסוטיסקה, היא שגרמה לכישלוננו, העיר טיטו במרידות, "וכי מה יכול היה לעשות? כאילו אלה שחצו את הנהר לפנינו, המתינו לנו!" בהערה זו נסתיים הדיון ב"פרשת מאנדיץ". מאוחר יותר שאלתי את מאנדיץ, מה קרה למעשה, ולאחר שסיפר לי את שכבר סופר כאן, העיר בצער, "לא יכולתי לשלוט במצב. ברגע שפרצו החיילים את הגורת הכיתור, הם רצו קדימה ולא היה כוח בעולם, שמסוגל היה לעצור בעדם".

הערתו של טיטו, שגם לקבוצה שלו לא המתינו, היתה מכוונת לחטיבה הפרוליטארית הראשונה, בפיקודו של דנילו לקיץ. חטיבה זו היתה אמורה להמתין לטיטו ולפיקוד העליון לאחר הפריצה המכרעת בבלינוביץ, ולא עשתה כן. החטיבה הפרוליטארית הראשונה היוותה חלק של האוגדה הראשונה של קוצ'ה פופוביץ, אשר עמד על כך, שיהידות הפיקוד העליון והיהידות האחרות, חייבות לגוע מיד עם ביצוע הפריצה. בתתאם לדיווחו המסוייג של קוצ'ה, היסס הפיקוד העליון — קרי, טיטו — מלחצות, מאחר שהמעבר לא היה בטוח דיו. קוצ'ה וכן גם סרטן ז'ויוביץ, שהיה בדרגה גבוהה ממנו, וצורף בתור חבר הפיקוד העליון לאוגדה הראשונה, המשיכו להתקדם, מחשש שחגורת הכיתור תחזור ותיסגר. ברם, הכל נגמר בשלום, משום שהגרמנים היו מפורזים ורחם נפלה כל-יך, עד שלא עלה בידם לכנס את כוחותיהם מחדש, לפני שטיטו ומטהו חצו את הנהר. בשטרטן ז'ויוביץ הצהיר, בשנת 1948, על תמיכתו בסטלין, חזר והועלת אותו מיקרה בתורת האשמה נגדו — ביחוד ביוזמתו של רנקוביץ, אך בניגוד לדעתו, מה היתה האמת? רומה, ששני הצדדים צדקו, לקוצ'ה פופוביץ לא יכלו להיות כל מניעים חיצוניים — פרט לצורך לפעול במהירות אל מול סכנת מוות, ומה לגבי ז'ויוביץ? אין ספק, שבליבו פנימה היתה אצורה שינאה לטיטו. אולם, ממש כפי שבשנת 1948, התנגדתי להחייאתם של "הפשעים" אשר מזמן נשכחו מלב, כן גם אינני מאמין, עד לעצם היום הזה, ששינאתו של ז'ויוביץ את טיטו יכולה היתה להניעו למעשה מרושע כל-יך.

פ. ו. דיקן, ראש המשלחת הבריטית, ביקשני למסור לו מידע על קבוצתי, לפי הוראתו של טיטו נעניתי לבקשתו זו, מבלי להמעיט את כישלוננו או את מספר אבידותינו. אולם התביישתי על שחייב אני להופיע מרופט כל-יך — למרות העובדה, שזה עתה חזרתי משדה הקרב — בפני נציג של מדינה זרה.

טיטו כעס מאוד על שיהדותינו הוסיפו להחרים מצרכי מזון — דבר שהותר להם, בליט ברירה, על הדורמיטור — על אף העובדה, ששוב לא ננקטו לשום דבר, בל התראות לא הועילו, ויום או יומיים לפני הגיעי לקלדאני, זימן סוף סוף טיטו

את קציניו להתייעצות. רנקוביץ הציג עובדות למכביר. חמתו של טיטו בערה כל-יך, עד שהצהיר שלא יעמוד בראש צבא של בוויים, דבריו אלה נתנו אות לשידוד מערכות ביחידות.

ברם, אני עצמי לא יכולתי לתרום לאותו שידוד מערכות: לפתע עלה חומי לארבעים מעלות ומחלתי נמשכה כמה ימים. שכבתי על אדמת היער הקרה והלחה, כשאני מזיז ורועד בכל גופי; כשיצאנו לדרך, כמעט שלא יכולתי לרכב על סוסי. היינו גם רעבים: שוב חזרנו לאכילת בשר מברשל במים. לא היה איתנו רופא, וגם אילו היה, לא יכול היה לבוא לעזרי. אני סברתי, שאני סובל מהרעלת קיבה, ואילו חברי היו בטוחים, שנדבקתי בטיפוס, בוודאי מאותה אישה מכפר יבוקה. לא יראתי מפני האויב. החזקתי את אקדחי במצב הכן, מבלי לדעת, שרנקוביץ רוקן אותו בחשאי מכדורים, כדי שלא אתאבר, כשאני קודח.

בצעדות הלילות שלא היה להן קץ, חזרתי סוף סוף לאיתני. המוראל שלי היה גבוה ואף השתפר והלך, למרות שהחלמתי הגופנית היתה איטית למדי. עלינותנו הנפשית על הגרמנים, ובן המצב הפיזי שלנו, נדמו בעיני, כבר אז, כגורם החשוב ביותר, שבוכותו שרדנו וגם ניצחנו. האכידות שסבלנו במיתקפה החמישית היו עצומות: כ-7,000 אנשים מובחרים, או כל חבר-מפלגה שני כמעט, אולם, למרות אבידותינו, גברה רוח הליהמה שלנו וגדל גם נסיוננו. זאת ועוד: לצבאנו היה משהו בלתי-ניתן להכנעה — יותר מכל צבא אחר, לרבות הצבא הגרמני: רוח-קרב, אידיאל ודבקות-במטרה.

משחק החתול והעכבר בין הפיקוד העליון לבין הגרמנים והאוטטאשים בהרי בוסניה המזרחית, נעשה חסר כל היגיון: הוא הפך להיות — לא פחות ולא יותר — מאשר שמירה על החיים. דבר זה גרם לנו למתחים ועשה אותנו קטנוניים. בבוקר יום בהיר אחד יצא לו טיטו לטייל, בלוויית שני שומרים בלבד, בינתיים הסתדרנו יפה בשני בתים נחמדים ואגב כך הערתי, שטיטו בוודאי יכעס בשובו מסירותו, מפני שלעצמנו דאגנו למגורים מהודרים, ואילו הוא נשכח מליבנו לגמרי, לאמיתו של דבר, שלחנו חיילים לחפש אחריו. טיטו לא חזר עד לשעת לילה מאוחרת. כשהוא כועס על עצמו, היפנה את זעמו אלינו: "ובכן, האדונים הנכבדים כבר הסתדרו להם בנוחיות!" הכל נעלבו — שערו בנפשכם, לכנות חברים בשם "אדונים"! איש לא פצה פה, לאחר שנרדם ונח, ניגשתי לראותו בעניין כלשהו והתקרית נשכחה: חזרנו ליחסים הרגילים ששררו בינינו.

האפסנאי שלנו עמד על כך, שיש לשחוט את "פרתו של טיטו", משום שהפסיקה ליתן חלב ויש להחליפה באחרת. חברי הוועד המרכזי דבקו בגישה העממית-מסורתית, המתחחסת לפרות כאל בהמות מקודשות-למחצה, אשר אין לשחוטן עד להגיען להתפגרות בדרך הטבע, ובאשר לפרה מיוחדת זו: היא היתה חביבתם של כל חברי הפיקוד העליון ועברה את כל המיתקפות הנוראות ללא תלונה. כשמע טיטו, שפרתו נשחטה, רתח מכעס וציווה להוריד את המאיור בדרגה. פקודות יש למלא, אולם היה זה טפשי להוריד מדרגתו מאיור בגלל פרה, ולכן מצא רנקוביץ דרך שקטה לסדר לאותו מאיור העברה למקום אחר.

כמה ימים לאחר מכן, כששככה הסערה, אמרתי לרנקוביץ בהלצה, "תגיד לזקן, שהפרה שברה רגל".

אותו ערב, כשישבנו מסביב למדורה ברוח חברית טובה, אמר רנקוביץ לטיטו, כבאקראי, "אתה בוודאי יודע, שלפרה היתה רגל שבורה".

"מדוע לא סיפר לי איש על כך?" שאל טיטו בכעס.

"התפרצת כלי-כך, שכולם גבהלו מפניך", השיב רנקוביץ.

וכך קרה, שאותה פרה, כפרות רבות אחרות, נאכלה; המאיור לא הורד בדרגה, ואף עלה, במרוצת הזמן, בסולם הדרגות.

הכל היו עצבנים באותם ימים, אבל לא רנקוביץ — הוא היה שקול ושקט. אני הייתי ידוע כמי שאהב לעשות חליפין. באחת מעיסקותי החליפין הנפלאות הללו, החלפתי את מגפי בזוג סנדלים! אולם באותו זמן לא היה לי דבר שניתן להחליפו במשהו — לא היה לנו כלום!

בוקר אחד מצאנו עצמנו ליד נחל קטן הזורם בינות לעצי סרק שטופי שמש, בסמוך לטחנה עזובה. אחת היחידות שלנו השיגה מעט קפה ושלחה אותו לטיטו. במקרה היה עימנו המשורר נאז'ור, וטיטו ציווה להכין קפה לכבודו. נאז'ור אהב לשוחח עם האנשים החשובים ביותר, ביחוד עם טיטו, שראה בו אדם שהגורל שיחק לו, מכיון שעלה והגיע לאן שהגיע משורות העם. בשעת שתיית הקפה, גסבה השיחה על התפקיד שחייב האמן למלא ולמקום שעליו לתפוס בעיתות מלחמה. דעתו של נאז'ור היתה, שעל האמן להתייבב לצד הצדק; כלומר, לצידו של העם, ואילו על האמנות להישאר חופשית, מבלי להתחשב בנטייתיה. טיטו הסכים, שהקשר בין האמן לבין העם הוא דבר חשוב, והזדיש את החשיבות שביחס המעורר לאמן. הבעתי דעתי, שהשתתפותו של האמן לצד עמו הלחם, היא בעלת העדיפות הגבוהה ביותר; משהו, אשר בלעדינו אין עבודתו יכולה להגיע לכלל שלמות.

בשיחה מעין זו, לא היה מנוס מלהזכיר את מירוסלב קרל'זה, הסופר היוגוסלאבי הנודע ביותר. קרל'זה היה איש השמאל, שהיה קשור למפלגה עד לפרוץ המלחמה, אולם לא הצטרף לפרטיזאנים. בשל כך, שימש אוכייקט כמעט קבוע, להבעת רגשי צער וזעם. גישה זו קיבלה מישנה תוקף, ביחוד לאחר הצטרפותו של נאז'ור, שמעולם לא היה שמאלני. ברם, השתוללות הטירוף הפאשיסטי במלחמה, הציתה בקירבו את המרד הפטריוטי וההומאניטרי. הבענו, הן טיטו והן אני, את צערנו על קרל'זה, אולי, משום שלדעתנו היתה ההתקוממות דרושה לו — כהומאניסט מאין דומה לו בארצנו — יותר מאשר דרוש היה הוא להתקוממות. נאז'ור לא השתתף בצערנו, אף-על-פי שהעריך את קרל'זה. הוא סת לנו, שבזמן מלחמת האזרחים בספרד, פגש בקרל'זה ושאל אותו, "הא כיצד, אינך בספרד? הרי אתה קומוניסט".

וקרל'זה השיב, "אני נחרד מן המוות, מגוויות ומסירחון. היה לי די והותר מכל אלה בגליציה, בזמן מלחמת העולם הראשונה".

כשמהרהר אני כיום בעובדה, שקרל'זה לא הצטרף לפרטיזאנים, תמהני אם הבעיה לא היתה עמוקה וסבוכה פי כמה, כלום לא היה קשור הדבר בספקנותו של קרל'זה באשר ל"שינויים היסטוריים" ובתחושת החרדה העקבית שלו, נוכח תוקפנות על כל צורותיה?

לא חלף זמן רב והבנו, כי נדידתנו על פני מרחבי בוסניה המזרחית, היא חסרת תכלית. טיטו העלה את הרעיון, שהוא, רנקוביץ ואני חייבים לעבור לקראטיה, ואילו שאר אנשי הפיקוד ישארו בבוסניה המזרחית. גם מנהיגים אחרים היכירו בחוסר התכלית שבשוטטות צבאית כזו במעגל. פקו דפציביץ ומיטר באקיץ הציעו, שהאוגדה השנייה שבפיקודם תחזור למונטנגרו. הפיקוד העליון סמך מיד ידו על הצעה זו, הן על מנת להרחיב את בסיסנו, לצורך הפריצה המוצעת לסרביה, והן כדי למנוע את התחדשות התנועה הצ'טניקית במונטנגרו. ההחלטה על שיבתה של האוגדה השנייה למונטנגרו הוכחה, בבוא העת, כאחת ההחלטות הטובות והמשמעותיות ביותר; ריכוז הכוח שנוצר שם, מילא את התפקיד הגורלי ביותר במלחמתה של סרביה.

ביום 25 ביולי, כשהגיענו הידיעה על נפילתו של מוסוליני, צעדנו לעבר בוסניה המזרחית וקראטיה, כשישבנו אותו ערב ליד המדורה, הבענו דעתנו, כי זהו הצעד הראשון לקראת צאתה של איטליה מן המלחמה וכי עתה נפתחים בפנינו סיכויים חדשים וטובים יותר.

אותה עת החלו הכריטים לשלוח אלינו עזרה בסיסות לילה — בעיקר מזון, שהיינו זקוקים לו יותר מכל דבר אחר. אולם כמובן, שלא חסרו גם טענות — כפי שיקרה הדיר בין צבאות של בגות ברית; המשלוחים קטנים מדי, המלבושים אינם מתאימים ושכלל אין אנו מקבלים מספיק מכפי שמגיע לנו. אולם אותה עזרה והמיסתורין שאפפו את בוא המטוסים, עשו רושם רב על האיכרים.

המשכנו ללכת, בבוקר יום המחרת הגענו לכרייה-הדשא שעל ההר המתנשא מעל לנהר בוסנה ומסילת הברזל ברדו—סרייבו. בהתקפת-פתע על כפר ביילה וודה, לכדה אחת מיחידותינו את ג'ולוב מיטרוביץ ושלושים מאנשיו הצ'טניקים. אף-על-פי שהיה מפקד פרטיזאני, אירגן ג'ולוב מיטרוביץ מרד צ'טניקי בתוך יחידתו, הרג פרטיזאנים רבים והגיע לידי הסכם עם הגרמנים, לפיו תופקד השמירה על מסילת הברזל בידיו ואנשי יחידתו. לאחר שנלכד, ניסה מיטרוביץ להימלט. עלול היה לכרוח — כפי שיקרה לעיתים קרובות, כשפותחים באש לכל הכיוונים, ללא מטרה — אילו לא רדף אחריו חייל סרבי, השיגו ומחץ את גולגלתו. כששמענו את סיפור המעשה, העיר ז'ויוביץ, "היונה שרה את שירת הברבור שלה!" — השם "ג'ולוב" פירושו יונה — וכלנו צחקנו בכל לב. הפיקוד העליון לא היה מעורב בתקרית זו, אף-על-פי שידענו, כי אנשי המטה הנוגעים בדבר עוסקים בחקירת שבויים. בשעות אחר הצהריים המוקדמות, שמענו יריות רובים מעל ראשינו. חשבנו כליבנו, שייחכן כי הם מצויאים להורג את השבויים, שגמצאו אשמים; אולם לא ייחסנו חשיבות מיוחדת לעניין. שעה קלה לאחר מכן חזרנו לצעוד, במרחק קטן, כחלקה שליד הדרך, נתגלו לעינינו כעשרה הרגים — מוחות ניגרים, פנים מחוצות, גופות מעוותים. המשלחת האנגלית נמצאה עימנו, ולא חשנו עצמנו בנוח כלי-כך; טיטו אפילו מצא לנכון להעיר, "האם לא היו יכולים לעשות זאת במקום אחר?"

אחד מחברי הפיקוד אמר, "לא יזיק אם האנגלים יראו כיצד אנו מטפלים בבוגדים! בין כך וכך הם יודעים".

כשירדנו בכיוון למסילת הברזל ולנהר בוסנה, שאלתי את מילקו תודורוביץ, הקומיסאר הפוליטי של האוגדה, "מה קרה לשאר?"

"צירפנו אותם ליחידותינו — בחורים צעירים וגאיביים בפוליטיקה", אמר.

"כאלה לא ישארו בצבא", אמרתי.

"נראה, אולי כמה מהם כן ישארו".

כשחזרתי מלחמת אורחים לכל גקובית שבגוף האומה, לא ניתן לחדש את כוח האדם ביחידות, אלא רק באלה הנוהים אחר הצד המתנגד. לגבי חייל רגיל המעבר מצד אחד לשני הוא פשוט פי כמה, מכפי שמוח תדור-אידיאולוגיה מסוגל להבין.

מצעדנו הסתיים על הר וולאז'ץ, שם הקמנו את מחננו. באקלים הנוח על הרמות שטופות-השמש, יכולנו, סוף סוף, לנוח.

אף-על-פי שבדרך כלל חיפשנו לעצמנו מיקלט באזורים נחשלים, גדהמנו מדרגת נחשלותם של האיכרים, ובמיוחד של נשות האיכרים, בוולאשיץ. רבים מהם לא ביקרו אפילו בערים הסמוכות לכפרם. הנשים לבשו שמלות טוויות ביד, שהיו פתוחות עד לקורקבן, כשהזיהן שופעים החוצה. הן מרחו את שערן בשומן-המאה, סרקו אותו בשביל באמצע, ואספוהו בערמה, מעל למצחן. אוצר המילים בפיהן היה מצומצם, פרט למילים הקשורות בבהמות הבית וכדומה. האפסנאי של הפיקוד העליון, שהיה שוכב, תכונה אופיינית לבני ערים הסרביות. ערך הליפין של כל מיני עדים חסרי ערך, אותם נתן לכפריות, תמורת גבינה משוכחת, בשעת החליפין שאלו אותו בתמימותן:

“בהן צדק — תגיד, האם אלה מזהב אמיתי?”

ועל כך השיב ברצינות מבודחת, “בוודאי — בשם אלוהים ובשם כל הקדושים”.
אנו צחקנו לתעלוליו של המנוול, ואני מניח, שגם הנשים שהולכו שולל, לא כעסו עליו: גם אם לא היו העדיים מזהב, הם נוצצו, כאן נפתחה הזדמנות-פז בפני הפמיניסטיות שלנו: הן באו והתחננו בפני אחים ובעלים להתיר לנשים להשתתף בפגישות, הנשים באו לאותן פגישות, קבוצות קבוצות, לבושות בכל הדרך, כבימי חג, הגברים היו ברמה גבוהה פי כמה מזו של הנשים, מאחר שראו מקצת מן העולם בעת שירותם הצבאי, במקום עבודתם ותוך כדי סחר מחוץ לכפר, עם זאת, היו היחסים בין המינים מושתתים יותר על חלוקה טבעית, של עומס העבודה, מאשר על שיעבוד מיני. צבאות רבים כבר עברו באותו כפר, אולם את צבאנו קיבלו האיכרים כאילו היה זה צבאם: אנו דיברנו בשפתם ולחמנו נגד הפולש הגרמני. עוד לפני שהגענו לוולאשיץ נתקבלה הצעתי על ידי טיטו וכמה מן המנהיגים החשובים ביותר, להחליף את שמותיהם בשמות מושאליים, כדי למנוע מסוכני האויב לעקוב, על ידי חקירת האיכרים, אחר תנועותינו ומיקומנו. אולם יום אחד שמעתי את שומרנינו מתווכחים עם ארבעה איכרים, שנשאו שני כבשים צלויים על שיפוחים:

"אין כאן שום טיטו!" קראו השומרים לעבר האיכרים. מיחסם המיוחד של השומרים כלפי הבינו האיכרים, שאני נושא משרה מסוימת. וכששאלתי על מה המהומה, השיבו האיכרים בשמחה: "שמענו שטיטו, המפקד העליון שלכם, נמצא כאן. הבאנו לו מטעמים והיינו רוצים לראותו במו עינינו, מאחר שהגורל הוא שהביא אותו למקום ארוד זה".

הבאתי את האיכרים אל טיטו, מבלי להודיע מראש על ביקורם. טיטו הפסיק את עבודתו ודיבר עימם באדיקות ובחום על התלאות הסבל הפוקדים את העם, על הסיכויים לסיום המלחמה, על תוכניות הבניה מחדש, לאחר שתסתיים המלחמה. אנו, המנהיגים, עמדנו והתפעלנו מפשטות דיבורו ואורח-ביטויו הנפלא של מפקדנו העליון. אולם גם המתנג, חסרי סבלנות, לתום השיחה: עינינו הרעכות לא משו לרגע מן הכבשים הצלויים. לאחר אותו מעשה, שוב לא העלה מישהו על רעתו להסתיר את השמות האמיתיים של חברי ההנהגה. בוחה של האגדה היה רב יותר מכוחם של הזוהרות והמציאות: הידיעות על טיטו וצבאו נפוצו, על אף כל אמצעי הזהירות שנקטנו.

בפעם הראשונה קיבלונו הכפרים המוסלמים, לא רק באורח סביל אלא גם באדיבות. התדמית שבה נצטיידו בעינינו המוסלמים נתבהרה לפתע: הם היו אנשים נפלאים תעמי-הליכות.

נמצאנו באיזור חופשי, שהשתרע אל מעבר הסבה עד לסלובניה — ואף אל מעבר לגבול האיטלקי, ועד להונגריה ואוסטריה. הכוח הגרמני נמצא בירידה ברורה והפחד מפני הגרמנים דעך והלך. להערכתו של הוועד המרכזי, עומדת איטליה להיכנע בקרוב, דבר אשר ישפר במאוד את מצבנו. בהתאם להערכה זו שונו גם תוכניותינו: טיטו והפיקוד העליון ישארו במקום, וכך יהיה כידינו מגוון רב יותר של ברירות, למקרה של מיתקפה או למקרה של נפילת איטליה. כן נקבע, שזוויוביץ ואני נסיד בקרואטיה ובנוסף לכך אחזור להוציא לאור את "בורכה". לצורך זה צודפו אלי גם מיטרה ורדייר. אולם לא הוצאנו לאור את "בורכה" בקרואטיה; לא היו לנו השירותים הסכניים הדרושים לכך, ולאחר נפילת איטליה חזר הוועד העליון ונתכנס כדי ליטול על עצמו משימות חשובות יותר.

הצטרפו אלינו אוגדת באניה השביעית, ד"ר איבן ריבאר, נשיאה של אבנר, מספר חברים של הוועד המרכזי והמשורר נאזיר, שנבחר לנשיא המועצה בקרואטיה. גם וולימיר טרויץ נשלח עימנו, ליטול לידינו את תפקיד המפקד העליון של קרואטיה. מכיון שבינתיים הצטרף אלינו ארסו יובנוביץ, בתפקיד ראש הפיקוד העליון, טרויץ היה ראוי להערכה, לא רק בשל מסירותו ואומץ-ליבו במהלכן של המיתקפות הרביעית והחמישית, אלא גם על תרומתו בחיזוק השפעתו של הפיקוד העליון על המפקדה הראשית של קרואטיה. גם הרטה, אשר לשעבר של טיטו, הצטרפה אלינו. כך השתחרר הפיקוד העליון ממכובדים, הולכי-בטל, ומרמעותיה של אישה שגונחה. ברם, כל אלה היו רק צעדים ארעיים: התהילה עוד תביא בעקבותיה מכובדים חדשים, ואילו עזיבתה של הרטה רק תגביר את התפרצויותיה ופחדיה של זדנקה, שלוחת-הרסן.

בליל 10-11 באוגוסט יצאנו מפטרובו פולי לקרואטיה. הצעדה נמשכה עשרים ושמונה שעות רצופות, עם הפסקת-אוכל בת פחות משעה אחת. מאמץ רב זה היה מתוויב המציאות: עד שנצא מחוץ לאיזור הסכנה, היה עלינו לחצות שני כבישים, מסילת ברזל ואת נהר וורבס, שהיו בפיקוח האויב. אין גבול לכוח ולסבל האנושי, בשהללו נישאים בליבות אנשים, שהאמונה והתקווה משמשים להם מניע. אנשי חוליה של אוגדת באניה השביעית, שכבר דלל כוחם ונפלה רוחם, גילו לפתע בקירבם כוח ומרץ בל ישוערה, ברגע שדרבה רגלם על אדמתם. רק נאזיר היה חלש כל-כך, שרק בקושי רב יכול היה להמשיך ולרכב על סוסו.

בבוקר יום 12 באוגוסט, כשסוף סוף עצרנו מלכת, כאו גם הרוח השמש ופיוזרו את הערפילים מעל רמת יאניה המכוסה סלעים. עוני, נחשלות וחורבן שלטו בכל. אולם האיכרים המקומיים היו גאים להקביל את פני צבאם, גם אם פירוש הדבר היה ליטול מפי ילדיהם חלב, קמח-תירס ובשר-בבשים. הקשישים והבחורות הצעירות, שמלאו תפקידים במימשל המקומי — כל הגברים הצעירים שירתו בצבא — עברו קשה וכיעילות. הכל שמעו בקולם ללא עוררין, ודבר זה שמר על אחדות הקהילה ואיפשר את המשך המלחמה. בנוסף למחסור ולעמל, הבאנו עימנו גם מעט שמחה לכפרי יאניה: כישרנו להם, שהיחידות השייכות לאזורם, אלו שצורפו לפיקוד העליון, חיות וקיימות; בהפיצם שמועות, שיחידות אלו הושמדו מרמים הצ'טניקים רק את עצמם.

בגלמוצקו פולי נפרדנו מעל אוגדת באניה השביעית, שיצאה בדרך קצרה יותר לבסיסה-הבית שלה. באותו מקום נפל גם נאזיר מעל סוסו. הוא החזיק מעמד יום שלם מתוך תקוות-שווא — יותר שלו מאשר שלנו — שיעלה בידו להתגבר על חולשתו ולהמשיך ולרכב. גם רדייר לא חש בטוב: הוא נפצע בראשו בעת הפריצה ועכשיו התלונן על סחרחורת וכאב-ראש.

החיטה החלה מבשילה; קבוצות גדולות של בנות ובנים יצאו כסתר עם לילה, עד למרחק קטן מעמדות האויב, כדי לקצור ולהכיא את האלומות הביתה. הכפרים בסביבות גלאמוץ הועלו באש פעם אחר פעם; האיכרים אילתרו לעצמם מיני צריפונים, שניתן לפרק את מסגרתם ולהסתירם ביער כשהאויב מתקרב, ולחזור ולהקים את הצריפונים מחדש ומהר, מיד כשהאויב נפנה ועוזב. המלחמה הפכה לאורח-חיים בלתי-טבעי, ולכן גם ארעי: אין האדם יכול להנות מעשי זדנקה, שהוא כאדם, אינו מסוגל גם לגבור עליהם.

החלטנו לשאת את נאזיר, הליווי שלנו היה קטן, ולכן באו לעזרתנו ועדי הכפרים, שהעבירו אותנו מכפר לכפר, ניסיתי לעודדו, "עברת את כל ההפגזות ואת כל המיתקפות, ולכן תתגבר גם הפעם!" על כך השיב, "האם יש מוות נורא יותר, בין פרטיזאנים, מאשר מוות משילשולי קיבה?"

מעט לפני שהגענו לכפר בובוליוסקה, הקבילה את פנינו קבוצה בת עשרים גערות חטובות, עורך לבן ועיניהן שחורות, כמראה-הטיפוסי של בנות אותו תבל-ארץ. לא נותרו גברים בכפר, ולכן שיגר ועד הכפר את הבנות לשאת את נאזיר. הידיעות

ברדיו ופרסומי הפרטיזאנים עשו את נאז'ור ופולארי מאוד. הנערות נשאו את גופו החלוש, משל כאילו היה הקדוש של כפרן. נאז'ור נשא את ראשו והצהיר באון מחודש: "נערות סרביות נושאות משורר קרואטי! וכי מה יכול להיות יפה יותר?" עם רדת הערב התילונו יורדים אל גזר אונה — לטטחם של הפרטיזאנים הקרואטים. מאחורינו השארנו את קריינה (בוסניה המערבית) כשהיא פחות סוערת ומרגשת מכפי שהיתה בשנת 1942, אולם יותר מבוססת ובוטחת בעצמה. היכננו לחזור ולכבוש כמה עיירות קטנות, שסבלו קשה במיתקפת החורף — קשה מכפי ששיערנו: חיילים ואזרחים שנקלעו למשחק המוות, כשעל סביבם משתוללות סופות שלג, הגושבות מן ההרים, ומידבר-קרח קפוא לכל אשר יפנו. שאלנו מה אירע לכפר דריניצ'י, אשר בשנת 1942 שכנה בו המערבת של "בורבה" (וכי מי יכול לשכוח את הנסיונות הקשים שעברו עליה, עצמו?). מסתבר, שהצ'טניקים עלו על דריניצ'י והעלו באש את הבית בו שכן הדפוס וכן גם בתים שבהם התגוררו איכרים קומרי-ניסטים. מאנה רוקביץ, המפקד הצ'טניקי, ציווה להוציא את מיטתי מתוך הבית ולהעלותה באש, מפני ש"במיטה זו ישן גילאס".

גזר האונה, במפלי מימיה, נדמה, עם לילה, מאיים ואיתן, אולם משרה גם תחושת שלווה — אל מול מידרונות ההרים הצחיחים, כאן יכולנו לצפות לגיהול מלחמה שיטתית וראציונאלית יותר. ליד האונה פגש בנו הקומיסאר הפוליטי של המפקדה הראשית של קרואטיה, ולדימיר בקאריץ, אשר לאחר המלחמה היה לפוליטיקאי ומנהיג נודע בקרב הקומוניסטים הקרואטים. הוא הגיע במבוינה.

נכנסנו מיד למכונית, כדי שעם בוקר לא נימצא על הכביש. כביש זה גבדק מדי יום והפגזו על ידי מטוסי סיוור. איני זוכר מי עוד היה במכונית; בוודאי ז'ויוביץ ונאז'ור; השאר הוסעו לאחר מכן.

השיחה עם בקאריץ היתה נעדרת בסיס משותף; כבר אז היו השקפותיו מסויגות וספוגות אירוניה. הכינוי "גווייה" ניתן לו בשל מזגו הפושר וגיגוניו המהושבים, יותר-מאשר בשל שזמנו המבחיל, אולם תודות לאינטליגנציה החדה שלו, יכולתי לקבל אפילו באותה שיחה מקוטעת, תמונה כלשהי על מצב הדברים בקרואטיה. התנועה הפרטיזאנית, שצמחה מתוך מרד הסרבים בהנהגה הקומוניסטית, הייתה שורשים בכל חלקי קרואטיה, ואילו בליטוראל וברלמטיה נמצאה ההתעוררות הלאומית בעיצומה. בן הופעלו לחצים על מפלגת האיכרים הקרואטית, לשיתוף פעולה עם הקומוניסטית. ז'ויוביץ ואני היינו מודעים לדבר. אולם היינו מעוניינים הרבה יותר במצב הצבא ובמצבה של המפקדה הראשית של קרואטיה, ליתר דיוק: טיטו וחברי הוועד המרכזי בפיקוד העליון היו משוכנעים, כי יחידות הצבא בקרואטיה חסרים תנופה מספקת. בעיקר בגלל עקשנותו של המפקד המקומי, איבו רוקבינה, מי שהיה מתנדב במלחמת האזרחים בספרד. לדוגמה: רוקבינה לא מילא אחר פקודתו של טיטו להפעיל לחץ חזק יותר על הגרמנים בזמן המיתקפה הרביעית ("מיבצע הייס"). ההסבר שניתן על ידי המפקדה הראשית הקרואטית על אי-מילוי פקודה זו היה, שהם עצמם היו חשופים, באותו זמן, למיתקפה איטלקית. ייתכן, כי ניתן היה לקבל הסבר זה, אילו לא היתה בו משום זכחות, המבקשת לרמוז, שהפיקוד העליון

לא היה מודע לתנאים בשטח וכי פקודותיו הושפעו ממצבו הוא. פרט לכך, ידוע היה רוקבינה בביקורתו הלגלגנית על ברית המועצות, אם כי איש לא בפר בתוכנתו ובמסירותו. הוועד המרכזי היה מודע ליחסיה-האהבה שפרחו בחופשיות רבה במפקדה ובוועד המרכזי של קרואטיה. ברם, דבר זה לא השפיע ביותר, לפחות לא על טיטו, כשקיבל את ההחלטה ונתן לז'ויוביץ ולני את הפקודה, לפני שיצאנו לקרואטיה: "חיפשו ממלא מקום לרוקבינה".

מתוך דיווחו של בקאריץ התברר, כי הצבא שנמצא באיזור החופשי בליקה, הגיע למעין תיקו עם הערים המבוצרות שבסביבה. ללא נשק כבד ובלוי טיפול יסודי יותר בעורף האויב, ייקשה לשנות את מצב העניינים. אומנם אלה היו בדיוק הדברים שנעשו, אך באיטיות רבה, שלא תאמה את שאיפותינו וצרכינו הכלליים: היה צורך להכות באוסטאשים גם בנקודות אחרות וברוב חלקי קרואטיה. הצבא עצמו היה טוב ואזר כוחות בכל האמצעים האפשריים. מסקנותיו של בקאריץ נראו-הגיגניות בעיני. באשר לרוקבינה, הינו זהירים — אני יותר מאשר ז'ויוביץ — מאחר שהיה מעורה יותר בעניינים הצבאיים. דווקא בקאריץ היה זהיר יותר משנינו, אף כי חש מהן כוונותינו לגבי רוקבינה. מדבריו של בקאריץ ניתן היה להבין, שכאן בקרואטיה, היו להם, במהלך המיתקפה הרביעית, קשיים רבים פי כמה מכפי שאנו בפיקוד העליון, יכולנו להסיק מתוך השדרים שהגיעו לידינו — קשיים, שהיו, בעצם, חמורים בהרבה משלנו.

ז'ויוביץ ואני הסכמנו בינינו, שהוא יטפל, בעיקר, בענייני הצבא ואני בענייני המפלגה. התגוררנו ביחד בבניין המפקדה של העיירה אוטוצ'אץ, ובסופו של כל יום תחלפנו בינינו רשמים ותיכננו את המדיניות.

איזור זה — לוקה, קורדון, באניה — הצליח להישאר חופשי, עד לאותו זמן ונשאר חופשי עד לסוף המלחמה. לאוסטאשים לא נמצא הכוח להילחם שם, ואילו לגבי הגרמנים היה זה איזור בלתי-חשוב, שאין בו לא קווי תהברה ולא חומרי גלם. אולם עוצמתו והמשכו של חופש זה היו תלויים באחדותם של תושביו ואידיג'ונם המגוכש בכל שטחי החיים. כללית, היוו הסרבים — ביחוד בכפרים — את רוב תושבי האיזור, ואילו ההנהגה היתה מורכבת רובה קרואטים, ממרבזים עירוניים, שלטון אוסטאשי פירושו השמדת הסרבים וכן גם השמדתם של הקומוניסטים והאנטי-פאשיסטים הקרואטים. הקשר בין קבוצות העממים השונות היה חיוני ובלתי-נמנע. הצ'טניקים צצו כפטריות פה ושם, אולם המנגנון המתואם והמופעל כדבעי, שם להם קץ בעודם באיבם.

בשום מקום לא היה מבנה השלטון ברור ומוחשי בליכך, כפי שהיה באותו איזור משוחרר. הדבר התבטא לא רק בלבושם ובמזונם הטוב של עובדי המנגנון ושלוחותיו, אלא גם באורח הרשמי והביורוקרטי בו התנהלו העניינים. בראש זבנא"ה ("המועצה האזורית האנטי-פאשיסטית לשחרור לאומי בקרואטיה") עמד הכריזמטי לשעבר, פבל גרגוריץ, קומוניסט ותיק, זבנא"ה דמתה לעצרת ולממשלה לכל דבר, וגרגוריץ היה אדם נוח ומלא מידע כרימון. באיזור פעלו בתי-ספר למינהם; שלוחות המימשל סיפקו אלה לאלה מידע וחוזרים. אולם ניתן היה לחוש, אפילו במפלגה פנימה,

במין חשש, הקשור בידו הארוכה והקשוחה של שירות המודיעין. ייחודו ויעילותו של שירות חשאי תלויים בכך, שישמש אמצעי שהוא מעל ומעבר לענייני היום-יום — שלא ניתן לדרת לחקר גבכיה, מאחר שהרעיונות המנחים אותו אינם "בני-עוץ" וסמכותו הינה "ללא-תחליף". עדין לא כך היה הדבר בפיקוד העליון שלנו, מאחר שנמצא בעיצומן של קרבות וצעדות בלתי פוסקות; וכמוכן, גם משום שהמורשת התרבותית המדינית שלו הייתה שונה: הפיקוד העליון והוועד המרכזי ניהלו את העניינים רק בכורה הנסיבות, ומיבנם השלטוני היה מבוסס ברובו על המעמד הכשר האישי.

כראנו עורר סערה קטנה, בקראסיה כמעט שלא היה ועד מרכזי של המפלגה, כמה מחבריו נהרגו והאחרים התפזרו לכל רוח ושקעה איש איש, בענייני המחוזות אליהם נקלעו. את כל ענייני הוועד המרכזי ניהל אנדריה הברנג גם שקיבל את ההחלטות החשובות ביותר — בהסכמתו של מיסו, כביכול, אולם לא בלי התערבותו של מיסו, ביוזמות שנקט. הברנג לא התגורר אפילו באוטוצ'אץ, אלא הרחק ביער, בבית שנבנה למענו. שם החזיק גם בית דפוס, אנשי-סגל ואבסחה משלו.

בתעמולה שניהל ניתן היה להבחין בדגש-יתר על יוגוסלאביה, או בהדגשה מוגזמת על קראסיה. הברנג הסכיר את הדבר בצורך לרכוש את ליבם של האיכרים הנוהים אחר מאצ'ק, בעת ובעונה אחת ניתן היה לחוש במתיחות השוררת בקרב הקאדרים הסרבים: ההתקוממות והמלחמה המתמשכת משכה סרבים רבים להצטרף למפלגה. המסורים והאינטליגנטים שביניהם הגיעו לצמרת או נמצאו בדרכם אליה, בכך שנתן את עיקר מעייניו למשיכת ההמונים הקראטים, שיווה הברנג למפלגה גוון קראטי בולט. דבר זה היה בניגוד למדיניותו של הוועד המרכזי היוגוסלאבי: אף-על-פי שהמפלגה התחשבה תמיד בייצוג הלאומי, הרי שהעיקרון הבלתי-ניתן לערעור היה, שהקומוניסטים ממלאים תפקידים בהתאם לאחריהם כלפי המפלגה, סהרתם האידיאולוגית וכשרם האישי.

לאם לאט נתתי ליבי לבל אלה, אך מבלי להגיע לכלל החלטה סופית, הוטרדתי מן העובדה, שבזמן שהותי בבית הסוהר לפני המלחמה, לא היו לי יחסי ידידות עם הברנג: הוא היה חבר הפלג הימני ואילו אני הייתי שייך לפלג השמאלי. חששתי, שהוא עלול לחשוב, שאני מסוגל לצאת בביקורת נגדו, בהמשך לאותו ריב שהיה נטוש בינינו בבית הבלא — או אפילו להאשימני בדבר מעין זה. זאת ועוד: לא יכולתי לסמוך על תגובתו של מיסו בעניין, מאחר שהיה חברו הוותיק של הברנג וסמך על נסיונו ונאמנותו. כמו כן לא היתה דעתי בעניין כדעתו של דויוביץ — או משום שלא היטיב לראות כמוני, או משום שטיעוניו של הברנג שיכנעוהו, לא התווכחו על כך, אולם גם לא תמכנו האחד בהשקפות זולתו.

מכל מקום לא הצלחתי למנוע התנגשות עם הברנג — ודווקא בעניין מקרי לחלוטין, אולט כזה, שהיתה לו משמעות מסוימת באותם ימים. ליתר פירוט: הצורה הסמכותית שבה פעל הברנג היתה קשורה — ויתכן, כי תמיד כך הדבר עם מנהיגים — בנטייה לחיי מותרות, בזמן כיבושה של אוטוצ'אץ, חייבות היו כל החנויות, שהושם עליהן עיקול זמני, להישאר סגורות עד שיהיה סיפק בידה של אולגה, אשתו של הברנג.

שהיתה צעירה ממנו ויפה, לבחור לעצמה ולסובבים אותה, כל מה שנשא חן בעיניה. זאת ועוד: אנדריה האולגה היו לבושים תמיד בבגדים עירוניים ואלגנטיים, שהחליפום לעיתים קרובות, אך כמעט ללא כל זכר לסמל פרטיזאני על בגדם. כמה מן הנשים החשובות, שהיכירוני מימי פעילותי במחתרת בזגרב, הקבילו את פני בשמחה יתירה, מכיון שעכשיו יכולות היו להתלונן בפני על אולגה ואנדריה. מדי פעם הופיעו להתלוננו בפני גם חברים לכלא או למחתרת, שלא שכעו נחת ממצב העניינים וסגנונם. גילויים אלה חייבו אותי לצאת באסיפת פעילים, נגד היוהרה והרגלים אריסטוקראטיים בצמרת המפלגתית.

מראש ידעתי, שהביקורת שמתחתי נגד הברנג על אורח החיים הנוצץ שלו, לא יעוררו כל הגובה אצל מיסו, אשר לגביו עניינים כגון אלה הינם מישניים בחשיבותם, כל עוד נשמדת מדיניות המפלגה. מאידך גיסא, ידעתי גם, שיש בכוחי לשכנע את מיסו שחיי המותרות הפכו לנגע במפלגה, הפוגע בהשגת מטרותינו, וכך אומנם היה. אף כי אז עוד טרם הבנתי, כי המותרות והאקסקלוסיביות לא רק שהדחיקו, עמוק יותר, את הביקורת במפלגה, אלא נהפוך הוא — הדחיקה והיעדר-הביקורת היו פועל יוצא שלהם, יחסים כגון אלה עוררו את חמתם של הסרבים נגד ה"נובו-רישים" הקראטים, וגרמו לחשדות כלפי הסרבים — שהיו גאים על ההתקוממות וממורמדים על הסבל והתלאות — באהדה לציטניקים.

הצהרתי עוררה סערת רוחות כללית, היא עודדה את הבלתי-מרוצים, הפתיעה את דויוביץ הכעיסה את הברנג, כמוכן, שכאשר נפגשנו יום או יומיים לאחר מכן, ניסה הברנג לעצור בעצמו, אולם בכך רק עצר את זעמו עלי, הרגשתי, שעלי להיות גלוי ולהסביר את כוונתי. הבאתי לידיעתו את התמרמרותן של החברות על סגירת החנויות עד שאולגה תוכל לבחור בהן את הרצוי לה.

הברנג שיע אותי בזעם: "הרי אינך מצפה שהחברה שלי הסתובב חשופת-ישת, מה?"

ואני השבתי לו, בודאי כנעלב, "וכי מי דיבר על זה? אנו מדברים על התנגות צנועה ועל הדרך שבה יש לבצע דברים! שעה שחברים מסתובבים לבושי סחבות, ואין די תחבושות עבוד הפצועים..."

הברנג בלע הכל ואף נעשה אדיב יותר: הוא עזר לי לערוך ביקורים במוסדות שונים, והתחשב בכמה מדעותי.

ברם, לא חלף זמן רב וקרדלי חזר מסלובניה, עליו לא העיקו מריבות מימי בית הכלא והיתה לו סמכות רבה וישידה יותר משלי בוועד המרכזי של יוגוסלאביה וכן בוועד המרכזי הקראטי ועל הברנג, שמחתי לחזור ולהיפגש עם קרדלי, לא ראינו זה את זה זמן רב ועכשיו יכולתי לשטוח בפניו את כל הרגשותי, חשדותי, חששותי ורעיונותי. לקרדלי היתה כבר התרשמות שלילית משלו ולכן הפרטים המשכנעים, שהבאתי בפניו, רק תרמו לקיעת מסקנותיו לגבי הברנג והמצב בקראסיה, היתה זו התחלת הסוף של הברנג. מאוחר יותר, התעורר זעמם של מיסו והוועד המרכזי על ההכרזה מטעם זבנוא"ה, על סיפוח איסטריה והאיים הדלמטיים — שעד אז היו איטלקיים — לקראסיה, כהפגנים בכך יזמרות לריבונות.

אותה עת חל שינוי נוסף בממשלה הגולה בלונדון: "ממשלת הפקידים" בשליטתו של בודידר פוריץ, בה שימש עדיין דרוז'ה מיכאילוביץ בתפקיד שר המלחמה. בשבועון הקרואטי "נאפריד" ("קדימה") פרסמתי מאמר המנתח את המצב ומוכיח, כי בקרב הגולים מתחוללת "התפוררות כללית" ובי "פוליטיקאים הפועלים למען סרביה" החזירו לממשלתם פקידים, אשר באמצעותם הם מתכוונים להמשיך, במחתרת, במדיניות שהיתה גקוטה בידם קודם לכן.

מתיחות התעוררה גם בין ההנהגה הקרואטית לבין נאז'ור. נאז'ור ראה במעמדו כנשיא זבנוא"ה, תפקיד מינהלי ולא תפקיד טקסי בלבד. הוא החל מזמין אליו פקידים, כדי שידווחו לו, וכן נתן פקודות. סוכם, כי אני אקח דברים עימה משני טעמים: הייתי חבר הוועד המרכזי ומקורב לטיטו ואני הוא, שטיפלתי בו בזמן המיתקפה שהמישית. הוא קיבלני, כשהוא חש, שמדובר במשהו חשוב. שאלתי לשלומו ולמשאלותיו ואחר פתחתי בנושא, בשאני נזהר מאוד בבחירת המילים. אולם אי-הנחיות לא היתה פגה. אילולא הבין מיד את מטרת ביקורי, הוא הסכים, ללא ויכוח, שלא להתערב בעניינים שוליים אלא לתת לגרגוריץ לטפל בהם, ואילו הוא עצמו יוועץ עם הברנג בעניינים חשובים באמת, ובכל זאת, הצטנן יחסו של נאז'ור אלי, מאחר שהאמין, שאני הייתי יחוס העניין, ולא רק מבצעו.

באותה עת קיבלנו מברק מסלובניה, הבולל הצעה מטעם כמה ממנהיגי מפלגת האיכרים הקרואטית, לשיתוף-פעולה עם הפרטיזאנים, בתנאים הבאים: (1) תקום חטיבה על-שם האחים ראדיץ; (2) בחטיבה זו ישדתי לא רק קומיסארים פוליטיים קומוניסטים אלא גם קומיסארים מטעם מפלגת האיכרים הקרואטית; (3) החטיבה לא תילחם במשמר האזרחי, אלא רק באוטטאשים ובפולשים. לאחר חצות הלילה, ביום 27 באוגוסט, מיהדנו הברנג, קרדלי ואני למיפקדה הראשית, שנמצאה בכפר סמוך, בגלל ההפצצות מן האוויר, נעה המיפקדה בכל יום למקום אחר, שעה שהמפלגה ושלוחות אחרות תיפקדו באין מפריע באוטוצ'אץ. הוויכוח היה ערני, אולם ללא חילוקי-דעות, ההצעות שהוצעו על ידי מפלגת האיכרים הקרואטית נתקבלו על דעתנו, בתנאי ש"חטיבת האחים ראדיץ" תהיה כפופה לפיקוד העליון שלנו ולא תהיה פטורה ממלחמה במשמר האזרחי. כמו כן הוחלט, שאני ואנקה בירוס, חברת הוועד המרכזי הקרואטי, נצא לסלובניה לניהול שיחות מפורטות יותר עם מפלגת האיכרים הקרואטית.

2

ניהול המשא ומתן עם מפלגת האיכרים הקרואטית לא היתה הסיבה היחידה, שכגללה נסעתי לסלובניה, הוחלט, כי על חבר הוועד המרכזי לבקר את חברינו הסלובנים, שנלחמו מבודדים, על אף העובדה, שמלחמה זו התנהלה באיזור עשיר במזון ובקווי תחבורה היוניים, אני עצמי ביקשתי לצאת לשם, וקרדלי נתן הסכמתו לכך.

שניים או שלושה ימים לאחר אותה ישיבה במיפקדה הראשית יצאנו לדדך, היה זה בוודאי ביום 30 באוגוסט. נלווה אלינו ראש המינצעים בוגדן אורשצ'ביץ, אשר שימש בשעתו שגריר יוגוסלאביה בסיץ ובכריטניה. אף-על-פי שאורשצ'ביץ היה ידוע כחייל מוכשר ובעל הכרה, היתה התנהגותו יותר כשל אינטלקטואל נונקונ-פורמיסטי. הוא היה מלא חיים וחכמה ואהב להקניט את החכרה אנקה: היה נוהג לומר לה, שפיה גדול כל-כך, ששום מחסום אינו מסוגל לעצור בעד דברנותה. וכך הפך אורשצ'ביץ את מסענו, המעניין אך מייגע, למעניין יותר והרבה פחות מייגע.

כשנכנסנו ליערות, נתגלו לעינינו אגמי פוליטיבצה, שנדמו לאבני-בדקת אבודים. הם נשתפכו אלה לאלה באותו נועם של הימים שלפני המלחמה, אולם עכשיו לא נראתה לידם אף נפש חיה, רק קירותיהם המפויחים של בית הקפה הקטן והאכסניה, החודבות העשנים של הכפרים ושל החנויות הקטנות, לאורך הדרך, נדמו אימתנים עוד יותר, במישורים הקטנים האלה, בינות לצוקים, דומה שכאן כמו ניסה האדם להכחיד כל זכר של עצמו.

מכוניתנו לא נעצרה עד שהגענו לקודדון — לבית קטן שניצב בחורשה ליד הדרך, אשר בה שכן מטה הגדוד הקרואטי הראשון. ביקשתי לראות את המפקד, איבן גושניאק ואת הקומיסאר ווצ'ו הוליבאץ — אך ביחוד את גושניאק, שזוויבין ואני המלצנו עליו, בפני טיטו, כמועמד לרשת את מקומו של רוקבינה, כראש המיפקדה. לאחד מכן למדתי להכיר את גושניאק ואת הוליבאץ טוב יותר, אולם התדשמותי הראשונה לא נשתנתה במאומה. גושניאק למד כסטודנט בבית-הספר של המפלגה

גם אני הייתי מעורב בגורלם המר — כמי שנטל חלק בו — ולכן פניתי אל אותם איכרים בלשון ובערכים של מורשת אבותיהם; ידעתי שרק באלה יוכלו למצוא נחמה פורתא: "וכי צד, חושבים אתם, יכולים הסרבים לקרוא דרור לעצמם שלא בדרך המוות וההקרבה? וכי מתי השתחרר סרבי בכל דרך אחרת? זיכרו את קוטובו! על מנת לשמור על השם הסרבי בחרו גם גיבורי קוטובו במוות! הזוכרים אתם את המימרה, "הוא מרפא את פצעיו כמו סרבי על שיפוד"? וכלום מסוגל היה קראג'ורג'י לשחרר את סרביה, אילולא הקיז את דמה והבעיר את כתייה? והוא הדין עם מונטנגרו — וכי מי היה שומע את שמעה אילולא הוקז דמה כמשך דורות? וכלום היתה קיימת יוגוסלאביה בלי נצחונותיה וסבלותיה של סרביה, במלחמה הקדמת, וללא דרך-היסודים של הנסיגה על פני אלבניה?" — אינני בא לטעון היום, שכאלה, בדיוק, היו הדברים שהשמעתי באוזנם או שלא נשאתי נאום ארוך יותר.

ואז התלונן אחד הישישים, בקול בכיני, "למה אין הם מדברים אלינו ככה, במקום להשתמש במילים שאנו לא מבינים אותן: אפזיה, אנטי, אנטי...".

חבריו הכפריים ניחמו אותו, אף-על-פי שגם בעיניהם ניקו דמעות. עם חשכה יצאנו לדרך, בעגלות בנות שני אופנים, בלוויית כעשרה חיילים, שהיה להם כבר ניסיון קודם בחציית הגתר. סבה והיכירו את הדרכים השונות. ברם, לא חלף זמן רב ואנו חוזרנו את העגלות, מחשש שהדעש שהן מקימות עלול להזעיק את סיורי האויב. ירדנו מן הכבישים הראשיים, פגועי-הקרבות, אל הדרכים הצדדיות והנעימות, העוברות בשדות, כשאנו מגיחים, מפעם לפעם, מתוך פרדסים מוצלים, אל חלקות פתוחות, פה ושם נעצרו בני-לווייתנו להיוועץ בעוברי-אורח מהימנים. הם הקשיבו בנחת לדיווחים ואחר המשכנו לצעוד. כך נמשך הדבר כל אותו לילה.

כשהגענו אל צרקבני בוק, שעל גדות הסבה, כבר הפציע השחר מבעד לערפילי השדות וכרי-הדשא. הכפר סבל בעצים ובתיו היו רחבי-ידיים, בני קומותיים. נראה בעליל, שהאיזור היה פורה ועשיר. ועד הכפר הקביל פנינו בשיגרה המקובלת. אולם מששמעו שאנו מנהיגים, כיבדונו ואיכסנו אותנו בבית המפואר ביותר בכפר, שהיו בו מיטות טובות ונקיות. הכפר נמצא בסמוך לכביש, והם יעצו לנו לישון בבנידנו.

"ואיך נימלט?" שאלנו.

"אם תבואנה משאיות, נבחין באבק העולה מן הכביש. יש לנו רועים בסביבה, המאותתים לנו בהתקרב האויב; אז תצאו דרך שדות התירס, עד לנהר, ומשם לביצות".

אכלנו את ארוחת הבוקר ונרדמנו. בשעות אחד הצהריים היו ככר חברי הוועד חסרי סבלנות לשתוח בפנינו את סיפורם. רק לפני זמן קצר נסוגו הפרטיזאנים הסלובנים, מפני המיתקפה, חצו את נהר סבה ופנו אל עבר היער, המלא ביצות, שלמרגלות הכפר. לגרמנים נודע על כך — אך מסתבר, שהידיעה שהגיעה לידם לא היתה

* הישיש התכוון לראשי התיבות של "אפיז" — "חזית הנשים האנטי-פאשיסטית".

במוסקבה, הידוע בראשי-התיבות "קונמ"ז" — "האוניברסיטה הקומוניסטית למיעוטים לאומיים במערב" — וכן היה ותיק מלחמה האזרחים בספרד. אותה עת נתפרסם שמו בין חכרי הוועד המרכזי על מאבקי העקשני בתבוסנים, שכין המתנדבים בספרד, במחנה שנמצא על אדמת צרפת. נוקשותו ושליטתו-העצמית הזכירו לי את רגוביץ, אם כי היה בעל אופקים רחכים יותר. הוליבאץ היה תוצר התנאים הפנימיים — של ההתפתחות התעשייתית והתרבותית בעיר קרלוביץ. שמו יצא לתהילה על מיכצעיו הנועזים והמתוכננים כהלכה נגד האוסטאשים כעיר מולדתו קרלוביץ, וכן על אירגון ההתקוממות בקורדץ. היה גבר נאה, דיבורו שקול ושיפוטו מעשי. הוא שימש כקומיסאר, בכפיות למנהיג האיכרים הפרטיזאנים, צ'אניצה אופצ'יץ. תוצאות המלחמה כבר היו ברורות, ואילו גודל המהפכנים טרם הוכרע. לאחר המלחמה שימש גושניאק, זמן ממושך, בתפקיד שר המלחמה ואילו הוליבאץ היה נגד החזרת לאומנות קרואטית למימסד הסוציאליסטי הרשמי.

לא אמרתי לגושניאק דבר על האפשרות, שהמיפקדה הראשית תופקד בידי, החלפנו בינינו דעות וסעדנו יחד את ארוחת הערב — ארוחת ערב צנועה אך מוגשת בטעם.

המשכנו דרכנו אל מעיינות המרפא בטופוסקו. הבתים ובתי ההבראה הועלו באש או נשדדו, אולם הבריכות תוקנו ושימשו את הפצועים. ביום המחרת המשכנו דרכנו בעגלת איכרים, שעברה בשדות תירס מודיקים, אשר הסתירו מן העין את ההרס ואת החורבן של באניה.

לפני הצהריים הגענו לבניין בית-הספר, בו שכנה הרשות המקומית. קבוצת איכרים קשישים ישבה בחזית בית-הספר, מרצינלים וחוסכים במילים. הם הזמנו לכאן על מנת לקבוע את גובה הקצבה המגיעה להם. לא יכלנו להמשיך דרכנו עד לרדת החשכה, מאחר שלא הרחק משם השתרע האיזור החופשי-למחצה, בו יכלנו לנוע בביטחה רק בחסות החשכה. חשתי בחוסר שביעות הרצון של האיכרים, ולכן ניגשתי אליהם. אולם הם לא התלוננו בפני על ההפקעות, אף-על-פי שאלה פגעו בהם קשה: הם הבינו, כי עת מלחמה היא ואין דרך אחרת. הדבר שהכאיב להם יותר מכל היה, שורותיה המדוללות של אוגדת באניה השביעית: רק כל חייל שלישי באוגדה נותר בחיים. כמעט שלא היה בית שלא נגזר עליו לבכות את אחד מבניו, ובפרט שרבים ניספו מבלי להותיר סימן. זאת ועוד: על כל כפר מכפרי האיזור עברו לפחות טבח אחד והצתת-בתים אחת. בליקה יש ערוץ ושמו ידובנו — "צער" — משל כאילו באה יד-גורל נעלמה ובחרה באותו מקום, שייזכר בשם זה לנצח נצחים. נאמר לנו, כי לא עלה בידי האוסטאשים למלא את ערוץ ידובנו על גדותיו — אף לא במאות הקורבנות הסרביים, שהיו בלתי-חמושים וחפים מכל פשע, בתחילת 1941 רצחו האוסטאשים כ-450 סרבים, בעיירה הקטנה וולית שבחבל קורדון; השמדת הסרבים לא באה כתגובה להתנגדות מצידם, אלא היוותה חלק אינטגרלי של המדיניות האוסטאשית. ולא הרחק מאותו כפר, בעיירה גלונה, הובילו האוסטאשים את נכבדי הסרבים, הכניסו אותם לכנסייה האורתודוקסית — האוסטאשים התפללו לאותו אלוהים, אולם בכנסייה אחרת — ושם שחטו אותם ופוצצו את הכנסייה. כל בית והטרגדיה שלו; כל בית וגורלו העקוב מדם.

מדוייקת. מאחר שמספר הפרטיזאנים היה גדול ממספר הגרמנים — והם כיתרו את היער עם גדוד ממונע. ברם, הדבר לא הטריד את פטר דרפשטיין, מפקד הפרטיזאנים. הוא המתין לגרמנים ביער ואחר פרץ את הכיתור בשלושה או בארבעה מקומות בעת ובעונה אחת. הגרמנים נפוצו לכל רוח, ללא סדר וללא משמעת. כמה חבורות גרמנים, שנמלטו אל מימי הסבה, נורו בידי האוסטאשים, שחשבו אותם לפרטיזאנים. קבוצות קטנות אחרות של גרמנים נמלטו לתוך הכפר והכפריים הסתירו אותם באורות ובמחסנים עד לבוא הפרטיזאנים, ואז הרגו אותם בצוותא. עם ערב נסוגו הפרטיזאנים לעבר באניה ואילו הכפריים קברו כעשרים גרמנים בקבר משותף — כדי שלא יצוינו להם את השדות ואת חצרות הבתים. שלושה או ארבעה ימים לאחר מכן הופיע בכפר גדוד גרמני ממונע. הכפריים — לרבות חברי הוועד שלנו — נשבעו, שלא היתה להם יד בקרב ואין להם כל קשר לפרטיזאנים. אותה עת העמיסו חזירים על משאית, כמתנה לגרמנים.

"היכן הגרמנים שנהרגו?", שאל המפקד הגרמני.
"קברנו אותם, כפי שנוהגים לעשות", השיבו האיכרים.
המפקד הגרמני ציווה לפתוח את הקבר, שוכנע כי מה שנאמר לו אמת, ואז הכניסו ארבע או חמש גוויות לארונות, כדי לערוך להם הלוויה טמלית. לאחר שאכלו ושתו, עזבו הגרמנים את הכפר, כשהם מרוצים מאוד מיחס הכפריים. דבר כזה ייתכן רק בכפרים, שאין בהם מרגלים או גורמים עוינים.

איכרי צרקבני בוק, וכן האיכרים שבכפרים האחרים בטלובניה, שהאוסטאשים היו יכולים להגיע אליהם, המירו דתם והפכו קתולים. כשכאנו אליהם בטעות, בצחוק כמובן, על מעשה "הכפירה" שלהם, חיכו מבווישים: הם המירו את דתם רק כדי להציל את עורם, אולם הם ממשיכים לשמור על ימי החג והטקסים האורתודוכסים ושולחים את צעיריהם להתגייס לפרטיזאנים הסלובניים. הכפר צרקבני בוק לא יישכח לעולם על תושייתו ומודעותו לגורלו הוא ולגורל האומה. אף-על-פי שלאחר מכן העלו האוסטאשים את הכפר באש, הצליחו איבריו להימלט ולהישאר בחיים.

כשרד הלילה העלו דיגי צרקבני בוק את סירות המשוטים שלהם, אשר בשעות היום הוסתרו מתחת לפני המים. ירדנו בשקט אל גדת הנהר הטובענית ובשקט צלחנו את מי הנהר הרוגעים. ושוב, בשקט, הקבילו את פנינו, בעבר השני, כעשרה פרטיזאנים, שהיכירו יפה את האיזור, את מעברי מסילות-הברזל ואת תנועת המשמרות של האויב.

בלילה בהיר, ללא ירח, עשינו דרכנו בזריזות, בשבילים החוצים יערות-עד של עצי אלון, או בדרכים דחבות העוברות בעמקים.
בזהירות רבה חצינו את מסילת-הברזל זגרב—בלגראד, הזרועה בונקרים לכל אורכה, אשר הוקמו בידי הגרמנים והאוסטאשים. מאחר שהפרטיזאנים לא חדלו מלתקוף את מסילת-הברזל, היו המשמרות במצב כוננות מתמיד. היה זה עורק התהבורת החשוב ביותר בין הרייך לבלקאנים. שעה שחצינו את המסילה, לחש מפקד הכיתה על אוזני, כשהוא מצביע על אור אדום במרחק של כמאתיים מטרים. "זהו רכבת משוריינת!" לאחר שחצינו הוסיף, "זהו הדרך הקצרה ביותר לחציית המסילה."

הם יושבים להם ברגע זה ברכבת המשוריינת, ואינם מעלים על דעתם, שאנו כל-כך קרובים!"

מצאנו עצמנו בכפר קרואטי, מפקד הכיתה הצביע על בניין, שניצב מעברה השני של כיכר רחבת-ידיים.
"זהו תחנת ג'נדרמריה אוסטאשית."

"והיכן הג'נדרמים?", שאלתי, כשאני כובש את השתוממותי בקרבי.
מפקד הכיתה הסביר לי, ללא שמץ של ליגלוג: "במשך היום הם מבלים במשרדיהם שם, בבניין. בערבים, הם מפחדים שנתקוף אותם ולכן הם מסתתרים ביערות או בשדות התירס — עדיין לא גילינו היכן."
עברנו לאורכו של רחוב החוצה כפר אחר. כאן לא היתה תחנת ג'נדרמריה; על כל פנים איש לא הצביע על תחנה כזו.
"האם יש בכפר הזה מרגלים או פרטיזאטאשים?"

"כמובן שיש", השיב מפקד הכיתה, "אולם אפילו ציוץ אינו נשמע מפייהם. אין הם מעיזים לדווח אפילו שראו אותנו, מחשש שיאשימו אותם, שלא נקטו פעולה נגדנו או שלא דיווחו על כך כמורד."

היתה זו אנדרלמוסיה גמורה ובלתי-מובנת, מן הסוג שרק החיים עצמם מסוגלים ליצור שבמותה: ביום שלטו האוסטאשים ובלילה הפרטיזאנים. באזורים בעלי יסודות אתניים קרואטים יציבים, כמו סלובניה, פודרבינה ובוגרב — לא הוזדו בני קרואטיה להצטרף למרד, אולם גם לא היכירו במשטר האוסטאשי. ייתכן, כי היתה זו אחת הסיבות, שבגללה לא הגיע טבח הסרבים בסלובניה למימדים האימים והמסורפים שאליה הגיע בהרצגובינה, בליקה ובקורדון — אזורים בעלי אוכלוסייה מעורבת, שאנשיה מתנגדים אלה לאלה בערכיהם הבסיסיים ואשר שום דבר חיוני אינו מקשר ביניהם.

אותו לילה לא הגענו להר פאפוק, בשעשינו דרכנו באחד המידרונות, על שביל מכוסה טל, הדביקה אותנו השמש. כבר היינו עייפים מאוד, אולם לא העזנו לעצור מלבנו, נמצאנו בשטח חופשי, אולם בשעות היום היה בהישג ידו של האויב, מפקד החטיבה, פטר דרפשטיין, והקומיסאר הפוליטי החטיבתי, דושקו ברקיץ, באו רכובים על סוסיהם להקביל את פנינו. בשעות אחר הצהריים הגענו יחד איתם למטה הפיקוד על הר פאפוק, קבלת הפנים החמה נבעה יותר משמחת הפגישה צימנו מאשר מן החובה הרשמית: היו דברים רבים, שאודותם ביקשו לשמוע מפינו, וכן היו דברים רבים, שביקשו להשמיע באוזנינו.

לדרפשין היו גם סיבות אישיות להקשיב להשקפותי ולתהות על תגובותי: בשנת 1942 סולק דרפשין מן המפלגה יחד עם וולדו שגרט, מפקד חטיבת הרצגובינה, על הריגות מוזגמות ובלתי-צודקות שבוצעו בהרצגובינה. עד כמה היה דרפשין אשם באותם מעשים ועד כמה היה האשם בוועד, אינני יודע, ואינני סבור, שהדבר נחקר כראוי אי-פעם. למרות שהעונש שהוטל עליהם היה חמור מאוד, לא בוצע בקפידה רבה: גם דרפשין וגם שגרט המשיכו בתפקידיהם הפיקודיים, וכשהגעתי אני לסלובניה, כבר נתקבל דרפשין בחזרה למפלגה. ברם, דרפשין לא היה רק

חייל מוכשר, אלא גם אדם בעל אינטליגנציה רגישה וחקרנית. מאוד ביקש לדעת מה חושבים אחרותיו עכשיו בוועד המרכזי. אני חשתי בסקרנותו והיכרתי גם במעלותיו התרומיות. מרגע שנפגשנו נוצרה קירבה בינינו — בדרך כלל דבר נדיר אצלי.

נפגשתי עם הקומיסאר הפוליטי דושקו ברקיץ. שעל התנהגותו האמיצה בעת שעונה בידי משטרת בלגראד, ככר שמעתי. גם אנו נעשינו חברים מן הרגע הראשון. אולם ליחסי ידידות לא הגענו: ברקיץ היה מכונס בתוך עצמו; בעל רגשות עמוקים. שאינם באים לידי ביטוי. מבלי להתרברב או להתלונן, תיאר בפני את הקשיים הנוראים שהיה עליו ועל פבל גרגוריץ לגבור עליהם בהתחלה, כשנקלעו. יחד עם קבוצת קומוניסטים קטנה ואיכרים, כתוך הביקעה הפאנונית, בה שלט טרור אוסטאשי-נאצי. איש לא הכחיש, אותה עת, שברקיץ היה הדמות הנמרצת והאמיצה ביותר בסלובניה, אם כי איש לא היה מעלה דבר זה על דעתו, אם לשפוט אותו לפי התנהגותו.

דמות בלתי מתכלת, אולם כעלת עמדה חשובה במטה, היתה זו של יבטו שאשיץ. ראש שירות המודיעין. שירות זה היה מאורגן ביעילות כזו, שהמטה מסוגל היה לדעת, תוך כמה שעות, לא דק על התפתחות כלשהי אצל האויב, אלא גם מה גילה האויב אצל הפרטיזאנים. הגרמנים והאוסטאשים דיכזו לאחידות צבא רב, במטרה לטהר בליל את ההרים מהפרטיזאנים; הדים נוחים ונמוכים, שניתן להגיע לפסגותיהם גם ביחידות ממונעות. דיווחים מדויקים על כך הביאו לפנינו המטה ואנשיו אל מעבר לסבה, וכל מאמצי האויב היו לשווא. כפי שכבר סיפרתי, פיצח דרפשיץ, בצרקבנו בוק, גודד גרמני אחד, הידיעות המדויקות איפשרו גם עריכת התקפות פתע חזקות על ערים שכנות ואת השמדת חיל-המצב השוכן בתוכן, שבדובו היה אוסטאשי. רוב הידיעות הגיעו מקצינים במשמד האזרחי. הכל היו ממונעים ובמצב-הכן מתמיד. בתבונה רבה נבנו מיקלטים תת-קרקעיים לפצועים ולאחסנת מזון. צבא האויב, שעבד באיזור, לא ראה ולא שמע דבר. האמצעים המתוחכמים והשיטות הקונספידטיביות דבקו גם בכפרים עצמם. הראו לי מיקלטים, שנחפרו לצד הדרך והוסוו בגידולי עשכ וגפנים. הם מצאו אפילו שיטה, הגורמת לכלבים לאבד את חוש ריחם. לאחד המלחמה עמד שאשיץ, במשך שנים רבות, בראש הריגול הנגדי של הצבא היוגוסלאבי. הצלחתו בסלובניה שימשה נקודת זינוק לעלייתה, וכמובן שגם אני הדמתי את תרומתי לעניין.

מזכיר הוועד של סלובניה היה דושאן צ'אליץ, אדם צעיר, אך רב-ניסיון ונבון. הוועד ומטה הצבא שיתפו פעולה באורח הדוק כל-כך, עד שקשה היה להבדיל ביניהם, פרט לחלוקת התפקידים. קיימנו ישיבות ממושכות, אף-על-פי שלא היו בעיות גדולות או מחלוקות בעניינים בסיסיים. המנהיגים הסלובנים היו מעוניינים לשמוע כיצד מעריך הוועד המרכזי את ההתפתחויות בפנים הארץ ומחוצה לה, ואילו אנחנו היינו מעוניינים לשמוע על הנסיונות שנתנסו בהם ואת חוות דעתם. בסלובניה לא עלה בידי הצ'טניקים לפתוח, אפילו, בפעולות: סוכנים צ'טניקים נלכדו בדשת המפלגה ושירות המודיעין עוד לפני שהיה סיפק בידם לגייס תומכים;

הם פשוט נעלמו בחשכת הליל. אולם היחס הפאסיבי של מנהיגי מפלגת האיכרים הקרואטיה, שבגללו ערכנו את הביקור אצל הפרטיזאנים הסלובנים, נשאר כשהיה: הם לא טרחו אפילו לבוא לפגישה, ולאחר ששוב שינו את דעתם, חזרו לשבת ולהמתין; ומה נותר לנו לעשות, אלא לנסות ולפצל את מפלגת האיכרים הקרואטית — בעקשנות ובתבונה, ככל שניתן — ולהעביר למחננו את התומכים במאבק המזויץ?

ביקרתי גט בחטיבה, בה פגשתי צעיר ושמו דמוניה; קצר קומה, לרגליו מגפיים גרמניות, גדולות, ועל פניו נסוך חיוך גבוך, מאחר שהפך למרכז התעניינותנו. בשום מקום לא נראה צבאנו בשיר ומוכן כל-כך. בסלובניה לא היו בעיות של אספקת מזון, לא רק בגלל כושר הייצור ותנובת האזור, אלא משום שהמלחמה שמה קץ למסחר שבין הערים לכפרים. הבעיה היתה, איך לאחסן את מיצרכי המזון שנאגרו, ולמנוע בעד האויב מלהגיע אליהם. במקום להרוס את מכונות הדייש, באו הפרטיזאנים הסלובנים והחרימו אותן ושמרו לעצמם את דמי הטחינה. טורים של מכונות משא הביאו את אלומות החיסה וטורי מכונות משא נטלו עימן מטענים של שקים מלאים לכפרים או ליעדות ולמחסנים התת-קרקעיים. היה שפע כזה במזון, שמפעם לפעם קיבלו כל אנשי החטיבה אווהים צלמים לארוחת הערב.

ברם, מקור ההתלהבות בא להם מן ההחלטה הנתושה להילחם, על אף הכיתור, שהלך וסגר עליהם ואשר לא ניתן היה להיחלץ ממנו. אנשים אלה, חיילים אלה, עברו את סף המוות בנפשם פנימה, ושמו על שיכולים הם לנשום וללחום. הכוח הלוחם הוסיף להיות מורכב רובו מסרבים, כששאלתי, למה לפחות שליש מן הכוח לא יכול להיות קרואטי, השיב דרפשיץ, כמי שמתבייש בחוסר הצלחתו, "לאט לאט אנו מגיעים לכך".

מלא התפעלות מגבורתם הפשוטה והלבבית של הפרטיזאנים הסלובנים, ביקשתי מן המטה להקצות כיתת-חיילים מובחרים לגדוד המשמד של הפיקוד העליון. המטה שמח להיענות לכקשתנו. החיילים שנבחרו, נפרדו מאיזור מגוריהם בעצב ובגאווה ויצאו לדרך עימי, "לאזורים זרים ולהתחייבויות חשובות ביותר".

בשל פיגועיו במסילות הברזל, זכה איליה הריס, ה"גדומובניק" ("הרועם") לתהילה רבה. הוא למד יפה את המלאכה בספרה, אולם רק ביוגוסלאביה נודמן לו להעמיד במבחן את נסיונו בקנה מידה רחב. כשהיינו באותו מקום, נמצא "הרועם" בעיצומה של אחת מפעולותיו המסתוריות, ולא פגשנוהו. ברוב המקרים לא ידע המטה היכן נמצא או באיזה פיגוע מטפל אותה שעה הגיבור המסתורי, בעל הרצון העצמי, יחד עם קבוצתו הקטנה. אחד ממיבצעיו הגדולים ביותר היה פיצוץ דבבת מלאה קצינים גרמנים, שחזרו מחופשה ביוון, ורציחתו של שר בולגרי. בפעולות החבלה האלה נפגעו גם גוסעים חפים מפשע, דבר זה היה בלתי-נמנע בעינות מלחמה, כפי שהיה גם בלתי-נמנע הטיעון הנגדי: מדוע צריכים הם לנסוע ברכבת, כשהארץ משועבדת ושותתת דם?

באותה עת ביצעה גם המפקדה פעולות חבלה במסילות הכרזל. הם תקפו קטע בן חמישה-עשר קילומטרים לערך, ונטלו כל שניתן היה לקחת.

לבניין המשלחת, בטל את מכשיר הקשר והסתיירו. לא ננקטה כל פעולה. אנשינו המשיכו להחזיק במכשיר ואילו הבריטים קיבלו מכשיר חדש. נופתי בחברים ואמרת, "אל תעשו כדבר הזה בעתיד. הם בני בריתנו. דאגו רק לכך, שלא יגיטו את אנשינו לצרכיהם". לאהר מכן שמעתי עוד על גניבת מכשירי קשר או על שהמשלחת הבריטית מנסה לפגוע באמינותם של ווילינג.

שהיתי בסלובניה שבוע ימים, ואולי יום או יומיים יותר. לפני צאתנו, אפילו הזמינוני לצאת לציד בשמורה, אשר לפני המלחמה היתה שייכת לרוזן פיצ'ביץ, כשהממונים על הצייד מטעם הרוזן, עוזרים על ידנו. הוקסמנו יותר משמורת הצייד של הרוזן מאשר מן הצייד עצמו. היה זה ציד של עיתות מלחמה: פגענו באיילים צעירים, האטורים בצייד. לא העלינו כלל על דעתנו, כי רגע זה, של מנוחה בין קרבות, היתה את ההתהלה לזכותם הבלתי מעוררת של נושאי-מישרות בכירים, לאהר המלחמה, להיכנס לאזורי ציד מוגבלים ולצוד חיות שמורות.

חברים במטה הציעו שנבקר גם במוסלבינה הסמוכה. הסכמנו, ביחוד משום שידענו, שהחברים במוסלבינה ייעלבו אם לא נמצא זמן לבקר גם אצלם. יצאנו לדרך בשעות אחר הצהריים, רכובים על סוסים טובים. היינו אמורים להגיע לנהר אילובה עם לילה, הגרמנים אישו נקודת-משמר על הגשר רק בשעות היום, דרפשין וברקיץ נילו אליו. הגענו אל הגשר בהליכה על פני סוללת-עפר ארוכה, המתמסכת בין בריכות דגים, כשאור הירח משתקף מתוכן, כמו מראי. מכונת המתינה לנו בצילם של כמה בניינים, ובשעה עשר הגענו למטה היחידה של מוסלבינה.

במעט שלא יכולנו להימנע מהשוואות: האיזור החופשי של סלובניה נראה יציב ורחבי-ידיים בהשוואה למוסלבינה. איזור חופשי זה, המורכב משטחי-קרקע משוריינים ונעימים, שליד זגרב וערים אחרות, השתרע עד למקום שערותו של האויב, או כוחותינו הקדמיים איפשרו זאת. גודל השטח עשוי היה להשתנות בכל עת, ועם לילה התרחב בשיעור ניכר. היינו עדים גם להצטרפותם של בני איכרים, בכפר קרואטי, לשורות הפרטיזאנים — ללא שירה וצהלה, אולם בצורה רצינית ומפוקחת. כפי שתמיד מתגייסים לצבא ויוצאים למלחמה. ברכ, וולדו מטיץ, המפקד, שפע ביטחון והחלטיות, ואילו "השתפכות הנפש" של מרקו בלינוץ, הקומיסאר הפוליטי, סיבכה את המצב. אם כי הקלה על מלאכתנו, מוסלבינה דמתה למינהרה, אשר קישרה את סלובניה עם מרכזי הפרטיזאנים שמסביב לזגרב, בירת קרואטיה. אותה עת התלווצצו הכל על חשבוננו של פבליץ ואמרו, שמדינתו מתחילה ב"מם" ומסתיימת ב"מם" — כלומר, מ"מלטה", שבה גבו את מסי העיריה ועד "מקסימיר" (גן החיות) בקיצה השני של זגרב.

עם בואנו הגיעה ידיעה לימפקדה של מוסלבינה האומרת, כי הגרמנים הציבו עמדת מיקלע על גשר הנהר לזניה, כשעה לאחר שעברנו עליו. למחרת קיבלו דרפשין וברקיץ דוח מהמטה שלהם בסלובניה האומר, כי לגרמנים נודע, שכמה פרטיזאנים דמי-דרג עומדים לחצות את הנהר. היה ברור, שמישהו דיווח לגרמנים על מסענו וכי ניצלנו תודות לחוסר יעילותו של האויב או בזכות דהירתם הטובה של סוסינו. לאחר המלחמה סיפר לי ברקיץ, כי הבוגד, שדיווח לגרמנים, היה האלחוטאי של

קומניסט ותיק מן השנים שלפני המלחמה — קרואטי, שהפך למחבל עצמאי במלחמתו הפרטית נגד האוסטאשים — סיפר לי את המעשה הבא: "מעולם לא האמנתי, שאגדות-יעם על גיבורים העורפים ראשים יש בהן אמת. יום אחד לכדנו כמה אוסטאשים, השחזתי חרב ישנה של חילה-פרשים, רק כדי לנסות, בין כך וכך אחד היה דינם של האוסטאשים למות. נופתי את החרב על צווארו של אחד מהם, והראש ניתז כמו דלעת". אותו חכו היה חזק כליכך, שלא היתה מתסלא אילו היה מתין את ראשו של האוסטאשי בהינף-יד, ללא חרב. דעא היה איש תמים ופשוט, שסיפר את סיפורו כאילו בעולם הסובב אותו אין זוועות וכאילו לא ביצע כל מעשה גורא במיוחד. אני מכיא כאן סיפור זה, רק כהערה על ערוב תפיסות קומניסטיות ומרכסיסטיות במורשת סיפורי-היעם.

מטה הגייס — וביחוד דרפשין, שהיה רגיש ביותר לדברי ביקורת — נפגע מתלונתה של המיפקדה הראשית, על שמיהרו והקימו גייס בטרם עת. הסלובנים חשו, כי מאזורי תלונה זו מסתהרת קינאה: המיפקדה הראשית אירגנה את הגייס הראשון ואילו הם, מטה הגייס, אירגנו את הגייס השני, מבלי להיוועץ במיפקדה הראשית. אני תמכתי בהחלטתם זו: מתגייסים חדשים המשיכו לנהור כל הזמן והחטיבות הגבירו כוחן.

כשנכנעה איטליה, ביום 8 בספטמבר 1943, נמצאתי בסלובניה, להערכתנו היתה זו נקודת מיפנה במלחמה, לפחות לגבינו היוגוסלאבים. אולם ככר היינו מלומדיה מלחמה וגם למדנו להעריך את הכוח הגרמני; לכן לא ציפינו למפלתה הקרובה של גרמניה, למרות העובדה, שהגרמנים הובסו בקרבות ברוסיה ובאפריקה. אנו האמנו, שהתפוררות הצ'טניקים ומנהיגי הממשלה הגולה וכן התפררות מפלגת האיכרים הקרואטית תימשך. להערכתנו, לא יהיה עוד בידי הגרמנים הכוח לבצע כיתורים ממושכים וקיוונו, שלא יהא צורך בעריכת פריצות-התאבדות, מן הסוג שלא מכבר בוצעו על ידי יחידות הפיקוד העליון, דווקא בסלובניה הפכו אותן הקוות לשגיונות-שווא, ובצורה האכזרית ביותר, עם פלישת הצבא האדום, בסוף שנת 1944, התייצבה החזית והסלובנים מצאו עצמם בעורפה. עובדה זו הגבירה את חשיבותם, אולם גם הפכה אותם מטרה לכוחו האכזר של ה"וורמאכט" הגרמני. מכותרים בתוך שטחים הרריים קטנים, בשלג ובכפור, לחמו הסלובנים בקרבות, שהיו מן האכזריים ביותר, אותם ידעו הפרטיזאנים היוגוסלאבים מעודם.

המשלחת הבריטית כבר הגיעה למטה הגייס הזה, כפי שהגיעה למטות של כל היחידות הגדולות, המשלחת ההגוררה באחד מבתי העץ הקטנים שהוקמו ביער עבור אנשי המטה. היחסים עם המשלחת היו קורקטיים. היו גם טענות, שסיבות בצידן, הבריטים הנחיתו מיצרכי מזון בסלובניה, אף-על-פי שהפרטיזאנים לא ידעו מה לעשות מרוב מזון, וזעקו לדינאמיט; מאידך גיסא, סיפקו דינאמיט לליקה, למרות העובדה, שכבר בתחילת 1941 נהרס שם הבל, ומוזן לא היה אפילו עבור הפצועים, מוזי-הרעב, חברים במטה סיפרו לי, כשחיוך נבוך מסתמן בפניהם, על מקרה מסויים, שקרה עם המשלחת. האויב גילה את מיקומם הקודם, של המטה והמשלחת, הפגיו אותו קשות, בהפוגה שכין פגז לפגז, כשהכל נמלטו לתפוס מחסה בשוחות, נכנס בלדר

המטה. איש שערק מן המשמר האזרחי. הוא היה בחור חיזור, אדיב עד כדי גוזמה, אשר תמיד מצא לעצמו תירוץ להימצא במחיצתם של המנהיגים. המקרה שלנו הוא שהסגיר אותם.

ביום השני לשהותנו במוסלבינה, נפרדנו בידידות מחברינו מסלובינה וממוסלבינה. עם רדת הלילה נפנינו לשוב בחזרה לליקה.

נילוותה אלינו אישה צעירה וחיזורת, שהיתה המזכירה המחוזית של הנוער הקומוניסטי. מוצאה היה מאותו איזור, ומכיון שתחנתנו הראשונה אמורה היתה להיות בכפר מולדתה, שעל נהר סבה, הצטרפה אלינו על מנת להיות לנו לעוזר ולשמוע כל שניתן לשמוע מפי חברים חשובים כמותנו. בעלה נהרג לא מכבר, והיא מצאנה מיפלט לשכול שבליבה במסירות אין-מצרים.

צעדנו רגלי, בצעדים נמרצים. חצינו את מסילת הברזל במורד סיסאק ועם חצות הגענו לכפר בו אמורים היו להכין לנו עגלה עם סוסים. הכפר היה בעיצומה של הלילת-שתייה ודמה לציור של בריגל. בחורה שופעת בריאות ויחפה חילקה יי"ש במצקת. ואילו בחור כארו, שאקדח "קולט" צמוד למתניו, חסם את דרכנו. "מי אתם?" שאל בחוצפה. "מה רצונכם? האם יודעים אתם, שאני מזכיר הנוער הקומוניסטי במקום?"

מורת-הדרך הצעירה שלנו היתה גבוהה, למרות שהיתה מורגלת במחוזות כגון אלה. היא ניסתה להסביר לצעיר במה המדובר. אנקה ברגוס נכנסה לתוך הוויכוח הסוער ודרשה בתוקף להעמיד לרשותנו את העגלה. הבחורה החלה להתרברב: "ומי אתם חושבים, שאתם? אני פרטיזאנית מזה עשר שנים!"

כשהחל הצעיר לטפוח על ה"קולט" שעל מתניו, התפרצתי בזעם. מופתעת, נטלה מורת-הדרך שלנו את הבחור בזרועו ולחשה על אזנו, "אלה חברים מהוועד המרכזי של קרואטיה ומהפיקוד העליון". בן-רגע נרגע הבחור ונבלע בתוך ההמוך, שמילא את גן-הבידה ושר שירים נגד פבליץ.

התהלנו מתפשים אחר חברי הוועד. אולם גם הם היו שיכורים וצוהלים — כולם, פרט לקצין התורן. הוא יצא מיד להכין את העגלה. יצאתי עימו כדי לפקוח עליו עין, ובני-לווייתי באו בעקבותינו. בשפסענו יחדיו אמר לי, "בשעות היום מסתתרים חברי הוועד בין קני הסוף; כן גם השומרים, מזכיר תא המפלגה וכל הכפריים התומכים בנו. כשמגיע הערב, הם רוצים לבלות בנעימים. אולם הוועד איננו זונח את תפקידו לא ביום, כשהוא מסתתר בין קני סוף, ולא בלילה, כשחבריו שותים לשכרה".

ואומנם, רק אמר חבר הוועד לאחד האיכרים להכין קרון וסוסים. מיד מילא זה אתר ההוראה, ללא טענות ומענות.

הזמן חלף מהר מהדרוש לנו; כשהיינו בכיקעת הנהר לוגיה, כבר השיגנו השרה. אולם גם לאור היום נסענו ללא דאגה, האויב היה מן המאחרים קום, ולא היו בסביבה כל כבישים ראשיים. מורת-הדרך שלנו, המזכירה המחוזית של הנוער, התנצלה על התנהגותו המחוצפת של אותו בחור בכפר: "הוא בחור טוב — אמיץ ומסור, אלא שהוא עדיין מחוספס במקצת ובלתי-מושמע. עוד נחנך אותו".

כשהגענו לכפרה, שיכנה אותנו בביתה. היא אמרה לנו, שאנו יכולים לפשוט את

בגדינו ולשכב לישון, מכיון שהילדים שומרים בשדות והבית מוקף חורשות-אלונים ותעלות של מי הנהר. למרות זאת לא הסרנו את בגדינו מעלינו, יותר מתוך הרגל מאשר מתוך זהירות. כששוב ירדה החשכה, יצאנו לדרכנו, חצינו את הנהר סבה ועלינו לדרך המובילה לבאניה וליקה.

בליקה — באוטוצ'אץ — התהפכה בינתיים הקערה על פיה. היחידות שלנו פירקו את נשקן של שתי גייסות איטלקיות ושיחררו כמעט את כל איזור החוף. השלל, שכלל נשק, מיצרכי מזון ורכב ממונע, היה רב ומעבר לכל דימיון גם אם לא מעבר לכל תקווה. קרואטים מליטוראל, מן האיים ומאיסטריה באו והתנדבו לצבא הפרטיזאנים. שורותיהן של יחידות ותיקות נתמלאו בכוח-אדם טרי, בלתי-מנוסה אך איתן. הוקמו יחידות חדשות, על סמך ניסיון קודם ומסביב לגרעין של לחמים מנוסים.

אף-על-פי-כן דומה, שלמפלת איטליה ולהתפשטות הנרד לא היתה כל השפעה על האוסטאשים. בליל 13-14 בספטמבר תקף אחד מגדודי האוסטאשים את אוטוצ'אץ, ופגע במיתקנים שלנו; הרג למעלה משלושים חיילים, פצועים ובלתי-כשירים ללחימה, ונעלם כלעומת שבא. עוד באותו לילה, נאמר לי, כי במענה לקריאתנו לאוסטאשים, שהם כבר נוצחו במלחמה, קראו האוסטאשים לעברנו, "אנחנו יודעים, אולם עדיין נותר לנו זמן מספיק למחות רבים מכם מעל פני האדמה!" הם גם זימרו שיר: "הו, רוסיה, הכל יפול לידיך אט אט / אך מן הסרבים יוותרו רק מעט...". היתה זו מלחמה ללא רחם, ללא כניעה, ללא שיכחה של דברים שהיו.

כשספגתי לקירבי את המציאות ואת הניסיון הסלובני של אותם ימים, חשתי, לראשונה, שההתקוממות, שהמהפכה, הינם משהו חי, משהו שחדר דרך נקוביות גופנו, לעצם ישותנו וישותו של העם. שוב לא היה זה ניתוח אידיאולוגי או ניסיון למעשה-גבורה, אלא אורח-חיים עצמם, קודר ובלתי-מתפשר.

הכוח שהיה מסוגל לעכב בעד התקדמותם. הסכמו בינינו מיד, שיש לפנות את כולם מאיזור החוף ולהביאם למחוז לייקה ושם לפזרם בכפרים, חוץ מאלה, שיימצאו כשירים לשרת בצבא או בשירותי העזר הצבאיים. והיה הכרח לבצע את הדבר במהירות. הצבא העמיד לרשותנו כלי רכב שנלקחו שלל מידי הצבא האיטלקי. וכך התבצעה הפעולה. כעשרה ימים לאחר מכן, כששבנו מסלובניה דרך לייקה, נקלטו כבר יהודים רבים בשירותי העזר של הצבא. אולם רבים אחרים החלו לעסוק כמסחר בכפרים ועל ידי כך פגעו בכלכלה "הפרטיזאנית" הרגילה. כל התלונות היו ללא מועיל, אולם היקף המסחר היה בלתי-משמעותי עד כדי כך, שכמעט שלא איים על יחסי המסחר הממוסדים והמקובלים. התייחסנו לתופעה פשוט כאל חלק מן המסורת היהודית.

המחלוקת היחידה שהתעוררה נסבה מסביב לצעירים יהודים שכבר התארגנו לחטיבה, למרות שכמעט שלא היה להם נשק. לא רק הקומוניסטים אלא הכל ידעו על השמדת היהודים. האוסטאשים הבולגרים, וביחוד הגרמנים, עסקו בהשמדה לעיני כול ולעיתים אפילו תוך התרברבות. אף-על-פי שגינינו יחס זה ליהודים והבענו את מורת רוחנו ממנו, הרי שתגובות אלו היו שונות מהתגובות שאותן הבענו על רצח בני עמנו. השמדה היהודים חשפה את אופיו הנורא של הפאשיזם, אולם עלינו השפיע הדבר באורח אינטלקטואלי, יותר משעורר אותנו לנקיטת פעולות נקם ולמאבק. אין ספק: עמדתם הזאת הישע, הפאטליסטית, של היהודים עצמם, תרמה לעניין, כפי שגם תרמה לכך ההתנכרות שבינם לבין עצמם וכן זו של העמים, שבקרבתם ישבו.

התנגדתי להקמת יחידה יהודית נפרדת: לא רק שהגרמנים והאוסטאשים היו עטים להקצו את דמה, אלא שיחידה כזו היתה נוטלת על עצמה משימות כבדות במיוחד, למען הנקם. כאב לי, והדבר נראה חסר היגיון בעיני, שיהודים, שנותרו לפלישתם, ייחשפו לאסונות נוראים יותר מאלה הצפויים ליחידותינו האחרות. למרות שידעתי, שהיהודים הם לאום בפני עצמו, היכרתי בהם כחלק מבני עמנו — כבני העם שבקרבו ישבו, ומסיבה זו עמדתי על דעתי, שאין להוטר ליהודים לשרת ביחידה מיוחדת כמו ששרתו, למשל, הציבים או ההונגרים. לא ברצון קיבלו הצעירים היהודים את עמדתי זו. לא כך הוועד. אולם הוא נכנע ללחצם של הצעירים ולשאפת, שהיהודים ימלאו את חובתם ביתר העמים. בסופו של דבר, קיבל הוועד את עמדתם, בתחושת הקלה וללא מחאה.

ביום 27 בספטמבר הגענו, דיוויזיית ואני, לסלובניה. תחילה התגוררנו בבסיס, שנמצא ביער רוג, בצריפי עץ נוחים, שהוסוו בצורה מתחכמת מאוד. כאן נמצאו מנהיגי המפלגה ומנהיגייה של חזית השחרור הסלובנית, טומשיץ, זידנשק, שלאגדר, ורבים אחרים מחברי, מימי הכלא והמחתרת. נהרגו או נפלו בשבי, אולם אלה שנותרו ובאו — בוריס קידריץ, לידיה, שנטוורץ, לוקה לסקובשק ועוד — שמחו לראותני. הכל היו עפוקים בהכנות לעצרת — בדיווחים, בניסוח החלטות ובפעיילות אירגונית. שם גם נפגשתי עם החשובים מבין חברי ההנהגה של חזית השחרור, שלא היו קומוניסטים — יוסיפ וידמאר, יוסיפ רוס ואדווארד קוצבק. וידמאר לא ייצג שום גוף פוליטי ובשל כך היתה תשיבותו רבה עוד יותר: הוא היה מבקר ספרותי נודע

3

לפי הזמנתו של קרדלי יצאנו, דיוויזיית ואני, מאוטוצ'אץ — אני מנית, שהיה זה ביום 25 בספטמבר — להשתתף בעצרת האנטיפאשיסטית הסלובנית. ד"ר ריבאר נסע גם הוא לעצרת, אולם בנפרד.

נסענו במכונית ולא היינו צריכים לבלות את הלילה בשום מקום בדרך, אילולא אירעו בצרקבניצה כמה אירועים בלתי צפויים. הגרמנים התקדמו מרייקה וכבר חדרו וכבשו את סושאק. יהודותינה שהלכו והתעצמו במהירות, לא היו מאומנות דיין לעצור בעד התקדמות הגרמנים. המשימה הדחופה ביותר היתה לפנות את מיצרכי המזון מן הערים, שנמצאו בסכנת כיבוש, וכן להציל את היהודים, שהוכנכו על ידי האיטלקים למחנה באי ראב, אם זכרונו אינו מטעני, עסק דיוויזיית בעיקר בפינוי האספקה על כל פנים, זכור לי היטב, שנטלתי לידי את הטיפול ביהודים ובפניניים.

לאמיתו של דבר, כבר פוזנו היהודים מראב, ושוכנו בשתיים-שלוש פנימיות של בתי-ספר שננטשו. היו כמה מאות יהודים, אם לא יותר, רובם מקרואטיה, לא לכולם נמצא מקום בפנימיות, והם הסתופפו מסביב לבניינים — רובם ישישים בבגדים עירוניים ובידיהם מזוודות עור. הם היו מאורגנים ונשמעו להוראות והוועד שלהם. הוועד היה מורכב מנכבד ישיש בעל שיער אפור, גברת קשישה ועוד גבר או שניים, צעירים יותר, איש מהם לא היה קומוניסט, אף-על-פי שהצעירים היהודים הצטרפו לקומוניזם. ברם, עם ועד כזה ניתן היה לפעול — ואפילו ביתר קלות, לאחר שסופר להם, בכנות, מהו מצב הדברים ולאחר שהוסברו להם הסיבות. אפילו בני-אדם, שהיו פחות למודי-פחד ופחות רגישים לגורלם, כיהודים, היו יכולים להוש בסכנה המתקרבת ובאה; ולמרות זה לא נתפסו אותם יהודים לפאניקה ולא אמרו נואש.

נפגשתי עם הוועד היהודי בשעת לילה מאוחרת. ההברעה בגורלם נתמשכה ללא סוף, הגרמנים לא היו יכולים להפתיענו עוד, אולם מאידך גיסא, לא היה בידינו

ובעל השפעה על חוגי האיטליגנציה הליבראלית הלא-קתולית. אותה עת לא היה חבר במפלגה וגם לא מרבסיסט. הוא ראה במהפכה הזדמנות היסטורית לעם הסלובני, ובמרבסיזם היכיר כבתורה חברתית, מודרנית וחשובה ביותר — על אף היותה פגומה, ביותר מן הבחינה האסתטית. הוא היה אדם בעל מורשת רחבה ספוג תרבות אירופית, רענן ונעים הליכות; הוא היה מחסידי האסכולה הפוזיטיביסטית ופאטריוט, ובתורת שכזה — מתנגד חריף לקלריקאליזם ולפאשיזם; כן היה אופורטוניסט, במאמציו העקשניים להתדיר סובלנות אסתטית לקומוניזם. קרדלי וקידריץ נועצו בו בעניינים בלתי-חשובים, אף-על-פי שמתוך רגש של ידידות ודמוקרטיה, כבר קיבל והיכיר בתפקיד שממלאה המפלגה. ברם, בהתחשב בתפקיד המרכזי, שמילאה המפלגה בחזית השחרור, ברור שדבר זה היה רק עניין שבפורמאליות. קרדלי סח לי, באותה עת, שהוא וקידריץ ניהלו, לא מכבר, ויכוח ארוך ונוקב עם וידמאר וקוצבאק, במאמץ לשכנעם להכיר בתפקיד המרכזי שממלאה המפלגה בחזית השחרור. לא הבנתי מדוע חייבים ידידינו בתנועה האנטי-פאשיסטית לזוהר, ולו גם באורה פורמאלי גרידא, על עצמאותם, ושאלתי את קרדלי, "מדוע חייב היית ללחוץ עליהם כל-כך?"

קרדלי הסביר לי, שהמצב בחזית השחרור השתנה: המפלגה היא שגושת על כתפיה את הצבא ואת הרשויות המקומיות, ולכן מחובתה של חזית השחרור, למרות רצונה, להישאר אירגון רחב ומאוחד, תוך ויתור על מרכיביה הקואליציוניים.

דעתי היתה, שמרכיבי הקואליציה ייעלמו עם הזמן, ולו גם מן הטעם הפשוט, שלא ניתן להקים אירגון המסוגל להשתוות לזה של המפלגה. אולם בסלובניה התרחשו הדברים בצורה ובקצב שונים לחלוטין מאשר בשאר חלקי יוגוסלאביה. ממש כפי שקרה עם ההתקוממות עצמה, בשום מקום אחר לא היה אירגון בדומה לחזית השחרור ולא היתה תוכנית משותפת בדומה לזו של סלובניה, עליה סמכו ידט המפלגות והקבוצות האחרות, המרכיבות את החזית לשחרור. כשנסודה חזית השחרור, באפריל 1941, הצטרפו אליה שמונה-עשרה קבוצות, הללו התגבשו לתנועה אחת, שבה הלך וגבר, בהדרגה, כוחו של הקומוניזם; מן הטעם הפשוט, שהיה חדר אידיאולוגיה והיה גם החלטי יותר, מאורגן יותר ומציאותי יותר, משאר הקבוצות. הוועד המרכזי של יוגוסלאביה לא התחשב בעברם של מי שניסו קודם לכן למפלגות הבורגניות; להיפך, הוא קיבלם בזרועות פתוחות — בתנאי שיתמכו במאבק המזויין. איש אף לא חשב על הקמתן — או, נכון יותר — על שיקומן של המפלגות שהתפוררו. דבר מעין זה היה פוגע באחדות שנוצרה למען ההתקוממות, ועלול היה לשמש אפילו מגוף כדי מתנגדיה. השתתפותם של יחידים וקבוצות, שהיו שייכים לאותן מפלגות, היתה רק למראית-עין וסמלית; היא הרחיבה את התשתית של ההתקוממות והקלה את המעבר ממצב אחד למשנהו. אולם למעשה, לא הגיעה אותה שותפות אל מעבר לזה — מחוץ לסלובניה, וגם שם רק בתחילת הדרך. אולם גם בסלובניה לא היתה לאותן קבוצות השפעה — ועוד פחות היה להן הכוח האירגוני הצבאי — כפי שהיה למפלגה, למיטב זכרוני, כזה היה מצב הדברים בחזית השחרור. אולם עלי להודות, שעד היום לא הצלחתי להבין טוב יותר את משמעותם האמיתיות.

נדמה לי, כי טיטו צדק, אף-על-פי שנתן ביטוי לכך רק שלושים שנה לאחר מכן. הוא אמר: "משהו בדומה לזה התרחש בסלובניה, בסופו של דבר, היתה זו מלחמת אזרחים, אולם לא רצינו לדבר על כך כשהמלחמה עודנה בעיצומה, מפני שלא היינו מפקימים כל תועלת מן הדבר".

אילו היתה זו מלחמה מסוג אחר, היו סיכוייו של יוסיפ דאס, למלא תפקיד פוליטי, קלושים אפילו מאלה של ווידמאר, אף, שלא כווידמאר, לא גילה כל נטיה למלא תפקיד פוליטי ראוי לשמו. הוא כבר היה שכע שנים, אם כי חזק ובריא. הוא היה בעל כושר-חשיבה איטי, יציב ובעל עקרונות. היה מדריך ומנהיג ב"סוקול", אגודת ספורט שמקורה בבוהמיה, עוד מימי אוסטרו-הונגריה, ואשר התפשטה בכל הארצות הסלאביות. הרעיון היוגוסלאבי היווה עיקרון חשוב וקבוע באותה אגודה. כתוצאה מכך, מילאה האגודה תפקידים מתפקידים שונים בקרב העם היוגוסלאבי, בהתאם לאוריינטציה של מנהיגיו הלאומיים: בסרביה דגלה האגודה בעיקר ב"סרביה רבה"; בקרואטיה היתה בעיקרה ריכוזית ו"אנטי-קרואטית"; בסלובניה — פרו-יוגוסלאבית. היה זה הרעיון היוגוסלאבי — הקשר שבין גורל העם הסלובני לבין הישרדותה ושיקומה של יוגוסלביה — שהשפיע על ראס ועל הסוקולים, לשתף פעולה עם הקומוניסטים ולאחר מכן, להיות להם גם אחים-לנשק. חברי "סוקול" הזכיתו דבקות צבאית ותודעה לאומית. דבר זה הוא אשר דחף את נעדריי האידיאולוגיה האלה לזרועות הקומוניזם, ביחוד לאחר כישלון ההתקוממות בסתיו 1942, כשרק המפלגה גותרה ככוח מאחד, בלתי-מעורער. כזמן שהותי בסלובניה, היה ראס דמות ייצוגית מכובדת, בעלת יתוד, אף-על-פי שסוקולים צעירים, תדוריי אידיאולוגיה, כבר החלו עולים בסולם הדרגות ביחידות הצבא, במינהל ואפילו במפלגה.

מאידך גיסא, שמר קוצבאק על ההדמית הרוחנית העצמית שלו, בוודאי משום שבאורח איטלקטואלי ומטאפיסי היה דתי, התכנסותו בתוך עצמו בלטה עוד יותר על רקע דגשיו הרוחנית, המסתגפת. לעולם לא ביקש ולא היה מעוניין שיכירו בו או יכבדוהו בססי ראווה. ספוג היה חינוך עמוק ותרבות רחבה, אולם אלה באו לכלל ביטוי רק בוויכוחים ארוכים ומייגעים, כהם נטל חלק, שלא מתוך רצון, גם קרדלי וגם קידריץ העריכו מאוד את כשרונו הספרותי ושיבחו את לשונו וסגנונו. לא היה מי שידמה לו בכנותו וכישרו — הם גם שהקנו לו הערכה והוקרה, שהיו ללא כל יחס לכוחות שייצגו; מכיון שעם הקמתו של "המשמר הלבן", שהתארגן בקרב האוכלוסיה הקתולית, היה סיכויו קטן ביותר להקמת תנועה קתולית, שמאלנית-סוציאליסטית. הקתולים שהצטרפו לפרטיזאנים התקבלו, נטמעו, ונקלטו בשורותיהם. הרעיונות החברתיים והלאומיים של התנועה הקתולית, אשר קוצבאק כנראה ראה בהם רעיונות פופולאריים וסלובניים, נמצאו בתהליך של התפוררות — וזאת היתה הטרגדיה האישית שלו. ייתכן, כי הקשר הטראגי הזה, בין העם לגורלו, הוא שהעניק לו אותה דבקות רגועה, אשר אנו, הקומוניסטים, יכולנו להבינה מתוך נסיונו; אך

* ויטניק, גרבו, 24 במאי 1972.

רחשי החמלה שהרוזנים והרוזנות הנדכאים והנשכחים היו עשויים לחוש כלפי האחיות-הרחמניות וכלפי הפצועים שלנו. אולם לעולם לא פיתחתי את העלילה. שהייתה אמורה להתבסס על אותו רעיון. בדומה לרעיונות אחרים. החורגים אל מעבר לגבולות האיש. לא הועלה גם רעיון זה על הכתב והוא נותר בגדר מחשבה. עך היום.

גם ארמון אוטרפרג איננו קיים עוד; הוא הועלה באש. על ארבעים חדרים שהיו מלאים תמונות-דיוקן ורהיטים יפים. מאין דומה להם. הצטערתי על אבדן הארמון. ולעולם לא שובנעתי — אולי בשל אותו רעיון שלא מש ממוחי — מדבריו של קידריץ. אשר הסביר לי לאחר המלחמה, כי "העלינו אותו באש לבל יוכלו הגרמנים להשתמש בו כמייצור". בליבם של הפרטיזאנים הסלובנים קיננה שינאה מסורתית עמוקה לאחוזות וארמונות — מורשת אינטלקטואלית ממלחמות האיכרים. וכן מתוצאה ממלחמותיהם נגד האיטלקים והמשמר הלבן. שבמלחמתו נגד הפרטיזאנים הפך ארמונות למיבצרים. כאשר חימושו היה נחות משלהם. "הארמון בוער — הרוזן ברח" זיתו מימרה ישנה. שהזויה ונישנותה. אותם ימים. בפיהם של קרדלי וקידריץ.

ובינתיים שקקה האחוזה היים: בלדרים, פעילי המפלגה, קציני-צבא, ישיבות. חלקה הגדול ביותר של סלובניה היה חופשי. ויחידות סלובניות התקדמו לעבר חלקיה הסלובניים של איטליה; אולם גם הגרמנים התקדמו. המשמר הלבן התפורר והלך. אנו כבשנו את ארמון טוריאק. בו מצאו מיקלט בשבע מאות מאנשי הקשוחים של המשמר הלבן. חיילינו גררו כמה קנייתותה. שנלקחו שלל מן האיטלקים. הפגינו ופיצחו את קירות הארמון ולקחו את רוב אנשי המשמר הלבן בשבי. כעסם על האבידות שסבלו ועל התנהגותו הנפשעת של המשמר הלבן. בשמחה הלאומית שפקדה את כולם עם מפלת איטליה. היסלו הפרטיזאנים את כל השבויים של ארמון טוריאק. יום אחד. בשעלה העניין בשעת שיחה. באחוזה אורספרג. שאלתי את קרדלי:

"למה הייתם צריכים להרוג את כולם?"

"כזו לפנוע במוראל שלהם...". השיב קרדלי בחיוך ערמומי.

הטבח הוא פרי הזעם. אך גם פרי חישוביהם של מנהיגים. גם אני קיבלתי גישה זו. לא משום שקרדלי נמצא מעלי. בהירארכיה הבלתי-רשמית. אלא יותר מטעמים של אי-השלמה אידיאולוגית. אותו חלק בקרבי. שהתקומם נגד מעשי-הנקם. שלא התחשבו באשמה האישית. שייך היה למורשת בת-דור. שלא נפגמה ולא נאטמה בגלל התועלתיות התכליתיות. שבמעשה הנקם.

קרדלי הושפע מאוד מכוח ההתנגדות של ליובליאנה. זומנה נאילו הפכה ליובליאנה לעיר מולדתו. "אני חש עצמי בטוח יותר בליובליאנה. מאשר כאן ביער". אמר. קרדלי סבל מחולשה ברגליו עוד מימי ילדותו. וכל אותן צעדות בהרים היו קשות לו. יותר מאשר לכל אחד אחר. אולם לא זו הייתה הסיבה העיקרית. שבגללה האריך את שהותו בליובליאנה. עד לאביב 1942 הייתה ליובליאנה מקום מושבה של המיבקדה הראשית של סלובניה. ייתכן. כי עובדה זו פגעה בהתרחבותן של יחידותינו. אולם הגבירה את כוח ההתנגדות בפנים העיר. כוח ההתנגדות זה הגיע למימדים ולהערכות

מהיותה נוגדת למטרותינו. לא יכולנו להיות שותפים לה. קוצנץ היה אמור להגיע לבוסניה בשלהי 1942 ולהתמנות לסגן-הנשיא של אבנז'י. מעולם לא שמעתי. וגם כיום אינני מאמין. שהכוונה העיקרית בהזמנתו הייתה להוציאו מסלובניה. וגם אם היו כוונות מעין אלו — אין מי שיערער על כך. שבאותם ימים היו עיקר מאמציו מכוונים למשוך אלינו חוגים רחבים. ביחוד לצורך איש הגופים המרמזים והחשובים של הנועתנו. ואז. כמו תמיד. אירעו כמה מניפולאציות מדיניות. אולם קוצנץ — אשר כאחרים. היכיר בהתנגדות המזוינת ובסוציאליזם. גם אם לא היכיר במנופול הרחני של המפלגה — לא תמך בכמה מן ההתפתחויות: ביחוד בשינויים מרחיקי הלכת. לכיוון של סוציאליזם אתאיסטי. הסוציאליזם-הנוצרי היה לדת. שסיכוייה אבדו. בשעה המכרעת. לסלובנים. ולא לסלובנים בלבד.

על אף העובדה. שהיה קר ורטוב ברוג. היינו נשאים שם. אילולא מצאנו דרך להגיע למקום מגורים העולה עליו פי כמה בנוחיותו — אחוזת סוססקה. שהיתה שייכת לנסיך קארל אורספרג. לא רק בית האחוזה נשמר. אלא גם כל הרהיטים והציורים. שעל הקירות. מימי לא ראיתי בית ערוך בטוב-טעם כזה. ולמיותר להוסיף. שמימי לא התגוררתי בשבמנותו. בבית האחוזה נמצאו חפצי אמנות מרכז-אירופיים. שנאספו משך שנים או שלושה דורות וגרו בו שורה של בעלים. אשר ייתכן. כי ראשוניהם שייכים לדורות קודמים עוד יותר. מקירבם צמח משורר בוגדני. בעל השקפות ליבראליות ונתון להשפעת הפולקלור של מעמד האיכרים הסלובני. וכאילו שבכך לא די: הגה הותקן הבית והותאם לחיים מודרניים. עם השמל. מים זורמים וחדרי אמבטיה. בדם. באה המלחמה והביאה עימה שינויים משלה: הרוזן הזמין את האיטלקים לאחוזה. הציב עמדות ובונקרים בתוך הארמון. והוא עצמו נטל חלק במלחמה. הפצועים שלנו שוכנו בכמה מחדרי הארמון. ואילו אנהנו. נושאי-המשרות. התמקמנו בחדרים אחרים. כמה מן המשרתים הוותיקים נותרו בארמון והם שירתו אותנו. כמו היינו רוזנים חדשים. שבאו להתגורר בו. השירות האדיב לו זכינו הביאנו לגילוי התגלית השטחית והדוגמאטית ביותר לגבי תחושת-המעמד. הבלתי נעימה. של המשרתים. ריח כדורי הנפטלין היה ממש מחניק. אולם משנפתחו לרווחה החלונות. באה רוח רעננה מהנהר קופר והיערות הסמוכים. חלפה על פני החדרים והבריחה את הריחות הרעים.

יום לאחר מכן עבר קרדלי לחדר עבודתו של הנסיך אורספרג. יחד עם תוכניותיו. דוחותיו ומזכירתו. ואילו אני בחרתי לעצמי חדר קטן ויפה עוד יותר. שטימש בוודאי חדר עבודתה של הנסיכה. העתקתי לעצמי את נוסח כתבי-הבעלות של הארמון ורשמתי את השמות ואת הרישומים. שמתחת לתמונות-הדיוקן. שעל הקירות. הייתה תמונה של הקיסרית מאריה טרזה עם הוריה ובנה. יוסף II. אותו לילה עלה במזחי רעיון לסיפור — האדונים והגבירות האריסטוקרטיים. שבתמונות. חוזרים לחיים ומתערבים בקהל הפרטיזאנים. וכך נוצר עימות בין תקופות שונות. מעמדות שונים וגורלות-אישיים שונים. הרשימות אבדו לי. אולם הרעיון לסיפור חזר ועלה במוחי מאוחר יותר — בשישבתני בבית הכלא — ומילא אותי רהזורים. כמו למשל. על הדמיון שבין בני-אצולה מלידה לבין ביורוקראטים מפלגתיים מבטן. או על

נלחמו והביסו את הגרמנים, את האוסטאשים ואת הצ'טניקים בסלובניה, בימים שלפני תום המלחמה. הדבר היה במיפגש בלתי-רשמי אצל טיטו; גם רנקוביץ היה נוכח. טיטו העיר בועם מהול באירוניה: "לעולם לא היו מסוגלים לשחרר את עצמם. אילו לא באו הסרבים והקרואטים לעזרתם!" אף-על-פי שהצהרה זו היתה חד-צדדית, כמו כל הצהרה הניתנת בלהט של ויכוח, היא באה לאשר את התרשמותו, שהתרחבות התנועה האנטי-פאשיסטית בסלובניה לא השתקפה בגודלו של האירגון הצבאי שלה. מה היתה הסיבה לכך? אינני מוסמך להשיב על שאלה זו.

הסלובנים ומאבקם נגד הפולש היו משהו מיוחד במינו. אולם לא היה מתקיים שם מאבק כלשהו, אילולא השתכנעו המנהיגים, שהם חותרים לקראת נקודת מיפנה בגורל הלאום, אשר המנהיגים שקדמו להם רק חלמו על אודותיה. בשום איזור אחר ובשום קהילה אחרת של יוגוסלאביה לא היתה מודעות ערה כליכך, והתלהבות כזו, לקראת כינונה של מדינה עצמאית.

אני, עצמי, שמתי ליבי לכך במהלכו של כנס נציגים סלובניים, שנפתח בקוצ'בי ביום 1 באוקטובר. כנס זה היה מרשים יותר מכל הכנסים שלפניו. התפאורה, הכיבוד, קישוטי-הקיר היו מפוארים עד כדי כך, שכאילו נשכח מלב, שכובש אחד שלט שם עד יום אתמול וכוכש אחר, עצום ורב ממנו, הגיע לשלטון אחריו. מספר הנציגים שבלטו, כל אחד בשטח עיסוקו, או עבודתו — מבין 562 הנציגים שבאו מכל חלקי סלובניה — שיוז לכנס משמעות היסטורית מיוחדת במינה. קרדלי וקידריץ מילאו תפקיד מרכזי בכנס, וזאת בזכות מסירותם וכשרונם הפוליטי. אך למרות זאת איש לא החניף להם; לא היה שם פולחן-אישיות.

הפולחן היה — סלובניה עצמה; גל רוגש של אחדות, לקראת עצמאות ממלכתית, כנזר לראש השאיפות הלאומיות וכהתחלה לסוציאליזם. כשהעיר קרדלי, כנואם הראשי בכנס, ששליטים זרים מתייחסים לסלובנים כאל עם של משרתים, חלף באולם רהש של התמרמרות. אולם רחש זה הפך לקריאות תרועה, כל אימת שדיבר בשבחם של הפרטיזאנים או הזכיר את סלובניה החופשית. מה שהיה מרגש אולי עוד יותר, היתה הלהיטות שבה הופגנה אחדותם של חברי הוועד מן הכפרים, של עוכדי המחתרת מן הערים ושל החיילים, שפציעיהם טרם הגלידו — לכולם הבעיות הקטנות שלהם, הפחדים שלהם, ועם זאת היו נעדרים כל פחד, צועדים קדימה, לעבר אידיאל לאומי וחברתי, הנואמים והמשתתפים כאחד נקלעו לרגע אחד של אלמוות.

מעל הבמה התנוססה מימרה של צאנקר, הסופר הסלובני: "העם, הוא אשר יתנוכ את גורלו". צאנקר כתב דברים אלה לפני מהפכת אוקטובר, כאשר הסוציאליזם נחשב כהלקאה-על-לב של רחימאים, לאחר מפלת השלטון הבורגני. היו רק מעטים באותו כנס, אם היו כאלה בכלל, אשר לא ידעו מנסיונם הם, שאת העם חייבים להנהיג מנהיגים מתקדמים, המסוגלים, אידיאולוגית, לעמוד כראש ממשלת-עם ולכונן חברה חדשה. הכל היכירו בפופולאריות של התפקיד אשר ההיסטוריה יעדה להולכים בראש המתנה, מאחר שהבריות עצמם לא היו מודעות לגורלן — החברה האידיאלית. הסיסמא "העם, הוא אשר יכתוב את גורלו" סינוורה העניים וכבשה את הלבבות, מאחר שקשרה יחדיו — ולמעשה, זיהתה — את גורל העם עם תפקידה

שלא היה דומה להם בשום מקום אחר ביוגוסלאביה, או אפילו באירופה כולה. פרט, אולי, לזרשה, בזמן המרד, בשנת 1944. מחוץ למנהיגי המפלגה הקלריקאלית ולמרגלים-בשכר מקרב האספסוף, היתה האוכלוסייה כולה לצד חזית השחרור ונטלה חלק פעיל בתנועת ההתנגדות. חזית השחרור הוציאה לאור עיתונים, בתביעת וקריקטורות. מפעם לפעם ניתן היה אפילו לקלוט את תחנת השידור של חזית השחרור. למעשה, היו האיטלקים מכותרים בתוך העיר, שהיתה אמורה להיות למרכז המחוז החדש, שסופח על ידיהם. פעילות אלימה וריגול הדרו לשורות המשטרה, לדרגות-הכמורה השונות ולמינהל האיטלקי. יום אחד קיבל קרדלי ידיעה, האומרת כי בבית אחד ברחוב מטרים, נמצא אדם שיש לשים עליו עין, מאחר שאיננו שייך לחזית השחרור. היה זה קרדלי בכבודו ובעצמו.

מרכז העצבים של התנועה, כולה היה שירות המודיעין הבטחוני, או, בראשי תיבות בו"ס, שבראשו עמדה זלנקה, אשתו של קידריץ, שהיתה נסוויגת ויהירה, אך בעלת-יוזמה ומלאה את תפקידה ללא משוא פנים. בו"ס לא רק ביצע שורה של "צידוקי-דין" או הוצאות להורג — לרבות הוצאתו להורג של המשנה-למלך נטלאצ'ין וחיל המשמר האיטלקי שלו — אלא כיצע גם מאסרים וערך חקירת שבוים, וכל זאת בעיר בבושה, בעלת אוכלוסייה של לא יותר מ-100,000 איש. עד שבאתי אני לסלובניה — כלומר, כשקרדלי סיפר לי כל זאת בארמונו של האציל האוסטרי — כבר נחלשה חזית השחרור של ליובליאנה; ואילו בו"ס רחוק היה עדיין מלהיות שירות מודיעין ראוי לשמה, למרות היותו מהימן ויעיל. על ידי נקיטת צעדים יוצאים מן הכלל, עלה בידי האיטלקים להכניע את תנועת ההתנגדות; ובאמצעות הגליות המוניות והעמדות לדין צבאי, לשבור כמה חוליות קשר השבובות.

בכביש העובר לאורך הנהר קופה, כסמוך לאחוזה, היו חולפות, לעיתים קרובות, יחידות קטנות של ווצבא. החיילים היו לבושים טוב יותר ומזונם עלה בטיבו על זה של החיילים בבוסניה וכליקה, בשורות היחידות היו גם יותר פועלים, אשוי שיוז להן מראה של יתר הומוגניות וסולידריות. ממה ששמעתי וראיתי, קיבלתי את הרושם, כי החסיבות הסלובניות לא נפלו בכלום מן הטובות שביחידות הפיקוד העליון, שלחמו בקרבות האחרונים. מאידך גיסא, טען טיטו וכן טענו החברים שסובבוהו, שמספר החסיבות בסלובניה היה קטן מדי וכי הן חסרות כוח-אדם מספיק, בזמן שירותי שם התרחבו היחידות והוקמו יחידות חדשות. אולם אי-שביעות הרצון של העומדים בראש, באשר למספר הקטן של הלוחמים בסלובניה, נמשכה עד לסוף המלחמה. הסיבות למספרם הקטן יחסית של הלוחמים היו רבות, הקירבה לאוסטריה ולאיסליה, שיטת-תקשורת מפותחת כראוי, הקלריקאליות של מעמד האיכרים וסלידתם של בני העיר ושל הפועלים ממלחמת גרילה (על סלידה זו הצביע גם קרדלי).

בהזדמנות מסוימת, לאחר המלחמה, כאשר באחת החגיגות של חזית השחרור טענו המנהיגים הסלובנים, שהעם הסלובני הקים את מדינתו בכוחות עצמו, הערת, כי הכרזה זו איננה תואמת את המציאות; ראשית, כגלל אחות-הנשק שגילו כל בני יוגוסלאביה, ושנית — אין לשכוח את היחידות האחרות, שלא היו סלובניות, אשר

של המפלגה: כל שאנו, הקומוניסטים, עושים אינו אלא הגורל, שהעם מכתוב אותו לעצמו. והסימא כבשו את הלבבות ונשמעה כנבואה, ביחוד משום היותה פרי היותו של סופר סוציאליסטי, סלובני משלהם.

מושש של התקפת אזור התקיים הכנס בלילה, ואילו הלילה וההינחוק מן העולם החיצון, תרמו לתחושת הסיטוק העצמי של משתתפי הכנס והליכתם לעבר מטרה אחת ויחידה, תוך אזרות שאין עליה עוררין. לפני שקמנו אנו, הקומוניסטים, לא היה מי ששיכנע באיזה מדעי כזה, שלא מדובר כאן במהפך של מצב עניינים קיים, אלא בהצגת דרך ברורה וחזי-משמיעית בפני אנשים ולאומים. כל התפתחות וכל תנועה הוכרו כהגשמה עצמית של האידיאולוגיה ושל המפלגה. למיותר לומר, שלא היתה התכחשות למהלך החיים הסדיר, אולם עד כמה שמהלך זה נגע לעניינים של תכלית, היה צורך לכווננו לבנותו. למבקשים מעט קיום ספונטאני, עיוור, לא נותר אלא להיכנע למצפון החיוני והכל-יודע, כבר באותם ימים עמדו הכנסים והעצרות שלנו בסימן של "כאיש אחד", כשהכל נענים בדבקות למנהיגים, עם תחושה של הכרת ערך עצמי היסטורי, ואף-על-פי-כן היתה העצרת בקוצ'בי הראשונה מסוגה, שהוקמה באורח טוטאלי, מודע וכולל, מעצמה, מהרעיונות, מהקרבות ומהמנהיגים, שהיו מחולליה.

כל מילה שהושמעה היהודה באולם מלא אנשים, שהאזינו לדברים בשתיקת-אלם, ובכל פעם שזוזו המפלגה, ברית המועצות, הצבא הפרטיאני או סלובניה, הגיבה והעצרת ברעם של קריאות ומחזאות-כפיים סוערות. לאחר המלחמה התקיימו כנסים, שהיו רעשניים ומשלהבים יותר, אולם אף אחד מהם לא היה ספונטאני וביטא אחדות-דעים. ככנס זה, תחילתה של טוטאליטריות היא התלהבות ואמונה; רק לאחר מכן באים האירגון, הסמכות, התפקידים הרמים.

בהתאם להצעתו של קרדלי, הופעתי בטקס הפתיחה של הכנס כנציג הוועד המרכזי של יוגוסלאביה, והכרזה על כואי, והופעתי על הבמה המוארת, נתקבלה בגל של קריאות ומחזאות-כפיים סוערות, שהלך ודעך רק לאחר גטינוי החמישי או השישי לשאת את דברי, אולם באומי נחל כישלון חרוץ. העליתיו על הכתב, וכשקרדלי קרא אותנו באוזנות הגסיף אורספג, נשא חן בעיניו, ברם, אותו נאום לא התאים למאורע, לרוחם ולהתלהבותם של הצירים. זאת ועוד: על אף היותי חבר הוועד המרכזי, הרי שבעיני הסלובנים נחשבתי לעוד "אח מן הדרום", שאיננו חייבנו אותו באיזה רומאנטי, אולם ראו בו אחד, שאיננו מבין בראוי את המשמעויות המיוחדות של סלובניה. חשתי דיכאון, הרגשתי כאילו שכחתי מילותיו של שיר, ששוב לא אוכל לזכור את בתיו לעולם. מסתבר, שחיברתי את הנאום בצורה שלא יכולה היתה לדבר אל הקהל ולסוחפו לצדי, בתוקף הרגשותינו היוגוסלאביות, המהפכניות, המשותפות. מוזר הדבר — אולם אני מיצר על כך עד לעצם היום הזה. כלום אין השכרון המחולט, הבא לאדם מרעיון, טוב ומענג יותר ממחשבות ביקורתיות ואינדי-בידואליות? הנאמים האחרים מן הדרום היו אף גרועים ממני. ביהוד ד"ר ריבאר, שנשא נאום בשם אבנ"י, הוא לא טרח אפילו לכתוב את נאומו, וסמך על כשרונו הרטורי, גם כי כל שהיה בו, היה מראהו, שדמה לאריה הרועם בקולו.

אולם העצרת בקוצ'בי לא הסתכמה במחזאות-כפיים ובקריאות הידר בלבד. היא נמשכה שלושה לילות, ולמרות העובדה שהצעות נמשכו עד לרגע הנעילה — כאן, בעצם, הגיעו לשיאן — לא פגע הדבר, אלא להיפך — הפיח רוח, וורה אור, על הסיכומים ועל ההחלטות שנתקבלו. לעצרת שהתקיימה בקוצ'בי — כמו לכל הכנסים האידיאולוגיים והקונסטיטוציוניים שלנו — היה גם צד מעשי: ניתוח המצב והתוויית קווי הפעולה העיקריים למימשל. אותה עת לא תפסתי את הפתירה — את חוסר היכולת ליישב — בין האוטופיה שבאידיאולוגיה לבין מה שניתן להגשמה — זו המציאות של מדיניותנו. אידיאולוגיה ומציאות חד היו בעיני, והאחת נבעה מזולתה. זאת ועוד: ככל שתרבה קנאותנו האידיאולוגית, בן גם תצלח והשגשג פעילותנו, יתעצם מבגנו האירגוני וירבו המקורות, שיעמדו לרשותנו.

להחלטות מרחיקות לכת בכל הקשור לממשלה המלוכנית ולמישטר העתיד לקום במדינה.

קרדלי איננו מן האנשים הפתוחים ביותר, אולם גם איננו עוטה עצמו במעטה סודיות, אלא אם כן חש הוא באיום על מעמדו ושאתגותו האישית. במהלך הדיונים הפעם, היה מהיר מחשבה, חד תפיסה וסובלני מאוד. תכונות אלו הן אשר חיבבו אותו עלי. כל אימת שניצבנו בפני החלטות חשובות, היה זה קרדלי, שעזמו הגעתן, בקלות רבה, לכלל הסכמה. בין כל חברי הפוליטבירור, ייתכן כי היה היחיד, שעזמו יכולתי לדבר בעניינים שבתיאוריה — שהחיים תמיד עוררו אותם, כפי שגם עוררו את הגיגי. ההגות, היא שקירבה אותנו זה לזה, כן גם העלינו, האחד בפני השני, את דעותינו הביקורתיות על המושב הראשון של אבנו"י, שהתקיים בביהאץ בשנת 1942; שנינו הרגשנו, כי מושב זה לא הוכן כדבעי וכי לא פתר בעיות בסיסיות: דמות המדינה העתידה, הממשלה העתידה לקום וכן יסודות המיבנה החברתי. דעתו של קרדלי היחה, כי בישיבה הבאה של אבנו"י יש לכונן ממשלה ואולי אף להכריז על רפובליקה. הסכמתי עימו. ברם, אלו לא היו עמדות סופיות, אלא רק נושאים לדיון עם טיטו ועם יתר חברי הוועד המרכזי.

בבוקר 10 באוקטובר הגענו לאוטוצ'אץ, ולמחרת המשכנו במכונית לעבר בוסניה. שתי אפיזודות — ותהיינה בלתי חשובות ככל שתהיינה — עדיין שנזכרות היטב בזכרוני:

לפני הגיענו לגבול בוסניה, היינו חייבים להפסיק את נסיעתנו במכונית, מפני שנסתיים הכביש: הגרמנים פגעו בדרכים הצדדיות, ברם, המתינו לנו סוסים לרכיבה. לאחר שחצינו גאיות שטופים שמש, בינות לסלעים עטויים שיחים מצהיבים, הגענו, בסביבות הצהריים — בוודאי היה זה ביום 11 באוקטובר — לקרחת-יער, בסמוך לדוני לפאץ. מאחר שהגרמנים שלטו בדרך בשעות היום, היינו חייבים להמתין לרדת הלילה. בהרגשה טובה, הבאה לאחר רכיבה על סוס ברוח רעננה, ועוד יותר לאחר שיחה ערה על נצחוננו הממשמש ובא ועל חיינו המאושרים בעתיד, הסתדרנו בנוחות באותה קרחת-יער. הכפר הסמוך הועלה באש, בתחילת 1941, והכפריים התגוררו בצריפים או מתחת גגונים שהצמידו לקירות הבתים המפוייחים. גם במקום חנייתנו היתה מעין סוכה, שנבנתה מנצרים מסביב לעץ אשוח, מכוסה ענפים וסכך. התגוררה בו נערה צעירה יחד עם ארבעת אחיה ואחיותיה, אשר הצילה אותם כמו ידיה מבייתם שנחרב, לאחר רצח הוריה.

שנתיים נלחמה נערה זו על חייה ועל חיי משפחתה, ובאורח פלא הצליחה לשמור עליהם. מעולם לא למדה קרוא וכתוב, אולם ידעה את שמות כל המוסדות שלנו ואת המשימות שהם ממלאים. שמות המוסדות הללו, שכללו מילים בלתי מובנות לה, נדמו בעיניה כאוצרים בתוכם קסם מיוחד, אולי משום שהשפעתם על חייה היתה מיידית ומוחשית. היא היתה ערומה למחצה, בשלגופה רק שמלה בלוייה, עשויה בד גס. היא רכנה שם, ליד הדרך, כדי שתוכל, עם לילה, לאסוף תפוחי-אדמה בשדה ולהטעיןם על סייח עלוב שקראה לו בשם "פאריפ" — בוודאי שם מצוי בשפת-העגה שלה. שלאוזני נשמע מצחיק, מאחר שהוא ניתן, בדרך כלל, לסוס רכיבה

4

הגרמנים התקדמו מכיוונים רבים, הם היו פעילים במיוחד בקרואטיה, בה הגנו על קווי התחברה שלהם, לעבר הים ולאורך החוף. דבר זה לא איפשר לנו לחזור במהירות הצפויה לבוסניה ולפיקוד העליון; ואילו טיטו שיגר שדרים, בהם ביקש לכנס בדחיפות את ישיבת ההנהגה, בהשתתפותם של קרדלי וריבאר. בין כך ובין כך היינו חייבים לנוע במהירות. יציאתנו התעכבה גם בשל מועצת המפלגה, שהתקיימה ביום 8 באוקטובר 1943, בבניין בית-הספר, לא הרחק מאחוזת סוטסקה. קרדלי הביא בפני המשתתפים סקירה מדינית, בה שילב, כלאחר-ידי, את המציאות החדשה ואת המשימות השוטפות עם תורות נושנות על אימפריאליזם, על התפקיד המרכזי שממלאת ברית המועצות ועל מלחמת המעמדות. קנאתי בו, משום שאני עצמי התקשיהי מאוד לפתח תיאוריה חדשה — או לרענן, לפחות, את התיאוריה המקובלת — לאור המציאות הקיימת. קידריץ נשא דברים בלהט, ופירט לפרטים את משמעויות המישטר החדש ואת התפקידים, שעל הקומוניסטים יהיה למלא, במישטר זה. המועצה לא האריכה בדיוניה, אולם עלה בידה להבהיר בפני נושאי-המישרות הבכירים את האפשרויות החדשות שנפתחו בפניהם וכן לקרב יותר את הצירים אל גבכי האי-דיאלוגיה המפלגתית.

למחרת, 9 באוקטובר, יצאנו קרדלי, ז'ווביץ, וידמאר, קוצבק ואני במכונית. בדרכנו לקרואטיה, המכונית נסעה בדרכים צדדיות, היו מקומות, בהם לא ידעו המפקדים עצמם, עד היכן התקדמו הגרמנים. קוצבק ווידמאר הצטרפו אלינו כאורחי המושב השני של זכנאו"ה, "המועצה הלאומית האנטיפאשיסטית לשחרור לאומי באיזור קוראטיה". אולם משנראה היה, שההתקדמות הגרמנית עלולה לחבל באותו מושב, חזרו על עקבותיהם כדי להמתין לידיעות נוספות. אולם אנו, חברי הוועד המרכזי, היינו חייבים להמשיך בדרכנו. השינויים שהתחוללו ביוגוסלאביה ובגישתן של בנות הברית כלפיה, היו משמעותיים עד כדי כך, שאבנו"י היתה חייבת להגיע

ברמה של להקת מחול טובה, במדינה מבוססת, חל גם שינוי בטינו: לפתע השמין ולא חזר עוד לעולם למראהו הגרמי והנוקשה אשר, בעת המלחמה, שיווה לו דמנת מרשימה ומכובדת.

הפיקוד העליון שכן למרגלות המיבצה, בסמוך לכנסייה קטנה, תת-קרקעית, שנחפרה על ידי הבוגומילים, באדמה החולית, עוד בימי הביניים, להערכתם של תיאורטיקנים ליבראליים ומכרסיסטיים, היו הבוגומילים שייכים לבת מתקדמת לפי מושגי תקופתה, אולם אנו בחרנו להתמקם ליד כנסייתם, רק משום שהמקום נחשב בטוח יותר מהפגזות. טיטו התגורר בצריף קטן, ליד הכנסייה, ואילו דנקוביץ גר בבית, לא הרחק משם. זיוויביץ ואני, וכן גם קרדלי, באנו להתגורר עימו. הפסל אנטון אבגוסטינצ'יץ הצטרף גם הוא אלינו, ומיד החל לפסל, על זיו סלע, אח דיוקנו של סיטו, מאידך גיסא, הלך לו רדובן זוגוביץ לגור לבדו בבית קטן, מוקף גינה ועצי-פרי, לא הרחק ממפל הפליבה. רנקוביץ לחש על אוני, כמי שמבשר-רע, שזוגוביץ כותב שיר על טיטו, ואומנם לאחר מכן בא זוגוביץ, שהסבל אשר סבל במלחמה ובמפלגה זיכך את גשמתו, וקרא בפני קטעים מאותו שיר.

לא שהינו כאותו מקום זמן ממושך. לעיתים קרובות טסו מטוסי האויב מעל יאצה ויום אחד, בשעות אחר הצהריים, הטילו עליה מטר של פגזים. דיוויביץ ואני רצנו למיקלט של הכנסייה, שעה שהפגזים מתנפצים ליד הקירות, שמתחתנו ואש מיקלעים ניתכת על סביבנו. טיטו ושאר החברים כבר נמצאו במיקלט, כשהם מאירים בפנסים הכיס שלהם את הבקיעים העגולים והחשוכים של קירותיו. רעש המטוסים וקולות הנפץ נמשכו זמן רב. הזהרתי את טיטו, שהתיקרה דקה ובנוייה מרעפי-אבן רופפים, וכי אילולא החטיאו הפגזים את מטרותם, היתה התיקרה מתמוטטת עלינו. טיטו הקשיב לי, רגוע אך נבוך, גם כשסחתי לו כיצד פגזים, בגודל בינוני, הרסו כליל, בכלגראד, בנייגי בטון, בני המש קומות, דאגה נסתמנה בפניה, רק לאחר שקציני המטה אישרו את דברי. מיד לאחר מכן התחלנו להקים מאחורי המיפקדה שני צריפים, האחד עבור טיטו והשני עבורנו. הצריפים ניצבו מול הכנסייה למיקלט, שעוד לפני המלחמה נחפר בסלע.

שבועיים או שלושה לאחר שעברנו למגורינו החדשים, הגיחו לפתע מטוסים מאחורי ההר והחלו להטיל את פצצותיהם. יובוביץ ואני העמדנו פני גיבורים ונשארו בחוץ, עד שהדף של פגז, שהתפוצץ מעבד לפינה, פגע בנו. פגז קטע את רגלו של חייל צעיר, שליווה את קוצ'יה פופוביץ לפיקוד העליון. חייל מוסלמי, מגדוד המשמר של הפיקוד העליון, שעמד אותה עת על משמרתו, נפצע בבטנו. הפצועים הוכנסו למיקלט. הרופאים ניגשו לטפל מיד ברגלו הקטועה של הצעיר. כשהוא נאנח מכאב, תרם לו אחד הרופאים מדמו. החייל מגדוד המשמר ישב על הרצפה, נשען אל הקיר. שאלחיו:

"יש לך כאבים חזקים?"

"ככה-ככה", השיב במכט בוהה.

הוא היה לחום ותיק, שכבר נפצע קודם לכן, וחשב שאין זה נאה להתלונן. מאוחר יותר נותח בתוך המערה, יחד עם החייל שליווה את קוצ'יה פופוביץ. הראשון מת עם ערב; השני — בשעת לילה מאוחרת.

אציל, הנערה התרוצצה סביבנו, כשהיא להוטה לשרת אותנו, להציע לנו כמה תפוחי-אדמה אפויים ולחלוב לנו חלב מעיזה היחידה. היא ידעה כמעט הכל על האויב ועל תנועתו. יותר מכל סחזה מן האוסטאשים — שהיוו סכנה מוכרת ואכזרית, יותר מן הגרמנים הנוריים, שהיום הם פה ומחר לא יהיו עוד. זיכרה של אותה נערה מדוני לפאץ לא הרפה ממני ושימש לי דוגמה למאמץ אנושי, בלתי-בלאה, ולהקרבת עצמית. מי יתן וכך יישמר זיכרה ולא יישכח בתהום הנושית.

התקרית השנייה אירעה בכפר בליקה, לא הרחק מגבול בוסניה, לאחר צעדה של עשרים וארבע שעות מן המקום בו פגשנו את הנערה מדוני לפאץ. הגענו לשם בשעות אחר הצהריים המוקדמות, כל הכפר — הגברים הקשישים, הנשים והילדים — יצאו להקביל את פנינו ברחוב, שבתו נחרבו כליל. רק בית הוועד המקומי נבנה מחדש, ובו שיכנו אותנו, לבושם היה גאו ונקי; הגברים בתערובת של מדי צבא ובגדי איכרים, והנשים בשמלות ובחלוקים בלויים אך נקיים; לנערות היו מטפחות-ראש לבנות. הם ידעו שאנו חברים בפיקוד העליון ובוועד המרכזי, וקיבלו את פנינו בהכנעה נינוחה. היינו בני עמם, אנשי הממשלה שלהם, גם אם נמצאנו כבר בעמדות כוח. כשהתקרבונו אל האיכרים, בירכו אותם החברים בכרכה וזצבאית, המקובלת, "מוות לפאשיזם!" והאיכרים השיבו בהתלהבות "הופש לעם!". הגעתי כמה דקות לאחר מכן וקראתי, ספק בבדיחות, אך גם מתוך מודעות לסבל שנגרם לטריבים — "ברוכים תהיו אחי הסרבים!". האיכרים קראו לעברי בהתלהבות, "כל טוב לך! ברוך הבא, ברוך הבא!". קרדלי צחק בכל לב ולחש על אוזנו של זיוויביץ, "לא ידעתי, שגידו יכול להיות דמוג כזה!". ועל כך השיב זיוויביץ, "ועוד איך?". ישבנו עם האיכרים עד לשעת לילה מאוחרת. הם היו מעוניינים יותר במה שקורה בעולם ובסיכויים שהבריטים יפסיקו את המיכתם בממשלה המלוכנית, מאשר בשאלה, מתי יוכלו לחזור ולבנות את בתיהם.

למחרת הגענו לכביש, שם המתינה לנו משאית. בשעות אחר הצהריים הגענו ליאצה, כשחלפנו על פני קורפט, חשתי צער על שבבשנו את המקום — ששימש שדה-קרב בין אלקזאר האוסטאשי לבין הפרטיזאנים — ללא קרב ראוי לתהילה: לאחר כניעתה של איטליה, פשוט באה אחת מיחידותינו המשוריינות ונכנסה לאותה עיירה, לאחר שהאוסטאשים כבר נטשוה, ברוב חוכמתם.

ציפיתי, כי בשוכנו ליאצה אמצא, שהפיקוד העליון מטפל בפעולות נרחבות ורבות משמעות יותר מאותם דברים פשוטים, שבהם טיפל כשהשארנוהו ביערות, על הר וולאשיץ, ברם, מה שמצאתי היה מעל ומעבר לכל ציפיותי. רוח-ניצחון כמו חדרה וסילקה את עצבות המלחמה ששררה בעיירה הקטנה, השוכנת ליד מפל-המים של נהר פליבה, ובתיה פזורים מסביב למיבצה העתיק, מימי-הביניים. הרחובות המו פרטיזאנים מכל הדרגות ומחברי המשלחת הבריטית, שגדלה בינתיים, החגיגות שערכו אנשי הצבא נתמשכו עד לשעות הלילה הקטנות, כשהן מושכות אליהן נערות מוסלמיות במכנסיים רחבים; ואילו התיאטרון של התנועה לשחרור לאומי עשה קפיצת-דרך ובהצגת תוכניות טובי בידוריות ודיקלומים, עבר להצגת מחזות של ממש, כמו "נציג העם" של נושיץ ו"המפקח הכללי" של גוגול וכן הופעת באלס —

אף-על-פי שקינן חשד בליבנו, שהגרמנים ידעו במדויק היכן אנו נמצאים, התעוררו בעיות התחוללו תמורות חדשות, אשר השכיחו את חשדותינו. אותם חשדות נתאשרו לאחר המלחמה: רנקוביץ סיפר לי, כי הגרמנים היו מקבלים דיווחים מיאצה, באמצעות יוני דואר.

כשקרדלי ואני הגענו ליאצה, כבר יצא טיטו בהצהרה, באמצעות הממשלה הסובייטית — בקשר לזועידת שרי החוץ של ברית המועצות, בריטניה וארה"ב — לפיה לא תהיה הכרה בממשלה המלוכנית, בשל תמיכתה במיכאילוביץ וכי הוחלט, שהמלך לא יורשה לחזור לארץ. עוד הודיע טיטו באותו שדר: "הגנרל האנגלי הודיע לנו, שהממשלה הבריטית לא תלחץ עלינו ביותר בנוגע למלך ולממשלה הגולה".

אולם מכל זה לא צמח דבר: הממשלה הסובייטית אפילו לא הביאה את הצהרתו של טיטו בפני הוועידה. איש גם לא טרח לספר לנו, מה נאמר על ידי שרי החוץ, לגבי יוגוסלאביה; רק לאחר המלחמה למדנו לדעת, מתוך מיסמכים מערביים, כי כאשר דרש אידן להביא לפיוס בין הפרטיזאנים לבין הצ'טניקים, הביע מולוטוב את רצונו לשגר משלחת סובייטית אל הפרטיזאנים, ותו לא.

אם כי הממשלה הסובייטית לא טרחה לעדכן אותנו כדבר היקפה ואופייה של תמיכתה בנו, הגיע אלינו מידע רב כנידון, באמצעות הרדיו והקשרים, שנתהדקו הלוכו, בינינו לבין נציגים של מעצמות המערב. תפקיד חשוב, אם לא מכריע, בכל המאמץ הזה, כמו גם בקשרינו עם בנות הברית המערביות, מילא הבריגדיר מיצרוי מקלין, ראש המשלחת הצבאית הבריטית.

קודם שובנו מסלובניה ניהל טיטו סידרת שיחות עם הבריגדיר מקלין, כתוצאה מאותן שיחות, יכולנו לספק למוסקבה את המידע שכבר הוזכר לעיל, האומר כי בריטניה "לא תלחץ ביותר בנוגע למלך". היה זה פירוש מעשי, שהתבסס על הצהרתו של מקלין, לפיו לא תתערב בריטניה בענייניה הפנימיים של יוגוסלאביה וכן לא ביחסי הכוחות בתוכה; ביחוד בין אלה של הפרטיזאנים והצ'טניקים. הרוסים היו עדיין רחוקים מאוד; יכולנו לסמוך על עזרתם הדיפלומטית בלבד, ובמיקרה של נחיתה בריטית, כתמיכה במיכאילוביץ, לא היתה מובטחת לנו אפילו עזרה דיפלומטית סובייטית, גלויה. הבריטים היו מוטרדים מן הלחץ שהופעל על החזית שלהם באיטליה, ואילו אנחנו היינו מוטרדים מתמיכתם בדרז'ה מיכאילוביץ; דהיינו, בהתערבותם נגדנו, במילים אחרות, הבריטים רצו שגרתק מספר רב, ככל שניתן, של אוגדות גרמניות ויחידות של גרורותיה — דבר שהיה לרוחנו — בתנאי שתינתן לנו עזרה והכרה, בתורת הכוח היוגוסלאבי הבלעדי. אילו עמד לרשות מיכאילוביץ צבא יעיל נגד הכובש, לא היה מקום להתפתחות יחסים מעין זו. לבריטים לא היתה ברירה, פרט לביצוע נחיתה במטרה להילחם בפרטיזאנים או, לחילופין, להגיע להסכם עימם על בסיס רציונאלי, שיביא תועלת לשני הצדדים כאחד. הם כחרו בדרך השנייה, אם כי כזהירות וללא התלהבות יתר, שעה שחשדנותנו, שמקורה בדמגוגיה האידיאולוגית שלנו, לא איפשרה לנו להבינם כראוי, ביום, היא גם שמרה עלינו מלהיתפס להתלהבות

* ספרו של ולדימיר דייור, "טיטו" (בלגריו: הוצאת קולטורה, 1953) ע' 379.

פיוזה, עם בואו של מקלין, גדלה גם העזרה, ביחוד לבסיסנו באיטליה, לאחר מכן גם לפליטים וליחידות, שבאים הדלמטיים.

יותר מכל הרשים הבריגדיר מקלין את ההנהגה ואת הפרטיזאנים בכלל: חבר פרלמנט עם נסיונות "פרטיזאניים" משלו באפריקה, מסייג אך נעים-הליכות ובעל זיקה פוליטית לשימוש מתוחכם במילים, היה מוזר כעינינו, שבאירועים טקסיים לבש את החצאית הסקוטית שלו, ועם כל אלה, לא היה, לא אקסצנטרי ולא משעשע, אולם היה אמיץ מאין כמוהו. אני עצמי השתוממתי למראה דמותו הגבוהה והגרמית, הפוסעת על הכביש — בזמן הפצצת אוויר על דרבאר, בפברואר 1944 — כאילו דבר אינו קורה.

טיטו לא הסתיר מפני חברי הוועד המרכזי את תוכן שיחותיו עם הבריטים, ההשערה, שכאילו יחד עם הבריטים, תיכנן טיטו את הינתקותו העתידה מכרית המועצות — תמורת הסרת חסותם של הכריטים מעל המלך ומיכאילוביץ — אינה עולה בקנה אחד עם המצב ששרר בשטח. אומנם נכון: אנו, חברי הוועד המרכזי, לא היכרנו את כל הפרטים, את כל המורכבות וכל התפניות של המשא ומתן שטיטו ניהל עם הבריטים, ביחוד בשלבים המאוחרים יותר. כהיותנו עסוקים, איש איש במילוי תפקידו, ובשל האמון שנתנו בטיטו, לא התעניינו אפילו במיוחד באותן שיחות, אלא רק עד כמה שהיתה להן השפעה על תפקידנו אנו, היינו ועבדנו יחדיו בהרמוניה. את ידיעותינו ואת המידע שלנו שאבנו מפעילותנו המשותפת, אומנם נכון, שטיטו, כשאר חברי הוועד המרכזי הקרובים אליו, הדגישו את האופי המקומי, וכן העצמאי, של ההתקוממות היוגוסלאבית, אולם מבלי להתכחש לקשר האידיאולוגי עם ברית המועצות: היה זה מוזר, אילו הכחשנו את עצמאותנו כנידון, מאחר שכל אמצעי התעמולה הדגישו אותה והיא הפכה לאחד המרכיבים החשובים של מפלגתנו. איננו מאמינים, שמישהו בבריטניה או באמריקה — אפילו לא צירציל — הרחיק-ראות עד כדי כך, שיכול היה לחזות את התרחשות הקרע הסובייטי-יוגוסלאבי בשנת 1948; כל שיכול המערב לצפות, היה כינון של מדינות מורח אירופיות, שתהיינה תלויות, במידה זו או אחרת, כברית המועצות. אפילו אנו, שהאידיאולוגיה שלנו דגלה באיחוד עם כרית המועצות, ראינו את יחסינו עימה כמשהו שיתפתח בהדרגה מרצוננו החופשי.

תקותיו של טיטו להגיע לכלל הבנה עם ארצות הברית ולקבל את עזרתה — תקוות, אשר התעוררו בעקבות השיחות שניהל עם מאיור לואיס הוט — שיקפו את רצוננו, שלא להיותר עם הבריטים לבד ולא להקנות ליחסינו עימם משקל רב יותר, מזה של יחסינו עם ארצות הברית. הוט הוא שהעלה את הרעיון, לשגר אל הפרטיזאנים שעל האיים, אוניה טעונה נשק וכלי לחימה ככמות העולה פי שמונה ממה שקיבלנו מהבריטים. נדיבות-לב מרשימה זו וכן המעטת חשיבותם של הבריטים, כפי שבאה לכלל ביטוי מפיו של הוט, תרמו לא במעט להתלהבותו של טיטו: אין ארצות הברית מעורבת בבלקאנים כשום אינטרס בכלכלי או מדיני, ולכן תהיה גישתה למאבקנו אוניקטיבית יותר, ללא קשר עם טוכת-הנאה עצמית, אולם תקוות אלו, גישושים אלה, לקבלת תמיכה נוספת מן המערב, נגדעו על ידי האמריקאים בעודם באיבם:

בתירוצים מתירוצים שונים שיגרו האמריקאים משלחת אל מיכאילוביץ וביום 31 בדצמבר הגיש הנשיא רוזבלט, באורח חגיגי, ארבעה מטוסים מדגם "ליברייטור" לטייסים מלונכנים הצהיר, שכל עוד נמשכת המלחמה, מכיר הוא דק בממשלה המלונכנית. קוצר-ראות, הרסני ופרגמטי, הטעה בבר אז את ושינגטון, אשר האמינה שתהיה יורשתן של אימפריות, שתחברנה במלחמה, וכי תגיע למסרתה זו על ידי תמיכתה באנשי-ריאקציה נקלים ובמבנים-חברתיים, שעבר עליהם הכלח.

מיד לאחר שובי, שיגרתי מכתב לווקמנוביץ-טמפו במקדוניה, בשם הוועד המרכזי, בו הסבתי את תשומת ליבו להירות ולעמדה העצמאית, שבהם יש לנקוט כלפי הבריטים. הסיבה שבגללה נשלח אותו מכתב, היתה הודעה ב-בי.בי.סי, על הקמת "מיפקדה בלקאנית", בספר זכרונותיו טוען ווקמנוביץ-טמפו, שהיה כוונתו — ואין עוררין על כנות כוונתו ועל הדיווח עליה — לנתק את הפרטיזאנים היוונים מפיקוחם של הבריטים, על ידי הקמת מיפקדה "בלקאנית" משותפת. הוועד המרכזי ראה את היפוכו של דבר: תתבולה של סוכני מודיעין בריטיים להעסיק את הפיקוד העליון שלנו במיפקדה שלא היתה ולא נבראה, ובכך למעט מחשיבותה ומתפקידה. ייתכן, כי בעיניהם של חברי הוועד המרכזי ביאצה, גדלו הכחש והרמיה של בני-אלביון, ביחס ישר למרחק שבינם לבינינו. מכל מקום, דבר אחד ברור כשמש: מעולם לא עלה על דעתו של הוועד המרכזי — כלומר, של הפיקוד העליון — להיכנע לכל פיקוד שהוא, גם לא בלקאני... ובאשר לווקמנוביץ-טמפו — מיד עם קבלת מכתבו של הוועד המרכזי, נמוגה התלהכותו המהפכנית לכנס את כל התנועות הבלקאניות מתחת לגג אחד. הוועד המרכזי דרש שיתוף פעולה, אולם הוא גם עמד על כך, שתנועת השחרור של בל עם תישאר עצמאית, במסגרת הגבולות המוכרים של כל מדינה.

שוב לא טרחנו לעסוק בניחושים עד מתי תימשך המלחמה, אולי משום שסופה כמעט שנראה לעין. ייתכן, כי דבר זה בלט יותר בחזית הפנימית מאשר בחזיתות האחרות. כמובן, שלגבינו תפסו הצ'טניקים את המקום החשוב ביותר, וזאת בשל התמיכה, אשר ממנה הוסיפו ליהנות במערב, ואשר עלולה היתה לעשותם קרני-ניגוח אנטי-קומוניסטיים. אולם לאחר נפילת איטליה, הגיעה הבהלה בשורותיהם והתפוררותם הפנימית למימדים הרסניים והרי-אסון. פסק-דין המוות, שפסקו על עצמם ועל הלאומנות הבורגנית הסרבית — בגלל שיתוף-הפעולה שלהם עם האויב — בוצע בשיטתיות על ידי הפרטיזאנים, ועכשיו, כשבני-בריתם המערביים נמצאו במרחק לא רב — באשר סוף סוף בא יומם להכות בפולש — חיפשו להם הצ'טניקים, מוכי-הפאניקה והמפוררים, מיקלט אצל הגרמנים! ואילו הגרמנים, שנפלו לבור שאותו כרו למען האחרים, החזיקו בצ'טניקים, לשמש להם יחידות עזר...

מפלת איטליה הותירה את המעוזים העיקריים של הצ'טניקים בואסוויביץ ובקולשין פתוחים בפני הפרטיזאנים של מונטנגרו: עכשיו ערבו בהם הפרטיזאנים כנסים ואירגנו בהם יחידות חדשות, אותו דבר קרה גם בהרצגובינה ובסנגאק, ויתרה מזו: קבוצה של שבויי מלחמה איטלקיים אורגנה לאוגדה קטנה, אך מגובשת, שנקראה

על שם גריבלדי, ואשר, לדברי צפצ'ביץ, הוכיחה כושר ראוי לשמו: רעיונות, ולא נטיות לאומיות, הם שמנחים את הבריות לצאת לקרב האחרון, או לקיום עלוב. הודעה שהגיעה ממונטנגרו, האומרת כי מנהיגי הצ'טניקים המונטנגרים הוצאו להורג, נתקבלה בתרועות שמחה. בין המוצאים להורג היה גם המפקד באיו סטנישיץ — אותו סטנישיץ שבהודש יולי 1941 דחה את הצעתי להיות מפקד ההתקוממות. כל זה התרחש באוסטרוג, המקום המקודש למונטנגרים ולארותודוכסים ואשר היה מקובל על כל הדתות, כל דת לפי מנהגיה שלה. באחד הסיורים שערכנו במונטנגרו לאחר המלחמה, סיפר לי בלזו יובנוביץ, כי המנהיגים הצ'טניקים, שכותרו, הסגירו עצמם לידינו לאחר משא ומתן ולאחר שהובטח להם, שיועמדו לדין לאחר המלחמה. בשם הצ'טניקים נשא ונתן עורך-הדין בויוביץ, שהיה לו אמון אישי בבלזו יובנוביץ, מכיון שבלזו עבד פעם כמתמחה במשרדו, עשרים ושלושה צ'טניקים נכנעו לפרטיזאנים. כולם נורה לרבות בויוביץ, אשר בהתאם לדיווחים, הצטרף מרצונו אל אלה, שנגזר עליהם למות. היחיד שלא הסגיר עצמו לידי הפרטיזאנים היה סטנישיץ ועוד שלושה מקרובי משפחתו, אולם מיקלעץ פרטיזאני הבחין בו, בחלון של בית, וקצר אותו במיקלעו. קרוביו איבדו עצמם לדעת. ייתכן, כי הצ'טניקים היו יכולים להחזיק מעמד: למנור אוסטרוג, הבנוי בצלע ההר, ניתן להגיע רק בגרם מדרגות צר הגרמנים היו בדרךם למנור; למעשה, הגיעו אליו יום או יומיים לאחר מכן. לאחר שסיפק את סקרנותי לגבי אותו מאורע עקוב מדם, שאלני בלזו יובנוביץ:

"ובכן, מה דעתך? כלום נהגנו כראוי, בכך שלא קיימנו את הבטחתנו?"

לא יכולתי להשיב מיד על שאלתו, ולא משום שהצ'טניקים היו מקיימים את הבטחותיהם לפרטיזאנים — בתחלט לא — אלא יותר בשל יראת הכבוד הטבועה בי למילת-כבוד. לבסוף השבתי: "איזו ברירה אחרת היתה לכם? לרשותכם לא עמד בית-סוהר ובוודאי שלא יכולתם לגרור אותם איתכם בהרים במשך חודשים ארוכים. בין כך וכך הייתם מקבלים פקודה מהפיקוד העליון, לבצע את שביצעתם על דעת עצמכם."

הצ'טניקים, שנפוצו לכל עבר, התארגנו ושמו פניהם לסרביה, אישור לבך נתקבל בשדר שנשלח על ידי בלאגוי נשקוביץ, מזכיר המפלגה בסרביה. קראנו וחזרנו וקראנו אותו שדר, ביחוד רנקוביץ ואני, כאילו היה אגדה עתיקת-יומין על טבח, המתבצע בבתינו, באותה עת ובאותו מקום. הצ'טניקים ידעו, כי לא אבדה תקוותם כל עוד לא אבדה להם סרביה, ממש כפי שידענו אנו, שלא נגצח כל עוד לא ניצחנו בסרביה, בסרביה עצמה, שרר שלטון-טרור שיטתי של הגרמנים ושל נדיין בערים, משולב בטרור שלוח-רסן של הצ'טניקים, בכפרים. כעמל רב הוקמו מחדש יחידות הפרטיזאנים בסרביה, ואילו בדרום-מזרח סרביה, בה שלטו הבולגרים, המשיכו יחידותינו להחזיק מעמד. עריצותם של המפקדים והמנהיגים הצ'טניקים של ה"טריויקות השחורות" ושל האספסוף הברייוני, עלתה מעל ומעבר לסכנה, שנשקפה להם מהקומוניסטים ומן הכוח הפרטיזאני, ולבשה צורות ומימדים של טירוף: משפחות שלימות נשחטו, ובכמה מחוזות נשחטו עשרות ואף מאות נשים "פרטיזאניות". כבר מן התחלה חדר דיבוק ה"קרנסקיום" לראשת של ההנהגה הצ'טניקית —

שפירושו התנהגות מאופקת; בשנת 1942 בא דרוז'ה מיכאילוביץ בטענה על כך לבאיו סטנישיץ, במונטנגרו; משל באילו ניתן למנוע את המהפכה בהתנהגות מאופקת או אכזרית — כאילו הקומוניסטים ברוסיה לא ניצחו הודות לסיסמאותיהם נגד המלחמה, בעוד הקומוניסטים היוגוסלאבים התעצמו והלכו הודות לקריאתם לצאת למלחמה.

ההערכות במערב הציעו מוצא מהיד ו"הגינני" מחלום-בלהות עקוב מדם זה: סרביה — צ'טניקית ויוגוסלאביה-המערבית — פרטיזאנית. דבר זה עורר את חמתנו, אך גם את חששותינו, שהערכה כזו מהווה איום הרה"סכנות לעתידנו. טיטו הסביר לחברי המטה במונטנגרו, שהחזירה לסרביה הינה המשימה החשובה ביותר, הניצבת בפניהם בשעה זו.

חברי הוועד המרכזי התגוררו בבתים סמוכים זה לזה ואכלו את ארוחותיהם בצוותא. אולם התחלטות נתקבלו כשיבות ולא כלאחר-ידי, כפי שנהוג היה בעבר. המינימים לתפקידים בכירים נעשו בהתאם לצרכים, אולם בהתחשב בכישורים האישיים ובניסיון העבר. כך קיבל לידי רנקוביץ, שהיה ממונה על הקאדרים והקשרים הבלתי-לגאליים, גם את הטיפול בענייני מודיעין וחקירות. קרדלי ופיאדה עסקו בהכנת המושב של אבנו"י ואני עסקתי בענייני עיתונות ותרבות. בין היתר, היה עלי ליישר את ההירורים בתיאטרון של התנועה לשחרור לאומי, אשר מיד לאחר שחבריו חזרו לחיי-שיגרה של העיר ולפעילויותיהם המקצועיות, נעכרה בו האווירה, בשל אינטריגות והתחרות אישית. כן הטיל עלי הוועד המרכזי לשאת את הנאום המרכזי בחגיגות לציון יום השנה למהפכת אוקטובר.

היתה זו הפעם הראשונה, שהמהפכה הרוסית נחוגה בארצנו בדרך זו — כעצרת-עם, בה נטלו חלק נושאי תפקידים בכירים ביותר ובנוכחות אורחים נכבדים, ושבה נמסרה גם סקירה מדינית והגשה תוכנית אמנותית. גם אנו נהגנו לחגוג מאורעות מיוחדים, אולם לשאת נאום, שינתח את אירועי העבר ויתווה את המשימות לעתיד, היה בהתאם לדגם הסובייטי.

מכל מקום, היו דרושים לי זמן ומחשבה רבים על מנת לעבד אותו נאום. מאחר שצריך הייתי לשלב בו לנייזום סובייטי, שיגרת, עם דרך-היסורים עקובת-הדמים והתקוות, שהיו בלעדיים לנו, ולהסבירם כהלכה. טיטו וקרדלי עיינו בריפרוף בטיוות הנאום, והעידו הערות קלות. הקו-המנחה של הנאום נקבע לפני שהתחלתי בכתובתנו: הודהות נלהבת עם מהפכת אוקטובר, אך בעת ובעונה אחת גם ניתוח והדגשה של התנאים והבעיות המיוחדים לנו; ללא דברי ביקורת על כנות הברית המערביות, פרט לציון העובדה, שחוגים מסויימים תומכים בממשלה הגולה ומציעים נחיתה בבלקאנים, לפתיחת חזית שנייה.

הכל היה מוכן לטקס פתיחת העצרת וההגיגה בערב ה-6 בנובמבר. החדשות שהגיעו מהחזית המזרחית שימשו הזדמנות מצויינת להגביר את הלהט בו נשאתי את נאומי, וכתמרין למחאות הכפיים וקריאות ה"הורה": לאחר התמוטטותה הסופי של המיתקפה הגרמנית במובלעת של חרקוב, התקדם הצבא האדום באוקראינה; שחרורה של קייב קרב ובא. הקליטה של תחנת השידור של מוסקבה היתה רעה מאוד במכשיר הרדיו

של טיטו, אולם אותו ערב הצמדתי את אוזני למכשיר, ומקולו הבוטח והגינות של הקריין הבנתי, כי קייב שוחררה. מיהרתי החוצה אל הסוללה — עוד המשכנו להתגורר בסמוך לבנסיה התת-קרקעית הקטנה, שמתחת למיבצר — ויריתי מאקדחי שלוש יריות. הכל הבינו את האות: יריות נשמעו בכל חלקי העיירה הקטנה, חיילים חיבקו ורקדו זה עם זה ובנורח-קמה פתח גם תותח בירי. על-אף שמחתו הרבה, העיר טיטו, "החמושת רבה מבוזבזת לריק", ובאשר אלי — מעולם לא עלה על דעתי, ששורשי שמחתי נעוצים באותה הודעה עצמה, שבשעתה הסעירה אותו איכר מונטנגרי, עד כדי טמטום אמיתי, בששמע בי הגרמנים כבשו את "קייב הקדושה".

נאומי כלל את כל העמדות החשובות, שינקטו בכנס הקרוב של אבנו"י. היתה זו הפעם הראשונה, שבה הוצגו אותן עמדות בפומבי. כולן נבעו משיחות ודיונים בוועד המרכזי; אני רק ניסחתי אותן.

ברם, חשיבותו של אותו נאום, לגבי דידי כיום, היה נעוץ אולי יותר בעובדה, ששילב בתוכו מסקנות, אשר הוסקו לאחר ניתוח המצב באורח החלטי, עם נופך של פאתטיות בלתי מסוייגת, אין ספק, שהייתי מושפע מהכנס בקוצ'בי, מכל מקום, הגענו לעמדות מגובשות וחד-משמעיות בכל הנוגע לשינוי המיבנה המדיני של יוגוסלאביה. למרות הסבל והאבירות, הקשים מנשוא, הנה עכשיו, כשרצוננו הוא אשר מכתוב לנו את מהלך המאורעות, נראתה השגת המטרה קלה פי כמה. יותר מנאומי הקודמים שנשאתי בקוצ'בי, היה נאומי זה, האינטלקטואלי והעמוק מכולם ועורר סערה של מחיאות-כפיים, שסחפה אפילו את טיטו ואת קרדלי. הפנים שמולי התערפלו, כאורותיו העמומים של האולם הקטן, שעוד מעט עמד להיפתח בו הכנס השני של אבנו"י. הקירות נעלמו בעפלולית וכמו דבר לא שרד בעולם, מחוץ לשיכרון-חושים, בוטח ומהמם, שבא מתחושת העליזות והניצחון. דומה שהכל היה נינוח ועייף קימעה, מעין תחושת ליאות לאחר חדות נדירה. ליבי נמלא גאווה למשמע התפרצות סוערת זו, ולמחאות הכפיים, שבאו גלים-גלים, אף-על-פי שפינת קטנה בתודעתי, או איזו מודעות-עמומה, הזהירה אותי, שאני יוצר בקהל אחידות-רוחנית: ניצול התלהבות המונית טומן בחובו את חידק השיעבוד.

אותו דואליזם, אותה מציאות, שעיצבה את אמונתנו וכיוונה את מעשינו, אך לא הבטיחה דרור, אפילו לעצמנו, לא חלפה, המלחמה והאסליות רק הם חיפו עליה בזוהר ההצלחה. הטרגדיות היו-יומיות האינסופיות, הפכו ספקות ומשאלות-לב לתעתועי אהבה ולתקוות-שווא. כיצד ייתכן, כי העולם, אשר יקום ויצמח מתוך טרגדיות איזמות ואמיתויות בלתי-מעורערות כגון אלה, יכול להיות עולם, שישלטו בו שיעבוד ובגידה?

אותו זמן לערך, עמד דדייר לטוס לקהיר, לטיפול אצל רופאים אנגלים — סילוק רסיס של פגז מראשו. לפני צאתו מסר לי את ה"יומן" שלו למשמרת, ואז רשם ב"יומן", שאמרתי לו, כי לאחר המלחמה לא אוכל לחיות בשום ארץ אחרת מחוץ ליוגוסלאביה. מלחמת-מהפכה עושה את אהבת האדם לעמו ולעיתידו לאבסולוטות. הוועד המרכזי קיים כמה וכמה ישיבות הכנה לקראת המושב השני של אבנו"י;

שלושה ימים בלבד לפני פתיחת המושב של אבנו"י, הוא עבר כשתיקה על שלילת חוקיותה של הממשלה המלוכנית ועל איסור שובו של המלך ליוגוסלאביה. המישטר החדש עשה את צעירי הראשונים תוך היגתקות מן המישטר הישן — וב"חוסר נאמנות" לאבותיו הרוחניים.

טיטו זירז את מהלך הכנס, קצת מתוך חשש, שהממשלה המלוכנית והמלך עלולים לנצל את פגישת שרי החוץ במוסקבה ולחזור ליוגוסלאביה; אף-על-פי שלא ברור היה היכן יוכלו להתבסס, אם וכאשר יחזרו, מבלי להיעשות לבני-בריתם של הגרמנים או לשבוייהם של הפרטיזאנים, אילו יכלו הנציגים ממונטנגרו ומסלובניה להגיע במועד, הרי אין ספק, שהכנס היה מתקיים, קודם לכן.

באחת מאותן ישיבות העלה פיאדה את ההצעה, להקצות לסרבים איזור אוטונומי בקרואטיה. זה עתה חזר מקרואטיה ובאמתחתו סטטיסטיקה נרחבה בקשר למספרם ופיוזרם של הסרבים באזוריה השונים של קרואטיה. היתה לו אפילו מפה, שעליה סומנו גבולות האיזור האוטונומי הסרבי, עם מחוזות שרוב תושביהם סרבים, כמו ליקה, באניה וקורדון. איזור זה, על מפתו של פיאדה, נראה מכורכם כמעיים, והשאיר את הסרבים מחוץ לגבולותיה של סלובניה. שאלמלא כן היה צריך להכליל כמה מחוזות קרואטיים באותו איזור אוטונומי, הרעיון היה חדש בתכלית; והסרבים בקרואטיה הרי השתתפו בהתקוממות, בכל מרצם ומאורם, הכל שתקו, נדהמים. דומני, שהבחנתי בדיכדוך שנסתמן בפניו של טיטו: ייתכן, כי כקרואטי חש שלא בנוח להתנגד לרעיון; ייתכן, כי התרוצצו בקירבו מחשכות נוגדות זו לזו. אני הייתי הראשון, שיצאתי חוצץ נגד הצעתו של פיאדה: האיזור הנפרד היא משהו מלאכותי, אין בו מרכז או כושר קיום וצמיחה, ומה שגרוע יותר — הוא ישמש מניע ללאומנות קרואטית. קרדלי הסכים מיד. פיאדה היה ידוע כסרבי השרוף ביותר מכולנו, אולם רגוביץ סתר את טיעוניו בהעידו, כי הסרבים והקרואטים אינם שונים כל-כך אלה מאלה עד כדי כך, שיש צורך בחלוקתו של כל מחוז. טיטו קיבל את עמדתנו בנחת, בשתוא מחדיר לדבריו את הנימה המעמדית: "אצלנו תהיה זו יותר חלוקה מינהלית ולא חלוקה לפי גבולות קבועים, כמו במדינות בורגניות".

מטעם זה היתה דעתה של המפלגה, שלבוסניה ולהרצגובינה יינתן מעמד אוטונומי והן לא תהפכנה לרפובליקות. תוכנית זו חייבה אוטונומיה בחסות הרפובליקה הסרבית. ברם, באה המלחמה והפכה את בוסניה לשרדה קרב בין אוסטאשים וצ'טניקים, שאיבת עולם שודדת ביניהם, וכן גם לבסיס ומיקלס לפרטיזאנים. אוטונומיה בחסותה של סרביה או של קרואטיה היתה מעודרת התנגשויות נוספות ושוללת מן המוסלמים את מעמדם הייחודי. המנהיגות הבוסנית, בדומה לכל גוף בר-סמך הצומח מתוך מרד, דרשה גם היא מדינה עצמאית ולאחר מכן אפילו מוצא מיוחד אל הים, בזכות התקדים התיסטורי. אולם מעמדן הרפובליקני של כוסניה והרצגובינה לא הוכרע באותה עת וגם לא במהלך הכנס של אבנו"י. הדבר הוכרע בתחילת ינואר 1944, בדיון שהתקיים תוך כדי צעדה, לאחר הנסיגה מיאצה. רגוביץ הודיע, שהמנהיגות הבוסנית הציעה רפובליקה; טיטו הסכים ועימו הסכמנו כולנו, כאילו היה זה משהו, אשר, לכאורה, הוא קביל.

החשובה שבהן התקיימה בסוף חודש אוקטובר, בה הוחלט על המיכנה הפדרטיבי של המרינה, על בינון ממשלה זמנית ועל איסור שובם לארץ של חברי הממשלה המלוכנית ושל המלך, ישיבה זו התקיימה בשעת בין ערביים, שטופת שמש, בחזית צריפו של טיטו, בסמוך לכניסה לכנסיה התת-קרקעית, התעוררו חילוקי-דעות בשאלה, אם הממשלה שתקום צריכה להיות ממשלה רגילה או זמנית, אם להכריז מיד על הדחת המלך, או לאסור רק על שובו הביתה, ברם, כולנו הסכמנו עם טיטו, לנקוט בדרך המתונה שבין השתיים. קרדלי ואני תמכנו תמיכה מלאה בעמדתו של טיטו. הסרבים מסרביה — ז'ויוביץ, פיאדה, ורגוביץ בשתיקתו — היו בעד נקיטת צעדים קיצוניים יותר.

הטיעונים החשובים ביותר, בזכות ההליכה בדרך המתונה, היו יחסינו עם בנות הברית, ביחוד עם הבריטים והסובייטים. ההיגיון שמאחורי הרעיון היה כזה: עלינו להקל על הבריטים להביא לקץ יחסיהם עם המלך ועם הממשלה הגולה; בעת ובעונה אחת אסור לנו לסבך את יחסי הממשלה הסובייטית עם בריטניה, לאור השענותו האיריאולוגית על מוסקבה, הרי שלגבינו נודעת לענין השני חשיבות רבה יותר. ברם, היו גם סיבות פנימיות להליכה בדרך זו: החלק הארי של המוני העם, ביחוד מעמד האיברים בסרביה, לא היה מוכן עדיין להשליך את גוו את המסורות המר-נרביסטיות. עם כינונו של המישטר החדש כבר באה לכלל ביצוע החלטה מרחיקת-לכת: כל השהייה מצידנו בקביעת המסגרות הממלכתיות השהתה במקביל את ההבנה

בקרב ההמונים לצורך בגיוס חוקי לצבא ואת ההכרה הבינלאומית בנו. מאותן סיבות הוחלט גם, שההכרעה הסופית לגבי המלך והממלכה תיקבע בבחירות, שתערכנה לאחר המלחמה. בנות הברית המערביות פירסמו את הצ'רטר האטלנטי, המכיר בבחירה-התחופשית של צורת הממשל הרצויה, ולנו די היה, בשלב זה, באיסור שובו של המלך ליוגוסלאביה, למעשה, לא היו בליבנו כל ספקות לגבי גורלו של המישטר המלוכני או לגבי התוצאות של הבחירות, שתתקיימנה בפיקוחנו, על הריסותיו של המישטר הישן. הדרך המתונה, במסגרותיה הזמניות, נתקבלה על ידינו מתוך רצון להקל על המוני העם, וגם כדי לבסס את מישטרנו החדש ולעשותו לגיטימי.

גם על השם "הוועד הלאומי לשתרור העם ביוגוסלאביה" הוחלט באותה ישיבה, מתוך התחשבות בתגובתן של בנות הברית. כשחכנו בדעתנו מהו השם המתאים ביותר, הזכיר קרדלי, שהצרפתים של דה גול בחרו בשם "הוועד הלאומי". השם נשא מיד חן בעיני טיטו והוא אומץ על ידינו — בתוספת המילה "העם", מכיון שאצלנו חייב היה הכל להיות של העם ולמען העם...

באותה ישיבה חשובה היו מי שאמרו, כי הרוסים לא יבינו אותנו, שהם לא יסכימו עם כל ההחלטות שלנו, ביחוד עם אלו הנוגעות למלך ולממשלה המלוכנית. שניים-שלושה ימים לאחר אותה ישיבה, העיר טיטו — בנוכחות קרדלי, רגוביץ ובנוכחותי — שאיננו חייבים להודיע לרוסים על כל התלטותינו. מכיון שהם עלולים להתנגד להן ובכך לחבל בכנס כולו, וכך הודיע טיטו לדימיטרוב — דהיינו, לממשלה הסובייטית — שבכוונתנו לכוון ממשלה זמנית. הוא מסר את ההודעה באיחור מה, ביום 26 בנובמבר,

המשטר החדש

תחילה עורר את העניין בשיחה עם רוקוביץ ואיתי, ואחר שוחחנו שנינו על כך עם טיטו וקרדלי. גם לולה ידע אנגלית. כך נתמנה לראש המשלחת. וולביט לא נפגע מכך, היות שמעולם לא הפריז בהכרת ערך עצמו; וחוזי מזה, היה לולה חבר הוועד המרכזי.

המשלחת היתה אמורה לטוס במטוס דרוג'ייר 17 מגלאמוצ'קו פולי, ביום 27 בנובמבר, יומיים לפני פתיחת המושב השני של אבנו"י. המטוס הוטס לשטחנו על ידי טייסים של המשמר האזרחי, שערקו לשורותינו. ברגע שהמשלחת התקרבה למטוס, עטה עליה מטוס-סיור מדגם סטורץ ותקף אותה בפצצות ובאש מיקלעים. לולה קפץ מן המטוס, אולם באותו רגע התפוצץ פגז והרגו. שני קצינים ופרטיזאן אחד נהרגו גם הם. כן נהרג הטייס, שישב בתא-המיקלע. וולכרט הצליח, בקושי, לחמוק החוצה מזנב המטוס. גופו של לולה נחרך מן החום. לעולם לא עלה בידינו לוודא, אם ידע האויב מראש על צאת המשלחת. אילו ידע, אין ספק, שהיה תוקף במטוסים מהירים יותר וחמושים טוב יותר. יש להניח, שמטוס הסטורץ חיפש אחר המטוס החטוף, ולרוע המזל טס מעל לשדה, ברגע שהמשלחת עלתה אליו. חמש דקות אחר כך כבר יכולה היתה המשלחת להימצא באוויר ומטוס הסטורץ היה נותר אין אונים, או הופך, אפילו, להיות הקורבן.

לולה נהרג בבוקר, ואנו קיבלנו את הידיעה ביאצה בשעות אחד הצהריים. הלם וצער עמוק אחזו כחברי הוועד המרכזי. הידיעה נפוצה במהירות רבה, אולם הועזע והרצון שלא להאמין, שיתקו כל זעקה או התפרצות רגשות. לולה היה הצעיר בחברי החוג הקרוב לטיטו והראשון שנלקח ממנו, ודווקא בשליחות, שלמענה עמלנו וייחסנו לה חשיבות היסטורית.

ממש כפי שקורה באיזו טרגדיה קלאסית, בא אירוע היסטורי ומשלב באסון אישי. ביום שבו קיפח לולה את חייו, הגיע אביו, ד"ר איבן ריבאר, נשיאה של אבנו"י, מסרביה והוא מלא רשמים ולהוט לשוחח על המושב הממשמש ובא. חודש קודם לכן, נהרג במונטנגרו בנו הצעיר של ד"ר ריבאר, יוריצה, שהיה ציד, נועצנו עם לולה והחלטנו, שלא לגלות לריבאר הישיש את דבר מותו של יוריצה; הוסכם בינינו, שלולה יספר לאביו על מותו של יוריצה בשעה שתימצא מתאימה לכך. עבשיו היה גם לולה בין המתים. לא היתה כל סיבה או אפשרות להסתיר מן האב את דבר מותם של שני בניו. מוזר, אולם העובדה, שמשפחת ריבאר היתה שייכת לחוג הבורגני העשיר, רק עוררה בקרבנו, המנהיגים הקומוניסטים, תחושת-טרגדיה עמוקה עוד יותר. החיים וההיסטוריה שיהקו בהם כבמשחק מוזר. בשנת 1920 היה ריבאר האב נשיא בית-המחוקקים, שאישר את איסור קיומה של המפלגה הקומוניסטית. עבשיו נפלו בניו על מזבח המטרות הקומוניסטיות, והוא עצמו משמש נשיאה של העצרת העומדת להקנות תוקף חוקי לשלטון הקומוניסטים.

בפגישה שהתקיימה בערב של אותו יום, בצריפו הקטן של טיטו, התעוררה שאלת

* לאשתו של ד"ר ריבאר היו עוד שלושה ילדים מנישואיה הראשונים. אלה גדלו בביתה השני; היא עצמה הוצאה להורג בידי הגרמנים.

הצירים למושב השני של אבנו"י נבחרו בעצרות-עם ועל ידי רשויות מקומיות. אולם כולם עברו ביקורת, בדרך זו או אחרת, לגבי צורת בחירתם. הסניפים השונים של המפלגה עשו מאמצים לכלול בין ציריהן אנשים ידועי-שם, שאינם חברי המפלגה — פאטריוטים שלא עירערו על מטרותינו או על שיטת הפעולה שלנו. רוב הפאטריוטים הללו נעשו, במוקדם או כמאוחר, לחברי מפלגה וכמה מהם כבר היו חברים בסתר. ברם, את הצירים מסרביה בחר הוועד המרכזי מתוך יחידות הצבא. באשר למקדוניה: מאחר שהקשר עימה היה רופף והמידע לגבי הקאדרים שנמצאו בה, לקה בסתר, מינינו שני צירים — את פופטומוב ואת בלאחוב — לפי תצעתו של הקומוניסט הבולגרי, שטריו אטנאסוב, הידוע בכינויו ויקטור, אשר הופיע אצלנו, בררכו ממוסקבה לבולגריה.

פרט להצעה להזמין את פופטומוב ובלאחוב, שקיבלנוה בלידת ברירה (למעשה, לא הגיע פופטומוב למושב של אבנו"י, מאחר שביקר להישאר במפלגה הבולגרית, בבולגריה) לא היתה, לא לוויקטור ולא לשום אדם אחר, כל השפעה על פעולות אבנו"י. אטנאסוב היה — כפי שהתברר לאחר מכן — מין תערובת של דומנטיקן בולגרי וסוכן בשירות הריגול הסובייטי; ככל שגברה דבקותו בתפקיד, שמילא למען שירות הריגול, כך גברה אמונתו, שהוא ממלא איזו משימה בלתי אפשרית. טיטו היכירו היכרות רופפת ממוסקבה ולא העריך ביותר את כושרו האינטלקטואלי. אני השתכנעתי בכך, לאחר שקראתי את אחד מדיווחיו של ויקטור, שהיה גדוש פראזות נבובות, מושאלות מחומר ההדרכה שבבתי האולפנה המפלגתיים. אולי מן הראוי להביא כאן פרט אחד, שהובא לידיעתנו על ידי ויקטור. הדבר היה קשור בחילופי השבויים והיתה מעורבת בו הקומוניסטית הרומנית, אנה פאוקר. בידי הסובייטים לא נמצא שבוי מתאים לחילופים המוצעים: מה עשו? הלכו ואסרו פרופסור ישיש, ידוע-שם, שלא רק שלא היה אשם בשום דבר, אלא גם לא רצה כלל לזנוח את עבודתו ואת חייו הנוחים. אף-על-פי-כן הביאוהו עד לגבול, בהבטחה שיוכל לחזור לאחר מכן, וקיבלו תמורתו לידיהם את אנה פאוקר.

החלק תארי של ניסות ההחלטות, לקראת המושב של אבנו"י, נמל בחלקו של קרדלי; גם פיאדה עזר על ידו. הפרלמנט-העתידי-לקום מצא את פיאדה, ופיאדה מצא עצמו בפרלמנט. תבונתו העירנית ורבת-הדמיון של פיאדה כמו מצאה לעצמה פורקן מעשי באבנו"י, ומאוחר יותר, בבית הנבחרים. תרומתי שלי למושב השני של אבנו"י חרגה רק במעט מעריכת החומר ותיקוני-סגנון בהרצאתו של קרדלי.

התחזקותו המהירה של מעמדנו המריצה את הבריטים לקבל משלחת צבאית שלנו בבריטניה. לאור הנטייה הבריטית להיפטר ממשלות מלוכניות המסכנות את מעמדה, היתה לאותה משלחת יותר חשיבות מדינית מאשר צבאית. עצם קבלת המשלחת היוותה הכרה פורמאלית בצבא הפרטיזאני כצבא הנלחם נגד גרמניה. סלילת הדרך להכרה במשטר המורדים היתה חשובה פי כמה מהשגת עזרה צבאית ישירה.

תחילה היה מדובר, שוולטקו וולביט, אשר בינתיים למד את השפה האנגלית, יעמוד בראש המשלחת. ברם, אותו זמן הגיע לולה ריבאר למסקנה, שהוא מכוגר מכדי להמשיך ולשמש בתפקיד מזכיר הוועד הקומוניסטי, וכי רצוי שיקבל הפקיד חדש.

ולא כנקודת-מיפנה. קוצ'ה פופוביץ נתן ביטוי לדיונים שהתנהלו עם הצירים, בדרכו שלו: "כמובן, שפוליטיקה מנהלים במיסדרונות".

ואומנם בעצרת עצמה, שנתכנסה בערב ה-19 בנובמבר, לא היו כל חילוקי דעות ושום דיון הראוי לשמו. שרר באולם קשב מתוח, שמפעם לפעם איים להתנפץ במחזאות-כפיים סוערות, בקריאת סיסמאות ורקיעות קצובות, מתרישות-אוזניים, שדעכו לאיטן והביאו לרגיעה מחשית. את הקריאות המשולהבות עודדו — ולעיתים פתחו בהן — הצעירים, קציני-המטה ונושאי התפקידים, שנצבו לאורך הקירות של האולם, המלא מפה לפה.

רק נאמרו של טיטר הכניס נימה מעשית, עניינית, אף-על-פי שגם דבריו נקטעו במחזאות-כפיים. טיטר קרא את נאמרו בשטף רב מן הרגיל, ובביטחון טבעי ונינוח. בנינוניו, וביחוד בקולו, ניתן היה לחוש בעידון מסוים שחל בו, אפילו בטרגיות. נאמרו היה מרגש; כשקראתיו לראשונה, נדמה קצת יבש לטעמי, אולם הסתבר, שזה היה בחזו. היה זה סיכום של מלחמה ומלחמת-אחים בת שנתיים וחצי, שאת מוראותיהן לא יכול היה איש להעלות בדמיונו ואשר קיצן קרב ותולך.

גם אני הייתי ציר, ישבתי מן הצד, לימין הבמה. אף-על-פי שעקבתי אחר מהלך הכנס, וביחוד אחר נאמרו של טיטר, לא יכולתי לסלק את דמותו של לולה מנגד עיני; התום בארון מתבת בכנסיה הקטנה של בית העלמין של יאצה; עיני לא משו מאביז, שישב על כס הנשיאות, את תנועותיו והתנהגותו הנינוחה הסברתי לעצמי, כהתאבנות ואטימות הוישים, שבאו לו מאסונו. הייתי בטוח, שכל הצירים חשו במונית, לפחות אלה שהיו קרובים להנהגה ולמשפחת ריבאר, אף-על-פי שאיש לא הזכיר אותם בדבריו.

ברם, בשהגיע אותו חלק בכנס, שבו הוכרז טיטר כמרשאל, נשכחו הריבארים אפילו מליבי, זה היה הרגע אשר עורר את תחושת-האחדות המשכרת ביותר, על אף העובדה, שהכל ידעו על ההכרזה הצפויה וכולנו היינו דרובים לקראת אותו רגע גדול. אף-על-פי שאני עצמי גרמתי להתעוררות קולקטיבית, בדומה לנו, והייתי בעצמי שותף לה, מעולם לא הוקסמתי ממעמד בגון זה, עד לאוכדן חושים; מודעותי נשארה שלימה תמיד. לאמיתו של דבר סבורני, שבכל שכיטויי האחדות הלכו וגברו, הלכו וסערו, כן נעשיתי מאופק וקר-רוח יותר. מחיתי כפיים כדכקות וכהתלבבות. רק לאחר מכן — אולם אז קרה הדבר לעיתים קרובות — הומרצו מהיאות הכפיים המתמשכות שלי, כמו גם של רבים אחרים, מהחשש, שמישהו עלול לחשוב, שאני נגד המפלגה ונגד טיטר, אולם באותה עת תהיתי בליבי, ביצד ייראו הדברים בוועד המרכזי ובמשלה העתידה לקום, כשטיטר מתמנה מרשאל. טיטר התייחס תמיד אל חברי תוועד המרכזי כאל עוזרים לידו בהגשמת רעיון משותף; היחס-החברי והכבוד העצמי לעולם לא נפגמו, בעוד קוצר-הרוח, שהיה מגלה בשעת ויכוח, נדמה בלתי-חשוב, מאחר שלא היו בינינו שום חילוקי דעות כסיסיים. כן, הצבא, הממשלה וכינונה של יוגוסלאביה החדשה — לכל אלה צמחה תועלת ממעמדו הרם יותר של האיש, שכבר נשא בתפקיד הראשי ואשר בושרו ועצמאותו הוכחו מעל לכל ספק. אולם מה היה פירוש הדבר במונחים של יחסים, ביחוד לאור העובדה, שנושא התואר הרם בעל נטייה לשררה והתואר הונהג למענו בלבד?

מסירת ההודעה על מות שני הבנים לד"ר ריבאר, קרדלי אמר, שמן הנכון, שטיטר יטול עליו את הדבר; השאר הסכימו עימו. וטיטר אמר, כמי שאוזר אומץ, לפני קבלת התלטה גורלית, "בסדר, אני אמסור לו".

מיד עם סיום הפגישה, זימן טיטר את ריבאר וסיפר לו, שלולה קיפח את חייו באותו יום, לשמע הדברים אמר הישיש, "האם יוריצה יודע על כך? האם סיפרתם לו? יקשה עליו מאד לקבל את זה".

טיטר אחז בידו של ריבאר ואמר, "גם יוריצה נהרג — לפני חודש, במונטנגרו". שעה ארוכה נשאר ד"ר ריבאר כמחיצתו של טיטר, ארוחת ערב לא הוגשה, כל אחד חטף ושם משהו לפיו, איש לא הביע דברי ניהומים והשתתפות בצער לריבאר. די היה בשתיקתנו ודבאוננו — גם לנו וגם לו. אף-על-פי שבזמן המלחמה לא היינו קרובים עוד זה לזה, כפי שהיינו לפניו, פגע בי מותו של לולה יותר ממותם של האחרים, מחוג מקורביו של טיטר. בימים שלאחר מכן היה זכרו של לולה צף ועולה כמוחי לעיתים קרובות, ביחוד בזמן שבתי בבית הכלא; לעיתים הסכים עימי ולעיתים ניצב מן הצד, אולם לעולם לא האשימני על שנשתי את המפלגה — בהתאם למצב-ירוחי ולדמות של אחו לולה כפי שנשתמרה בליבי. אביו גם הוא חש בקירבה המיוחדת ששררה בין לולה לביני; לאחר המלחמה נוהג היה, לעיתים קרובות, לפנות אלי, יותר מאשר לכל אדם אחר, בעניינים בלתי רשמיים, כמו בעניין ספר זכרונותיו ועניינים פעוטים, שנגעו לבנותיו המאומצות.

ושוב עם ערב — אני חושב שהיה זה ביום המחרת, ה-26 בנובמבר — הודיע לנו קרדלי, במהלך ישיבה עם טיטר, שבדעת המשלחת הסלובנית להציע להכריז על סיטו בעל מרשאל. פניו של טיטר הסמיקו והוא קם ממקומו כמי שמבקש להרהר בדבר, תוך שהוא פוסע הלך חוזר: כלום אין הדבר מוגזם? וכלום אין עלולים הרוסים להיפגע?

במחיידי סילקנו את החשש מאי-שביעות רצונם של הרוסים: לאחר הכל, גם אני זכאים למרשאל משלנו. אולם מאידך גיסא, לא דנו כלל כגודל הכבוד שאנו עומדים להעניק לטיטר: אם היה מישו ראוי לכבוד הזה, היה זה טיטר; וגם הצבא והתנועה יזכה על ידי המינוי, כמנהיג "סובייטי", כמשקל-נגד למלך המסורתי. אני מאמין, שיוסיפ וזידמאר הוא אשר הגה את הרעיון, להכריז על טיטר כעל מרשאל.

ביום 28 בנובמבר כבר הגיעו רוב הצירים; המונטנגרים באו כמה ימים קודם לכן. תידרוך הצירים, לגבי הצעת החלטות, נסתיים ביום 29 בנובמבר, במיקלט הסמוך למטה. מפעם לפעם סובבו חברי הוועד המרכזי את טיטר כדי לדון עימו בהערותיהם של הצירים. הפעיל ביותר, בדיונים עם המשלחת, היה קרדלי. דברי הביקורת היו מעטים, אולם כמה מהם בעלי חשיבות. רוב הצירים היו בעד הכרזה מידית על כינון דפובליקה והיה צורך לשכנעם לקבל את דרך הכיניים המוצעת — ביחוד את אלה, שקודם לכן היו חברי מפלגות בורגניות. בנקודה מסוימת לחש לי קרדלי, שהיה נלהב ממהלך הדברים בהתייעצויות שניהל, "הכרזה על המהפכה!"

לא השבתי לו דבר; הייתי שותף לאמונתו לגבי המשמעות ההיסטורית של הכנס, אולם בעיני נראו החלטות הכנס כמתן גושפנקא תחיקתית למצב עניינים קיים,

באישיותו וכמנהיגותו, עד שבשנות החמישים, בשנתגלעו חילוקי דעות בינינו, דומה היה שקרדלי מפקד פחד פיזי מטיטו, ובאשר לרנקוביץ: הוא היה מסור לטיטו ללא-תנאי, כאורח ריגשי ובהערצת-אליל, ואני? אני כבר תיארתי את רגשותי כלפיו, אולם, מפעם לפעם, כמו התעוררה בקרבי מחשבה בוגדנית: תחושת התפקיד חסר-הטעם שנפל בחלקי, כל אימת שחלפה מחשבה אפיקורסית בראשו של אחד משלושתנו — ולי קרה הדבר לעיתים תכופות ביותר — באנו, השניים הנותרים, דיברנו על ליבו ותחזרנוהו למוטב, מעמדם של המנהיגים האחרים היה הרבה פחות בטוח ומעורר קינאה, מזה שלנו; הם יכלו לקנא בקרדלי, ברנקוביץ ובי רק בשל קירבתנו המיוחדת לטיטו.

תזזית האיחולים לטיטו מאחורי הקלעים נמשכה זמן ממושך למדי — עשרים ואולי שלושים דקות — עד שבא מישהו והעיר, שיש להמשיך בבגס, הורנו, איש איש למקומו, עייפים ואולי בושים במקצת, בקרבנו פנימה; כך לפחות הרגשתי אני, כל ההחלטות נתקבלו בהתלהבות ובקריאות הסכמה, הממשלה החדשה וראש המדינה החדש נקבעו מראש, ובאורח מחושב, והוכרו עליהם, תוך הבעת תקווה לאושר ולחופש, שיבואו בעקבותם.

ביום המחרת, ה-30 בנובמבר, בשעות אחר הצהריים, התאספנו בבית הקברות להלווייתו של לולה, היה עצוב וקר, הסכמנו, שפיאדה ישא דברים: המנהיג הקוד-מוניסטי, הוותיק ביותר, יספוד לצעיר מכולם, פיאדה היה מפוור, קולו ניהר ומחשבותיו טרופות, אולם מנבכי למדנותו העלה משפט בלתי-נשכח של צרפתי כלשהו: "מהפכנים הינם חללים בפגרא", ריבאד הישיש היה מכור לכשרונו האורטורי, וגם הפעם לא יכול היה לגבור עליו, אולם כל שאמר היו דברים שבשיגרה, בקול ענות חלושה: מאבקנו הוא מאבק קשה, מאבקנו תובע קורבנות, אין דבר היכול לעצור בעד מאבקנו — בדומה למי שמתאמץ, בכל בוחו, להגיע ממאבק אחד למשנהו, לבסוף, ככל אב, פלט ואמר, "היה שלום, לולה, היו שלום בני!". לולה נקבר במקום סתר, לבל יחלל האויב את קברו.

כרבים מן הניצבים לידי, פרצתי גם אני בכבי, שעה שהחיים והמלחמה נמשכו, אף כיתר שאת, אם כי מעבשיו באורח רשמי.

לאחר כחירתו של טיטו יצאה הנשיאות אל מאחורי הקלעים, רק הסמל החדש של המדינה נשאר תלוי מעל הכמה, למעשה, הסמל טרם אושר כסמלה הרשמי של המדינה, אולם הכל ידעה, שזה יהיה הסמל, ג'ורג' קון הוא שעיצב אותו, בחלקו לפי הדגם הסובייטי ובחלקו פרי המצאתו שלו בהתאם להצעות של חברי הוועד המרכזי, הסמל, על תוספותיו המאוחרות יותר של פיאדה, היה לסמלה הלאומי של יוגוסלאביה ואילו תאריך הבנס — 29 בנובמבר 1943 — הפך ליום חגה הלאומי.

אף-על-פי שלא הייתי חבר הנשיאות, הייתי גם אני על הכמה, מאחורי הקלעים, נמצאתי שם לפי הזמנתו של רנקוביץ, או שפשוט נגשתי לברך את טיטו על היבחרו למרשאל, הברכות והאיחולים מאחורי הקלעים היו חמים מאוד, עם בואו של רנקוביץ ועם בואי, יחד עם נושאי-משרות אחרים, הפך החום להתרוממות-רוח שלוחת-דסק, ביתור משום שכולנו הצטופפנו סביב טיטו, חיבקנו ונשקנו לטיטו — תחילה אנו, המנהיגים הקומוניסטים, ואחר הפטריוטים, שאינם חברי מפלגה, שלא נמצא להם מיפלט, ההתלהבות אחזה גם בטיטו, האקסטאזה העבירה את הכל על דעתם, אנו, הקומוניסטים, המשכנו לחבק ולנשק את טיטו ללא קץ וללא גבול, שעה שהחברים הבלתי-מפלגתיים הביטו בנו בהשתאות רבה, כמי שאינם מאמינים למראה עיניהם, כשהוא לכוד במערבולת השמחה והצהלה, השיב טיטו על כל ברכה וברכה שהורעפה עליו, העיניים נצצו, החזים נשמו ונשפו, זיעה ניגרה על פנים סמוקות, הלבבות נמלאו, הראשים קדחו, גם בי דבקו החום וההתלהבות, כשאני מודע לעובדה, שכאן וברגע זה נחרץ עתידי; שבהתמסרותי לטירוף הזה אני מקבל עלי, מרצוני החופשי, את טיטו כשליטי, כאדוני, למרות האידיאל והשאפיפה שלו לראות עולם ללא אדונים, למרות ישרי ולמרות הכרתי בערך עצמי.

מורד לשמוע היום, כשאומר מישהו שקומוניסטים — או כמה מהם — לא רצו בטיטו כמנהיגם, דעיון, מפלגה או מימשל מוצאים את המנהיג המתאים להם, והמנהיג, מצידו, מגלה באלה את עצמו ואת כוח היצירה הטמון בו, אין ספק, שטיטו לא רק שמח לקבל לידיו את המנהיגות, אלא אף דרש אותה לעצמו, אולם הפופולאריות שלו, ובגיייתה, החלו עוד לפני שנבחר למרשאל, ולפני שהפופולאריוציה היתה לאחד התפקידים הרגילים, המוטלים על ממלאי-התפקידים ואנשי מנגנון המפלגה, התהליך החל במסגרת המפלגה עצמה, בין האנשים ובשורות החברים, ורק לאחר מכן נטלה המפלגה את המשימה על עצמה, חיקוי הדגם הסובייטי השפיע במקצת, אולם חלקו לא היה הקובע, תנועה אידיאולוגית ומרדנית חשה בצורך במנהיג, שאיבו עלול לטעות ואשר ישמש לה מגן.

אנו, חברי ההנהגה, היינו מודעים לעוכדה, שהפצת הפופולאריות של טיטו מקנה כוח לתנועה כולה וגם למקורבים אליו ביותר; וכך הפך העניין לתפקיד, או לפחות לפולחן הכרחי, כולנו היינו מסורים בלב ונפש למנהיגנו, כל אחד לפי דרכו, ולמען מעמדו שלו במפלגה, קרדלי נקשר לטיטו בשנים 1934-1935, כאשר יחד עם חברים אחרים, היו בהכשרה במוסקבה, אמת, קרדלי ראה עצמו כתיאורתיקן החשוב ביותר של התנועה, אם תיאוריה פירושה התאמת המציאות החדשה לאמיתויות הישנות, הרי בוודאי שהיה החשוב שבתיאורתיקנים, אולם טיטו היה מרשים כל-כך וכובש

מול פני העולם החיצון

הוועד המרכזי והממשלה הזמנית — היא הוועד הלאומי — המתינו בקוצר רוח לתגובות על המושב השני של אבנו"י. אף-על-פי שמוסקבה היתה הראשונה שקיבלה מידע ישיר ומפורט על הכנס, הגיעה התגובה החיובית הראשונה דוקא מן המערב — משירות הידיעות "אסושיאטד פרס" ומ"הניו-יורק טיימס". טיטו הודיע למוסקבה גם על הנהגת הדרגה החדשה של מרשאל, אם כי עבר בשתיקה — כדי לא לעודר קינאה בקרמלין — על העובדה, שהוא אשר קיבל אותה דרגה.

העובדה, ש"יוגוסלאביה החופשית", תחנת השידור היוגוסלאבית במוסקבה, לא מסרה את החלטה האוסרת על המלך לחזור למולדתו, היתה יותר מביכה משהיתה מזורה. ווליקו וולחוביץ, נציג המפלגה היוגוסלאבית במוסקבה, סח לנו לאחד מכן, שכל החדשות, שהיוגוסלאבים היו מכינים לשידור בתחנת "יוגוסלאביה החופשית" וברדיו מוסקבה, לאחר המושב השני של אבנו"י, היו נתונות לצנזורה קפדנית. זאת ועוד: דימיטרי מנואילסקי הביא לידיעתו של וולחוביץ, שה"בוס" ("כוזיאץ") — כינוי של סטאלין בחוג הפנימי — רוגז מאוד, וכי הוא רואה בהחלטה זו תקיעת סכין בגבה של ברית המועצות ושל ועידת טהרן, שבמקרה נתכנסה בעת ובעונה אחת עם המחשב השני של אבנו"י.

אנו, הקומוניסטים, כבר הורגלנו לזהירותה ולתגובתה האיטית של מוסקבה, אולם קשה היה להסביר את הדבר לפטריוטים הלא-קומוניסטים בממשלה ובאבנו"י, אשר רבים מהם ציפו לתמיכה פעילה וגלויה של מוסקבה, יותר משציפינו לה אנו, הקומוניסטים. אולם אנו, הקומוניסטים, גם הרגשנו וידענו, שתמיכתה של מוסקבה בוא תבוא, גם אם באיחור מה; כי בסופו של דבר זהו רוגז הנשאר "בתוך המשפחה". ואומנם, המצב המביך חלף מהר, והיה כלא היה: במחצית דצמבר 1943 פירסמה הממשלה הסובייטית הודעה המביעה תמיכה במושב השני של אבנו"י, בן הדיעה, שיש בכוונתה לשגר משלחת צבאית ליוגוסלאביה.

השקפתנו, אשר לפיה חיבת המפלגה להיות אירגון מחוסן ומקודש. והנה כמו מהוך עולם עלום, באמצע ליל-חורף גשום, הופיע לעינינו אותו שליט שטני ואהוב-שררה, בדמות ננס כחוש וקפוא, שרק בקושי רב החזיק מעמד על סוסו. רק מדיו של מאלצ'יק היו חדשים — וכמובן, שבהתאם לתקן, וכשהחליק מאלצ'יק התשוש מעל סוסו, נתפס מיקלעו במושכות; כשהזיז הסוס את ראשו, נפלטו במת צרורות מן המיקלע. האנשים התפזרו בשדה, ותפסו מחסה מאחורי בית; ואילו אני תפסתי ביד אחת במיקלע ובידי השנייה עזרתי למאלצ'יק לרדת מעל סוסו. בחור סרבי אחד, מגדוד המשמר — אחד הניצולים המעטים מן ההתקפות של חורף 1942, ולבן גם בלתי-נשכח מלב — הטיל את המיקלע לשלג, הקת פגעה במוט ברזל, הכריח הבלתי-ניצור החליק ובדור הדר לליבו של הבחור, שצנח ללא רוח חיים לרגלי חברי הוועד המרכזי. למרות המקרה הטרגי עוד ניתן למאלצ'יק לעבוד זמן מה בפיקוד העליון; הנהגת המפלגה נטלה לידה את הטיפול הישיר בשירות הביטחון של קרואטיה.

כאותם ימים ממש, צורף רנדולף, בנו של צ'רצ'יל, למשלחת הבריטית. כמובן, שראינו בכך כבוד לעצמנו, אף-על-פי שחלפה מחשבה במוחנו, שרנדולף הינו האישיות "האפורה" ביותר במשלחת, ואומנם, בהתנהגותו שיכנע אותנו, הוא עצמו, שהוא רק חבר בעל חשיבות מישנית במשלחת, וכי אביו המפורסם החליט על מחווה זו מתוך תחושתו האריסטוקרטית להקרבה וכדי להזקנות לבנו עמדה כלשהי. לא חלף זמן רב ורנדולף הקסים את המפקדים ואת הקומיסרים שלנו בתכונתו ובגיבונותו הבלתי-שיגרתיים, אולם שתינותו וחוסר התעניינותו בנעשה, גילו לעין כל, כי שם משפחתו לא הורישו לו, לא דמיון פוליטי ולא דינאמיות.

לאחר חמישה-עשר ימי הליכה התמקמנו בדרבאר; אחרינו הודבנו ובאו יחידות-עזר למיניהן, שמספרן הלך ורב. בשעות היום היה טיטו מתבודד במערה שעל הגדה הימנית של נהר אוניץ. בעת הפגזה גרמנית, ביום 25 במאי 1944 — יום הולדתו של טיטו — נמצא טיטו באותה מערה ולכן נושאת היא ביום את שמו. מיד לאחר מכן נבנה למענו צריף-עץ קטן ליד הכניסה, ומאז בילה בו גם את לילותיו. הבית הקטן, שמתחת למערה, היה שייך לרנקוביץ ולי ומפעם לפעם התגוררו בו גם חברים אחרים בוועד המרכזי ומפקדים שבאו למסור לנו דיווחים על המתרחש.

הימים עברו עלינו בנחת, בעבודה שקטה ובחמימות-הדדית ונינוחה, שכמותה כמעט שלא ידענו בימות המלחמה. בתגובה על איזה עלבון שעלבה בו זדנקה, ניתק רנקוביץ את יחסיו עימה לחלוטין; שוב לא החליף מילה עימה לעולם. הדבר לא נעם כל-כך לטיטו, אם כי לא הירשה, שיעיב על יחסיו עימנו. מדי ערב היינו מטפסים, רנקוביץ ואני, אל המערה של טיטו, ואם התעככנו מסיבת כלשהי, היה משגר שליח לקרוא

ואשר לוועידת טהרן, אנו ראינו בה — ועד היום אני נחוש בדעתי שצדקנו — מתן גושפנקא להחלטותינו הקומוניסטיות העצמאיות ולהחלטות המושב השני. ההחלטות שנתקבלו בטהרן מדברות על הושטת סיוע צבאי לפרטיזאנים ביוגוסלאביה "בצורה המרחיקה לבת והאפשרית ביותר". לגבינו התפרש הדבר כקץ התמיכה המערבית במיכאילוביץ, וכן גם נטישה הדרגתית של התמיכה במלך ובממשלתו שהרי, לאחר הכל, מה ערכם של אלה ללא צבא — ביחוד במלחמת אזרחים? אומנם נכון, שהחלטת טהרן לגבי יוגוסלאביה, מדברת גם על תמיכה ב"פעולות קומנדו", אולם הדבר לא הסרידנו ביותר; הקומנדו מורכב מיחידות קטנות, מיומנות, שאינן כשירות להתערבות אנטי-קומוניסטית, גם אם תונחתנה, פה ושם, לביצוע משימות מיוחדות.

לאחר שעלה בידינו להציל את באניה לוקה, התקדמו הגרמנים, בראשית ינואר, לעבר יאצה, עוצמת המיתקפה הגרמנית, נגד הפיקוד העליון, לא הגיע למימדי המיתקפות הרביעית והחמישית ("מיבצע וייס" ו"מיבצע שווארץ"). בהתאם לחישובי הפיקוד העליון, שוב לא היה בידי הגרמנים הכוח, וגם לא הזמן, לכיתור מבושר; מטרתם העיקרית היתה לעכב בעד התרחבותן של יחידותינו ולהדוף את לחצנו על אזורים חיוניים להם. ברם, אם לדון לפי דיווחים של מי שהשתתפו באותם קרבות, אין פירוש הדבר שבכמה אזורים היתה המיתקפה פחות "טכטנית" בתקיפותה ובחומריתה, כמו למשל בבוסניה המזרחית.

ביום 27 בינואר, עם ערב, פינינו את יאצה בצורה מאורגנת ושקטה, אם כי ברטט-מה בלב. צעדות אלו ממקום למקום פגעו בעבודתן הסדירה של הרשויות העליונות, שזה עתה נוסדו. זאת ועוד: חברי הוועד הלאומי וחברי הנשיאות של אבנו, התפזרו בחלקם, כך ששוב עברה קבלת ההחלטות — באורח רשמי אפילו — לידי הוועד המרכזי והפיקוד העליון. שום אירוע מיוחד לא התרחש במהלך נסיגתנו דרך היערות וההרים, בדרכנו לדרבאר, ולפתע, ביום בהיר אחד, התפשט בהרים עטווי השלג, והשמים הכחולים והאינסופיים שמעליהם, רעש מחריש אוזניים חד גוני; מאות מטוסים של בנות הברית, מבסיסים בקרני השמש, טסו, בשלווה, צפונה, לעבר גרמניה, הטור שלנו בעצר, השתאה למראה והתרגש. ידעתי: הרעש העמום מכריז על הרס ועל הרג של נשים וילדים, אולם ידיעה-הכרה זו היתה נעדרת כל רחמים או צער, משל באילו אין הגרמנים יצורי אנוש, גם אני הייתי שותף לשמחה למראה ציפורי-המוות האלה, שמשיתם הברורה והאכזרית, היא זריית הרס וכליה.

ערב אחד, על רמה מכוסה שלג וערפל, נתקלנו ב"מאלצ'יק", ראש שירות הביטחון של קרואטיה, חברי הוועד המרכזי ידעו, שמאלצ'יק נקרא לחזור, מכיון שאנשיו התחילו לרגל אתר הנעשה בוועדות ובמטות שלנו ובכך עוררו חשדות ויחס עויין. הלשון שבה השתמשו סוכנים אלה, בינם לבין עצמם, נקטה בטרמינולוגיה מעליבה ביותר בלפי הגנרלים וחברי הוועדים שלנו, אלה מבינינו שהיכירו את מאלצ'יק בברית המועצות סיפרו, כי עבד בשירות הביטחון הסוכיטי ומטעם זה באילו "נתפרד" במיוחד עבור שירות הביטחון שלנו, אולם הוא הביא עימו אותן שיטות סובייטיות, שלא עלו בקנה אחד עם יחסי-ההברות הפשוטים, ששררו בינינו, וגם לא עם

* למעשה, לא נולד טיטו ביום 25 במאי; כך סיפר לי זדנקה, שבדק את העניין. טיטו רק סבר שנוול ביום זה, ומכיון שהחלו לחגוג את יום הולדתו ביום 25 במאי, החליט שיש להשאיר את העניין כפי שהוא. ההבדל בתאריכים בין כך וכך איננו משמעותי — הפרש של כמה ימים בלבד.

לנו. לעיתים קרובות היינו יושבים ומשחקים בשחמט ומפטפטים; התורה, שהיה עשוי רקיעיפת, התפוקק מן החום ואחד מעוזריו של טיטו טובב את בפתור הרדיו בחיפוש אחר תחנת "יוגוסלאביה החופשית" או ה"בי.בי.סי". למרות שהפיקוד העליון בטח יותר בממשלה הסובייטית, העדיף להאזין ל"בי.בי.סי" יותר מאשר לרדיו מוסקבה, מכיון שהחדשות ב"בי.בי.סי" היו עדכניות ומדוייקות יותר.

טיטו, הנקוביץ ואני היינו שחקני שח גדועים במידה שווה. לפעמים ניצח טיטו אותי ולפעמים ניצחתי אני את טיטו, ואילו המשחקים שביני לבין דנקוביץ נסתיימו לרוב בתיקה. היה זמן שניצחתי את טיטו פעם אחר פעם. טיטו קיבל את תבוסותיו בכבוד. ברם, יום אחד העיר לי דנקוביץ, שהדבר חסר טעם, מכיון שהזקן מוטרד מבישלונוותיו ושנתו נודדת. מאנתי להפסיד במתכוון — גם לא ידעתי ביצע עושים זאת! הסכמתי, שדנקוביץ ישחק עם טיטו במקומי, מאחר שהיה מסיים את המשחקים בתיקו או בהפסד בצורה משכנעת כל-כך, עד שגם אני לא הייתי בטוח, אם הוא עושה זאת במתכוון ואם לאו! השחקן הגרוע מכולם היה ארסו יובוביץ. הוא היה מפורז ופזיז והפסיד תדיר משחקים בזה אחר זה. פעם הפסיד גם קוצ'ה פופוביץ במשחקיו נגדי ונגד דנקוביץ, והעיר אז כאירוניה: "העניין קצת מביך... המפקדים הבכירים ביותר מובסים!"

באחד מאותם ערבים נעימים, הודיע לנו טיטו, כי יש בדעתו להעניק לנו חברי הוועד המרכזי, דרגת לויטננט-גנרל, לשאלתי, "ולמה דרגה גבוהה כל-כך?" השיב: "מפני ששום אדם אינו צריך להיות בעל דרגה גבוהה יותר משל חברי הוועד המרכזי".

דק לקרדלי ולפיאדה לא הוענקו דרגות; לא משום שלא היו "צבאיים" דיים, אלא כדי שהוועד הלאומי ואבנז'י לא "יתפוצץ" מרוב גנרלים. קרדלי נמנה על חברי הוועד הלאומי ופיאדה היה סגן-נשיא של אבנז'י. לאחר המלחמה, במהלך ההתכתשויות בין ברית המועצות לבינינו, הוענקו גם להם דרגות, יחד עם שאר חברי הפוליטבירו. אני הייתי הוועד האחראי לכתיבת העת המדיני "נובה יוגוסלאביה" ("יוגוסלאביה החדשה") כשלידי עוזרים זוגוביץ ומיטרה. כתב-עת זה כא במקומו של "בורבה" והיה מיועד לשקף את עמדות הממשלה החדשה. הוא היה קדיא ונחוש בעמדותיו, כמעט נקי מענה דוגמאטית ומפלגתית. באחד ממאמדי תיארתי את הפאסיביות של מצ'ק, כדבר שהוא לנוחות האויב והאוסטאשים. במאמר אחר הגנתי על דוגוביץ בפני התקפות ביקורתיות, שטענו ששירו על טיטו הועתק ממיאקובסקי. הביקורת הספרותית שלי — כמו גם זו של האחרים — היתה, בעצם, ביקורת מדינית: הגנה על "אמיתות" זו או אחרת, שמעבר לתחומי הספרות.

אותה עת החלו היחסים בינינו לקבל — כלפי חוץ — צביון הידארכי מובהק. עד אז שמו לב דק היכן יש להושיב את טיטו ואת דיבאר, במופעים ציבוריים ובאסיפות. כמו כן יכול היה, כל אחד, לגשת אל טיטו או אל חברי הוועד המרכזי ולראותם. אם לא היו עסוקים באותה שעה, עתה התחילו לקבוע מועד לראיונות. נערכו ארוחות ערב למשלחות, וסידורי הישיבה ליד השולחנות גרמו לנו כאכיראש נודאים. הבל נפל על כתפיו של דנקוביץ, משום היותו בקי בפרטים ובשל מעורבותו בכעיות

אירגון. הוא משך גם אותי לעניינים אלה, מכיון שלא חש עצמו בסוה כל-כך בענייני פרוטוקול, ולא משום האסקט התעמולתי הקשור בהן. עד לשעות לילה מאוחרות היינו מטרידים בעלי תפקידים מתפקידים שונים בדיאגרמות של שולחנות ואולמות — שולחנות עשויים לוחות עץ צמודים, ומכוסים בסדינים, ואולמות שריצפתם מפיצה ריח נפט. משסיכמנו את כל התוכניות, ניגשנו להראותם לקרדלי ולעיתים אף לטיטו. הצעה אחת מפייהם היתה עלולה להפוך את כל הסידורים על פיהם ולכפות עלינו שעות-עבודה נוספות רבות, לשם הבנסת שינויים מתסכלים. אף-על-פי שלא היתה חלוקה פורמאלית של ההידארכיה, הרי שהיתה קיימת הידארכיה פוליטית בלתי רשמית, ומה שנורא עוד יותר — נושאי התפקידים החלו להיות רגישים לדרגותיהם ולמקומות שנקבעו להם. רגישות מכולם היו החברות בדרגות הנמוכות, שהופרדו מעל בעליהן או ידידיהן, והושבו במקום סתמי במרכז האולם. ביחוד היו אומללות, כשהוקצה מקום ישיבה מכובד לאיזו אישה "חשובה" בשתי השורות הראשונות, או אם תזמנה אישה כזו לארוחת-ערב רשמית. ועם כל זאת, לא היה לאיש מאיתנו זוג תחתונים נוסף; כולנו אכלנו תכשילים חסרי-טעם; הופגזו מדי יום וחיינו בחד מתמיד, שמא נאלץ לחזור ולתפש מיקלט ביערות, אולם השררה והסמכות אוכפים את תיקניהם על חיי עוני ומותרות באחד. דנקוביץ ואני קבענו את כללי הפרוטוקול, לכל יפגעו בפטריוט כלשהו, גם אם ייעשה עוול לחבר מפלגה נבכה; אל זה, האחרון, ניתן תמיד לגשת ולהסביר את הסיבות והמניעים. פעם אפילו מצאתי את טיטו, יושב במעדתו, ומתאמן בחתימת שמו — שתהא תואמת את תפקידו החדש, כשליט; ולאווירה של תוארי-כבוד, כיבדים והעדפת המנהיג.

ברם, שדרה גם דוח התנגדות מסויימת, אך בלתי החלטית, למה שקודרה ביחוד בין החברים שעבדו איתי במחלקת התעמולה. זוגוביץ היה עקבי בגישתו השלילית לסיפוס בסולם הדרגות ולראויותנות החברתית, ואילו מיטרה נעלבה על שאני זנח אותה, אף-על-פי שהתגוררנו במרחק של ארבע מאות מטר בלבד זה מזה. ברם, גם שניים אלה הבליגו על אי-שביעות רצונם ו"גילו הבנה" לאחר שניתנו להם הסברים אידיאולוגיים נאותים.

מאיך גיסא, נבעו חילוקי הדעות עם הוועד המרכזי של קרואטיה, מאי-הסכמה עמוקה יותר, הצבעתי בפני טיטו וקרדלי על הפהסומים בעיתונות הקרואטית, האומרים, שיוגוסלאביה היא תוצר מלאכותי של ורסיי — וכי איזו מדינה איננה מלאכותית, שעה שדם נשפך כדי להגן ולשמור עליה? נשלח מסר ביקורתי לוועד המרכזי של קרואטיה, ולאחר מכן גטע קרדלי בעצמו לשם — אך ללא תוצאות ממשיות. דעתן של הכריות הן ללא תקנה כאשר האדם סבור, שהוא משרת "שילחות" וכשהשררה מעבירה אותו על דעתו.

המחלוקת עם הוועד המרכזי של קרואטיה היוותה סיבה חשובה, אם כי לא הסיבה היחידה, שבנינה שיגר הוועד המרכזי של יוגוסלאביה, ביום 30 בינואר 1944 הוראה, מנוסחת בצורת מכתב, המופנית אל כל מוסדות המפלגה, ודנה ביחסים עם בנות הבדית המערביות. המכתב נשא את חתימתו של טיטו אולם נוסח, כך, חושב אני,

לוגית בכללותה. היו גם בין חברי המשלחת הבריטית, שאהבו לתת עינם בכוס, אולם הדבר לא הטרידנו. משום שלא הזדהינו עימם ולא הסתכלנו בהם כמי שיכולים לשמש לנו דוגמה. מרגע שמשרתו של הגנרל קורנייב — "מוזיק" בדרגת רבי-טמל, בעל מזג נפלא, שכמו יצא מרומאן רוסי — מצא ניהומים לעלבונות שעלב בו הגנרל, אצל שומרינו, החלה לדעוך בקרבינו האידיאליזציה של הסובייטים החדשים האלה. ניחמנו עצמנו במחשבה, שהרוסים טרם השתחררו מעברם העריץ! ואז התחלנו לקבל את הדוסים כמות שהם, סנטימנטליים ואכזרים — כלפי עצמם, אולי יותר מאשר כלפי זולתם.

המשלחת גיכשה לעצמה מהר מאוד הפוסי התנהגות. כלפי חוץ שמרה על חזות רשמית, אולם בטרך חדרה לכל עניינינו, התערבה עם חברינו ומצאה דריסת רגל במוסדותינו. בכך געזרה גם על ידי כמה יוגוסלאכים: יהוד עם המשלחת הרוסית הגיעו ממוסקבה גם בתו של דופא מפורסם מזגרב, בשם סילוביץ, וכן אשתו-לשעבר של העיתונאי הקומוניסט אוטוקאר קרשובני. לרשות המשלחת הועמדו קאדרים מקומיים, לצרכי מודיעין.

גם לבריטים היו קצינים ממוצא יוגוסלאבי. אולם הבריטים נעזרו בהם בעיקר בבמטורגמנים: בפני הבריטים לא היו פתוחות אותן אפשרויות שהיו פתוחות בפני המשלחת הסובייטית, ובעצמם היו מודעים למיגבלות, הנובעות מן ההבדלים האידיאולוגיים ומהעדר האמון האידיאולוגי. ייתכן, כי היו כמה קומוניסטים בין אנשי המשלחת הבריטית — ואולי היו קיימים יותר בדמינונו. הקומוניסטים אשר צידרו באורה החיים המערבי והבריטי — מאשר במציאות, אולם הללו יראו מאוד להיחשב כמרגלים בעיני הפטריוטים הסובבים אותם. הבריטים נזהרו מאוד שלא לסכן את האנשים האלה ולא לפגוע בפרטיזאנים. הכל היה פתוח בפני המשלחת הסובייטית ונפשית היינו כולנו מוכנים לדבר. היינו נשאים נאמנים לרוח זו, אילולא הסטנדרטים לנאמנות, שדוטיה קבעה לעצמה, בתורת מעצמה גדולה — סטנדרטים שאנו, חברי ההנהגה, מצאנו להם תמיד צידוק: "הם חוששים שהמערב יוליכנו שולל; שהמערב יחזיר תחתנו".

בואה של המשלחת הסובייטית לא שינה את מערכת יחסינו עם המשלחת הבריטית, לפחות עד כמה שהדבר גגע לעמדות הרשמיות. דאגנו לכך, שבגללנו לא יוצרו קשיים למשלחת הסובייטית עם המשלחת הבריטית, ומאחר שההכרה הבינלאומית בוועד הלאומי הייתה הליויה, במידה רבה, בכריטים, דאגנו שלא יקבלו רושם, כאילו אנו מאמינים, שעם בואם של הרוסים באו כל בעיותינו על פתרון. אולם בד בבד הרגשנו, שלא ניתן להסתיר את התלהבותנו מנוכחותה של המשלחת הסובייטית על אדמתנו. לאמיתו של דבר, לא גיסינו, כלל וכלל, להסתיר התלהבותנו זו. היינו מודעים לעובדה, ששוב אין אנו לבדנו עם הבריטים וכי לשון המאזניים, בעולם כולו, נוטה לצידנו.

יומיים לאחר בוא המשלחת הסובייטית, ערך טיטו לכבודה סעודת-ערב חגיגית. כשהרים את כוסו, הודה טיטו לכל בנות הברית, אולם הדגיש את חלקו המיוחד של הצבא האדום, כשכל נושאי התפקידים שלנו, לרבות הבכירים ביותר, מתמוגגים,

על ידי קרדלי ועל ידי: אני כתבתי את המכתב והוא ערך אותו. מכתב זה, אשר הצביע בתקיפות ובפירוט על "מישגים שונים" העלולים לגרום "קשיים רציניים למדינה החדשה המוקמת על ידינו" שימש אות למיפנה בגישתנו: האידיאולוגיה הותאמה למציאות, למערב; עובדת היותו קפיטליסטי, אין פירושה שהמערב חייב בהכרח להיות אויבנו. הופסקה הוצאתם של עיתונים מקומיים, שלא ניתן היה לפקח עליהם כראוי. ניתנה הוראה, שבאסיפות-עם יש להזכיר את כל בנות בריטנו, לרבות המעדיבות, וכי אין למתוח ביקורת על משטריהן הפנימיים. כן ניתנה הוראה לשנות את הנימה של "העיתונות והתעמולה באופן שהגישה לכל בעיה תהיה מנקודת ראותה של מדינה חדשה, שזה עתה קמה, ואשר איננה קשורה לשום גוף, היא תוצר של המאבק של עמנו". באשר למלך והממלכה — חייב הקו המנהה להיות תואם להתלטות אבנו"י "מבלי ליחס למלך חשיבות רבה יותר מכפי שהיתה לו בעבר". אין ספק, שבכך נקבעה הריכוזיות הפוליטית בידי המדינה, אולם היה בכך גם ביטוי לעצמאות לאומית ומדינית, ולא-יתלות במוסקבה, בתור מרכז אידיאולוגי.

לאור ביקורה הממשמש ובא של המשלחת הסובייטית, היה אותו מכתב, המפרט במלוא החדירות את עמדותינו, דבר בעיתו אם כי לא בואה של המשלחת היה הגורם לשיגורו. אלא השיגור שחל בהשקפותיה של צמרת המדינה. ביום 23 בפברואר 1944 נתקבלה המשלחת הסובייטית בשמחה מהולה בסקרנות. אף-על-פי שצורת נחיתתה לא הרשימה את הפרטיזאנים: המשלחת הסובייטית דחתה את בואה ככמה ימים, כדי שתוכל לנחות ביתר ביטחון, בדאונים, במקום לצנוח ממטוסים, כפי שעשו הבריטים. ברם, ניתן תירוץ דחוק, שהדבר נעשה בשל רגלו "הפצועה" של גנרל קורנייב, ראש המשלחת.

גם קבלת-הפנים הראשונה, שנערכה למשלחת, על ידי טיטו, לא היתה חמה כצפוי: ראש המשלחת והנתונים למרותו התנהגו ברשמיות כמעט קדה, אשר אנו ייחסנו אותה לחשש, שמא עלול משהו — אם כי רק אנו, חברי הפוליטבירו, היינו נוכחים — לספר לבריטים, שהמשלחת הסובייטית פועלת בסתר, בשיתוף עם הקומוניסטים היוגוסלאבים. מאוחר יותר נשתנו היחסים: משימותיה של המשלחת ולהיטותנו האידיאולוגית חבדו יחדיו, שבועיים או שלושה לאחר בואה של המשלחת סח לנו טיטו, בהעמדת-פנים מבויישת, כי ערב אחד, כשנותרו לבדם, נשק לו גנרל קורנייב בשיכרונו ומילמל, "אוסקה, אוסקה" — זהו שם החיבה הרוסי לשם יוסף.

בדרך כלל היתה המשלחת הרוסית מאודגנת כראוי ויעילה. סגן ראש-המשלחת, הגנרל גודשקוב, היה איתן ויציב ובעל-ניסיון במלחמת גרילה. אנשי השגרירות לשעבר בבלנאדא, מאיור גריגורייב ומאיור סחרוב — אם אומנם היו אלה שמותיהם האמיתיים — הכירו גם את הלשון הסרב-קראטית. ראש המשלחת, הגנרל קורנייב, היה בעל האינטלקט הגבוה ביותר והמרשים בין כולם, אולם נתן עינו ככוס, וכשהשתכר, התנהג בנסותו; הוא לא התאים לרוחנו, שעדיין היתה סתגפנית ואידיאור

חיזוק הצבא המונהג על ידי המפלגה. טיטו ראה בשדרים של צ'רצ'יל דרך קלה יותר לשלוטון. שעה שרנקוביץ ואני — בוודאי בדבקות רבה יותר, מזו של רנקוביץ — עמדנו על הצורך בעקביות אידיאולוגית ומהפכנית. טיטו, שעמד על תמצית תגובתנו הדגיש מיד, כי צ'רצ'יל הוא לוחם גדול ומדינאי דגול. ואחר הוסיף, בשוֹבֵבֵנוּת, "הוא שר משחת. הוא דוצה לכפות עלינו את המלך פטר".

עמדתו המתחסדת של צ'רצ'יל בלטה לעין: וכי איזו חשיבות יכולה להיות למלך, במסגרתו של צבא פרטיזאני וקומוניסטי? בעינינו נראתה היתממות מכוונת זו של צ'רצ'יל — כמלכות, שנטמנה על ידי הזאב האימפריאליסטי הזקן. גישתנו קיבלה מישנה תוקף מכיון שמשדריו של צ'רצ'יל השתמעה ההנחה, שרוב הסרבים הם מתנגדינו ומכאן, שהם בעד המלך. הנחה זו היתה מקובלת גם בקרב הציבור במערב, וקיבלה את ביטוייה בהצעה ששתי התנועות, הצ'רצ'ילית והפרטיזאנית, תתחלקנה ביניהן, בהתאם לשטחים שבשליטתן. רעיונות אלה נדמו אקדמאיים בעינינו ועם זה מסוכנים, אשר מטרתם לשמור על סרביה עבור הצ'רצ'יליים; ולטווח ארוך יותר — למנוע בעד איחוד תנועתנו עם הצבא האדום. סרביה הוסיפה להיות בעלת חשיבות ראשונה במעלה, ולו גם מן הסיבה, שעדיין היינו חלשים בה; ברם, לאחר שנוכח גם בסרביה, תמוטטנה כל התוכניות הללו מאליהן.

ולא מסיבה זו בלבד הודעו לנו לשמע הידיעה על השמדתה המוחלטת, כמעט, של החטיבה הסרבית השלישית — שהגרמנים עטו עליה בהתקפת פתע. חטיבה זו היתה למודת אסונות ורק לאחר מאבק ממושך עלה בידה להימלט למונטנגרו. אנשיה הורדו מעמודי התלייה; הם היו לוחמי מחתרת ופרטיזאנים, ששרדו מתנאי מצור ומפשיטות אין ספור. לגבינו היתה זו אכידה גוראה. כל אחד מאיתנו חש וכיטא את צערו וזעמו בדרכו שלו — טיטו בזעם מתפרץ, רנקוביץ בשפתיים קמוצות ואני בהכללות פאטטיות. בצערה, ציונה הפיקוד העליון לערוך הקירה בנסיבות אותה טרגדיה. עם הזמן הלכה החקירה ודעכה, לאחר שגילתה, כי "זאשמים" הם קצינים, שצערם היה עמוק לאין ערוך מצערנו אנו, חברי הוועד המרכזי והפיקוד העליון. התיכנון לגבי סרביה, הפך לעסק-ביש, מנכא-רעות.

ואף-על-פי-כן נעשתה בעיית סרביה, שתמיד היתה בראש דאגתנו, למשמעותית וחיונית ביותר. האזורים החופשיים במונטנגרו ובבוסניה המזרחית נתרחבו והגיעו עד לסרביה. בחודש מרס 1944 התעורר הצורך ונתאפשר הדבר, לשגר לסרביה שתי אוגדות, בפיקודו של מילוטין מורצ'יה. יחידות אלו נשענו על מונטנגרו והיו אמורות לקבל עזרה מבוסניה, אולם בגלל עמדות ההגנה הגרמניות, שעל הנחר דרינה, לא קיבלו את העזרה. הפיקוד העליון לא השתעשע בתקוות-שווא, שיהיה ביכולתן של שתי אוגדות אלה, לשנות את פני הדברים בסרביה; המשימה העיקרית שהוטלה עליהן היתה כדיקת השטח, למרות העובדה, שלאחר קרבות יום ולילה היו חייבות שתי האוגדות לסגת. הרי הניסיון שרכשו, כתוצאה מן החדירה לסרביה, היה בעל ערך רב ואולי אף מכריע, לגבי הכנת התוכניות לפריצה ממונטנגרו ובבוסניה, באביב 1944. מן המערכה האכזרית והעקובה מדם של שתי האוגדות, למדנו על התנאים ועל האפשרויות השוררים במחנה מתנגדינו בסרביה. האוגדות היו חזקות

מוחשית, מרוב אושר להימצא, סוף סוף, בכפיפה אחת עם פטרוניהם החזקים. ראשי המשלחות, הבריטית והסובייטית, הרימו גם הם את כוסותיהם, ובאדיבות מאולצת השמיעו דברים בנאליים, כל אימת שהזכירו את יחסיהם ההדדיים.

אותה עת בתכ טיטו מאמר לעיתונות האמריקאית — בשביל סוכנות ידיעות מסוימת — שהכתיר, עם זכרוני אינו מטעני, בשם "מאבקם של בני יוגוסלאביה המשוועבת". להערת, שהמאמר ארוך מדי עבור סוכנות ידיעות, השיב לי טיטו בתוקף, "בשם אלוהים — חייבים לספר להם על מעשינו ועל קורבנותינו! זמן רב מדי היו חשופים לשקרים של הצ'רצ'יליים". אותו מאמר פורסם לאחר מכן, בצורה מקוצרת, בעיתונות האמריקאית וגם כעלון, המיועד למהגרים יוגוסלאבים שמאלנים. להערת, שהמספר 300,000 הבא לנקוב בגודל צבאנו, נראה מוגזם בעיני, השיב טיטו, "בעצם, איננו מוגזם כלל: אם נקח בחשבון את היחידות, את קבוצות המחתרת למיניהן, יש בערך שלוש מאות אלף". לפי חשבון זה, אני חושב, שלא היה רחוק מן האמת, המאמר עצמו, על אף היותו ארוך ומונוטוני, היה שקול מאוד ונטה, שווה בשווה, לעבר היוגוסלאבים וכל בנות בדיתם.

דנקוביץ ואני נמצאנו בצדיפו של טיטו שמול המערה, בקשר לאיזה עניין, כאשר לפתע, בהבעת פנים רבת משמעות, הראה לנו שדרים, שקיבל מצ'רצ'יל, אשר לא ידענו עליהם, עד אז, דבר וחצי דבר. השדרים תורגמו, בוודאי על ידי אולגה הומה, בתו של המיניסטר הגולה ניצ'יץ. לא מכבר נעשתה אולגה למתורגמנית של טיטו, ונלוותה אליו לפגישתו עם צ'רצ'יל באיטליה, באביב 1944. תמונתיה עם טיטו נתפרסמו בעיתונות, ודבר זה שימש פתח לשמועה — כפי שיקרה עם אנשים מפורסמים, לעיתים קרובות כל-כך — שהיא פילגשו.

בשדרים אלה שיבח צ'רצ'יל את הפרטיזאנים ואת טיטו והסביר, שיש לו התחייבויות אישיות כלפי המלך פטר, הצעיר וחסר-הניסיון, שמצא מיקלט בבדיטניה. באחד מאותם שדרים מנסה צ'רצ'יל לקבל את תגובת טיטו לשאלה, האם יוכל המלך פטר, אם יפטר את מיכאילוביץ כשר המלחמה שלו, לסלול לעצמו דרך ליחסי ידידות עם הפרטיזאנים, כאופן שיוכל, בשלב מאוחר יותר, להצטרף אליהם במלחמתם.

תגובתו של טיטו ותגובתנו אנו לשדרים אלה היתה אמביוולנטית. מצד אחד היכרנו בתועלת המרובה, היכולה לצמוח לנו מפיטוריו של מיכאילוביץ, אולם מאידך גיסא, חשנו גם במלכודת שטומן בחובו הניסיון להביא לשיתוף פעולה ישיר בינינו לבין המלך פטר. אף-על-פי שכללית הסכמנו עם טיטו, היתה תגובתו של רנקוביץ ותגובתי שלי, גם אם לא כוטאה במלואה, שונה במשהו מזו של טיטו: אנו יראנו מן המלכות, יותר מששמחנו על הטובה העשויה לצמוח לנו. לגבי רנקוביץ ולגבי היה שיתוף פעולה עם המלך משהו בלתי מובן ובלתי מתקבל על הדעת, ביחוד משום שדבר זה יביא לבלכול אידיאולוגי ולהחלשת המפלגה. אומנם נכון, שהיה חשוב לסיים סוף סוף את חשבונותינו עם הממשלה המלוכנית ועם דרז'ה, אולם בעיני שנינו לא נראה הדבר בר-ביצוע, אלא על ידי חיזוק המפלגה; דהיינו, על ידי

* ספרו של יוסף ברוז טיטו (בהוצאת קולטורה, בלגראו, 1947) עמ' 32—202.

דין כדי לפרוץ את טבעת הכיתור של כוחות נדיף ומיכאילוביץ. אולם כדי לעורר את המוני העם לפעולה, היינו חייבים להשתלט על שטח גדול יותר, להתבסס ולהחזיק בו. זאת ועוד: הגרמנים שלטו בסרביה כולה כמעט, וגם הבולגרים עדיין רחוקים היו מלאבד את רוח-לחמתם וכוחם עוד היה עימם. מהפך במצב הקיים ניתן היה לבצע אך ורק עם כוחות ניקרים, שיגינו מכמה וכמה כיוונים. כל המיבצעים לכיבוש סרביה תוכננו ונקבעו על ידי טיטו והבר-קצינים בעלי ניסיון. שאר חברי הוועד המרכזי ידעו על התוכניות והסכימו להן — כמשהו המוכתב על ידי מהלך המחלמה והמצב המדיני.

חירתן של שתי האוגדות השלימה את התמונה שהיתה לנו לגבי המצב הפוליטי. שרר בסרביה: האירגונים הקומוניסטים הוכחדו כמעט כליל, אולם בעקשנותם ובנאמנותם עלה בידי אוהדי הקומוניסטים, לוחמי הגרילה וקבוצות קטנות של חברי המפלגה, להגביר את כוחם, פי כמה וכמה; מכיון ששורשיהם של גופים אלה היו נעוצים עמוק בציבור ובסבלו של העם, הצליחו, כל אימת שנתדלדלו, לשוב, לחדש ולאייש את שורותיהם. מאידך גיסא, היו הקבוצות הפוליטיות, האנטי-קומוניסטיות, לכודות בצבת של חוסר-תקווה ואבדון מחד, או דבקות בנאמנות-עיוורת בדרוזה מיכאילוביץ ובצ'טקנים, מאידך, האנטי-קומוניזם, שהיה בו הכוח והיה בעל המצע היחיד, שבכוחו ללכד קבוצות שונות ומנוגדות, אומנם הגדיל את מספרן אך בד בבד החליש את כוחן המלכד ואת רוח הלחימה של כולן גם יחד, הן בפעולות משולבות והן בפעולות המתבצעות על ידי כל קבוצה בנפרד.

מטעם זה לא ייחס הוועד המרכזי חשיבות מיוחדת לקונגרס הצ'טניקים, שהתכנס בכפר בה. הוא כונס, ולא באורח מקרי, ביום סאבה הקדוש, המדינאי והמחנך הסרבי מימי הביניים, שאפילו הקומוניסטים לא כפרו בגדולתו. הוועד המרכזי לא טרח אפילו לקבוע עמדה לגבי אותו קונגרס. דיברנו עליו בליגלוג, כעל היקוי לאבנו"י, אולם גם כחיקוי לא היה עקבי ולא תוכנן כראוי. בקונגרס של בה הוסכם על מיבנה פדרטיבי, שיכלול רק את הקרואטים, את הסלובנים ואת הסרבים; המקדונים הושארו בידי סרביה, ואילו מונטנגרו ובוסניה לא הוזכרו כלל. דרוזה מיכאילוביץ הצהיר, שלאחר המלחמה יעביר הצבא את השלטון לידי האזרחים, אף-על-פי שרוח ההכרזה מיום 6 בינואר והכיתות שבחשו בתנועתה, היו מסוגלים להתפתח רק לדיקטטורה צבאית מן הסוג הבלקאני, הפרימיטיבי. בקונגרס זה נובחו אנשים בעלי חשיבות מישנית, רובם בלתי ידועים, האישיות הבולטת ביותר היתה זו של זיבקו טופלוביץ, שפעם היה סוציאליסט נודע, אולם מזה זמן רב נותר ללא תנועה סוציאליסטית. הקרואטי הבולט ביותר והיחיד כמעט שנכח בקונגרס, היה פרדאבץ. אולם היה מפורסם יותר במהנדס וכבנו של מנהיג נודע במפלגת האיכרים הקרואטית. הקונגרס של דרוזה לא עשה רושם רב גם בחו"ל. אף-על-פי שהיינו מוטרדים מהתוכניות הזרות לגבי סרביה ומהתלכדותם של מתנגדינו בסרביה, יכולנו להתלוצץ על חשבון כל העניין הזה. לגבינו סרביה כבר הפכה לתיכנית ולא היתה עוד בגדר תקווה בלבד. בנבור כוחנו, הפכה שינאתנו לבוז; ובהדרגה — גם לשחצנות!

* הכתנה להכרותו של המלך אלכסנדר על הויקטוריה, שניתנה ביום 6 בינואר 1929.

2

בתחילת חודש מרס החלטנו לשגר את משלחתנו הצבאית לברית המועצות. אני הייתי מיועד להיכלל במשלחת; רנקוביץ סח לי, כי הרעיון היה של הזקן, ידיעה זו גרמה לי התרגשות רבה, ומילאה את ליבי גאוה: אני עומד לצאת לארץ בה נמצאים שורשי הסלאבים ושורשי אמונתי האוניברסאלית, כנציגו של צבא, שקם והיה מתוך המאבק נגד המפלצת הנאצית ואשר שם יהבו על רוסיה, בברית המועצות. התחלטה הרשמית על צאת המשלחת נתקבלה ביום 16 במרס. טיטו בחר בי, מכיון שנמנית על התנהגה עוד מן הימים שטיטו היה ראש המפלגה, וגם משום שהשפה הרוסית היתה שגורה בפי ואוכל להסביר להתנהגה הסובייטית את הנסיבות והעניינים היחודיים שלנו.

למעשה, עמדו שניים בראש המשלחת — אני וגנרל וולימיר טרויץ — אותו טרויץ, שהיה ממלא-מקום ראש המטה הכללי במיתקפות הרביעית והחמישית. מהיותי חבר הפוליטבירו וחבר הפיקוד העליון, הייתי אני הבכיר בין שנינו. טרויץ ואני עבדנו בצוותא, ומאחר שאישיותו גטתה לשיתוף-פעולה, היתה השותפות בינינו הדוקה. על המשלחת נימנו גם אנשים אשר, אם להשתמש בשפה בוטה, לא היכירם מקומם בה; אולם הם העניקו למשלחת אופי רחב וייצוגי יותר; כמו הפיסיקאי פבל סאביץ, שבכך קיבל גמול על עבודתו המפרכת כפקיד צופן וממונה על תחנת הרדיו הצבאית שלנו, ואנטון אבגוסטיניצ'יץ, שהיה פסל ידוע-שם וסגן-נשיא של אבנו"י.

עלה בדעתו של מישהו, שעלינו להביא מתנה לסטאלין, אולם לא היה לנו שום דבר שיהיה מתאים להגישו לאישיות ידועה ונערצה זו. במצוקתנו החלטנו, שסטאלין יתן ליבו פחות לערבה של המתנה ויותר לביטוי של הערצתנו אותו, וכך החלו לזרום אלינו מתנות מכפרים שנהרסו, ביהוד מן הנדוניות של בנות הכפר. מיד עם הגיע המתנות אלינו, בחרו חברות המנגנון של אפ"ו — חזית הנשים האנטי-פאשיסטית — את המגבות, התיקים והגרביים המקושטים בריקמות היפות ביותר,

ואת הסנדלים הפשוטים ביותר. ברם את כל המתנות העממיות הללו היה צורך להשלים בתוספת מתנה צבאית, ורק בקושי יכולנו למצוא רובה אחד מתוך אלפי הרובים, שיצרנו באוויצ'ה, בשנת 1941.

על המשלחת הוטלה המשימה, מטעם סיטו, להשיג הכרת סובייטית בוועד הלאומי בממשלה החוקית של יוגוסלאביה, וכן קבלת עזרה צבאית סובייטית — וסעה, מסוכנות הסעד והתעסוקה של האומות המאוחדות (אונר"א). הוטל עלינו גם להשיג הלוואה, בסך 200,000 דולר, מן הממשלה הסובייטית. כמובן, שלא שכחנו גם את הצורך בהטבעת מדליות, ואני לקחתי איתי את המידות ואת התרשים של מדי-המרשאל של סיטו.

סיטו קבע לי מועד לישיבה מיוחדת עימו, למרות העובדה, שראינו זה את זה כמה פעמים ביום. הוא ציווה עלי לגלות, בשיחה עם גאורגי דימיטרוב או עם סטאלין — אם יעלה בידי להיפגש עימו — אם נמתחה עלינו ביקורת על פעולותינו. הוראה זו של סיטו היתה רשמית: להדגיש את הקשר שלנו עם מוסקבה, מאחר שכל חברי ההנהגה, וסיטו בראשם, האמינו שהמפלגה היוגוסלאבית, ורק היא, עמדה במבחן המלחמה, בשהיא פועלת בשמה של ברית המועצות ובשם בני עמה שלה. באשר למהגרים היוגוסלאבים — הקומוניסטים שעברו לרוסיה לפני המלחמה — הזהירנו סיטו, שלא להסתבך בחילוקי הדעות השוררים בינם לבין עצמם, ויותר מכל, להיזהר מלהסתבך בתלונותיהם על הפקידות הסובייטית. הוא גם הזהיר אותי מפני המזכירות למיניהן. דבר זה אמר כלאחר יד, באופן שההדגש לא היה על התנהגותי המוסרית, כמו על אופיית המיוחד של המפלגה היוגוסלאבית ועל יושר-ליבם של הקומוניסטים היוגוסלאבים. בשלב מאוחר יותר מילאו הנשים בשירות הריגול הסובייטי תפקיד נכבד בעדעור היסודות המוסריים של הקומוניסטים היוגוסלאבים ובפיתויים לפנות עורף למנהיגיהם.

סיטו לא הורה לי איזו תשובה עלי ליתן לסובייטים, במיקרה ויעלו את שאלת המשא והמתן שניהלנו עם הגרמנים. סיטו היה בוודאי בטוח, שאדבוק בנוסח הרשמי שלנו, האומר, כי נשאנו ונתנו עם הגרמנים רק למען חילופי פצוצים, ואף-על-פי-כן התעוררה השאלה בשיחה עם דנקוביץ — אולי בהשפעתו של סיטו, השבתי לו בחיך, שכל שאני יודע, קשור בחילופי פצוצים, למשמע תשובה זו פרץ דנקוביץ בצחוק פרוע. המשלחת גטלה עימה את הארכיון של הפיקוד העליון; שמרנו עליו מפני סוכנים בריטיים כעל בבת עינינו, דבר שכשלעצמו יכול היה להסב תשומת-לב לאותו ארכיון. לקחתי עימי גם את יומן המלחמה של דדייר, שהיה ראוי לשמירה מיוחדת. לילה אחד, בתחילת חודש אפריל, הטיס מטוס בריטי את המשלחת מפרטורבצ'קו פולי, המחשבה, שאני עומד לראות את ברית המועצות, עוררה בי שמחת אינ-מצרים ועימה גם צער עמוק על שאני משאיר מאחורי את חברי ואת ארצי בסבל ובמוות, שם, באפלה למטה, אשר רק ראשי ההרים, עטורי השלג, מגיחים מתוכה. תחילה

* הגני להננות את תשומת ליבו של הקורא הסקרן לספרי "שיחות עם סטלין", שבו תיארתי ביתר מירוס את נכיעתי זו ושתי נסיעות מאוחרות יותר לברית המועצות.

הגענו לבארי שבאיטליה, לבסיס הצבאי היוגוסלאבי. משם טסנו, מעל צפון אפריקה, לקהיר, הבאניה וטהרן. ביום 12 באפריל טסנו מטהרן, ולאחר תניה קצרה בבאקו, הגענו למוסקבה. בעזרת הציר הסובייטי ביוגוסלאביה, ביקרתי בקהיר את הרברט להמאן, ראש האונר"א, שקיבל פני בהסתייגות; אולם אונר"א הבטיח לעיין בבקשתנו לסעה, בישיבתו הקרובה.

בדמיוני ראיתי את הנוף הסובייטי בצבעי פסטל, רחב לאין מצרים, אולם בעונה זו של השנה היה קשיח ואפרורי. מוסקבה נדמתה מנוונת, ובתיה נמוכים. קבלת הפנים החגיגית בשדה התעופה, היתה מאופקת בצורה בולטת. אני מניח, שמתוך חשש שמא תבואנה בנות הברית המערביות בטענות לממשלה הסובייטית על יחס אדיב במידה מופרזת כלפי מדינה זרה, אם בי קומוניסטים. לאחר מכן, הזמיננו להתגורר במרכז הצבא האדום בחנאי מותרות, שעל כמותם לא חלמתי, אפילו בעיתות שלום.

אולם חיכינו וחיכינו — זמן רב מדי — על מנת להתקבל על ידי מישוה מאנשי הצמרת הסובייטית, שלא לדבר בלב על מולוטוב או סטאלין. בל אלה שבאנו במגע עימם — ביניהם קומוניסטים מכובדים כמו דימיטרוב, גוטוואלד ומאנוליסקי — היכירו בבידודו של הקרמלין כבעובדה קיימת, ממש באילו קיים היה, באיזו ספירה עליונה יותר, אף-על-פי שהצהירו על עצמם כתומכים בסיטו, לא יבלו אנשי סגל השגרירות המלכותית היוגוסלאבית לבוא לעזרתנו בשום דבר, חוץ מלהעיר כמה הערות אירוניות-למחצה ולהשתתף בצערנו: "סבלנות; כך מתנהלים העניינים במוסקבה". גם המהגרים היוגוסלאבים לא יכלו לבוא לעזרנו, למרות העובדה, שהאיש הבולט ביותר ביניהם — ווליקו וולחוביץ, מנהל תחנת הרדיו "יוגוסלאביה החופשית" — היה בעל קשרים טובים ובעל השפעה. שום אדם רשם-מעלה לא יכול היה לעזור לנו להגיע לצמרת, לחוגו של סטאלין.

סיטת המימשל הסובייטי לא היתה בבחינת מסתורין עבורי. זאת ועוד: המפלגה הקומוניסטית היוגוסלאבית, שבהתפתחותה נטלתי חלק, הפכה במרוצת המלחמה, מגוף בעל-סמכות מוערית למישטר הדומה לזה של ברית המועצות. חלפה אפילו מחשבה במוחי, שהם מצותתים לשיחותי ועוקבים אחר תנועת. אולם דבר זה לא הטרידני: ריגשותי כלפי ברית המועצות וכלפי סטאלין היו חמים וכנים. הדבר היחיד שהטרידני היתה האיטיות, ואולי אף חוסר ההתחשבות, שבהן טיפלה הצמרת הסובייטית בבעייתנו — שהיו גם הבעיות שלה עצמה, מאחר שהמדובר בקומר-ניסטים.

אין פירוש הדבר שבודדנו או שישכנו בחיבוק ידיים — נהפוך הוא, אירגונים ומוסדות סובייטים ערכו קבלות-פנים ופגישות לכל חברי המשלחת, ללא הבדל דרגה. יכולנו לקבל כרטיסי-כניסה לכל התיאטראות, ואפילו למפורסמים שבהם. מקום המיפגש שלנו היה אצל הוועדה הפאנסלאבית, שהוקמה במהלך המלחמה ושכנה בבית-מידות אלגנטי, שפעם היה בוודאי ביתו של איזה סוחר עשיר. ברם, אם בשל מנהיגותה או בשל מרחב-פעולתה המוגבל, לא היה לוועדה עצמה מעמד מיוחד, הכל ידעו, שחשיבותה ויוזמותיה מוכתבים לה על ידי הממשלה הסובייטית. רעיון הפאנסלאביזם נעשה מיושן והזכיר את האימפריאליזם הצארי, אולם תחת שלטונו של סטאלין

נשתנו פני הדברים ומכלשכן הקונספציות. היה ברור לכל, שהוועדה הפאנסלאבית משמשת רק קישוט חיצוני, עליו הודבקו בזמן המלחמה סיסמאות לשאיפתה של ברית המועצות לפרוש את חסותה על העמים הסלאביים, שמחוץ לרוסיה, לגבי הקומוניסטים, וביחוד לגבי הקומוניסטים של "הים הסלאבי", היתה זו "המצאה" סטאליניסטית נפלאה, ולו גם מן הטעם האחד, שנתנה להם סיכוי להגיע לשלטון. החברים הסובייטים בוועדה הפאנסלאבית — דהיינו, ראשיה האמיתיים — היו בחלקם הגדול פקידים בכירים שלא צלחו בתפקידיהם הקודמים, ואילו המנהלים בפועל היו אנשי ה"נגוה"*. בשיטה ובנסיבות הקיימות, היו כל הדברים האלה מוכרים ומקובלים עליו, כמשהו טבעי לחלוטין. כזו היתה הוועדה הפאנסלאבית אשר קיבלה אותנו לראשונה בפומבי, בארוזות ערב ובקבלות פנים.

בעקבות אותן קבלות פנים באו פגישות נוספות, אולם לא עם אנשי הצמרת. נקבעו עבורי פגישות עם מנהיגי המפלגה הצ'כוסלובקית והבולגרית. הצ'כים והסלובקים האוינו לדיווחי על ההתקוממות ביוגוסלאביה בקשב ובשקט; וולחובין סיפר לי, שההנהגה הסובייטית איננה מקבלת את גישתו של גוטוואלד, שבצ'כוסלובקיה חסרים התנאים ללוחמה פרטיזאנית. בפגישה עם המנהיגים הבולגרים, לא יכול היה קורלוב הזקן להתאפק מלשאול אותי שאלה — לא על הסבל ועל ההרס, שאת האשמה בהם ניתן להטיל על כמה וכמה בולגרים, אלא לגבי מקדוניה: האם הלשון המקדונית קרובה יותר לסרבית או לבולגרית? מאחר שחשתי, שמאחורי השאלה מסתתרות כוונות הקשורות בטענותיהם של הבולגרים למקדוניה, השבתי, "אינני יודע אם הלשון המקדונית קרובה יותר לבולגרית או לסרבית, אולם המקדונים אינם בולגרים וכן אין מקדוניה בולגרית". דימיטרוב חש שלא בנוח: "אין כל חשיבות לדבר!" ועבר לשאלה הבאה.

נפגשתי גם עם שני פקידי מפלגה סובייטים, בכירים — מנואילסקי ואלכסנדרוב. מנואילסקי היה גוף זקן, ללא סמכות ממשית, אולם בעל הילה, שבאה לו מתפקידו הקודם, כמזכיר הקומינטרן. הוא היה נעים-הליכות, אדיב וירא את סטאלין, אלכסנדרוב היה ידוע כפילוסוף בעל מוניטין, אולם הדבר שהיה בעל משמעות רבה יותר לגבי הוא, שהיה ממונה מטעם הוועד המרכזי על תועמלנות ותעמולה. בדיווחי על יוגו-סלאביה הצבעתי, הן בפני מנואילסקי והן בפני אלכסנדרוב, על אופי והיקף השינויים, שהתחוללו ביוגוסלאביה. לא השהמשתי במילה מהפכה — מילה זו נחשבה ביוגוסלאביה כבלתי נעימה ולא בעיתה. אולם הדגשתי, שהצבא החדש והממשלה החדשה נמצאים בידיים קומוניסטיות וכי לשום כוח אחר אין סיכויים ביוגוסלאביה; המעמד הבורגני והמישטר המלוכני פורקו והושמדו. מנואילסקי האזין לדברי בעניין מהול בסנטימנטים ואילו אלכסנדרוב, מתוך הסתייגות בירוקרטיית: עד כמה שהדבר נוגע לתעמולה הסובייטית, אנו מנהלים מלחמה לאומית, ורק מלחמה לאומית. המוח והתעמולה הסובייטים התבוננו במציאות שלנו רק מנקודת הראות שלהם, באינו מידה היא משרתת את היוקרה והאינטרסים הסובייטיים. לגבם, יכולה מציאות זו להשתנות

* ראשי התיבות של השירות החשאי הסובייטי.

רק אם יחול שינוי בעמדת ההנהגה; דהיינו, אם יחול שינוי בעמדתם של סטאלין ושל הממשלה הסובייטית. עד עצם היום הזה לא זכו עמי יוגוסלאביה והקומוניסטים היוגוסלאבים להכרה סובייטית, בעובדה שביצעו מהפכה ביוגוסלאביה.

גאורגי דימיטרוב היה שונה בכך, שלפחות הביע את דעותיו שלו והיה פתוח לדיונים. אני מאמין, שאומנם הבין כי ביוגוסלאביה מתחוללים שינויים בעלי משמעות רבה, הן ליוגוסלאביה והן לבלקאנים. הוא הודה, שלא ציפה שהקומוניסטים היוגוסלאבים יקצרו הצלחות כאלה, ושמת — ללא התרברבות עצמית — על חלקו המכריע בבחירת טיטו למזכיר המפלגה ביוגוסלאביה. על אף בריאותו הרופפת וחזותו כשל אדם חולני, אשר מדי פעם מתגלות אצלו מחלות חדשות וקשות מקודמתן, עדיין היה בעל מוח חריף ושופע מרץ. הוא השתבח בהצלחותינו, כאילו היו התגשמות חלומות הנעורים שלו, על איחודם של העמים הסלאביים הדרומיים ועמי הבלקאן. בהודמנות אחת הזכיר דימיטרוב, בצורה לא פרובוקטיבית ומבלי להטיל חשדות, את ענין המשא והמתן שניהלנו עם הגרמנים, וכך אמר: "חששנו לגורלכם באותה עת, אולם תודה לאל שהכל נגמר בשלום". לא השבתיו דבר, אולם קיבלתי את דבריו כאזהרה.

הקומינטרן פורק למעשה, אולם המחלקה ליחסי הוץ של הוועד המרכזי הסובייטי המשיכה לפעול: בסודיות רבה ניהל דימיטרוב את המחלקה ליחסים עם המפלגות הקומוניסטיות הזרות בוועד המרכזי. מחלקה זו אספה מידע והגישה המלצות להנהגה הסובייטית.

ביקרנו גם אצל החטיבה היוגוסלאבית בברית המועצות — אולם ללא התלהבות יתר. למרות מאמציהם של קצינים סובייטיים להחדיר בנו מעט התלהבות: החטיבה היתה מורכבת מאנשי יחידתו של פבליץ, שהוכתה ליד סטלינגרדאד, וממהגרים קומוניסטים. שפעלו בה בעסקנים פוליטיים, קצינים סובייטים שימשו בה מדריכים. החטיבה עברה סידרת אימונים גופניים ופוליטיים מפרכים ביותר: ייתכן, כי האימונים לא שינו את דעותיהם ושאיופותיהם הקודמות, אולם בלי ספק, שהתישו אותם כליל. ואם בכך לא די, הרי שהשלטונות הסובייטים הוסיפו להחזיק במסיץ, מפקדם הקודם. הוא היה אבוד, רוחו נפלה ועשה ככל שציוו עליו. החיילים ששוכנו ביערות, במיבנים תת-קרקעיים, נראו מאומנים יפה וקשוחים, אולם לא היתה בהם רוח אחווה ולא התלהבות. "חינוך מחדש" כגון זה, היה משהו, שלא היכרוהו עד אז. וגם אז לא היה מקובל עלי, אף-על-פי שכל אימת שמשהו בברית המועצות לא נשא הן בעיני, הייתי פונה ל"אינטלקטואליזם ולאידיאליזציה" שלי, לחפש בהם סער ותמיכה. זאת ארץ גדולה — כך הייתי אומר לעצמי — בעלת תרבות שונה; הדבר החשוב ביותר הוא המטרה; האמצעים, הינם בעלי חשיבות מישנית בלבד.

מאידיך גיסא, המתנו בצפייה חסרת-סבלנות לביקורנו ביחידות הצבא האדום, וזו באה על סיפוקה וצידוקה המלא.

ביקרנו ביחידותיו של המרשאל י. ס. קונייב, שהקים ראש גשר בצד הרומני של הגר פרוט. אין ספק, שעשו כל שניתן לעשות על מנת להרשימו בהצגת ההרס שגרמו ליחידות הגרמניות הממונעות, ובהצגת חייליהם האמיצים והנאמנים ביותר.

אולם על דרכנו ניקרו גם ערמות עצומות "בלתי מתוכננות" של כלי שיריון גרמניים וקצינים וחילים, שהקריבו עצמם, ואשר לא נבהרו באופן מיוחד להיות מוצגים בפנינו. המחוז האוקראיני, בו עברנו, היה עגום ומדכא, אם כי נפגע פחות מכפי שתיארנו לנו. הצבא האדום נמצא בהתקדמות מתמדת מאז אביב 1943, ושררה בו רוח של ביטחון מוחלט, אולם גם של עצבנות וזעם: הם היו נזיזים לכשלונותיהם ולתבוסותיהם בשנתיים הראשונות של המלחמה, אך נצרו את לשונם ולא שוהחו על כך. יותר מכל הרשימו אותי הקצינים, ביחוד אלה שבחרו לשרת בצבא הקבע: ניכר היה, שהוקנתה להם הדרכה נרחבת, הם היו בעלי יוזמה וידידותיים.

היה זה באחד מביקורינו ביחידות הצבא האדום, כששמעתי מפיו של גנרל קורוטייב, בפעם הראשונה, אותה מחשבה נואלת, שלא היתה זרה לי לגמרי: כשינצח הקורמוניזם בעולם תתנהלנה המלחמות באכזריות מקסימלית, וכלום לא עלו בראשי מחשבות דומות לאלו באותו לילה, שלאחר האסון שפקד אותנו על נהר סוטיסקה? כלום לא הרהרתי אז בעובדה, שכוחות, שהם איתנים פי כמה מאידיאולוגיה ומאני-טרסים, הם שהטילו אותנו ואת הגרמנים, למאבק על חיים ועל מוות באותם גאיות פראיים, והנה בא עכשיו הרוסי קורוטייב, שגם הוא קומוניסט, ומעלה את המשחבה, שהמלחמות תחת הקומוניזם, תהיינה אכזריות ונוראות פי כמה — אף-על-פי שתיאורטית לא יהיו עוד מעמדות ולא תהיינה עוד מלחמות בשלוט הקומוניזם. מה היו הזועות אשר עוררו במוחו של קורוטייב ובמוחי, מחשבות כאלו? וכיצד קרה, שקם בו העוז, בשעת לילה מאוחרת, לאחר ארוחת ערב ושיחה נעימה, להביע את מחשבותיו, ומה גרם לי להקשיב לו, כשבמוחי חולפים זכרונות בראבים על זועות, שחזיתי בעיני?

אף-על-פי שלא הורגלנו לשתות, מכיון שגדלנו במפלגה האוטרית על השתיה, היינו חייבים לשתות עם אנשי מטהו של המרשאל קונייב, לפי מיטב המסורת הרוסית, על מנת שלא לפגוע בהכנסת האורחים ובצבא, שעדיף הקיז את דמו למען מולדתו, למען בני עמנו ולמען האנושות בולה, עם בוקר העלו אותנו על מטוס שיצא למוסקבה, כשאנו עייפים מחוסר שינה ומן ההילולא, אך בהצרצה ונאמנות לצבא האדום, שמילאו את הנקבים האפלים ביותר בתודעתנו.

כתבתי שני מאמרים לעיתונות הסובייטית: האחד "לפראבדה", על ההתקוממות ביוגוסלאביה, השני "לנאבוי וורמיה" ("זמנים חדשים"), על טיטו. היו לי בעיות עם העורכים בנוגע לניסוחים מסויימים, ביחוד במאמר על טיטו, הבעיות נבעו בחלקן, משום שפשוט לא הבנתי את ביקורתם של העורכים, ובחלקן, משום שעשיתי עצמי כמי שאינו מבין, הוויכוח גמשך, עד שלבסוף מילמל אחד מהם, שהש עצמו נבוך יותר ממני, כי מקובל עליהם שבמונחים כגון אלה, כותבים רק על סטאלין, השבתי, כשאני מיתמם ככל יכולתי, "ובכן, זה היינו הך — גם סטאלין וגם טיטו הינם קומוניסטים, אולם אם אתם רואים את העניין חשוב עד כדי כך..." — והסכמתי לתיקונים. בברית המועצות אסור היה לפאר מישהו אחר פרט לסטאלין, ביחוד אם המדובר בקומוניסט, אומנם ידעתי על כך, אולם המאמץ היה כדאי, על מנת לגלות, שבנידון זה, לא שינו הקורבנות שהקרבנו ולא כלום.

בברית המועצות מגיע אדם אל שיא האושר בהדרגה, מן התחתית ועד לפיסגה, ועל זה הדרך הגענו, טרויץ ואני, לפגישה עם סטאלין, הכל התגלגל באורח מוזר כלי-בך, שלא ידענו אם אנו עומדים כלל להתקבל לראיון, ועל מועד הראיון במובן שלא היה לנו מושג, זה עתה סיימתי הרצאה בוועדה הפאנסלאבית והתחלתי להשיב על שאלות, כשלתע בא מישהו ולחש על אוזני, שיש לי פגישה חשובה ורחופה ביותר, השעה היתה חמש אחר הצהריים, ההפרעה בהרצאה כמעט שלא הרשימה אף אחד, כאילו רגילים הכל לקריאות חירום מעין אלו.

קולונל משירות ביטחון המדינה הודיע לנו — כמובן, רק לאחר שבבר היינו בתיק המכונית הנוסעת — שסטאלין יקבל אותנו לראיון, נזכרתי במתנות שהוכנו על ידי מפלגתנו: שירות ביטחון המדינה הכל-יודע כבר דאג להביא את המתנות מן החווילה שבפרבר מוסקבה, אליה עברנו להתגורר, והכניס אותן למכונית, לפתע חשתי עצמי חסר-ערך ורעד חלף בעצמותי: סטאלין היתה התגלמותו של רעיון — של אנושות, שעכשיו הינה ידועת-סבל אך עומדת על סף האושר, תפסתי בליבי, בפי שלא תפסתי עד לאותו רגע, עד כמה מקרית היא פגישתי עם סטאלין ובעת ובעונה אחת הייתי נרגש למחשבה, שהנה כל זה קורה לי וכי אוכל לספר על כך לחברי, אי-ההבנות כולן והיעדר ההסכמה — כל דבר שהיה בלתי נעים, מבחינתנו — היו כלא היה, לנוכח הדבר המרגש והבלתי נתפס העומד להתחולל, ואשר כבר התחולל בקרבי פנימה.

ללא פרוצדורות מסובכות או המתנות ממושכות, הכניסונו לחדר עבודה, שסטאלין נכנס אליו מחדרו שלו, בו ברגע שאנו נכנסו מחדר המזכיר, יחד עימו ניצבו שם מולוטוב וזוקוב, גנרל בשירות ביטחון המדינה, הממונה על משלחות צבאיות זרות, כשלחצתי את ידו של סטאלין, נקבתי בשם משפחתי, הוא לא השיב, אולם טרויץ הקיש בעקביו ובנוסף לשמו ולשם משפחתו, גולל את כל סידרת תואריו, ועל כך השיב סטאלין ואמר, "סטאלין", הכל נדמה מגוחך במקצת, למה היה על סטאלין להציג את עצמו?

סטאלין היה במדי מרשאל, אולם לא ניכרה בו כל צבאיות וגם לא זכר לאותה הדרת-כבוד, שנשקפה בתצלומיו ובסרטי הקולנוע, מיבנה גופו היה קטן וחסר-פרופורציה, חלקו התחתון קצר וידי ארוכות מדי, פניו היו חיוורות ועורן מחוספס; אדמומית פרוחה מסביב לעצמות לחייו; שיניו היו כהות ובלתי שוות, שפמו ושערו דלילים, אך היה לו ראש נפלא, כשל אנשי ההרים; עיניו ערניות, ערמוניות וחמדניות וגונן צהוב, מיצחו לא היה חלק כפי שנראה בתמונותיו, ניתן היה לחוש בפעילות הדרוכה והמתמדת הפועמת במוחו.

סטאלין הפתיעני לטובה אך עורר בי גם עצבות, הייבים היו להציגו כאדם חזק ונוקשה, אך במהלך שירותו למעננו, הקומוניסטים וקידום מטרוהינו, הלך כחו ותש, הלך ונחלש, ברם, תשישות זו פגה מיד עם התחלת השיחה, סטאלין לא חדל מלהתעסק ומלטפל במקטרתו ובעפדונו הכחול, כשהוא עובר בקלות מנושא אחד למישהו, פקעת של עצבים, שלא איבדה אף מילה או מבט קל שבקלים, הוא ניחן בחוש הומור — הומור מחוספס, מתפרץ, דבר זה לא הפתיעני ביותר,

אולי משום ששמעתי כמה בדיחות על סטאלין ומצאתי כמה הערות, ספוגות הומור, בכתביו. למעשה, שמעתי סיפור שעבר מפה לאוזן בין הפקידים רמי הדרג במוסקבה, על הערתו של סטאלין, כששמע שאוסף שירי האהבה של קונסטנטין סימונוב נדפס במספר עותקים גדול: "די היה בשני עותקים: האחד בשביליה והשני בשבילי".

כשישבנו, אמרתי לו, שאנו נלהבים מכל שראו עינינו בברית המועצות. "ואנו איננו נלהבים", השיב, "אם כי אנו עושים כמיטב יכולתנו לשפר כל שניתן לשפר ברוסיה". מספר פעמים, גם לאחר מכן, השתמש בשם רוסיה במקום ברית המועצות. הנתתי, שהיתה זו הדגשה מהויכבת-המציאות המלחמתית, הבאה לציין את התפקיד שממלאים בני העם הרוסי. ייתכן, כי כך אומנם הרגיש. כיום הייתי מוסיף ואומר: הוא כבר למד לדעת, ולדעת היטב, שכל אשר השיג חשוב הרבה יותר מן השם אשר בזכותו הגיע לאותו הישג.

כשהוא מפנה פניו אל מולוטוב, העלה סטאלין את שאלת ההכרה בוועד הלאומי: "האם לא נוכל, בדרך כלשהי, לסדר את הבריטים, כך שיכירו בטיטו, אשר הוא לבדו נלחם בגרמנים?"

מולוטוב חיך, כמכיר בערך עצמו: "לא, הדבר בלתי אפשרי; הם מודעים יפה להתפתחויות ביוגוסלאביה".

ברם, כשנגע העניין לעזרה החומרית, עלתה נדיבותו של סטאלין מעל לצפיותינו. הוא אישר את הקמתו של בסיס אווירי סובייטי ביוגוסלאביה, שבאמצעותו יגיע ציור לצבאנו. "הבה ננסה", אמר, "נראה מה תהיה עמדת המערב ועד היכן יהיו מובנים ללכת במתן עזרה לטיטו". והוא כעס מאוד כשהזכרתי את עניין התשלום: "אתה מעליב אותי. אתם מקיזים את דמכם ואתה חושב שאבקש מכם תשלום עבור ציור מלחמתי! אינני סוחר, אנחנו איננו סוחרים. אתם נלחמתם כמונו למען אותה מטרה. תובתנו הקדושה היא להתחלק עימכם בכל שיש לנו".

הוא בדק בסקרנות את מתנותינו העלובות. אני חושב, שהבחנתי בעצבות מסויימת בפניו — בשל עונינו, או אולי משום שהמתנות הזכירו לו את מקום הולדתו.

איי-הממשות של שעת-ראיון אחת זו, כמו נתמשכה אל תוך דמדומי הערב הצפוניים. המציאות נדמתה חשובה פחות אך יפה כפליים והעולם נראה שברירי וטוב יותר. לפנינו פרוסה היתה מוסקבה באפלת המלחמה, מתוך ציפיה לקיצבות מזון נדיבות יותר, להצדעות ולזיקוקין ולניצחונות חדשים — מרצינה ומקבלת את דינה, ללא תלונות.

לפני שובי ליוגוסלאביה, היתה לי עוד שיחה עם סטאלין. שיחה זו היתה מעניינת וחשובה יותר מקודמתה, אף-על-פי שלא שיערתי כלל שהיא עשויה להתקיים. בליל 5-6 ביוני 1944, ערב נחיתת בנות הברית בנורמנדיה, הכניסוני פשוט למכונית והסיעו אותי לקרמלין, לראות את מולוטוב. השעה היתה חשע בערב. מולוטוב אמר לי, כלאחר-ידי, שנסעד את ארוחת-הערב עם סטאלין ויחד נסענו לחווילתו של סטאלין, מחוץ למוסקבה.

בדרך שאל אותי מולוטוב על הסכנות העלולות לצמות מן הפשיטה הגרמנית על

הפיקוד העליון, ביום 25 במאי 1944*. המשלחת שלנו נמצאה בקשר מתמיד עם השירות הסובייטי, שקיים קשר הדוק עם המשלחת הסובייטית ביוגוסלאביה. הם שלחו אלינו דיווחים יום יומיים על מהלך הקרבות, לאחר הפשיטה על דרבאר, ונועצו בנו בקשר לעזרה שניתן להושיט. מדברי יכול היה מולוטוב לקבל תמונה ברורה יותר על המתרחש. מזו המתקבלת מן הדיווחים המגיעים מיוגוסלאביה.

תווילתו של סטאלין ליד מוסקבה, שהפתיעה במימדיה הקטנים, ניצבה בתוך חורשת עצים-אשוח צעירים, נכנסנו לפרוודור הקטן וסטאלין בא לקראתנו, לבוש בבגד פשוט, מכופתר עד לסנטר, ונדמה נמוך עוד יותר ופחות רשמי. הוא הכניסני לחדר עבודתו שקירותיו מצופים עץ, סדר לא שרר בו. מיד התעניין בקרב שנערך בקירבת מקום מושבו של מטה הפיקוד העליון. שעה שאצל מולוטוב לא ניתן היה לקבוע, אם שאלה זו היתה חשובה בעיניו יותר משאלות אחרות, הרי שסטאלין התעניין בה בכל ישותו; הוא הציג שאלות לנו ולעצמו, והשיב עליהן מבלי להמתין לתשובות. הוא היה בעל מזג חם, רב-פרצופי, אשר באותה קלות מסוגל היה להיראות מכוניג או נלהב. אולם כשנשתלהב ידע גם לעצור בעצמו ולנצור לשונו; והתלהבותו התפשטה במהירות, וכמו ללא משים, על כל הסובבים אותו.

בדרך זו או אחרת עלה בידי להרגיעו, שאין צבאנו עומד לגווע ברעב. מולוטוב העיר, שאין הטייסים הסובייטים מוגיילב, אולם מרחק הטיסה מונע מהם מתן עזרה אפקטיבית.

הסכמהי בהחלט לדעתו של סטאלין, שנוכח התרחבותם ומורכבותם של משימותינו המדיניות, יש להעמיד לרשותם של טיטו ואנשי ההנהגה, בסיס של קבע, ואומנם כבר התלה המשלחת הסובייטית לפעול בהתאם לגישה זו: לפי דרישה עברו טיטו וחלק מההנהגה, ביום 3-4 ביוני, לאיטליה, ומשם היו אמורים להמשיך ולהתמקם על האי ויס, השייך ליוגוסלאביה, אולם כשהייתי במחיצתו, טרם קיבל סטאלין דיווחים מפורטים על כך; הוא רק ידע, שטיטו יצא זמנית לאיטליה.

סטאלין חזר והדגיש, שאל לנו להפחיד את הבריטים עם "הכוכבים האדומים". אולם עמדתו על דעתו, שאיננו יכולים לוותר עכשיו על הבוכבים על כומתותינו, שליוו אותנו במלחמותינו תקופה ארוכה כליכך, הוא עמד על דעתו, אולם ללא טרזניות — כמי שיש לו עניין עם ילדים סרבנים.

סטאלין פסע הלך ושוב, שעה שמולוטוב ואני ניצבנו שקטים. אתר ישב למחצה על שולחן עבודתו ודיבר, לעיתים בדאגה ולעיתים בליגלוג! "אולי סבור אתה, שרק משום שאנו בני-בריתם, שבחנו מי ומה הם האנגלים ומיהו צ'רצ'יל? אין דבר מתוק יותר לחיכם מאשר להונות את בני-בריתם. בזמן מלחמת העולם הראשונה לא חדלו מלהערים על הרוסים והצרפתים. וצ'רצ'יל? צ'רצ'יל הוא מסוג האנשים, שאם לא תפקת עין עליו, יכייס קופייקה מכיסך; כן, קופייקה ישר מכיסך! בשם אלוהים, קופייקה ישר מכיסך. ורוזבלט! לא, רוזבלט אינו כזה. הוא שולח ידו רק למטבעות גדולים יותר. אבל צ'רצ'יל? צ'רצ'יל — אפילו בשביל קופייקה! כאלה היו האנגלים.

* כהתקפת-פתע של צהנים גרמנים על מיפקדת הפרטיזאנים, כמעט שלכוו את טיטו, לפני שנהדפו.

הם שהרגו את גנרל סיקורסקי במטוס ואחר הפילו את המטוס. חד וחלק — אין הוכחות, אין עדים, והם עלולים לעולל אותו הדבר לטיטו! וכי מה זה בשבילם להקריב שניים או שלושה אנשים למען טיטו? אין הם מרחמים על בניהם! ובאשר לסיקורסקי — אין זה הסיפור שלי; באנאש סח לי אותו”.

במהלכו של הערב חזר סטאלין על הזהרותיו כמה וכמה פעמים. מיד לאחר מכן העברתי אותו לטיטו ולמנהיגות; בשלב מאוחר יותר, בליל 18 בספטמבר 1944, נלקחו בחשבון אזהרות אלו, לרגל טיסתו הסודית של טיטו מהאי ויס, לשטח הנתון לשליטה סובייטית.

לאחר מכן העלה סטאלין את שאלת יחסינו עם איבן שובאשיץ, הנציג המלוכני החדש, שלא כקודמיו, הבטיח לתאם פעולה עם טיטו ולהכיר בצבא השחרור הלאומי. סטאלין אמר בתקיפות: “אל תמאנו לנהל שיחות עם שובאשיץ — בשום פנים ואופן אל לכם לעשות כן. אל תתקפו אותו מיד. הבה נראה מה רצונו. דברו איתו. אי-אפשר שיכיר בכם מיד. יש למצוא שלב ביניים, עליכם לשוחח עם שובאשיץ ולראות אם לא ניתן להגיע לפשרה כלשהי”. העברתי את עמדתו זו של סטאלין לידיעת טיטו. טיטו כבר היה בעד גישה דומה, כך שהמלצתו של סטאלין באה רק לאשר את ההסכם של טיטו עם שובאשיץ.

שאלתי את סטאלין אם יש לו איזו הערה לגבי המדיניות שלנו ולגבי פעילותינו. על כך השיב, כשהוא מופתע מעט מעצם השאלה, “לא, אין לי אתם הרי יודעים טוב יותר, מכל אחד אחר, מה יש לעשות אצלכם”.

בדרך לחדר האוכל, נעצר סטאלין ליד מפת העולם, שעליה היתה ברית המועצות מסומנת בצבע אדום, וכשהוא מעביר את ידו על פני גבולות ברית המועצות, חזר שוב להערותיו על הבריטים ועל האמריקאים וקרא: “הם לעולם לא ישלימו עם המחשבה, ששטח עצום כזה יהיה אדום. לעולם, לעולם!”

מבטי ננעץ בעיגול, שסומן בעיפרון כחול, מסביב לאיזור, מערבית לסטאלינגראד. הרשגתי, שמבטי זה שימח אותו, אף-על-פי שלא אמר מילה. לאחר מכן אמרתי, כשאני בוודאי מקשר במוחי את החדירה הגרמנית העמוקה עם הקרב הגורלי על סטאלינגראד: “ללא תוכניות התיעוש, לא היה עולה בידי ברית המועצות להגן על עצמה ולנהל מלחמה מעין זו”.

סטאלין הוסיף: “ובדיוק בעניין זה רבנו עם טרוצקי ועם בוכאריץ”.

בחדר האוכל עמדו והמתינו לנו שניים או שלושה פקידים דמי-דרג, אולם אף לא איש מהפוליטבירו, פרט למולוטוב. כל אחד שירת את עצמו מתוך צלחות כסף מחוממות, שניצבו זו לצד זו כחלקו העליון של שולחן ארוך. כל אחד ישב היכן שרצה, בחלקו הקדמי של השולחן; רק מקומו של סטאלין היה קבוע, אף-על-פי שלא ישב בראש השולחן. היה אוכל טוב ובשפע ורק מסביב למשקאות היתה הצטופפות — שקיבלה את ביטוייה בהרמת כוסות רצופה, כמנהגם של הרוסים.

איש לא שירת אותנו, אכלנו אגב שיחה, שנמשכה חמש או שש שעות, עד עלות השחר. ידידיו של סטאלין היו רגילים, כנראה, לארוחות ערב כאלה, כאן, במקום הזה ועל זה הדרך, נקבעה רובה של המדיניות הסובייטית — כדרך כלל בנוכחותם

של מי שיש להם זיקה כלשהי, לנושאים הנידונים. סטאלין אכל בתיאבון, אולם לא בתאוותנות; כמויות האוכל שהכניס לקרבו היו עצומות, אפילו לגבי אדם בעל מימדים גדולים משלו. הוא לא הירבה בשתייה ולגם את משקתו לאט ובוהירות, לא כמולוטוב ובוודאי שלא כביריאה.

דבריו נסבו בעיקר סביב לנושא הסלאבי: האם יש לאלבנים שורשים סלאביים כלשהם? האם דומה הסרבית לרוסית? ומה היו פשעי השלטון הצארי נגד הסלאבים הדרומיים? סיפרו כמה בדיחות. גם אני סיפרתי שתיים-שלוש בדיחות. סטאלין פרץ בצחוק רועם ואילו מולוטוב צחק בהתאפקות, בשקט.

בהקשר לפירוק הקומינטרן העיר סטאלין: “הם, המערביים, כל-כך ערומים, שאפילו לא הזכירו את הדבר. מצבו של הקומינטרן הלך ונעשה בלתי-נורמאלי מדי יום, ומה שחשוב מכל — היה משהו בלתי-נורמאלי, משהו בלתי טבעי, בעצם קיומו של פורום קומוניסטי כללי, שעה שהמפלגות הקומוניסטיות היו חייבות למצוא לעצמן שפה לאומית ולצאת למלחמה בהתאם לתנאים השוררים בארצותיהן”.

נכנס קצין וביא שדר, היה לי הרושם, שהשדר הגיע זמן מה קודם לכן, אולם הוכנס עתה, על מנת שאקרא בו בנוכחות סטאלין, השדר כלל את שיחתו של שובאשיץ עם מחלקת המדינה האמריקאית: שובאשיץ הדגיש, שאין היוגוסלאבים יכולים לצאת נגד ברית המועצות, מאחר שהמסורת הסלאבית, הפרו-רוסית, טבועה עמוק בליבם. וסטאלין העיר: “בדרך זו מאיים שובאשיץ על האמריקאים, אבל לשם מה מאיים הוא עליהם? כן, מאיים עליהם! אבל למה, למה?”

לאחר מכן העיר באוזני: “הם גונבים את השדרים שלנו ואנו גונבים את השדרים שלהם”.

אותו רגע הגיע שדר שני, היה זה שדר מצר/צ'יל, הוא הודיע, כי הנחיתה בצרפת תחל ביום המחרת, סטאלין החל מתלוצץ על חשבון השדר: “כן, תתבצע נחיתה, אם לא יהיה ערפל. עד היום תמיד קרה משהו, שהפריע לנחיתה, אני חושש, שמחר שוב יהיה משהו חדש, אולי ייתקלו כמה גרמנים בדרכם! ומה יש, אם ייפגשו עם כמה גרמנים? אולי שוב לא תתבצע הנחיתה ותישארנה רק הבטחות, כרגיל!”

כשהוא מגמגם, החל מולוטוב להסביר, שהנחיתה אומנם תתבצע, הלכה למעשה, גם סטאלין לא הטיל ספק בדבר; הוא רק ביקש להתל בבנות הכרית, להנאתו.

סטאלין מסר לידי יפה מאוד עבור טיטו: מתנת הסובייט העליון.

מחורשת עצי-האשוח, שמסביב לחווילתו של סטאלין, עלו הערפילים והשחר, עייפים וזהירים בפסיעתם, ליווני סטאלין ומולוטוב אל דלת הכניסה. הייתי מלא הערצה לכוח-רצונם הנחוש והבלתי-נלאה של המנהיגים הסובייטים, ומלא פחדים מפני העורמה והרשע האינסופיים, האופפים את רוסייה ואת ארצי שלי; וכן חלפה המחשבה במוחי, ששורדים רק החוקים ורבי-התכונה ואנו, הקטנים, שורדים עימם — בדרכנו אנו.

אינו אלא ראש המחלקה למפלגות קומוניסטיות זרות בוועד המרכזי הסובייטי, וכי עלינו להמשיך להיאבק בכוחות עצמנו כמיטב יכולתנו — אך, כמובן מתוך הסתמכות על ברית המועצות ונאמנות כלפיה. דברים אלה לא באו להם כהפתעה, אלא יותר כאישור להשגותיהם. הם הדבר שהיו סקרנים לדעת אותו יותר מכל היה, כיצד נראה סטאלין, מה אמר ומה חשב אודותינו. כשתמה ארוחת הערב ונסתיימה שיחתנו אצל טיטו, כבר היתה שעת לילה מאוחרת ואני הייתי עייף, אולם לא חדלתי לספק את סקרנותם של רנקוביץ ועוד כמה מהחברים.

שני הימים שלאחר מכן הייתי עסוק בסיפורים על ברית המועצות, על סטאלין ועל הצבא האדום, שסיפרתם לזוגוביץ, מיטרה, דדייר ושקני "התיאטרון לשחרור העם". סקרנות זו היתה כללית וערנית, יותר מן הדאגה לגורל הצפוי להם. תאוותם זו לדעת גירתה גם את רצוני שלי לספר: כתבתי שני מאמרים — האחד על סטאלין והשני על הצבא האדום. בינתיים חזרתי וקיבלתי לידי את תפקידי, כממונה על התעמולה בפקוד העליון — דהיינו, בוועד המרכזי.

תחילה התגוררתי יחד עם רנקוביץ בבית קטן, מתחת למערה של טיטו. אחר כך עקרתי לעיר הקטנה ויס, וגרתי בבית, שניצב מעל לדרך המובילה לבית העלמין ולחוף קטן שמאחוריו. בשעות היום לא היה מיפלט מן החום, שהאי הסלעי והחשוף הזה פלט מקירבו. רק רנקוביץ וארסו יובנוביץ היו מסוגלים לעבוד בחום הצהריים; האחרים, ביחוד עובדי מחלקת התעמולה ואנשי התיאטרון, התפזרו לאורך החופים. גם אני הלכתי מפעם לפעם אל החוף הקטן שמאחורי בית העלמין, מרחוק נישאו ההרים האפורים ביבשה, שממול הקרבות והמוות גמשכו שם, במרחב הערפילי, אולם עובדה זו נטמעה במהרה בשיחות האינטלקטואליות או בשחייה נגד הגלים הכחולים, ואז פתאום חליתי ומעי התכרכמו בדיונטריה, שנמשכה כמעט שלושה חודשים — על אף טיפולם של רופאים מומחים ואספקה בריטית של תרופות ומזון ושאר מותרות.

גם איבן מילוטינוביץ בא לרחוץ עימי בים, מאחר שנולד הרחק מכל נהר, לא ידע לשחות ורק שיכשך במים הרדודים. רצינו ללמדו לשחות, אולם הוא דחה אותנו, מבחישי: "איחדתי את המועד", אמר. בחודש אוקטובר של אותה שנה, על נהר הדנובה, פגעה סירתו הקטנה במוקש והוא טבע. הצטערנו על שלא היינו נחושים יותר בדעתנו ללמדו לשחות, אם כי בזמן קצר כליכך לא היה מצליח ללמוד במידה מספקת להינצל מטביעה. וחוף מזה, הדבר אירע בלילה, נפל למים בבגדיו ומי הנהר היו קרים.

במשך כל שעות היום שכבו המלחים הבריטים, פניהם מנומשות ועורם צבה משמש, ליד המזחים, עם ערב יצאו לים, לחפש אחר ספינות גרמניות איטיות וקטנות יותר, כשפריטזאנים דלמטיים משמשים להם מורי-דרך. הפריטזאנים הצביעו, בהעדפה מעוררת חרדה, על מפקדם, שהיה אנגלי רחב-גרם בעל זקן אדמוני. הוא היה לוכד ספינה גרמנית בנזיק או במיצר, מטביע אותה ואחר מחסל במוקשים, וללא רחם, את כל הגרמנים שקפצו למים. דומה היה, שהוא גאה על הילתו העגומה וכל אימת שהרגיש, שהוא מיסב אליו את תשומת הלב, ציחקק בנחת, בתחושת סיפוק-עצמי.

3

חזרתי ליוגוסלאביה — לאי ויס, בו התמקמה ההנהגה — דרך טהרן, קהיר, טוניס ובארי. היה זה ביום 11 או 12 ביוני 1944.

כשירדתי מן הספינה הקטנה לאי, היתה שעת דמדומים. בסיסנו בבאדי הודיע על בואי, וגיפ המתין לי ליד הרציף. כל המנהיגים התכנסו על הסוללה שלמול המערה, בה שכן טיטו. ההרים הסלעיים, המתנשאים לגובה, ריצדו לאורם הכחלחל של פנסי הקדביר, וכמו יצרו תהום עצומה, שעל רקעה מתפתחת איזו עלילה קלילה ורבת חשיבות כאחד. ראשי אמר להתפקע מעוצמת רשמי מסטאלין ומרוסיה. הייתי נרגש מאד, מכיון שחברים, שהיו קרובים לי שנים רבות כליכך, במטרות, בעבודה ובדבקות, המתינו עכשיו בציפיה ובהתרגשות לדיווחי.

כשראו אותי עולה במידרון, קמו על רגליהם, אולם איש לא פסע לקראתי, בציפיה שטיטו יהיה הראשון אשר יברכני לשובי. בדרך חזרה הרהרתי בכך, שיהיה עלי לדווח לטיטו, בתורת המפקד העליון. כזו היתה השפעתה של ברית המועצות הביורוקראטית והמיליטריסטית. אדם מאמץ בקלות רבה ומחקה ביתר ערגה דווקא אותם דברים, שאינם תואמים את אופיו. מאחר שהמעמד היה מרגש וחגיגי, הפניתי דברי ודיווחתי ל"חבר המפקד העליון" כשאגב כך אני חש, שאני עושה דבר, שאיש לא ציפה ממני, ואשר אינו מתאים כלל ועיקר לאישיותי. טיטו מילא את תפקידו נאמנה: הוא האזין לדיווחי, כשחיוך על שפתיו, ואחר חיבק אותי: "עזוב שטויות, גידו! ספר לנו מה חדש בברית המועצות". הכל עמדו בטור לחבקני, ואני שמחתי לפשוט מעלי את הגלימה הרשמית בה התעטפתי. איש לא זקף לחובתי סטיה מלאכותית ואווילית זו מהנהוג המקובל, של יחס-החברות, ששרר בוועד המרכזי. בדם, ההירארכיה הלכה ודבקה לאיטה בכלנו, וגיננוני כלפי טיטו, גם אם לא תאמו ביותר את המעמד, מצאו דווקא חן בעיניהם.

חבדי הוועד המרכזי הסתופפו מסביב לטיטו ואני סיפרתי, יותר משדיווחתי להם, על כל הקורות אותי, פתחתי ואמרתי שהקומינטרן אומנם שוק היים, שדימיטרוב

בהם והם בנו: אומנם ידענו, שהבריטים עומדים מאחורי שובאשיץ, אולם הצגה גלויה כזו של מתן-חסות בריטית, נדמתה חסרת-טעם בעינינו. הרגשתנו זו גברה עוד יותר, כאשר סטיבנסון, שסוף סוף ניתק עצמו משובאשיץ, חייך בדו-פדצופיות מתחסדת, ובכך נתן אישור חותך לחששותינו לגבי הכחש-הדיפלומטי, בו מוליך אותנו המערכ.

השיחות עם שובאשיץ החלו מיד לאחר סידרת ההיכרויות; אם כי לא במערתו של טיטו אלא במערה סמוכה, שבה נהגנו לקיים את ישיבות הוועד המרכזי. טיטו נטל לידינו את תפקיד היושב ראש. שובאשיץ פתח בהכללות שיטחיות: מתוך תחושת חובה, הוא מוכן לשתף עימנו פעולה; כל הכוחות חייבים להתאחד למען הניצחון וכדי לקבל סיוע והכרה של כל בנות הברית. עלה על דעתי, ששובאשיץ נוקט לשון כזו במתכוון, על מנת לתהות על קנקנו. אולם לאמיתו של דבר, לא נמצא בו הכושר לתקוף ישירות את לב הבעיה; לא שהיה חסר אינטליגנציה, אלא שהיה חלש ונעדר החלטיות — תכונה, שכפוליטיקה היא לעיתים גרועה מלהיות חסרת-תבונה.

התשובה לדבריו ניתנה מפיו של יוסף סמודלקה, נציג הוועד המרכזי לענייני חוץ. סמודלקה עבר כבר את גיל השבעים, אולם כוחו היה עדיין במותניו ודיבורו קולח. הוא היה קראטי מדלמטיה, שלהם למען שחרור יוגוסלאביה עוד בשחר נעוריו. איש בעל תרבות רחבה ודעה עצמאית, שמילא תפקיד נכבד בכינונה של יוגו-סלאביה ואשר כזמן המלחמה הצטרף לתנועת ההתנגדות בספליט. הוא הגיע ליאצה ערב פתיחת המושב השני של אכנו"י ונשא חן בעיני כולם — ביחוד בעיני טיטו — בדבקותו למען יוגוסלאביה מאוחדת. דבקות שלא נפגמה על ידי פלוגות לאומיות וגילו המתקדם. בנו, סלאבן, שנמצא תמיד לידו, היה גמיש יותר בדעותיו מאביו. התבוננו בו בחשדנות, שלא היה לה כל בסיס במציאות, פרט להיותו חופשי ועצמאי בדעותיו. מאוחר יותר, הוכיח עצמו כאחד הפקידים הדיפלומטים המסורים והאינדי-טליגנטיים ביותר שלנו. איש מכין חברי הוועד המרכזי לא השפיע על סמודלקה לדבר כפי שדיבר; כן לא ניתן היה לכנותו קומוניסט או אנטי-יוגוסלאבי. מסוגל היה לומר דברים — ואומנם אמר אותם — שאנו היינו חשים עצמנו שלא-כנוח לאומרים: המתגרים ונציגי-הכתר אינם יכולים לבוא ולהציע הצעות, ועוד פחות מכן, להציג תנאים; להיפך, עליהם לבקש מהוועד הלאומי ומאכנו"י לקבל אותם, כדי להבטיח את סיוע בנות הברית והכרה בינלאומית בממשלה, שהיא כבר שרירה וקיימת.

שום קומוניסט לא יכול היה לשאת דברים נמרצים כשל סמודלקה. רק בקושי יכולנו לחפות על התדוממות-הרוח, שדבריו הפיחו בנו, ואילו שובאשיץ הבלוי אך בקושי על תדהמתו. ואף-על-פי-כן ישב והאזין בראש רכון. אני סבור, שמן הרגע הראשון כבר חש אי-נוחות ודיכאון, כשהוא ניצב בודד ועל סביבו יחידותינו ושומרי הראש, ומולו גנרלים לבושי מדים ומלאים ביטחון עצמי.

כששפתיו מרעידות מרוב נחת, פתח טיטו והצהיר, שאם אין למישהו משהו חשוב לאומרי, מוטב שנעבור לדון בהצעות ממשיות. אנו, הקומוניסטים, שמרנו על שתיקה

יום או יומיים לאחר שובי ניתך עלי מבול של סיפורים על הפשיטה בדבראר, כשכל אחד מהמספרים מרחיב את הדיבור על כך, שטיטו לא עזב את מערתו. ז'ויוביץ זעם יותר מכולם, או שכזה היה הרושם שביקש לעשות. הוא ורנקוביץ באו למערה ברגע שהחלה הפשיטה. לאחר מכן עלה בידם לצאת מן המערה ולתכנן, יחד עם עוד חברים כמה, תוכנית למיגנה כלשהי, ואז נעשה המצב עוד יותר קריטי. הגרמנים הלכו והתקדמו לעבר המערה. ז'ויוביץ חזר פעמיים ורנקוביץ חזר פעם אחת, כדי לדבר על ליבו של טיטו לעזוב את המערה. היציאה מן המערה היתה כרוכה כסכנות; כמה פרטיזאנים כבר נהרגו ליד המערה. אולם להישאר במערה היה מסוכן וגם מביך. טיטו מיאן לצאת. חמתו של ז'ויוביץ בערה: לאבד את הכבוד בפני החיילים — בפני הפיקוד העליון! רנקוביץ היה פחות תוקפני: המצב היה מביך. קרדלי נשאר במערה עם טיטו. הוא הצדיק עצמו, באמרו: "אני הייתי בעד היציאה מן המערה, אולם ודנקה נבנסה להיסטריה ולא חדלה לאחוז ב'זקף' ולצעוק, 'הם יהרגו אותנו! הם יהרגו אותנו!'". ולמרות הסכנה, יצאו ז'ויוביץ ומיטרה ממקום חשוף פי כמה — מהעיר עצמה; שניהם שטחו כפני את סיפורם — ז'ויוביץ כטונים גבוהים, לגלגניים, ומיטרה בהומור. טיטו והנותרים ירדו בעזרת חבל, לאורך בקיע, שבחורף זרמו בו מי הגשמים — וגם אז רק לאחר שנהדפו הגרמנים. טיטו רואיין פעמים רבות ונשאל על אותה פשיטה. הוא האשים את ארסו יובנוביץ על שהקל ראש בדיווחים על ההכנות הגרמניות, אשר הגיעו, כך שמעתי, מן המשלחת הסובייטית.

לעולם לא התגאה טיטו בהתנהגותו. אף-על-פי שנמנע מסכנות בצורה בולטת ביותר, לדעתי לא מתוך פחדנות — ועוד פחות מכך, כהשפעתה של ודנקה — אלא מתוך זהירות הטבועה עמוק באופיו. באותה עת היתה זו גם אמונה ביעוד שתפקידו כפה עליו ודבקותו בעמדת הכוח אליה הגיע לאחר סבל וסכנות גוראים כל-כך. ברם, התפתחות העניינים והמשימות החדשות דחקו אותם סיפורים הצידה, וכישלונות העבר וחולשותיו נשכחו מלב — פרט מליבם של אלה, אשר מצאו בהם תועלת בפעילותם האופוזיציונית. כבר אז גילה ז'ויוביץ סימני אמביציה אישית. שמעתי, שכאשר עלה טיטו למטוס בדרכו לאיטליה, ביקש את ז'ויוביץ לשמור למענו על סוסו, וכי ז'ויוביץ הפטיר במרירות, "הוא מסתלק לו ומשאיר אותנו כאן, לשמור לו על סוסו, ולמות!"

יומיים או שלושה לאחר שובי לחיס, הגיעתנו ההודעה על בואו של ד"ר איבן שובאשיץ, נציגו של המלך, לניהול שיחות עם טיטו. הוועד הלאומי בחר נציגות מבין חבריו לניהול המשא והמתן. אני השתתפתי בשיחות כחבר הפיקוד העליון. הוועד המרכזי ונציגי הוועד הלאומי טמכו ידם על הצעת ההסכם ערב בואו של שובאשיץ; אני סבור, שטיטו הוא שכתב אותה הצעה.

שובאשיץ הגיע ביום 16 ביוני, בשעות לפני הצהריים. הוא נתקבל בכבוד צבאי, אולם ללא השמעת ההימנונים. כדי להימנע מלהשמיע את ההימנון המלוכני, ויתרנו גם אנחנו על השמעת ההימנון שלנו. ראלף סטיבנסון, השגריר הבריטי, ליווה אותו עד למרחק של כעשרה מטרים מתחת למערתו של טיטו. נעצנו עיניים — אנו

משמעתית — ביחוד, שלאחר דבריו של סמודלקה לא נותר לנו מה להוסיף. בנקודה זו ביקש טיטו את שובאשיץ להביא לידיעתנו את הצעת ההסכם שלו.

שובאשיץ החל קורא את הצעתו ואנו התבוננו זה בזה, משתאים למשמע אוזנינו. הצעתו של שובאשיץ דיברה על ממשלת קואליציה, שבה יקבל טיטו את תיק שר המלחמה, המלך יהיה הנפקד הכללי של כל הכוחות דהיינו, גם של כוחותינו; ויקבעו סמלי המלוכה. אבנו"י והוועד הלאומי יחדלו להתקיים. כששאלנו, לאחר מכן, את שובאשיץ על איזה כוחות, פרט לכוחותינו, יכול הוא לסמוך, נקב בשמו של המשמר האזרחי הקרואטי — צבאו של פאבליץ. וכששאלנו, אם יש בדעתו לפקד על המשמרות האורחיים, צחק באורח כן למדי.

בשקט המדכא ששרר לאחר שסיים שובאשיץ את קריאתו, הודיע טיטו, שיש גם לנו הצעה להסכם, ופנה אל קרדלי וביקשו לקרוא את ההצעה מן הכתב. ההצעה שלנו דיברה על שיתוף פעולה עם הממשלה המלוכנית במאבק נגד האויב ובמתן סיוע לעם; כן כללה ההצעה הבטחה, ששאלת המונארכיה תידון לאחר המלחמה. לא הסכמנו לקואליציה, מאוחר יותר הסבמנו לשיתופם בממשלה של פאטריוטים מתנועות ההתנגדות, אולם לא כנציגים רשמיים של הוועד הלאומי. הוועד הלאומי המשיך להתקיים לא רק כממשלה מקבילה, אלא כממשלה היחידה, שבה היכרנו, הלכה למעשה.

רק נסתיימה קריאת ההצעה שלנו, נטל שובאשיץ לידו את הטיוטה, בחן אותה ואמר, "אני מקבל הצעה זו בתורת בסיס", וכך לא התקיים דיון, לא בהצעתו של שובאשיץ ולא בהצעה שלנו. שובאשיץ הציע תיקונים קלים — רובם סגנוניים — וטיטו קיבלם ברוחב לב. ברם, אילולא טיטו, לא היינו מקבלים אפילו הערות אלו של שובאשיץ — עד כדי כך זעמנו על הצעת ההסכם שלו. הגענו להסכם עם שובאשיץ תוך שעה או, לכל היותר, תוך שעה ומחצית השעה, אולם הישיבה נתמשכה עד שאושרו כמה וכמה פרטים וכן דרכי הביצוע.

אופיו של ההסכם היה כזה, שלא ציפינו לבעיות בקרב חיילינו או בני המיעוטים שלנו, שכבר נמאסו עליהם הצ'טניקים המלוכנים ולא נתנו אימון ב"ממלכה של סרביה רבה". מאידך גיסא, שובאשיץ הוא שניצב בפני קשיים — מצד מפלגתו בארץ ומצד המהגרים בחוץ-לארץ. דבר זה עורר סיבה חדשה ורצינית, שבגינה דרשנו חתימת הסכם לאלתר.

הבריטים גם הם לא שבעו נחת מן ההסכם, ולא הסתירו את הדבר ביחסיהם עימנו. הם היו מאוכזבים שלא הוקמה ממשלה קואליציונית מלוכנית, שיכולה היתה להפיח, לפחות תקווה כלשהי, בליבו של המלך. אף-על-פי שלא ניתן היה לסתור עובדה זו, הרי שטיעוני הבריטים, שהמלך צעיד וחק מפשע, נדמו מוזרים בעינינו; עובדת היותו מלך די היה בה, לגבינו, על מנת לחסלו. ייתכן, כי אי-שביעות רצונם של הבריטים תרמה את חלקה לאי-מילוי ההסכם על ידי שובאשיץ, ביחוד באשר להעמדת הצי המלוכני היוגוסלאבי תחת פיקודנו. עד היום לא ברור לי, למה קיבל שובאשיץ את הצעתנו בחיפזון כזה, אם נועץ בבריטים — ולפי כל הסימנים, אומנם נועץ בהם — כיצד יכול היה להסכים לכל הצעותינו? הרי אין

ספק, שהבריטים ידעו, שאפילו הממשלה הסובייטית, עם כל יחסה האוהד אלינו, לא היתה בטוחה בגובה המחיר, שנצטרך לשלם תמורת הכרה בינלאומית בנו. יש להגיה, ששובאשיץ, אשר חש בנחישותנו ובתיפלות של הצעותיו שלו, הסכים על דעת עצמו להצעתנו, מתוך תקווה לעקוף את הבריטים לאחר מכן.

אגב, המשלחת הסובייטית הובאה בסוד הצעת ההסכם שלנו, ואף-על-פי-כן רגזה, על שלא נועצנו בה לפני קבלתה. אולם אנשי המשלחת הסובייטית קיבלו את הסברינו — ביחוד לאור העובדה, שמוסקבה שבעה נחת מן ההסכם.

הסיכסוך עם הבריטים בא לידי ביטוי בעיקר בקרירות ששררה בשיחותיהם עימנו, בהיעדר יוזמה בשיתוף הפעולה איתנו ובהתגרזות פעוטות, שהיו הדדיות. ברם, נתגלעו גם חילוקי דעות רציניים יותר. הבריטים האטו את אספקת הנשק הכבד ליחידותינו שעל האיים. דבר זה עורר את חשדנו, שאין הבריטים מכירים בצבאנו, בבצבא היחיד הפועל על אדמתנו, ובי הם מתכננים מיבצעים באמצעות צבאם הם. דבר זה היה גורר אחריו התנגשות בלתי נמנעת, מכיון שהם תמכו במונארכיה והיכירו בחוקיותה, התעמולה הבריטית המשיכה לדגול בעמדה, שסרביה איננה פרטיזאנית אלא מלוכנית; למעשה צ'טניקית. בלי סרביה, איימו עלינו תוכניות מתוכננות שונות: חלוקתה של יוגוסלאביה לשניים — לחלק מערבי-קומוניסטי ולחלק מזרחי-מלוכני, כשבנות הברית מתערבות ביחסים שבין השניים, וביטול ההסכם שלנו עם שובאשיץ. תוכניות כאלו נראו בעינינו כבלתי מציאותיות, אולם היכרנו בעובדה, שיש בכוחן להביא עלינו צרות וסיבוכים.

כתוצאה מהמצב שנוצר, האיץ הפיקוד העליון בדפצ'ביץ להיכנס לסרביה. בינתיים יצאו הגרמנים והלאומנים האלבניים — אוגדת סקנדרבג — במיתקפה נגד יחידותיו של דפצ'ביץ במונטנגרו. למרות זאת, לא ויתר הפיקוד העליון על תוכנית הוזדירה לסרביה, גם במחיר של אבדן שטח במונטנגרו. כעת היה הפיקוד העליון מאורגן כדבעי, ביחוד אגף המיבצעים ואגף הביטחון. ארסו יובנוביץ עמד בראש האגף הראשון ורנקוביץ בראש האגף השני. נערכו תוכניות מפורטות לחדירה לתוך סרביה, וניתנו פקודות ליחידות בבוסניה המזרחית להגיש סיוע לפריצה של דפצ'ביץ. אנו ידענו ושמחנו על משהו, אשר הבריטים מיאנו להכיר בו: בסרביה התפשטה והלכה ההתקוממות במימדים, שהיו גדולים וחזקים מאלה של 1941, ביחוד באזורים שבדרום-מזרח. יחידות חדשות התארגנו והוקמו מדי יום — ללא ציוד וללא ניסיון, אולם חדורי-רוח לחימה. בן נתחזקו גם קשרינו עם סרביה, קבוצה פעילים סרביים, בראשותו של מזכיר המפלגה, כלגוי נשקוביץ, באו לאי ויס. קוצ'יה פופביץ נשלח לפקד על היחידות בסרביה; ממעמקי המחתרת ובצילים של עמודי התלייה, עלו ונצבו הקומוניסטים של סרביה, כממשלה וכצבא.

גם במקדוניה הלכה ההתקוממות וגברה ועשתה חיל. סבסוזאר ווקמנוביץ-טמפו הגיע ממקדוניה לוויס שופע עליצות מרות הצבאיות הבוטחת של המקדונים, והיו עימו סיבות אישיות רבות לשמחה זו, מכיון שהוא הוא אשר יישם את המעבר למאבק מזויין במקדוניה. לא במעט קינאה ורוע-לב, ראינו אנו, אנשי ההנהגה, את המשמעות המיוחדת הטמונה בעובדה, שהמקדונים עצמם הם שירפאו את הבולגרים — אלה

שמימין ואלה שמשמאל — משגעון הגדלות שלהם, להיות ל"מעצמה גדולה". וכלל לא הופתענו, כשהצהיר טיטו בהקשר לעמדה הבלתי ברורה של "חזית המולדת הבולגרית השמאלנית" ואמר: "אפילו אם סטאלין, בכבודו ובעצמה היה מבקש מאיתנו להרפות ממקדוניה, לא הייתי מסכים!" באותה עת היה מוזר ובלתי מתקבל על הדעת לחשוב, שסטאלין מסוגל אפילו להגות רעיון כזה.

ביום 20 ביולי 1944 ניסה פון שטאופנברג לרצוח את היטלר. המאורע לא הרשים אותנו ביותר. ראינו בו ניסיון של לאומן גרמני — בוודאי בעל קשרים עם המערב — להציל את גרמניה מכיבוש ומהרס. ומאוחר יותר, כשדעת הציבור במערב הופנתה לתוכניותיו של היטלר לנהל מלחמת גרילה על אדמת גרמניה, פירסמתי מאמר ב"יוגוסלאביה החדשה", בו הצבעתי על כך, שלא ניתן לארגן הנדסה חתונה מסוג זה, מכיון שהיא חסרת רקע רעיוני, אין לה חזית היצונית ולא תזכה לתמיכת העם הגרמני.

הבריטים היו מעורבים ישירות ובאורח בלתי נתפס כל-כך בענייניה של יוגוסלאביה. עד שלא התירו לנו לפתח תיאוריות משלנו ולהציע תוכניות לפעולה. הוועד המרכזי החליט, שטיטו ידחה את הזמנתו של גנרל הנרי מיטלנד וילסון, מפקד צבאות הבריית באגן הים התיכון; הזמנה, שתחילה נענה לה. טיטו מסר הודעתו לבריטים ביום 22 ביולי, בה הסביר, שכנשיא הוועד הלאומי, אשר הוסמך ביאצה לתפקד כממשלה, רשאי הוא לקבל הזמנות מממשלות בלבד, ולא באורח אישי, ממפקדי צבא. בנוסף לסיבה הרשמית לביטול ההזמנה — שלגבינו היתה חשובה, כשלעצמה — היו סיבות נוספות, ולא פחות חשובות, לביטולה. שובאשיץ היה אמור גם הוא להיות נוכח אצל וילסון, לא ששנו להיפגש עימו במיפקדה הבריטית, מכיון שטרם ביצע את ההסכם, עליו חתמו באי ויס. זאת ועוד: המלך פטר II נמצא אותה עת באיטליה, והיו לנו סיבות להאמין, שיש בכוונתו של הגנרל וילסון לערוך פגישת הפתעה בין טיטו לבין המלך. פגישה מעין זו יכולה היתה לעורר מבוכה בקרב בני בריתנו הראדיקליים, שהמאחד בינם לבינינו היו ההחלטות שנתקבלו ביאצה. באותה עת לא ניסו הבריטים להסתיר אפילו את מאמציהם "למהול את יינו של טיטו במים". ידענו, שתכסיסנות מעין זו תחייב אותנו במתן הסברים לאוהדינו, וייתכן כי גם תביא לרדיקאליזציה [דוהרת. זאת ועוד: מאחר שבאותה עת היתה איטליה מלאה צ'טניקים ומהגרים פוליטיים מכל הגוונים, חששנו לחייו של טיטו, ביחוד לאור העובדה, שיחסנו עם הבריטים הסבו לנו דאגה מרובה.

זמן קצר לאחר מכן חזר הגנרל וילסון על הזמנתו בשמה של ממשלת בריטניה. הפעם קיבל טיטו את ההזמנה. הוא חזר כשבאמתחתו הבטחות לאספקת נשק והעברת הצי שלנו לידינו; כן חזר עם רושם נעים, שעשה עליו גנרל בחיל האוויר האמריקאי! אותה עת התעוררו בינינו לבין הבריטים חילוקי דעות בקשר להפצצתן של ערינו, ביחוד ספליט ובלגראד, שעדיין נמצאו בידי הגרמנים. ייתכן, כי היינו "בולעים" את הפצצתה של ספליט, עיר נמל קטנה, אשר לא ניתן לצפות, שכל פגז יפגע שם במטרה צבאית. אולם כשהגיעונו דיווחים מסרביה, הכוללים תיאורים של הפצצת בלגראד, ביום הראשון לחג הפסחא של שנת 1944, לא יכולנו להוסיף ולשבת בחיבוק

ידיים. המודיעים שלנו בבלגראד סיפקו לנו מידע מפורט ומדויק על מחנות צבאיים, מצבורי אספקה ומחסנים. מידע זה העברנו לבריטים, בצירוף תרשימים. חיל האוויר של בנות הברית ביצע הפצצה שנפרסה על כל העיר. ליבם של התושבים נמלא שמחה למראה להקות המטוסים של בנות הברית, אולם אף לא מטרה צבאית אחת נפגעה בהפצצה זו, פרט לפגיעה מקרית, פה ושם, בקבוצות של גרמנים. ההרס שנגרם לא היה קטן יותר והצער היה אף עמוק יותר, מזה שנגרם על ידי התקפת האוויר הגרמנית ביום 16 באפריל 1941. כך סופר לנו באי ויס ובך הוא טבוע עמוק בזכרונם של תושבי בלגראד עד לעצם היום הזה. אותה הפצצה עוררה בנו זעם כפול: רגשי — מפני שריחמנו על עיר ידועת-סבל זו, אשר היטלר הפכה לעיי חורבות ולזירת עינויים; פוליטי, מאחר שחשדנו — ולעיתים אף האמנו — שבנות הברית מבצעות הפצצות כגון אלו על מנת להקשות עלינו, הקומוניסטים. את השיקום והמינהל לאתר המלחמה.

טיטו זימן אליו נציג של המשלחת הבריטית, ושפך עליו את מרי-זעמה, כשהוא דורש במפגיע, שבעתיד לא תופצץ שום עיר מערינו ללא הסכמה מראש מצידנו. יתרה מזו: טיטו איים להפיץ את הידיעה, שבנות הברית מבצעות הפצצות אוויר על מקומות, שאין בהם שום מטרה צבאית. מאותו זמן ואילך הפציצו בנות הברית מספר ערים. אולם תוך התייעצות עימנו, ורק בשהיתה הצדקה לכך מנקודת ראות צבאית. כך נמנעו ההפצצות מערי-מפתח וממיתקני תעשייה. שמור בזכרוני, שמטרות צבאיות מסוימות סומנו על גבי המפה בזרוב, אולם הניסיון המר טל ספליט ובלגראד הציל את זגרב מגורל דומה.

טיטו קיבל הזמנה חדשה, והפעם לבוא ולבקר את הפילד-מרשאל הרולד אלכסנדר, מפקד החזית באיטליה. אל טיטו נילוו סרטאן ז'ויוביץ וארסו יובנוביץ. בשיחות עם המפקד הבריטי הסכים טיטו לנחיתה באיסטריה, בתנאי שיחידות בנות הברית תשתפנה פעולה אך ורק עם צבאנו, וכי תכבדנה את ממשלתנו. אף-על-פי שמדובר היה בשטח מצומצם, שאפילו לא היה בריבונות יוגוסלאבית אלא אימלקית, לא שבע טיטו נחת מהסדר זה. מאידך גיסא, לא יכול היה לסתור את הטענות הצבאי: על ידי פתיחה של חזית באיסטריה וסביבות טרייסט, תאיימנה בנות הברית על העורף הגרמני באיטליה, ויעלה בידן להתקדם לעבר אוסטריה. נחיתה זו לא הגיעה לעולם לכלל ביצוע, אם משום שחל שינוי בתוכניות או משום שהבריטים לא המשיכו אל מעבר שלב התיכונן.

ביום 12 באוגוסט, במהלכו של אותו ביקור, נפגש טיטו עם צ'רצ'יל בנאפולי. ביום 15 באוגוסט שב טיטו לויס, כשהוא מלא רשמים מצ'רצ'יל ומרוצה משיחותיו עימו. צ'רצ'יל והמפקדים הבטיחו לספק לנו תגבורות ולהנהיג סדר טוב יותר במשלוחי האספקה. למעשה, קיבלו כבר יחידותינו, שנמצאו במרחק לא רב מצבאות בנות הברית, גם נשק כבד והגיעו לתקנים ולכושר מלאים, שאיפשרו להם את שחרור האיים ואת כל רצועת החוף. צ'רצ'יל נעתר לדרישתנו לגבי איסטריה, אולם לא לגבי טרייסט. הוא שאל את טיטו אם יאות להיפגש עם המלך, אולם משעמד על גישתו הביקורתית והבעת פניו המסוייגת של טיטו, לא לחץ עליו.

ועצמאי. אולם במלחמה נתונה הערצתם של החיילים רק לאלה, שדמם נשפך למען אידיאלים. ואשר לשבדים, שמצפון לזירת הקרבות — הם הסבו את תשומת ליבם של מנהיגי המפלגה בלבד. העסקים המסחריים שבין שבדיה וגרמניה, הפיכתה של הפלדה השבדית לכלי-משחת נאציים — כל אלה אישרו את התיאוריות שלנו לגבי האופורטוניזם והבוגדות של הסוציאליזם-דמוקרטיים. לאחר ההינתקות שלנו מסטאלין, בשנת 1948, חל שינוי במחשבתנו על הנייטרליות של שבדיה. בשיחה עימי, כינה קרדלי נייטרליות זו, "מדיניות מחוכמת", ואני הסכמתי עימו. יתירה מזו: קרדלי תמך בדעה האומרת, ש"מדיניותה של יוגוסלאביה הישנה, שלא להיכנס למלחמה, לא היה רעה, אילולא נתקבלה מעמדת חולשה ומפחד הפאשיזם". ברם, לא יכולתי להסכים להלך מחשבה כזה. היו יותר מדי "אילו" ופחות מדי סיכויים לקומוניסטים.

דומה היה, שאנו נכנסים לשיחות-פעולה פורה וגלוי יותר עם בנות הברית המערביות. בזמן שהותו של טיטו באיטליה, חלה התקדמות גם אצל שובאשיץ. הוא הבטיח לקיים את ההסכם והיכיר ברשויות הממשלתיות שהוקמו על ידי אבנו. והוועד הלאומי, לבסוף, זנה גם המלך את הצ'טניקים והיכיר בטיטו כמפקדם של כל כוחות ההתנגדות. התבדחנו על חשבוננו של המלך, לא בשל כוונתו הנואשת להציל את כתר, אלא משום שידענו, שכבר איחר את המועד ולא נותרו עוד צ'טניקים, שיוכלו למלא אחר פקודת מלכם.

ברם, נתגלעה מחלוקת חדשה, שהיתה עמוקה עד כדי כך, שעוררה בליבנו ספקות וזעם, שכמותם ניתן לחוש רק כלפי אויב. הגרמנים והצ'טניקים במונטנגרו הטילו את יחידותינו, שהגנו על פצועינו, לקרבות איומים. הם פשוט סרקו ורדפו אחר פצועינו, אשר יחידותינו לא העזו ולא יכלו להפקירם; וכך איבדו את היוזמה ומספרם הלך ונידלדל, מקרב אחד למישנהו. בקשותינו לבנות הברית לשלוח מטוסים לפינוי הפצועים, לא נענו, אף-על-פי שנמצאו מקומות נחיתה נוחים. לבסוף נעשה המצב חמור כל-כך, שלא נותרה ברירה בפני יחידותינו, אלא למות עם הפצועים או להפקירם בידי תליגי ה-אס.אס. והמרצחים הצ'טניקים. הזכרונות של הזוועות והאימים מן המיתקפה החמישית, שעדיין היו טריים בליבנו, רק הגבירו את זעמנו. טיטו החליט על צעדים קיצוניים: הוא זימן אליו את מקלין והסביר לו, כי אינו יכול לראות בעמדת בנות הברית, לא רשלנות ולא רצון טוב, וכי לא יעבור על כך בשתיקה ויסיק את המסקנות. אני זוכר, כיצד יצא מקלין מלפני טיטו: הסקותי המאופק וקר-הדעת הזה היה נבוך ומדוכדך כפי שלא היה אי-פעם. והוא פעל גמרצות: ביום 22 באוגוסט פינו מטוסי בנות הברית למעלה מאלף פצועים מבאיובו פולי, לאיטליה, וכולם ביום אחד. תחושת הקלה פקדה מיד את האי ויס. והיתה גם שמחה בללית וגם גילויי רצון טוב כלפי בנות הברית: לאחר הכל, אין הם רעים כל-כך; ייתכן, כי היתה כאן איזו אי-הבנה מצד אחד השירותים שלהם, עוד באותו ערב ביצעו יחידותינו פריצת-דרך קדימה. בלילה שלאחריו, הסתננו יחידותינו לעמדות צ'טניקים והרגו שלוש מאות או ארבע מאות איש — את כל מי שנפל לידיהן. יומיים קודם לכן, הגיע מיכאילוביץ להסכם עם נדיץ בקשר להשגת נשק מהגרמנים, למערך המינגנה המאוחדת בסרביה. כשניצחנו נעשה ברור, החלו

שובאשיץ הגיע מאיטליה כדי לדון עם טיטו בפרטי ההסכם; בכך נתן מישנה-תוקף להתרשמותו של טיטו משיחותיו עם צ'רצ'יל, שהבריטים זנחו, סוף סוף, את הרעיון לנקוט פעולות עצמאיות ביוגוסלאביה, ומכאן שגם את רעיון ההתערבות בענייניה הפנימיים. צ'רצ'יל תמך אומנם בתוקף בשלטון תחיקתי ובמלך, אולם היכיר בטיטו ובמישטר החדש כעובדה קיימת. הפגישה עם צ'רצ'יל חיזקה את בטחונו העצמי ואת סמכותו של טיטו.

לתחושת הביטחון של טיטו היו סיבות נוספות: יחידותינו הביטו את הגרמנים ואת הצ'טניקים על גהר איבאר ותחלו חודרות בהצלחה לטרביה. כל החישובים הספקור לטיביים בנוגע לטרביה ולהגמוניה הצ'טניקית השוררת בה, שוב לא היתה להם בל אחיזה במציאות. לצ'רצ'יל לא נותרה ברירה אלא להכיר ביוגוסלאביה החדשה או להסתבך בסיכסוך גלוי ובלתי פופולארי אשר, בהתחשב בכוחנו ובמיבנה ארצנו, יהיה קשה לאין ערוך מן הסיכסוך שבו הסתבכו הבריטים, כתוצאה מהתערבותם ביוון. התירוץ והצידוק-העצמי של כמה מן הלאומנים הסרביים, שצ'רצ'יל בגד בהם, היה אווילי ובלתי מכובד ביותר. כלום יכול היה צ'רצ'יל לצאת במקומם לקרב, אשר כתוצאה מאינטרסים אישיים ומאיוולתם של מנהיגיהם, היה אבוד מראש? בפוליטיקה אין איש יכול לשאת באחריות למפלתו ולגורלו של הוולת.

עם שובו, לא יכול היה טיטו להבליג על הכבוד וההתלהבות שרחש לצ'רצ'יל, למרות העובדה, שחש בספקנות האירונית שלנו. לפתע נשטף בהתלהבות: "הדבר איננו פשוט כפי שניתן לחשוב! אמת, צ'רצ'יל הינו אימפריאליסט, אנטי-קומוניסט! אולם לא תאמינו — דמעות ניקבו בעיניו כשפגשני, כמעט שבכה, בשאמר 'אתה הינך האיש הראשון מאירופה המשועבדת עימו אני נפגש'. צ'רצ'יל אף סיפר לי, שהיה בדעתו לצנוח כמצנח ביוגוסלאביה, אולם הוא זקן מדי למיבצע כזה!"

זיויוביץ היה הספקן מכולנו, ושוב לא היה מרוצה מעמדתו של טיטו. הוא סח לי, כבדרך אגב, "האנגלים פיקחים מאוד — העמידו לו ליווי של אוניות מלחמה וערכו לבברו תימרון-ימי וכבר — כך רואה אני — הדבר השפיע עליו!"

שמתי לב, שטיטו מושפע לפתע מהתרשמויות חדשות וחזקות, אולם הרגשתי, שהתרשמויות אלו תהיינה בנות-חלף, ביון שלא יחדרו עמוק לליבו — כל עוד תעמודנה בניגוד למטרותיו או תפגענה ביוקרתו. ברם, לא מסיכה זו עברתי בשתיקה על הערותיו של זיויוביץ: נמנעתי מלחזור ולהעלות דברי ביקורת, ולא הייתי מזכיר גם עתה את דברי הביקורת של זיויוביץ, אלמלא עריקתו למחנהו של סטאלין, לאחר מכן, לא נראתה כמתוכננת מראש ומכווערת ביותר.

אותה עת ניתקה טורקיה את יחסיה הדיפלומטיים עם גרמניה. אני מציין עובדה זו מאחר שהשאלה מתי תיכנס טורקיה למלחמה הפכה להלצה אצלנו. אפילו החיילים הפשוטים והאיכרים הנבערים ביותר הרגישו, שכניסת טורקיה למלחמה תרפה את הלחץ על החזית שלנו ותקטין את מספר אבידותינו. אולם עכשיו, כשהצבא האדום כבר חדר לבלקאנים והצבא שלנו התקדם במהירות, במטרה להיפגש עימו, לא עוררה עוד נכונות הלחימה של טורקיה כל תשומת-לב, ובוודאי שלא עוררה התרגשות. בני העם היוגוסלאבי זוכרים ומעריכים בדרך כלל את הטורקים כבני עם אמיץ

מתנגדינו מבית להתפורר ולחזור ולהתארגן בכנופיות אלימות, הפועלות מתוך ייאוש. ואז התחלנו לחוש בצורך לנהוג בסלחנות.

וכן, ביום 30 באוגוסט, ובהתאם לרוח השיחות שהתנהלו עם שובאשיץ, הפנה טיטו הזמנה למשמר האזרחי הקרואטי, לציטניקים ולמשמר האזרחי הסלובני, להצטרף אלינו עד 30 בספטמבר, תוך הבטחה, ששיתוף פעולתם עם כוחות הכיבוש, ייסלח להם. אף-על-פי שנוסח ההזמנה היה קצר וכוללני, נתקבלה בהתנגדות ובהתמרמרות בשורותינו. אנו איש לא הית נגד מתן חנינה לתועים ולמתגיסים מאונס — לבורים האלה — ולקליטתם בשורותינו לאחר מכן. ההתמרמרות גם לא באה מצידם של אלה, שסברו שאין זה אלא תימרון, וגם לא מצידם של מי שהסכימו, אוטומטית, עם כל דבר שבא מלמעלה. אולם שלהבת המהפכה טרם דעכה והבריות עדיין לחמו את מלחמת הקיום והחזון, המהפכה איננה יכולה להיות מונפול של שום אדם, מאחר שנתרו עוד מהפכנים לרוב, שהיו מסורים למהפכה בכל ליבם ומאודם ושקלו כמוחם מפנה במהלך המאורעות. הללו שאלו את עצמם ואת חבריהם: כיצד יוכלו חיילינו לקבל ולקלוט את אלה, שרצחו ועינו את חבריהם? צבאנו לא היה מושתת רק על סבל הירואי ומוות, אלא גם על מעבר — שהיה מלא לבטים והקרבה עצמית — למודעות חדשה ולספיגת אידיאלים חדשים. כיצד יכול צבא כזה לקבל דבר, שעצם ההתנגדות לו היתה בשמן למדורת-חייו ועשתה אותו למעין עולם בפני עצמו? חשתי בהתנגדות זו לא רק בהערותיהם האירוניות של האינטלקטואלים, שבמחיצתם עבדתי, אלא גם, במעורפל, אצל רנקוביץ. הרגשתו היתה, שההצעה מופנית לאיכרים, שעה שכל מקרה ומקרה ידון לגופו, אני לא התנגדתי להצעתו של טיטו; על כל פנים לא לתמציתה. אולם היה חסר לי אותו שיכנוע פנימי, הדרוש לעבודת התעמולה שניהלתי. קרדלי המטיר עלי דברים נלהבים: "שמע נא, גידו, זה דבר נפלא! העניין הזה יביא לגיוסם לצבא! כמובן, שאין זה חל על רוצחים וראשי כנופיות. אין לך מה לדאוג, הסוג הזה בין כך וכך לא יחשוף את עצמו".

אזרתי אומץ לדבר בעניין זה גם עם טיטו, אם כי ציפיתי שיכעס ויגלה חוסר-סבלנות כלפי. "נו, הן יודע אתה, שאין זה הזמן לכיתתיות", השיב טיטו, כאילו תפסתיו בנסיבות מרשיעות. "דרושה לנו הברתן של בנות הברית. בל שאנו עושים הוא לתת ל'קוויסלינגים' את ההזדמנות האחרונה — להראות להם את רוחב-ליבנו. אחר כך נראה". היענותם של ה'קוויסלינגים' להזמנתנו, עד כמה שידוע לי, היתה בלתי משמעותית — אף לא בקרואטיה, שבה היתה להזמנה תהודה רבה יותר מאשר בכל מקום אחר. ובאשר להתנגדות בתוך שורותינו אנו — זו הלכה ודעכה בצוק הקרבות ומאורעות האיבה, שכין הצדדים, דומה כאילו דבר לא קרה. איש לא יכול היה לעצור בעד הגיאות האידיאולוגית העקובה מדם, ועוד פחות מכן, להפיס את דעתו של הזולת.

ביום 6 בספטמבר הגיע הצבא האדום לגבול יוגוסלאביה וביום 9 בספטמבר חדר לבולגריה, שבה התחוללה מהפכה והוקמה ממשלה בראשות שלטון קומוניסטי. צבאות היטלר בכלקאנים מצאו עצמם במבוך של התרחשויות ובמבוי סתום. בינתיים הגיע הצבא האמריקני, ביום 11 בספטמבר, לגבולה של גרמניה.

לכבוד בואו של הצבא האדום לגבולנו, פירסם טיטו פקודת-יום מיוחדת, הפקודה נקטה לשון צבאית שיגרתית, ללא התעלות-רוח. פקודה היסטורית זו יכולה היתה להיות פיוטית יותר, אילו הטיל טיטו את כתיבתה עלי או על זוגוביץ. ברם, אפילו פקודת-היום הפיוטית ביותר לא היתה יכולה לעורר בקרבנו אותה התלהבות לצבא האדום, שעה שהקיו דמו בשדות-קרב רחוקים למען רוסיה והעמים הסלאביים, ולמען שיחזוררה של אירופה. אף-על-פי שהמשכנו להתבונן בו מבעד לאורם הזוהר של האידיאלים וההקרבה המשותפים לנו ולו, הנה מרגע שדרבה רגלו על אדמתנו, הפך הצבא האדום להיות חלק בלתי נפרד ממצאות חיינו, כשהוא מערים בפחותו על הבריטים, ובתימרונו על האמריקאים ומוליך שולל את הבולגרים. הפוליטיקה והחיים מחייבים שימוש זהיר במיליט ובשכל, ללא התחשבות באידיאולוגיה, באמונות וברגשות מקדמת דנא.

המשלחת הסובייטית עמדה על כך, שטיטו יבקר בברית המועצות. טיטו רצה בביקור זה, לא רק על מנת להשיג את הנשק הכבד, אשר בלעדיו לא יוכל צבאנו לכבוש את בלגראד או לנהל מערכה חזיתית, אלא גם במטרה לשים קץ ללחצים ולתוכניות לחלוקתה של יוגוסלאביה ועיצובה מחדש.

גם החוג המקורב ביותר לטיטו היה בעד יציאתו את האי — אם לא לברית המועצות, הרי לפחות לאיזור משוחרר, על אדמת יוגוסלאביה. האמת היא, שלא היתה כל סיבה לחשוד עוד בבריטים; הם אף חדלו להזכיר לנו שאנו נמצאים תחת חסותם. אולם בכל זאת נתגלעו חילוקי דעות, כמו למשל הפסקת המשא והמתן עם אונר"א בבארי, מכיון שעמדו על כך, שאנשי המנגנון שלהם, הם שיהלקו את הסיוע ביוגר-סלאביה, ראינו בצעד זה ניסיון להקים ביוגוסלאביה בסיסים לפעולות מודיעין וחתרנות פוליטית, וכן גם פגיעה בסמכותנו, אולם בנות הכרית, וביחוד האמריקאים, נשארנו נחושים בדעתם, הסיכסוך עם אונר"א לא היתה הסיבה העיקרית לחשדותינו, שליוו אותנו ללא הרף והיו טברעות עמוק בישותנו, אולם סיכסוך זה העמיק אותן. עתה נעשינו חשדניים יותר מאי-פעם — ואולי דווקא בגלל האדיבות וגילוי-הלב של הבריטים כלפינו. מה יקרה אם יקיפו הבריטים את האי וינחיתו עליה, במפתיע, כוח העולה בעוצמתו על כוחנו? כן היינו מודעים — לעיתים קרובות מדי — להתראותיו של סטאלין, שהועברו באמצעותי, לכל הדברים הללו נתלנו גם מעשים מצחיקים. החיילים שלנו זממו להרוג בלב בריטי בשם "טיטו", ויש להניח, שהיו מבצעים את זממם, אילו לא הסבירו לנו הבריטים, שבאנגליה נוהגים לכנות כלבים בשמותיהם של אנשי-שם.

חששותינו גברו במיוחד לאור הידיעות שהגיעונו על ההתקוממות בווארשה, וכן גברו רגשותינו המעורבים נוכח סבלם של הפולנים, ממש מתחת אפם של הצבאות הסובייטים, האדישים: אם הניחו מעצמות המערב מלכודת כזו לרוסיים, מה יש בדעתם לעולל לנו? חיינו את המאורעות לאור מצבנו אנו, כלום אין זה תנאי לניצחון?

צאתו של טיטו במטוס סובייטי, בחצות ליל 18-19 בספטמבר, התבצעה בסודיות מרבית. רנקוביץ הוא שדאג לטיסה, ואני עזרתי על ידו בסידור במה פרטים. קורנייב,

ראש המשלחת הסובייטית, ואיבן מילושניוביץ טסו עם טיטו. היו אצלה היסוסים בנוגע לכלבו של טיטו: מה יקרה אם ינבח? נמצא פיתרון: טיטו יחזיק בכלב וילטף אותו; עד כדי כך נקטנו באמצעי זהירות מירביים.

הסודיות שאפפה את נסיעתו של טיטו היתה מוזלטה. הדבר נשמר בסוד אפילו מפקידי מפלגת בכירים, שעבדו בוועד המרכזי ובפקוד העליון. בראיון שהעניק בשעתו ולדימיר בקאריץ הוא מזכיר, שהוא וכן פקידים רמי-דרג אחרים קיבלו מידע ממני רק שלושה או ארבעה ימים לאחר היעלמו של טיטו. במרוצת אותם שלושה או ארבעה ימים התחמקנו מפגישות עם הכריטים, ורק אחר כך הודיננו שטיטו נסע לאיזור משהרר, כלשהו, ביוגוסלאביה. הכריטים רגזו אולם אנו לא הגבנו על מחאותיהם. קודם לכן הצעתי לרנקוביץ, שנודיע בשידורי יוגוסלאביה החופשית, כי טיטו נחת בסרביה המזרחית, במקום שבו פתח לראשונה במאבקו, וכי המונים נלהבים הקבילו את פניו שם. זמן קצר לאחר מכן, נודע לי כי קבוצת קצינים בריטים, שהוטל עליה לחפש אחר טיטו, נפלה קורבן לידיעה המטעה שלנו וצנחה על אדמת סרביה המזרחית.

מטוסו של טיטו נחת ברומניה. משם טס למוסקבה, שם חתם, בשם הוועד הלאומי, על הסכם עם הממשלה הסובייטית, הכא להסדיר את פעולת הכוחות הסובייטים על אדמת יוגוסלאביה לאורך גבולה עם הונגריה. ההסכם מסדיר את פינוי הצבא הסובייטי עם סיום פעולות האיבה והעמדת האזורים המשוחררים תחת שיפוטו של הוועד הלאומי. בד בבד הובטח לטיטו נשק וציוד עבור שתיים-עשרה אוגדות של חיל רגלים, מטוסים לשתי טייסות של חיל האוויר ושיגור קצינים סובייטים, לצרכי הדרכת ואימונים.

איש מאנשי האי ויס, כולל טיטו וקורנייב, לא ידע שעומד להיחתם הסכם מעין זה. אף-על-פי שצפוי היה, כי הצבא האדום יילחם על אדמת יוגוסלאביה. בכוונתו של טיטו לא היה, עד כמה שידוע לי, לבקש את עזרת הצבא האדום, פרט לקבלת נשק, ביחוד טנקים, אשר בלעדם לא היינו יכולים לשחרר את בלגראד. לגבינו היתה בלגראד מרכז בעל חשיבות מכרעת לכינונו של הוועד הלאומי. בתנאים החדשים שנוצרו באירופה ובבלקאנים.

לאחר אותו ביקור סיפר טיטו, שביקש מסטאלין שמונים עד מאה טנקים, ועל כך השיב סטאלין, "נזיז קורפוס" (טיטו ציטט את דברי סטאלין ברוסית: "דווינס קורפוס"). במבט לאחור, אני סבור, שאותה עת לא היו כוחותינו מסוגלים לשחרר את סרביה ולכבוש את בלגראד, גם עם אותם שמונים או מאה טנקים. עבור הגרמנים הפכו הבלקאנים לאגף הימני של החזית-המזרחית, ואל הכוחות הגרמנים בסרביה היו אמורים להצטרף גם כוחות גרמניה כיוון. יש להניח, שבשעת ביקורו במוסקבה חש בכך טיטו או הכין את הדבר, ולכן נתן הסכמתו — אם כי לא בלב שלם — לשיתופם של כוחות בולגריים בפעולות צבאיות על אדמת יוגוסלאביה. להסכם זה היו גם סיבות צבאיות, ולא רק ניסיון מצד מוסקבה לאפשר לבולגריה החדשה לכפר על פשעייה הישנים. ברם, אין דבר זה יכול לשמש סיבה לסובייטים; ועוד פחות מכן לבולגרים, להתגדר בחלק המכריע שנטלו, ככיכול, בשחרור איזור

זה או אחר של יוגוסלאביה, ובוודאי שלא בשחרור יוגוסלאביה כולה. נמצאו לנו הכוחות הדרושים להכות בגרמנים ולהרחיב את השטחים המשוחררים שבדינו, וכן היינו מסוגלים, בסופו של דבר, להשתלט על בלגראד, ממש כפי שהשתלטנו על זגרב, סרייבו ולובלינה, בהשוואה לאויבינו-מבית, ביחוד בהשוואה לצ'טניקים. היינו חזקים פי כמה. הגיוס הכללי, שעליו הכריז דרוז'ה מיכאילוביץ ביום 1 בספטמבר, נחל כישלון חרוץ. גדודיה, שכל אחד מהם מנה כשלוש מאות איש, נפוצו לכל רוח והוא יחד עם הנותרים, נסוגו לבוסניה, לפני כניסת הצבא האדום.

אני נזכר גם בכמה פרטים פיקטיים הקשורים בפגישתו של טיטו עם סטאלין באותה עת. בשיחות טלפון התגרה סטאלין במרשאים שלו, למלינובסקי אמר: "אתם נרדמים שם, נרדמים! אתה טוען, שאין לך אוגדות טנקים? או תדע לך, שגם הסבתא שלי היתה יכולה לנהל מלחמות בעזרת טנקים?". לקוניב אמר: "אתה מדבר על האפשרות של הרפיית הלוחמה. אם רצונך בהרפיית הלוחמה, אז לך לאנגלים. כך נלחמים הם!" סטאלין ראה באיסור שובו של המלך ליוגוסלאביה דבר שבטרם-עת. "אינך חייב להחזירו לנצח", העיר סטאלין, "רק באורח זמני, ואז ברגע הנכון — סנין כגב?" כשטיטו אמר לו, שיתנגד בכל תוקף לנחיתה בריטית למטרות התערבות, שתק סטאלין, כמי ששומר, ביודיעין, על מוצא פיו. פעמיים נפגש טיטו עם סטאלין: הפגישה הראשונה בקרמלין, שהיתה קצרה למדי, אולי בהשפעת הבניינים והמשרדים מימות הצאר; והשנייה, במסיבה שנערכה בחווילתו של סטאלין, טיטו, שלא רגיל היה לשתות, יצא להקיא, כשבריה מרעיף עליו בציניות: "איך דבר, אין דבר, זה קורה".

ויס היה לאי שומם. נושאי התפקידים הוטסו לעריה המשוחררות של סרביה, מוכנים לכניסה לבלגראד. קרדלי ואני נמנינו על אחרוני העוזבים את האי. בקרואטיה נשמעו שוב לחישות על "פתיחת חנות משלהם". בהסכמה עם רנקוביץ ועימי, הציע קרדלי לטיטו להחליף את הברג ולהשעותו מתפקידו. בקאריץ נמצא כל העת בויס, כמתאם האגפים השונים של הוועד הלאומי. בשל ידענותו הרחבה והטולרנטיות השקולה שלו, היה חכיב על כולם ואנו הסכמנו למנותו למוזכיר החדש בקרואטיה.

על קרדלי ועלי הוטל לבצע את החילופין. כמו כן היינו חייבים להגיע לתמימות-דעים כלשהי עם המפלגה הקומוניסטית האיטלקית לגבי שטחים יוגוסלאביים, שאיטליה הפקיעה מידינו, ביחוד טרייסט. המפלגה האיטלקית נמצאה בשלב התארגנות מחדש; לאור תעמולתם הלאומנית-מסורתית, נודעה חשיבות לבעיות רגישות אלו. על קרדלי ועלי הוטלה המשימה למצוא מכנה משותף עם האיטלקים.

טסנו לבארי ומשם נסענו במכונית לרומא, בלוויית קציני מודיעין שלנו. עם ערב נפגשנו במקום סודי עם פלמירו טוליאטי, השיחה נתמשכה עד לשעות הלילה המאוחרות; יותר משטיפלנו בניסוח הסכם, החלפנו בינינו מידע וידיעות. באותה עת תבע הרון ספורצה את טרייסט וביקש להבטיח נובחות איטלקית גם באיסטריה ובאיים השכנים, באמצעות בינאום האי רייקה (פיומה). בנאום שנשא בוויס, הגיב טיטו בחריפות נגד הצעות מסוג זה, כשהוא מפיח רוח-חיים במימרה הישנה: את

מה ששייך לאחר איננו רוצים; על מה ששייך לנו, איננו מוותרים! אולם לנו ולקר-מוניסטים האיטלקים לא היתה כל סיבה לריב, אף-על-פי שבכמה עניינים לא היינו תמימי-דעים. בהתחשב ברוב האיטלקי של אוכלוסיית העיר ובמטרות הלאומיות האיטלקיות מימי המאבקים נגד אוסטריה, היתה בעיית טרייסט בעיה רגישה ביותר לגבי הקומוניסטים האיטלקים. טוליאטי הוא שהגה את רעיון הקונדומיניון היוגו-סלאבי-איטלקי בטרייסט וסביבותיה, אולם לא טוליאטי ולא שום חבר בוועד המרכזי האיטלקי, לא הסכימו מעולם לסיפוח טרייסט על ידי יוגוסלאביה.

אותה עת נקל היה להגיע להסכם עם טוליאטי; ההסכם ממש נבע — אם ניתן לומר כך — מתוך ניתוח-הדברים שלו. מגושם, מיצחו גבוה והוא חופשי בתנועותיו ובביטויו, נראה טוליאטי כמנהיג פרלמנטרי או כפרופסור למדעי הרוח. משפטיו החלקים והמדוייקים הוכיחו, שמוחו פרעל במהירות העולה על זו של לשונו. גם כשהיה אחד ממנהיגי הקומינטרן, בכינויו "ארקולי", יצאו לו מוניטין של נואם מבריק וחכם. בשעת שיחה לא היה תוקפן, אך עקשן. לאט ובשיטתיות תקף את הבעיה מכל צדדיה עד שהגיע לליבה. לאחר המלחמה ביקר בבלגראד כמה וכמה פעמים, ובכל פעם שבא, זכה שדבריו יישמעו בתשומת-לב רבה ונתקבל תמיד בסבר-פנים יפות. הסיבה לביקוריו היתה תמיד טרייסט. ההתרשמות שלי היתה, שטוליאטי בא מתוך רצון להגיע לפשרה, ולא עם נוסחה מוכנה מראש. וההסכם הסופי היה תמיד תערובת של ניסוחים, שנעשו על ידי טוליאטי, ותיקונים שהוכנסו על ידי טיטו. לקומוניסטים האיטלקים צמחה תועלת מעשית מן ההסכם, בזמן הבחירות כשהם מנגחים בו את המאשימים מן הימין ואת צעקות הפאשיסטים. הטובה שצמחה לנו מן ההסכם, מצאה את ביטויה בהרפיית המתחים בין שתי הארצות ובמניעת ריב בין שתי מפלגות קומוניסטיות.

כעקבות פגישותינו עם טוליאטי הגעתי לכלל מסקנה, שהיה אחד המנהיגים הקר-מוניסטים החכמים ביותר. כיום אוכל להוסיף, שהתנהגותו היתה פחות שרירותית ותוקפנית משל כל מנהיג קומוניסטי אחר. עיקר כוחו היה בדיאלקטיקה המילולית וההגיגית, ולא בדחף להישרדות ולשררה. כשהגיעה המפלגה היוגוסלאבית להתכתשות עם ברית המועצות, בשנת 1948, ניצב טוליאטי לצידו של סטאלין. אולם שלא כמוריס תורו, המנהיג הקומוניסטי הצרפתי, עשה כן בשקט וללא אגרסיביות. תוך שימוש בביטויים שלא שיקפו כל התאכזרות כלפינו, יצאנו מתוך ההנחה, שטוליאטי שיער את מידת חשיבותה של ההתקפה הסובייטית ולכן המתין לבאות. כתוצאה מכך, היינו גם אנו מאופקים בביקורתנו על טוליאטי. עד היום תמהני לדעת, כיצד חש אז טוליאטי, ומה חלף במוחו המקיאולי הצרופי, בזמן הטיהורים במוסקבה. אין ספק, שהכל היה בהיר וברור לטוליאטי; הוא נטל חלק בכל דבר. הוא שיכנע עצמו, אם טרם היה משוכנע, שכזה הוא הצורך ההיסטורי, המרכסיסטי-הגליאני, בצורתו ובביטויו הצרופי והשלם ביותר. אין ספק, שגם למד משהו: שהמימסד חשוב יותר מן הרעיון, וכי איטליה חשובה יותר מאינטרנציונליזם, נוסח מוסקבה.

ברומא ביקרנו בכנסיית סן פטרו, בוותיקן ובעוד בניינים מפודסמים. הייתי שיכור למדאה יופיים. להפתעתי, נדמו יותר לארמונות מפוארים מאשר לכנסיות. חזרנו

דרך נאפולי, בארץ חרבה, רעבה ומוכת-טירוף. נעצרנו בפומפיאה. המלחמה סילקה את התיירים וכך פסענו לבדנו ברחובות, בהם התהלכו בני-אדם לפני אלפיים שנה, כשבקרבו שמחה צנועה. על שגם אנו זכינו להציץ לרגע קט אל תוך חיי נצח.

בשדה התעופה של בארי נפגשנו בד"ר שובאשיץ וכסבה קוסנוביץ. בלגראד שוחררה יום קודם לכן: ביום 20 באוקטובר 1944. הם המתינו למטוס שיטיסם לבלגראד ואילו קרדלי ואני שמנו פנינו לאיזור משהרר בקרואטיה. ארבעתנו ידענו עד כמה חיוני היה שחרורה של בלגראד: הם קיוו להקים שם ממשלה קואליציונית; אנו קיוונו להעמיק את סמכותנו וליישם את האידיאלים שלנו. באפלולית-הערב הלהה, שאורות שדה התעופה וקריאות צוותי-האוויר פילחו אותה, פטפטנו בינינו להנאתנו. שובאשיץ חזר והעלה את התנאים להקמת ממשלת קואליציה, ואילו קרדלי הדגיש את חוקיותו וסמכותו של אבנו. קוסנוביץ נכנס לתוך הדברים, פעם לצידו של האחד ופעם לצידו של השני. בזמן השיחות האחרונות, באי ויס, היה יחד עם שובאשיץ, ועשה רושם של אדם עצבני וישר. ראינו אותו כ"אמריקאי", אולם לא כאותה מידה, שראינו את שובאשיץ כ"אנגלי". בנקודה מסוימת המשיכו קוסנוביץ וקרדלי לרן בינם לבין עצמם בנושא כלשהו, שעה ששובאשיץ הכטיחני, שהוא מדווח לסובייטים על המשא והמתן המתנהל בינינו, וכי תמיד היה נגד רדיפת הקומוניסטים. לא יכולתי לעצור בעדי מלומר לו, ולוא גם בצורה מאופקת: "אולם מחנות-המעצר לקומוניסטים הוקמו בקרואטיה כשאתה שימשת שם משנה-למלך! וכשעזבת את הארץ, לא ציווית על שחרורם של הקומוניסטים העצורים, והפעולה הראשונה של האוסטאשים היתה להוציא להורג כמה מהם, רובם מנהיגים!". רגע עמד שובאשיץ נפעם כולו, אחר ניסה להבטיחני — והישבע לי — שציווה על שחרורם, אלא שפקידים בדרג נמוך לא מילאו את הצו.

קרדלי ואני טסנו ראשונים — לקרואטיה. במטוס סיפרתי לקרדלי את הדברים שהיטחתי בפני שובאשיץ. "לא היית צריך לעשות זאת", אמר קרדלי נועם, "אנו עדיין מתדיינים איתו".

השבתי, "והוא לא צריך היה להתפאר בפני, שהגן על קומוניסטים. אם אינו יודע מהו מצבו, מחובתנו לומר לו!"

כשחזרתי וסיפרתי על אותו שיח ושיג שהיה לי עם שובאשיץ, חיך טיטו, כשהוא מניע כראשו, ואילו רנקוביץ שאג מרוב נחת.

כשהתקרב המטוס לשדה תעופה מאולתר ליד גלינה, עלתה מחשבה בליבי: ומה אם הגרמנים והאוסטאשים גילו את התמרורים שלנו בשדה וקבעו אותם באחד משדות התעופה שלהם? במקרה כזה נגן על עצמנו באקדחינו עד שמיקלעיהם יקצרו אותנו. אני סבור, שאותן מחשבות חלפו גם במוחו של קרדלי, כשישב שם, שותק ומכונס בתוך עצמו: כמעט כל נושאי-המישרות הגבוהים ביותר הקבילו פנינו בשדה התעופה. שוחחנו על חשיבות שחרורה של בלגראד ועל יחסינו עם שובאשיץ. לאחר מכן, העמידו לרשותנו חדרים עם נוחות מן הימים שלפני המלחמה. האוכל והשירות היו גם הם על רמה בורגנית, שמלפני המלחמה.

אותו בוקר היתה לנו ישיבה עם חכרי הוועד המרכזי. קרדלי נשא דברים. הוא

סקר את עבודת הוועד, מבלי להיות חריף מדי, אך גם לא כוללני מדי. הוא הציג את החלפתו של הבראנג כמשהו מחוייב המציאות, שיאפשר לו לטפל בבעיות הכלכליות של הוועד הלאומי; כלומר, בממשלה הקואליציונית העתידה לקום. הבראנג המעיט מחשיבות שגיאותיו, כשהוא מתארן כמקרים בודדים וכתגובות רפלקסיביות לנסיבות בנות-חלף. למרות שהדיון היה הגיוני ונינוח, הלכה ונתקשחה בקרב אי-שביעות רצון כבדה. כלכלתה ושיקומה של המדינה, שטחים בהם היה אמור למלא תפקיד נכבד, היו משימה שניתן להתברך בה, ביחוד נוכח החורבן שבא בעקבות המלחמה; אולם תפקיד זה לא הגיע אף לקרסולי מעמדו של מנהיג-עם בעל-סמכות שכמותו. הבראנג יכול היה להיות אחד מן השניים — או מנהיג בעל-סמכות או מאוכזב ובלתי-מרוצה.

הדיונים נתמשכו עד לשעות אחר הצהריים ונתמקדו בבעיות השוטפות. החלק המשעשע ביותר בדיונים היתה השיחה עם ד"ר אנטה מנדריץ הוקן, שהתנהלה בשעת ארוחת הצהריים, על הספיריטואליזם. בדומה לרוב הלוחמים למען איחודם של הסלאבים הדרומיים, שהתאכזבו מיוגוסלאביה, כממשלה וכמישטר חברתי, העסיק גם את מנדריץ הספיריטואליזם, על כל שלביו. החל במחקרים הנדעיים של התופעה, וכלה בלהטוטים של כפריות נבערות מדעת. הוא סיפר בהתלהבות על מקרים ממקרים שונים, אשר לא יאימנו, ואגב כך הוקסם מן הסקרנות הנאיבית, כביכול, שגילינו אנו, הקומוניסטים. ההתעסקות בחזיונות-שווא, כגון אלה, נראתה בעינינו כתחליף אומלל לאידיאולוגיה. אולם הישיש החביב הפיג במקצת את המתיחות שלנו. שבאה עקב התעסקותנו בפוליטיקה, בעיצומה של מלחמה.

ב-22 באוקטובר, עם לילה, טסנו קרדלי ואני, לבארי ומשם — באותו לילה או בלילה שלאחריו — לסרביה, נחתנו בשדה תעופה מאולתר ליד ואלייבו. התנהל שם קרב פנים אל פנים וכן התנהלו שם חיים בטוחים ונוחים יותר לחברי ההנהגה; אולם דומה שלא חלה הרפיה, לא בדאגות ולא בהובות.

ולזה ייקרא חופש

הטרידתני המחשבה, שאנו מתקבלים בוואליבו, כפי שהגנרלים הסרבים נתקבלו בשובם מחזית סלוניקי, עם סיום מלחמת העולם הראשונה: חדר שינה גדול בביתו של אזרח נבבד, המהלך על קצות האצבעות לבל תופרע שנתינו, ובקומנו מגישים לנו שימורי ריבות ויי"ש — הכיבוד הסרבי המסורתי המוגש עם בוקר — ולאחר מכן, ארוחת-בוקר דשנה. כך קיבלה סרביה את צבאנו — סרביה הלוחמת, הסובלת והמחדשת את דמותה הפוליטית.

למחרת המשכתי דרכי לארנג'לוביץ. שם קיבלתי ג'יפ מדגם "ויליס", שהוקצב לי עוד בהיותי על האי ויס, ולמדתי לנהוג בו. בשעות אחר הצהריים נסעתי בג'יפ לבלגראד בליווי אנשי ביטחון. בכל מקום חזרו מראות דומים לאלה שבוואליבו: איכרים צעירים עם תרמילים ססגוניים על שכמם, לראשם כובעי-צבא מסורתיים ולרגליהם סנדלים קלועים מעור, שחודן מופנה כלפי מעלה, והם מלווים לעמדות-פיקוד על ידי נכבדים מקומיים ותיקי חזית סלוניקי; תלמידי תיכון ושוליות עומדים בסבלנות בתור לפני תחנות-הגיוס לקבלת תפקיד; שיירות של קרונות, נושאות מזון ועדרי חזירים, הכל למען הצבא; וסיסמאותינו המתנוססות בכל מקום, בצבעים רועשים ובאותיות גדולות ושמנות מבפי שהיו אי-פעם.

מטחו של דפצ'ביץ פינה את החווילה ברחוב רומונסקה 15, שקודם לבן גר בה נויהאוזן, המושל הכללי הגרמני של סרביה, כדי שטיטו יוכל להיכנס ולהתגורר בה. אני ביליתי את הלילה במטה הזמני, שברחוב אנדרה, אשר לאחר מכן שימש כמעונו של ד"ר ריבאר. מיד עם בואי הומטרו עלי פרטי פרטים על התנהגותם האכזרית של החיילים הסובייטים. על מעשי גניבה של אקדחים ושעונים מקצינינו ועל ביזה ומעשי אונס. דפצ'ביץ היה גם הוא המום למשמע כל הדברים האלה, ואולי עוד יותר נפגע ממאמצי הקצינים הסובייטים למעט מחלקנו בקרב לשחרורה של בלגראד. בשעת לילה מאוחרת, שעה ארוכה לאחר ששכתבי לישון, חזרו ועלו מראות אימים

אלה והדעות המעוותות על האיש הסובייטי והדירו שינה מציגו. כל אותם דברים, שהיו ראויים להערצה ולזיכרון — כנסיי-הנוער באיצטדיון במהלך הקרב על בלגראד; הוצאתו לאור של עיתון בבית-הדפוס הראשון שנפל לידינו; השטיחים שנפרשו לפני הטנקים הסובייטיים; הלחימה של אזרחים בלא נשק בידם; נהישותם של החיילים הסובייטים ותעוזתם של חיילינו אנו, בקרבות — כל אלה היו כלא היו לנוכח צערנו וספקותינו, שהנה אין הצבא האדום כפי שתיארנוהו בדמיונונו, כפי שחייב היה להיות.

יום אחד נפל לידי עלון של מיפקדת פיקוד סובייטית, המיועד לחיילים הנכנסים ליוגוסלאביה — היה זה הסבר שטחי וביורוקרטי, האומר שיוגוסלאביה היא בת-ברית, שבה יש פטריטיים שקמו נגד הגרמנים. אולם סטאלין החדיר מהשבה אחת בלבד לראשיהם של חייליו — הקרב עד לניצחון, צו זה החדיר לראשי בולם, מלמעלה ועד למטה. יום אחד נסעתי בעניין מסויים לנובי סאד, בדרכי חזרה נעצרתי על ידי חייל סובייטי, שהוביל עגלה רתומה לסוס, עמוסה שקים קטנים, סירים וכלי מיטה. "האם זהו הדרך לברלין?" שאל. מאז עשה הצבא האדום תפנית בסטאלינגראד וחרקוב, היה זה הכיוון האחד והיחיד שאותו ידע, ושבו יכול היה להיות בטוח, כי ימצא את גודרו, מאוחר יותר שמעתי, שהיילי הצבא האדום לא נהגו יפה יותר גם באזרחי ארצם הם.

ובאשר לשחרורה של בלגראד, זכורה לי עד היום תגובתה המרגשת של מיטרה, בעיצומו של הקרב: "הרגשתי", כך אמרה לי אותו לילה, "שליבי מתפלץ בקרבי למראה בלגראד, המשתרעת כענק על ההר, והיא הולכת ונעלמת בעשן ובשאון". ביום המחרת, 24 באוקטובר, ניגשתי למלון מג'סטיק, בו התמקמו הוועד הלאומי הפקידות הגבוהה וחברי אבנו"י. היו שם דיבורים למבביר ואוכל טוב, למחרת קיבלתי חדר קטן במלון והתחלתי לעבוד בענייני תעמולה. עיקר העבודה, באותה עת, התרכזה ברבישתם ובגיוסם של האמצעים הדרושים לפעולת התעמולה, עמד לרשותי הצוות הקודם — זוגוביץ, דדייר ואחרים; וגם הצבא סייע בידי, בכל שניתן; צבאות מהפכניים אינם יודעים שבעה לרעיונות והדשות, ולכן מטפלים הם יפה באנשים ובציוד הבאים למלא זרישות אלו.

אותו יום סח לי ולדיסלאב ריביניקאר, ש"פוליטיקה" יכול להתחיל לצאת לאור תוך שניים-שלושה ימים, ואולם הוצאתו לאור של "בורבה", שכעיתון המפלגה חייב שתהא לו עדיפות, נתקלה בבעיות. מבנות הדפוס של העיתון הפרו-נאצי "נובו וורמה" ("זמנים חדשים"), שיועדו עבור "בורבה", נפגעו במקצת. אמרתי, שאין צורך לעכב את הוצאתו לאור של "פוליטיקה", מאחר שזה עיתון חשוב — שאינו נופל בחשיבותו, בדרכו הוא מ"בורבה". אני מצין שיהיה זו, הואיל ויש מי שמייחס את ההחלטה להוצאתו של הגיליון הראשון של "פוליטיקה", לטיטו. היו בוודאי דיבורים על כך באי ויס ואולי גם ביאצה. אולם לא טיטו הוא שקיבל את ההחלטה המיידית, מאחר שעוד נמצא ברומניה. גם אני לא הכרעתי בעניין לבדי, אלא בהתייעצות עם חברים אחרים. מכל מקום, "פוליטיקה" הופיע ביום 27 באוקטובר ו"בורבה" ביום 15 בנובמבר ואילו "רדיו בלגראד" החל לשדר ביום 10 בנובמבר.

בשעות אחר הצהריים של אותו יום נכנסתי, בענייני עבודתי, למטה הצבא ברחוב אנדרה ניקולייץ. הכל היו עסוקים ולכן ישבתי בחדר ההמתנה. לפתע חרקו המדרגות מהתחת לרגליו של גנרל סובייטי חמור-סבר ומחוספס, חושבתי לעצמי: זה בוודאי ז'דנוב, משחררה של בלגראד. כבר שמעתי עד כמה רגון האיש וכיצד חיור, במסיבה כלשהי, אחר נערה פרטיזאנית יפה-תואר; מספרים, שהלכה איתו — כשאנשינו מעודדים אותה לכך — שמא, חס וחלילה, לא יבוא המנצח על סיפוקו בעיצומה של השמחה הבללית. החלטתי שלא לקום ממקומי, גם אם יגרום הדבר לתקרית. גנרל ז'דנוב נעצר ושאל, כששרירי לסתותיו מרעידים, "מדוע אינך מצדיע?"

כשאני מתנשא, לאיטי, מן הכורסא שבה ישבתי, השבתי לו ברוסית: "ועליך ללמוד להכיר את סימני-הדרגות של צבאות בנות בריתכם!"

ז'דנוב נפנה בזעם ויצא מדודות החוצה. למשמע הדבר, מיהרו דפצ'ביץ ועוד כמה חברי-מטה וירדו במדרגות, הם שיככו את כעסי וברד שבד שמחו שמחה גדולה.

אותו ערב, וייתכן, כי למחרת בבוקר, הגיעתנו השמועה על היעלמו של מילוטינוביץ. הוא יצא מרומניה, שבה עשה עם טיטו, בדרכו חזרה לבלגראד ליטול לידי את ענייני הכספים, תפקיד שהוטל עליו על ידי הוועד הלאומי. הוא לא הגיע ליעדו. כמה חיילים דיווחו, שבלייל 23 באוקטובר היו בסירה קטנה במעלה הדנובה ונתקלו במקשים. בסירה נמצאו כמה קצינים סובייטיים וגנרל יוגוסלאבי, בעל שפם ורוח, שאמר, "אינני יודע לשחות — אני אטבע!" כל הסימנים הצביעו על הרע ביותר — שמילוטינוביץ ניספה.

אסונות משלי נתבו גם הם על ראשי. סופר לי קודם לכן, כי אבי נהרג בידי פאשיסטים אלבנים בקוסובו. אחר כך סיפרו לי חברים לשעבר במחנה-מעצר בבנייצה, שראו את אחי הצעיר מיליבווי, פצוע ודעתו טרופה, מובל בידי שוטרים למקום העינויים. הוא הובא למחנה בבנייצה, אולם הם לא ידעו מי הוא, עד שאחד הג'נדרמים היכירו. לאחר מכן הודיע על כך בויקוביץ למשטרה המיוחדת, וקיבל על עצמו להעבירו בשיחות שכנוע לצד המלוכני. חודשיים ימים עינו את מיליבווי ואחר סחבורו למקום ההוצאה להורג. כל שהותיר אחריו היה דוח רשמי וקצר: "הנ"ל השיב על כל השאלות בלא אדבר' וכן 'אני רוצה למות בכבוד'". אלכסה, אחי הבוגר יותר, שנהרג בשנת 1941, הוסיף להופיע בחלומותי, בהקיץ ובלילות כאחד, שעה שעניניו של מיליבווי היו לחלק מעברי ומתקוותי. בשבתי בתאי בבית הכלא חשתי, לא אחת, בנוכחותם הפיזית, כמעט, של שני אחי המתים וכל אימת שעלו בזכרוני, נשבר בי ליבי. אותם ימים שמעתי גם על אחותי האמצעית דוברנה, שהוצאה להורג על ידי הצ'טניקים. היא היתה אז בהריון ואני תפילה, שמותה, יחד עם בעלה האהוב, לא היה קשה, כפי שהיה מותו של מיליבווי. אמי המסכנת ידעה, שסוף כל אדם למות; כך היה וכן יהיה. כשפגשתיה מאוחר יותר, בבלגראד, ניסיתי לנחמה: "איבדת במלחמה זו הרבה בלבך".

היא כבר פינתה בחייה מקום למתים ולחיים כאחד, ולכן השיבה: "הבאתי חיים רבים לעולם, ולכן עוד נותרו לי די".

ביום 24 באוקטובר 1944, בשעת הצהריים לערך, שב טיטו מרומניה לבלגראד. הוא הגיע באוניה, עבר על פני שילדו של גשר פנצ'בו וירד בחוף טובעני, כשרק אנו, חברי הוועד המרכזי ומפקדים בכירים, ממתנינים לבואו. בקושי החליף מילות-ברכה וכבר התפרץ בזעם: מדוע לא נעשה שום דבר בבלגראד — התושבים סובלים, הגיס החמישי פעיל, מילוסינוביץ לא נמצא, איסדר שורר כחזית סראם! הכחנתי בהתנהגותו חיקוי של הרוסים, ואולי אף של סטאלין עצמו. אולם הדבר לא נמשך זמן רב; בשעות אחר הצהריים, כשבאנו, חברי הוועד המרכזי, והתקבצנו על סביבו, חזר לסגנונו שלו, שהתבטא בקבלת החלטות באורח מהיר וכמעט נמרץ, עם פתיחות וחששות אישיים. טיטו עמד על כך, שהחיפזים אחר מילוטיונוביץ יימשכו, באורה שיטתי ועקבי יותר. לאחר כמה ימים נמצאה גופתו באחת מתעלות הדנובה; היא זוהתה תודות למדליה ולכסף הסובייטי ששמר על גופו. נערכה לו הלוויה צבאית. וכך יכולה היתה אשתו, מזכירה רגילה, שהמתנה לשובו במשך תשע שנות שבתו בכלא ושלוש שנות מלחמה, לקבל את גופתו, שנשחתה ללא הכר.

הדבר הראשון שעשה טיטו, עם שובו ממוסקבה, היה להקים את "המשמר". הדבר היה ביום 1 בנובמבר. אמרתי לרנקוביץ, שהחייאתן של מסגרות מלובנויות אינה לרוחי. הוא השיב לי, "זה ררוש, זו מסורת!" הוקמה יחידה חזקה בפיקודו האישי של טיטו ונקראה בשם, הניתן בדרך כלל, על ידי מלכים. ייתכן, כי הדבר נעשה בשהראתה של מוסקבה, ואילו הכיצוע נעשה במתכונת שלנו; גנרל סובייטי בא לארגן את סדרי הביטחון עבור טיטו.

כשטחים אחרים נעשה בבלגראד הרבה יותר מכפי שהיה צפוי, וזאת בהתחשב בעובדה, שעמדו לרשותנו רק שירותי הצבא, שהיה עסוק כחזית, ושל המשטרה החשאית, שטרם התבססה כראוי. כשנכנסנו לבלגראד לא פגשנו אפילו בחבר-מפלגה אחד — ממש, אף לא אחד. נמצאו כה אלפי אוהדים ואפילו קבוצות-לוחמים בלתי מפלגתיים, אולם כל חברי המפלגה חוסלו במחנות, כמשאיות-השמדה בגז ובמקומות המיועדים להריגה, במקומות ההריגה שביאיניצי הוצאו להורג, מדי לילי — בכל לילה, במשך שלוש וחצי שנים — מאות בני-ערובה ופטרייטים, רובם קומוניסטים ואוהדיהם. היעדר כושר התימרון — אי היכולת להתאים את המסגרות האירגוניות לתנאים המשתנים — חרמו גם הם למצב שנוצר. הנהגת המפלגה היתה אמיצה ומסורה, אולם קופאת על שמריה וחסרת מעוף. הטרור של הגסטפו ושל המשטרה המיוחדת של נדיץ, ששום יחס הומאני או נוהלים תחיקתיים לא נצבו על דרכם, לא דיכאו את אש ההתנגדות, אלא פגעו רק באירגון; לוחמי גדילה עירוניים אינם יכולים לעמוד מול צבא ומול טרור.

עוד בטרם כניסחנו לבלגראד, כבר קבענו לעצמנו, שכל מי שתמך בנדיץ ובליאוטיץ ייהרג במקום. לעמדתנו זו ניתן פומבי, אם כי רוב הנהגים אחר נדיץ וליאוטיץ כבר נסוגו עם הגרמנים. אין ספק, שבין המוצאים להורג היו גם אנשים, שאפילו בית הדין הגרוע והבלתי צודק ביותר היה מוציאם לחופשי. אולם מלחמות, וביחוד מהפכות ומהפכות-נגד, מתנהלות בהתאם לקריטריונים דוגמאטיים ואידיאולוגיים — קריטריונים, אשר במהלך ההשמדה, הופכים ללהט ולנוהל, למנהג ולמעשה צודק:

אין אדם אשם דווקא משום שעשה משהו, אלא סתם, משום שהוא שייך למשהו. שינאה וזעם משמשים מרכיבים חשובים בקבלת החלטות מעין אלו, אולם אין הם הגורמים המכריעים בקבלתן. בעיני אנשים כאלה נדמה היה ההליך המשפטי כמשהו געדר כל היגיון, פרט למשפטי-ראווה שנערכו, כל אימת שנגע הדבר במנהיגים: הרי אין בית-משפט יכול לפסוק מאות ואולי אלפי גוריידין מוות, זעמם של אוהדינו והערכת המצב קיבלו ביטוי בהחלטה הבאה: שלוש שנות לחימה לצד הגרמנים, או השתתפות במעשי נקם או בהצתה וברצח בני עמנו, מהווים מעשים איומים, אשר מי שנטל חלק בהם איננו יכול ליהנות מיחס כאל מי שסתם הותעה מדרך הישר.

בבלגראד עדיין נותרו מרגלים, חבורות של אנשי מיכאילוביץ, מודיעים למיניהם, סוכנים וכך כאלה, שלא הצליחו להימלט, או שלא ראו עצמם אשמים בעכירות חמורות, שעליהן עלולים הם להיות נידונים למוות. אולם אונו"ה, המשטרה החשאית שלנו, צדה אותם בשיטתיות, כשהיא פורסת את רשתה ומבצעת מאסרים והוצאות להורג. אפילו נושאי המשרות, בדרגים הגבוהים ביותר, התהלכו בעיר כביטחה; אמצעי ביטחון מיוחדים נקטו רק לגבי טיטו, שעה שהאחרים נעו כאוות נפשם בלחיות שומר ראש אחד בלבד, השירותים הציבוריים גם הם חזרו לתיקנם — מי, חשמל ואפילו אספקה; הבעיה החמורה ביותר היו הילדים — אלה שנותרו ללא הורים, ללא לחם וחלב, וללא בית. היחידות הצבאיות גדלו כקצב מאוץ; הטירונים החדשים, שהתגייסו בהמוניהם, הורידו את הרמה הכללית של הצבא, מבחינת ניסיון וכושר התמודדות. למרבה המזל סבלו גם הגרמנים מבעיות של התארגנות מחדש וכך, לפחות, התייצבה החזית בסראם. בינתיים עלה בידי קרדלי, בשיחותיו עם שוכאשיץ, להסיר כמה אבני נגף, על מנת להגיע להסכם חדש והוועד הלאומי הפיח חיים חדשים בפעולותיו השונות.

לטיטו לא נמצאו כל סיבות לאי-שביעות רצון, ואומנם זמן ממושך לא בא בטענות, פרט לענין התנהגותם של החיילים הסובייטים ועמדתם של המפקדים הסובייטים. שהתרעמו על התראותינו, או שלא התייחסו אליהן כלל. כל העניינים האלה המשיבו להתבשל, תחילה על אש קטנה, ועם כל מקרה חדש, שהיה חמור מקודמו, עלתה והתלקחה האש ביתר שאת, ועד העיר הודיע לנו, כי בצ'וקריצה, שבפרברי בלגראד, אנסו ושיסעו למוות רוקחת וכי חמשת אלפים איש באו להפגין בהלווייתה. התנהגותם של החיילים הסובייטים הפכה להיות בעיה מברעת לגבי סמכותנו והתבססותנו. הדבר קיבל משנה תוקף לאור העובדה, שהאשליות שלנו לגבי הצבא האדום ומכאן, שגם לגבי הקומוניסטים עצמם, הלכו ונתפצו, שעה שאנו, אשר טרם היה סיפק בידינו להתארגן כראוי, פעלנו כמציאות נוילה, בחלקה עוינת, ובחלקה טרם נתונה לשליטתנו.

לבסוף, משלא נראה שיבוא קץ לדבר והגיעו מים עד נפש, החליט הפוליטבירור לדבר עם ראש המשלחת הצבאית הסובייטית, הגנרל קורנייב, כדי לשוות חשיבות לשיחה, החליט טיטו, שמן הראוי שכל ארבעת חברי הפוליטבירור ישתתפו בה, וכן שני מפקדי-הצבא הגבוהים ביותר, פקו דפציביץ וריצ'ה פופוביץ, הנציגים הסובייטים העניקו למלאי התפקידים הגבוהים שלנו וכן למפקדים הגבוהים את "אות קוטווב",

ואילו טיטו קיבל את "אות סובורוב", לא הייתי נוכח בעת חלוקת האותות, ולכן מסר לי טיטו את המדליה, שהוענקה לי, מאוחר יותר, וכשבא גנרל קורנייב לחווילתו של טיטו לניהול השיחות, ענדנו כולנו — מהוץ לקרדלי, אשר לאחר מכן קיבל את "אות לנין" — את המדליות.

מכיון שניצבנו בשורה, חש קורנייב מיד, שמתבשל משהו רציני ובלתי-נעים ולכן לבש חזות גוקשה ותוקפנית. כמעט שלא הקשיב לדבריו של טיטו, כשהוא חוזר וטוען, שאלה הם רק מקרים בודדים, שאנשי הריאקציה מנפחים אותם. התבוננו איש ברעהו. טיטו המשיך לדבר בהתאפקות, כשקורנייב חוזר ומפסיקו בזעם גובר והולך, לבסוף התפרצתי אני: "הצרה היא, שמתנגדינו מנצלים את העניין לסובתם: כל העת משווים הם את תקיפותיהם של חיילי הצבא האדום להתנהגותם של הקצינים הבריטים, שאינם מעורבים בעניינים מסוג זה!" למשמע דברים אלה, הסמיקו פניו של קורנייב והוא קם ממקומו: "אני מוזה ככל תוקף נגד העלבונות המוטחים על הצבא האדום, בכך שמשווים אותו עם צבאות של מדינות קפיטליסטיות!"

דברים אלה שמו קץ לשיחתנו עם קורנייב. ברם, הפיקוד הסובייטי התחיל להשכיח סדר ומספר התקיפות פחת והלך — לא במעט גם בגלל העברת הצבא הסובייטי להונגריה, ארץ אויב, אשר לא היו לה כל אשליות לגבי הסובייטים, ואשר הסובייטים לא חייבים היו להתייחס אליה כאל בת-ברית.

רק עזב קורנייב ומיד גוף בי קרדלי, "לא היית צריך לומר זאת!" ורקוביץ הוסיף: "העניין באמת אינו נעים".

טיטו לא גער בי, אף-על-פי שלא חש בנוח, רק דפצ'ביץ צהל משמחה.

אולם לא עלה על דעת איש לשנות את עמדתו כלפי או למעט מתפקידי, כתוצאה מאותה תקריה, מתוך התחשבות בממשלה הסובייטית. יתרה מזו: הפוליטבירו ביקשני להיות הנואם בחגיגה לציון מהפכת אוקטובר, שהתקיימה באולם התיאטרון הלאומי, אשר תוקן ושופץ מחדש. סוכנים סובייטים החלו להפיץ דיווחים, שאני טרוצקיסט. ברם, רקוביץ הצליח לגלות את המקור, לניסיון ראשון זה, של הטלת דופי בחבר הוועד המרכזי, לאחר שהטיחו הסוכנים הסובייטים את ראשם בקיר האטום של מפלגתנו, חדלו מתעמולתם. אולם אי-הבנה זו, הלעג הזה לו זכיתי מידי הסובייטים, שהיו נערצים עלי כל-כך, גרמו לי סבל אמיתי.

אילולא נזקקנו לאישורן של בנות הברית, ניתן היה להגיע להסכם עם שובאשיץ עוד לפני ה-2 בנובמבר. הסכמנו לממשלת קואליציה, בתנאי שבנות הברית תבטחנה מראש להכיר בה, ובתנאי שהמלך יוחלף בעוצר, שיתמנה על ידי שובאשיץ והוועד הלאומי.

עם התקבל ההצעה, טסו קרדלי ושובאשיץ למוסקבה, על מנת להיוועץ עם הממשלה הסובייטית בשאלת ההסכם.

השיחות בין קרדלי, שובאשיץ והממשלה הסובייטית התנהלו תוך שביעות-רצון הדדית, עד שנמצאה דרך תחיקתית להשתית עליה את שינוי המישטר ביוגוסלאביה, סטאלין סיפר לקרדלי, שבשיחותיו עם צ'רצ'יל הסכים לחלוקת השפעה ביוגוסלאביה, שווה בשווה, בין ברית המועצות לבין אנגליה. אותה עת לא ראה איש מבין אנשי ההנהגה

שלנו כל פגם או משהו שלא כשורה בהסדר כזה, אנו הבנו, שהמטרה הינה לנטרל את ההתערבות הבריטית, דהיינו, להשאיר את יוגוסלאביה בידי הכוחות הפנימיים הפועלים בתוכה; אנו, הקומוניסטים, כבר היינו לא רק הכוח הדומיננטי, אלא היחיד במעט, במדינה, באשר לנוסחה של חלוקת השפעה שווה בשווה — הנחנו, שברית המועצות פשוט מטפלת כך במציאות, המוכתבת על ידי המעצמות הקפיטליסטיות הגדולות, וכי מאמצת היא לעצמה את השיטות שלהן, למען השגת המטרות הסור-ציאליסטיות הנשגבות יותר. לאחר ההתנגשות עם סטאלין בשנת 1948, עדיין זכרו ביוגוסלאביה, במרירות ובזעם, אותו "שווה בשווה" שכבר נשכח כמעט מלב כל אולם את האשם הסלנו אך ורק על סטאלין, היה ברור לכל, שעל צ'רצ'יל, האימ-פריאליסט, מקובלות דרכים מעין אלו, בשקיבלני צ'רצ'יל לראיון בשנת 1951, שאלתיו, "ועכשיו האם מכיר גם אתה בתועלתה של יוגוסלאביה?"

והוא השיב, "תמיד היכרתי בכך".

לא הנחתי לו, והקשיתי שוב, "אולם הגעת להסכם על חלוקתה שווה בשווה עם סטאלין".

"נכון, אולם באותו הסכם לא היה מדובר בשטחים, אלא בהשפעה", חתם צ'רצ'יל.

קרדלי נסע לבקר גם בסופיה, לניהול שיחות, בקשר לאיחוד עם בולגריה. היה זה רעיון ישן, שהסוציאליסטים הבלקאנים השתעשעו בו, ואשר הועלה מחדש במוסקבה ונזרק לחלל בעת שיחותיו של טיטו עם ההנהגה הבולגרית, כשביקר ברומניה. מכל מקום, תמיד שימש העניין נושא לשיחה. קרדלי חזר מסופיה מאוכזב מאוד. "לא ייאמן!" אמר, "הקומוניסטים הבולגרים פשוט רמאים! הם שמחים לראותך, הם מתבדחים איתך — ואחר מובילים אותך בכחש!". המנהיגים הבולגרים חזו את האיחוד עם יוגוסלאביה במתכונת של מדינה בולגרית-יוגוסלאבית דו-לאומית, דבר שהיה מעליב וממעט מערכם של הקרואטים והסלובנים, שלא לדבר על הסרבים. בהתאם להצעת התוכנית שלהם, היתה אמורה סופיה להיות עיר הבירה. טיטו היה מתמנה לנשיא הממשלה, וגאורגי דימיטרוב למזכיר המפלגה. במילים אחרות — הכוח יימצא בידי הבולגרים. קרדלי, כמו גם ההנהגה שלנו, ראו באיחוד עם בולגריה תהליך, שמטרתו לגבור על התחרות הלאומית שבין העמים, עד שתיעלם כליל.

וויבודינה, האיזור שמצפון לדרומו, שוחרר ב-1945, כמעט עם כלגראד, עם שחרורו של איזור זה התעוררו בעיות בקשר למיעוטים הגרמנים וההונגרים המתגוררים בו. למעשה, הבעיה היחידה שהפוליטבירו חייב היה לטפל בה, היתה בעיית המיעוט ההונגרי, מאחר שגורלו של המיעוט הגרמני — הפולקסדוויטשה — כבר נחרץ. נמצאו באיזור 500,000 גרמנים לערך וכמספר זה גם הונגרים. מספר ניכר מהאוכלוסיה הגרמנית — שמעתי, שלערך כחצי — נסוג עם הצבא הגרמני, ואילו ההונגרים נשארו — אולי משום שהצבא האדום כבר נמצא בעיצומם של קרבות קשים, אך מבטיחים, על אדמת הונגריה.

הגרמנים שלנו עוררו את זעמו של צבאנו ושל עמנו במידה כזו, עד שלא אחת הועלתה המחשבה, בדיני הוועד המרכזי, לגרשם מעל אדמתנו. ואף-על-פי-כן, אולי היינו משנים את דעתנו, אילולא החליטו הרוסים, הפולנים והצ'כים על גירוש

הגרמנים שלהם, ובחלקה בבר ביצעו החלטתם זו. הלבנה למעשה, אנו אימצנו לעצמנו עמדה זו, ללא כל דיון כמשהו, שמעשי הזוועה הגרמניים, עשאוהו מובן מאליו ומוצדק.

האוכלוסיה הגרמנית, שנותרה במקום, הוכנסה למחנות בשניים או שלושה בפרים. לא חלף זמן רב והרהיטים שנמצאו בבתיהם של גרמנים אלה עשו דרכם למשרדים ולבתים של הפקידות שלנו. עוזרות גרמניות — שלדברי נשות הפקידים שלנו היו עוזרות-בית מצויינות — שימשו אותנו בעובדות-ללא-סכר. מאוחר יותר אסר הוועד המרכזי נוהג זה, שנחשב כ"נוהג מביש", חלק נכבד של האדמות, אשר הרפורמה האגררית שלאחר המלחמה טיפלה בהן היה, למעשה, גרמני. ממחנות גרמנים אלה, בהם השתוללו רעב ומחלות ופרחה בהם הונות, כששומרי המחנה הם ה"לקוחות" הבלעדיים, נלקחו, באורח שיטתי, קבוצות גרמנים ונורקו לעברו השני של הגבול האוסטרי. רנקוביץ הודה, לאחר מכן, שהתנאים במחנות היו נוראים, ואילו קרדלי הצביע על כך, שבמעשנו איבדנו את האוכלוסיה הייצרנית ביותר שלנו. אני סבור, שטיטו שמר על מוצא פיו, מכיון שהרגיש שכך צריך היה לנהוג. גם אני הסווייתי את מודעותי ואת מצפוני מתוך הכרח וזיכרון הזוועות של הגרמנים.

בתחילת ספטמבר 1948 — לאחר הקרע עם סטאלין — לקח טיטו את רנקוביץ ואותי לציד איילות בבאלי. כשנסענו במרכבות, כמו רוזנים, הבחנתי בשורת צריפים ארוכה, כבסים תלויים בחזיתם ונשים וילדים, כבגדים בלואים, מסתובבים בחצרותיהם, הממונה על הציד אמר לי, שאלה "שוואכים", שהוא הכינוי של המיעוט הגרמני בוויבודניה. נכנסתי לצריפים: התגוררו בהם כחמש-עשרה משפחות, ששמיות ויריעות אוהלים משמשים להן מחיצות. הנשים סיפרו לי, שהן ובעליהן עובדים ללא שכר, כי נטלו לעצמם חלקת אדמה, מאחורי הצריפים, ועשו אותה גינה, כי אין להם כל זכויות ושום טיפול רפואי. עכדים! כשהתאספנו כולנו בביתן הציד, העליתי עניין זה. רנקוביץ אמר, שיש כשלושים אלף מקרים כאלה. הם נשארו במקום בעיקר בגלל המחסור בידים עובדות. היינו מוועזעים — כאילו לא נגע הדבר בנו. כאילו לא קרה מתחת לקורת ביתנו! טיטו אמר בתוקף, "יש להעניק להם זכויות אזרחיות בדומה לכל תושבי" כיצד רואה אני את הדבר כיום? אדם הופך מנצח על ידי שירות בגייסות שלו ובהקדבה למענו; שגיאתם הגורלית והבלתי נסלחת של המנצחים היא, שהם קובעים את עתירם של בני-אדם ושל עמים, בהתאם להשקפות ולנסיבות של עיתות המלחמה.

מאיך גיטא, קיבלו שבויי המלחמה הגרמנים יחס הוגן, בהתאם לתקן המקובל. במהלך הקרבות לשחרור סרביה ובלגראד, נפסקה הריגת השבויים. אומנם נכון, שפה ושם לא התנגדו המפקדים להריגתם של אנשי גסטפו ו-אס.אס., אולם הם לא התירו פגיעה באנשי צבא. בסוף המלחמה נמצאו ביוגוסלאביה למעלה מ-100,000 שבויי מלחמה גרמנים. הם הביעו את רצונם לעבוד וקיבלו, פחות או יותר, אותו שכר, שקיבלו הפועלים שלנו. הם עבדו בשיטתיות וניתן היה לסמוך עליהם; ובכל מקום בו היה צורך לבצע עבודת כנייה מסובכת וכמהירות, היתה דרישה רבה לעובדים גרמנים אלה. הם עוררו כבוד ואפילו נתחבבו על סביבתם. החזקנו בהם

זמן ממושך מדי — עד שנת 1949—1950 — אולם נפרדנו מעליהם באורח ידידותי. היתה כאן הוכחה נוספת, שבני-אדם יש לדון כפי שהם מתגלים לא רק בעיתות מלחמה, אלא גם בעיתות שלום.

מאיך גיטא, בעיית ההונגרים נדונה והוכרעה בישיבה, שהתקיימה בחווילתו של טיטו. הנהגת המפלגה של וויבודניה עמדה על דעתה — דעה אשר אין ספק, שמקורה בהלך הרוחות של תושבי סרביה — שיש לגרש מיוגוסלאביה גם את ההונגרים. היתה זו תנובה וחריצת-דין המבוססים על אנלוגיה: בוחות הכיבוש ההונגרים וסוכנים הונגרים התחרו בנאצים; הם לא ירו בסרבים בהוצאות-להורג המוניות, כפי שקרה בקרואטיא ובקראליבו, אלא "רק" זרקו אותם מתחת למעטה הקרח של נהר הדנובה, או גירשו אותם מעל אדמותיהם, שאחר כך העבירו אותה לידי ההונגרים. הנהגת המפלגה של סרביה נמצאה במבוך.

הוועד המרכזי התנגד בתוקף לגירוש ההונגרים. הסיבה העיקרית לעמדתנו זו היתה התנגדותה של הממשלה הסובייטית לדבר. הנציגים הסובייטים כבר הביאו לידיעתנו, שהונגריה תהיה מדינה סוציאליסטית. ובנוסף: הצבא ההונגרי והיחידות המקומיות לא רדפו אותנו באותה הליטות בה רדפו אותנו הגרמנים. ולאחר הכל, הונגריה בהיותה ארץ לא גדולה במיוחד אינה מהווה לגבינו איום לעתיד לבוא. אך לא כן גרמניה. בקרב ההונגרים קמה תנועת התנגדות, חלשה כפי שתהיה, וקמו גם יחידות לוחמות, מעטות כפי שתהיינה, ולבסוף — אם כי איש לא יכול היה להסביר מדוע לא ניתן להחיל כלל זה גם על הגרמנים — אי-אפשר להאשים נשים וילדים על פשעי שליטיהם.

שבועיים ימים גרתי במלון מג'סטיק ולאחר מכן עברתי ל"בורבה" — ששכנה בדירת הבעלים-לשעבר של "נובו וורמי". מאחר שמערכת העיתון היתה מורכבת מחברים מרכזיים באגף התעמולה של המפלגה, הפך "בורבה" לעיתון, אשר ממנו שאבו חיילינו ופעילינו שבעורף את עיקר ידיעותיהם. גם אז לא רצה טיטו ש"בורבה" יהיה לביטאון הוועד המרכזי, אלא דווקא של המפלגה הקומוניסטית: בדרך זו לא תוטל מלוא האחריות — במקרה של עשיית מישגה — על הוועד המרכזי. ברם, טיטו קיבל את טיעוני — שנתמכו על ידי קרדלי — נגד הנהגת צנזורה, למרות העובדה, שבברית המועצות קיימת צנזורה. קרדלי ואני הדגשנו, שהצנזורה איננה אהודה ובי אנו, הקומוניסטים, לחמנו תמיד לחופש העיתונות. כמו כן הסברתי, שכמעט כל חברי המערכת הם חברי המפלגה, ולכן יישמר, בין כך וכך, הקו המפלגתי. להחלטתנו, שלא להנהיג צנזורה היו השלכות רבות מכפי שיכולתי לשער: העיתונות היוגוסלאבית היתה פחות משעממת והעיתונאים היו עצמאיים יותר מאשר בכל מקום אחר במזרח אירופה.

לאחר שובו ממוסקבה, טס שובאשיץ ללונדון, לשכנע את המלך לקבל את מיסטר העלצרות ואת ההסכם עם טיטו. בהשפעת אנשי חצרו, דחה המלך את התוכנית. הוא אף איים ליטול משובאשיץ את הסמכות שהעניק לו ולבטל את ההסכם עם טיטו! לגבי מלך, שהיה חלש כליכך, ולגבי מתנגדיו, שהיו חזקים כליכך, נמשך כל העניין יתר על המידה. טיטו דרש משובאשיץ להפסיק להתמקח ולחזור לארץ. השתלשלות הדברים היתה שונה: צ'רצ'יל והממשלה הסובייטית הפעילו לחצים על

המלך, שקיבל את העוצרות, אשר כל חבריה היו לרוחו של טיטו. ההתנגדות הנואלת וחסרת התקווה של המלך שימשו לנו עילה טובה לצאת בתעמולה נגדו: "אנו רוצים את טיטו! לא רוצים במלך". היתה סיסמתנו, וסיסמה זו המשיכה להתנוסס ברמה עד ה-29 בנובמבר 1945, היום בו ביטלה האסיפה המכוננת את המונרכיה.

החיבוך עם הבריטים בקשר להנהחת חיילי-קומנדו בדוברובניק במספר שיעלה על המוסכם, לא היתה מעוררת את חוסר-אמוננו ואת קצפנו האידיאולוגי, אילולא העובדה, שמשלחת אמריקאית עדיין נמצאה במחנהו של דרוז'ה מיבאילוביץ ואילולא החלו הבריטים בהתערבותם ביוון, נגד אלאס*. מאמצי היהודות הגרמניות, שנמצאו ביוון, לפרוץ דרך מונטנגרו לעבר מוסטאר וסרייבו — לאהר ששחסמה נסיגתם בסרביה — הגיעונו לבקש סיוע אירטילרי מן הבריטים. הם הגישו לנו סיוע זה ברצון, וקני-תותח אלה מילאו חלק נכבד, ואולי אף מכריע, בבלימת החזרה הגרמנית. אולם הבריטים עמדו על כך, שגם חיילי-קומנדו שלהם ישמרו על סוללות תותחים אלו. נחיתתם של כשש מאות חיילי קומנדו אנגלים הפיחו תקווה בלב מתנגדינו ועוררו מחדש את חשדותינו הרדומות. הורינו ליחידות שלנו בדלמטיה להימצא בכוננות ומהבריטים ביקשנו להימנע מנחיתות נוספות.

בינתיים החלה המשלחת האמריקאית, בראשותו של לויטננט-קולונל רוברט ה. מק-דואל, לטפל בעניינים החורגים מאיסוף מידע ופינוי טייסים אמריקאים מאזורים צ'טיניים — דבר שגם הוא עורר את רוגזנו ואת חוסר אמוננו. בין הדרגים הגבוהים שלנו נשמעו הערות אירוניות: האמריקאים מלקטים את מה שהותירו הבריטים; לאמריקאים אין מושג על המתרחש; האמריקאים משחקים עם השטן.

ההתערבות הבריטית ביוון, בתחילת דצמבר 1944, הטילה עלי ועל מחלקתי תפקיד עדין ומיוחד. התעמולה שלנו ביטאה קו שמאלני עקבי. למרות שהצרכים הצבאיים והמהפכניים חייבו דבקות וחוסר-פייסנות, באו הקאדרים הקיצוניים ביותר, במחלקת התעמולה, והקצינו גישות אלו. טיטו לא גילה התנגדות ל"שמאלניות" זו; המילי-טאנטיות היא צורך בל-יגונה. אולם "שמאלניות" זו עלולה לקלקל משא ומתן מועיל ומבטיח עם המערב ועם שובאשיץ, ולעורר גם את ביקורתה של הממשלה הסובייטית. כשהחל הצבא הבריטי, בפיקודו של גנרל רונלד סקובי, בהתערבותו ביוון, לא רצה טיטו לצאת חוצץ נגדה, ביחוד לאור העובדה, שהעיתונות הסובייטית התעלמה בליל מן העניין. למרות זאת, התיר לנו טיטו לדווח על הנעשה — אולם בעדינות, וללא תוקפנות. הטון ונקודות הטיעון שלנו הלכו ונתחדדו, ככל שנתחדדו יחסינו עם מעצמות המערב בשאלת טרייסט ובשאלת החזרת זבנו ואוניותינו. בהרצאה סגורה, שנשאתי בפני קומוניסטים בכירים, בתחילת שנת 1945, ניתחתי את משמעות התערבותו של הגנרל סקובי, רנקוביץ, סיפר לי, שלבריטים נודע על הרצאתי: אבטחה ונקיטת אמצעי זהירות הפכו כבר עניין שבהובה.

גם אילולא נמצאנו במלחמה ובתהליך של מעבר למדינה, היה מספרנו קטן מכדי שנוכל לנהוג כעומדים ברשות עצמנו. דבר זה בא לידי ביטוי גם בשיתוף הפעולה,

* צבא ההתנגדות היווני בהנהגה קומוניסטית, שהבריטים לחמו בו לאחר נסיגת הגרמנים מיוון.

שנדרשנו לו, עם המפלגות הדמוקרטיות, אף-על-פי שנצטמקו והיו לקבוצות קטנות, שאין אנו מתירים להן להתארגן ולהתרחב; היה עליהן להישאר במתכונתן הקיימת ב"חזית מאוחדת" ובמצע אחיד, עד שתיעלמנה כליל עם כינונו של הסוציאליזם. אופקים רחבים ופטריוטיות, להלכה ולמעשה, אינם מנוגדים לתיגבורה ולחיוזקה המונופוליסטי של המפלגה.

בשם הוועד המרכזי נטלתי חלק במשא ומתן עם הקבוצות הדמוקרטיות בסרביה. היו לנו דיונים ארוכים ולעיתים קרובות התעקשנו על פרטים, אולם בסופו של דבר הגענו לבלל הסכם: חוסר ההומוגניות של המשתתפים הקלה על עבודת הקומוניסטים ושימשה כו' נירחב להתנגשויות בינם לבין עצמם; ברם, לקבוצות אלו לא היה לאן לפנות, אלא אלינו. הזכורים לי יותר מכולם, מאותן שיתות, הם יאשה פרודנוביץ, מנהיג הרפובליקאים ודרגוליוב יובנוביץ, מנהיג הפלג השמאלני של מפלגת האיכרים.

הרוד יאשה, כפי שכינהו הכל, כבר היה בשנות השמונים לחייו — שריד מימות הדמוקרטיה הסרבית על מפלגותיה הפוליטיות השונות. לנו, הקומוניסטים, היה גם קשר-דם עם פרודנוביץ: בנו ניספה במלחמה, הוא לא הזכיר את הדבר. הוא נצר את כאכו בקרב, ודומה שקשר זה לא נשתקף כלל בדעותיו. ההתנגדות למונרכיה היתה למענו לא רק עיקרון, שאין נעלה ממנו, אלא דומה, שמיקד בה את כל מישנתו הפוליטית. לגביו היה היושר בחזקת אמונה, והחינוך — מטרה בפני עצמה; הכל נבע אצלו מהגות ודעה, כשהוא מחוסך נמאורעות הימים ומפגעי הזמן. יום אחד, כשנסחפנו בסערת ויכוח נוקב, יצא לנוחיות, וכשבושש להזר יצאתי אחריו, על מנת לוודא אם הכל בסדר עימו. מאוחר יותר אמר עלי, "כן, הוא נוקשה, אבל גם הגון; הוא הלך אחר, למקרה שאזדקק לעזרה". ופעם הטיח נגדי, "לי חשובה הצורה, ולא התוכן! אתם יכולים להכריז על מישטר קומוניסטי מהר, בתנאי שתקבלו את מירב הקולות". לאחר מכן חזרתי והשמעתי את הדברים באוזני החברים והכל צחקו: לגבינו רק התוכן היה חשוב. פרודנוביץ נתמנה גם לסגן הנשיא של ממשלת יוגו-סלאביה — תפקיד שהיה סמלי בעינינו ובעינינו כאחד. תפקידו היחיד היה קבלת תלונות על מאסרים והפקעות; את התלונות, שנראו צודקות בעינינו, העביר לרנקוביץ, שטיפל בהן בסבלנות ובתשומת לב מרובה. ייתכן, כי בשל כך נקרא בפי חוגי המסחר בשם "הכותל המערבי של סרביה".

דרגוליוב יובנוביץ היה בן בריתם היחיד של הקומוניסטים אשר שמר בנאמנות — ובחשאי — הן על עצמאות מפלגתו והן על עצמאותו שלו. היה ישר ועשוי ללא חת, אך נעדר שאר רוח, חזון ורעיונות נעלים, והיתה בו מן מזיגה של שיגינות וקטנוניות. נקל היה להגיע להסכם עימו, כל עוד לא נפגעה עצמאותו. במהלך שיחותי עימו לא נתגלעו בינינו כל חילוקי דעות, הוא לא ניסה להגמיש אפילו במשהו את רעיונותיו ואת מטרותיו — ואף לא את אישיותו. אנו, אנשי ההנהגה, ביחד אלה מאיתנו שמוצאם מסרביה, שמרנו בקרבנו טינה לאיש הזה עוד מן הימים שלפני המלחמה, והצטערנו על שבטעות לא חיסלנו אותו בזמן האנדרלמוסיה ששרה בימי שחרורה של בלגראד. יובנוביץ הסתתר כל זמן המלחמה ולא הופיע בציבור עד לאחר שחרורה של סרביה.

על אף היותה שמרנית ומונארכיסטית בסתר, היתה הכנסיה האורתודוקסית ידועה כפאטריוטית. היא התעלמה, לעת עתה, מהיעדר האמונה של המישטר החדש, והזמינה אותנו רשמית ליטול חלק בתפילת ההודיה, שנערכה בקתדרלה, לכבוד שחרור בלגראד. הוועד המרכזי דן בשאלה אם על טיטו להיענות להזמנה, אך החליט בשלילה. מכיון שטיטו קרואטי, "קתולי" ומנהיג המפלגה. במקומו בחרנו בראש הפיקוד העליון, ארסו יובנוביץ ובמשה פיאה. לאחר מכן, כשזכרנו שפיאה יהודי, פרצנו בצחוק, אולם לא נודעה חשיבות לדבר, מאחר שלא ייצג את אמונתו אלא את המדינה.

יום הזיכרון לקדוש הסרבי סאבה, המדינאי והמחנך מימי הביניים, היה יום חופש מסורתי בבתי הספר, ואנו קיבלנו את הצעת ההנהגה הסרבית להמשיך ולקיים יום זיכרון זה. אולם כיצד ניתן למזג את היסוד החדש שלנו עם יום הזיכרון המסורתי על שם הקדוש הסרבי הנערץ ביותר? בפגישה שקיימתי עם הוועד המרכזי של סרביה, נתגלה זוגוביץ כאיש בעל ההצעה המוצלחת ביותר, בכל הקשור לעידכון תדמיתו ו"התאמתו המרכסיסטית" של סאבה הקדוש. הוא הציע, שנמקד בסאבה הקדוש, כפי שהוא מתגלה באגדות העם: החכם הטוב העושה רק טוב, זה שחינך ולימד ילדים לחרוש, לטוות, וכדומה. כמה שנים לאחר מכן ביטלנו את יום הזיכרון לסאבה הקדוש בבתי הספר שלנו. למותר לומר, שגם אני הייתי בזמנו בעד צעד זה אף-על-פי שכיום סבור אני, שחיסול העבר עשוי להסיל רק את עתיד מחסלנו.

בתחילת 1945 נשלחה משלחת למוסקבה מטעם הוועד הלאומי, במטרה להשיג סיוע כלכלי וצבאי. בראש המשלחת עמד אנדריה הבראנג והיא כללה את ארסו יובנוביץ, ראש המטה הכללי, ואת אשתי, מיטרה. הן כקבוצה והן כיחידים, היו חברי המשלחת נתונים לביקורת חריפה על התנאים השוררים ביוגוסלאביה ועל התנהגותם של מנהיגים מסויימים. במרבית המקרים היתה הביקורת מבוססת על חצי-אמיתויות והופנתה בעיקר נגד טיטו: שהוא דואג יותר לשיחזורם של ארמונות מלכותיים מאשר למיבצעים צבאיים; שהבנתו בבעיות צבא וכלכלה מועטת; שמגוימים בתפארתו האישית. עם זאת נהג הבראנג לשלוח דוח אחר דוח להנהגה הסובייטית. הוא לא עשה את הדבר בסוד וגם אנו לא היינו רואים בו מעשה נורא, אילולא פגעו דוחותיו במנהיגות שלנו.

סטאלין נטל על עצמו את התפקיד הטראגי לפגוע סופית במוראל של משלחתנו. הוא הקביל את פני המשלחת במסיבה שנערכה בקרמלין, ושעה שמולוטוב התגרה בחבריה בקור-דוח, נקט סטאלין לשון פאטתית וטראגית. הוא טען, שלא תקף חלילה, את טיטו, אלא את הצבא היוגוסלאבי ואת אירגונו — ואותי. הוא הזיל דמעות. שעה שדיבר על "ההתקפה" שלי על הצבא האדום, "צבא שפרץ והתקדם למרחק של אלפי קילומטרים באדמות בוד, שלא חטף דמו אפילו למענכם, והינה מותקף צבא זה על ידי מי? על ידי ג'ילאס! אותו ג'ילאס, שכה יפה קיבלתינו כאן. האם יודע ג'ילאס, שהוא עצמו טופר, מה הם סבלות-אנוש ומהו לבי-אנוש? האם אין הוא מסוגל להבין את החייל, שעבר באש ובמים, בדם ובמוות, אם הוא משתעשע עם אישה, או כשהוא נוטל איזה חפץ, חסד ערך?". הוא נשא את כוסו כמה וכמה

פעמים, התבדה, ניגה, הזיל דימעה, לא חדל לנשק לאשתי, מפני שהיא סרבית, כשהוא מלגלג ואומר, "אני אנשק אותך, אפילו אם היוגוסלאבים וג'ילאס יאשימו אותי, שאנסתי אותך". ארסו יובנוביץ הגן על צבאנו ובכה, עד שהבראנג גוף בו, על שהוא מתנגד לדברי סטאלין. גם מיטרה בכחה. "איך יכולתי שלא לבכות", אמרה לי בדרכנו חזרה לבלגראד, "בשאני רואה את סטאלין מזיל דמעות".

דיווחה של מיטרה זינעז והדהים אותי; ולא רק משום שלא הבחנתי, שהעניין כולו אינו אלא ניסיון להחליש, ואולי אף לפגוע, במעמדו של טיטו ובמעמדה של הנהגה. כשדווח גם לשאר החברים הבכירים על ארוחת הערב הדראמטית עם סטאלין, התעצרה מיטרה, בבת אחת, מדיכאוונה.

הבניין, שהיה בבעלות "מסעדת מדיירה", תוכנן מחדש על מנת לשכן בו את הוועד המרכזי. גם מחלקת התעמולה קיבלה בו שטח מסויים ולאט לאט התחלתי לעסוק במחלקה זו יותר מאשר ב"בורבה". משרדו של רנקוביץ נמצא באותה קומה והדבר הקל על הקשר ההדוק בינינו. אפילו באותה עת המשיך שירות הריגול הסובייטי לגייס סוכנים מקרב שלוחות המימשל העליונות שלנו, לרבות חברי מפלגה ותיקים, המשמשים בתפקידים רגישים. הסוכנים הסובייטים הצדיקו את צעדם זה, באומנם: "אומנם נכון, יחסינו עכשיו טובים, מנהיגותכם מסורה באמת ובתמים לברית המועצות, אולם עלינו להיות מוכנים לכל צרה שלא תבוא. יש לנו ניסיון מר עם טרוצקיסטים ועם אויבים וסוכנים זרים אחרים בשורות המפלגה". וכמוכן, שבכל העניין הזה נזקקו הסובייטים גם לשיטות, שהיו רחוקות מאידיאולוגיה כרחוק שמים מארץ — הם פיתו נשים, שחקניות סובייטיות שימשו פיתיון, חולקו מתנות, ועוד ועוד. הם ניסו לגייס אפילו פקידה צופן, שעבדה בוועד המרכזי. היא רצה, אחוזת זעם, אל רנקוביץ: היא לא יכלה להבין לשם מה דרוש "ביטחון", מחוץ לכותלי הוועד המרכזי שלנו, וללא ידיעתו. במקרים כגון אלה היה רנקוביץ נוהג לזמן אליו את ראש שירות המודיעין הסובייטי, קולונל טימופייב — אם אומנם כך היה שמו ואם אומנם היה קולונל — ומביא בפניו את העובדות בדיוק רב. ואז היה הקולונל טימופייב מכתיה, כשהוא חש אי-נעימות: "הדבר לא יישנה! אנשים המסורים באורח מוגזם לתפקידים בוודאי עשו זאת על דעת עצמם!"

תגובתו של טיטו לגיוס סוכנים מקרב אנשינו היתה נירגנת והחלטית: "הדבר חייב להיפסק! מה פירוש כל העניין הזה האם אנחנו איננו קומוניסטים? היום משתיל מישהו מרגלים בקרבנו ומחר יהיו ראשינו בסכנה. הדבר פוגע כמוראל של אנשינו ובאמונם בהנהגה".

בתגובה ל"אי-הבנות" אלו מצד הסובייטים עשינו לנו חוק, להציג את טיטו, תמיד, כמנהיגנו, ביחוד בחומר התעמולה שלנו; וכל אימת שהזכרנו את שמו של סטאלין בעניין הנוגע לנו, הזכרנו גם את שמו של טיטו. דמותו של טיטו גדלה שבעתיים: היא חרגה ממאבקי-כוח פנימי אל מעבר לצרכים שלנו והגיעה עד לאוטונומיה ולזהות עצמית.

התקוממות האלבנים במקדוניה ובקוסובו לא הטרידה את הדרגים הגבוהים שלנו, למרות העובדה, שהיא נמשכה מטוף 1944 ועד לחודש מרס 1945. לגבינו היתה זו,

על זה הדרך בוצעה ההלאמה — כלומר, ההפקעה — של האחוזות הגדולות והרכוש של בעלי היכולת. כל אימת ששחרר איזור מסויים, נהגו בו לפי שיטה זו. לדרגים הגבוהים לא היה מוסר כליות לגבי המיבצע, שהם ראו בו הלאמה — הלאמה בעלת מניעים "פופולאריים" מיוחדים. היה זה המשכה של המלחמה, שהיתה לאומית ברוחה ובסיסמאותיה, וקומוניסטית בשורשה ובמטרותיה.

בד בבד נפתחו חנויות מיוחדות עבור הפקידות הבכירה, שקנתה את המיצרונים במחירים סימליים, כאשר מלאי המיצרונים גדל והולך ככל שבגובה יותר דרגתם של הלקוחות, הנבאים לקנות באותן חנויות. הטובה מכולן היתה "חנוות הדיפלומטים", שסיפקה מיצרונים לדיפלומטים ולפקידות הגבוהה ביותר. מיד נעשה שימוש לרעה — קניה עבור קרובי משפחה — ולכן הוטלו מיגבלות, שלא היו אפקטיביות. החנויות אורגנו בהתאם לדגם הסובייטי. אם כי מסיבות בטחוניות ואירגוניות היה צורך בהנהגת השיטה הסובייטית. היו חנויות אלו בבחינת מותרות ובזבוז מן הרגע שנפתחו, ביחוד בעיתות מחסור. חנויות אלו פעלו זמן ממושך למדי — עד שנת 1951. הענקת זכויות יתר מתחילה כצורך לשעה והופכת, עם הזמן, למשהו קבוע ומוכן מאליה.

בעקבות הסבס יאלטה, הפעילו ממשלות בריטניה וברית המועצות לחצים על המלך פטר לקבל את הצעת העוצרות. ביום 7 במאי 1945, הוכרז על הקמת ממשלת טיטו — שובאשיץ; אנו הקומוניסטים. היינו בשלטון מלוכני, אם כי רק באורח פורמאלי, וללא מלך. נכללתי בקבינט הממשלתי. היה זה רעיון של קרדלי, שהיחידות הפדרטיביות תשגרנה נציגים לקבינט הממשלתי, וכך הייתי לשר מטעם מונטנגרו. לאחד מכן נתמנית לשר בלי תיק, לא היה לי כל תפקיד מוגדר בממשלה. פרט למילוי משימות ארעיות, למעשה, ניתנו לי תואר ומשכורת. עד להדחתו, בינואר 1954, היה עיקר עבודתי בוועד המרכזי.

בינינו ובין הנציגים הסובייטים התעוררו בעיות הקשורות בהרכב הממשלה החדשה. הראשונה בהן היתה קשורה במינויו של מילאן גרול, מנהיג המפלגה הדמוקרטית, לתפקיד סגן ראש הממשלה. גרול הרשים את טיטו ואת קרדלי באורח החשיבה השקולה שלו ובתרבותו, ולכן החליטו לכלול אותו בממשלה — מבלי להיוועץ בנציגים הסובייטים. הסובייטים ראו בכך חדירה בריטית מבפנים, אף-על-פי שלא ניתן היה לומר, שגרול עבד למען מישהו, אלא רק למענו הוא ולמען חברי מפלגתו.

הבעיה השנייה היתה קשורה בהכרזת הממשלה, שנוסחה על ידי קרדלי ועל ידי הברוזה זו ציינה באותה דרגת חשיבות את שלוש בנות הברית — את ברית המועצות, את בריטניה הגדולה ואת ארצות הברית. ברית המועצות לא צוינה באופן מיוחד, ובכך סיפקנו "הוכחה" מספקת לסטייה ולנטייה לצד המערב.

והבעיה האחרונה: ארוחת הערב שערך טיטו לכבודם של השגרירים החדשים של שלוש המעצמות הגדולות: הוא היקצה לשגריר הבריטי, ולא לשגריר הסובייטי, את מושב הכבוד ליד השולחן. למעשה, נהג טיטו כפי שמחייב הפרוטוקול: השגריר הבריטי היה זקן הסגל הדיפלומטי. טיטו התלונן בפני חוג מקורביו: "באמת, שאי אפשר לדעת, מה דוברים הרוסים האלה!"

בעיקר, בעיה צבאית. מישטרנו היה זר להמוני האיכרים האלבנים, ממש כפי שהיה מישטרם של המלכים הסרבים ומאמצינו לשלוח אלבנים לחזית לשם "חינוכם-מחדש", שירת יפה את צורכי התעמולה של המנהיגים האלבנים ואת הגרמנים. שררו יאוש וחוסר תקווה: אלבניה נמצאה גם בידי הקומוניסטים ויחידות אלבניות נלחמו לצידנו. הציבור כמעט שלא ידע דבר על התקוממות רבתי זו. בשלב מאוחר יותר שאלתי את גנרל סבו דרליביץ, מי שדיכא את ההתקוממות, אם היו מקרים של הריגת ילדים ואונס נשים: "לא, הקפדנו מאוד למניעת מעשים כאלה. אולם במה נערים רועי-צאן, נהרגו פה ושם והיו כמה מקרי ביזה. אותה עת הושתת צבאנו על גיוס חובה, ובין המתגייסים היו כמה פושעים ולאומנים קיצוניים. הובע צער על כך, אולם רק לאחר שהמרד דובא ואנו שלטנו במצב".

מיד עם שובה של מיטרה ממוסקבה, עזבתי את "בורבה" ועברתי לגור בחווילת רושה, בפרבר דאדיני, שהוא פרבר היוקרה של בלגראד. ההתרוצצות להשיג חווילה בדאדיני החלה עם שחרורה של בלגראד — תחילה לחווילות שננטשו על ידי בעליהן, ואחר מכן — מכיון שמספר הדורשים היה גדול — לחווילות, שהופקעו מסיבות לגיטימיות ומסיבות לגיטימיות פחות. אני לא נפלתי קורבן לאותה התרוצצות — עד שסופר לאשתו של זוגוביץ על חווילה צנועה של משפחת רושה; ואז לקחו הם את הקומה התחתונה, בעלת החדר האחד, ואילו מיטרה ואני לקחנו את הקומה השנייה, בת שני החדרים. ברם, צניעותי זו לא נמשכה זמן רב. די היה בהינתקותי מעל החוג הגבוה, שבו נעתי, כדי לעורר רוח של אי-שביעות רצון והסתגרות. בסתיו 1945, כאשר אמי, אחי ואחותי באו לגור עימנו, הייתי חייב להחליף את מקום מגורי, שהיה צר מהכיל את כולנו.

השגת חווילה למגורים בדאדיני היוותה עלייה בסולם החברתי, עוררה קינאה וגרמה להוצאת לעז, אולם הפקעת מפעלים, בתי מלאכה ובתי עסק, שהיו שייכים למשתפי פעולה, נתקבלה בהתלהבות מאופקת על ידי הדרגים הגבוהים שלנו, ובהתלהבות גלויה על ידי הקומוניסטים מן השורה. לא רק קומוניסטים הראויים לכך, אלא גם מי שרק לאחרונה עברו לשורותינו, הגיעו לתפקידי מינהל וגלגלו סכומי כסף גדולים.

אין ספק, שהיו אנשים אשר התעשרו כתוצאה משיתוף פעולה הדוק עם הגרמנים. בדרך כלל התנהגו העשירים, בזמן הכיבוש, בפחדנות ובשחיתות ולכן, משתחלו הפקעות, ניתן היה להאשים כל מי שהיה ידוע כקפיטאליסט בשיתוף פעולה עם האויב. האויב ניצל מפעלים, בתי מלאכה, אחוזות, בתי מלון ובתי מגורים מבלי להתחשב מי בעליהם ומה עמדתם. יום אחד באה לראותנו, בוועד המרכזי, בעלת מלון מג'סטיק, ידעתי, שבנה נמנה על אוהדינו, הם אסרו את בעלה, שהיה ארכיטקט נודע, באשמת אהדה לליאוטיץ, וכך אמרה לי, "בעלי וליאוטיץ הביירו זה את זה משחר נעוריהם וליאוטיץ נהג להתאכסן בבית המלון שלנו. אולם בעלי איננו מאנשי ליאוטיץ, הוא נאסר בגלל המלון — הפקיעו את המלון אך שחררו את בעלי. הוא יכול תמיד להשתכר די למחיתנו". התערבתי בעניין, הבעל שוחרר מיד, אולם המלון הופקע, מכיון שקצינים גרמנים התאכסנו בו.

עם בואי לבלגראד, באוקטובר 1944, התלו באבי הראש המיגרניים שלי, אשר לא נמצאה להם תרופה ולא ניתן היה לגלות את מקורם, עד היום הזה. גניח לכאבי הראש — אם אין לאדם צרות, הוא ימציאם לעצמו — ללא כל סיבה מוחשית, ובעיצומה של שררה ושפע, התפתחה בקרבי התנכרות רגשית ויריבות כלפי מיטרה. היינו מתווכחים ואחר לא מדברים זה עם זה במשך ימים, לעיתים שבועות. באותם ימים, היתה ההיפרדות של אוהבים מימות מלחמה ומימי "המפלגה", דבר שכיה ביותר — ובוודאי, שמסיבה זו לא הלבתי גם אני בדרך זו. או שמא לא הגיעה השעה לכך; עדיין לא הייתי אדם בשל, ורעיונותי ורגשותי טרם התגבשו סופית.

2

באמצעות האמנה לסיוע הדדי, שממשלת ברית המועצות חתמה עם הממשלה היוגו-סלאבית, שזה עתה הוקמה, עמדה ממשלת ברית המועצות במהרה על מהות התפקיד, שעליה למלא ביוגוסלאבית. שר החוץ שובאשיץ זקף הכל לזכותו. למרות העובדה, שהכל סודר בכר קודם לכן, מאחורי גבו, על פני השטח היתה האמנה חסרת כל היגיון: ברית נגד גרמניה העומדת על סף התמוטטות, בין מדינות, שלחמו נגדה במשך קרוב לארבע שנים. אולם דבר זה היווה לא רק מסגרת אלא חלק מתוכנית, אשר באמצעותה ביססה וחיוקה ברית המועצות את השפעתה.

טיטו עמד בראש המשלחת, כי בלעדיו לא היתה זוכה למעמד הרצוי. פרט לשור באשיץ, כללה המשלחת שני שרים כלכליים ואותי — לא רק מפני שטיטו ביקש לקחת עימו מישהו מן המקורבים אליו, אלא יותר מתוך כוונה ליישר את ההדורים, במגע ישיר, בעקבות "העלבונות", שהטחתי, כביכול, בצבא האדום. רק יומיים או שלושה לפני נסיעתנו הודיע לי טיטו, בחיוך מסתורי אך ידידותי, שגם אני מתלווה אליו למוסקבה.

ביום 5 באפריל 1945 יצאה המשלחת במטוס סובייטי למוסקבה. טיטו סבל מן הטיסה והקיא, ואילו אני, ככל שהתקרבנו למוסקבה — מתחזת לשמים אפורים, הפרושים מעל לארץ עגומה וחרבה — כן חשתי ביתר חדות באותה בדידות מרה, שכבר למדתי להכירה. חודשים רבים לפני הנסיעה החדירו בי הרגשה של עברייך, שמעטים סיכויי להציל את נשמתו. המטוס וגורלי התנדנדו הנה והלום בכאב, ואף-על-פי-כן נדמה הכל כמשהו בלתי מציאותי. הסעד היחיד בא לי מטיטו. הוא לא התייחס כלל לעניין ולא חל כל שינוי ביחסו האבהי והלבבי אלי.

אף-על-פי ששוב הקיא, ממש לפני שנחת מטוסנו במוסקבה, החזיק מעמד בטקס קבלת-הפנים — מכוח רצונו החזק, וכלל לא ניכר היה בו, שחש ברע בזמן הטיסה. כששלח מולוטוב את ידו לשלום, מבלי לנדנד עפעף, כאות שכבר נועדנו זה עם זה

בעבר, התקשה התנגדותי בתוכי. טיטו התגורר בחווילה, בנפרד מאיתנו. אנו התאכסנו במלון "מטרופול". ושם, במלון, הציעו את עצמן לנו, השרים הקומוניסטים — קאטיושות ונאטשות מפוקפקות, מעברו השני של קו הטלפון. לא שאלתי את שובאשיץ אם גם הוא "זכה" להצעות מפתות כגון אלו, מכיון, שכומוניסט, בושתי בשיטות כאלו, במולדת הסוציאליזם.

לשרים הכלכליים היו עניינים מעשיים לענות בהם, שעה שטיטו ושובאשיץ היו עסוקים במילוי אחר חובות הפרוטוקול. האמנה הוכנה מראש; הבעיה היחידה היתה להשוות את התרגומים, ואני עשיתי זאת תוך דקה. ביקרתי במוזיאונים ובחנויות ספרים ישנות, אך לצערי לא ביקרתי בתיאטרונים, מאחר שהערבים היו מוקדטים לארוחות ערב ולמסיבות חגיגיות.

ביום 11 באפריל נחתמה האמנה בקרמלין. סטאלין הרים וחזר והרים את כוסו, למען ידידות יוגוסלאבית-סובייטית — שהיה הדבר החינני, היחיד, בכל אותו אירוע. סטאלין גילה נירגנות בלפי. לאחר ארוחת הערב, הרמת הכוסות והצגת הסרטים, שאין מנוס ממנה, לחץ את ידי מבלי לומר מילה. אולם בינתיים נעשיתי נינוח יותר, אם בשל האווירה הרגועה או משום שאני עצמי התקטחתי כלפי סטאלין. לאחר מכן, בשעת ארוחת הערב בקרמלין, היה סטאלין נינוח אפילו כלפי לפחות בכך, ששם לב אלי במבטו, שעומקו מי ישרונו.

באותה ארוחת הערב שם סטאלין סוף — וכי למי, חוץ ממנו, יכולה להיות החוצפה לנהוג כך? — לאווירה הכבדה והמלאכותית, ששררה באולם. בדרך כלל פנינו אנו והנציגים הסובייטים זה אל זה בתואר "חבר", אולם בארוחות ערב חגיגיות ובקבלות פנים (בשל נוכחותם של שובאשיץ או נציגים מערביים) השתמשנו בתואר "אדון". ברם, סטאלין נשא כוסו ופנה אל טיטו בתואר "חבר" והוסיף במפורש, שלא יקרא לו "אדון". הוא צעק מקצה האחד של השולחן לקצהו השני, סיפר בדיחות ובילבל את קאלינין, הנשיא הסנילי, הסומא למחצה, כשהוא מריע בצחוקו הרם. אולם לא סיפר שום בדיחות על עצמו; האלוהים הוא אלוהים, רק אם מתנהג הוא כאלוהים. הערצת האלים ושלטון היחיד של סטאלין הורגשו כאן ביתר שאת מאשר בסעודות שערך בחווילתו.

גם אני הוזמנתי לסעודה אינטימית בחווילתו של סטאלין. שמחתי על כך, על אף העובדה, שקיננה בקרבי הרגשה, שעומדת להתחולל התנגשות בין סטאלין לביני בקשר להערותי שפגעה, כביכול, בכבודו של הצבא האדום. מן הצד הסובייטי נוכחו בסעודה סטאלין, מולוטוב, מלנקוב, ביריאה, בולגאנין וגנרל אנטונוב; מצידנו — טיטו ואנחנו, שלושת השרים הקומוניסטים. שובאשיץ, שלא ידע כלל על סעודה זו, הוזמן על ידי מארחינו לסעודה מיוחדת עליה התגאה בפנינו למחרת היום.

טיטו ישב לימינו של סטאלין, אני ישבתי מולו, לימינו של מולוטוב. פנים אל פנים עם סטאלין — חשתי לפתע ביטחון עצמי.

כשהתחממה האווירה, לאחר השקת הכוסות והשמעת "החוכמות", נעשתה השיחה חברית, ללא גינונים, וסטאלין "נוכר" לחסל את הבלוגטה שבינינו. הוא עשה כן בספק היתול; מזג לי כוסית קטנה של וודקה, כדי שארימה לכבוד הצבא האדום.

תחילה — אולי בשל המתח הרב — לא הבנתי למה התכוון. משקאות חריפים גורמים לי כאבי ראש ולכן — על מנת שלא לפגום באווירה החגיגית — שתיתי בירה. אולם לא יכולתי למאן לקבל את הכוסית, שהוגשה לי על ידי סאלין. רציתי להרימה ולשתות לחייו.

"לא, לא", קרא סטאלין בשיטת עוקצנית — ואז ירדתי לסוף דעתו — "רק לכבוד הצבא האדום! מה, אתה לא שותה לכבוד הצבא האדום?" שתיתי עד לטיפה האחרונה, כמי שמורה ומתודה, אולם ללא בוששה ומבלי להיות נבוך — מאחר ששתיתי לכבודו של סטאלין.

הסברתי לסטאלין, בקצרה, את הסיבות שהביאו להערה על הצבא האדום. כל הסיבות הללו כבר היו נהירות לו מזמן: באי שביעות הרצון, שגילו הסובייטים על התקפתי היתה טמונה, כביכול, רגישות של מעצמה גדולה, שלגביה דיוק וכוונות טובות ערכן בקליפת השום. סטאלין קיטע את דברי באמצע, ונשא דבריו: "כן, במובן שקראת את דוסטויבסקי? ובכן רואה אתה, כמה סבוכה היא נפש האדם, רוחו של האדם? אז תאר לך אדם, שנלחם מסטאלינגראד ועד בלגראד — למעלה מאלף קילומטר של אדמת ארצו ההרוסה, על פני גוויותיהם של חבריו ושל היקרים לו מכול! כיצד יכול אדם כזה להגיב באורח נורמאלי? ומה האסון אם הוא נהנה עם אישה, לאחר כל הסבל הזה? בדמיוןך ראית את הצבא האדום כאידיאל, אבל הוא איננו אידיאל ואינו יכול להיות אידיאל, גם אילולא הביל אחוז מסויים של פושעים — פתחנו את בתי הבלא שלנו וזרקנו את כולם לצבא. הצבא האדום איננו אידיאלי. הדבר החשוב ביותר הוא, שהוא לוחם בגרמנים — והוא נלחם בהם כמו שצריך, וכל השאר איננו חשוב."

כך נתאחה הקרע בהקשר לצבא האדום — או שכך, לפחות, חשבנו אנחנו. התרשמתי הראשונה מסטאלין קיבלה הפעם חיזוק נוסף: זיכרון מצויין וערני וממין תוסס ואיתן. כיום הייתי מוסיף, שסטאלין ניחן בכוח אינטואיטיבי מיוחד, לחדור לנפשו של אדם. חשתי, כאילו ניצב אני ערום בפניה, ודומה שאף שמחתי, שכך הדבר, בשום דבר לא ניכר היה — ואנו אף לא ידענו — שבנו, יאשה, אבד לו במלחמה. הוא התאבל עליו שניים או שלושה ימים, אחר קיבל את העניין כמשהו מחייב המציאות, והמשיך לתפקד כאילו דבר לא קרה.

סטאלין התגרה בטיטו בהומור שובבני. לעיתים קרובות היה זה בהשמעת הערות בלתי מחמיאות לצבא היוגוסלאבי ובדברי שבח לבולגרים. "הבולגרים סבלו מכמה חולשות ומכמה אויבים בשורותיהם. אולם הם חיסלו כמה תריסרים — ועכשיו הכל בסדר. הצבא הבולגרי טוב מאוד — מאומן וממושפע. והצבא שלכם, היוגור סלאבי — הם עדיין פרטיזאנים, בלתי כשירים ללוחמה רצינית בקו החזית. בחורף שעבר עלה בידי גדוד גרמני אחד להביס אוגדה שלכם, גדוד מביס אוגדה!" השבחים, שהרעיף סטאלין על הצבא הבולגרי, לא באו רק כדי להקניטנו; ההנהגה הסובייטית, בדומה למישטר הצארי, נטה יותר לצד הבולגרים. הקונגרס הפאנסלאבי, שהתקיים בסופיה זמן קצר לפני ביקורנו במוסקבה, היה פרי יוזמה סובייטית, במטרה לשקם את יוקרת הבולגרים — הסלאבים היחידים, שלחמו לצד הגרמנים והאיטלקים.

אנו, בבלגראד, קיבלנו את הדבר ללא שמץ של קינאה. אני עמדתי בראש המשלחת היוגוסלאבית לאותו קונגרס. הבולגרים היו מארחים למופת — ואולי אף הגוימו בשפע האירוח. הרושם הבלתי נעים ביותר — ההוללני ביותר — עשה הארכיבישוף הבולגרי; הוא נעדר כל הוד של כמורה, אפילו במראהו החיצוני; עיניו היו שטופות דם וגופו מתפקע מרוב שומן. אף-על-פי שרק אתמול שירת את הצאר וברך את הצבא הבולגרי, שהביא חורבן על יוון ומקדוניה, החליט להתחכם לקומוניסטים ועשה עצמו פאטרון לעצרת זו, אשר הדבר הסלאבי היחיד שבה, היתה הפרזיאולוגיה האימפריאליסטית הרוסית, השחוקה מיושן — שעה שהמניעים והמטרות היו קומוניסטיים. במהלכה של תפילת ההודיה, שנערכה בקתדרלה של סופיה — שהוקמה וניתנה במתנה לכולגרים על ידי הצאר הרוסי — ניגש הארכיבישוף מנכבד אהר למשנהו, כמצוות הטקס הדתי, כשהצלב בידו, שיכורים מעוצמת האירוע הלאומי הסלאבי, נשקו כולם לצלב — חברי הוועד המרכזי הבולגרי, גנרלים סובייטים, הפולנים הגאים והנבוכים והצ'כים הנחבאים אל הכלים. כשהגיע תורי, אמרתי, שאני אתאיסט והארכיבישוף פסע לאחור, בלי לומר דבר. חברי משלחתנו עשו כמוני. על חברי המשלחת נימנה גם יברם גדליקוביץ, שהיה פרופסור לרפואה, לא-קומוניסט. מסרביה, לאחר מכן שאלתיו:

"מדוע לא נשקת לצלב? הרי אתה דתי".

הוא השיב, "איני יכול לנשק לצלב בולגרי".

במרוצת השנים אימץ סטאלין לעצמו רעיונות מרעיונות שונים ונעשה נתון לדחפים בלתי רציונאליים, במידה גוברת והולכת, תוך שתלטנות אותוקראטית קיצונית. ובדומה לאבות אבותינו בסלובאקיה הדרומית, המשועבדת והאומללה, הונהגנו גם אנחנו, בליט ברירה, על ידו.

לאחר מכן הרים סטאלין את כוסו לכבוד הצבא היוגוסלאבי, והוסיף: "אשר עוד ילחם יפה באדמה מישורית".

סיטו עצר בעצמו. כל אימת שהעיר סטאלין הערה של התחכמות, גם כשהיתה מבוזת נגדנו, היה מתבונן בי בחיך ואני הייתי משיב לו בחיך של השתתפות והבנה. אולם כשאמר סטאלין, שהצבא הבולגרי עולה על צבאנו, שוב לא יכול היה סיטו להתאפק. הוא קרא בקול רם, שהצבא היוגוסלאבי יוכיח. תוך זמן קצר, שנגמל מכל חולשותיו.

דומה היה שסטאלין וסיטו שומרים טינה זה לזה. מבלי לפגוע בסיטו אישית, הטיח סטאלין דברי נאצה כוללניים על המצב השורר ביוגוסלאביה. סיטו התייחס אל סטאלין כאל בכיר ממנו, אולם מכיל להשפיל עצמו בפניו; הוא אף העז להזים את ביקורתו של סטאלין על יוגוסלאביה.

סיטו אמר, כי הסוציאליזם בימנו מתקדם בדרכים שונות מאלו שבעבר. דברים אלה נתנו לסטאלין הזדמנות לומר, "הסוציאליזם בימנו ייתכן אפילו תחת שלטון המלוכה הבריטי. אין עוד צורך במהפכות בכל מקום. לפני זמן קצר ביקרה כאן משלחת של מפלגת הלייבור הבריטית, ושיחתנו נסבה ביחוד על נושא זה. כן, הסוציאליזם ייתכן תחת שלטונו של מלך בריטניה".

כאן הערתי, שהמשלה היוגוסלאבית הינה ממשלה סובייטית בעיקרה, מאהר שהמפלגה הקומוניסטית מחזיקה בידה את כל עמדות המפתח, ואין בה במעט מפלגות אופוזיציה ראויות לשמן. על כך השיב סטאלין, "לא, ממשלתכם איננה סובייטית — יש לכם משהו באמצע, בין צרפת הגוליסטית לברית המועצות". בקרבי פנימה לא הסכמתי עם הערכתו זו של סטאלין, ביחוד משום שהיה נדמה לי, שלא רק שלא ידע אלא אף לא רצה להכיר, במהות השינוי שחל ביוגוסלאביה.

סטאלין לא סבל מונולוגים, אפילו לא של עצמו. אף-על-פי שהיה הדבר הראשי, רק סיטו ומולוטוב נטלו חלק בשיחה. אני פלטתי כמה משפטים, ואילו השאר לא פצו פה.

"אין מלחמה זו דומה לקודמותיה", אמר סטאלין, "מי שכובש איזור מסויים משליט בו את המישטר החרבתי שלו. הכל משליטים את מישטריהם, עד לקצה האזורים. אליהם מגיע צבאם".

סטאלין הסביר גם את הסיבות, שהביאוהו לתמוך במדיניות ה"פאנסלאבית": "אם יעלה בידי הסלאבים להתאחד ולשמור על סולידאריות, שוב לא יוכל עוד איש להרים אצבע נגדם".

מישהו העיר, שיעברו עוד חמישים שנה, עד שיעלה בידי הגרמנים להתאושש. סטאלין השיב, "לא, הם יתאוששו — ומהר מאוד. תן להם שתיים-עשרה או חמש-עשרה שנים והם שוב יעמדו על רגליהם. ומסיבה זו חשובה מאוד אחדותם של הסלאבים".

בנקודה מסויימת, בשעת השיחה, משך במכנסיו וקרא בקול: "בקרב תסתיים המלחמה, בעוד חמש-עשרה או עשרים שנה נתאושש, ואז ננסה את ידינו שוב". ניתן היה להרגיש, ביחוד מתוך הערותיו של מולוטוב, כי המנהיגים הסובייטים רחשו כבוד לצ'רצ'יל וראו בו אישיות מרחיקת ראות ומסוכנת.

כרגיל, הושקו כוסות לרוב והיה אוכל למככר. סיטו, אשר גם הוא לא נמנה על השתיינים הגדולים, העיר, "אינני יודע מה איננו בסדר, לעזאזל, עם הרוסים האלה, שגורם להם לשתות כל-כך הרבה — פשוט ניוון!"

אפילו סיטו לא יכול היה להבין מדוע מרבית הדרגים הגבוהים הסובייטים לשתות כל-כך. מכל מקום סיכמתי לעצמי: השאלות השנויות במחלוקת מצאו את פתרונן — מסיבות של מדיניות ופוליטיקה ולא בשל יחסי חברות וידידות.

הזמנו לאורחת ערב גם על ידי דימיטרוב, בחווילה שליד מוסקבה. סיטו ודימיטרוב העלו זכרונות על הקומינטרן. הוזכרה שאלת איחודן של בולגריה ויוגוסלאביה והיה גם מופע של אמנים סובייטים מעולים, ששיעממו אותנו במקצת. פרט לכך, היה זה נעים ועצוב קימעה. ניתן היה לחוש באפאטיה של דימיטרוב; הרוסים מוסיפים להחזיקו במוסקבה, שעה שיתר המהגרים בבר חזרו מומן לבולגריה ונטלו לעצמם את המישרות המכובדות ביותר. גם כשהכל ברור ונוהג כמנהגו, אין התנהגותה של רוסיה מובנת אפילו כלפי הרוסים עצמם. האם לא בכך כוחה, אסונה וקיסמה?

בשעשינו במוסקבה, קיבלנו הזמנה לבקר באוקראינה. באוקראינה ובבילורוסיה הקימו המנהיגים הסובייטים משרדי חוץ נפרדים, כאמצעי להכנסת מדינות אלו, כחברות

באירגון האומות המאוחדות. משרדים אלה לא היו מאוישים וכמובן שלא היתה להם מדיניות חוץ עצמאית. מכיון שהורכבו בחיפזון, לא היה סיפק בידם להתארגן על מנת לטפל בפילוסופיה בעניינים הפורמאליים הפשוטים ביותר. ההצעה שבדרכנו חזרה נבקר באוקראינה, בוודאי באה מקייב — מניקיטה כרושצ'וב, שהיה אז מזכיר המפלגה באוקראינה וראש ממשלתה.

כרושצ'וב, מנואילסקי, הקומיסאר לענייני חוץ שלו ושאר אנשי הפקידות האוקראינית, הקבילו פנינו בסבר פנים יפות, ביחוד משום שראו בביקורנו אישור למעמדם המדיני העצמאי. הכל היה פחות רשמי מאשר במוסקבה, פחות מעורר חשדות ומתח, יותר עליז ופתוח. אפילו הלשון האוקראינית נשמעה ידידותית יותר לאוזנינו.

כרושצ'וב שלט במנהיגות האוקראינית, לא רק בתוקף תפקידו אלא גם מכוח אישיותו. הוא החזיק הכל בידיו, ובאורח ישיר יותר מאשר סטאלין, אך מבלי לעורר התנגדות כמותו. אצל סטאלין לא ניתן היה לחוש בקשר עם העם, אלא רק במובן האידיאולוגי הסבוך. סטאלין היה מעוניין במטרות, אולם רק מעט, או בכלל לא, באנשים ובאורחות חייהם. כרושצ'וב ניסה, בכל הדרכים, להיות איש העם: אפילו כשלבש את מדי הגנרל, נהג רישול מסויים והיה נידח. אין ספק, שהיה פופולארי בדיבורו ובגיבוריו, אולם במחשבתו — בצורת מחשבתו — היה מרכסיסט מיתי האולפנה של המפלגה בתוספת מורשת המעשיות הכפרית. חוש ההומור שלו היה כשל הולל וגס רוח. דומה היה, שהוא נימנה על אלה השומרים טינה לזולתם: למרות שמנואילסקי דחק והאיץ בו, מאן למחוא כף לזמר כאופרה, מכיון שאותו זמר הופיע בפני הגרמנים, אולם כלפי חוץ לא גילה כל יחס נוטר. אפילו התנהגותו כלפי אותו זמר לא היתה בבחינת נקמה, אלא שמירת טינה ילדותית ודוגמאטית. הוא היה דברן מושכע וירד בתיאוריו לפרטי פרטים. ניתן היה להתווכח עימו מכלי שיפגעו היחסים איתו. למעשה, היה דמוקראט עממי; אוטוקראט ללא רשמיות, שאיננו מחניף לעצמו. כרושצ'וב היה קצר קומה, שמן, אולם זריז בתנועותיו, הירבה לאכול ולשתות, כאחד ממשוטי העם שלפתע זכה בעושר. שלא כסטאלין, שלגביו משמשים הרעיונות אמצעי למטרה, השתמש כרושצ'וב ברצון ברעיונות, על מנת להצדיק באמצעותם סטיות מחויכות המציאות מן המדיניות המקובלת.

קייב, השוכנת על גבעות שעל גדות נהר גדול, הזכירה לנו את בלגראד. אולם קייב היתה יפה ומטופחת יותר — כך היינו רוצים שתיראה כלגראד. רק ביום 20 כאפריל טסנו בחזרה ליוגוסלאביה. אוקראינה, על חיי הציבור המיועריים והרוסיים-למחצה שלה, הלכה ונתעמעמה בזכרוננו ובחוסר תוחלתנו. ספקות, לגבי הדיוקן הרשמי של המציאות הסובייטית, השתרשו עמוק בתודעתנו, והיו למציאות בפני עצמה.

3

כשביצע צבאנו פריצת-דרך בחזית טראם ביום 12 באפריל 1945, עדיין שהתה משלחתה של ממשלת יוגוסלאביה במוסקבה. המיגונה באותה הזית נערכה בעיקר על ידי הגרמנים, אשר במשך חמישה חודשים הקימו, על סמך נסיונם הרב בסוג לחימה זו, אמצעי הגנה יעילים. אולם צבאנו פרץ את החזית הזו, כשהוא משתמש בשיטות שניתן כמעט להשוותן לאלו של צבאות המעצמות הגדולות. בקשר עם עבודתי בניהול התעמולה כצבא, ביקרתי בחודש פברואר במטה המחנה הראשון, זה שהחזיק בחזית טראם. הדרכים היו מכוסות בוץ, יריות, שגורו לסירוגין, הידהדו במרחק לא רב. המטה המה פעילות, מסרים הגיעו ושוגרו. משיחות שניהלתי עם דפצ'ביץ, המפקד, הבנתי, כי אילולא עזרתם של המדריכים הסובייטים, וללא הסיוע הסובייטי בנשק, לא היה עולה בידנו לפרוץ את החזית. מאידך גיסא, יש לציין, שקצינינו למדו מהר, וכן שיפרו את ניסיון הלחימה העשיר, שרכשו.

האיסטרטגיה לפריצת החזית, תוכננה על ידי מטה החזית ועל ידי המטה הכללי. באישורו של טיטו, כמובן, אולם פקודת הפריצה נחתמה בידי רנקוביץ, בתורת חבר המשלחת הממשלתית. החדירה לחזית טראם בוצעה על ידי יחידות של כל העמים היוגוסלאביים, פרט לסלובנים, אשר נמנע מהם להימצא באותה חזית, מסיבות גיאוגרפיות ואחרות. אולם הסרבים סבלו את מירב האבידות, היה להם המספר הרב ביותר של יחידות חדשות והאחוז הגבוה ביותר של טירונים ביחידותיהם הוותיקות. היה זה הקרב הגדול והעקובי-מדם מכל הקרבות שצבאנו לחם בהם אי-פעם. בהקרבה העצמית, ללא סייג, ובאבידות לאין ספור, שוב הוכיחה סרביה את עוצמת נחישותה ומודעותה המדינית. עד שהגיע צבאו של דפצ'ביץ לזגרב, כבר סבל ב-36,000 הרוגים, אף-על-פי שהיחידות הגרמניות לא היו בתקן מלא ואיבדו מביטחונן הקודם, הן ניצחו בהצלחה אל מול צבאנו חסר הניסיון. אפילו המישמר האזרחי של פבליץ לחם טוב יותר, לאחר שכסוף 1944 הוזרמו לתובו פורמאציות של אוסטאשים, ששימשו בו כגרעין צבאי.

שלא היתה כל תחרות בינו לבין דפצ'ביץ — "הו, לא! אני מחזיק את הארטילריה שלי בצידו הימני של נהר דרינה!"

הצבא, שהיה משולהב, שש אלי קרב לפרוץ דרך ולהוכיח שהוא מוכן ללוחמה מסוג זה. עמים, תנועות וצבאות מצדיקים את קיומם בתוקף אופיים המיוחד וייחודם. אולם את הדחפים המוסריים, שלעיתים הם הקובעים בפוליטיקה, ניתן היה לדחוק לקרן זווית, אילולא המציאות, שהיתה קשה ומשרת-רעות כל-כך, ואילולא הערכתנו אנו של מציאות זו, שכרעה תחת נטל של דאגה ואידיאולוגיה.

שעה שממשלת זגרב זממה מזימות ותיכננה תוכניות, והצ'טניקים פנו מערבה, כדי להצטרף אל בנות הברית, או לחזור לסרביה, מיהרו בנות הברית המערביות לחייב אותנו לפנות את מחוז יוליאן, וביחוד את טרייסט. טיטו, שציפה לתגובה כזו מצד בנות הברית, מיהר לשגר את המחנה הרביעי וביום 2 במאי 1945 השתלט המחנה על טרייסט — פרט לכמה בונקרים, שהבריטים נצמדו אליהם. עוד באותו יום דרש הפילד-מרשל מרולד אלכסנדר, שניסוג בטרייסט ובמהלך משא ומתן, שהתנהל בבלגראד ביום 5 במאי, דרש גנרל ויליאם מורגן, ראש מטהו של אלכסנדר, שניסוג אל מעבר לקו אותו סימן על גבי מפה. יחידותינו, שחנו בסביבות טרייסט, היו חשופות לשאגתם המאיימת של מאות מטוסי בנות הברית, ואילו צ'רצ'יל איים לשהרר אוגדות גרמניות, שנפלו בשבי. יראנו מפני התנגשות עם המערב, גם אם לא יתגלע קרע גלוי, חששנו שמא קבוצות, אשר רק תמול שלשום קיבלו סיוע גרמני, יקבלו עכשיו סיוע טריי. ואפילו משמעותי יותר, מן המערב. מטעם זה דורבנו צבאותינו לא רק במטרה להביס את הגרמנים, אלא גם לסגור ולחסום את הגבול עם אוסטריה ואיטליה.

הכוחות הגרמנים באוסטריה נכנעו וממשלת גרמניה קיבלה את תנאי הכניעה במשא ומתן עם בנות הברית המערביות, אולם אנו עדיין רבנו עם המערב בעניין טרייסט, המשכנו במלחמתנו נגד הגרמנים ונגד המישטר האזרחי ושפכנו את דמנו מסביב לזגרב, שאליה נכנסנו רק ביום 8 במאי.

ביום 9 במאי הקבלנו, אנו המנהיגים, את כניעתה ללא-תנאי של גרמניה — הוא יום הניצחון — בבדידות מרה. דומה כאילו אותה שמחה לא נועדה למעננו. איש לא הזמיננו לחגוג, למרות שגם כתנועה וגם כעם, עזרנו, כסבל ובאבידות הנוראים, להגיע לאותה שמחה. ברור מעל לכל ספק, ש-305,000 פורטוזאנים נהרגו במלחמה; שמרבית ימי המלחמה ריתק, צבא יוגוסלאבי זה על אדמתו, למעלה מעשרים אוגדות גרמניות; שלפי נתונים סטטיסטיים רשמיים, איבדה יוגוסלאביה בין 1.7 ל-1.8 מיליון איש. מספר זה כולל את כל אלה שניספו במחנות, במעשי הטבח ובהפצצות, וכן את אלה, שנפלו במלחמה נגד הקומוניזם ואלה שהוצאו להורג על ידינו, הקומוניסטים. נוהגים לנקוב תמיד במספרים עגולים, כאילו אין מדובר ביצורי אנוש. לא ניתן היה אפילו לקבוע מספר מדויק לנופלים: מאות אלפים שנהרגו, נותרו אלמונים ועלומי-שם. ייתכן, כי המספר גדול עוד יותר, אם כי לי נראה — ואולי אני בודה זאת מהירחורי ליבי — שמספר סך כל הנופלים מוגזם, אלא אם כן הוא כולל את המיעוט הגרמני, שנמלט או גורש. אולם גם מבלי לקחת בחשבון את המיעוטים, היו האבידות נוראות, ביחוד לגבי ארץ בת שישה-עשר מיליון תושבים. אותה עת יכול היה

ולמרות הכל, הרי שדווקא על קרב זה, על פריצת-דרך זו, נמתחה עיקר הביקורת. הביקורת אינה באה בהכרח מצד המתנגדים — אשד אחדים מהם טוענים, מתוך שינאה נבערת, שכל אותו טבח, רב-מימדים, נעשה במחשבה להשמיד את בני הנוער הסרבי, או להביא קץ על המדינה הקרואטית. שמעתי ביקורות, מהן כוונות טובות, אפילו מפי מי שהשתתפו בקרב. תמציתן: שכל הלחימה הזו היתה מיותרת, מאחר שהגרמנים כבר נמצאו בשלבי התמוטטות ובבלגראד כבר הוקמה ממשלה חדשה.

הערכה זו נראית שיטחית בעיני, אם כי יכולני לראות את ההיגיון שבה. כוחות היוצאים למלחמה, וביחוד למלחמה מהפכנית, עושים זאת למען מטרה מוגדרת מראש. כל מלחמה וכל קרב נפתחים בידי כוחות מסויימים, קונקרטיים, המביאים בחשבון נסיבות חיצוניות ופנימיות, לשם ביצוע משימות מוגדרות. מכאן נוכעת מימרתו המפורסמת ביותר של קלאוזביץ: המלחמה הינה המשכה של מדיניות באמצעים אחרים; דהיינו, בכוח הנשק. בחזית סראם ניצבו נגדנו לא רק הגרמנים, אלא גם כוחות פנימיים, שהיו מוכנים, עם מפלת גרמניה, לעשות עצמם בני-חסות למעצמות המערב, שהיו חשדניות כלפי הקומוניסטים ושמרו להם טינה. ייתכן, שאילמלא החזיקו הקומוניסטים באותה חזית, היה זה מן התבונה לוותר על הפריצה.

באביב 1945 הגיעו לבלגראד דיווחים על הכנות הנעשות במחנהו של פבליץ — שמנהיגים ממפלגת האיכרים הקרואטים מעורבים בהן — להכריז על קרואטיה עצמאית ולהעמידה תחת חסותן של מעצמות המערב. דיווחים אלה אושרו, בחלקם, משנתגלתה תוכניתו של מלאדן לורקוביץ, שר החוץ של קרואטיה, להפיל את מישטרו של פבליץ. כוחותיו העיקריים של דרוז'ה מיכאילוביץ, שנצטמקו ונותרו ללא רוח לחימה, נסוגו לבוסניה הצפונית תחת כנפם הסוככת של הגרמנים. שעה שהבחנות הצ'טניקים של ג'ורשיץ ושל ג'ויץ עשו דרכם לעבר בנות הברית המערביות, פנו הכוחות, בפיקודו הישיר של דרוז'ה, לעבר סרביה.

הדחפים הריגשיים והמוסריים לפריצת-הדרך בחזית סראם הלכו וגברו ולא הירפו מאיתנו, ביחוד לאחר חודש ינואר 1945, כאשר למרות כוחם הנחות, עלה בידי הגרמנים להשיג ניצחונות נגד שלושה צבאות שלנו: בסראם הצליחו להבקיע, אם כי הבקעה רדודה, לתוך המחנה הראשון; בצפון בוסניה הצליחו לעמוד מול המחנה השני במיגונה על בייליאנה; ועל נהר דראבה דחפו והכריחו את המחנה השלישי לחצותו ולהיסוג אל צידו השמאלי של הנהר, לתוך שטח הונגריה. הצלחות אלו של הגרמנים פגעו באנשים מן השורה, ואין צריך לומר, שפגעו קשה בקצינים. תפארתם של הפרטיזאנים היתה כלא היתה בהשוואה לצבא האדום, דבי-הניסיון והמצוייד כראוי, בקרבות הנערכים בחזית מישורית. לעולם לא אשכח את צערו התהומי של דפצ'ביץ, כשבא להתיעצויות מן החזית בבלגראד, על אבדן ארבעים קני-תותח לערך, שנפלו לידי הגרמנים במהלך אותה התקדמות: "מרגמה גרמנית אחת אפקטיבית יותר משתי סוללות תותחים שלי!" או את ביקורתו של קוצ'ה פופוביץ, מפקד המחנה השני, על אנשיו שלו: "בני-איכרים ותלמידי בית ספר שלא עברו אימונים! רוב בני סרביה, שעברו אימונים, שבוים בידי האויב". וכשהערתו לפופוביץ, שהגרמנים עלולים ללכוד גם את הארטילריה שלו, השיב — אף-על-פי

אדם לחוש באבידות בכל אשר פנה; נוכחות הנופלים הורגשה בכל מה שנגענו ובכל דבר עליו חשבנו.

העולם חגג את השלום ואת הניצחון, ואילו אנו המשכנו לנהל מלחמה בקנה מידה גדול. למהפכות יש מאפיינים מיוחדים; הן יוצרות מצבים מיוחדים וגישות פסיכולוגיות מיוחדות. אפילו הגרמנים לא העזו להיכנע לנו. שלא להזכיר את הצ'טניקים, האוסטריים, ועוד אויבים בנפש אחרים. ייתכן, כי מסיבה זו איני זוכר היכן ביליתי את יום 9 במאי, יום הניצחון. הוא השאיר את רישומו בתודעתי אך לא השפיע על מצב־רוחי. רוב חברי ההנהגה היו עצובים וממורמרים. טיטו התעקש: שנים מספר לא חגגה יוגוסלאביה את יום 9 במאי כיום הניצחון שלנו. אלא את יום 15 במאי. היום בו הניחו אויבינו את נשקם. אולם מחשש כיצד ייראה דבר זה בעיני העולם — ועם הזמן, גם מתוך מחשבה ליצירת תדמית טובה יותר לערכנו אנו — החלטנו סוף סוף, לאמץ את יום 9 במאי גם כיום הניצחון שלנו.

ביום בו נסתיימה מלחמתנו — 15 במאי 1945 — נמצאתי במונטנגרו, בתוקף תפקידי כנציג מונטנגרו בממשלת יוגוסלאביה. קבלה הפנים לה זכיתי היתה מופרזת. אפילו לגבי ארץ עשירה שלא ידעה סבל. הושמעו לכבודי אפילו שירי־הילה מחמיאים. שכלל לא הייתי ראוי להם. הומטרו עלי פרחים, אף־על־פי שאין מונטנגרו ברובה בהם: המונטנגרים ממעטים בגידול פרחים וכמעט שאינם מבדילים בין זניהם השונים. כמה אפיוודות יכולות היו להיות משעשעות למדי, אילמלא שמרו בחובן אכזבות — מציאות שונה מזו לה קיוונו ושלמענה הקזנו את דמנו.

לפני חומות קוטור הקבילו את פנינו רק פקידים מקומיים ושורה של ילדי בית ספר, רויט ועטויי בלואים. הפקידים הירצו תידוצים — כרגיל, לא פעל שירות הטלפון כראוי — ודיברו על ליבנו להמתין עד שהבריות יתקבצו: חברי המפלגה ובני הנוער הקומוניסטי נשלחו להועיקם. שעה שעמדנו והעלינו זכרונות מימי המלחמה, התקבצו ובאו כשלוש מאות או ארבע מאות תושבים, במיטב לבושם. תושבי כפרץ קוטור. תרבותיים כאיטלקים, ומאז ומקדם רואים הם במונטנגרים פראי־אדם, השולחים ידם בבזיה ונקמת־דם. ייתכן, כי כד דאו במקצת גם אותנו על מדינו ונשקנו. כשהתאספו האנשים, החליט מזכיר המחוז או נשיא המחוז, שהגיעה העת לשאת את נאום הברכה. הוא טיפס ועלה על דלפק שברחבת השוק, ונשא דבר. אחריו טיפסתי ועליתי גם אני לדלפק, כ"מופע המרכזי": פתחתי ואמרתי בערך כך: "במהלך המאבק לשחרור לאומי..."

דברי הופסקו בקריאה צרחנית מפי נערה רזה: "יהי המאבק לשחרור לאומי!" הבריות, שאומנו לקרוא בצוֹתא, קראו "יחי!"

אני: "...בהנהגתה ההרואית של המפלגה הקומוניסטית..." הנערה: "תחי ההנהגה ההרואית של המפלגה הקומוניסטית" הבריות: "תחי!"

אני: "...והמנהיג המורה של עמנו, החבר טיטו!" הנערה: "יחי המנהיג המורה של עמנו, החבר טיטו!" הבריות: "יחי!"

אני: "...בשיתוף עם בנות בריתנו הגדולות..." הנערה והבריות חזרו גם על דברי אלה.

כשאני מבולבל, מאחר שכל שאמרתי היה משפט בודד אחד, המשכתי: "...בנות בריתנו, אך ביחד ברית המועצות..."

משפט זה לא הגיע לעולם לסימונו. עכשיו היה ברור לי, שאיש לא נתן ליבו, אפילו במעט, למשמעות הדברים; הם השמיעו דברי־שיגרה נבובים, כשהם חוזרים, בהד ובדבקות, אחר מילות־ההיכר, שמתפקידה של אותה נערה היה להשמיעם; ובכך, כוהי — כך חשבתי בליבי — תוצאת התעמולה שלי בשטח. עד לידי כך הגיעה אירגונה של התגובה הספונטאנית של העם — זוהי גדוטסקה! אף־על־פי שנאומי לא היה חשוב והוא דק בא למלא אחר דרישות הפרוטוקול — לא עלה בידי לשאת אותו. בשל אותו אירגון נפלא, כחומד לצון פניתי לעברה של אותה נערה: "שמעי נא, חברה! הרשי לי להתפרק מן המשא זוככה, שנשלתי על עצמי בבואי לקוטור ואני מתחייב בפניך בהן צדקי, שאשמיע את כל אותן סיכמאות בסוף דברי!" אנשי קוטור ציהקו, אנשי המנגנון גיחכו ואילו הנערה נסוגה לאחור, נכלמת.

דומה, שבמונטנגרו נמצאה הסינטזה ליוגוסלאביה כולה — בהתושת הביטחון ללא־גבול של המנצחים ובשתיקה ובכושה של המנוצחים. קירות חרוכים ניצבו לאורכן של דרכים מבוקעות והרוסות; נהרות ללא גשרים מסילות ברזל, שאדניהן שסועים והתובים; ביערות שרצו פושעים, שיד החוק טרם השיגה אותם — שמספרם הגיע במונטנגרו לארבע מאות או חמש מאות. נילוו אלינו, לצורך שמירה, משאיות עמוסות חיילים וגיפיים עם סוכני אוו"ה. טיטוגראד נהרסה בהפצצות של מטוסי בנות הברית — אימרים שהיו למעלה מעשרים התקפות אוויר — במידה כזו, שהעיר דמתה לאתר של חפירות ארכיאולוגיות, שרק שביל בודד עובר ביניהן. תושבי פידגוריצה התפרזו בכפרים או הסתתרו במערות, שבסביבות הנהר מוראצ'ה, ממערות אלו עדיין היתמר עשן ועלה בכיים של ילדים.

הסיוע מאונר"א החל מגיע ויחד עימו הגיעו בדיחות על עצלנותם של המונטנגרים. כששלח אונר"א מעדרים ואתים, באו המונטנגרים והחזירו אותם, ככיבול, כאומרם: "כלים אלה היו מכוונים בוודאי לאיזו מדינה ידידותית אהרת — אבל לא בשבילנו!". ואנו, המנהיגים, הופתענו מרוחב־הלב שגילינו בעצמנו: אונר"א חילקה את המיצרכים ללא משוא פנים, בין הנוקקים הצ'טניקים והפרטיזאנים, אף־על־פי שהאחרונים רטנו על כך. דומה שהמונטנגרים לא ידעו שהם כפופים לתקנות אי־האפליה של אונר"א ולהסכמת ממשלתנו לתקנותיו של אירגון זה.

המנהיגים המונטנגרים דמו בתכלית למנהיגי השלטון המרכזי בכלגראד, אלא שכאן, בגלל העוני והאינטימיות, נעשו הגרוטסקיות וההוללות בולטים יותר. כלזו יוכנוביץ, נשיא הממשלה ומזכיר המפלגה, קיבל את החזילה של הצירות הבריטית לחצר המלכות המונטנגרית, ואילו השאר קיבלו למגורים מקומות מופארים פחות, הכל לפי הודגה. גם אותי שיבנו בחזילתו של בלזו, עם ערב ישבנו ושוחחנו בלוקדה — "אכסניה" באיטלקית — ממש כבימי הנסיך ניקולאס. שנתי נדדה ועם שחר יצאתי לטייל מסביב לחצר, כשאני שקוע בהירהורים על העמדה שעלי לנקוט וכיצד

הריגות אלו היו טירוף מוחלט. מה היה מספר הקורבנות? אני סבור, כי איש אינו יודע ולעולם גם לא ידע דבר זה, לאשורנו. לפי מה ששמעתי, כבדרך אגב, מפיהם של כמה מאלה שעסקו בעריכת חשבונות, עבר מספר הקורבנות על עשרים אלף — אף כי אין ספק, שהמספר היה מתחת לשלושים אלף, כולל שלושת הפלגים הנזכרים לעיל. כל קבוצה הוצאה להורג בנפרד, באיזור בו נפלו אנשיה בשבי. שנה או שנתיים לאחר מכן, הגיעו תלונות לוועד המרכזי הסלובני: האיכרים שבאותם אזורים התלוננו, על שהנהרות התת-קרקעיים החלו פולטים גוויות. הם טענו גם, שערמות של גוויות, שנקברו בקברות אחרים, שלא נחפרו עמוק דיים, החלו לתפוח מן הרקב, ודומה היה שהאדמה עצמה החלה נושמת. גם בזוג נערכו טיהורים לפי הדגם של בלגראד. לאומנים סרבים וקראטים התחרו אלו באלו בטיעוניהם, שהצד שלהם נתקל ביחס חמור יותר מן הצד השני. אותם אנשים, אותן מטרות, אותם אמצעים — והיה עליהם להתבדל, פחות או יותר, בכל מקום ובאותה צורה.

בשל חוסר הוודאות והתמשכות האסון שפקד אותם, היה גורל בוחותיו של דרז'ה מיכאילוביץ נורא עוד יותר. את חורף 1944-1945 בילה דרז'ה על הר ווצ'יאן בבוסניה הצפונית במחיצתם של פליטים וחיילים מיחידות שנתפזרו. מחלת הטיפוס השתוללה, שעה שהאשמות והאשמות-נגד הביאו פירוד במחנהו. כאן הצטרפו אל דרז'ה הצ'טניקים והפליטים ממונטנגרו, מונהגים על ידי השאפתן פאבל ג'וריש'יץ. חילוקי הדעות בין המונטנגרים לסרבים גררו מחלוקות חריפות: ג'וריש'יץ היה בעד התקדמות לצפון מערב, לעבר הבריטים. ואילו דרז'ה היה בעד חזרה לסרביה. עוד קודם לכן כבר אוזנ'ה ברישתו את אחד האלחוטאים של דרז'ה, שגילה את הצופן והטכנים לשדר מסרים כוזבים: הקשר בין דרז'ה לבין אוזנ'ה בכלגראד פעל כדבעי. רנקוביץ ועוזריו הם שהגו את הרעיון לפתות את דרז'ה לחזור לסרביה. למעשה, עזרתי אני בניסוח המסרים הכוזבים, שתיארו את המצב בסרביה בנוח לחזרתו. דרז'ה גם שלח, במטוסים גרמנים, חבלנים מצויידים בציוד גרמני, כשאנשי אוזנ'ה ממתינים לבואם. לדרז'ה לא נמצאו לא הכוח ולא נחישות ההחלטה לטפל בג'וריש'יץ, ולכן ביקר לשלחו לדרבו המפוקפקת בכל הכבוד הראוי. ג'וריש'יץ ניסה לפרוץ דרך הצבא האוסטאשי, אך בנסיגונו זה תקיז דם רב. שם, בשטח זה, לאחר ימים של הליכה במישור מכוסה ביצות, נשמע בכיין של נשים מונטנגריות על מות אחים, אבות ובנים, שנפלו במלחמה. בנקודה זו, ובהשפעתו של הבדלן המונטנגרי סקולה דרליביץ, נכנס ג'וריש'יץ למשא ומתן עם האוסטאשים. האוסטאשים פיתו קבוצה גדולה של קצינים צ'טניקים — ועימם גם את הסופר דרגיסה ואשיץ — שיסגירו עצמם לידיהם; אחר פירקו את נשקם ושחסום.

לדרז'ה לא היה כל סיכוי להגיע אל כנות הברית המערביות; אנו שלטנו בחלק הארי של השטח ומספר יחידותינו היה רב. אילו החליט לעבור באיזור הנתון בידי האוסטאשים, היה צפוי לו אותו גורל שנפל בחלקו של ג'וריש'יץ. מחשש לחשוף עצמו למוסלמים בפויניצה, פנה דרז'ה לעבר סרביה. קשה לקבוע עד לאיזו מידה הושפעה החלטתו זו מן המסרים המטעים של אוזנ'ה, אולם אין ספק, שמסרים אלה עודדוהו ביאוש, ובתקוות-השווא. בהן השתעשע. במהלכה של צעדה זו לחמו הצ'ט-

לכלכל את ענייני במצב החדש; אמרתי לעצמי, שכל המיגבלות הללו וכל ההירארכיה הזו הינם זמניים ובלתי משמעותיים, שתורתנו וקורבנותינו לא יתירו לנו לעולם לשמש כסות חדשה למישטר הישן. הגיע לאוזני קול שירתם של כמה צעירים, אולם צלילי השיר נבלעו במהרה בינות לצוקים העטויים ערפל. לבל שפנינו במסענו, לאורך נהרות הלים, הסארה והמורצ'יה, פגשנו בני-אדם: חבורות אנשים ללא קלטה, שנתקבצו ליד הגשרים, לצידי הדרכים ואל מול בנייני ציבור. מתוך החורבוח והשינאה הגיחו החיים בתנופה חסרת מעצורים. כלום אין האמנות, הספרות, יכולה להיות לי דרך בחיים, תפקיד שאותו אוכל למלא בהתחדשות וביצירה זו, המתגלמת מול עיני?

בשעת הנסיגה, בשלהי המלחמה, הותיר אחריו הצבא הגרמני סימנים של גבורה, אם כי שליטת הנאצים בצבא ובגרמניה בולה, לא הרשה, לעולם, להעלות אפילו מחשבה כזו על הדעת. המחנה הגרמני ה-21 היה חייב לסגת מיוון על פני אלבניה ומונטנגרו; המחנה ה-91, שיצא את קוסובו וירד לביקעת הנהר לים, בא לעזרתו. יחד עם המחנה ה-21 נסוגו גם הצ'טניקים המונטנגרים — לחמנים נואשים אך בעלי כושר קרבי. בדרכם הארוכה והיחידה מיוון לנהר דרינה, צעדו הגרמנים על אדמה חרוכה, נתקלו בגשרים הרוסים, ביחידות אויב ובניקמתם של מי שחשו עצמם מרומים — ואפילו אם רק לרגע — מן המוניטין של הצבא הגרמני, שלא ניתן להכיסו. רעבים וערומים למחצה, פינו הגרמנים מידרונות הרים, סיפסו באון לראשי ההרים המסולעים ופרצו לעצמם דרכים עוקפות. מטוסי בנות הברית הבהינו בהם בנקל, והשתמשו בהם באימון בקליעה במטרה נוחה — על מידרוני הרים צחיחים, בערוצי נהרות ובערים וכפרים נטושים. מלאי הדלק שלהם אזל והציוד הממונע נדם והושמד. לאורך כל הדרך היו מוטלות משאיות חרוכות והפוכות. סופר לנו, שהגרמנים הרגו את חבריהם הפצועים אנושות, אלה שלא יכלו לקחתם עימם בנסיגתם. הם תפשו בהמות וחיות בית — כל מה שמצאוהו ראוי למאכל. הם לקחו בגדי איכרים בלואים וישנים. לאיש לא היה איכפת הדבר, מכיון שלא פגעו באזרחים ולא שרפו בתים. לבסוף עלה בידיהם לסגת, כשהם מותירים אחריהם זיכרון של גברים מלומדי מלחמה — אם כי היה זה זיכרון בן חלוף. מסתכר, שהצבא הגרמני מסוגל לצאת למלחמה ולקצור הצלחה רבה יותר, ללא טבח וללא תאי גזים.

במונטנגרו הקבלתי אני את סיוע המלחמה שלנו: ביום 15 במאי 1945 היכירו סוף סוף הכוחות הגרמנים — שמספרם הוערך ב-130,000 — בצבאנו, כבאחד הצבאות החוקיים של בנות הברית, ונכנעו לנו. במהלך הכניעה קרו מקרים בודדים של מעשי-נקם. השבויים הגרמנים הוכנסו למחנות והוברחו לעבוד. בד בבד עם הגרמנים, הניחו את נשקם גם אויבינו מבית, אשר שיתפו פעולה עם הפולשים, וקשרו את גורלם עם הכוחות הפאשיסטיים — הצ'טניקים, האוסטאשים, המשמר האזרחי וכן המשמר האזרחי הסלובני. כמה מקבוצות אלו נמלטו והגיעו אל הכריטים באוסטריה, אולם הבריטים שבו והסגירו אותם לידינו. כולם הוצאו להורג, פרט לנשים ולצעירים, למטה מגיל שמונה-עשרה — כך סופר לנו, בשעתו, במונטנגרו וכך גם שמעתי, לאחר מכן, מפיהם של אלה שנטלו חלק באותו טירוף של פעילות-נקם ושינאה.

משל כאילו צדק, אמת וסלחנות לא היו בנמצא גם מחוץ למסגרת האידיאולוגית מחוץ למפלגה, מחוץ לבריות המשולהבות ומחוץ לנו, המנהיגים, המייצגים את תמציתן! אף פעם לא העלינו את הנושא בינינו לבין עצמנו, לא בוועד המרכזי ולא באורח פרטי. פעם, בשעת שיחה על הא ועל דא — כמוכח, שהיה זה לאחר ההתנגשות עם ההנהגה הסובייטית ב-1948 — הזכרתי, שבאותם ימים הרחקנו לכת, מאחר שבין המוצאים להורג היו גם באלה שביקשו להימלט מטעמים אידיאולוגיים גרידא. טיטו השיב על דברי ללא היסוס, כמי שמכבד הגיע לכלל החלטה סופית, אם כי אולי לא לכלל החלטה, שניתן להתנחם בה: "שמנו קץ לעניין פעם אחת ולתמיד! מכל מקום, בהתחשב בבתי הדין שעמדו לרשותנו..."

ובך קם והיה הדבר — "פעם אחת ולתמיד!" למרות זאת, המשיך אונג'ה להוציא אנשים להורג בהתאם לקריטריונים, אשר במקרים רבים היו בלתי עקביים והותאמו לתנאי המקום. הדבר נמשך עד לסוף 1945, ואז קם טיטו בישיבת הוועד המרכזי, וקרא בשאט נפש: "די עם כל פסקי דין המוות ועם כל ההריגות האלה! לפסקי דין מוות אין בל השפעה! איש איננו ירא עוד את המוות!"

המלחמה והמהפכה הגיעו לקיצן, אולם השינאה והפירוד הוסיפו לרדע הרס ומוות, בפנים הארץ ומחוצה לה. לאחר שהוועד המרכזי הסובייטי הודיע לנו, שלאחר מלחמה נוראה כזו, לא תוכל ברית המועצות לפתוח במלחמה חדשה, זרקו אותנו בנות הברית מטרייסט וסביבותיה, דומה, שהעולם יצא נגדנו, היוגוסלאבים, ואנו נותרנו לבדנו, כשאנו חשים בדידות הולכת וגוברת. מלחמת המהפכה עדיין נמשכת בקרבנו פנימה — אנו, שהיינו רעננים ובוטחים כליכך בעצמנו, דומה, שכל מה שהיה לא היתה פורענות — איזמה ונוראה בהיקפה.

דרכם של מהפכנים, שהם פותחים תקופה חדשה, אשר איש אינו יכול לחזות את מהלכה ועוד פחות מכן — לקבוע את יעדה, בלום היו החיים חיים, אילו חייבים היו לעלות בקנה אחד עם ההיפותזה? מהפכות חייבות לפרוץ כל אימת שהמסגרות הפוליטיות אינן מסוגלות להציע פתרונות הגיוניים וצודקים. יש צידוק למהפכות כמעשה שהוא חי, כמעשה הנובע מן החיים. האידיאליזציה של המהפכה אינו אלא מסווה לאנוכיות ולאהבת השררה של אדוני המהפכה החדשים. אולם המאמצים להשיב על כנן מסגרות טרום-מהפכניות, הינם חסרי טעם ובלתי מציאותיים עוד יותר, כבר אז חשתי בכל אלה, אולם הבחירה אינה תלויה רק בהשקפתו האישית של אדם אלא גם במציאות. לפי השקפותי היום, לא הייתי מסוגל לעשות מה שעשיתי אז.

נתפלל שמהפכות אידיאולוגיות, מובוליטיות, תסתלקנה סוף סוף מן העולם, גם אם שורשיהן נעוצים באידיאלים ומחולליהן שואפים לשלמות.

ניקים בכל מרי-רוחם, ופשוט חדרו לשורתיה של אחת החטיבות שלנו. כוחותינו סגרו עליהם בשיטתיות, עד שנלכדו בטבעת איתנה, הדבר קרה ממש באותו איזור בו צריכים היו הפרטיזאנים לפרוץ את טבעת הכיתור הגרמנית במיתקפה החמישית, בחודשים מאי ויוני של שנת 1943, מתחת למצבת הזיכרון, הניצבת ליד הסוטייסקה, קבורה, בוודאי, יותר מעצם אחת מעצמותיהם של צ'טניקים. שבויים לא נלקחו כלל: הם נורו ונהרגו בירי אותם איכרים, שפעם תקפו את בתי חולים-שדה שלנו, נהרגו בשבעת אלפים איש; כארבע מאות נמלטו על נפשם, ביניהם דרז'ה וקבוצה קטנה מאנשיו, אולם הם נלכדו לאחר מכן, המטוסים שלנו הפציצו את הצ'טניקים יום אחר יום, ללא הרף, המפקדים שלנו נהגו לומר, "בואו ניתן לצ'טניקים להרגיש את מה שסבלנו אנחנו מהתקפות האוויר!" וכשאלו המדריכים הסובייטים לאן מועדות פני המטוסים, היתה התשובה, "הם רודפים אחר מורדים בשלטון" — תשובה מוזרה ובלתי מובנת לאוזני הדור הסובייטי החדש, שכבר שכח מהי מהפכה.

צבאו של דרז'ה הושמד, לערך באותו זמן, בו הושמד הצבא הצ'טניקי בסלובניה. יחד עם חברות קטנות של צ'טניקים, מובסים ומוכים, הגיעו למונטנגרו גם סיפורי זוועה. איש לא אבה לדבר על ניסיון מר זה — אף לא אלה, שאהבו להציג לראווה את רות המהפכה המפעמת בקירבט — כאילו היה רק חלום בלהות. כששמעתי את הדברים מפי המנהיגים המונטנגרים, הוביתי גם אני בתדהמה, יכול להיות צידוק לעונש, רק אם הוא מוטל באורח אישי, אולם תדהמתי נמשכה רק רגע קט. כסופו של דבר, הרי ניהל, במשך שנים, מלחמה בשיתוף עם פולש, נגד בני עמם הם; הם רצו לורועות ארוניהם החדשים; הם שרפו, עינו, שחטו, אפילו בדרך הנסיגה הארוכה, שעשו עם הפולש, לא חל שינוי אצלם, לעולם לא לקחו שבויים. המחשבה הנוקבת והמכרעת בכל ההגיגים הללו היתה, שהחברים, המפלגה, חשבו שיש לשים קץ, אחת ולתמיד, לספקנותנו אנו, ולתקוותם של הצ'טניקים.

גיסייתי להפיס את דעתם של חברי ואת דעתי שלי: "איך קץ לבגידתם, לעם ולארץ אין צורך באלה, שטימאו את שמם ובגדו בהם בשעתם הגורלית ביותר. להרוג באורח קולקטיבי, ללא חקירה מוקדמת, הוא מעשה חסר טעם ונוגד את תורתנו, אה אמונתנו באדם — אולם במקרה זה הוגדשה הסאה! היתה לכולם ההזדמנות לראות, להבין ולעזוב." אינני טוען, שאלו היו המילים בדיוק בהן השתמשתי, אולם ברוח דברים אלה דיברתי והגבתי, כשאני סוכך על האידיאולוגיה ועל ההחלטות שלנו מפני ספקות, בנות-החלוף ונצחיות כאחד, בכל הקשור במעשי נקם קולקטיביים, אלימות ומוות, והכל הסכימו עימי, מתוך אמונה מרה.

מי נתן את הפקודה להשמדה? מי חתם עליה? אינני יודע, אני מאמין, שלא היתה קיימת בלל פקודה בכתב, בהתחשב במיבנה הכוחות ודרגות הפיקוד, לא יכול היה איש לבצע משימה עצומה כזו ללא אישור מגבוה, שררה אווירת נקם, לא הוועד המרכזי הוא שהחליט עליה, ומה אם אומנם היה מחליט? אין ספק, שהוועד המרכזי היה משתף פעולה עם בעלי השררה, מכל מקום, לא גערכה כל הצנעה, ואילו גערכה, זייתי מצביע בעד — אולי בהסתייגות מסויימת, שלא היה בה כדי לאיים על גחישות דעתי המהפכנית, על דבקתי במפלגה ועל הסולידאריות שלי עם ההנהגה.

פרטים ביוגרפיים

באקאריץ ולדימיר (1912—)

מראשי הקומוניסטים בקרואטיה, השתתף באירגון ההתקוממות הפרטיזאנית נגד צבאות הכיבוש בקרואטיה. אחרי המלחמה כיהן בתפקידים ממשלתיים ומפלגתיים רמי-מעלה.

באקיץ מיטאר (1908—)

מראשי הקומוניסטים במונטנגרו, השתתף באירגון ההתקוממות הפרטיזאנית, כסרביה וכמונטנגרו, כינוי מלחמת העולם השנייה. מילא תפקידים ממשלתיים בכירים בזמן ולאחר המלחמה. בעל עיטור "גיבור לאומי".

בורדז'ביץ ריפאט-טרטו (1915—1942)

קומוניסט מונטנגרי, כן למשפחה מוסלמית, השתתף באירגון ההתקוממות הפרטיזאנית במחוז סנגאק. נהרג בידי הצ'יטניקים. הוענק לו עיטור "גיבור לאומי".

ברקוביץ סאבו (1906—)

קומוניסט מונטנגרי, מילא תפקידים צבאיים ופוליטיים שונים בשורות הפרטיזאנים. היה חבר ממשלת מונטנגרו והאסיפה הלאומית היוגוסלאבית אחרי המלחמה. בעל עיטור "גיבור לאומי".

גילאס מיטרה מיטרוביץ (1912—)

אשתו הראשונה של מילאוואן גילאס. מוצאה מסרביה. הצטרפה לשורות הפרטיזאנים ב־1941 ועסקה בעיקר בעבודה מפלגתית-אירגונית. אחרי המלחמה מילאה תפקידים חשובים במערכת החינוך בסרביה.

דאקיץ ראדוי (1915—)

קומוניסט מונטנגרי. בזמן המלחמה מילא תפקידים שונים במפלגה במחוז הולדתו. החזיק בעמדות גבוהות בתנועת העבודה לאחר המלחמה.

דדייר ולדימיר (1914—)

עורך ביטאון המפלגה הקומוניסטית "כורבה" וחבר בוועד לענייני תעמולה בזמן המלחמה. מאוחר יותר צורף לוועד המרכזי של המפלגה. כתב שני היבורים חשובים על התנועה הפרטיזאנית כיוגו-סלאביה: "יומן" ו"טיטו", שניהם תורגמו לאנגלית. ב־1954 חל קרע בינו לבין המפלגה ומאז הוא מקדיש את זמנו לכתיבת היסטוריה ולהוראה.

דימיטרוב גיאורגי (1882—1949)

קומוניסט בולגרי ידוע ומראשי הקומינטרן, אשר הי שנים רבות בבית המועצות. לקראת סוף מלחמת העולם השנייה חזר לבולגריה על מנת להנהיג את המפלגה הקומוניסטית בארצו. ב־1946 נבחר לראש ממשלת בולגריה.

דפצ'ביץ פאקו (—1913)

קומוניסט מונטנגרי, מוחיקי מלחמת האזרחים בספרד, הצטרף לשורות הפרטיזאנים במונטנגרו ונתמנה למפקד הארמיה הראשונה. ב־1953 נתמנה לראש המטה הכללי של צבא יוגוסלאביה, אולם הורד בדרגה עקב היותו מעורב בעקיפין בכסוף של גילאס עם המפלגה.

הבראנג אנדריה (1899—1948)

קומוניסט קרואטי נודע ומנהיג התנועה הפרטיזאנית בקרואטיה. ב־1946 הואשם בתוריד לב בימי המלחמה ובשיתוף פעולה עם האוסטאשי, בעקבות האשמות אלו הוחזק בכל תפקידיו. לאחר שנאסר, בשל ניסיון בריחה, כביכול, לרומניה — איבד עצמו לדעת. מקורות מסויימים טוענים, כי נרצח.

הודסון ס. דואן (—)

קצין מודיעין בריטי, בדרגת סרן, עמד בראש המשלחת הבריטית הראשונה ליוגוסלאביה, ב־1941. כיהן תחילה כמטהו של טיטו ולאחר מכן אצל מיכאילוביץ.

ווקאנוביץ ראדאוואן (—1906)

קומוניסט מונטנגרי, פיקד על יחידות פרטיזאניות שונות בתקופת המלחמה, הגיע לדרגת אלוף ולאחר המלחמה מילא תפקידים צבאיים בכירים. בעל עיטור "גיבור לאומי".

ווקאנוביץ טמפו סווחזאר (—1918)

מראשי הקומוניסטים המונטנגרים וחבר הוועד המרכזי. בזמן המלחמה שירת בפיקוד העליון, יצא לשליהויות לבולגריה, יוון ואלבניה ושימש בנציגו האישי של טיטו במקרוגיה. אחרי המלחמה מילא תפקידים בכירים בממשלה. בעל עיטור "גיבור לאומי".

ולביט ולטקו (—1907)

קומוניסט קרואטי, הצטרף לשורות הפרטיזאנים ב־1941. שירת בפיקוד העליון. ב־1943 יצא בראש משלחת צבאית לבריטניה. אחרי המלחמה כיהן כשגריר יוגוסלאביה באיטליה ובאנגליה. בשנות ה־60 ייצג את יוגוסלאביה באומות המאוחדות.

זוגוביץ ראדאוואן (—1907)

קומוניסט מונטנגרי, עיתונאי וסופר, עסק בתעמולה מפלגתית בזמן ולאחר המלחמה.

ז'וראוויץ סרטיץ (—1899)

ותיק מלחמת העולם הראשונה ומראשוני הקומוניסטים היוגוסלאבים. מוצאו מסרביה. היה חבר הוועד המרכזי והפוליטביורו לפני מלחמת העולם השנייה. נטל חלק באירגון ההתקוממות הפרטיזאנית בסרביה ב־1941 וצורף לפיקוד העליון. כיהן כשר כספים בממשלת טיטו אחרי המלחמה. הודה מהמפלגה ומכהונתו הרמה, מאחר שצייד בטטאלין בכסוף עם טיטו ב־1948.

טיטו יוסיפ ברוז (—1892)

מנהיגה של יוגוסלאביה בימי המלחמה ולאחריה. נולד בקרואטיה, היה נפוץ ופועל מתכת. בימי מלחמת העולם הראשונה נכלא בשל תעמולה אנטי־מלחמתית, נשלח לחזית עם הצבא האוסטרי, נפצע ונשבה

עליידי הרוסים. בזמן מהפכת אוקטובר ב־1917 הצטרף אל המשמר האדום הבינלאומי. עם שובו ליוגוסלאביה הצטרף למפלגה הקומוניסטית ועלה במהרה בסולם הדרגות. נבחר למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית היוגוסלאבית ואירגן אותה מחדש. הנהיג את התנועה הפרטיזאנית מאז 1941. ב־1945 עמד בראש הממשלה הקואליציונית ולאחר מכן הכריז על הרפובליקה העממית החדשה של יוגוסלאביה ומאז מכהן כראש המדינה והמפלגה כאחד. ב־1948 הסתכסך עם סטאלין והביא לידי קרע מוחלט בין ארצו לבין ברית המועצות.

יובאנוביץ ארסו (—1948)

קצין בצבא המלוכני אשר הצטרף לפרטיזאנים ב־1941 ועזר באירגון צבאם. בשנת 1946 שירת כראש המטה הכללי. לאחר הקרע עם מוסקבה, ב־1948, צידד כגלוי עם ברית המועצות. נהרג בידי היילי משמר הגבול בעת ניסיון בריחה לרומניה.

יובאנוביץ בלאז'ו (—1907)

אחד ממארגני ההתקוממות הפרטיזאנית במונטנגרו ב־1941. נשא בתפקידים פוליטיים בכירים בזמן ולאחר המלחמה. בעל עיטור "גיבור לאומי".

ליוטיץ דימיטרי (—1945)

מנהיג פאשיסטי ממוצא סרבי, עמד בראש גוודי המתנדבים הסרביים, אשר שירתו את הגרמנים ונלחמו הן בצ'טינקים והן בפרטיזאנים. נהרג בתאונת דרכים בעת מנוסתו מיוגוסלאביה ב־1945.

מאנאילסקי דימיטרי זאבארוביץ (—1883)

פקיד גבוה במפלגה הקומוניסטית הסובייטית ודיפלומאט. מילא תפקידים בכירים בארץ הולדתו אוקראינה ובקומינטרן.

מאסלשה ווסליץ (1893—1943)

מבכירי העיתונאים והפובליציסטים הקומוניסטים, מוצאו מבוסניה, הצטרף לשורות הפרטיזאנים בשעת ההתקוממות במונטנגרו ב־1941. בשנות המלחמה פעל כתעמולן ותקופה מטיימת ערך את ביטאון המפלגה הקומוניסטית "בורבה". נפל בקרב על הסטייסקה ב־1943. הוענק לו עיטור "גיבור לאומי".

מאצ'ק ולטקו (1879—1964)

מנהיג מפלגת האיכרים בימי המשטר המלוכני. התנגד לפאשיסטים ולקומוניסטים כאחד. שנות המלחמה עברו עליו במעצר בית בקרואטיה, מדינת־הבוכה בחסות פאשיסטית. עזב את יוגוסלאביה עם נסיגת הגרמנים והשתקע לבסוף בארה"ב.

מיכאילוביץ דרז'ה (1893—1946)

קצין בדרגת קולונל בצבא המלוכני היוגוסלאבי, מי שאירגן את ההתנגדות הצ'טינקית עם כיבושה של יוגוסלאביה ב־1941 עליידי כוחות מדינות הציר. הוא הועלה לדרגת גנרל ונתמנה לשר המלחמה עליידי הממשלה הגולה בלונדון. לאחר שפרצו קרבות בין הצ'טינקים והפרטיזאנים שיתף פעולה עם צבא הכיבוש האיטלקי ומאוחר יותר אפילו עם הגרמנים. הבריטים תמכו בו עד 1944. לאחר מכן אנוס היה המלך פטר הז להדיחו. הפרטיזאנים עלו על עקבותיו ולכדוהו ב־1946. הועמד לדין באשמת בגידה והוצא להורג.

מילוטינוביץ איוואן (1901—1944)

מראשי הקומוניסטים במונטנגרו וחבר הוועד המרכזי, השתתף באירגון ההתקוממות הפרטיזאנית

כמונטנגרו ב' 1941. בשנות המלחמה מילא תפקידים מדיניים וצבאיים בכירים. ב' 1944 טבע במימי הדנובה, כאשר מוקש פגע בסירה. בה צלח את הנהר. הוענק לו עיטור "גיבור לאומי".

נאדיץ מילאן (1877—1946)

גנרל בצבא המלוכני ושר מלחמה בממשלה המלוכנית עד פרוץ המלחמה. ב' 1941 קיבל את ראשות הממשלה במדינת-הבובה הסרבית. בשלהי המלחמה נלכד על ידי הפרטיזאנים ולפי השמועה איבד עצמו לדעת בעת החקירה שלפני המשפט.

נאז'ור ולדימיר (1876—1949)

סופר קרואטי נודע ומתחן, הצטרף לפרטיזאנים ב' 1942 ולמרות גילו הגבוה, בן 66, חילק את גורלו עם הפרטיזאנים במצוקה ובתלאות הנודדים הכלת-פוסקים וגם במילוי תפקידים.

פאולייץ אנטה (1889—1959)

מנהיג קרואטי פאשיסטי, שנתמנה לראש מדינת-הבובה בקרואטיה "העצמאית", בחסות ארצות הציר. הגייסות המיוחדים שלו, האוסטאשי, רצחו מאות אלפי סרבים, יהודים וצוענים ונלחמו בפרטיזאנים ובציטניקים כאחד. בשלהי המלחמה נמלט מיוגוסלאביה ומצא מקלט בארגנטינה ובספרד. נפטר במדריד ב' 1959.

פופוביץ קוצ'א (1908—)

לחם כמתנדב במלחמת האזרחים בספרד ולאחר מכן נכלא במחנה הסגר על אדמת צרפת. ב' 1941 הצטרף לשורות הפרטיזאנים ופיקד על יחידות שונות. בשנים 53—1946 נמנה על המטה הכללי וב' 1956 נתמנה לשר החוץ בממשלת בלגראד. בעל עיטור "גיבור לאומי".

פופיוודה קרסטו (1910—)

בהתקוממות הפרטיזאנית כמונטנגרו ב' 1941 הצטיין כלוחם אמיץ. היה חבר הוועד המרכזי והפיקוד העליון בזמן המלחמה ומילא תפקידים בכירים בממשלה לאחריה. בעל עיטור "גיבור לאומי".

פטר ה"2, קאראדיוורדיביץ (1923—1971)

מלך יוגוסלאביה, ירש את המלוכה מאביו, שנוצח בידי מתנקשים ב' 1934. בן-דודו, הנסיך פאול, מלך בתור עוצר עד ה' 27 במאוס 1941. הודח בעקבות מרד קצינים אשר התנגדו למדיניותו של שיתוף פעולה עם ארצות הציר. כאשר פלשו צבאות הציר ליוגוסלאביה נמלט המלך פטר ה'2 לאנגליה והקים ממשלה גולה בלונדון. עם גבור כוחם של הפרטיזאנים נאלץ להסכים לממשלה קואליציונית, נאסר עליו לשוב לארצו וב' 1945 נושל סופית מכסא המלוכה, מאחר שיוגוסלאביה הוכרזה כרפובליקה. נשאר בגלות עד כוף ימיו וב' 1971 נפטר בארה"ב.

פיאדה משה (1890—1959)

קומוניסט יוגוסלאבי ידוע ממוצא סרבייהודי. יחד עם גילאס הנהיג את ההתקוממות הפרטיזאנית כמונטנגרו ב' 1941. נשא בתפקידים רמימעלה בשנות המלחמה ולאחריה. היה חבר הוועד המרכזי והפוליטבירורו. בעל עיטור "גיבור לאומי".

קארל אדוארד (1910—1979)

מנהיג קומוניסטי נודע ממוצא סלובני, השתלם לפני המלחמה במוסקבה ואירגן את התנועה הפרטיזאנית בסלובניה ב' 1941. מאוחר יותר צורף לוועד המרכזי וכ' 1945 נתמנה לסגן ראש הממשלה הקואליציונית. מאז ועד יום מותו נחשב לאיש מספר 2 בהנהגה היוגוסלאבית וליוזרו המיועד של טיטו. היה מוכר כאירואולוג הקומוניזם נוטח ויוגוסלאביה.

קובאצ'וויץ סבה (1905—1943)

קומוניסט מונטנגרי, היה בין מארגני ההתקוממות הפרטיזאנית במחוזו. יצאו לו מוניטין כלוחם נועז ואמיץ-לב. נפל בקרב על הסוטיסקה ב' 1943. הוענק לו עיטור "גיבור לאומי".

קידריץ באריס (1912—1953)

מראשי הקומוניסטים בסלובניה. ב' 1941 נסל חלק, בהנהגתו של קארל, באירגון התנועה הפרטיזאנית בסלובניה. מילא תפקידים פוליטיים בכירים במחוז הולדתו בזמן ואחרי המלחמה. ב' 1948 צורף לפוליטבירורו. היה מופקר על הכלכלה היוגוסלאבית מאז 1946 ועד מותו.

ראנקוביץ אלכסנדר-לייקה (1909—)

מראשי הקומוניסטים ביוגוסלאביה ממוצא סרבי, היה חבר הפוליטבירור החל מ' 1940. ב' 1941 נלכד בידי הגיסטאפו ועונה קשות, ניצל במבצע הילוך נועז של חבריו הקומוניסטים. בזמן המלחמה שירת בעיקור העליון. אחרי המלחמה היה שר הפנים וראש המשטרה הצבאית והחשאית. הודח ב' 1964, בגלל מעילה בתפקיד, כביכול, וב' 1966 גורש מהמפלגה.

ריבאר איוואן (1891—)

שמאלני קרואטי מלפני המלחמה. הצטרף לשורות הפרטיזאנים ולמפלגה הקומוניסטית ב' 1941, היה אחראי לאירגון שני הכנסים של אבני"ו (המועצה האנטי-פאשיסטית למען שחרורה הלאומי של יוגוסלאביה), היה נשיא האסיפה המכוננת שהתכנסה ב' 1945.

ריבאר לולה-איוו (1916—1943)

בנו של איוואן ריבאר. היה קומוניסט פעיל לפני ובזמן המלחמה, חבר הוועד המרכזי וראש אירגון הנוער הקומוניסטי. נהרג בהפצצה אווירית גרמנית, ב' 1943, בצאתו לשליחות אל מיפקרת כוחות כנות הכרית במזרח התיכון. הוענק לו עיטור "גיבור לאומי".

ריבניקאר וולדיסלאב (1900—1955)

עורך היומן הכלגראדי הליבראלי "פוליטיקה" עד פרוץ המלחמה. הצטרף לפרטיזאנים ב' 1941, נתמנה לראש סוכנות הידיעות שלהם, "סאניוג". ביהן כשר החינוך בממשלה שקמה בתום המלחמה.

שובשיץ איוואן (1892—1955)

מנהיג פוליטי קרואטי לפני המלחמה, היה חבר במפלגת האיכרים וב' 1939 נתמנה למושל קרואטיה. ב' 1941 נמלט מיוגוסלאביה, הצטרף לממשלה המלוכנית הגולה וביוני 1944 נתמנה לראשה. בהוקף תפקידו זה חתם על שני חוזים עם טיטו, שבקעבותיהם קמה הממשלה הקואליציונית בראשותו של טיטו והוא מכהן בה כשר החוץ. ב' 1945 התפטר מכהונתו מסעמים פוליטיים ומסעמי כריאות.

2935/96